सत्यमेव जयते

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
२०२४-२५

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२४-२५

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन

प्रस्तावना

महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमपुस्तिका, खंड १ ला, परिच्छेद क्र. १३९ नुसार अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी' हे प्रकाशन राज्य विधानमंडळाच्या अर्थसंकल्पीय अधिवेशनामध्ये सादर करण्यासाठी दरवर्षी तयार करते. सदर प्रकाशन २०२४-२५ या वर्षासाठी तयार करण्यात आले असून मालिकेतील हा ६४ वा अंक आहे.

२. या प्रकाशनात अर्थव्यवस्थेतील विविध सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रांच्या स्थितीबाबतची माहिती व संदर्भासाठी शक्य त्या ठिकाणी निर्देशांक व स्थितीदर्शक कल देण्यात आले आहेत. हे प्रकाशन राज्याच्या महत्त्वाच्या सांख्यिकीची समयमालिकानिहाय अद्ययावत माहिती आणि भारतातील सर्व राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक उपलब्ध करुन देते. यावर्षी जिल्हानिहाय निवडक सामाजिक-आर्थिक निर्देशक या प्रकाशनात समाविष्ट केले आहेत. अद्ययावत माहिती उपलब्ध करून देण्याच्या प्रयत्नामुळे या प्रकाशनात समाविष्ट केलेली काही आकडेवारी / अंदाज अस्थायी स्वरुपातील आहेत.

३. राज्य व केंद्र शासनाचे संबंधित विभाग, कार्यालये व उपक्रम यांनी उपयुक्त माहिती या संचालनालयास वेळेत उपलब्ध करून दिल्यामुळे हे प्रकाशन तयार करणे शक्य झाले, त्याबद्दल हे संचालनालय त्यांचे आभारी आहे.

डॉ. ज्योत्स्ना पडियार
आयुक्त,
अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
महाराष्ट्र शासन

मुंबई

दिनांक : ७ मार्च, २०२५

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२४-२५

अनुक्रमणिका

	विषय	पृष्ठ क्रमांक
	राज्याचा संक्षिप्त आढावा	१
अ.	**दृष्टीक्षेपात महाराष्ट्र**	३
ब.	**महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती**	६
१.	**राज्य अर्थव्यवस्था**	९
२.	**लोकसंख्या**	१५
३.	**राज्य उत्पन्न**	१९
४.	**किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था** किंमती सार्वजनिक वितरण व्यवस्था	३५
५.	**लोकवित्त**	६३
६.	**संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार**	८१
७.	**कृषि व संलग्न कार्ये** कृषि सिंचन फलोत्पादन पशुसंवर्धन मत्स्यव्यवसाय वने व सामाजिक वनीकरण	९३
८.	**उद्योग आणि सहकार** उद्योग सहकार	१३५
९.	**पायाभूत सुविधा** ऊर्जा वाहतूक व दळणवळण	१६५
१०.	**सामाजिक क्षेत्र** शिक्षण सार्वजनिक आरोग्य महिला व बाल विकास रोजगार व दारिद्र्य गृहनिर्माण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता पर्यावरण संवर्धन सामाजिक न्याय मानव विकास आणि शाश्वत विकास ध्येये	१९३
	व्याख्या सूची	२७९
क.	**भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक**	२८८
ड.	**महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक**	३०६

परिशिष्टे

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. २.१	महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारीत लोकसंख्या	१८
परि. २.२	जनगणनांवर आधारीत राज्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या	१८
परि. ३.१	मूळ किमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी व बाजार किमतींनुसार सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (चालू किमतींनुसार)	२६
परि. ३.२	मूळ किमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी व बाजार किमतींनुसार वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न (स्थिर किमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२))	२७
परि. ३.३	मूळ किमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धी व बाजार किमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न (चालू किमतींनुसार)	२८
परि. ३.४	मूळ किमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धी व बाजार किमतींनुसार वास्तविक निव्वळ राज्य उत्पन्न (स्थिर किमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२))	२९
परि. ३.५	मूळ किमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धी, बाजार किमतींनुसार सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न व स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	३०
परि. ३.६	मूळ किमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धी, बाजार किमतींनुसार वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न व स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (स्थिर किमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२))	३१
परि. ३.७	मूळ किमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक निव्वळ देशांतर्गत मूल्यवृद्धी, बाजार किमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (चालू किमतींनुसार)	३२
परि. ३.८	मूळ किमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक निव्वळ देशांतर्गत मूल्यवृद्धी, बाजार किमतींनुसार वास्तविक निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (स्थिर किमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२))	३३
परि. ३.९	सांकेतिक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (चालू किमतींनुसार), वास्तविक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (स्थिर किमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२)) दरडोई सांकेतिक निव्वळ जिल्हा उत्पन्न - चालू किमतींनुसार (दरडोई जिल्हा उत्पन्न)	३४
परि. ४.१	महाराष्ट्रातील ग्रामीण क्षेत्राकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक	४६
परि. ४.२	महाराष्ट्रातील नागरी क्षेत्राकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक	४७
परि. ४.३	राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांचेकडून राज्याकरीता ग्रामीण, नागरी व एकत्रित क्षेत्रासाठी परिगणित केलेले गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक	४८
परि. ४.४	महाराष्ट्र व अखिल भारताकरिता शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	४९
परि. ४.५	अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	५०
परि. ४.६	अखिल भारतीय स्तरावरील निरनिराळ्या महत्त्वाच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढ	५१
परि. ४.७	महाराष्ट्रातील केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	५२
परि. ४.८	महाराष्ट्रातील केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	५३
परि. ४.९	अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक	५४
परि. ४.१०	जिल्हानिहाय शिधापत्रिका धारकांची संख्या (३१ डिसेंबर, २०२४ रोजी)	५५
परि. ४.११	केंद्र शासनाकडून राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन	५६
परि. ४.१२	अधिकृत शिधावाटप / रास्त भाव दुकानांना तांदूळ व गहू यांचे वितरण	५६
परि. ४.१३	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना सन २०२३-२४ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण	५७

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. ४.१४	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत प्राधान्य कुटुंबांना सन २०२३-२४ करिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण	५९
परि. ४.१५	जिल्हानिहाय गोदामांची आणि रास्त भाव दुकानांची संख्या जून, २०२४ पर्यंत	६१
परि. ५.१	वित्तीय निर्देशकांची मालिका	७६
परि. ५.२	महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेचा तपशील	७७
परि. ५.३	महसुली व भांडवली लेख्यांवरील विकास व विकासेतर खर्चाचा तपशील	७८
परि. ५.४	राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार करण्यात येणाऱ्या वर्गीकरणावर आधारीत अंतिम उपभोग्य बाबींवरील व भांडवल निर्मितीवरील खर्च	७९
परि. ५.५	वर्षभरातील कर्जे व इतर दायित्वे	८०
परि. ६.१	सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्ज	८९
परि. ६.२	जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज योजना (२०२४-२५)	९०
परि. ६.३	जिल्हानिहाय प्रधान मंत्री जन-धन योजनेचा तपशील	९१
परि. ७.१	कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, एकूण वहितीचे क्षेत्र व सरासरी वहिती क्षेत्र	१२६
परि. ७.२	राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी	१२७
परि. ७.३	राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता	१२८
परि. ७.४	राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक	१३१
परि. ७.५	सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी	१३२
परि. ७.६	राज्यातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी	१३३
परि. ८.१	राज्यातील खनिजांचे उत्पादन	१५८
परि. ८.२	राज्यातील उद्योगांच्या निवडक बाबी (वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत)	१५९
परि. ८.३	भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक	१६१
परि. ८.४	राज्यातील सहकारी संस्थांचा तपशील	१६२
परि. ९.१	राज्यातील विजेची स्थापित क्षमता, निर्मिती व वापर	१८९
परि. ९.२	राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी (राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)	१९०
परि. ९.३	जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण (राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)	१९१
परि. ९.४	राज्यातील मोटार वाहनांची संख्या	१९२
परि. १०.१	माध्यम व शैक्षणिक स्तरनिहाय शाळांची संख्या, शिक्षकांची संख्या व विद्यार्थी संख्या	२६२
परि. १०.२	विभागनिहाय व शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या	२६३
परि. १०.३	सन २०२४-२५ मधील जानेवारी पर्यंत आरोग्य विज्ञान संस्थांची संख्या, प्रवेश क्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२६४
परि. १०.४	सन २०२४-२५ मधील जानेवारी पर्यंत तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२६५
परि. १०.५	सन २०२४-२५ मधील डिसेंबर पर्यंत कला, विज्ञान, वाणिज्य, इतर बिगर- कृषि अभ्यासक्रम, विधी, शिक्षणशास्त्र व ललित कला अभ्यासक्रमांकरीता एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२६६

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. १०.६	सन २०२४-२५ मधील जानेवारी पर्यंत कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरीता संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२६७
परि. १०.७	राज्यातील उपलब्ध सार्वजनिक वैद्यकीय सुविधा	२६८
परि. १०.८	राज्यातील जिल्हानिहाय वैद्यकीय सुविधा (डिसेंबर, २०२४ अखेर)	२६९
परि. १०.९	राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, अर्भकमृत्युदर व एकूण जननदर	२७०
परि. १०.१०	जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे आर्थिक कार्यानुसार वर्गीकरण	२७१
परि. १०.११	राज्यातील विविध उद्योगांतील सरासरी दैनिक रोजगार	२७२
परि. १०.१२	राज्यातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार	२७३
परि. १०.१३	राज्यातील कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे	२७४
परि. १०.१४	कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत ऑक्टोबर, २०२४ अखेर असलेल्या व्यक्तींची शैक्षणिक पात्रतेनुसार संख्या	२७५
परि. १०.१५	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली घेण्यात आलेल्या राज्यातील विविध कामांच्या वर्गीकरणानुसार पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या व त्यावरील खर्च	२७६
परि. १०.१६	राज्यातील औद्योगिक विवाद	२७७
परि. १०.१७	जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक २०११	२७८

राज्याचा संक्षिप्त आढावा

महाराष्ट्र हे विस्तीर्ण अरबी समुद्राच्या किनाऱ्यावर स्थित असून देशाच्या पश्चिम व मध्य द्विपकल्पीय प्रदेशामध्ये वसलेले राज्य आहे. राज्याच्या पश्चिमेला ७२० किलोमीटर लांबीचा समुद्र किनारा व सह्याद्रीच्या पर्वतरांगा, उत्तरेला सातपुडा पर्वतरांगा आणि पूर्वेला भामरागड-चिरोली-गायखुरी पर्वतरांगा या नैसर्गिक सीमा लाभल्या आहेत. राज्याच्या वायव्येस गुजरात, उत्तरेस मध्य प्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड, आग्नेयेस तेलंगणा, दक्षिणेस कर्नाटक व नैऋत्येस गोवा आहे. प्रशासकीय सोयीसाठी राज्याची विभागणी ३६ जिल्हे व ६ महसूल विभागांमध्ये करण्यात आली आहे.

महाराष्ट्रात उष्ण, पावसाळी व थंड असे उष्ण कटिबंधीय मोसमी हवामान आहे. मार्च महिन्यात उन्हाळ्याची सुरुवात होते, त्यानंतर जूनच्या सुरुवातीला मान्सून येतो आणि नोव्हेंबरमध्ये हिवाळा येतो.

महाराष्ट्र राज्य लोकसंख्येनुसार देशात दुसऱ्या क्रमांकाचे तर क्षेत्रफळानुसार देशात तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य असून देशातील मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण झालेल्या राज्यांपैकी एक आहे. राज्य रस्ते, रेल्वे, हवाई, जल मार्गाने आणि मोनोरेल तसेच मेट्रोरेल सारख्या अत्याधुनिक वाहतूक व्यवस्थेद्वारे जोडले गेले आहे. नाविन्यपूर्ण अभियांत्रिकी रचना असलेला भारतातील सर्वात लांब सागरी सेतू अटल बिहारी वाजपेयी शिवडी-न्हावा शेवा अटल सेतू मुंबई येथे आहे. समुद्राखालील बोगदा असलेला भारतातील पहिला किनारी रस्ता देखील मुंबईत आहे.

सुविकसित पायाभूत सुविधा, मुबलक नैसर्गिक संसाधने, देशाच्या प्रमुख भागांशी संपर्क, कुशल मनुष्यबळ आणि दर्जेदार शिक्षण यामुळे महाराष्ट्र हे नवीन उद्योग स्थापित करण्यासाठी एक आदर्श राज्य आहे.

राज्याची राजधानी मुंबई ही देशाची आर्थिक राजधानी असून राष्ट्रीयकृत बँका, अग्रगण्य वित्त संस्था, कार्पोरेट संस्थांच्या व कंपन्यांच्या मुख्य कार्यालयांचे माहेरघर आहे. आशिया खंडातील सर्वात जुना शेअर बाजार, मुंबई शेअर बाजार हा देखील मुंबईत आहे.

महाराष्ट्राला समृद्ध सांस्कृतिक वारसा लाभला असून उत्साही परंपरा आणि उत्सवांसाठी राज्य ओळखले जाते. राज्यात विविध चालीरिती व परंपरा असलेले लोक गुण्यागोविंदाने राहतात. महाराष्ट्राला पारंपारिक लोकसंगीत व नृत्य, संगीत नाटकासह उच्च दर्जाची नाट्य परंपरा आहे. महाराष्ट्रीय खाद्य संस्कृती प्रदेशानुसार बदलते. मालवणी (कोंकणी), कोल्हापूरी आणि वऱ्हाडी पाककृती या सुप्रसिद्ध प्रादेशिक पाककृती आहेत. सर्व प्रमुख धार्मिक सण राज्यात शांततेने व सौहार्दतेने साजरे केले जातात.

अजंठा, वेरूळ व घारापुरी लेणी, १९ व्या शतकातील नव-गॉथिक शैलीतील सार्वजनिक इमारती व २० व्या शतकातील आर्ट डेको इमारती, छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस ही जागतिक वारसा स्थळे राज्यात आहेत. नाशिक जिल्ह्यातील नांदूर मधमेश्वर, बुलढाणा जिल्ह्यातील लोणार सरोवर आणि ठाणे खाडी ही रामसर स्थळ आहेत. ही जागतिक वारसा स्थळे, वास्तुकलेचा उत्तम नमुना असलेले गेट वे ऑफ इंडिया आणि चैत्य विहार, वन्यजीव व पक्षी अभयारण्ये, समुद्र किनारे, गडकिल्ले, गुंफा, तलाव आणि रामसर स्थळे जगभरातील पर्यटकांना आकर्षित करतात.

भारतातील आधुनिक शिक्षण पद्धतीच्या विकासासाठी महाराष्ट्राची ओळख आहे. राज्यामध्ये आधुनिक आरोग्य सुविधांनी सुसज्ज पायाभूत सुविधा विकसित केल्या आहेत. क्रीडा, कला, साहित्य व सामाजिक सेवा या क्षेत्रांमध्ये राज्याचे भरीव योगदान आहे. मनोरंजन क्षेत्रात जागतिक स्तरावर नावाजलेले बॉलीवूड हे देखील राज्याचा हिस्सा आहे.

देशाच्या शाश्वत विकासाच्या दिशेने वाटचालीत पुरोगामी व प्रगतिशील महाराष्ट्र राज्याचा नेहमीच भरीव सहभाग राहिला आहे.

* * * * *

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

बाब (१)	१९६०-६१ (२)	१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०२०-२१ (८)	२०२३-२४ (९)
१. भौगोलिक रचना - क्षेत्र (हजार चौ. किमी)	३०६	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८
समुद्र किनाऱ्याची लांबी (किमी)	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०
२. प्रशासकीय रचना -								
महसूली विभाग	४	४	६	६	६	६	६	६
जिल्हे	२६	२६	२८	३१	३५	३५	३६	३६
तालुके	२२९	२३५	३०१	३०३	३५३	३५५@@	३५५@@	३५५@@
वस्ती असलेली गावे	३५,८५१	३५,७७८	३९,३५४	४०,४१२	४१,०९५	४०,९५९	४०,९५९	४०,९५९
वस्ती नसलेली गावे	३,०१६	२,८८३	२,४७९	२,६१३	२,६१६	२,७०६	२,७०६	२,७०६
शहरे #	२६६	२८९	३०७	३३६	३७८	५३४	५३४	५३४
३. जनगणनेनुसार लोकसंख्या- (हजारात)	(१९६१)	(१९७१)	(१९८१)	(१९९१)	(२००१)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
एकूण	३९,५५४	५०,४१२	६२,७८४	७८,९३७	९६,८७९	१,१२,३७४	१,१२,३७४	१,१२,३७४
पुरुष	२०,४२९	२६,११६	३२,४१५	४०,८२६	५०,४०१	५८,२४३	५८,२४३	५८,२४३
स्त्रिया	१९,१२५	२४,२९६	३०,३६९	३८,१११	४६,४७८	५४,१३१	५४,१३१	५४,१३१
ग्रामीण	२८,३९१	३४,७०१	४०,७९१	४८,३९५	५५,७७८	६१,५५६	६१,५५६	६१,५५६
नागरी	११,१६३	१५,७११	२१,९९३	३०,५४२	४१,१०१	५०,८१८	५०,८१८	५०,८१८
अनुसूचित जाती	२,२२७	३,०२५	४,४८०	८,७५८	९,८८२	१३,२७६	१३,२७६	१३,२७६
अनुसूचित जमाती	२,३९७	२,९५४	५,७७२	७,३१८	८,५७७	१०,५१०	१०,५१०	१०,५१०
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ. किमी)	१२९	१६४	२०४	२५७	३१५	३६५	३६५	३६५
साक्षरतेचे प्रमाण (टक्के)	३५.१	४५.८	५५.८	६४.९	७६.९	८२.३	८२.३	८२.३
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	९३६	९३०	९३७	९३४	९२२	९२९	९२९	९२९
नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	२८.२	३१.२	३५.०	३८.७	४२.४	४५.२	४५.२	४५.२
४. सांकेतिक राज्य उत्पन्न -								
राज्य उत्पन्न (₹ कोटी)	२,२४९	५,७८०	१९,३७७	६८,८६१	२,४३,५८४	९,५०,७७१	२२,६१,७१९	३५,३७,९६८+†
कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र (₹ कोटी)	५८५	१,०७८	३,७५६	१२,३२६	३२,७११	१,२२,९३२	२,९०,३९४	३,७८,३८७+††
उद्योग क्षेत्र (₹ कोटी)	५५३	१,७३२	६,२२४	२२,५५४	६४,९४२	२,६३,५१२	५,३५,०८२	७,४८,९२५+††
सेवा क्षेत्र (₹ कोटी)	१,१११	२,९६९	९,३९७	३३,९८१	१,४५,९३१	५,६४,३२६	११,५७,७४३	१८,९७,७८६+††
दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)	५७६	१,१६८	३,११२	८,८११	२८,५४०	८४,८५८	१,८२,४५४	२,७८,६८१+
५. पर्जन्य-सरासरीशी तुलना (टक्के)						१०२.३	११३.४	८६.४
६. कृषि - (क्षेत्र हजार हेक्टर)								
निव्वळ पेरणी क्षेत्र	१७,८७८	१७,६६८	१८,२९९	१८,५६५	१७,८४४	१७,४०६	१६,६५०	१६,३५४
पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	१८,८२३	१८,७३७	१९,६४२	२१,८५९	२१,६१९	२३,१७५	२३,८९९	२४,६६७
स्थूल सिंचित क्षेत्र	१,२२०	१,५७०	२,४१५	३,३१९	३,८५२	@	@	@
त्यापैकी लाभ क्षेत्र ^	२२६$	४२२	७१८	१,०७६$$	१,७६४##	२,९५५##	४,१६०##!	३,९२७
स्थूल सिंचित क्षेत्राचे पिकांखालील एकूण स्थूल क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)	६.५	८.४	१२.३	१५.२	१७.८	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
७. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र - (हजार हेक्टर)								
तांदूळ	१,३००	१,३५२	१,४५९	१,५९७	१,५१२	१,५१६	१,५६१	१,६९३
गहू	९०७	८१२	१,०६३	८६७	७५४	१,३०७	१,१२६	१,०४७
ज्वारी	६,२८४	५,७०३	६,४६९	६,३००	५,०९४	४,०६०	२,३२०	१,७४०
बाजरी	१,६३५	२,०३९	१,५३४	१,९४०	१,८००	१,०३५	६८७	४०४
सर्व तृणधान्ये	१०,६०६	१०,३२०	१०,९७६	११,१३६	९,८२४	८,९८५	७,०७९	६,३३८
सर्व कडधान्ये	२,३४९	२,५६६	२,७१५	३,२५७	३,५५७	४,०३८	४,५९५	४,४५०
सर्व अन्नधान्ये	१२,९५५	१२,८८६	१३,६९१	१४,३९३	१३,३८२	१३,०२३	११,६७४	१०,७८७

उ.ना. उपलब्ध नाही @@ मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्ह्यांमधील तीन तालुके वगळून # गणना शहरांसह + पहिले सुधारित अंदाज (पायाभूत वर्ष २०११-१२) $ १९६१-६२ $$ १९९१-९२
† बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न †† मूळ किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धी ! अंदाजित ^ जलसंपदा विभागाकडून निर्मित लाभक्षेत्र +++ तिसरे सुधारित अंदाज
@ जलसंपदा विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या दि. २६ ऑगस्ट २०१६ रोजीच्या शासन निर्णया अन्वये माहिती संकलनाच्या पद्धतीबाबत सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत
प्रकल्प कालव्यांवरील उपसा व धरणातून नदी नाल्यांमध्ये सोडलेल्या पाण्यामुळे प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र समाविष्ट
टीप : राज्य उत्पन्नाचे १९६०-६१ ते २०१०-११ चे अंदाज घटक खर्चावर आधारित आहेत

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

बाब (१)	१९६०-६१ (२)	१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०२०-२१ (८)	२०२३-२४ (९)
ऊस क्षेत्र	१५५	२०४	३१९	५३६	६८७	१,०४१	उ.ना.	उ.ना.
ऊस तोडणी क्षेत्र	१५५	१६७	२५८	४४२	५९५	९६५	१,१४३	१,४३७
कापूस	२,५००	२,७५०	२,५५०	२,७२१	३,०७७	३,९४२	४,५४५	४,२८७
भूईमूग	१,०८३	९०४	६९५	८६४	४९०	३९५	३०९	२२६
८. **प्रमुख पिकांचे उत्पादन -** (हजार टन)								
तांदूळ	१,३६९	१,६६२	२,३१५	२,३४४	१,९३०	२,६९१	३,२९१	४,०२७
गहू	४०१	४४०	८८६	९०९	९४८	२,३०१	२,०७१	१,९८८
ज्वारी	४,२२४	१,५५७	४,४०९	५,९२९	३,९८८	३,४५२	२,१८६	१,७७५
बाजरी	४८९	८२४	६९७	१,११५	१,०८७	१,१२३	९०६	२४६
सर्व तृणधान्ये	६,७५५	४,७३७	८,६४७	१०,७४०	८,४९७	१२,३१७	१२,२०१	१०,६२९
सर्व कडधान्ये	९८९	६७७	८२५	१,४४१	१,६३७	३,०९६	४,४४४	४,१२३
सर्व अन्नधान्ये	७,७४४	५,४१४	९,४७२	१२,१८१	१०,१३४	१५,४१३	१६,६४६	१४,७५२
ऊस	१०,४०४	१४,४३३	२३,७०६	३८,१५४	४९,५६९	८५,६९१	१,११,६४२	१,१२,६२७
कापूस (रुई)#	१,६७३	४८४	१,२२४	१,८७५	१,८०३	७,४७३	१०,११०	८,९१८
भुईमूग	८००	५८६	४५१	९७९	४७०	४७०	४०७	२८५
९. **कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक@-**	--	--	--	१३६.५	१२७.४	२२३.८	२८४.३*	२७९.८*
१०. **कृषि गणना -**		(१९७०-७१)	(१९८०-८१)	(१९९०-९१)	(२०००-०१)	(२०१०-११)	(२०१५-१६)	(२०२१-२२)*
वहिती खातेदारांची संख्या (हजार)	--	४,९५१	६,८६३	९,४७०	१२,१३८	१३,६९९	१५,२८५	१७,१११
वहिती क्षेत्र (हजार हेक्टर)	--	२१,१७९	२१,३६२	२०,९२५	२०,१०३	१९,७६७	२०,५०६	२१,०७९
वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)	--	४.२८	३.११	२.२१	१.६६	१.४४	१.३४	१.२३
११. **पशुधन गणना -**	(१९६६)	(१९७८)	(१९८७)	(१९९७)	(२००७)	(२०१२)	(२०१९)	(२०१९)
एकूण पशुधन (हजार)	२५,४४९	२९,६४२	३४,२५५	३९,६३८	३५,९५५	३२,४८९	३३,०८०	३३,०८०
एकूण कुक्कुटादी पक्षी+ (हजार)	९,९०२	१८,७५१	२४,८३०	३५,३९२	६४,८००@@	७७,७९५@@	७४,२९८@@	७४,२९८@@
						(२००३)	(२००३)	(२००३)
ट्रॅक्टर	१,४२७	३,२७४	१२,९१७	३४,५२९	७९,८९३	१,०५,६११	१,०५,६११	१,०५,६११
१२. **वन क्षेत्र** (चौ. किमी)							(२०२१)	(२०२४)
	६३,५४४	६२,३११	६४,२२२	६३,७९८	६१,९३५	६१,९३९	६१,९९२	६१,९९३
१३. **औद्योगिक गुंतवणूक -**							(२०२०)$	(२०२४)$$
मंजूर प्रकल्प (संख्या)	--	--	--	--	--	१६,६८६	२०,९०९	३०,६१०
प्रस्तावित गुंतवणूक (₹ कोटी)	--	--	--	--	--	८,१०,८६४	१४,२९,१४२	२०,३६,५६७
१४. **वीज -** (दशलक्ष कि. वॅ. तास)								
एकूण निर्मिती	३,२६८	७,९२५	१७,८६४	३६,४३०	६१,२०९	८३,०१७	१,१५,०६०	१,४३,७४६
एकूण वापर	२,७२०	७,६५०	१४,०३४	२९,९७१	४७,२८९	८७,३९६	१,२४,६९१	१,६२,०५४
औद्योगिक वापर	१,८५३	५,३१२	८,१३०	१४,७०६	१८,३६३	३४,४१६	४४,१०९	६२,६८७
कृषि वापर	१५	३५६	१,७२३	६,६०४	९,९४०	१६,२५७	३३,९२४	४०,९२७
घरगुती वापर	२६०	७३२	१,७७९	५,०६५	११,१७२	१९,५४६	३०,२२९	३४,९३५

कापसाचे उत्पादन १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे हजार गासड्यांमध्ये   @ पाया - त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००   उ.ना. उपलब्ध नाही

$$ ऑगस्ट, १९९१ जुलै, २०२४ $ ऑगस्ट, १९९१ ते ऑक्टोबर २०२०   @@ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये कुक्कुटपालन केंद्रामधील पक्षी समाविष्ट

+ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये टर्की, क्वेल व इतर कुक्कुटादी पक्षी समाविष्ट

* अस्थायी

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

बाब	१९६०-६१	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१	२०२३-२४
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१५. बँका- (अनुसूचित वाणिज्यिक)		(जून, १९७१)	(जून, १९८१)	(जून, १९९१)	(जून, २००१)	(जून, २०१०)	(३१ मार्च, २०२१)	(३१ मार्च, २०२४)
बँक कार्यालये	उ.ना.	१,४७१	३,६२७	५,५९१	६,२९४	८,०३७	१३,१६०	१३,९२९
				(मार्च, १९९१)	(मार्च, २००१)			
ग्रामीण लोकसंख्येसाठी बँक कार्यालये	उ.ना.	४५०	१,३५५	२,७४९	२,२९४	२,१७०	३,१८६	३,२७९
१६. शिक्षण+ -								
प्राथमिक शाळा	३४,५९४	४४,५३५	५१,०४५	५७,७४४	६५,९६०	७५,६९५	१,०६,३३८	१,०४,४९९
विद्यार्थी (हजार)	४,१७८	६,५३९	८,३९२	१०,४२४	११,८५७	१०,६२६	१५,३९१	१४,५९२
माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह)	२,४६८	५,३१३	६,११९	१०,५१९	१५,३८९	२१,३५७	२८,५०५	२८,९८६
विद्यार्थी (हजारात)	८५८	१,९८५	३,३०९	६,२६०	९,२६७	१०,७११	६,५२४	६,६३०
१७. आरोग्य -		(१९७१)	(१९८१)	(१९९१)	(२००१)	(२०११)	(२०२१)	(२०२३)
रुग्णालये	उ.ना.	२९९	५३०	७६८	९८१	१,३६८	५८६#	५०९#
दवाखाने	उ.ना.	१,३७२	१,७७६	१,८९६	१,६२९	३,०१२	१,०२४#	८५१#
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा	उ.ना.	८८	११४	१४४	१०५	१०३	५९.०५#	६२.३०#
							(२०२०)	(२०२०)
जन्मदर@	३४.७	३२.२	२८.५	२६.२	२०.७	१६.७	१५.०	१५.०
मृत्यूदर@	१३.८	१२.३	९.६	८.२	७.५	६.३	५.५	५.५
अर्भक मृत्यूदर@	८६	१०५	७९	६०	४५	२५	१६	१६
१८. वाहतूक -								
रेल्वे मार्गाची लांबी (किमी)	५,०५६	५,२२६	५,२३३	५,४३४	५,४५९	५,९८४	६,२०४	६,३११
एकूण रस्त्यांची लांबी (किमी) †	३९,२४१	६५,३६४	१,४१,१३१	१,७२,९६५	२,१६,९६८	२,४१,७१२	३,२३,११५	३,२८,५२६*
त्यापैकी पृष्ठांकित	२४,८५२	३५,८५३	६६,६१६	१,३२,०४८	१,७८,९९९	२,२१,१८२	२,५९,७१०	२,७३,८५४*^
मोटार वाहने (हजार)	१००	३१२	८०५	२,६४१	६,६०७	१६,९९०	३८,६३६++	४५,८१४++
१९. सहकार -								
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२१,४००	२०,४२०	१८,५७७	१९,५६५	२०,५५१	२१,४५१	२०,८९७	२०,९६२*
सभासद (लाख)	२२	३८	५४	७९	१०१	१५०	१५३	१५६*
सहकारी संस्थांची संख्या	३१,५६५	४२,५९७	६०,७४७	१,०४,६२०	१,५८,०१६	२,२४,३०६	२,१७,४१०	२,२२,१५४*
सभासद (लाख)	४२	८६	१४८	२६९	४३०	५३०	५८१	६००*
सहकारी संस्थांचे खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२९१	१,४८९	५,२१०	२४,२८४	१,३४,४४०	२,४८,४३४	४,४९,९६६	४,८५,७९२*
२०. स्थानिक स्वराज्य संस्था -								(२०२२-२३)$
जिल्हा परिषदा	२५	२५	२५	२९	३३	३३	३४	३४
ग्रामपंचायती	२१,६३६	२२,३००	२४,२८१	२५,८२७	२७,७३५	२७,९१३	२७,८३२	२७,९१३
पंचायत समित्या	२९५	२९६	२९६	२९८	३२१	३५१	३५१	३५१
नगर परिषदा	२१९	२२१	२२०	२२८	२२८	२२२	२४१	२४६
महानगरपालिका	३	४	५	११	१५	२३	२७	२९
नगर पंचायत	--	--	--	--	३	४	१२८	१४६
कटक मंडळे	७	७	७	७	७	७	७	७

* अस्थायी @ नमुना नोंदणी पाहणी प्रमाणे उ.ना. उपलब्ध नाही † राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्ते

$ राज्य निवडणूक आयोगाच्या अहवालानुसार (दि. ३१.१०.२०२३ रोजीची) # माहितीमध्ये फक्त शासकीय आरोग्य संस्थांचा समावेश आहे. ++ दि. १ जानेवारी रोजी

\+ वर्ष २०११-१२ पासून सदर माहितीचा आधार बदलला असल्यामुळे सदर माहिती प्राथमिक शाळा (इयत्ता १ ते ८) व माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह) (इयत्ता ९ ते १२) या स्वरुपात प्राप्त झाली असून पूर्वीची माहिती प्राथमिक शाळा (१ ते ७) व माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह) (इयत्ता ८ ते १२) या स्वरुपात आहे. तसेच सदर माहितीचा आधार महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद आहे ^ राष्ट्रीय महामार्ग वगळून

ब. महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती

बाब (१)	परिमाण (२)	महाराष्ट्र (३)	भारत (४)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) (५)
१. लोकसंख्या (२०११)				
१.१ एकूण लोकसंख्या	हजार	१,१२,३७४	१२,१०,८५५	९.३
(अ) पुरुष	-”-	५८,२४३	६,२३,२७०	९.३
(ब) स्त्रिया	-”-	५४,१३१	५,८७,५८५	९.२
१.२ (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजार	६१,५५६	८,३३,७४९	७.४
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	टक्के	५४.८	६८.९	--
१.३ (अ) नागरी लोकसंख्या	हजार	५०,८१८	३,७७,१०६	१३.५
(ब) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	टक्के	४५.२	३१.१	--
१.४ स्त्री-पुरुष प्रमाण	दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या	९२९	९४३	--
१.५ लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धिदर (२००१-२०११)	टक्के	१६.०	१७.७	--
१.६ साक्षरता दर	-”-	८२.३	७३.०	--
१.७ अनुसूचित जाती व जमाती प्रवर्गातील लोकसंख्या	हजार	२३,७८६	३,०५,९२४	७.८
१.८ एकूण काम करणारे	-”-	४९,४२८	४,८१,८८९	१०.३
१.९ भौगोलिक क्षेत्र	लाख चौ. किमी	३.१	३२.९	९.४
२. कृषि (२०२१-२२)				
२.१ निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	१६,५९०	१,४१,००७	११.८
२.२ पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	-”-	२४,१४९	२,१९,१५८	११.०
२.३ स्थूल सिंचित क्षेत्र	-”-	उ.ना.	१,२०,३८०	--
२.४ स्थूल सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	उ.ना.	५४.९	--
२.५ प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (२०२०-२१ ते २०२२-२३ या वर्षांची सरासरी)				
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	१,६४४	४६,६२७	३.५
(२) गहू	-”-	१,१३२	३०,९९५	३.७
(३) ज्वारी	-”-	१,७३५	३,९०५	४४.४
(४) बाजरी	-”-	५९६	७,३५५	८.१
(५) एकूण तृणधान्ये	-”-	६,५४२	१,०१,२५१	६.५
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	-”-	११,४१४	१,३०,७२३	८.७
(७) ऊस क्षेत्र	-”-	उ.ना.	५,३०४	--
ऊस तोडणी क्षेत्र	-”-	१,२५५	उ.ना.	--
(८) कापूस	-”-	४,३७९	१२,८६२	३४.०
(९) भुईमूग	-”-	२७९	५,५६०	५.०

उ.ना. उपलब्ध नाही

महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती (पुढे चालू...)

बाब (१)	परिमाण (२)	महाराष्ट्र (३)	भारत (४)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) (५)
३. पशुधन गणना				
३.१ एकूण पशुधन (२०१९)	हजार	३३,०८०	५,३६,७६१	६.२
३.२ व्हील ट्रॅक्टर्स (२००३)	-"-	१०४	२,३६१	४.४
३.३ सिंचनाकरिता वापरलेली डिझेल इंजिने व विद्युत पंप (२००३)	-"-	१,०८७	१५,६८४	६.९
४. वने				
४.१ एकूण वन क्षेत्र (२०२१)	चौ. किमी	६१,९५२	७,७५,३७७	८.०
५. उद्योग				
५.१ थेट विदेशी गुंतवणूक$$	₹ कोटी	६,४५,६६४	२०,३५,६८१	३१
५.२ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग$	संख्या (लाख)	४६.७४	३२६.६५	१४.३
६. वीज (२०२३-२४)				
६.१ एकूण निर्मिती	दशलक्ष कि. वॅ. तास	१,४३,७४६	१७,३४,३७५	८.३
६.२ एकूण वापर#	-"-	१,६२,०५४	१३,४६,५४९	१२.०
६.३ (अ) औद्योगिक वापर	-"-	६२,६८७	४,३८,११७	१४.३
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्के	३८.७	३२.५	-
७. बँका (अनुसूचित वाणिज्यिक) (मार्च, २०२४)				
७.१ बँक कार्यालये	संख्या	१३,९२९	१,५९,१३०	८.८
७.२ ग्रामीण बँक कार्यालये (मार्च, २०२४)	-"-	३,२७९	५५,०४९	६.०
८. राज्य / राष्ट्रीय उत्पन्न (२०२३-२४+)				
८.१ सांकेतिक (नॉमिनल) स्थूल राज्य उत्पन्न / सांकेतिक (नॉमिनल) देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न†	₹ कोटी	४०,५५,८४७	३,०१,२२,९५६	१३.५
८.२ सांकेतिक (नॉमिनल) उत्पन्न	₹ कोटी	३५,३७,९६८	२,६३,५०,३७४	१३.४
८.३ चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	₹	२,७८,६८१	१,८८,८९२	--

$$ ऑक्टोबर, २०१९ ते सप्टेंबर, २०२४ $ जुलै, २०२० ते डिसेंबर, २०२४

+ पहिले सुधारित अंदाज # वितरण परवानाधारकांमार्फत ग्राहकांना केलेली वीज विक्री

† स्थूल राज्य उत्पन्न व देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न बाजार किंमतीनुसार

१ राज्य अर्थव्यवस्था

१. राज्य अर्थव्यवस्था

राज्य उत्पन्न

१.१ सन २०२४-२५ च्या पूर्वानुमानानुसार राज्याच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये सन २०२३-२४ च्या तुलनेत ७.३ टक्के वाढ अपेक्षित असून देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये ६.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. सन २०२४-२५ मध्ये 'कृषि व संलग्न कार्य', 'उद्योग' व 'सेवा' या क्षेत्रांच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित अनुक्रमे ८.७ टक्के, ४.९ टक्के व ७.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. पूर्वानुमानानुसार सन २०२४-२५ मध्ये अंदाजित सांकेतिक (चालू किंमतींनुसार) स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ ४५,३१,५१८ कोटी आहे तर अंदाजित वास्तविक (सन २०११-१२ च्या स्थिर किंमतींनुसार) स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २६,१२,२६३ कोटी आहे.

१.२ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०२३-२४ चे अंदाजित सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ ४०,५५,८४७ कोटी आहे, तर सन २०२२-२३ मध्ये ते ₹ ३६,४१,५४३ कोटी होते. सन २०२३-२४ चे अंदाजित वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २४,३५,२५९ कोटी आहे, तर सन २०२२-२३ मध्ये ते ₹ २२,५५,७०८ कोटी होते.

- पहिल्या सुधारित अंदाजानुसार सन २०२३-२४ मध्ये सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात राज्याच्या सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्नाचा हिस्सा सर्वाधिक (१३.५ टक्के) आहे
- सन २०२४-२५ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न ₹ ३,०९,३४० अंदाजित असून सन २०२३-२४ मध्ये ते ₹ २,७८,६८१ होते

सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्न

तपशील	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+++	२०२२-२३++	२०२३-२४+	२०२४-२५$
सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (₹ कोटी)	२३,५२,७८२	२५,२८,८५४	२६,५६,८०६	२६,१०,६५१	३१,४३,८२१	३६,४१,५४३	४०,५५,८४७	४५,३१,५१८
दरडोई उत्पन्न (₹)	१,७२,६६३	१,८२,८६५	१,८९,८४३	१,८२,४५४	२,१९,६२०	२,५२,२८९	२,७८,६८१	३,०९,३४०

+++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज $ पूर्वानुमान

सर्वाधिक राज्य उत्पन्न असलेल्या १० राज्यांचे सन २०२३-२४ करिता सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न

तपशील	महाराष्ट्र	तामीळनाडू	उत्तर प्रदेश	कर्नाटक	गुजरात	पश्चिम बंगाल	राजस्थान	तेलंगणा	आंध्र प्रदेश	मध्य प्रदेश
सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (₹ कोटी)	४०,५५,८४७	२७,२१,५७१	२५,४७,८६१	२५,००,७३३	२४,२५,८०४	१७,००,९३९	१५,२८,३८५	१५,०१,९८१	१४,३९,६७४	१३,६३,३२७
दरडोई उत्पन्न (₹)	२,७८,६८१	३,१५,२२०	९३,५१४	३,३२,९२६	२,९७,७२२	१,५४,११९	१,६७,९६४	३,५६,५६४	२,४२,४७९	१,४२,५६५

किंमती व सार्वजनिक वितरण

१.३ माहे एप्रिल ते डिसेंबर २०२४ या कालावधीसाठी राज्यातील ग्रामीण व नागरी क्षेत्राकरिता परिगणित सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००३=१००) अनुक्रमे ३९४.१ व ३७१.१ होता. या कालावधीकरिता वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ग्रामीण क्षेत्रासाठी ६.० टक्के व नागरी क्षेत्रासाठी ४.५ टक्के होती.

१.४ माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत राज्यात एकूण २६५.२० लाख (५८.९० लाख पिवळी, १८४.२४ लाख केशरी, २२.०७ लाख शुभ्र) शिधापत्रिका धारक आहेत.

१.५ राज्यात दि. ३१ जानेवारी, २०२५ पर्यंत ५२,८१३ रास्त भाव दुकानांमध्ये अन्नधान्याच्या वितरणाकरिता इ पॉईंट ऑफ सेल (ईपीओएस) उपकरणे बसविण्यात आली. माहे डिसेंबर, २०२४ मध्ये सुमारे १.५१ कोटी कुटुंबांनी आधारबेस बायोमेट्रिक अधिप्रमाणनाद्वारे शिधावस्तूंचा लाभ घेतला.

१.६ राज्यात माहे नोव्हेंबर, २०२४ अखेर एकूण १,८८४ शिवभोजन केंद्रे कार्यरत होती. सन २०२४-२५ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत ३.९७ कोटी शिवभोजन थाळींचे वाटप करण्यात आले.

१.७ 'वन नेशन, वन रेशन कार्ड' योजना सुरू झाल्यापासून डिसेंबर, २०२४ पर्यंत महाराष्ट्रातील १.०५ लाख शिधापत्रिका धारकांनी इतर राज्यातून आणि इतर राज्यातील ११.९३ लाख शिधापत्रिका धारकांनी महाराष्ट्रातून अन्नधान्याची उचल केली.

लोकवित्त

१.८ अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार सन २०२४-२५ करिता राज्याची महसुली जमा ₹ ४,९९,४६३ कोटी अपेक्षित असून सन २०२३-२४ (सुधारीत अंदाज) करिता ₹ ४,८६,११६ कोटी आहे. अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार सन २०२४-२५ करिता कर महसूल आणि करेतर महसूल (केंद्रीय अनुदानासह) अनुक्रमे ₹ ४,१९,९७२ कोटी आणि ₹ ७९,४९१ कोटी अपेक्षित आहे. सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी पर्यंत प्रत्यक्ष महसुली जमा ₹ ३,८१,०८० कोटी (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ७६.३ टक्के) आहे.

१.९ अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार सन २०२४-२५ करिता राज्याचा महसुली खर्च ₹ ५,१९,५१४ कोटी अपेक्षित असून सन २०२३-२४ (सुधारीत अंदाज) करिता ₹ ५,०५,६४७ कोटी आहे. सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी पर्यंत प्रत्यक्ष महसुली खर्च ₹ ३,५२,१४१ कोटी (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६७.८ टक्के) आहे.

१.१० अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार सन २०२४-२५ करिता एकूण जमेतील भांडवली जमेचा हिस्सा २४.१ टक्के तर एकूण खर्चातील भांडवली खर्चाचा हिस्सा २२.४ टक्के अपेक्षित आहे.

१.११ सन २०२४-२५ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार राजकोषीय तुट, महसुली तुट व ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण अनुक्रमे २.४ टक्के, ०.४ टक्के आणि १७.३ टक्के अपेक्षित आहे

१.१२ राज्याचा वार्षिक योजना सन २०२४-२५ चा नियतव्यय ₹ १,९२,००० कोटी असून त्यापैकी जिल्हा वार्षिक योजनेचा नियतव्यय ₹ २३,५२८ कोटी आहे.

संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा

१.१३ दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी आणि स्थूल कर्जे अनुक्रमे ₹ ४६.६८ लाख कोटी आणि ₹ ४५.९९ लाख कोटी होती. दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी राज्याचे कर्ज-ठेवी प्रमाण ९८.५ टक्के होते.

१.१४ सन २०२४-२५ करिता राज्याचा प्राधान्य क्षेत्रासाठीचा वार्षिक कर्ज आराखडा ₹ ७.२५ लाख कोटी असून त्यामध्ये 'कृषि' क्षेत्राचा हिस्सा २४.४ टक्के आणि 'सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग' क्षेत्राचा हिस्सा ६०.७ टक्के आहे.

- दि. ३० सप्टेंबर, २०२४ रोजी अखिल भारत स्तरावर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी (२२.९ टक्के) व स्थूल कर्जे (२८.० टक्के) यामध्ये सर्वाधिक हिस्सा आहे
- राज्यात दि. ३० सप्टेंबर, २०२४ रोजी प्रति लाख लोकसंख्येमागे एटीएमची संख्या २२ होती
- प्रधानमंत्री जन धन योजनेअंतर्गत दि. ३१ डिसेंबर, २०२४ पर्यंत, राज्यात एकूण ३.६१ कोटी बँक खाती उघडण्यात आली असून त्यापैकी ५५.० टक्के ग्रामीण/ निम-नागरी क्षेत्रातील होती

कृषि व संलग्न कार्ये

१.१५ राज्यात मान्सून २०२४ मध्ये सरासरी पावसाच्या ११६.८ टक्के पाऊस पडला. राज्यातील २०३ तालुक्यांमध्ये अतिरिक्त, ६८ तालुक्यांमध्ये सरासरी आणि ८४ तालुक्यांमध्ये अपुरा पाऊस पडला.

१.१६ कृषि गणना १९७०-७१ नुसार राज्यातील सरासरी वहिती क्षेत्र ४.२८ हेक्टर होते, तर कृषि गणना २०२१-२२ अस्थायी निष्कर्षानुसार ते १.२३ हेक्टर आहे. कृषि गणना २०२१-२२ नुसार अल्प व अत्यल्प (२.० हेक्टर पर्यंत) वहिती खातेदारांच्या वहिती क्षेत्राचे प्रमाण एकूण वहिती क्षेत्राच्या ५४.५ टक्के होते, तर अल्प व अत्यल्प (२.० हेक्टर पर्यंत) वहिती खातेदारांची संख्या एकूण वहिती धारकांच्या ८४.५ टक्के होती.

१.१७ सन २०२४-२५ च्या खरीप हंगामामध्ये १५७.५९ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली. मागील वर्षाच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया व कापूस यांच्या उत्पादनात अनुक्रमे ४९.२ टक्के, ४८.१ टक्के, २६.९ टक्के व १०.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे तर ऊस उत्पादनात मागील वर्षाच्या तुलनेत ६.६ टक्के घट अपेक्षित आहे.

१.१८ सन २०२४-२५ च्या रब्बी हंगामामध्ये ६२.८१ लाख हेक्टर क्षेत्रांवर पेरणी पूर्ण करण्यात आली. मागील वर्षाच्या तुलनेत तृणधान्ये व कडधान्याच्या उत्पादनात अनुक्रमे २३ टक्के व २५ टक्के वाढ अपेक्षित असून तेलबियांच्या उत्पादनात मागील वर्षाच्या तुलनेत २२.७ टक्के घट अपेक्षित आहे.

१.१९ सन २०२३-२४ मध्ये फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र २१.७४ लाख हेक्टर अपेक्षित असून ३२६.८८ लाख मे. टन उत्पादन अपेक्षित आहे.

१.२० मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) प्रकल्पांद्वारे जून, २०२३ अखेर ५६.३३ लाख हेक्टर सिंचन क्षमता निर्माण करण्यात आली. सन २०२३-२४ मध्ये प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र (अस्थायी) ३९.२७ लाख हेक्टर होते.

१.२१ दि. १५ ऑक्टोबर, २०२३ रोजी मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) जलाशयांमध्ये एकत्रितपणे एकूण उपयुक्त जलसाठा ३२,५९६ दशलक्ष घनमीटर होता व तो एकूण जलसाठा क्षमतेच्या ७४.५ टक्के होता.

१.२२ सन २०२४-२५ मध्ये सप्टेंबरपर्यंत, अनुसूचित वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँक आणि जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका यांच्याद्वारे ₹ ४०,७७८ कोटी पीक कर्ज अणि ₹ ६८,७२२ कोटी कृषि मुदत कर्ज वितरित करण्यात आले.

१.२३ जानेवारी ते मे, २०२४ दरम्यान अवकाळी पाऊस आणि गारपिटीमुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई जास्तीत जास्त तीन हेक्टर क्षेत्रासाठी मंजूर करण्यात आली असून राज्यात ४.९५ लाख शेतकऱ्यांना २.८८ लाख हेक्टर बाधित क्षेत्रासाठी ₹ ७९७.९४ कोटी भरपाई मंजूर करण्यात आली. त्याचप्रमाणे जून ते सप्टेंबर, २०२४ दरम्यान अतिवृष्टी आणि पुरामुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई जास्तीत जास्त तीन हेक्टर क्षेत्रासाठी मंजूर करण्यात आली असून राज्यात ५०.३६ लाख शेतकऱ्यांना ३७.६७ लाख हेक्टर बाधित क्षेत्रासाठी ₹ १,४७०.९२ कोटी भरपाई मंजूर करण्यात आली.

१.२४ पशुगणना २०१९ नुसार, सुमारे ३.३१ कोटी पशुधनासह राज्य देशात सातव्या क्रमांकावर आहे. तर सुमारे ७.४३ कोटी कुक्कुटादी पक्ष्यांसह राज्य देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे.

१.२५ सन २०२३-२४ मध्ये सहकारी दुग्धशाळांचे सरासरी दैनिक दूध संकलन ४२.३२ लाख लिटर होते तर सन २०२२-२३ मध्ये ते ३८.४५ लाख लिटर होते.

पशुसंवर्धन सांख्यिकी २०२४ अहवालानुसार, सन २०२३-२४ मध्ये,

- मांस उत्पादनात ११.३ टक्के हिश्श्यासह देशात राज्य तिसऱ्या क्रमांकावर आहे
- राज्यात दरडोई मांसाची उपलब्धता ९.१ किलो प्रतिवर्ष आहे तर राष्ट्रीय स्तरावर ही उपलब्धता ७.४ किलो प्रतिवर्ष आहे
- दूध उत्पादनात ६.७ टक्के हिश्श्यासह राज्य देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे
- राज्यात प्रति व्यक्ती दुधाची उपलब्धता ३४७ ग्रॅम प्रतिदिन आहे तर राष्ट्रीय स्तरावर ४७१ ग्रॅम प्रतिदिन आहे
- अंडी उत्पादनात ५.५ टक्के हिश्श्यासह राज्य देशात ७ व्या क्रमांकावर आहे
- राज्यात दरडोई अंडी उपलब्धता ६२ अंडी प्रतिवर्ष आहे तर राष्ट्रीय स्तरावर ही उपलब्धता १०३ अंडी प्रतिवर्ष आहे

१.२६ सन २०२३-२४ मध्ये सागरी व गोड्या पाण्यातील मत्स्य उत्पादन अनुक्रमे ४.३५ लाख मे. टन व २.६५ लाख मे. टन होते, तर सन २०२२-२३ मध्ये ते अनुक्रमे ४.४६ लाख मे. टन आणि १.४४ लाख मे. टन होते.

१.२७ माहे मार्च, २०२४ अखेर राज्याचे वनक्षेत्र भौगोलिक क्षेत्राच्या २०.१ टक्के होते.

१.२८ भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२३ नुसार १४,५२५ चौ. किमी वृक्षाच्छादनासह (भौगोलिक क्षेत्राच्या ४.७ टक्के) राज्य देशात प्रथम क्रमांकावर आहे.

उद्योग व सहकार

१.२९ राज्यात डिसेंबर, २०२४ पर्यंत उद्यम नोंदणी पोर्टल वर २०१.६७ लाख रोजगारासह ४६.७४ लाख (४५.०३ लाख सुक्ष्म, १.५३ लाख लघु व ०.१८ लाख मध्यम) उपक्रम नोंदणीकृत होते.

१.३० 'भारत पर्यटन सांख्यिकी-२०२३' अहवालानुसार सन २०२२ मध्ये राज्यात देशांतर्गत पर्यटकांच्या भेटींची संख्या १,११३ लाख आणि विदेशी पर्यटकांच्या भेटींची संख्या १५.१ लाख होती, तर सन २०२१ मध्ये देशांतर्गत पर्यटकांच्या भेटींची संख्या ४३५.७ लाख आणि विदेशी पर्यटकांच्या भेटींची संख्या १.९ लाख होती.

१.३१ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी सुमारे सहा कोटी सभासद असलेल्या २.२२ लाख सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी ९.४ टक्के प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, ९.५ टक्के बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्था, ११.५ टक्के कृषि प्रक्रिया संस्था, ५६.६ टक्के गृहनिर्माण संस्था, ५.१ टक्के मजूर कंत्राटी संस्था आणि ७.९ टक्के इतर कार्यात गुंतलेल्या संस्था होत्या.

- सन २०२३-२४ मध्ये देशाच्या एकूण निर्यातीत राज्यातून झालेल्या निर्यातीचा हिस्सा १५.४ टक्के आहे
- दि २३ जानेवारी, २०२५ पर्यंत केंद्र शासन मान्यता प्राप्त स्टार्टअप्समध्ये अखिल भारतीय स्तरावर राज्याचा हिस्सा सर्वाधिक (२४ टक्के) आहे
- माहे ऑक्टोबर, २०१९ ते सप्टेंबर, २०२४ या कालावधीत महाराष्ट्र ३१ टक्के हिश्श्यासह देशातील थेट परकीय गुंतवणुकीमध्ये सर्वोच्च स्थानी राहिला आहे

- राज्याच्या लॉजिस्टिक क्षेत्राचे आधुनिकीकरण करून महाराष्ट्राला जागतिक लॉजिस्टिक केंद्र बनविणे या उद्देशाने 'महाराष्ट्र लॉजिस्टिक धोरण २०२४' जाहीर करण्यात आले आहे
- 'महाराष्ट्र पर्यटन धोरण-२०२४' जाहीर करण्यात आले असून त्यात महाराष्ट्राला पसंतीचे, शाश्वत व जागतिक स्तरावर मान्यता प्राप्त पर्यटन स्थळ बनविण्यावर भर देण्यात आला आहे
- राज्याची आर्थिक वाढ साध्य करण्यासाठी तसेच रोजगाराच्या संधी निर्माण करणाच्या दृष्टिकोनातून 'महाराष्ट्र राज्य निर्यात प्रोत्साहन धोरण-२०२३' राबविण्यात येत आहे
- संपूर्ण राज्यामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाच्या समतोल विकासासाठी 'महाराष्ट्र राज्याचे नवीन माहिती तंत्रज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा धोरण-२०२३' राज्यात राबविले जात आहे
- राज्यातील वस्त्रोद्योग विकसित करण्याच्या उद्देशाने 'एकात्मिक आणि शाश्वत वस्त्रोद्योग धोरण २०२३-२०२८' राज्यात राबविले जात आहे

पायाभूत सुविधा

१.३२ दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी, राज्यात वीज निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता ३८,६०१ मेगावॅट होती. त्यापैकी औष्णिक ऊर्जा, नवीकरणीय ऊर्जा, जलजन्य आणि नैसर्गिक वायुजन्य उर्जेचा हिस्सा अनुक्रमे ५२.८ टक्के, ३२.० टक्के, ७.९ टक्के आणि ७.३ टक्के होता.

१.३३ सन २०२३-२४ मध्ये राज्यात एकूण १,४३,७४६ दशलक्ष युनिट वीज निर्मिती झाली यासह केंद्रीय क्षेत्राकडून ४५,२७५ दशलक्ष युनिट वीज उपलब्ध झाली असून राज्यातील एकूण विजेचा वापर १,६२,०५४ दशलक्ष युनिट होता.

१.३४ सन २०२३-२४ मध्ये विजेची सरासरी कमाल मागणी २३,१०५ मेगावॅट होती तर त्यावेळी विजेचा पुरवठा २३,८११ मेगावॅट होता.

१.३५ सन २०२३-२४ मध्ये महापारेषणची पारेषण हानी ३.२७ टक्के तर सन २०२४-२५ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत ३.३७ टक्के होती. सन २०२३-२४ साठी महावितरणची वितरण हानी आणि 'एकत्रित तांत्रिक व व्यावसायिक' हानी अनुक्रमे १५.८ टक्के व १९.३ टक्के होती.

१.३६ माहे मार्च, २०२४ अखेर, राज्यात राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी सुमारे ३.२८ लाख किमी होती.

१.३७ राज्यातील रस्त्यावरील वाहनांची संख्या दि. १ जानेवारी, २०२५ रोजी ४८८ लाख (१४९ वाहने प्रति किमी रस्ता लांबी) होती, तर दि. १ जानेवारी, २०२४ रोजी ४५८ लाख (१४१ वाहने प्रति किमी रस्ता लांबी) होती.

१.३८ राज्यात डिसेंबर, २०२४ अखेर ६,४४,७७९ तर डिसेंबर, २०२३ अखेर ३,९४,३३७ नोंदणीकृत बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहने होती.

- राज्यातील एकूण स्थापित क्षमता सन २०१४-१५ मधील ३१,२९१ मेगावॅट वरून २३.४ टक्के वृद्धीदरासह सन २०२३-२४ मध्ये ३८,६०१ मेगावॅट झाली
- राज्यातील वीज निर्मिती सन २०१४-१५ मधील १,०३,७७९ दशलक्ष युनिट वरून ३८.५ टक्के वृद्धीदरासह सन २०२३-२४ मध्ये १,४३,७४६ दशलक्ष युनिट वर पोहोचली
- राज्यातील वीज वापर सन २०१४-१५ मधील १,१२,८५५ दशलक्ष युनिट वरून ४३.६ टक्के वृद्धीदरासह सन २०२३-२४ मध्ये १,६२,०५४ दशलक्ष युनिट झाला

- राज्यातील नवीकरणीय ऊर्जेची एकूण स्थापित क्षमता सन २०१४-१५ मधील ६,७१७ मेगावॅट वरून ८३.९ टक्के वृद्धीदरासह सन २०२३-२४ मध्ये १२,३५५ मेगावॅट पर्यंत वाढली
- नवीकरणीय ऊर्जेच्या स्थापित क्षमतेत सौर ऊर्जेच्या स्थापित क्षमतेचा वाटा या कालावधीत ४.९ टक्क्यांवरून ३१.७ टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे

- हिंदु हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी महामार्गापैकी (सुमारे ७०१ किमी) नागपूर ते इतगपुरी (सुमारे ६२५ किमी) मार्ग रहदारीसाठी खुला करण्यात आला आहे
- मुंबई किनारी रस्ता प्रकल्प (दक्षिण) या प्रकल्पातील दक्षिणेकडील वांद्रे वरळी सागरी सेतू ते प्रिंसेस स्ट्रीट उड्डाणपूल व उत्तरेकडील मरीन ड्राईव्ह ते वांद्रे वरळी सागरी सेतू हे मार्ग वाहतुकीसाठी जानेवारी, २०२५ पासून खुले करण्यात आले

१.३९ सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या प्रति दिन सरासरी १५,५६० बस गाड्यांनी प्रतिदिन ५८.६९ लाख प्रवासी वाहतूक केली.

१.४० सन २०२३-२४ मध्ये, राज्यातील मोठ्या व लहान बंदरांमधून झालेली एकत्रित मालवाहतूक २,२९९.४९ लाख मे. टन होती तर सन २०२२-२३ मध्ये २,१८७.२५ लाख मे. टन होती.

१.४१ सन २०२३-२४ मध्ये राज्यातील विमानतळांवरून झालेली देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय प्रवासी वाहतूक अनुक्रमे ५२४.७० लाख व १४६.०३ लाख होती तर सन २०२२-२३ मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ४४६.९८ लाख आणि ११४.१३ लाख होती.

१.४२ सन २०२३-२४ मध्ये राज्यातील विमानतळांवरून झालेली देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय मालवाहतूक अनुक्रमे २.७९ लाख मे. टन व ५.९२ लाख मे. टन होती तर सन २०२२-२३ मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे २.८७ लाख मे. टन व ५.४० लाख मे. टन होती.

- मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प
  - मेट्रो लाईन १ (वर्सोवा-अंधेरी-घाटकोपर) (११.४० किमी लांबी) :- सन २०२४-२५ मध्ये या मेट्रो मार्गावरुन दररोज सरासरी ५ लाख प्रवाशांनी प्रवास केला
  - मेट्रो लाईन २ ए (दहिसर-डी. एन. नगर) (१८.६ किमी लांबी) आणि मेट्रो लाइन ७ (अंधेरी (पूर्व)-दहिसर (पूर्व)) (१६.५ किमी लांबी) :- सन २०२४-२५ मध्ये या मेट्रो मार्गावरुन दररोज सरासरी १.५२ लाख प्रवाशांनी प्रवास केला
  - मेट्रो लाईन ३ (कुलाबा - वांद्रे -सीप्झ) (१२.६९ किमी लांबी) :- ऑक्टोबर २०२४ मध्ये टप्पा-१ (आरे ते बीकेसी) प्रवासासाठी सुरु झाला असून, सन २०२४-२५ मध्ये या मेट्रो मार्गावरुन दररोज सरासरी २१,६९३ प्रवाशांनी प्रवास केला
- पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्प (कॉरिडॉर I मधील पिंपरी-चिंचवड महानगर पालिका ते स्वारगेट आणि कॉरिडॉर II मधील वनाझ ते रामवाडी) (३३.२८ किमी लांबी) : - सन २०२४-२५ मध्ये या मेट्रो मार्गावरुन दररोज सरासरी १.२० लाख प्रवाशांनी प्रवास केला
- नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प (४०.०२ किमी लांबी) :- सन २०२४-२५ मध्ये या मेट्रो मार्गावरुन दररोज सरासरी ९०,००० प्रवाशांनी प्रवास केला
- नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प (सीबीडी बेलापूर ते पेंढार) (११.१० किमी लांबी) :- सन २०२४-२५ मध्ये या मेट्रो मार्गावरुन दररोज सरासरी १३,६१३ प्रवाशांनी प्रवास केला

१.४३ राज्यात माहे सप्टेंबर, २०२४ पर्यंत इंटरनेट ग्राहकांची संख्या ११.०६ कोटी व भ्रमणध्वनी जोडण्यांची संख्या १२.५७ कोटी होती तसेच राज्यात एकूण १७,५५२ सार्वजनिक वायफाय हॉटस्पॉट असून ३८,७१७ ॲक्सेस पॉईंट्स आहेत.

सामाजिक क्षेत्र

१.४४ राज्यात दि.३० सप्टेंबर, २०२३ रोजी एकूण १,०४,४९९ प्राथमिक (इयत्ता १ ली ते ८ वी) शाळा होत्या व त्यातील पटसंख्या १४६ लाख होती तर २८,९८६ माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १२ वी) शाळा होत्या व त्यातील पटसंख्या ६३.७ लाख होती.

१.४५ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी २०२२-२३ अहवालानुसार राज्यात ७८ विद्यापीठे, ५,७२५ महाविद्यालये आणि २,१८२ स्वायत्त संस्था होत्या व त्यातील एकूण पटसंख्या ४६.२१ लाख होती.

- दि. ३० सप्टेंबर, २०२३ रोजी मुली-मुले समानता निर्देशांक
  - प्राथमिक शिक्षणाकरिता ०.९२
  - उच्च प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाकरिता प्रत्येकी ०.८८
- अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवाल २०२२-२३ नुसार उच्च शिक्षणाकरिता मुली-मुले समानता निर्देशांक ०.८३ आहे

१.४६ एकात्मिक महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजने अंतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत सुमारे ८.४५ लाख शस्त्रक्रिया व उपचार करण्यात आले असून त्यावर ₹ १,१४३.२६ कोटी खर्च झाला.

१.४७ माहे ऑक्टोबर, २०२४ मध्ये सुमारे ६.७ टक्के (० ते ५ वर्षे वयोगटातील) बालके मध्यम कमी वजनाची आणि १.२ टक्के बालके तीव्र कमी वजनाची होती. माहे मार्च, २०२४ मध्ये, तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ६.७ टक्के आणि १.२ टक्के होती.

१.४८ माहे डिसेंबर, २०२४ मध्ये, सुमारे ३.२४ टक्के (० ते ५ वर्षे वयोगटातील) बालके मध्यम तीव्र कुपोषित आणि ०.७२ टक्के बालके अति तीव्र कुपोषित होती. माहे मार्च, २०२४ मध्ये, तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ३.९२ टक्के आणि १.२१ टक्के होती.

१.४९ सन २०२३-२४ मध्ये राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पामध्ये लिंगभाव अर्थसंकल्पाचा हिस्सा ३.१ टक्के असून सन २०२४-२५ मध्ये हा हिस्सा ३.३ टक्के होता आणि बाल अर्थसंकल्पाचा राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पामध्ये सन २०२३-२४ मध्ये १२.१ टक्के हिस्सा असून सन २०२४-२५ मध्ये १२.५ टक्के हिस्सा होता.

- सन २०२० मध्ये,
  - जन्मदर १५ होता
  - मृत्यूदर ५.५ होता
  - अर्भक मृत्यूदर १६ होता
  - नवजात शिशु मृत्यूदर ११ होता
  - पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर १८ होता
  - एकूण जननदर १.५ होता
- सन २०१८ ते सन २०२० करिता माता मृत्यूप्रमाण ३३ होते

१.५० जल जीवन अभियानाअंतर्गत जानेवारी, २०२५ पर्यंत, राज्यातील एकूण ८८ टक्के कुटुंबे, ९८.८ टक्के शाळा, ८१.३ टक्के ग्रामपंचायत इमारती, ८३.५ टक्के आरोग्य केंद्रे व ९८.३ टक्के अंगणवाडी यांना कार्यात्मक घरगुती नळ जोडणी पुरविण्यात आली.

- २१ ते ६५ वर्षे वयोगटातील महिला व मुलींचे पुनर्वसन, सक्षमीकरण तसेच आर्थिक विकासाला चालना देण्याच्या उद्देशाने राज्याने जून, २०२४ मध्ये ‘मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण’ योजना सुरु केली
- या योजनेतंर्गत डिसेंबर, २०२४ पर्यंत २.३८ कोटी लाभार्थी महिलांना ₹ १७,५०५.९० कोटी रुपयांचे आर्थिक सहाय्य देण्यात आले आहे

१.५१ स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) अंतर्गत माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत २९ शहरे ओडीएफ, ८९ शहरे ओडीएफ+, २६४ शहरे ओडीएफ++ आणि २१ शहरे वॉटर+ म्हणून घोषित करण्यात आली.

१.५२ राज्यातील नागरी भागात दररोज सरासरी २४,१११ मे. टन कचरा निर्माण होतो. त्यापैकी ९९.३ टक्के कचरा दारोदोरी जाऊन संकलित केला जातो. संकलित केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी ९९.५ टक्के कचरा ओल्या व सुक्या स्वरुपात विलगीकृत केला जातो आणि ८८ टक्के कचऱ्यावर प्रक्रिया केली जाते.

१.५३ सन २०२३-२४ मध्ये एकूण ४.२७ लाख मेट्रिक टन प्लॅस्टिक कचरा निर्माण झाला होता, त्यापैकी ३.३३ लाख मेट्रिक टन प्लॅस्टिक कचऱ्याची विल्हेवाट करण्यात आली.

१.५४ सन २०२३-२४ मध्ये महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने प्रतिवर्षे ३,७७,३६९ मेट्रिक टन क्षमता असणाऱ्या २२६ उद्योगांना पर्यावरण पूरक तंत्रज्ञानाचा वापर करून ई कचरा नष्ट करण्यासाठी अधिकृत केले आहे.

* * * * *

२ लोकसंख्या

२. लोकसंख्या

२.१ जनगणना ही सार्वजनिक कल्याणासाठी घेण्यात येत असून, त्याद्वारे लोकांची गणना, लोकसंख्येची संरचना आणि इतर लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये याबाबत विस्तृत माहिती संकलित केली जाते. देशाच्या पुढील वाटचालीची दिशा ठरविण्यासाठी मार्गदर्शक म्हणून ही आकडेवारी अंत्यंत महत्वपूर्ण ठरते.

२.२ जनगणना २०११ नुसार, राज्याची लोकसंख्या ११.२४ कोटी असून ती भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ९.३ टक्के होती. लोकसंख्येच्या आकारमानानुसार महाराष्ट्र हे देशातील उत्तर प्रदेश नंतर दुसरे मोठे राज्य आहे.

प्रक्षेपित लोकसंख्या

२.३ लोकसंख्येचे प्रक्षेपण हे भूतकाळातील आकडेवारी व विशिष्ट गृहितकांवर आधारित असून, भविष्यातील लोकसंख्येच्या स्थितीचा वेध घेण्याचा एक वैज्ञानिक प्रयत्न आहे. केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोगद्वारे प्रकाशित 'लोकसंख्या प्रक्षेपणावरील तांत्रिक गटाचा अहवाल नोव्हेंबर, २०१९' नुसार सन २०३६ पर्यंतची प्रक्षेपित लोकसंख्या उपलब्ध आहे. अहवालानुसार राज्याची प्रक्षेपित लोकसंख्या दि. १ मार्च, २०२१ रोजी १२.४४ कोटी आणि दि. १ मार्च, २०२५ रोजी १२.८३ कोटी आहे. महाराष्ट्र आणि अखिल भारत लोकसंख्या तक्ता २.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.१ महाराष्ट्र आणि अखिल भारत लोकसंख्या

(कोटी)

क्षेत्र	लिंग	महाराष्ट्र				अखिल भारत			
		जनगणना	प्रक्षेपित लोकसंख्या#			जनगणना	प्रक्षेपित लोकसंख्या#		
		२०११	२०२१	२०२४	२०२५	२०११	२०२१	२०२४	२०२५
ग्रामीण	पुरुष	३.१५	३.३३	३.३६	३.३७	४२.७८	४५.५३	४५.९८	४६.१२
	स्त्री	३.००	३.१४	३.१६	३.१७	४०.६०	४३.६१	४४.२०	४४.३९
	एकूण	६.१६	६.४७	६.५२	६.५४	८३.३७	८९.१४	९०.१८	९०.५०
नागरी	पुरुष	२.६७	३.१४	३.२७	३.३१	१९.५५	२४.३६	२५.७६	२६.२३
	स्त्री	२.४१	२.८३	२.९५	२.९९	१८.१६	२२.६३	२३.९३	२४.३७
	एकूण	५.०८	५.९७	६.२२	६.३०	३७.७१	४६.९९	४९.६८	५०.६०
एकुण	पुरुष	५.८२	६.४७	६.६३	६.६८	६२.३३	६९.९०	७१.७३	७२.३५
	स्त्री	५.४१	५.९७	६.११	६.१६	५८.७६	६६.२४	६८.१३	६८.७५
	एकूण	**११.२४**	**१२.४४**	**१२.७४**	**१२.८३**	**१२१.०९**	**१३६.१३**	**१३९.८६**	**१४१.१०**

टीप : आकडे संक्षिप्तामध्ये दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही. # दि. १ मार्च रोजी

आधार: १) भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

२) लोकसंख्या प्रक्षेपणावरील तांत्रिक गटाचा अहवाल नोव्हेंबर, २०१९, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, केंद्र शासन

२.३.१ वयोगट आणि लिंगानुसार राज्याची लोकसंख्या तक्ता २.२ मध्ये दिली आहे. जनगणना २०११ आणि सन २०२१ व २०२६ करीता प्रक्षेपित लोकसंख्यानुसार ६० वर्षे व त्यावरील वयोगटातील महिलांची संख्या पुरुषांपेक्षा जास्त आहे.

आलेख २.१ : राज्याची वयोगटानुसार प्रक्षेपित लोकसंख्या

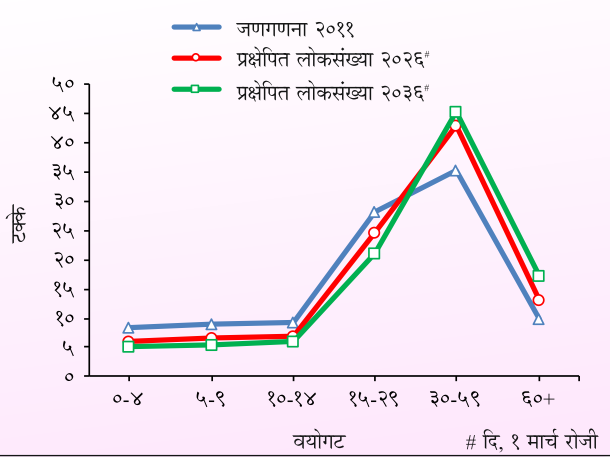

तक्ता २.२ वयोगट आणि लिंगानुसार राज्याची लोकसंख्या

(कोटी)

वयोगट	जनगणना २०११			प्रक्षेपित लोकसंख्या २०२१#			प्रक्षेपित लोकसंख्या २०२६#		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
०-४	०.५०	०.४५	०.९५	०.४५	०.३९	०.८४	०.४२	०.३७	०.७९
५-९	०.५३	०.४७	१.००	०.४७	०.४१	०.८८	०.४६	०.४०	०.८५
१०-१४	०.५६	०.४९	१.०५	०.५१	०.४६	०.९७	०.४८	०.४१	०.८९
१५-२९	१.६७	१.५०	३.१७	१.७२	१.५३	३.२५	१.६७	१.४९	३.१६
३०-५९	२.०४	१.९१	३.९५	२.६२	२.४३	५.०५	२.८८	२.६६	५.५४
६०+	०.५३	०.५८	१.१२	०.७०	०.७५	१.४५	०.८२	०.८८	१.७०
एकूण	**५.८२**	**५.४१**	**११.२४**	**६.४७**	**५.९७**	**१२.४४**	**६.७३**	**६.२०**	**१२.९३**

आधार : १) भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय # दि. १ मार्च रोजी

२) लोकसंख्या प्रक्षेपणावरील तांत्रिक गटाचा अहवाल नोव्हेंबर, २०१९, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, केंद्र शासन

२.३.२ श्रम शक्तीचा आकार ठरवण्यासाठी काम करण्याच्या वयोगटातील लोकसंख्या महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. प्रक्षेपणानुसार, राज्यातील काम करण्याच्या वयोगटातील (वय १५-५९ वर्षे) लोकसंख्या ही सातत्याने वाढता कल दर्शवित असून सन २०२६ मध्ये ८.७० कोटी अपेक्षित आहे. राज्यातील प्रक्षेपित लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये तक्ता २.३ मध्ये दिली आहेत.

आलेख २.२ : राज्यातील काम करण्याच्या वयोगटातील आणि एकूण प्रक्षेपित लोकसंख्या

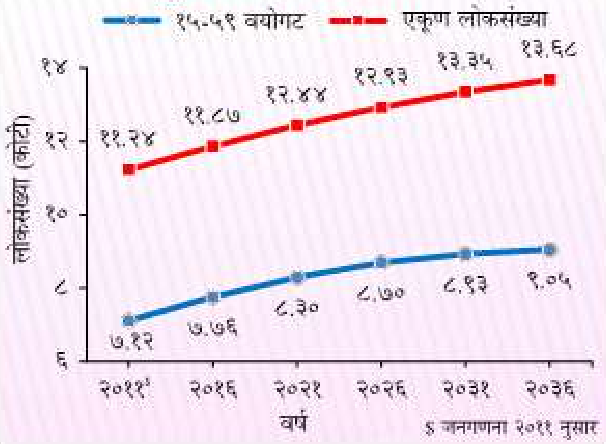

तक्ता २.३ राज्यातील प्रक्षेपित लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये

(दि. १ मार्च रोजी)

वर्ष	वयोगटानुसार लोकसंख्या (कोटी)				प्रमाण (टक्के)			मध्यक वय (वर्ष)	अवलंबित्वाचे प्रमाण (टक्के)		
	०-१४	१५-५९	६०+	एकूण	०-१४	१५-५९	६०+		युवा (०-१४)	वृद्ध (६०+)	एकूण
२०११$	३.००	७.१२	१.१२	११.२४	२६.७	६३.३	१०.०	२७.३$$	४२.२	१५.७	५७.९
२०१६	२.८४	७.७६	१.२७	११.८७	२३.९	६५.४	१०.७	२९.२	३६.६	१६.४	५३.०
२०२१	२.६९	८.३०	१.४५	१२.४४	२१.६	६६.७	११.७	३१.३	३२.५	१७.५	५०.०
२०२६	२.५३	८.७०	१.७०	१२.९३	१९.६	६७.३	१३.१	३३.४	२९.१	१९.५	४८.६
२०३१	२.४२	८.९३	२.००	१३.३५	१८.१	६६.९	१५.०	३५.६	२७.०	२२.४	४९.४
२०३६	२.२८	९.०५	२.३४	१३.६८	१६.७	६६.२	१७.१	३७.७	२५.२	२५.८	५१.०

टीप : आकडे संक्षिप्तामध्ये दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही. $ जनगणना २०११ नुसार $$ दि. १ मार्च रोजी प्रक्षेपित

आधार : १) भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

२) लोकसंख्या प्रक्षेपणावरील तांत्रिक गटाचा अहवाल नोव्हेंबर, २०१९, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, केंद्र शासन

२.३.३ अवलंबित्वाचे प्रमाण या लोकसंख्याशास्त्रीय निर्देशकाद्वारे अवलंबून असलेल्या लोकसंख्येचे (वय ०-१४ वर्षे आणि वय ६० वर्षे आणि त्यावरील) काम करण्याच्या वयोगटातील लोकसंख्येशी (वय १५-५९ वर्षे) प्रमाण मोजता येते. हे प्रमाण काम करण्याच्या वयोगटातील लोकसंख्येवरील संभाव्य अवलंबित्वाचा भार तसेच त्यामधील बदल दर्शविते.

२.३.४ प्रक्षेपित लोकसंख्येनुसार, घटत्या जननक्षमतेमुळे सन २०११ ते २०२६ पर्यंत १५ वर्षांखालील लोकसंख्येचे प्रमाण अनुक्रमे २६.७ वरून १९.६ टक्क्यांपर्यंत कमी होणे अपेक्षित आहे. मात्र १५ ते ५९ वर्ष आणि ६० वर्ष आणि त्यावरील वयोगटातील लोकसंख्येच्या प्रमाणात मोठी वाढ होणे अपेक्षित आहे. घटती प्रजनन क्षमता आणि वाढते आयुर्मान यांमुळे, ६० वर्षे आणि त्यावरील व्यक्तींची संख्या सन २०११ नुसार १०.० टक्क्यांवरुन वाढून ती २०२६ मध्ये १३.१ टक्के इतकी होण्याची शक्यता आहे. काम करण्याच्या वयोगटातील सन २०११ मधील लोकसंख्येचे प्रमाण ६३.३ टक्क्यांवरून सन २०२६ मध्ये ६७.३ टक्के इतकी वाढण्याची शक्यता आहे. राज्याचे प्रक्षेपित लोकसंख्याशास्त्रीय निर्देशक तक्ता २.४ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.४ राज्याचे प्रक्षेपित लोकसंख्याशास्त्रीय निर्देशक

निर्देशक	२०११-१५	२०१६-२०	२०२१-२५	२०२६-३०	२०३१-३५
लोकसंख्या वाढीचा दर	११.०	९.४	७.७	६.३	४.९
जन्म दर	१५.२	१३.९	१२.४	११.४	१०.४
मृत्यू दर	६.६	७.०	७.२	७.६	८.०
अर्भक मृत्यू दर	२५	२३	२१	१९	१८
५ वर्षाखालील बालकांचा मृत्यू दर	२७	२५	२३	२१	१९
एकूण जनन दर	१.७७	१.६७	१.५६	१.५२	१.५१
पुरुषांचे आयुर्मान	७०.३	७१.१	७१.९	७२.७	७३.२
महिलांचे आयुर्मान	७३.९	७४.९	७५.९	७६.७	७७.५

आधार: लोकसंख्या प्रक्षेपणावरील तांत्रिक गटाचा अहवाल नोव्हेंबर, २०१९, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, केंद्र शासन

२.४ महाराष्ट्र आणि अखिल भारतातील निवडक लोकसंख्या वैशिष्ट्ये (जनगणना २०११ नुसार) तक्ता २.५ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता २.५ महाराष्ट्र आणि अखिल भारतातील निवडक लोकसंख्या वैशिष्ट्ये (जनगणना २०११ नुसार)

वैशिष्ट्ये	महाराष्ट्र					अखिल भारत				
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	पुरुष	स्त्री	ग्रामीण	नागरी	एकूण	पुरुष	स्त्री
कुटुंबांची संख्या (कोटी)	१.३२	१.१२	२.४४	-	-	१६.८६	८.०९	२४.९५	-	-
कुटुंबाच्या आकारमानाची सरासरी	४.७	४.५	४.६	-	-	४.९	४.७	४.९	-	-
लोकसंख्या (कोटी)										
एकूण	६.१६	५.०८	११.२४	५.८२	५.४१	८३.३७	३७.७१	१२१.०९	६२.३३	५८.७६
अनुसूचित जाती	०.७५	०.५८	१.३३	०.६८	०.६५	१५.३९	४.७५	२०.१४	१०.३५	९.७८
अनुसूचित जमाती	०.९०	०.१५	१.०५	०.५३	०.५२	९.४१	१.०५	१०.४५	५.२५	५.२०
दिव्यांग लोकसंख्या	०.१७	०.१३	०.३०	०.१७	०.१३	१.८६	०.८२	२.६८	१.५०	१.१८
मुख्य कामगार	२.६५	१.७३	४.३८	३.००	१.३८	२४.५९	११.६७	३६.२६	२७.३२	८.९४
सीमांतिक कामगार	०.४१	०.१५	०.५७	०.२६	०.३०	१०.२९	१.६४	११.९३	५.८७	६.०६
नागरी लोकसंख्या (टक्के)	-	-	४५.२	२३.८	२१.५	-	-	३१.१	१६.१	१५.०
लोकसंख्या घनता (प्रति चौ. कि. मी)	२०६	५,५८८	३६५	-	-	२७९	३,६८५	३८२	-	-
दशवार्षिक वृद्धी दर (टक्के)	-	-	१६.०	-	-	-	-	१७.७	-	-
स्त्री पुरुष प्रमाण	९५२	९०३	९२९	-	-	९४९	९२९	९४३	-	-
बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (वय ० ते ६ वर्षे)	८९०	८९९	८९४	-	-	९२३	९०५	९१८	-	-
साक्षरता दर (टक्के)	७७.०	८८.७	८२.३	८८.४	७५.९	६७.८	८४.१	७३.०	८०.९	६४.६
कार्य सहभाग दर										
एकूण	४९.८	३६.९	४४.०	५६.०	३१.१	४१.८	३५.३	३९.८	५३.३	२५.५
वय (१५ ते २९ वर्षे)	५५.८	३८.४	४७.५	५९.८	३३.८	४९.७	३५.६	४५.०	५९.३	२९.७
वय (१५ ते ५९ वर्षे)	७१.३	५१.४	६१.८	७८.८	४३.४	६३.०	४९.५	५८.५	७८.४	३७.४

टीप : आकडे संक्षिप्तामध्ये दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

* * * * *

परिशिष्ट २.१

महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारीत लोकसंख्या

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)		दशवार्षिक वृद्धिदर (टक्के)		साक्षरतेची टक्केवारी ££	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१९६१	३.९६	४३.९२	२३.६	२१.६	३५.१	२८.३
१९७१	५.०४	५४.८२	२७.५	२४.८	४५.८	३४.५
१९८१	६.२८	६८.५२@	२४.५	२५.०	५५.८	४३.६§
१९९१	७.८९	८४.६४£	२५.७	२३.९£	६४.९	५२.२@@
२००१	९.६९	१०२.८७	२२.७	२१.५	७६.९	६४.८
२०११	११.२४	१२१.०९	१६.०	१७.७	८२.३	७३.०

@ आसामची प्रक्षेपित लोकसंख्या धरुन

£ जम्मू व काश्मीरची प्रक्षेपित लोकसंख्या धरुन

££ १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयोगटातील लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१, १९९१, २००१ व २०११ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्षे व अधिक वयोगटातील लोकसंख्येसाठी आहे.

§ साक्षरतेची टक्केवारी आसाम वगळून

@@ साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू व काश्मीर वगळून

आधार - भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

परिशिष्ट २.२

जनगणनांवर आधारीत राज्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	स्त्री-पुरुष प्रमाण			लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.किमी)
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	पुरुष	स्त्रिया		ग्रामीण	नागरी	एकूण	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९६१	२.८४	१.१२	३.९६	२.०४	१.९१	२८.२	९९५	८०१	९३६	१२९
१९७१	३.४७	१.५७	५.०४	२.६१	२.४३	३१.२	९८५	८२०	९३०	१६४
१९८१	४.०८	२.२०	६.२८	३.२४	३.०४	३५.०	९८७	८५०	९३७	२०४
१९९१	४.८४	३.०५	७.८९	४.०८	३.८१	३८.७	९७२	८७५	९३४	२५७
२००१	५.५८	४.११	९.६९	५.०४	४.६५	४२.४	९६०	८७३	९२२	३१५
२०११	६.१६	५.०८	११.२४	५.८२	५.४१	४५.२	९५२	९०३	९२९	३६५

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

३ राज्य उत्पन्न

३. राज्य उत्पन्न

३.१ स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न हे देशातील एकूण आर्थिक कार्याचे मोजमाप करण्यासाठी सर्वात महत्त्वाचे समग्रलक्षी अर्थशास्त्रीय समष्टी आहे. ठराविक कालावधीकरिता स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या अंदाजांच्या विश्लेषणामुळे आर्थिक विकासाच्या स्तरांमधील बदलांची व्याप्ती आणि दिशा स्पष्ट होण्यास मदत होते. स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या एकूण तसेच विभिन्न स्तरांवरील पृथक विश्लेषणाद्वारे अर्थव्यवस्थेत होत असलेले संरचनात्मक बदल व अर्थव्यवस्थेच्या वाढीस चालना देणारे घटक ओळखता येऊन सर्वंकष आर्थिक वृद्धी व विकास यासाठी धोरण आखणी करण्यास शासनास मदत होते.

३.२ राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत कोविड वर्ष २०२०-२१ नंतर सलग चार वर्षे सात टक्क्यांहून अधिक वाढ दिसून येते. महामारीनंतरच्या काळात राज्य अर्थव्यवस्थेत वेगाने सुधारणा अपेक्षित असून सन २०२४-२५ मधील अंदाजित वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न हे सन २०१९-२० मधील स्थूल राज्य उत्पन्नापेक्षा सुमारे २५ टक्क्यांपेक्षा अधिक अपेक्षित आहे. सन २०२३-२४ आणि सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षांमध्ये 'निव्वळ उत्पादित वस्तू व सेवा करातील' अपेक्षित वाढीबरोबरच 'सेवा' क्षेत्रातील अपेक्षित स्थिर वाढीमुळे राज्य अर्थव्यवस्थेस कोविड काळानंतरच्या पहिल्या दोन वर्षांत प्राप्त झालेली गती पुढे चालू राहणे अपेक्षित आहे.

३.३ चालू मालिकेमध्ये (पायाभूत वर्ष २०११-१२) क्षेत्रनिहाय स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी मूळ किंमतींवर अंदाजित करण्यात येते, तर स्थूल राज्य उत्पन्न हे बाजार किंमतींवर अंदाजित करण्यात येते. चालू किंमतींवर आधारित स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या अंदाजांना सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न तर स्थिर किंमतींवर आधारित अंदाजांना वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न असे संबोधण्यात येते.

पूर्वानुमान (सन २०२४-२५)

३.४ सन २०२४-२५ च्या पुर्वानुमानानुसार राज्य अर्थव्यवस्थेमध्ये सन २०२३-२४ च्या तुलनेत ७.३ टक्के वाढ अपेक्षित असून अखिल भारताच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये ६.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. अंदाजित सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ ४५,३१,५१८ कोटी आहे, तर अंदाजित वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न (पायाभूत वर्ष २०११-१२) ₹ २६,१२,२६३ कोटी आहे. पुर्वानुमानानुसार 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' या क्षेत्रांच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित अनुक्रमे ८.७ टक्के, ४.९ टक्के व ७.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.४.१ राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांनी प्रसिद्ध केलेल्या सन २०२४-२५ च्या दुसऱ्या पुर्वानुमानानुसार अंदाजित सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न ₹ ३,३१,०३,२१५ कोटी असून अंदाजित वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (पायाभूत वर्ष २०११-१२) ₹ १,८७,९५,०९५ कोटी आहे. 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' या क्षेत्रांच्या वास्तविक स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धित अनुक्रमे ४.६ टक्के, ५.६ टक्के व ७.३ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. सन २०२४-२५ करीता स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी/स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धी आणि स्थूल राज्य उत्पन्न/स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे वृद्धिदर तक्ता ३.१ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.१ सन २०२४-२५ करीता स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी/स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धी आणि स्थूल राज्य उत्पन्न/स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे वृद्धिदर

(टक्के)

क्षेत्र	स्थिर किमतींनुसार वृद्धिदर	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत
कृषि व संलग्न कार्ये (कृषि#, वने व मासेमारी)	**८.७**	**४.६**
उद्योग	**४.९**	**५.६**
i) खाणकाम व दगड खाणकाम	३.६	२.८
ii) वस्तुनिर्माण	४.२	४.३
iii) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	६.५	६.०
iv) बांधकाम	६.८	८.६
सेवा	**७.८**	**७.३**
i) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण, दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	५.५	६.४
ii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	८.२	७.२
iii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	९.४	८.८
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी/स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धी	**७.०**	**६.४**
स्थूल राज्य उत्पन्न/स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न	**७.३**	**६.५**

आधार: १) अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

२) दुसरे पूर्वानुमान, राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांच्या दि. २८ फेब्रुवारी, २०२५ रोजीच्या प्रसिद्धीपत्रकानुसार

\# पिके व पशुधन समाविष्ट

आलेख ३.१ : सांकेतिक व वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वृद्धिदर

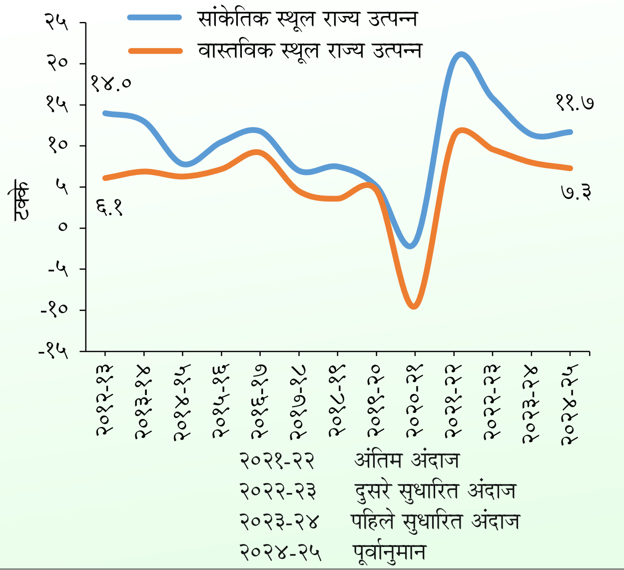

आलेख ३.२ : सांकेतिक व वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे वृद्धिदर

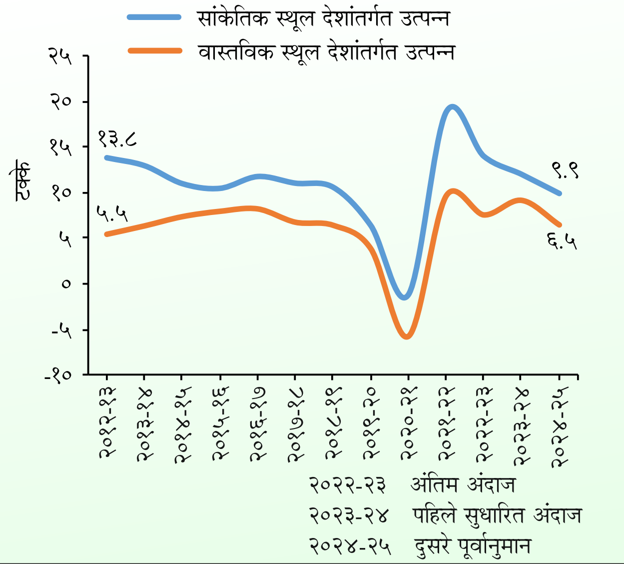

आलेख ३.३ : महाराष्ट्र राज्याचे सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न

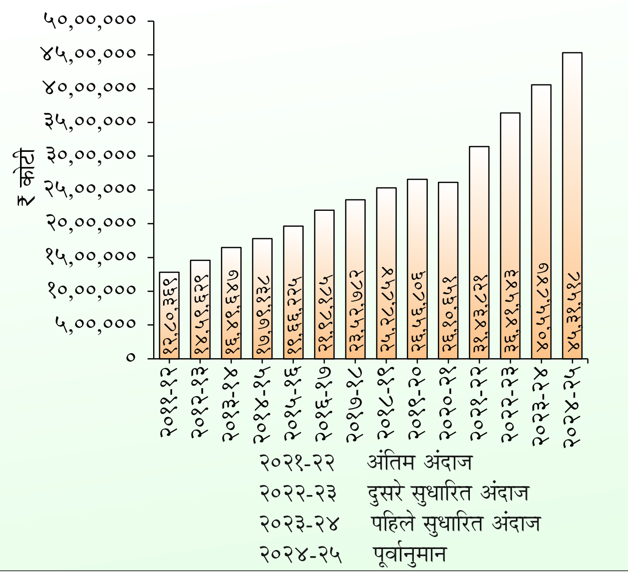

आलेख ३.४ : सर्वाधिक राज्य उत्पन्न असलेल्या १० राज्यांचे सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (२०२३-२४)

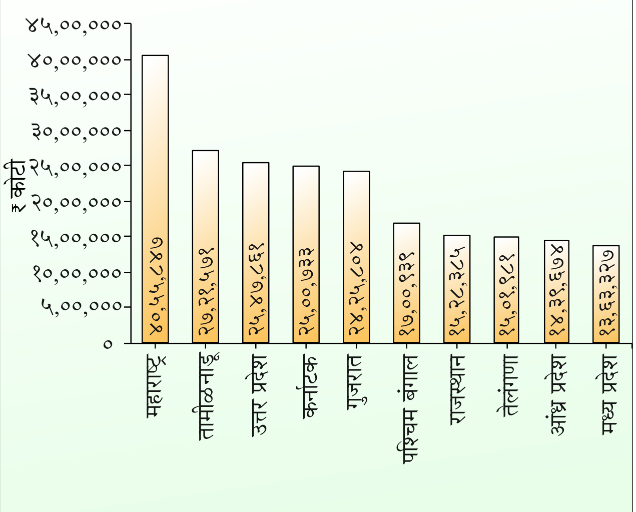

राज्य अर्थव्यवस्था

स्थूल राज्य उत्पन्न (सन २०२३-२४)

३.५ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार, सन २०२३-२४ करिता अंदाजित सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ ४०,५५,८४७ कोटी आहे. अंदाजित वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २४,३५,२५९ कोटी असून त्यात सन २०२२-२३ च्या तुलनेत ८.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.५.१ सन २०२३-२४ मध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित ३.३ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत 'उद्योग' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित ६.२ टक्के तर 'सेवा' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित ८.३ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.५.२ क्षेत्रनिहाय स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी व स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.२ मध्ये दिले आहेत. सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न व वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नाचे तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट ३.१ व परिशिष्ट ३.२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.२ क्षेत्रनिहाय स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी व स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

तपशील	स्थिर किमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२) वृद्धिदर							
	२०१२-१३	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२#	२०२२-२३++	२०२३-२४+
कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र	**(-) ०.४**	**(-) ०.७**	**(-) २.१**	**८.१**	**११.६**	**४.०**	**२.९**	**३.३**
i) पिके	(-) १.८	(-) ५.१	(-) ७.६	७.६	१५.२	३.५	१.९	०.३
ii) पशुधन	३.८	८.५	७.८	४.४	१०.५	४.१	४.६	७.०
iii) वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	०.८	९.३	८.६	१६.४	१.१	४.९	४.३	७.६
iv) मासेमारी व जल संवर्ध	०.९	(-) ११.५	(-) १०.६	७.८	(-) ६.४	१३.२	३.८	२०.०
उद्योग क्षेत्र	**५.१**	**३.५**	**१.४**	**(-) ५.३**	**(-) ५.२**	**१३.६**	**२.८**	**६.२**
i) खाणकाम व दगड खाणकाम	४.२	७.१	३.८	(-) ३.०	०.७	२.१	५.८	२.९
ii) वस्तुनिर्माण	८.२	२.६	०.५	(-) ७.५	(-) ६.५	११.०	(-) १.५	६.८
iii) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	५.१	१०.७	१.१	(-) २.१	(-) ३.८	११.६	१३.५	८.१
iv) बांधकाम	(-) ३.८	२.०	३.८	०.४	(-) ४.९	३१.२	१०.४	५.७
सेवा क्षेत्र	**८.३**	**५.८**	**५.७**	**१०.९**	**(-) १३.४**	**१२.०**	**१३.०**	**८.३**
i) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण, दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	९.६	७.१	१०.६	६.२	(-) २५.८	२०.५	११.४	५.६
ii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	८.३	४.५	३.७	१०.३	(-) ५.४	९.४	१२.२	८.६
iii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	६.३	७.८	४.४	२०.३	(-) १८.०	९.२	१७.५	११.१
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी	**६.०**	**४.३**	**३.४**	**५.२**	**(-) ८.४**	**११.५**	**८.६**	**७.१**
स्थूल राज्य उत्पन्न	**६.१**	**४.५**	**३.६**	**४.६**	**(-) ९.५**	**११.२**	**९.६**	**८.०**

\# अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप : क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिवर आधारित असून राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा वृद्धिदर स्थूल राज्य उत्पन्नावर आधारित आहे

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

चालू मालिकेतील क्षेत्रनिहाय हिस्सा

३.६ स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या चालू मालिकेमध्ये सन २०११-१२ ते २०२३-२४ या कालावधीमध्ये अखिल भारताच्या सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात राज्याच्या सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्नाचा हिस्सा सुमारे १३ ते १५ टक्के राहीला आहे. सन २०२३-२४ मध्ये अखिल भारताच्या सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात राज्याच्या सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्नाचा हिस्सा (१३.५ टक्के) देशात सर्वाधिक असून त्या खालोखाल तामीळनाडू या राज्याचा हिस्सा (९.० टक्के) आहे.

आलेख ३.५ : एकूण सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी/स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धिमधील हिस्सा

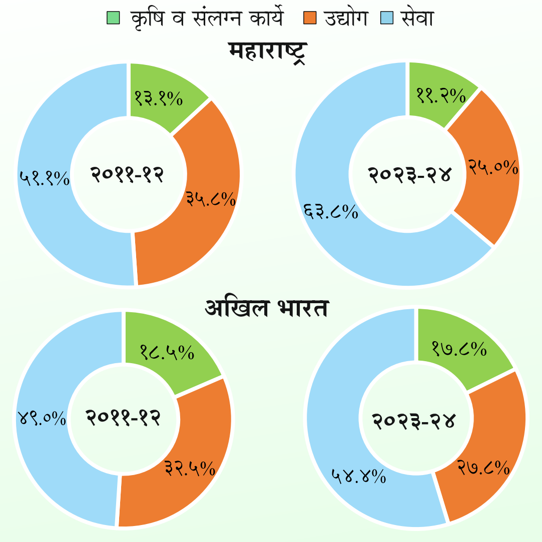

३.६.१ सन २०११-१२ ते २०२३-२४ या कालावधीमध्ये राज्याच्या सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिमध्ये 'सेवा' क्षेत्राचा हिस्सा सर्वाधिक असून त्याखालोखाल 'उद्योग' आणि 'कृषि व संलग्न कार्ये' या क्षेत्रांचा हिस्सा आहे. पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार, सन २०२३-२४ मध्ये राज्याच्या सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिमध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' क्षेत्राचा हिस्सा अनुक्रमे ११.२ टक्के, २५.० टक्के व ६३.८ टक्के आहे. सन २०११-१२ मध्ये तत्सम हिस्सा अनुक्रमे १३.१ टक्के, ३५.८ टक्के व ५१.१ टक्के होता.

आलेख ३.६ : एकूण सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धितील क्षेत्रनिहाय हिस्सा (२०२३-२४)

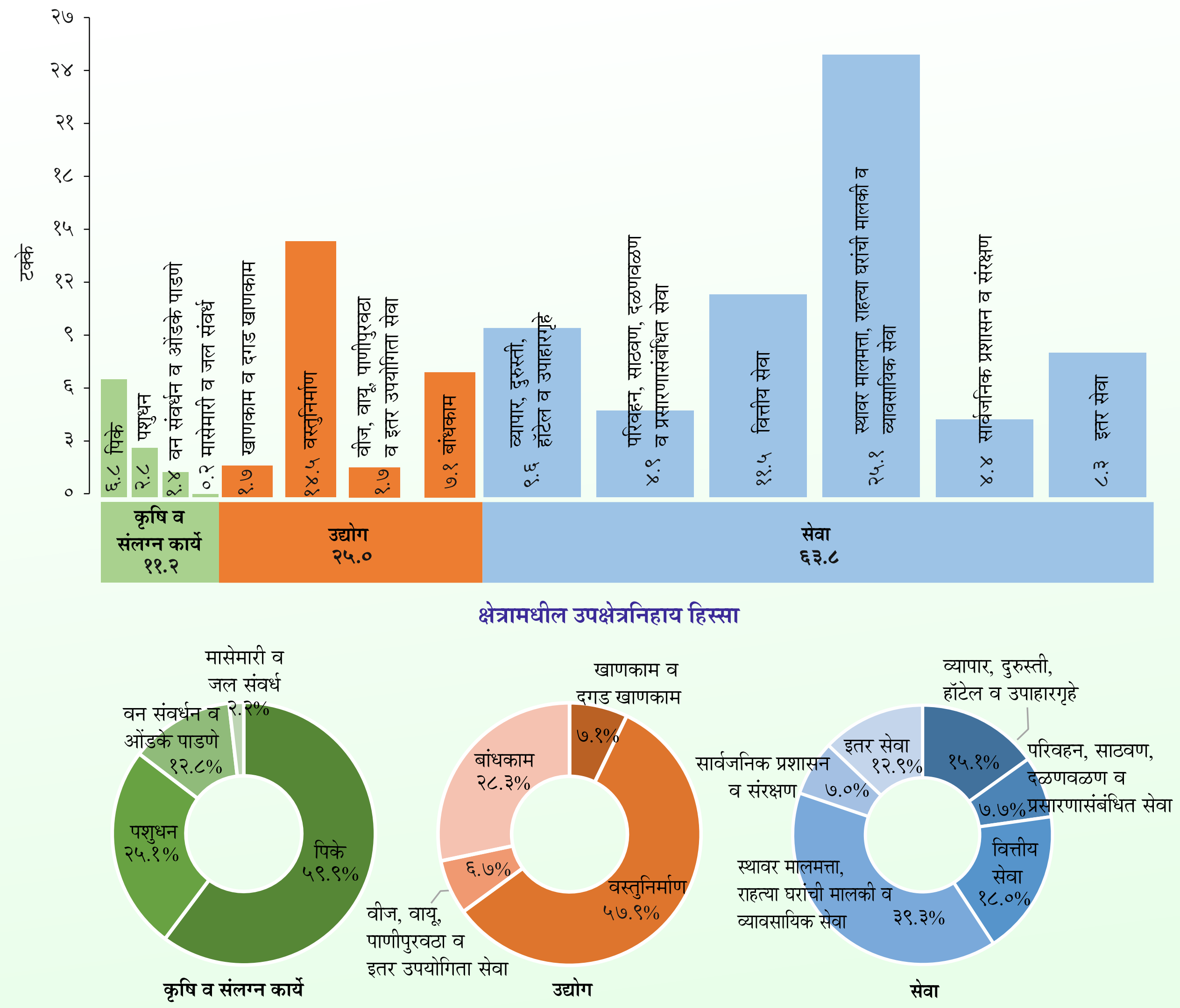

राज्य उत्पन्न (सन २०२३-२४)

३.७ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०२३-२४ मधील अंदाजित सांकेतिक राज्य उत्पन्न (चालू किंमतीनुसार अंदाजित 'निव्वळ राज्य उत्पन्न') ₹ ३५,३७,९६८ कोटी आहे, तर दुसऱ्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०२२-२३ मधील अंदाजित सांकेतिक राज्य उत्पन्न ₹ ३१,७८,३१८ कोटी आहे.

३.७.१ सन २०२३-२४ चे अंदाजित दरडोई राज्य उत्पन्न ₹ २,७८,६८१ असून सन २०२२-२३ मध्ये ते ₹ २,५२,२८९ होते.

३.७.२ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०२३-२४ मध्ये अंदाजित वास्तविक राज्य उत्पन्न म्हणजे ('स्थिर किंमतीनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२) निव्वळ राज्य उत्पन्न') ₹ २१,०७,५९७ कोटी असून ते मागील वर्षाच्या तुलनेत ७.९ टक्क्यांनी जास्त आहे. सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न व वास्तविक निव्वळ राज्य उत्पन्नाचे तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट ३.३ व परिशिष्ट ३.४ मध्ये दिले आहेत.

आलेख ३.७ : सर्वाधिक राज्य उत्पन्न असलेल्या १० राज्यांचे दरडोई उत्पन्न (२०२३-२४)

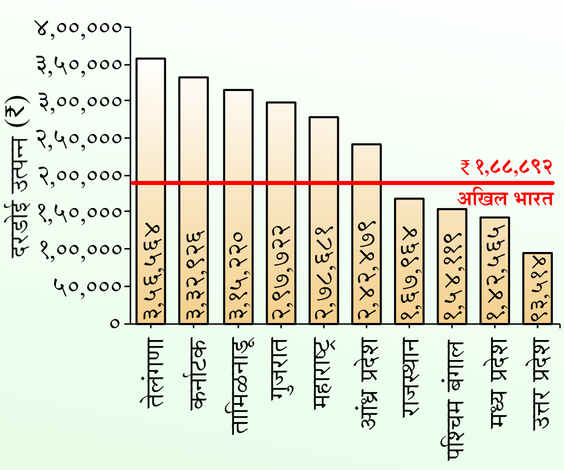

आलेख ३.८ : राज्याचे व अखिल भारताचे दरडोई उत्पन्न

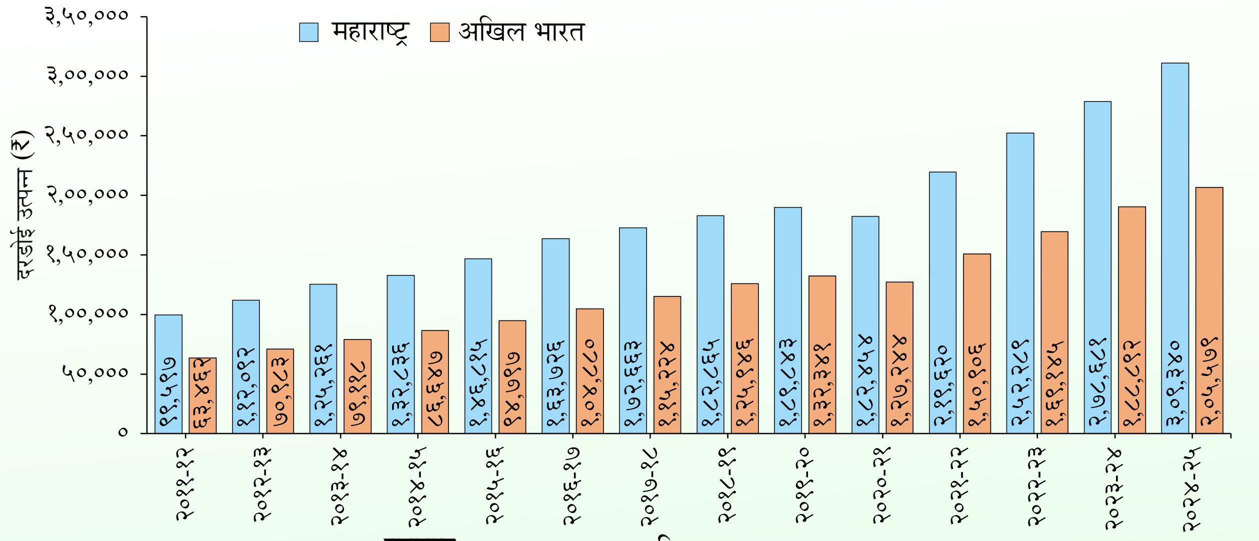

	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०२१-२२	अंतिम अंदाज	-
२०२२-२३	दुसरे सुधारित अंदाज	अंतिम अंदाज
२०२३-२४	पहिले सुधारित अंदाज	पहिले सुधारित अंदाज
२०२४-२५	पूर्वानुमान	दुसरे पूर्वानुमान

जिल्हा उत्पन्न

३.८ स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धिचे अंदाज तयार करण्यासाठी ‘उत्पन्न स्रोत पद्धती’ चा अवलंब करण्यात येत असून त्यास अंगभूत मर्यादा आहेत. ‘कृषि व संलग्न कार्ये’ आणि ‘खाणकाम व दगड खाणकाम’ या क्षेत्रांसाठी जिल्हास्तरीय माहिती उपलब्ध होते. परंतु इतर क्षेत्रांकरीता अनुरूप निर्देशकांचा वापर करुन स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिचे अंदाज जिल्ह्यांकरीता विभागण्यात येतात. हे जिल्हास्तरीय अंदाज जिल्हा स्तरावरील अर्थव्यवस्थेची केवळ ढोबळमानाने कल्पना यावी यासाठी वापरले जाऊ शकतात. सांकेतिक व वास्तविक स्थूल जिल्हा उत्पन्न अंदाज आणि दरडोई जिल्हा उत्पन्न अंदाज (दरडोई सांकेतिक निव्वळ जिल्हा उत्पन्न) परिशिष्ट ३.९ मध्ये देण्यात आले आहेत.

आलेख ३.९ : दरडोई जिल्हा उत्पन्न (२०२३-२४[+])

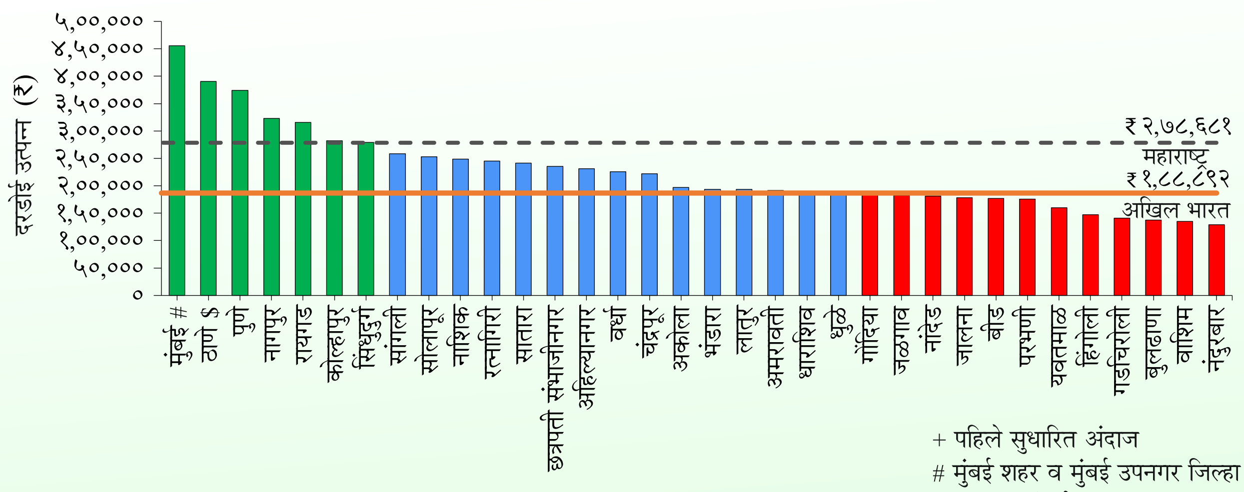

\+ पहिले सुधारित अंदाज
\# मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा
$ पालघर अंतर्भूत

भारतीय अर्थव्यवस्था

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (सन २०२३-२४)

३.९ सन २०२३-२४ करीताच्या पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार, सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न ₹ ३,०१,२२,९५६ कोटी अपेक्षित असून वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न ₹ १,७६,५०,५९१ कोटी अपेक्षित आहे. वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात सन २०२३-२४ मध्ये ९.२ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' क्षेत्रांच्या वास्तविक स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धित अनुक्रमे २.७ टक्के, १०.८ टक्के आणि ९.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. क्षेत्रनिहाय स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धी व स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.३ मध्ये दिले आहेत. सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न व वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट ३.५ व परिशिष्ट ३.६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.३ क्षेत्रनिहाय स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धी व स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

तपशील	स्थिर किमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२) वृद्धिदर							
	२०१२-१३	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३#	२०२३-२४+
कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र	**१.५**	**६.६**	**२.१**	**६.२**	**४.०**	**४.६**	**६.३**	**२.७**
i) पिके	०.२	५.४	(-) २.४	५.७	२.६	३.२	७.५	०.९
ii) पशुधन	५.२	७.९	८.७	७.५	६.२	६.४	५.०	५.४
iii) वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	०.२	५.४	७.६	६.१	५.८	०.६	१.३	१.६
iv) मासेमारी व जल संवर्ध	४.९	१५.२	८.५	४.५	३.८	१३.७	८.२	५.९
उद्योग क्षेत्र	**३.३**	**५.९**	**५.३**	**(-) १.४**	**(-) ०.४**	**१२.२**	**२.५**	**१०.८**
i) खाणकाम व दगड खाणकाम	०.६	(-) ५.६	(-) ०.८	(-) ३.०	(-) ८.२	६.३	३.४	३.२
ii) वस्तुनिर्माण	५.५	७.५	५.४	(-) ३.०	३.१	१०.०	(-) १.७	१२.३
iii) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२.७	१०.६	७.९	२.३	(-) ४.२	१०.३	१०.८	८.६
iv) बांधकाम	०.३	५.२	६.५	१.६	(-) ४.६	१९.९	९.१	१०.४
सेवा क्षेत्र	**८.३**	**६.३**	**७.२**	**६.४**	**(-) ८.४**	**९.२**	**१०.३**	**९.०**
i) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण, दळणवळण व प्रसारणा संबंधित सेवा	९.८	१०.३	७.२	६.०	(-) १९.९	१५.२	१२.३	७.५
ii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	९.७	१.८	७.०	६.८	१.९	५.७	१०.८	१०.३
iii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	४.३	८.३	७.५	६.६	(-) ७.६	७.५	६.७	८.८
स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धी	**५.४**	**६.२**	**५.८**	**३.९**	**(-) ४.१**	**९.४**	**७.२**	**८.६**
स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न	**५.५**	**६.८**	**६.५**	**३.९**	**(-) ५.८**	**९.७**	**७.६**	**९.२**

\# अंतिम अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

राष्ट्रीय उत्पन्न (सन २०२३-२४)

३.१० सन २०२३-२४ मध्ये सांकेतिक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत १२.० टक्के वाढीसह ₹ २,९७,१०,७८६ कोटी अंदाजित आहे. सांकेतिक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नात मागील वर्षाच्या तुलनेत १२.७ टक्के वाढ अपेक्षित असून सन २०२३-२४ मध्ये ते ₹ २,६३,५०,३७४ कोटी अंदाजित आहे. वास्तविक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत ९.२ टक्के वाढीसह सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १,७४,०४,६३८ कोटी अंदाजित आहे. तर वास्तविक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १,५१,७५,६७१ कोटी अंदाजित असून त्यात मागील वर्षाच्या तुलनेत ९.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. सांकेतिक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न व वास्तविक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नाचे तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट ३.७ व परिशिष्ट ३.८ मध्ये दिले आहेत.

३.१०.१ सन २०२३-२४ मध्ये अंदाजित दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न ₹ १,८८,८९२ अपेक्षित असून ते सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १,६९,१४५ होते.

आलेख ३.१० : स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी/स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धिचे दर

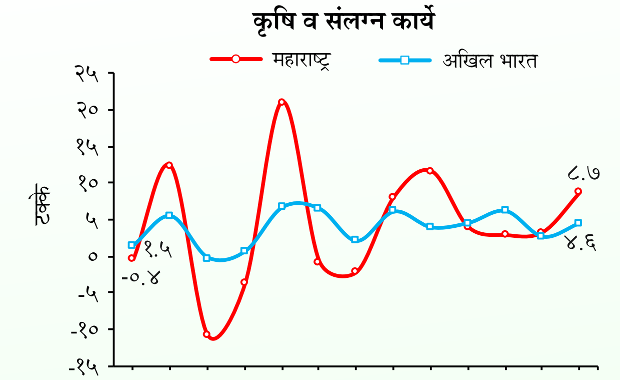

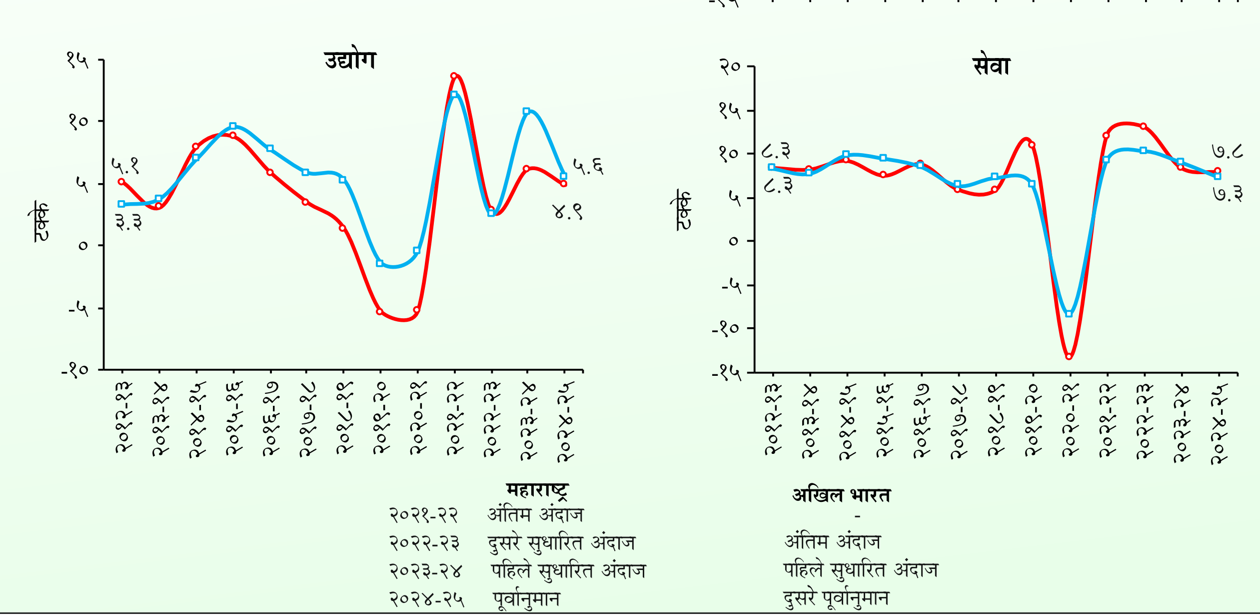

* * * * *

परिशिष्ट ३.१
मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२#	२०२२-२३++	२०२३-२४+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	१,०१,९३०	१,४१,२३१	१,३०,९११	१,६४,०२८	१,८१,७५१	२,२५,७७१	२,२३,६५३	२,३८,७५९
२	पशुधन	२८,५५७	५७,७४४	६०,२५१	६५,४५८	७६,९८०	८२,७६५	८९,४९८	१,००,०२७
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१६,६०१	२८,२६४	३३,४४८	४०,०५२	४०,६९७	४७,९७९	५५,६२६	५१,०७५
४	मासेमारी व जल संवर्ध	२,९३९	६,२७८	५,४२९	५,९६४	६,३००	६,९७४	७,८२९	८,७१०
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१,५०,०२७**	**२,३३,५१८**	**२,३०,०४०**	**२,७५,५०२**	**३,०५,७२८**	**३,६३,४९०**	**३,७६,६०६**	**३,९८,५७१**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१३.१)*	*(११.३)*	*(१०.४)*	*(११.७)*	*(१३.१)*	*(१३.०)*	*(११.८)*	*(११.२)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	५६,४९३	६१,७६३	६५,३४४	६२,४४४	५८,५२०	६२,७८८	५८,३५६	६२,६६०
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**२,०६,५२०**	**२,९५,२८१**	**२,९५,३८३**	**३,३७,९४५**	**३,६४,२४८**	**४,२६,२७८**	**४,३४,९६२**	**४,६१,२३१**
८	वस्तुनिर्माण	२,४६,०३२	४,०३,७२४	४,००,६८६	३,५२,०२२	३,७९,८४७	४,७०,५७१	४,९२,९२६	५,१३,३९३
९	वीज, वायू, पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२६,८०५	५३,२०३	५६,०९०	५४,९७४	५४,६८९	६०,३९६	५०,९०२	५९,३५४
१०	बांधकाम	८०,५५२	१,१८,०९९	१,३४,६७९	१,३७,३६९	१,३७,३६१	१,८९,३२८	२,२७,०००	२,५१,२११
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,५३,३८९**	**५,७५,०२६**	**५,९१,४५५**	**५,४४,३६५**	**५,७१,८९७**	**७,२०,२९५**	**७,७०,८२८**	**८,२३,९५८**
१२	**उद्योग**	**४,०९,८८२**	**६,३६,७८९**	**६,५६,७९९**	**६,०६,८०९**	**६,३०,४१८**	**७,८३,०८३**	**८,२९,१८४**	**८,८६,६१८**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(३५.८)*	*(३०.८)*	*(२९.६)*	*(२५.८)*	*(२७.०)*	*(२८.०)*	*(२५.९)*	*(२५.०)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	१,०५,६०९	२,०६,०८३	२,४०,१०७	२,५८,६५२	२,०४,२७७	२,५२,५०३	३,०८,८३९	३,४१,३२०
१४	रेल्वे	५,९८७	१३,४५६	१३,५१६	१३,१८२	१३,८००	१४,३४७	१५,७८६	१७,३०८
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	४१,६९६	७१,५२७	७४,८८२	७४,९७७	५८,५३९	८२,२७५	८७,३४६	९४,६३६
१६	साठवण	९२५	१,५१४	४,२५०	४,४१३	४,५७८	४,९५४	५,६५८	६,३७४
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१५,८९२	२८,३८७	३०,००४	३३,४६७	३५,९२३	४१,९१२	४८,८८१	५४,१९०
१८	वित्तीय सेवा	१,१७,८३६	१,९७,७२१	२,२७,०९५	२,४७,६२०	२,५५,६५१	२,८५,६८३	३,७१,०२१	४,०६,८२३
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,९०,८७०	४,४५,३१३	४,८८,६३६	५,३८,५९६	५,४७,०७७	६,४८,८६३	७,७०,०७१	८,८८,१६५
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	३९,०७०	७०,४७३	७६,६५५	९३,६८१	९६,६६८	१,०४,७९९	१,३३,१९६	१,५६,९१७
२१	इतर सेवा	६६,६२५	१,५९,६५१	१,७४,७८४	२,०३,६७२	१,७९,४९२	२,१०,३५८	२,५५,३२६	२,९२,०५५
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**५,८४,५०९**	**११,९४,१२५**	**१३,२९,९२९**	**१४,६८,२६०**	**१३,९६,००६**	**१६,४५,६९३**	**१९,९६,१२१**	**२२,५७,७८९**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(५१.१)*	*(५७.८)*	*(६०.०)*	*(६२.५)*	*(५९.९)*	*(५८.९)*	*(६२.३)*	*(६३.७)*
२३	**एकूण स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी**	**११,४४,४१८**	**२०,६४,४३२**	**२२,१६,७६८**	**२३,५०,५७१**	**२३,३२,१५२**	**२७,९२,२६६**	**३२,०१,९११**	**३५,४२,९७७**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	३,१५,२००	३,४१,६४२	३,३८,६८७	३,२२,०९०	४,०९,७८०	५,१०,८७३	५,९१,७८४
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	२६,८५१	२९,५५६	३२,४५१	४३,५९१	५८,२२४	७१,२४१	७८,९१४
२६	**स्थूल राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**१२,८०,३६९**	**२३,५२,७८२**	**२५,२८,८५४**	**२६,५६,८०६**	**२६,१०,६५१**	**३१,४३,८२१**	**३६,४१,५४३**	**४०,५५,८४७**
२७	**दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (₹)**	**१,१३,१९२**	**१,९५,१९५**	**२,०७,८३३**	**२,१६,३१९**	**२,१०,६०३**	**२,५१,४९६**	**२,८९,०६०**	**३,१९,४७४**

अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्थूल मूल्यवृद्धीशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ३.२
मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न
(स्थिर किंमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२))

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२#	२०२२-२३++	२०२३-२४+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	१,०१,९३०	१,०८,५०७	१,००,२४७	१,०७,८७१	१,२४,२९०	१,२८,६२६	१,३१,०९२	१,३१,४९९
२	पशुधन	२८,५५७	३९,४७८	४२,५६७	४४,४६०	४९,१३०	५१,१५४	५३,५१२	५७,२६३
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१६,६०१	२२,१६५	२४,०६७	२८,०१२	२८,३३३	२९,७२७	३१,०१५	३३,३६७
४	मासेमारी व जल संवर्ध	२,९३९	३,३३०	२,९७८	३,२०९	३,००४	३,४०१	३,५३२	४,२४०
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१,५०,०२७**	**१,७३,४८१**	**१,६९,८५९**	**१,८३,५५३**	**२,०४,७५८**	**२,१२,९०८**	**२,१९,१५१**	**२,२६,३६९**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१००.०)*	*(११५.६)*	*(११३.२)*	*(१२२.३)*	*(१३६.५)*	*(१४१.९)*	*(१४६.१)*	*(१५०.९)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	५६,४९३	६६,४४६	६८,९५०	६६,८९९	६७,३५१	६८,७४८	७२,७५२	७४,८४३
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**२,०६,५२०**	**२,३९,९२७**	**२,३८,८०९**	**२,५०,४५२**	**२,७२,१०९**	**२,८१,६५६**	**२,९१,९०४**	**३,०१,२१२**
८	वस्तुनिर्माण	२,४६,०३२	३,७३,६०२	३,७५,३८३	३,४७,१९६	३,२४,५०५	३,६०,३०७	३,५४,९४७	३,७९,२४५
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२६,८०५	३६,९३१	३७,३१९	३६,५२१	३५,११८	३९,१८४	४४,४७५	४८,०५७
१०	बांधकाम	८०,५५२	९५,१३२	९८,७३१	९९,१५९	९४,३३१	१,२३,७६५	१,३६,६१६	१,४४,४३७
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,५३,३८९**	**५,०५,६६४**	**५,११,४३२**	**४,८२,८७७**	**४,५३,९५४**	**५,२३,२५६**	**५,३६,०३८**	**५,७१,७३९**
१२	**उद्योग**	**४,०९,८८२**	**५,७२,११०**	**५,८०,३८२**	**५,४९,७७६**	**५,२१,३०५**	**५,९२,००४**	**६,०८,७९०**	**६,४६,५८२**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(१००.०)*	*(१३९.६)*	*(१४१.६)*	*(१३४.१)*	*(१२७.२)*	*(१४४.४)*	*(१४८.५)*	*(१५७.७)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	१,०५,६०९	१,४५,०४७	१,६४,१०७	१,६९,३१७	१,२५,१९९	१,४६,६५४	१,६७,४४७	१,७६,२८३
१४	रेल्वे	५,९८७	१०,१४४	९,९८९	८,०१४	६,९९६	७,८७१	९,१०३	९,५१६
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	४१,६९६	६९,१४९	७४,१०६	८२,९२३	५६,६८९	७६,८९७	८१,७०४	८५,६२२
१६	साठवण	९२५	१,१२६	३,००७	३,३००	२,८९९	२,९६९	३,१९६	३,४९६
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१५,८९२	२२,४८७	२२,९०२	२७,४४८	२४,१७७	२५,८८९	२८,४१२	३१,०५१
१८	वित्तीय सेवा	१,१७,८३६	१,७८,९७९	१,८२,८२१	१,८९,०४३	१,९३,९७८	२,०२,४२२	२,३०,१००	२,४६,१६६
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,९०,८७०	३,२७,६७३	३,४२,४१९	३,९०,२९१	३,५३,८७७	३,९७,१९५	४,४२,७८७	४,८४,७०६
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	३९,०७०	५०,२५८	५२,९७६	६१,९८३	६०,२४५	६१,७१४	७३,०३८	८१,९४०
२१	इतर सेवा	६६,६२५	१,१७,७५१	१,२२,४४२	१,४८,९८५	१,१२,६९७	१,२७,१३७	१,४८,८९६	१,६४,६७९
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**५,८४,५०९**	**९,२२,६१४**	**९,७४,७६९**	**१०,८१,३०४**	**९,३६,७५७**	**१०,४८,७४९**	**११,८४,६८४**	**१२,८३,४५९**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(१००.०)*	*(१५७.८)*	*(१६६.८)*	*(१८५.०)*	*(१६०.३)*	*(१७९.४)*	*(२०२.७)*	*(२१९.६)*
२३	**एकूण स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी**	**११,४४,४१८**	**१६,६८,२०५**	**१७,२५,०११**	**१८,१४,६३३**	**१६,६२,८२०**	**१८,५३,६६१**	**२०,१२,६२५**	**२१,५६,४१०**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१४५.८)*	*(१५०.७)*	*(१५८.६)*	*(१४५.३)*	*(१६२.०)*	*(१७५.९)*	*(१८८.४)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	२,४२,१९८	२,५५,३७०	२,५७,०३३	२,२०,३९२	२,४३,८३७	२,८७,८६२	३,२६,८७९
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	२१,६९७	२३,०००	२५,०५२	३१,०८०	३८,६५३	४४,७८०	४८,०३०
२६	**स्थूल राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**१२,८०,३६९**	**१८,८८,७०६**	**१९,५७,३८१**	**२०,४६,६१४**	**१८,५२,१३२**	**२०,५८,८४५**	**२२,५५,७०८**	**२४,३५,२५९**
२७	**दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (₹)**	**१,१३,१९२**	**१,५६,६९४**	**१,६०,८६७**	**१,६६,६३७**	**१,४९,४१३**	**१,६४,७०१**	**१,७९,०५४**	**१,९१,८२२**

\# अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ३.३

मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धी व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२#	२०२२-२३++	२०२३-२४+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	९६,१५३	१,३०,६१०	१,१९,४९८	१,५१,६२६	१,६८,०४७	२,१०,३७९	२,०६,९६८	२,२०,९४८
२	पशुधन	२८,१५३	५७,१२४	५९,५९२	६४,७८३	७६,२१२	८१,८५२	८८,४४३	९८,८४७
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१६,४३५	२७,९९६	३३,१४४	३९,७००	४०,३१३	४७,४६४	५५,०३४	५०,५३१
४	मासेमारी व जल संवर्ध	२,५९१	५,८२०	५,०४४	५,५३९	५,८२२	६,४५७	७,२४५	८,०६१
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१,४३,३३१** *(१४.५)*	**२,२१,५५०** *(१२.४)*	**२,१७,२७८** *(११.४)*	**२,६१,६४८** *(१२.९)*	**२,९०,३९४** *(१४.६)*	**३,४६,१५१** *(१४.५)*	**३,५७,६९०** *(१३.१)*	**३,७८,३८७** *(१२.५)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	४९,६७४	५९,५१३	६२,७८८	५९,५९३	५५,३९४	५९,५८८	५५,२०५	५९,२७७
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१,९३,००५**	**२,८१,०६३**	**२,८०,०६५**	**३,२१,२४१**	**३,४५,७८८**	**४,०५,७३९**	**४,१२,८९६**	**४,३७,६६४**
८	वस्तुनिर्माण	२,०६,८०४	३,५२,५४१	३,४२,४९९	२,९२,१७६	३,१७,५६३	३,९८,९९२	४,०५,२८१	४,२२,११०
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१८,०२१	३६,९४५	३८,१३६	३८,१६८	३६,७७२	४०,८९४	३३,८३४	३९,४५२
१०	बांधकाम	७६,८४१	१,१०,५९८	१,२५,७७१	१,२७,०१२	१,२५,३५३	१,७५,१३१	२,०६,१०४	२,२८,०८६
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज -८+९+१०)**	**३,०१,६६६**	**५,००,०८३**	**५,०६,४०६**	**४,५७,३५७**	**४,७९,६८८**	**६,१५,०१७**	**६,४५,२२०**	**६,८९,६४८**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**३,५१,३४०** *(३५.५)*	**५,५९,५९६** *(३१.२)*	**५,६९,१९३** *(२९.८)*	**५,१६,९५०** *(२५.५)*	**५,३५,०८२** *(२७.०)*	**६,७४,६०५** *(२८.२)*	**७,००,४२५** *(२५.६)*	**७,४८,९२५** *(२४.८)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	९८,०६१	१,८८,०४६	२,२०,०८१	२,३६,५४४	१,८०,११०	२,२३,४७३	२,७३,८५६	३,०२,६४९
१४	रेल्वे	५,१२५	११,४५५	११,१८५	१०,६४१	११,००२	११,१३७	१२,१४४	१३,३१५
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३५,८०१	६०,६८५	६३,२२८	६०,९९४	४४,२०६	६६,८४५	६९,९७२	७५,८१३
१६	साठवण	७९२	१,२७३	३,८७६	४,०००	४,१०९	४,३८३	४,९८४	५,६१५
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१२,८८३	१९,६८३	१९,४१२	२१,७३८	२३,३४५	२७,९४०	३३,१०९	३६,७०५
१८	वित्तीय सेवा	१,१५,९७६	१,९३,४२४	२,२१,९३८	२,४१,९७९	२,४९,००७	२,७८,१६१	३,६२,२४६	३,९७,२०२
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,४१,०८७	३,३७,०९४	३,६७,२४३	४,१०,२४५	४,०९,३५९	४,९१,४२१	५,८९,५२०	६,७९,९२५
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	२७,८४४	५५,३७७	६०,८४०	७५,०८७	७७,१३८	८३,०६८	१,०७,१३४	१,२६,२१३
२१	इतर सेवा	५८,४०३	१,४४,६६२	१,५८,६९०	१,८५,५६९	१,५९,४६६	१,८६,६१५	२,२७,६०६	२,६०,३४८
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज -१३ ते २१)**	**४,९५,९७२** *(५०.१)*	**१०,११,६९९** *(५६.४)*	**११,२६,४९२** *(५८.९)*	**१२,४६,७९६** *(६१.६)*	**११,५७,७४३** *(५८.४)*	**१३,७३,०४२** *(५७.४)*	**१६,८०,५७१** *(६१.४)*	**१८,९७,७८६** *(६२.७)*
२३	**एकूण निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धी (५+१२+२२)**	**९,९०,६४४** *(१००.०)*	**१७,९२,८४५** *(१००.०)*	**१९,१२,९६३** *(१००.०)*	**२०,२५,३९३** *(१००.०)*	**१९,८३,२२०** *(१००.०)*	**२३,९३,७९८** *(१००.०)*	**२७,३८,६८६** *(१००.०)*	**३०,२५,०९८** *(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	३,१५,२००	३,४१,६४२	३,३८,६८७	३,२२,०९०	४,०९,७८०	५,१०,८७३	५,९१,७८४
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	२६,८५१	२९,५५६	३२,४५१	४३,५९१	५८,२२४	७१,२४१	७८,९१४
२६	**निव्वळ राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**११,२६,५९५**	**२०,८१,१९५**	**२२,२५,०४९**	**२३,३१,६२९**	**२२,६१,७१९**	**२७,४५,३५४**	**३१,७८,३१८**	**३५,३७,९६८**
२७	**दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न (₹)**	**९९,५९७**	**१,७२,६६३**	**१,८२,८६५**	**१,८९,८४३**	**१,८२,४५४**	**२,१९,६२०**	**२,५२,२८९**	**२,७८,६८१**

अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे निव्वळ मूल्यवृद्धीशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ३.४
मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धी व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक निव्वळ राज्य उत्पन्न
(स्थिर किंमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२))

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२#	२०२२-२३++	२०२३-२४+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	९६,१५३	१,००,६९६	९२,०८६	९९,३११	१,१५,२१०	१,१८,९४७	१,२०,७११	१,२१,०८५
२	पशुधन	२८,१५३	३८,९६७	४२,०५६	४३,९४०	४८,५५३	५०,५५०	५२,८७१	५६,५७८
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१६,४३५	२१,९४६	२३,८३२	२७,७४३	२८,०४९	२९,३८६	३०,६५२	३२,९७७
४	मासेमारी व जल संवर्ध	२,५९१	२,९२१	२,६४३	२,८५१	२,६०९	२,९९०	३,०८९	३,७०८
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१,४३,३३१** *(१००.०)*	**१,६४,५३१** *(११४.८)*	**१,६०,६१८** *(११२.१)*	**१,७३,८४५** *(१२१.३)*	**१,९४,४२१** *(१३५.६)*	**२,०१,८७३** *(१४०.८)*	**२,०७,३२४** *(१४४.६)*	**२,१४,३४८** *(१४९.५)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	४९,६७४	६४,६४०	६६,९६४	६४,७५३	६५,०७१	६६,५२६	७०,६६७	७२,६९८
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१,९३,००५**	**२,२९,१७१**	**२,२७,५८२**	**२,३८,५९८**	**२,५९,४९२**	**२,६८,३९९**	**२,७७,९९१**	**२,८७,०४६**
८	वस्तुनिर्माण	२,०६,८०४	३,२८,७४६	३,२६,१२५	२,९७,३८३	२,७३,४२८	३,०५,२०२	२,९७,०५५	३,१७,३९०
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१८,०२१	२२,७१४	२२,११५	२२,३७५	२०,३८५	२४,३१५	३२,१३५	३४,७२३
१०	बांधकाम	७६,८४१	८८,०१०	९०,५११	८९,६१५	८३,२६७	१,११,३१७	१,२३,०५२	१,३०,०९७
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,०१,६६६**	**४,३९,४७०**	**४,३८,७५१**	**४,०९,३७२**	**३,७७,०७९**	**४,४०,८३५**	**४,५२,२४२**	**४,८२,२१०**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**३,५१,३४०** *(१००.०)*	**५,०४,१११** *(१४३.५)*	**५,०५,७१५** *(१४३.९)*	**४,७४,१२५** *(१३४.९)*	**४,४२,१५०** *(१२५.८)*	**५,०७,३६१** *(१४४.४)*	**५,२२,९०९** *(१४८.८)*	**५,५४,९०८** *(१५७.९)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	९८,०६१	१,२९,७४४	१,४७,८८८	१,५१,६१८	१,०६,३१४	१,२५,९५०	१,४४,८२२	१,५२,४६०
१४	रेल्वे	५,१२५	८,४८१	८,१३४	६,०३५	४,८७१	५,५७४	६,६०७	६,९०७
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३५,८०१	५९,५१९	६३,९६५	७१,२८०	४५,४०६	६५,३२०	६९,८५५	७३,२०५
१६	साठवण	७९२	९२४	२,७०९	२,९७४	२,५३८	२,५७४	२,७६१	३,०२०
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१२,८८३	१५,१३०	१४,२११	१७,९९९	१४,११५	१५,१०२	१६,६२९	१८,१७३
१८	वित्तीय सेवा	१,१५,९७६	१,७५,३१६	१,७८,५९०	१,८४,४९५	१,८८,६६९	१,९६,७१२	२,२३,७१२	२,३९,३३२
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,४१,०८७	२,४०,७९९	२,४९,८२५	२,९३,२२५	२,५२,०३५	२,८९,६९४	३,२९,९६९	३,६१,२०७
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	२७,८४४	३६,९३९	३९,५२४	४६,४३७	४४,२५४	४५,३१७	५४,६१२	६१,२६९
२१	इतर सेवा	५८,४०३	१,०५,०६८	१,०९,४४९	१,३४,५५५	९७,०३८	१,१०,०४५	१,३०,१२७	१,४३,९२१
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज -१३ ते २१)**	**४,९५,९७२** *(१००.०)*	**७,७१,९२२** *(१५५.६)*	**८,१४,२९५** *(१६४.२)*	**९,०८,६१८** *(१८३.२)*	**७,५५,२३८** *(१५२.३)*	**८,५६,२८९** *(१७२.६)*	**९,७९,०९४** *(१९७.४)*	**१०,५९,४९३** *(२१३.६)*
२३	**एकूण निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धी (५+१२+२२)**	**९,९०,६४४** *(१००.०)*	**१४,४०,५६४** *(१४५.४)*	**१४,८०,६२९** *(१४९.५)*	**१५,५६,५८८** *(१५७.१)*	**१३,९१,८१०** *(१४०.५)*	**१५,६५,५२२** *(१५८.०)*	**१७,०९,३२७** *(१७२.५)*	**१८,२८,७४८** *(१८४.६)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	२,४२,१९८	२,५५,३७०	२,५७,०३३	२,२०,३९२	२,४३,८३७	२,८७,८६२	३,२६,८७९
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	२१,६९७	२३,०००	२५,०५२	३१,०८०	३८,६५३	४४,७८०	४८,०३०
२६	**निव्वळ राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**११,२६,५९५**	**१६,६१,०६५**	**१७,१२,९९९**	**१७,८८,५६९**	**१५,८१,१२२**	**१७,७०,७०६**	**१९,५२,४१०**	**२१,०७,५९७**
२७	**दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न (₹)**	**९९,५९७**	**१,३७,८०८**	**१,४०,७८२**	**१,४५,६२६**	**१,२७,५५०**	**१,४१,६५१**	**१,५४,९७९**	**१,६६,०१३**

अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ३.५
मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धी, बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न व स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न
(चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३#	२०२३-२४+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	९,८२,१५१	१६,३३,२६४	१६,८०,७७७	१८,८५,२७६	२०,६३,९९०	२२,८०,३१२	२४,१४,२८९	२६,५२,८९१
२	पशुधन	३,२७,३३४	७,८५,६८३	८,८२,००९	९,७७,९१८	११,१३,०८९	१२,३८,४०१	१३,६४,७६३	१५,०५,६१५
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१,२४,४३६	२,१७,६०३	२,५५,०५३	२,६९,७२७	२,८४,४४५	२,९७,३३७	३,४४,६८३	३,५१,२३७
४	मासेमारी व जल संवर्ध	६८,०२७	१,९३,२७५	२,१२,०८७	२,३५,५५०	२,४४,९४५	२,८३,४२२	३,२५,५९८	३,६८,१२४
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१५,०१,९४७**	**२८,२९,८२६**	**३०,२९,९२५**	**३३,६८,४७१**	**३७,०६,४६९**	**४०,९९,४७३**	**४४,४९,३३२**	**४८,७७,८६७**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१८.५)*	*(१८.३)*	*(१७.६)*	*(१८.३)*	*(२०.४)*	*(१८.९)*	*(१८.०)*	*(१७.८)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	२,६१,०३५	३,३६,१०९	३,७७,६६१	३,५७,००१	३,२४,१४०	४,३९,३३९	५,१०,६८२	५,३२,३४३
७	**प्राथमिक क्षेत्र**	**१७,६२,९८३**	**३१,६५,९३५**	**३४,०७,५८६**	**३७,२५,४७२**	**४०,३०,६०९**	**४५,३८,८१२**	**४९,६०,०१५**	**५४,१०,२१०**
	(उप-बेरीज - ५+६)								
८	वस्तुनिर्माण	१४,०९,९८६	२५,६६,६२३	२८,१२,५६०	२७,०५,१०१	२८,०३,४९५	३३,९२,६०५	३५,३४,८६७	३९,२१,५९६
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,८६,६६८	४,२५,७१८	४,४९,४५९	५,०२,९९९	५,००,७८०	५,७७,७९३	६,०९,०६८	७,६६,४३५
१०	बांधकाम	७,७७,३३५	१२,००,४१४	१३,५२,११८	१३,७८,६६९	१३,५९,५११	१८,३५,६७४	२१,७१,४०१	२४,०१,६१८
११	**द्वितीय क्षेत्र**	**२३,७३,९८८**	**४१,९२,७५५**	**४६,१४,१३७**	**४५,८६,७६९**	**४६,६३,७८६**	**५८,०६,०७२**	**६३,१५,३३५**	**७०,८९,६५०**
	(उप-बेरीज - ८+९+१०)								
१२	**उद्योग**	**२६,३५,०२३**	**४५,२८,८६४**	**४९,९१,७९८**	**४९,४३,७७०**	**४९,८७,९२६**	**६२,४५,४११**	**६८,२६,०१७**	**७६,२१,९९२**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(३२.५)*	*(२९.२)*	*(२९.१)*	*(२६.९)*	*(२७.४)*	*(२८.९)*	*(२७.७)*	*(२७.८)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,८३,५८२	१८,८१,३९५	२१,३६,७०७	२३,२६,३३१	१८,४५,४४०	२३,०९,०९६	२८,६९,५४६	३१,२८,५३५
१४	रेल्वे	६१,१५०	१,१६,५८४	१,२३,५९६	१,३५,३७६	१,२९,७०९	१,४५,५००	१,६२,४८०	१,७८,७०९
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३,३७,३४७	६,१७,२०१	६,६५,६८३	७,०४,४६८	५,४७,३१०	८,२४,२८९	९,१९,८४९	१०,१२,६८०
१६	साठवण	५,१०८	१६,१९४	१८,५९७	१९,७९६	२०,९६२	२१,५८६	२४,२२३	२८,२१०
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,२५,९३०	२,४७,५४९	२,५८,१७९	२,९२,९१८	३,१८,७३४	३,७४,४४७	४,३५,९१०	४,८०,३७१
१८	वित्तीय सेवा	४,८०,२२६	८,४६,१९४	९,४१,७७८	१०,२७,६३६	१०,८६,३७१	११,७३,२४०	१४,५२,६७९	१५,९८,१८५
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१०,५०,६५१	२२,८१,०१८	२५,८७,७२०	२८,५३,४७७	२९,४१,८०८	३४,७२,६३३	४१,४७,७६१	४६,४५,९६८
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	४,९१,१५५	९,४५,०८२	१०,४५,४८८	११,५१,७३६	१२,०६,८५३	१३,१५,८५६	१४,४३,४८४	१५,९९,७३४
२१	इतर सेवा	५,३४,८२७	११,९५,७५९	१३,७५,६५८	१५,५७,१३९	१४,१९,४१५	१६,५४,०५३	१९,१५,४१७	२२,४०,६३६
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३९,६९,९७५**	**८१,४६,९७५**	**९१,५३,४०५**	**१,००,६८,८७६**	**९५,१६,६०२**	**१,१२,९०,७००**	**१,३३,७१,३४८**	**१,४९,१३,०२८**
	(उपबेरीज - १३ ते २१)	*(४९.०)*	*(५२.५)*	*(५३.३)*	*(५४.८)*	*(५२.३)*	*(५२.२)*	(५४.३)	(५४.४)
२३	**एकूण स्थूल मूल्यवृद्धी**	**८१,०६,९४६**	**१,५५,०५,६६५**	**१,७१,७५,१२८**	**१,८३,८१,११७**	**१,८२,१०,९९७**	**२,१६,३५,५८४**	**२,४६,४६,६९८**	**२,७४,१२,८८८**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१८,९८,८९६	२०,४३,५६८	२०,७९,७४२	२१,५६,३८५	२६,३९,३४७	२९,९१,०१४	३३,५३,३३६
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	३,१४,५१८	३,१९,०२८	३,५७,२६६	५,१३,२८६	६,७७,५३२	७,४७,२३९	६,४३,२६८
२६	**स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (जी.डी.पी)(२३+२४-२५)**	**८७,३६,३२९**	**१,७०,९०,०४२**	**१,८८,९९,६६८**	**२,०१,०३,५९३**	**१,९८,५४,०९६**	**२,३५,९७,३९९**	**२,६८,९०,४७३**	**३,०१,२२,९५६**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,८४,८१३	(-)२,०२,३२४	(-)१,९३,११४	(-)२,६६,६८७	(-)२,७७,८०८	(-)३,७०,३०७	(-)४,१२,१७०
२८	**स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (जी.एन.आय) (२६+२७)**	**८६,५९,५०५**	**१,६९,०५,२३०**	**१,८६,९७,३४४**	**१,९९,१०,४७९**	**१,९५,८७,४०९**	**२,३३,१९,५९०**	**२,६५,२०,१६६**	**२,९७,१०,७८६**
२९	**दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**७०,९८०**	**१,२८,६५५**	**१,४०,८९९**	**१,४८,४७५**	**१,४४,५१२**	**१,७०,३९२**	**१,९१,७७३**	**२,१२,९८१**

\# अंतिम अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्थूल मूल्यवृद्धीशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ३.६
मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धी, बाजार किंमतींनुसार वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न व स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न
(स्थिर किंमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२))

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३#	२०२३-२४+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	९,८२,१५१	१०,७५,१११	१०,४९,२११	११,०८,६०३	११,३७,४७४	११,७४,३५९	१२,६२,४१८	१२,७३,४५८
२	पशुधन	३,२७,३३४	४,९७,८३०	५,४०,९७०	५,८१,७१४	६,१७,७९९	६,५७,२६९	६,९०,०६७	७,२७,४८१
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१,२४,४३६	१,५२,३५१	१,६३,९४९	१,७३,९७२	१,८३,९९३	१,८५,०३१	१,८७,५१६	१,९०,४९८
४	मासेमारी व जल संवर्ध	६८,०२७	१,१४,७३०	१,२४,४६८	१,३०,०३७	१,३४,९४७	१,५३,४४७	१,६५,९७६	१,७५,८५०
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१५,०१,९४७**	**१८,४०,०२३**	**१८,७८,५९८**	**१९,९४,३२६**	**२०,७४,२१२**	**२१,७०,१०६**	**२३,०५,९७८**	**२३,६७,२८७**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	(१००.०)	(१२२.५)	*(१२५.१)*	*(१३२.८)*	*(१३८.१)*	*(१४४.५)*	(१५३.५)	(१५७.६)
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	२,६१,०३५	३,२९,६१२	३,२६,८१५	३,१७,१३४	२,९१,०७५	३,०९,२७६	३,१९,७३३	३,३०,००७
७	**प्राथमिक क्षेत्र**	**१७,६२,९८३**	**२१,६९,६३५**	**२२,०५,४१३**	**२३,११,४६०**	**२३,६५,२८८**	**२४,७९,३८३**	**२६,२५,७११**	**२६,९७,२९४**
	(उप-बेरीज - ५+६)								
८	वस्तुनिर्माण	१४,०९,९८६	२२,०९,४२८	२३,२८,९९२	२२,५९,७०६	२३,२९,१६०	२५,६१,०३३	२५,१६,३६४	२८,२५,९३५
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,८६,६६८	२,७२,६५०	२,९४,१४७	३,००,७९८	२,८८,२१३	३,१७,९६६	३,५२,३३१	३,८२,७७६
१०	बांधकाम	७,७७,३३५	९,६४,३०६	१०,२६,७८९	१०,४३,४२९	९,९५,३७१	११,९३,५३२	१३,०२,२४५	१४,३७,७८८
११	**द्वितीय क्षेत्र**	**२३,७३,९८८**	**३४,४६,३८३**	**३६,४९,९२८**	**३६,०३,९३३**	**३६,१२,७४४**	**४०,७२,५३१**	**४१,७०,९४०**	**४६,४६,४९९**
	(उप-बेरीज - ८+९+१०)								
१२	**उद्योग**	**२६,३५,०२३**	**३७,७५,९९६**	**३९,७६,७४३**	**३९,२१,०६७**	**३९,०३,८१९**	**४३,८१,८०७**	**४४,९०,६७३**	**४९,७६,५०७**
	(उप-बेरीज - ६+११)	(१००.०)	(१४३.३)	*(१५०.९)*	*(१४८.८)*	*(१४८.२)*	*(१६६.३)*	(१७०.४)	(१८८.९)
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,८३,५८२	१५,६८,१७५	१७,०७,७८१	१८,२८,८६८	१४,३८,४७७	१६,१४,७८०	१८,४८,२७७	१९,९९,५५९
१४	रेल्वे	६१,१५०	८७,८८६	९१,३५०	८२,३०३	६५,७५४	७९,८२८	९३,६४९	१,०१,३४५
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३,३७,३४७	५,०१,०३९	५,२८,६२८	५,४५,६९०	४,१४,८३३	५,२९,७३६	५,६४,३७८	५,८८,१८२
१६	साठवण	५,१०८	१२,९७६	१३,७८४	१४,०२१	१३,८५७	१८,१२८	१७,२४८	२०,११२
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,२५,९३०	१,९८,३४४	१,९७,२१५	२,१९,१७८	२,२०,९६७	२,३७,९०९	२,६२,१८८	२,८५,३३८
१८	वित्तीय सेवा	४,८०,२२६	७,२८,६७०	७,५८,१७०	७,८४,५३६	८,२४,२९४	८,३१,३०५	९,०३,३६८	९,७२,८७४
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१०,५०,६५१	१८,०८,५२१	१९,५६,०५१	२१,१३,७०८	२१,२९,८३६	२२,९१,५४२	२५,५५,९०९	२८,४१,७१२
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	४,९१,१५५	६,७६,५०७	७,२२,७७३	७,६२,५३१	७,५७,८८६	७,८०,८४६	८,०३,३४३	८,४९,३८१
२१	इतर सेवा	५,३४,८२७	८,३६,०३५	९,०२,७०५	९,६९,८७३	८,४३,४०८	९,४०,८५३	१०,३३,०१७	११,४९,१८०
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३९,६९,९७५**	**६४,१८,१५२**	**६८,७८,४५६**	**७३,२०,७०७**	**६७,०९,३१३**	**७३,२४,९२६**	**८०,८१,३७७**	**८८,०७,६८३**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	(१००.०)	(१६१.७)	*(१७३.३)*	*(१८४.४)*	*(१६९.०)*	*(१८४.५)*	(२०३.६)	(२२१.९)
२३	**एकूण स्थूल मूल्यवृद्धी**	**८१,०६,९४६**	**१,२०,३४,१७१**	**१,२७,३३,७९८**	**१,३२,३६,१००**	**१,२६,८७,३४५**	**१,३८,७६,८४०**	**१,४८,७८,०२८**	**१,६१,५१,४७७**
	(५+१२+२२)	(१००.०)	(१४८.४)	*(१५७.१)*	*(१६३.३)*	*(१५६.५)*	*(१७१.२)*	(१८३.५)	(१९९.२)
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१३,५४,५०८	१४,९५,६४४	१५,५५,८०७	१३,६५,११६	१५,७९,५७२	१७,३७,९५३	१८,७८,१३२
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	२,४४,०९७	२,३६,५२७	२,५७,२६७	३,५७,५९१	४,३४,५६६	४,५१,०६८	३,७९,०१७
२६	**स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (जी.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**८७,३६,३२९**	**१,३१,४४,५८२**	**१,३९,९२,९१४**	**१,४५,३४,६४१**	**१,३६,९४,८६९**	**१,५०,२१,८४६**	**१,६१,६४,९१३**	**१,७६,५०,५९१**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,४५,८८८	(-)१,५२,४४०	(-)१,४१,७४१	(-)२,००,८९३	(-)१,९३,९२६	(-)२,२५,५३८	(-)२,४५,९५३
२८	**स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (जी.एन.आय) (२६+२७)**	**८६,५९,५०५**	**१,२९,९८,६९५**	**१,३८,४०,४७४**	**१,४३,९२,९००**	**१,३४,९३,९७६**	**१,४८,२७,९२०**	**१,५९,३९,३७६**	**१,७४,०४,६३८**
२९	**दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**७०,९८०**	**९८,९२५**	**१,०४,२९९**	**१,०७,३३०**	**९९,५५६**	**१,०८,३४५**	**१,१५,२६१**	**१,२४,७६४**

\# अंतिम अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्थूल मूल्यवृद्धीशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ३.७

मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक निव्वळ देशांतर्गत मूल्यवृद्धी, बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न

(चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३#	२०२३-२४+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	९,००,९७५	१४,७४,०४४	१५,०८,३६९	१६,९७,५०४	१८,५५,७७८	२०,४६,३७८	४१,५९,८२१†	४५,६३,६५२†
२	पशुधन	३,२२,१८५	७,७६,६४४	८,७१,९३१	९,६७,३३१	११,०१,४०२	१२,२४,११५		
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१,२३,०७०	२,१५,५२१	२,५२,७११	२,६७,२१९	२,८१,७२३	२,९४,१४२		
४	मासेमारी व जल संवर्ध	६०,०३९	१,७९,६९६	१,९७,०५६	२,१८,७५०	२,२६,३३३	२,६२,४५३		
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१४,०६,२६८**	**२६,४५,९०५**	**२८,३०,०६७**	**३१,५०,८०४**	**३४,६५,२३७**	**३८,२७,०८८**	**४१,५९,८२१**	**४५,६३,६५२**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१९.६)*	*(१९.३)*	*(१८.६)*	*(१९.४)*	*(२१.८)*	*(२०.२)*	(१९.३)	(१९.०)
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	२,२९,१८६	२,८१,०१८	३,१८,५०७	२,९४,७०३	२,५८,००५	३,६६,९७४	४,३२,१५२	४,४६,९८८
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१६,३५,४५४**	**२९,२६,९२३**	**३१,४८,५७४**	**३४,४५,५०७**	**३७,२३,२४२**	**४१,९४,०६२**	**४५,९१,९७३**	**५०,१०,६४०**
८	वस्तुनिर्माण	११,४६,९२८	२१,७४,६११	२३,८५,९४१	२२,४८,७६५	२३,२३,०८४	२८,५६,६९९	२८,७९,४१४	३२,३६,०४१
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,२३,८११	२,९६,३०१	३,०५,५९९	३,४९,१७५	३,३५,९२८	३,९१,२२४	४,०४,२७८	५,४७,१९९
१०	बांधकाम	७,३८,१७८	११,२४,२१८	१२,६२,२१४	१२,७५,३४४	१२,४२,०७९	१६,९८,०२७	१९,७०,५०६	२१,८१,४३०
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२०,०८,९१७**	**३५,९५,१३१**	**३९,५३,७५४**	**३८,७३,२८४**	**३९,०१,०९२**	**४९,४५,९५०**	**५२,५४,१९९**	**५९,६४,६६९**
१२	**उद्योग**	**२२,३८,१०३**	**३८,७६,१४९**	**४२,७२,२६१**	**४१,६७,९८७**	**४१,५९,०९६**	**५३,१२,९२३**	**५६,८६,३५१**	**६४,११,६५७**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(३१.१)*	*(२८.२)*	*(२८.१)*	*(२५.७)*	*(२६.२)*	*(२८.०)*	*(२६.४)*	*(२६.६)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,३८,११४	१७,६८,२७५	२०,०३,७०३	२१,७९,३३२	१६,८३,९२५	२१,१४,७१२	२६,२८,६०६	२८,६९,२४५
१४	रेल्वे	४८,५३१	८५,१५८	८७,४२२	९५,५२१	८७,२१७	९६,६०३	११,७६,५५०†	१२,९३,६०८†
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	२,८८,०६३	५,२५,९१०	५,५७,५५३	५,७८,६०२	४,१६,४१०	६,७९,७९१		
१६	साठवण	४,३५२	१४,७८५	१६,९५५	१७,९४३	१८,८१२	१९,०९८		
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,०२,७७६	१,७३,२३१	१,६७,०५२	१,९०,४०७	२,०७,४९३	२,४९,६७१		
१८	वित्तीय सेवा	४,७३,३९९	८,२८,१८२	९,२०,४३३	१०,०४,३८५	१०,५८,४६४	११,४२,५९०	१४,१८,८५१	१५,६१,३१३
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	८,९७,८९७	१८,९७,८३७	२१,५३,९६८	२३,८४,७६८	२४,३१,०२४	२८,८६,३०१	३४,६२,४९७	३९,२०,९८२
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	४,०५,५९२	८,२२,६८१	९,१३,०५५	१०,१०,९१५	१०,५६,२६३	११,४५,४७६	१२,५४,४९७	१३,९६,६११
२१	इतर सेवा	४,८६,६७७	११,०२,७३९	१२,६८,३६९	१४,३६,८४२	१२,८६,४७०	१४,९४,५२६	१७,३०,२८४	२०,३५,४१०
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३५,४५,४००**	**७२,१८,७९९**	**८०,८८,५१०**	**८८,९८,७१६**	**८२,४६,०७६**	**९८,२८,७६८**	**१,१६,७१,२८५**	**१,३०,७७,१६८**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(४९.३)*	*(५२.५)*	*(५३.२)*	*(५४.९)*	*(५२.०)*	*(५१.८)*	*(५४.३)*	*(५४.४)*
२३	**एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धी**	**७१,८९,७७१**	**१,३७,४०,८५३**	**१,५१,९०,८३८**	**१,६२,१७,५०७**	**१,५८,७०,४१०**	**१,८९,६८,७८०**	**२,१५,१७,४५७**	**२,४०,५२,४७७**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१८,९८,८९६	२०,४३,५६८	२०,७९,७४२	२१,५६,३८५	२६,३९,३४७	२९,९१,०१४	३३,५३,३३६
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	३,१४,५१८	३,१९,०२८	३,५७,२६६	५,१३,२८६	६,७७,५३२	७,४७,२३९	६,४३,२६८
२६	**निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न (एन.डी.पी)(२३+२४-२५)**	**७८,१९,१५४**	**१,५३,२५,२३१**	**१,६९,१५,३७८**	**१,७९,३९,९८२**	**१,७५,१३,५०९**	**२,०९,३०,५९५**	**२,३७,६१,२३२**	**२,६७,६२,५४४**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,८४,८१३	(-)२,०२,३२४	(-)१,९३,११४	(-)२,६६,६८७	(-)२,७७,८०८	(-)३,७०,३०७	(-)४,१२,१७०
२८	**निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (एन.एन.आय)(२६+२७)**	**७७,४२,३३०**	**१,५१,४०,४१८**	**१,६७,१३,०५४**	**१,७७,४६,८६८**	**१,७२,४६,८२१**	**२,०६,५२,७८६**	**२,३३,९०,९२५**	**२,६३,५०,३७४**
२९	**दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न** (₹)	**६३,४६२**	**१,१५,२२४**	**१,२५,९४६**	**१,३२,३४१**	**१,२७,२४४**	**१,५०,९०६**	**१,६९,१४५**	**१,८८,८९२**

अंतिम अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज † विभागणी उपलब्ध नाही

टीप - कंसातील आकडे निव्वळ मूल्यवृद्धीशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ३.८

मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक निव्वळ देशांतर्गत मूल्यवृद्धी, बाजार किंमतींनुसार वास्तविक निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न

(स्थिर किंमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२))

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३#	२०२३-२४+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	९,००,९७५	९,५८,१९०	९,२६,२०३	९,७९,३५१	९,९९,९९३	१०,२७,८००	२१,१७,६८७†	२१,६४,२८९†
२	पशुधन	३,२२,१८५	४,९०,३७८	५,३३,१६८	५,७३,५५३	६,०९,०२०	६,४७,८२२		
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१,२३,०७०	१,५०,६५१	१,६२,१४५	१,७२,०५८	१,८१,९७१	१,८२,९१३		
४	मासेमारी व जल संवर्ध	६०,०३९	१,०२,६१९	१,११,३८६	१,१५,८७८	१,१९,५९४	१,३६,७७५		
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१४,०६,२६८**	**१७,०१,८४०**	**१७,३२,९०२**	**१८,४०,८३९**	**१९,१०,५७८**	**१९,९५,३१०**	**२१,१७,६८७**	**२१,६४,२८९**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१००.०)*	*(१२१.०)*	*(१२३.२)*	*(१३०.९)*	*(१३५.९)*	*(१४१.९)*	*(१५०.६)*	*(१५३.९)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	२,२९,१८६	२,८५,४०१	२,८०,८५४	२,७०,२५४	२,४२,८५५	२,५९,०३५	२,६७,७६४	२,७५,१३९
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१६,३५,४५४**	**१९,८७,२४१**	**२०,१३,७५६**	**२१,११,०९३**	**२१,५३,४३३**	**२२,५४,३४५**	**२३,८५,४५१**	**२४,३९,४२९**
८	वस्तुनिर्माण	११,४६,९२८	१८,६५,७९७	१९,६७,८३२	१८,७९,८२९	१९,३५,०८६	२१,४८,२९३	२०,८३,६८१	२३,७३,२०५
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,२३,८११	१,५९,४६७	१,७२,३३०	१,७१,३३२	१,५२,६५६	१,७५,७२५	२,०४,२३५	२,२६,१९८
१०	बांधकाम	७,३८,१७८	८,९२,०१५	९,४३,६६०	९,४८,२५७	८,८७,२१५	१०,७२,८३९	११,६८,१४८	१२,९०,६७२
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२०,०८,९१७**	**२९,१७,२८०**	**३०,८३,८२३**	**२९,९९,४१८**	**२९,७४,९५७**	**३३,९६,८५७**	**३४,५६,०६४**	**३८,९०,०७५**
१२	**उद्योग**	**२२,३८,१०३**	**३२,०२,६८१**	**३३,६४,६७६**	**३२,६९,६७२**	**३२,१७,८१२**	**३६,५५,८९२**	**३७,२३,८२८**	**४१,६५,२१४**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(१००.०)*	*(१४३.१)*	*(१५०.३)*	*(१४६.१)*	*(१४३.८)*	*(१६३.३)*	*(१६६.४)*	*(१८६.१)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,३८,११४	१४,७२,१६३	१६,००,०३०	१७,११,२१८	१३,१२,२८३	१४,७६,१७५	१६,९०,८६४	१८,३१,२८९
१४	रेल्वे	४८,५३१	६१,७८०	६२,५५२	५१,२६८	३३,४७८	४४,८३७	६,७९,२८५†	७,११,१४६†
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	२,८८,०६३	४,२०,०१६	४,३४,५१०	४,४०,९१८	३,११,७७४	४,२१,३३१		
१६	साठवण	४,३५२	११,७९०	१२,४७८	१२,५५८	१२,२००	१६,४०७		
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,०२,७७६	१,३५,४८८	१,२२,४३३	१,३६,५९२	१,३१,९८३	१,४१,५७९		
१८	वित्तीय सेवा	४,७३,३९९	७,१३,३०६	७,४०,६६७	७,६५,७९३	८,०१,९९४	८,०८,०३९	८,७८,७४२	९,४६,३५१
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	८,९७,८९७	१४,९९,४३८	१६,२२,९७६	१७,५७,३७१	१७,४८,५४५	१८,८३,१००	२१,२१,८५८	२३,८४,७०६
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	४,०५,५९२	५,६८,५०३	६,१०,१२७	६,४४,७९९	६,३४,५८३	६,५२,२८४	६,६९,७८०	७,०७,७१८
२१	इतर सेवा	४,८६,६७७	७,५७,२४४	८,१५,९९२	८,७३,८९३	७,३९,३५६	८,२६,१००	९,०८,०२०	१०,११,७९७
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३५,४५,४००**	**५६,३९,७२८**	**६०,२१,७६४**	**६३,९४,४१०**	**५७,२६,१९५**	**६२,६९,८५२**	**६९,४८,५५०**	**७५,९३,००६**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(१००.०)*	*(१५९.१)*	*(१६९.८)*	*(१८०.४)*	*(१६१.५)*	*(१७६.८)*	(१९६.०)	(२१४.२)
२३	**एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धी**	**७१,८९,७७१**	**१,०५,४४,२५०**	**१,११,१९,३४३**	**१,१५,०४,९२२**	**१,०८,५४,५८६**	**१,१९,२१,०५२**	**१,२७,९०,०६५**	**१,३९,२२,५१०**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१४६.७)*	*(१५४.७)*	*(१६०.०)*	*(१५१.०)*	*(१६५.८)*	(१७७.९)	(१९३.६)
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१३,५४,५०८	१४,९५,६४४	१५,५५,८०७	१३,६५,११६	१५,७९,५७२	१७,३७,९५३	१८,७८,१३२
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	२,४४,०९७	२,३६,५२७	२,५७,२६७	३,५७,५९१	४,३४,५६६	४,५१,०६८	३,७९,०१७
२६	**निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न (एन.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**७८,१९,१५४**	**१,१६,५४,६६१**	**१,२३,७८,४५९**	**१,२८,०३,४६२**	**१,१८,६२,११०**	**१,३०,६६,०५८**	**१,४०,७६,९५०**	**१,५४,२१,६२४**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,४५,८८८	(-)१,५२,४४०	(-)१,४१,७४१	(-)२,००,८९३	(-)१,९३,९२६	(-)२,२५,५३८	(-)२,४५,९५३
२८	**निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (एन.एन.आय) (२६+२७)**	**७७,४२,३३०**	**१,१५,०८,७७४**	**१,२२,२६,०१९**	**१,२६,६१,७२२**	**१,१६,६१,२१७**	**१,२८,७२,१३२**	**१,३८,५१,४१२**	**१,५१,७५,६७१**
२९	**दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**६३,४६२**	**८७,५८६**	**९२,१३३**	**९४,४२०**	**८६,०३४**	**९४,०५४**	**१,००,१६३**	**१,०८,७८६**

\# अंतिम अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज † विभागणी उपलब्ध नाही

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ३.९
सांकेतिक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार), वास्तविक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (स्थिर किंमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२)) दरडोई सांकेतिक निव्वळ जिल्हा उत्पन्न - चालू किंमतींनुसार (दरडोई जिल्हा उत्पन्न)

अ. क्र.	जिल्हा	सांकेतिक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (₹ कोटी)				वास्तविक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (₹ कोटी)				दरडोई सांकेतिक निव्वळ जिल्हा उत्पन्न (₹)			
		२०२०-२१	२०२१-२२#	२०२२-२३++	२०२३-२४+	२०२०-२१	२०२१-२२#	२०२२-२३++	२०२३-२४+	२०२०-२१	२०२१-२२#	२०२२-२३++	२०२३-२४+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)
१	मुंबई@	५,०३,८३१	६,०७,७१०	७,१६,६०४	८,०१,३२२	३,६०,२२०	४,०४,३२८	४,४७,२०६	४,८४,५२१	२,९५,२८९	३,५४,३८९	४,१३,११५	४,५५,७६७
२	ठाणे$	३,७२,५४३	४,४८,२३०	५,२८,६३९	५,९०,६७६	२,६५,५६४	२,९७,६१८	३,२८,७२८	३,५६,२४८	२,५२,३६७	३,०२,६८५	३,५३,७०४	३,९०,७२६
३	रायगड	६८,७२७	८२,१६४	९६,५०२	१,०६,६९४	४८,६७७	५४,१७०	५९,६०८	६४,५१६	२,०६,२७७	२,४६,५२४	२,८७,९४३	३,१५,६८१
४	रत्नागिरी	३३,२५२	३८,६३१	४३,७७०	४८,७३०	२२,६०८	२४,४९४	२६,१९२	२८,४८३	१,६९,६८७	१,९६,८७९	२,२१,६२९	२,४५,४२१
५	सिंधुदुर्ग	१९,३२३	२२,८००	२६,३०९	२८,३३४	१२,७०२	१४,००४	१५,१४५	१६,६३०	१,९२,६४९	२,२७,३६०	२,६१,१७२	२,७९,०८०
	कोकण विभाग	**९,९७,६७६**	**११,९९,५३४**	**१४,११,८२५**	**१५,७५,७५६**	**७,०९,७७२**	**७,९४,६१४**	**८,७६,८७८**	**९,५०,३९९**	**२,६१,३७४**	**३,१३,१८२**	**३,६५,०९०**	**४,०२,७६९**
६	नाशिक	१,३१,७७३	१,५४,९२४	१,७८,४०१	१,९५,४०६	९३,१७०	१,०२,७९८	१,१२,८४४	१,१८,९४६	१,७१,३६२	२,००,८८२	२,२९,३५६	२,४९,०००
७	धुळे	३२,९४१	३९,१६९	४५,७५३	४८,७७८	२२,८०८	२४,९९९	२७,३४८	२८,८५६	१,२९,९०६	१,५४,४८४	१,७९,३५३	१,८९,३८४
८	नंदुरबार	१८,३४१	२०,९१७	२४,४२९	२६,१६०	१३,०४२	१३,७३४	१५,०३०	१५,७०४	९२,०४४	१,०४,५९९	१,२१,५०२	१,२९,१४६
९	जळगाव	६५,९०६	७५,६७३	९०,४२५	९७,५९७	४६,६२३	४९,७६७	५६,५३१	५८,६८३	१,२५,५३०	१,४३,६२२	१,७०,७८४	१,८२,६९६
१०	अहिल्यानगर	८९,३४१	१,०७,८४४	१,१६,४७६	१,२८,७७४	६१,६६०	६८,१३४	७२,४६९	७६,८१९	१,६२,७४२	१,९६,६०९	२,०९,९२०	२,३०,८१९
	नाशिक विभाग	**३,३८,३०२**	**३,९८,५२७**	**४,५५,४८३**	**४,९६,७१५**	**२,३७,३०२**	**२,५९,४३३**	**२,८४,२२१**	**२,९९,००८**	**१,४७,३४०**	**१,७३,२९५**	**१,९६,४२४**	**२,१२,५२८**
११	पुणे	२,९७,९९८	३,६०,१४३	४,१७,४७२	४,६८,७९१	२,१२,४८५	२,३८,१०७	२,६०,३८३	२,८१,९८६	२,४२,७१०	२,९२,९०३	३,३६,२८८	३,७४,२५७
१२	सातारा	५७,१७८	७०,४२३	८०,८६२	८९,२५२	४०,२३१	४५,९२०	४९,८३४	५३,३०२	१,५५,७२२	१,९२,७२४	२,२०,००१	२,४१,३६९
१३	सांगली	५७,०३३	७१,२११	८२,९१८	८९,९७८	४०,२००	४५,२६२	४९,४८४	५२,४४१	१,६५,०६८	२,०७,३८२	२,४०,०७८	२,५८,५५७
१४	सोलापूर	८९,४२७	१,०८,१८४	१,२१,७२४	१,३७,४४३	६४,९७९	७२,३०१	७७,३१५	८४,२३७	१,६७,२६९	२,०२,४९४	२,२५,५०४	२,५३,०८८
१५	कोल्हापूर	८६,१६७	१,०७,६९३	१,२३,७७२	१,३८,४६७	६१,२७०	७१,०५४	७६,८७६	८३,२९६	१,७६,८९८	२,२२,६३६	२,५३,९२४	२,८२,२९७
	पुणे विभाग	**५,८७,८०३**	**७,१७,६५४**	**८,२६,७४८**	**९,२३,९३१**	**४,१९,१६३**	**४,७२,६४४**	**५,१३,८९३**	**५,५५,२६२**	**१,९८,१२१**	**२,४२,३५१**	**२,७६,८६७**	**३,०७,१२०**
१६	छत्रपती संभाजीनगर	७२,१३६	८६,१००	९८,७६३	१,१२,३८०	५१,३७३	५५,९२३	६०,६२५	६६,३१९	१,५४,००४	१,८३,४४६	२,०८,४५७	२,३५,६७७
१७	जालना	२९,२७४	३४,४२२	४०,६४३	४२,८०४	२०,७६६	२१,३५२	२४,१८७	२५,६८३	१,२३,८९३	१,४५,४४०	१,७०,८५५	१,७८,३२९
१८	परभणी	२५,९३५	३०,९१६	३७,८५२	४०,५३०	१८,५२४	२०,०१४	२२,९४५	२३,८३६	१,१३,९७५	१,३५,७५७	१,६५,६४२	१,७५,७५८
१९	हिंगोली	१३,७७८	१७,३०६	१९,३८६	२१,१५३	९,७३४	१०,७५१	११,४८६	१२,०३५	९६,९७५	१,२२,२८८	१,३५,७९९	१,४७,३३३
२०	बीड	३६,४१६	४१,९१२	५०,६२९	५६,३१९	२५,८८०	२६,१८३	३०,५२७	३३,१८७	१,१५,७२२	१,३३,०३५	१,६०,१४४	१,७७,२४०
२१	नांदेड	४८,५१३	५७,२५६	६७,३२४	७६,१६५	३३,९४३	३६,६५४	४०,६६७	४४,४१८	१,१६,७६०	१,३७,५५४	१,६०,८०२	१,८१,०१३
२२	धाराशिव	२५,१९५	३१,२९५	३५,२१४	३८,२६३	१७,३३८	१९,०७९	२०,८८१	२१,९३८	१,२६,४०७	१,५७,७५१	१,७६,१८९	१,९०,३८३
२३	लातूर	३९,१०८	४८,०५९	५२,७२२	५८,८२८	२७,७६२	३०,५६४	३२,२७५	३५,२०१	१,३०,३१७	१,६०,५६९	१,७४,१८०	१,९३,१५२
	छत्रपती संभाजीनगर विभाग	**२,९०,३५४**	**३,४७,२६६**	**४,०२,५३२**	**४,४६,४४२**	**२,०५,३१९**	**२,२०,५२०**	**२,४३,५९२**	**२,६२,६१७**	**१,२५,९६६**	**१,५०,६५५**	**१,७३,३९८**	**१,९१,०८५**
२४	बुलढाणा	३१,११९	३९,०७८	४०,४९६	४४,०३५	२१,२५४	२४,१२८	२४,७१९	२६,०९३	९८,८४८	१,२४,४६९	१,२७,१०५	१,३७,२३५
२५	अकोला	२९,२३०	३६,४५०	४१,६६३	४५,९१५	२०,८८३	२३,२२५	२५,२४४	२७,०८०	१,२७,५७१	१,५९,४५४	१,८०,५८०	१,९७,३३४
२६	वाशिम	१३,३५०	१६,७५७	१७,६०६	१९,७६०	९,४९३	१०,४३३	११,०३०	११,९२९	९२,२१५	१,१६,२३६	१,२०,५८४	१,३४,७५४
२७	अमरावती	४५,१७०	५३,७६५	५८,३७०	७०,०२७	३२,५१३	३५,०८३	३६,९५७	४२,१२३	१,२५,४७४	१,४९,०९२	१,५९,७९०	१,९१,४०१
२८	यवतमाळ	३५,४३६	४३,०९२	४६,९८०	५४,८९९	२५,०३२	२७,३७०	२८,८९५	३२,५१९	१,०४,६५८	१,२७,२६७	१,३७,३५१	१,६०,०८८
	अमरावती विभाग	**१,५४,३०५**	**१,८९,१४१**	**२,०५,११५**	**२,३४,६३६**	**१,०९,१७५**	**१,२०,२३९**	**१,२६,८४५**	**१,३९,७४३**	**१,११,१५३**	**१,३६,३८७**	**१,४६,१५३**	**१,६६,४६५**
२९	वर्धा	२३,५५९	२९,७७९	३३,३२३	३६,९१८	१६,६६०	१८,८०५	२०,१३९	२२,०७२	१,४६,०४६	१,८५,१५९	२,०५,२५२	२,२५,६९१
३०	नागपूर	१,२९,११३	१,५५,५६५	१,८१,७१६	२,०२,४३८	९१,९६९	१,०२,९९५	१,१३,३६०	१,२२,८६९	२,१०,७३६	२,५३,२६४	२,९२,९९३	३,२२,९२७
३१	भंडारा	१७,८९९	२१,४१९	२५,२४२	२८,५६४	१२,४५५	१३,९५८	१५,४२२	१६,९११	१,२२,०७६	१,४६,३३७	१,७१,७४६	१,९३,४१८
३२	गोंदिया	१९,१४९	२२,५६०	२६,६१९	३०,०६५	१३,४२०	१४,८९०	१६,५९८	१७,९७९	१,१७,८०८	१,३८,७६४	१,६३,०७८	१,८३,४१४
३३	चंद्रपूर	४०,४३८	४८,४५३	५७,१८३	६२,००७	२८,४४८	३१,५८८	३४,९४१	३७,४७०	१,४७,०४२	१,७६,०६४	२,०६,६३१	२,२१,८४६
३४	गडचिरोली	१२,०५३	१३,९२३	१५,७५७	१८,३७५	८,४५०	९,१६०	९,८१७	१०,९२१	९३,४२५	१,०७,७२५	१,२१,०७६	१,४०,८६०
	नागपूर विभाग	**२,४२,२११**	**२,९१,६९९**	**३,३९,८४०**	**३,७८,३६७**	**१,७१,४०२**	**१,९१,३९६**	**२,१०,२७८**	**२,२८,२३०**	**१,६२,४३८**	**१,९५,५३५**	**२,२६,१३५**	**२,४९,७०३**

@ मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा $ पालघर अंतर्भूत # अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - १) आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

२) सुधारीत पायाभूत वर्ष २०११-१२ च्या कार्यपद्धती व परिभाषा मधील बदलामुळे स्थूल जिल्हा उत्पन्न अंदाजांची पायाभूत वर्ष २००४-०५ मालिकेतील परिगणित करण्यात आलेल्या अंदाजाशी तुलना करता येत नाही.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

४

किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४. किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४.१ वस्तू व सेवा यांच्या वापराची पद्धत, प्रमाण आणि जनतेची क्रयशक्ती यावर किंमतीतील बदलांचा परिणाम होत असतो. ग्राहक किंमती निर्देशांक व घाऊक किंमती निर्देशांक यांसारख्या किंमती निर्देशांकाचा वापर ठराविक कालावधीत वस्तूंच्या किंमतीच्या पातळीत होणारा बदल मोजण्यासाठी केला जातो. किंमतीतील प्रतिकूल बदल नियंत्रित करण्यासाठी साठयाचे गतिशील व्यवस्थापन, जीवनावश्यक अन्न पदार्थांची अनुदानित दराने उपलब्धता इत्यादी द्वारे शासन हस्तक्षेप करते. किंमतीतील वाढीच्या प्रभावापासून संरक्षण देण्याकरीता सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या माध्यमातून शासन समाजातील गरीब आणि दुर्बल घटकांना जीवनावश्यक वस्तू किफायतशीर किंमतीत किंवा मोफत उपलब्ध करून देते.

किंमती निर्देशांक

ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.२ ग्राहक किंमती निर्देशांक हे कुटुंब उपभोगत असलेल्या वस्तू आणि सेवांच्या सर्वसाधारण किरकोळ किंमतींमधील काळानुरुप बदल दर्शवितात आणि किरकोळ किंमती निर्देशांकाचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी वापरले जातात. राज्यात सन १९६२ पासून ग्रामीण आणि नागरी क्षेत्रांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक दरमहा परिगणित करण्यात येत आहेत. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांचेमार्फत सर्व राज्ये व अखिल भारताकरिता दरमहा ग्रामीण, नागरी व एकत्रित क्षेत्रासाठी ग्राहक किंमती निर्देशांक जानेवारी २०११ पासून परिगणित करण्यात येत आहेत. या व्यतिरिक्त श्रम केंद्र, केंद्र शासन यांचेमार्फत औद्योगिक कामगारांकरीता, शेत मजुरांकरीता आणि ग्रामीण मजुरांकरीता स्वतंत्रपणे ग्राहक किंमती निर्देशांक दरमहा परिगणित केले जातात.

राज्याकडून परिगणित करण्यात येणारा ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.३ राज्यातील किरकोळ किंमती विषयक स्थिती जाणून घेण्यासाठी अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांचेमार्फत राज्याच्या ग्रामीण व नागरी क्षेत्रांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००३=१००) दरमहा परिगणित केले जातात. ग्राहक किंमती निर्देशांक परिगणन करण्याकरिता ग्रामीण क्षेत्राकरीता ६८ केद्रांमधून १०६ वस्तू व सेवा आणि नागरी क्षेत्राकरिता ७४ केद्रांमधून १२७ वस्तू व सेवा यांच्या किरकोळ किंमती नियमितपणे संकलित केल्या जातात.

४.३.१ एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीत ग्रामीण आणि नागरी क्षेत्रांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ३९४.१ व ३७१.१ होते. तर, गतवर्षी तत्सम कालावधीमध्ये ते ३७१.८ आणि ३५५.२ होते. एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीमध्ये ग्रामीण आणि नागरी क्षेत्रांकरिता 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ४११.१ आणि ४०६.२ होते. तर, गतवर्षी तत्सम कालावधीमध्ये ते ३८२.९ आणि ३८०.० होते. एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीमध्ये ग्रामीण आणि नागरी क्षेत्रांकरिता 'इंधन, वीज व दिवाबत्ती' गटासाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ७२९.८ आणि ६८९.० होते. तर, गतवर्षी तत्सम कालावधीमध्ये ते ६९९.४ आणि ६९४.६ होते.

४.३.२ एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीत सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ग्रामीण आणि नागरी क्षेत्रांकरिता अनुक्रमे ६.० टक्के व ४.५ टक्के होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीत 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ग्रामीण क्षेत्राकरिता ७.४ टक्के व नागरी क्षेत्राकरिता ६.९ टक्के होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीत 'इंधन, वीज व दिवाबत्ती' गटाच्या सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ग्रामीण क्षेत्राकरिता ४.३ टक्के व नागरी क्षेत्राकरिता (-) ०.८ टक्के होती. 'खाद्यपदार्थ' गटातील उपगटांसाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ तक्ता ४.१ मध्ये दिली आहे. ग्रामीण क्षेत्राकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.१ मध्ये व नागरी क्षेत्राकरिता परिशिष्ट ४.२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ४.१ 'खाद्यपदार्थ' गटातील उपगटांसाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

(टक्के)

खाद्यपदार्थ गटाचा उपगट	ग्रामीण		नागरी	
	एप्रिल ते डिसेंबर, २०२३	एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४	एप्रिल ते डिसेंबर, २०२३	एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४
तृणधान्ये व उत्पादने	१३.०	१.५	११.६	२.१
कडधान्ये व उत्पादने	१५.०	१४.८	१७.०	१४.४
दूध व दुग्धजन्य पदार्थ	६.५	३.७	६.४	३.६
खाद्य तेल	(-) ३.२	(-) २.२	(-) २.०	(-) ०.६
अंडी, मांस व मासे	३.६	३.१	४.९	४.०
भाज्या व फळे	१.४	१९.८	५.०	१६.९
मसाले व मसाल्याचे पदार्थ	२०.०	१८.२	२२.६	१५.८
इतर खाद्यपदार्थ	५.२	३.१	४.०	३.८
खाद्यपदार्थ गट	**७.३**	**७.४**	**७.०**	**६.९**

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ४.१ : राज्यातील ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

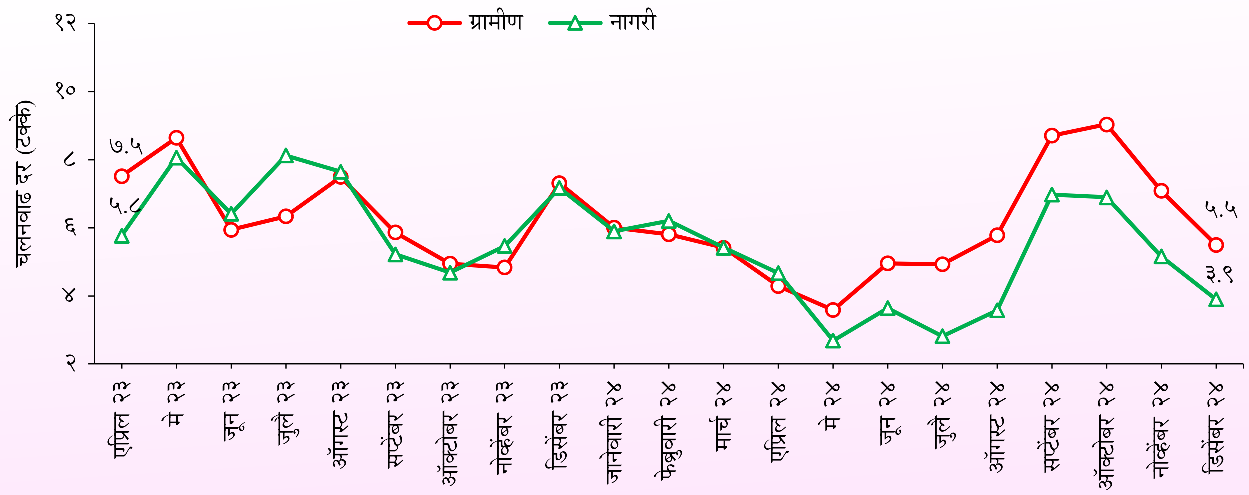

केंद्र शासनाच्या यंत्रणांद्वारे परिगणित करण्यात येणारे ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.४ राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांचे मार्फत अखिल भारत स्तरावर ग्रामीण, नागरी व एकत्रित क्षेत्रांसाठी ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०१२=१००) दरमहा परिगणित केले जातात. ग्राहक किंमती निर्देशांक परिगणित करण्यासाठी देशातील १,१८१ ग्रामीण व १,११४ नागरी केंद्रांमधून वस्तू व सेवांच्या किंमतींचे संकलन नियमितपणे करण्यात येते, यापैकी ६६ ग्रामीण व ८६ नागरी केंद्रे राज्यातील आहेत. एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीत अखिल भारतीय सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक ग्रामीण करिता १९५.०, नागरी करिता १८९.९ व एकत्रित क्षेत्राकरिता १९२.६ होता, तर गतवर्षी तत्सम कालावधीमध्ये तो अनुक्रमे १८४.९, १८२.० व १८३.६ होता. एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीत ग्रामीण, नागरी व एकत्रित क्षेत्रांसाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ५.४ टक्के, ४.३ टक्के व ४.९ टक्के होती. अखिल भारतीय सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित गटनिहाय वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ तक्ता ४.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ४.२ अखिल भारतीय सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित गटनिहाय वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

(टक्के)

गट	२०२३-२४			२०२४-२५@		
	ग्रामीण	नागरी	एकत्रित	ग्रामीण	नागरी	एकत्रित
खाद्यपदार्थ व पेये	६.९	७.३	७.०	७.७	७.४	७.६
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	३.६	३.६	३.६	२.६	३.०	२.७
कापड व पादत्राणे	४.६	५.०	४.७	२.६	२.९	२.७
निवास	ला.ना.	३.९	३.९	ला.ना.	२.७	२.७
इंधन व वीज	१.८	१.१	१.६	(-) १.२	(-) ६.४	(-) ३.२
संकीर्ण	४.६	४.४	४.५	४.०	३.८	३.९
चलनवाढ - ग्राहक किंमती निर्देशांक (सर्वसाधारण)	**५.६**	**५.१**	**५.४**	**५.४**	**४.३**	**४.९**
चलनवाढ - खाद्यपदार्थ ग्राहक किंमती निर्देशांक	**७.३**	**७.७**	**७.५**	**८.४**	**८.२**	**८.४**

आधार: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन ला.ना. - लागू नाही @ एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४

आलेख ४.२ : अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

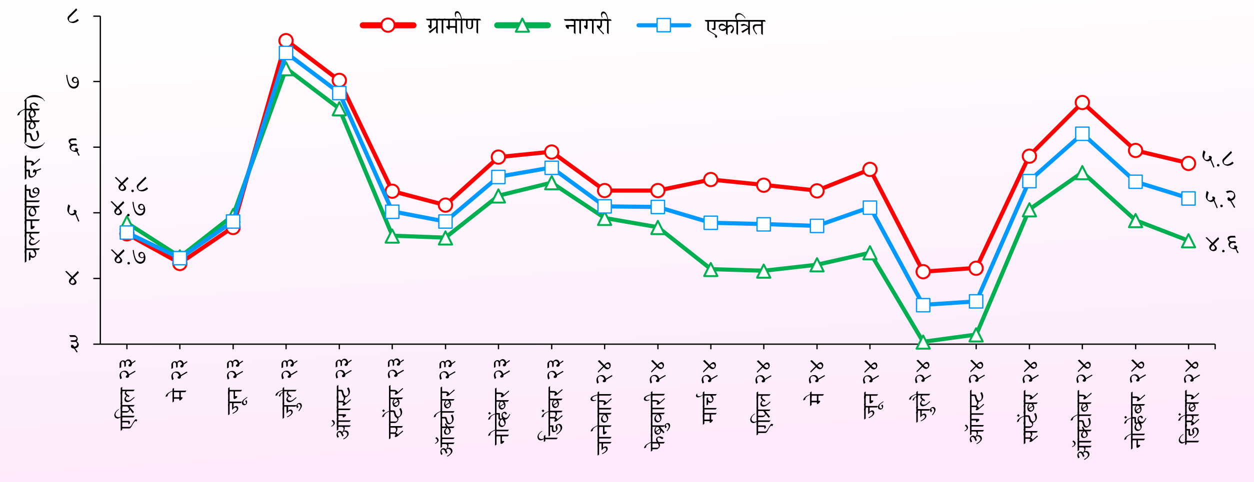

४.४.१ राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांनी राज्याकरिता एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधी करिता परिगणित केलेला सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक ग्रामीण करीता १९३.४, नागरी करीता १८५.८ व एकत्रित क्षेत्राकरीता १८८.३ होता. एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीत ग्रामीण, नागरी व एकत्रित क्षेत्रांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ३.९ टक्के, ४.५ टक्के व ४.३ टक्के होती. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांचेकडून राज्याकरिता ग्रामीण, नागरी व एकत्रित क्षेत्रासाठी परिगणित केलेले गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.३ मध्ये दिले आहेत.

४.५ शेत मजुरांकरिताचे आणि ग्रामीण मजुरांकरिताचे ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८६-८७=१००) अनुक्रमे कृषि आणि ग्रामीण क्षेत्रातील मजुरांच्या किमान वेतनाचे (किमान वेतन कायदा, १९४८ अंतर्गत) निर्धारण आणि सुधारणा करणे यासाठी मार्गदर्शक ठरतात. हे निर्देशांक श्रम केंद्र, केंद्र शासन यांच्यामार्फत परिगणित केले जातात. याकरिता देशातील २० राज्यांमधील ६०० केंद्रांमधून किंमतींचे संकलन केले जात असून, त्यापैकी ५४ केंद्रे महाराष्ट्रातील आहेत. अखिल भारत स्तरावर एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीकरिता शेत मजुरांकरिताचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिताचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १२९५.३ आणि १३०७.० असून त्या दोन्हींवर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ६.२ टक्के दिसून आली.

४.५.१ एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीत राज्यासाठी शेत मजुरांकरिताचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिताचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १४६३.६ व १४५६.४ असून वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ७.९ टक्के व ७.४ टक्के दिसून आली. महाराष्ट्र व अखिल भारताकरिता शेत मजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.४ मध्ये दिले आहेत.

आलेख ४.३ : अखिल भारतीय शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

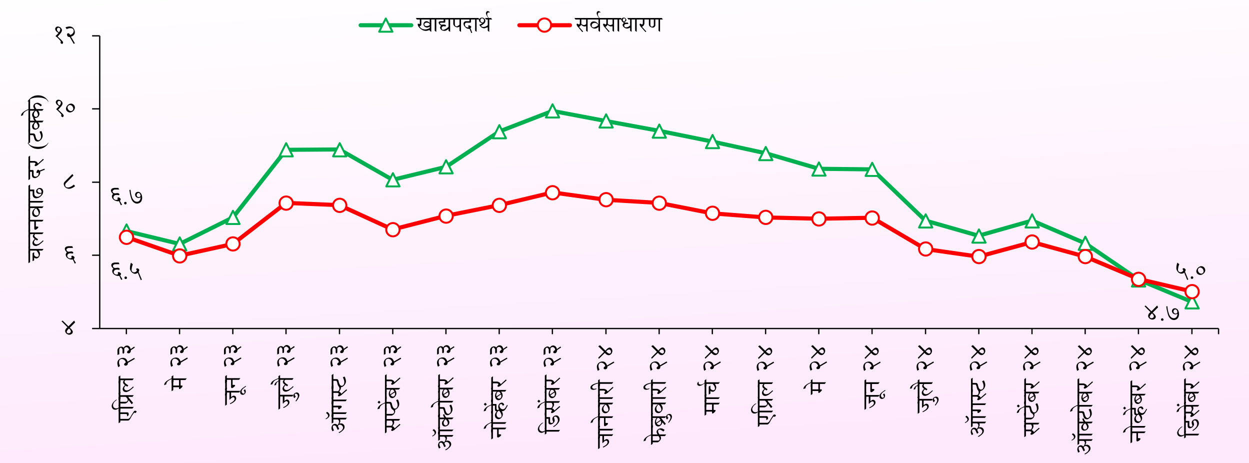

आलेख ४.४ : अखिल भारतीय ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

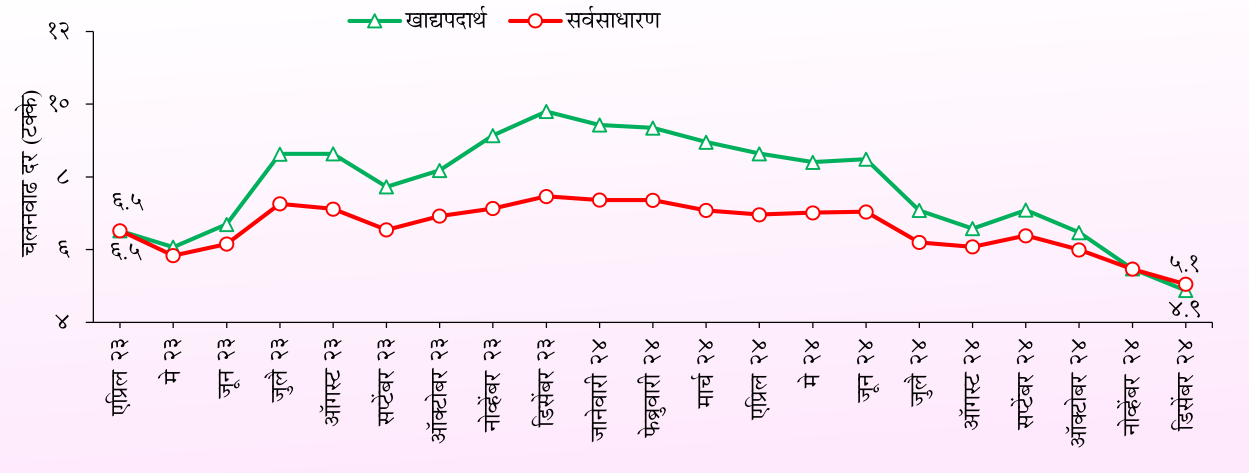

४.६ औद्योगिक कामगारांकरिताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक हा उद्योगातील कामगारांची किमान मजुरीची निश्चिती व सुधारणा यासाठी तसेच शासकीय कर्मचारी व औद्योगिक क्षेत्रातील कामगारांसाठी महागाई भत्ता दर निश्चित करण्यासाठी वापरला जातो. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशाक (पायाभूत वर्ष २०१६=१००) श्रम केंद्र, केंद्र शासन यांचेकडून परिगणित केला जात आहे. याकरीता देशातील ८८ औद्योगिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण केंद्रांमधून (त्यापैकी सहा केंद्रे राज्यातील) निवडक वस्तू व सेवा यांच्या किरकोळ किंमती संकलित केल्या जातात. एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीसाठी अखिल भारताकरिता औद्योगिक कामगारांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक १४२.४ असून ३.६ टक्क्यांची वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ दर्शविते. औद्योगिक कामगार ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ एप्रिल, २०२४ मध्ये ३.९ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०२४ मध्ये ३.५ टक्के कमी झाली. अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.५ मध्ये व अखिल भारत स्तरावरील निरनिराळ्या महत्त्वाच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढ परिशिष्ट ४.६ मध्ये दिली आहे. मुंबई, सोलापूर, नागपूर, पुणे, नाशिक आणि ठाणे या केंद्रांकरिता एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीकरिता औद्योगिक कामगारांकरिताचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १३२.३, १४९.८, १४४.७, १३०.७, १३८.१ आणि १३४.० होता. महाराष्ट्रातील केंद्रिय केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.७ मध्ये दिले आहेत.

४.६.१ महाराष्ट्रातील सहा केंद्रांकरिता श्रम केंद्र, केंद्र शासन यांचेमार्फत परिगणित केल्या जाणाऱ्या औद्योगिक कामगारांकरिताच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकाव्यतिरिक्त कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन यांचेमार्फत राज्यातील पाच केंद्रांसाठी स्वतंत्रपणे दरमहा औद्योगिक कामगारांकरिताचे ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००१=१००) परिगणित केले जातात. अकोला, कोल्हापूर, जळगाव, नांदेड आणि छत्रपती संभाजीनगर या केंद्रांसाठी एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीकरिता औद्योगिक कामगारांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ४९३.१, ४५६.४, ४८२.७, ५४०.२, ४८०.७ होते. महाराष्ट्रातील राज्य केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.८ मध्ये दिले आहेत.

आलेख ४.५ : अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

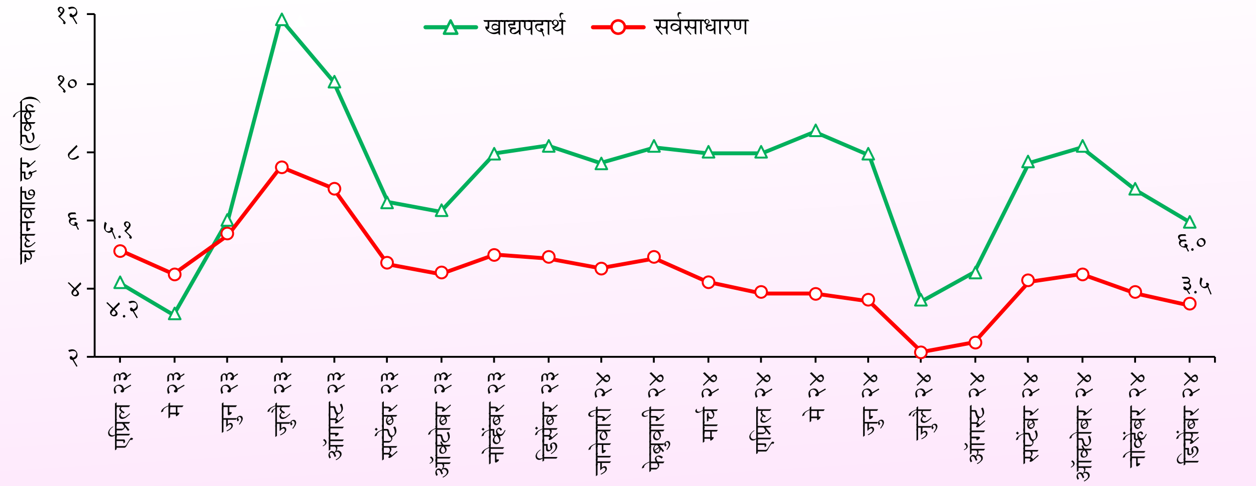

अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक

४.७ आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, केंद्र शासन यांचेमार्फत दरमहा घाऊक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००) परिगणित केला जातो. 'प्राथमिक वस्तू', 'इंधन व शक्ती' आणि 'उत्पादित वस्तू' या तीन प्रमुख गटांसाठी घाऊक किंमती निर्देशांक परिगणित केले जातात.

४.७.१ एप्रिल, २०२४ मध्ये सर्व वस्तुंकरिता घाऊक किंमती निर्देशांक १५२.९ होता, त्यात वाढ होउन डिसेंबर, २०२४ मध्ये तो १५५.४ (अस्थायी) झाला. याच कालावधीत 'प्राथमिक वस्तू' गटातील घाऊक किंमती निर्देशांक १८७.१ वरून १९३.८ (अस्थायी) वाढला. 'इंधन व शक्ती' या गटाकरिता तो १५१.४ वरून १४९.९ (अस्थायी) कमी झाला. तर 'उत्पादित वस्तू' गटाकरिता तो १४१.२ वरून १४३.० (अस्थायी) वाढला. 'खाद्यपदार्थ निर्देशांक' एप्रिल, २०२४ मध्ये १८४.६ वरून डिसेंबर, २०२४ मध्ये १९५.९ (अस्थायी) वाढला. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.९ मध्ये दिले आहेत.

४.७.२ एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीमध्ये सरासरी घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ २.२ टक्के होती. तथापि, घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ एप्रिल, २०२४ मधील १.२ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०२४ मध्ये २.४ टक्के (अस्थायी) वाढली. 'प्राथमिक वस्तू' गटाकरिता ती एप्रिल, २०२४ मधील ५.२ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०२४ मध्ये ६.० टक्के (अस्थायी) वाढली, 'इंधन व शक्ती' गटाकरिता ती एप्रिल, २०२४ मधील (-) ०.८ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०२४ मध्ये (-) ३.८ टक्के (अस्थायी) कमी झाली, 'उत्पादित वस्तू' गटाकरिता ती एप्रिल, २०२४ मधील (-) ०.१ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०२४ मध्ये २.१ टक्के (अस्थायी) वाढली. घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित 'खाद्यपदार्थ निर्देशांक' करिता वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ एप्रिल, २०२४ मधील ६.१ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०२४ मध्ये ८.९ टक्के (अस्थायी) वाढली.

आलेख ४.६ : अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

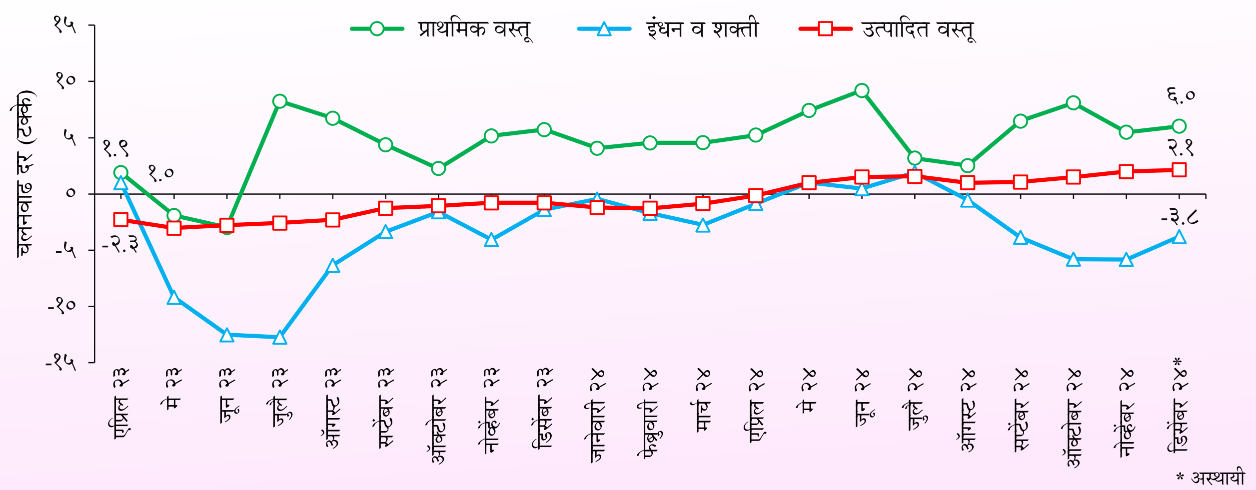

* अस्थायी

घरांचा किंमती निर्देशांक

४.८ घर हे मालमत्तेसोबतच कुटुंबाच्या राहणीमानाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. सूक्ष्म आर्थिक स्तरावर स्थावर मालमत्ता आणि पत बाजार विषयी विश्लेषणात्मक अभ्यासासाठी धोरणकर्ते घरांच्या किमतींचा मागोवा घेतात. कुटुंबाची कर्ज घेण्याची क्षमता व कर्जाचा बोजा आणि त्याचा एकूण उपभोगावर होणारा परिणाम यांचा निर्देशांक म्हणून घरांच्या किमतींमधील बदलाचा उपयोग केला जातो. किंमतीतील स्थिरता आणि शाश्वत वाढीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या पतपुरवठा धोरणाच्या निश्चितीमध्ये घरांचा किंमती निर्देशांक महत्वपूर्ण भूमिका बजावतो. भारतातील शहरांमध्ये निवासी मालमत्तांची रचना व किमतींचा कल मोजण्यासाठी घरांचा किंमती निर्देशांक उपयुक्त ठरतो. भारतीय रिझर्व बँक अहमदाबाद, बंगळूर, चेन्नई, दिल्ली, जयपूर, कानपूर, कोची, कोलकाता, लखनऊ आणि मुंबई या देशातील दहा प्रमुख शहरांसाठी त्रैमासिक घरांचा किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०१०-११) परिगणित करते. संबंधित राज्य शासनाच्या नोंदणी प्राधिकरणांच्या खरेदी/विक्री नोंदणीच्या माहितीचा उपयोग करून ठराविक कालावधीकरिता घरांच्या किंमतीच्या बदलाचा कल जाणून घेण्यासाठी या निर्देशांकाची रचना करण्यात आली आहे. या शहर निर्देशांकांवर आधारित अखिल भारतीय घरांच्या किंमतीतील बदल दर्शविणारा सरासरी घरांचा किंमती निर्देशांक देखील परिगणित केला जातो. वर्ष २०२४-२५ च्या पहिल्या ते तिसऱ्या तिमाहीचा सरासरी घरांचा किंमती निर्देशांक मुंबईकरीता ३०५.१ तर मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीकरीता तो ३००.१ होता. त्याप्रमाणे अखिल भारतासाठी वर्ष २०२४-२५ च्या पहिल्या ते तिसऱ्या तिमाहीचा सरासरी घरांचा किंमती निर्देशांक ३२२.५ होता तर मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीकरीता तो ३११.३ होता. वर्ष २०२४-२५ च्या त्रैमासिक-३ नुसार घरांच्या किंमती निर्देशांकात मुंबईसाठी वर्ष-ते-वर्ष १.९ टक्के तर अखिल भारतासाठी ३.१ टक्के वाढ झाली आहे.

आलेख ४.७ : घरांचा किंमती निर्देशांक

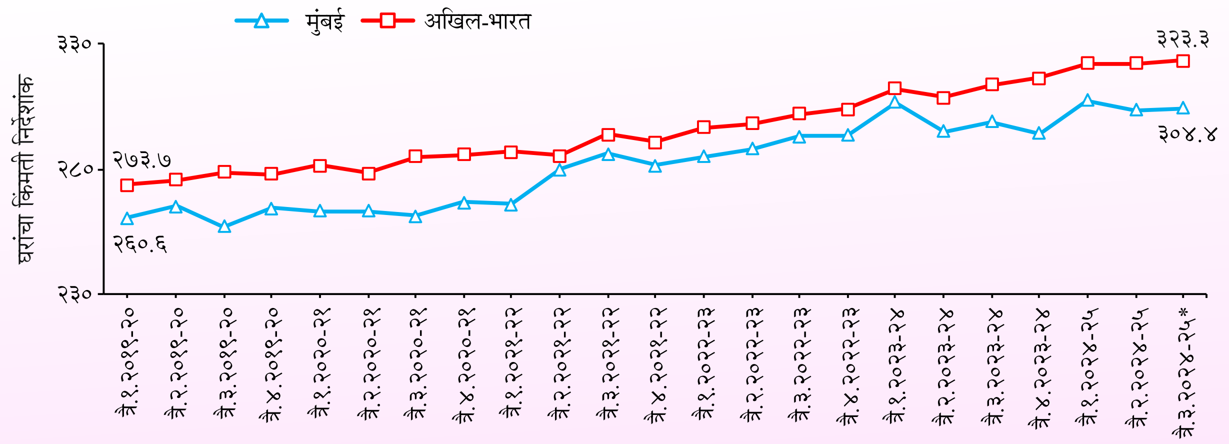

त्रै.- त्रैमासिक * अस्थायी

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४.९ समाजातील दुर्बल घटकांना परवडणाऱ्या किंमतीत अन्नधान्याच्या वितरणाद्वारे अन्न सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्था विकसित झाली. जीवनावश्यक वस्तूंच्या वितरणासाठी राज्यात रास्त भाव दुकानांचे सुस्थापित जाळे आहे. नियमित वितरणाव्यतिरिक्त वंचित घटकांना लाभ देण्यासाठी विविध राज्यस्तरीय योजना राबविण्यात येत आहेत.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था - पायाभूत सुविधा

४.१० राज्यात दि. ३१ ऑक्टोबर, २०२४ रोजी ५१,६९१ रास्त भाव दुकाने कार्यरत होती, त्यापैकी ५,४२७ आदिवासी भागात तर २८ फिरती होती. मालकी प्रकारानुसार रास्त भाव दुकानांची संख्या तक्ता ४.३ मध्ये दर्शविली आहे.

४.११ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत जीवनावश्यक वस्तूंच्या वितरणाच्या संनिरीक्षणासाठी राज्यात विविध स्तरावर दक्षता समित्या गठीत करण्यात आल्या आहेत. अन्नधान्याचा नियमित पुरवठा व गुणवत्तेची खात्री करण्यासाठी आणि गैरप्रकारांना आळा घालण्यासाठी रास्त भाव दुकानांची निरीक्षणे घेणे ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया आहे. सन २०२४-२५ मध्ये माहे ऑक्टोबर पर्यंत ५१,६९१ निरीक्षणे घेण्यात आली, या निरीक्षणांदरम्यान ३९ रास्त भाव दुकानांचे परवाने रद्द करण्यात आले, ६९ रास्त भाव दुकानांचे परवाने निलंबित करण्यात आले व एकूण ₹ ६८.४७ लाख दंड वसूल करण्यात आला. दक्षता समित्यांची संख्या तक्ता ४.४ मध्ये दर्शविली आहे.

४.१२ दि. ३१ डिसेंबर, २०२४ रोजी शिधापत्रिका धारकांची एकुण संख्या २.६५ कोटी होती. शिधापत्रिकेच्या प्रकारानुसार शिधापत्रिका धारकांची संख्या तक्ता ४.५ मध्ये दिली आहे तर जिल्हानिहाय शिधापत्रिका धारकांची संख्या परिशिष्ट ४.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ४.३ मालकी प्रकारानुसार रास्त भाव दुकानांची संख्या

(दि. ३१ ऑक्टोबर, २०२४ रोजी)

मालकीचा प्रकार	रास्त भाव दुकाने (संख्या)
वैयक्तिक	
सर्वसाधारण	२९,४३४
अनुसूचित जाती	३,१९३
अनुसूचित जमाती	३,०१०
माजी सैनिक	२१४
महिला स्वयंसहाय्य गट	६,११६
पुरुष स्वयंसहाय्य गट	१६६
ग्रामपंचायत	२९३
नागरी स्थानिक संस्था	४३३
सहकारी संस्था	७,९४६
इतर	८८६
एकूण	**५१,६९१**

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ४.४ दक्षता समित्यांची संख्या

(दि. ३१ ऑक्टोबर, २०२४ रोजी)

स्तर	दक्षता समित्या (संख्या)
महानगरपालिका	१०१
नगरपालिका	३००
जिल्हा	३४
तालुका	४५५
गाव	३९,५३७
एकूण	**४०,४२७**

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ४.५ शिधापत्रिकेच्या प्रकारानुसार शिधापत्रिका धारकांची संख्या

(दि.३१ डिसेंबर रोजी) (लाख)

वर्ष	पिवळी		केशरी			अन्नपूर्णा	शुभ्र	एकूण
	दारिद्र्य रेषेखालील	अंत्योदय अन्न योजना	प्राधान्य कुटुंब	प्राधान्य कुटुंब शेतकरी	बिगर प्राधान्य कुटुंब			
२०२२	३७.०१	२५.६०	९०.३६	८.८७	७२.४४	०.०६	२२.२१	२५६.५५
२०२३	३६.७१	२४.८३	९४.५९	८.६६	७५.५२	नगण्य	२२.५२	२६२.८३
२०२४	३३.५८	२५.३२	१०६.५५	७.३१	७०.३८	०.००	२२.०७	२६५.२०

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३

४.१३ नागरिकांना किफायतशीर दरामध्ये पुरेशा प्रमाणात दर्जेदार अन्नधान्य मिळण्याची सुनिश्चिती करून अन्न व पोषणविषयक सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी 'राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३' अधिनियमित करण्यात आला. या अधिनियमाची अंमलबजावणी राज्यात दि. १ फेब्रुवारी, २०१४ पासून करण्यात येत असून सुमारे ६२.३ टक्के लोकसंख्या अनुदानित दराने अन्नधान्य मिळण्यास पात्र आहे.

आलेख ४.८ : शिधापत्रिकेच्या प्रकारानुसार शिधापत्रिका धारकांची संख्या

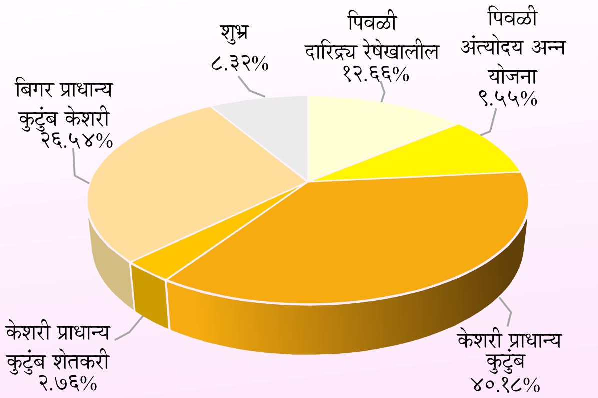

४.१४ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब आणि प्राधान्य कुटुंब असे लाभार्थ्यांचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. अंत्योदय अन्न योजनेतील कुटुंब प्रति शिधापत्रिका प्रतिमाह ३५ किलो अन्नधान्य तर प्राधान्य कुटुंब प्रति व्यक्ति प्रतिमाह पाच किलो अन्नधान्य मिळण्यास पात्र आहेत. लाभार्थ्यांना तांदूळ, गहू आणि भरडधान्ये अनुक्रमे ₹ तीन, ₹ दोन आणि ₹ एक प्रति किलो या दराने देण्यात येतात. तथापि, केंद्र शासनाच्या अधिसूचनेनुसार दि. ०१ जानेवारी,२०२४ ते दि. ३१ डिसेंबर, २०२८ पर्यंत अन्नधान्य मोफत वितरीत करण्यात येत आहे. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत निवडक राज्यातील समाविष्ट व्यक्ती आणि शिधापत्रिकांची संख्या तक्ता ४.६ मध्ये दिली आहे. राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमाअंतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.७ मध्ये दिले आहे. केंद्र शासनाकडून राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन व अधिकृत रास्त भाव दुकानांना तांदूळ व गहू यांचे वितरण अनुक्रमे परिशिष्ट ४.११ व परिशिष्ट ४.१२ मध्ये दिले आहे. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२३-२४ करिता अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब व प्राधान्य कुटुंब यांचेकरिता जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना करण्यात आलेले वितरण अनुक्रमे परिशिष्ट ४.१३ व परिशिष्ट ४.१४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ४.६ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत निवडक राज्यांतील समाविष्ट व्यक्ती आणि शिधापत्रिकांची संख्या

(दि. १४ जानेवारी, २०२५ रोजी) (लाख)

राज्य	समाविष्ट करण्यात आलेल्या व्यक्तींची संख्या	एकुण लाभार्थी		शिधापत्रिकांची संख्या		आधार संलग्नित शिधापत्रिकांची संख्या	
		अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब	प्राधान्य कुटुंब	अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब	प्राधान्य कुटुंब	अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब	प्राधान्य कुटुंब
आंध्र प्रदेश	२६८.२३	२४.७८	२४२.३३	९.०८	८०.१७	९.०८	८०.१७
बिहार	८७१.७२	११४.७८	७५६.९५	२२.९३	१५६.१४	२२.६७	१५६.०३
छत्तीसगड	उ.ना.	१९.२२	१८०.०३	७.१८	४६.६९	७.१८	४६.६७
गुजरात	३८२.८४	३७.१३	३४५.७२	८.०५	७०.६७	८.०३	७०.४४
कर्नाटक	४०१.९३	४३.८९	३६१.५१	१०.८०	१०१.९२	१०.८०	१०१.९२
मध्य प्रदेश	५४६.४२	५३.७७	४८३.६७	१४.१७	१११.४७	१४.१७	१११.४७
महाराष्ट्र	**७००.१७**	**१००.०७**	**५८५.०२**	**२४.८१**	**१४१.०४**	**२४.८१**	**१४१.०४**
राजस्थान	४४६.६२	२१.५५	४१४.४६	६.१०	१००.७८	६.१०	१००.६५
तमिळनाडू	३६०.९४	६२.६६	२९८.२९	१८.०३	९५.५७	१८.०३	९५.५७
तेलंगणा	१९१.७०	१५.९५	१७६.२४	५.६७	४९.००	५.६६	४८.८९
उत्तर प्रदेश	१,५२०.६०	१३२.८९	१,३६९.०८	४०.९०	३१५.६५	४०.८९	३१५.६५
पश्चिम बंगाल	५९५.००	५४.१९	५४०.८१	१६.१७	१२४.०१	१४.६४	१२०.१५
अखिल भारत	**८,१३५.०१**	**८२५.४५**	**७,०५१.४१**	**२२५.८५**	**१,७२५.८०**	**२२३.३३**	**१,७१८.५९**

आधार : राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा संकेतस्थळ, अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग, केंद्र शासन

उ.ना. उपलब्ध नाही

तक्ता ४.७ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(लाख मे. टन)

लाभार्थी	वर्ष	तांदूळ			गहू		
		केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब	२०२२-२३	६.३८	५.८८	५.८४	४.१४	३.७७	३.७४
	२०२३-२४	६.५९	६.१८	६.२२	३.६८	३.४१	३.४५
	२०२४-२५+	३.९३	३.६७	३.४५	२.२५	२.०६	१.९५
प्राधान्य कुटुंब	२०२२-२३	२१.५५	१९.३३	१९.२१	१३.९८	१२.६४	१२.३२
	२०२३-२४	२२.२६	१९.८१	१९.९७	१२.४४	११.०९	११.२१
	२०२४-२५+	१३.२६	११.७१	११.०३	७.५४	६.६९	६.२१

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + ऑक्टोबर पर्यंत

४.१५ राज्य शासनाने या अधिनियमांतर्गत प्राधान्य कुटुंबाचे लाभ १४ अवर्षणप्रवण जिल्ह्यांतील (छत्रपती संभाजीनगर आणि अमरावती विभागातील सर्व जिल्हे आणि नागपूर विभागातील वर्धा जिल्हा) सर्व दारिद्र्यरेषेवरील केशरी शिधापत्रिका धारक शेतकरी कुटुंबांना दिले आहेत. माहे एप्रिल, २०२४ पासून ₹ १७० इतकी रोख रक्कम प्रति लाभार्थी प्रति माह याप्रमाणे लाभार्थ्यांच्या खात्यात थेट हस्तांतरित करण्यात येत आहे. सन २०२४-२५ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत, ३२.६४ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ २०१.१० कोटी खर्च झाला.

भरड धान्यांचे वितरण

४.१६ किमान आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत खरेदी करण्यात आलेल्या भरड धान्याचे (ज्वारी, मका, रागी, इत्यादी) वितरण राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत राज्यातील लाभार्थ्यांना करण्यात येते. भरड धान्यांचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ४.८ भरड धान्यांचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

('००० मे. टन)

वर्ष	ज्वारी			मका			रागी		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
२०२३-२४	१४७.५४	९२.४७	९२.४७	१२५.६२	०.०८	०.०८	५०.००	०.१९	०.१९
२०२४-२५+	२३०.००	०.०४	-	४४०.००	०.००	-	२०.००	०.००	०.००

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

तांदूळाचे पोषणतत्व गुणसंवर्धन व त्याचे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटप

४.१७ रक्तक्षय व सूक्ष्म पोषक घटकांची कमतरता या समस्यांचे निराकरण करुन पोषण सुरक्षेसाठी केंद्र शासन 'तांदूळाचे पोषणतत्व गुणसंवर्धन व त्याचे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटप' ही योजना राबवित आहे. सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत लाभार्थ्यांना ३२.२४ लाख मे. टन पोषणतत्व गुणसंवर्धीत तांदूळ वाटप करण्यात आला आहे.

साखरेचे वितरण

४.१८ राज्यात साखरेचे वाटप केवळ अंत्योदय अन्न योजना शिधापत्रिका धारकांना करण्यात येते. केंद्र शासनाने राज्यास प्रति माह २,५०५ मे. टन साखरेचे नियतन निश्चित केले आहे. प्रत्येक कुटुंबास एक किलो साखर प्रति माह ₹ २० प्रति किलो दराने पुरविली जाते. साखरेचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.९ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ४.९ साखरेचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(लाख मे. टन)

वर्ष	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांनाकेलेले वितरण
२०२२-२३	०.२७	०.२७	०.२७
२०२३-२४	०.२७	०.२६	०.२६

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

केरोसिनचे वितरण

४.१९ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत घरगुती गॅस जोडणी असलेले शिधापत्रिका धारक वगळून उर्वरित शिधापत्रिका धारकांना केरोसिनचा पुरवठा केला जातो. राज्यातील ३१ जिल्हे केरोसीन मुक्त झाले आहेत.

आलेख ४.९ : केरोसिनचे रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

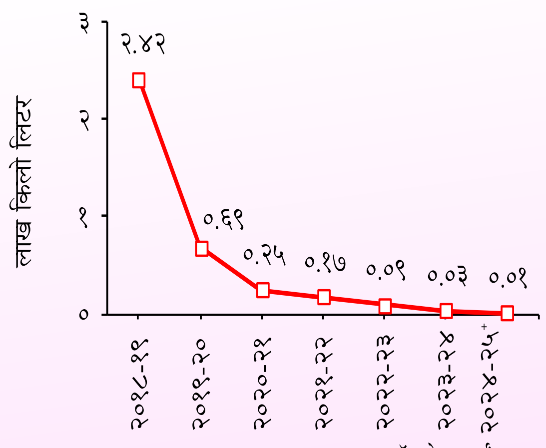

+ऑक्टोबर पर्यंत

शिधापत्रिका धारक आस्थापनांना अन्नधान्य वितरण

४.२० केंद्र शासनाकडून कल्याणकारी संस्था व वसतीगृहे योजनेअंतर्गत आस्थापनांना अन्नधान्याचे नियतन मंजूर करण्यात येते. सन २०२४-२५ मध्ये सप्टेंबर अखेर आधार एनेबल्ड पब्लिक डिस्ट्रिब्युशन सिस्टम प्रणालीवर नोंदणीकृत आस्थापनांची संख्या ३,२९५ असून लाभार्थी संख्या ३.४० लाख आहे. शिधापत्रिका धारक आस्थापनांकरिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व वितरण तक्ता ४.१० मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ४.१० शिधापत्रिका धारक आस्थापनांकरिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व वितरण

('००० मे. टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	वितरण
२०२२-२३	३५.७६	१५.३८	१२.९८	०.००	०.००	४.६८
२०२३-२४	१०.८१	८.२३	१२.७३	१८.९४	१५.४०	१२.५६
२०२४-२५+	७.६९	६.३८	६.०८	८.४०	६.७९	६.३०

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + सप्टेंबर पर्यंत

विकेंद्रित पद्धतीने खरेदी

४.२१ किमान आधारभूत किंमतीनुसार धान व भरड धान्यांची विकेंद्रित पद्धतीने खरेदी बिगर आदिवासी क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित मार्फत आणि आदिवासी क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित मार्फत करण्यात येते. धान उत्पादक शेतकऱ्यांची नोंदणी आणि धान खरेदी प्रक्रिया ऑनलाईन पद्धतीने करण्यात येते. सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत राज्यातील १.५४ लाख शेतकऱ्यांकडून ₹ १,१६७.०८ कोटी किंमतीचे ५.०७ लाख मे. टन धान्य खरेदी करण्यात आले. धान आणि भरड धान्यांची खरेदी तक्ता ४.११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ४.११ धान आणि भरड धान्यांची खरेदी

('००० मे. टन)

वर्ष	धान	भरडधान्य		
		ज्वारी	मका	रागी
२०२३-२४	१,१६३.६५	९२.४७	०.०८	०.१९
२०२४-२५+	५०७.३७	०.०४	०.००	०.००

+ डिसेंबर पर्यंत

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतील माहिती तंत्रज्ञान आधारित सेवा

४.२२ दि. १४ जानेवारी २०२५ पर्यंत राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमाअंतर्गत समाविष्ट एकूण १६५.८४ लाख पात्र शिधापत्रिकांपैकी जवळपास सर्वच शिधापत्रिकांची आधार जोडणी करण्यात आली. दि. ३१ जानेवारी, २०२५ अखेर राज्यातील ५२,८१३ रास्त भाव दुकानांमध्ये अन्नधान्य वितरणाकरिता इ पॉईंट ऑफ सेल (इपीओएस) ही उपकरणे बसविण्यात आली.

४.२२.१ मे, २०१८ मध्ये राज्य शासनाने सर्व रास्त भाव दुकानांमध्ये आधार संलग्न सार्वजनिक वितरण व्यवस्था सुरू केली आणि त्याचबरोबर आंतरराज्य व राज्यांतर्गत पोर्टेबिलिटीची सुविधा सुरु केली. ‘वन नेशन, वन रेशनकार्ड’ ही योजना दि. १ जानेवारी, २०२० पासून राबविण्यात येत आहे. डिसेंबर, २०२४ मध्ये सुमारे १.५१ कोटी कुटुंबांनी आधारबेस बायोमेट्रिक अधिप्रमाणनाद्वारे शिधावस्तूंचा लाभ घेतला.

आलेख ४.१०: वन नेशन, वन रेशनकार्ड

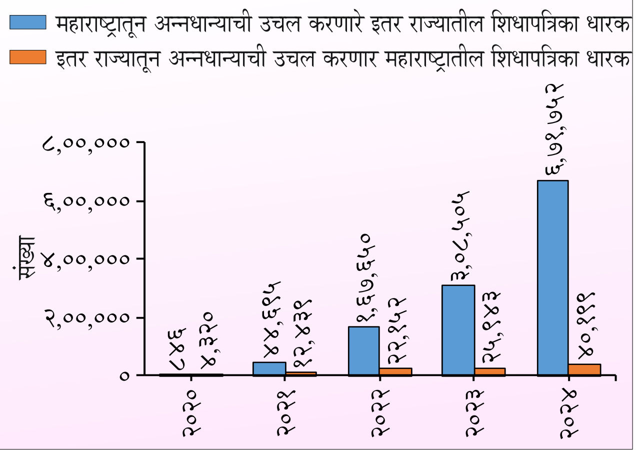

गोदामे

४.२३ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरीत करावयाच्या अन्नधान्याची उचल भारतीय अन्न महामंडळाच्या गोदामांमधून करण्यात येते आणि त्याची साठवणूक राज्याच्या स्वत:च्या अथवा भाड्याने घेतलेल्या गोदामांमध्ये करण्यात येते. माहे जून, २०२४ अखेर राज्य शासनाकडे एकूण ९०२ गोदामे असून त्यांची साठवणूक क्षमता ७.२३ लाख मे.टन आहे. राज्य शासनाने नाबार्डच्या अर्थसहाय्याने नवीन गोदामे बांधकाम करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. माहे जून, २०२४ अखेर एकूण ४.७१ लाख मे. टन क्षमतेच्या ३२१ गोदामांच्या बांधकामाकरिता प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली असून त्यापैकी २५४ गोदामांचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे व ६७ गोदामांचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे. जिल्हानिहाय गोदाम आणि रास्त भाव दुकानांची संख्या परिशिष्ट ४.१५ मध्ये देण्यात आली आहे.

शिवभोजन योजना

४.२४ राज्यातील गरीब व गरजू जनतेला किफायतशीर दरात भोजन उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य शासनाने शिवभोजन योजना जानेवारी, २०२० मध्ये सुरु केली. राज्यात नोव्हेंबर, २०२४ अखेर एकूण १,८८४ शिवभोजन केंद्रे कार्यरत होती. सन २०२३-२४ मध्ये ५.७६ कोटी शिवभोजन थाळींचे वाटप करण्यात आले व ₹ १९९.९६ कोटी खर्च झाला. सन २०२४-२५ मध्ये नोव्हेंबर अखेर ३.९७ कोटी शिवभोजन थाळींचे वाटप करण्यात आले व ₹ ९६.५८ कोटी खर्च झाला.

आनंदाचा शिधाचे वितरण

४.२५ राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत अंत्योदय अन्न योजना व प्राधान्य कुटुंब शिधापत्रिकाधारकांना तसेच शेतकरी अवर्षणप्रवण १४ जिल्ह्यांतील दारिद्र्यरेषेवरील केशरी शिधापत्रिका धारक शेतकऱ्यांना गौरी-गणपती सण, २०२४ निमित्त एक किलो रवा, एक किलो चणाडाळ, एक किलो साखर व एक लिटर सोयाबीन तेल या चार शिधाजिन्नसांचा समावेश असलेल्या 'आनंदाचा शिधा' या शिधाजिन्नस संचाचे वितरण करण्यात आले आहे. हे शिधाजिन्नस संच ₹ १०० प्रति संच या दराने वितरीत करण्यात आले. राज्याने ₹ १०० प्रति संच दराने १५३.४९ लाख शिधाजिन्नस संचाचे वितरण केले आहे.

राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग

४.२६ राज्यात ग्राहकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्याकरिता राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग व ४० जिल्हा ग्राहक तक्रार निवारण आयोग गठीत केले आहेत. सप्टेंबर, २०२४ पर्यंत ग्राहकांच्या एकूण ५.२० लाख तक्रारी प्राप्त झाल्या असून यापैकी ४.३५ लाख तक्रारींचे निवारण करण्यात आले आहे.

* * * * *

परिशिष्ट ४.१

महाराष्ट्रातील ग्रामीण क्षेत्राकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष -२००३ = १००)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी व मादक पदार्थ	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व वस्तू	वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	**५२.८५**	**२.१५**	**१०.६७**	**८.५३**	**२५.८०**	**१००.००**	--
२०१४-१५	२४९	२९३	४६७	१३३	२००	२५१	४.१
२०१५-१६	२६२	३२५	४४६	१३५	२०५	२५८	२.८
२०१६-१७	२७१	३५२	४६३	१३७	२०९	२६६	३.२
२०१७-१८	२७०	४१०	४९८	१३९	२०८	२७०	१.७
२०१८-१९	२७२	४४४	५१३	१४३	२१३	२७५	१.७
२०१९-२०	३०९	४५०	५३४	१४७	२१९	२९९	८.७
२०२०-२१	३२८	४६९#	५६७	१५२#	२२९#	३१६#	५.२#
२०२१-२२	३३८	४८६	५९२	१५३+	२३५*	३२६*	४.०+
२०२२-२३	३५७	५०५	६५८	१५९	२५९	३५०	७.८*
२०२३-२४	३८३	५२२	६९९	१६८	२७०	३७२	६.३
२०२४-२५$	४११	५५०	७३०	१७५	२८०	३९४	६.०
एप्रिल २०२४	३८३	५३९	७०२	१७२	२७७	३७५	४.३
मे २०२४	३९४	५४१	७२०	१७३	२७७	३८३	३.६
जून २०२४	४०४	५४४	७३१	१७४	२७९	३९०	५.०
जुलै २०२४	४०६	५४८	७३३	१७४	२७९	३९१	४.९
ऑगस्ट २०२४	४१६	५५४	७३६	१७५	२८०	३९७	५.८
सप्टेंबर २०२४	४३०	५५२	७३६	१७५	२८१	४०५	८.७
ऑक्टोबर २०२४	४३३	५५५	७३७	१७६	२८२	४०७	९.०
नोव्हेंबर २०२४	४२०	५५६	७३६	१७६	२८२	४०१	७.१
डिसेंबर २०२४	४१३	५५९	७३७	१७६	२८३	३९७	५.५

माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

+ माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

* माहे मे ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

$ माहे एप्रिल ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.

परिशिष्ट ४.२

महाराष्ट्रातील नागरी क्षेत्राकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २००३ = १००)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी व मादक पदार्थ	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व वस्तू	वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	**४५.८०**	**१.५४**	**१०.२८**	**७.५१**	**३४.८७**	**१००.००**	--
२०१४-१५	२५४	२८८	४२९	१३९	१८५	२४०	४.५
२०१५-१६	२६८	३२२	४०८	१४२	१९१	२४७	३.०
२०१६-१७	२७८	३४७	४२६	१४५	१९४	२५५	३.२
२०१७-१८	२७८	३८६	४६२	१४६	१९५	२६०	२.०
२०१८-१९	२७८	४१७	५०३	१४७	२०१	२६७	२.५
२०१९-२०	३०८	४३४	५०७	१५०	२०६	२८३	६.२
२०२०-२१	३२९	४५५#	५४७	१५४#	२१८#	३०२#	६.१#
२०२१-२२	३३७	४७८	५८१	१५६+	२३१*	३१३*	४.५+
२०२२-२३	३५५	५०५	६४७	१६६	२४४	३३४	७.१*
२०२३-२४	३८०	५२७	६९०	१७४	२५६	३५५	६.३
२०२४-२५$	४०६	५५३	६८९	१८१	२६४	३७१	४.५
एप्रिल २०२४	३८२	५४४	६६९	१८०	२६१	३५७	४.७
मे २०२४	३८७	५४६	६८६	१८०	२६२	३६१	२.७
जून २०२४	४०१	५५०	६९२	१८१	२६३	३६८	३.६
जुलै २०२४	४१०	५५२	६९२	१८१	२६४	३७३	२.८
ऑगस्ट २०२४	४०९	५५५	६९२	१८१	२६४	३७३	३.६
सप्टेंबर २०२४	४२१	५५७	६९२	१८२	२६५	३७८	७.०
ऑक्टोबर २०२४	४२३	५५६	६९२	१८२	२६५	३८०	६.९
नोव्हेंबर २०२४	४१५	५५७	६९२	१८३	२६६	३७६	५.२
डिसेंबर २०२४	४०७	५५८	६९२	१८४	२६७	३७३	३.९

माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

+ माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

* माहे मे ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

$ माहे एप्रिल ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.

परिशिष्ट ४.३

राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांचेकडून राज्याकरीता ग्रामीण, नागरी व एकत्रित क्षेत्रासाठी परिगणित केलेले गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २०१२ = १००)

गट	भारांक	वर्ष						
		२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१#	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५$$
(१)	(२)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
ग्रामीण								
खाद्यपदार्थ व पेये	५४.२८	१३९.३	१४५.०@	१५७.०	१६२.६	१७४.०	१८६.१	१९८.६
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	२.७२	१५८.६	१५८.५@	१६८.२	१७३.३	१८१.७	१८९.४	१९२.२
कापड व पादत्राणे	७.५६	१४८.७	१४९.०@	१५२.३	१६५.९	१८४.१	१९०.४	१९३.९
निवास	--	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.
इंधन व दिवाबत्ती	७.८६	१४७.५	१४८.१@	१५७.७	१८१.०	२०६.०	२०७.२	१९२.७
संकीर्ण	२७.५८	१४४.४	१४९.३@	१५६.९	१६६.५	१७४.८	१८०.०	१८३.२
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१४२.६	१४७.३	१५६.३+	१६५.६	१७७.७	१८६.५	१९३.४
चलनवाढ	--	१.६	३.३	५.५+	६.६**	७.३	५.०	३.९
नागरी								
खाद्यपदार्थ व पेये	३४.३८	१३७.८	१४८.५@	१६१.०	१६६.०	१७७.५	१८९.९	२०३.५
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	०.९७	१६९.२	१७४.३@	१८५.९	१९०.५	१९६.८	२००.९	२०४.४
कापड व पादत्राणे	५.१४	१३८.४	१४१.९@	१४८.१	१५४.४	१६९.६	१७७.७	१८२.६
निवास	२४.७४	१३४.६	१३९.९@	१४७.०	१५२.१	१६२.२	१७२.८	१७७.६
इंधन व दिवाबत्ती	५.२१	१२७.३	१३१.७@	१४४.१	१६२.६	१८७.२	१८७.८	१७९.५
संकीर्ण	२९.५६	१२७.४	१३१.४@	१४४.३	१५२.१	१६२.३	१६७.३	१७२.९
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१३३.७	१४०.५	१५०.६+	१५७.९	१६९.५	१७८.३	१८५.८
चलनवाढ	--	४.०	५.१	६.६+	५.५**	७.४	५.२	४.५
एकत्रित								
खाद्यपदार्थ व पेये	--	१३८.५	१४७.०@	१५९.२	१६४.५	१७६.०	१८८.२	२०१.४
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	--	१६३.०	१६५.१@	१७५.६	१८०.४	१८८.०	१९४.२	१९७.३
कापड व पादत्राणे	--	१४२.८	१४४.९@	१४९.९	१५९.३	१७५.८	१८३.१	१८७.४
निवास	--	१३४.६	१३९.९@	१४७.०	१५२.१	१६२.२	१७२.८	१७७.६
इंधन व दिवाबत्ती	--	१३६.०	१३८.८@	१५०.०	१७०.६	१९५.३	१९६.२	१८५.२
संकीर्ण	--	१३२.८	१३७.१@	१४८.३	१५६.७	१६६.३	१७१.३	१७६.२
सर्वसाधारण निर्देशांक	--	१३६.७	१४२.८	१५२.५+	१६०.५	१७२.२	१८१.०	१८८.३
चलनवाढ	--	३.१	४.४	६.२+	५.९**	७.३	५.१	४.३

टीप - ला.ना. - लागू नाही

माहे ऑगस्ट ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

@ माहे एप्रिल ते फेब्रुवारी या महिन्यांची सरासरी

+ माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

$$ माहे एप्रिल ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

** माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ४.४

महाराष्ट्र व अखिल भारताकरिता शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - १९८६-८७ = १००)

वर्ष / महिना	शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक				ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक			
	महाराष्ट्र		अखिल भारत		महाराष्ट्र		अखिल भारत	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
२०१४-१५	८७३	८४८	७७८	८००	८६५	८४५	७८१	८०२
२०१५-१६	९३०	८९७	८०७	८३५	९१९	८९१	८१३	८३९
२०१६-१७	९९३	९५०	८४१	८७०	९८१	९४३	८४७	८७५
२०१७-१८	९७५	९५७	८४६	८८९	९६३	९५१	८५२	८९५
२०१८-१९	९६३	९६७	८५०	९०७	९५०	९६३	८५५	९१५
२०१९-२०	११३१	१०९४	९३२	९८०	१११३	१०८४	९३७	९८६
२०२०-२१	१२२०	११६८	९९०	१०३४	११९५	११५३	९९५	१०४०
२०२१-२२	१२२५	१२००	१०१३	१०७५	१२०४	११९२	१०२१	१०८४
२०२२-२३	१३०२	१२७९	१०७६	११४८	१२७९	१२७९	१०८४	११६०
२०२३-२४	१४२१	१३७३	११६८	१२२९	१३९२	१३७२	११७३	१२४०
२०२४-२५$	१५४१	१४६४	१२३७	१२९५	१५०८	१४५६	१२४४	१३०७
एप्रिल २०२४	१४९८	१४२८	१२०१	१२६३	१४६३	१४२२	१२०७	१२७५
मे २०२४	१५०१	१४३४	१२०५	१२६९	१४६८	१४२८	१२१२	१२८१
जून २०२४	१५१८	१४४६	१२२०	१२८०	१४८६	१४४०	१२२७	१२९२
जुलै २०२४	१५३७	१४५९	१२३२	१२९०	१५०५	१४५२	१२४०	१३०२
ऑगस्ट २०२४	१५५२	१४७०	१२४०	१२९७	१५१९	१४६३	१२४७	१३०९
सप्टेंबर २०२४	१५६३	१४७८	१२४७	१३०४	१५२९	१४७१	१२५४	१३१६
ऑक्टोबर २०२४	१५७३	१४८७	१२६०	१३१५	१५३९	१४७८	१२६७	१३२६
नोव्हेंबर २०२४	१५७०	१४८७	१२६५	१३२०	१५३७	१४८०	१२७२	१३३१
डिसेंबर २०२४	१५६१	१४८३	१२६२	१३२०	१५२५	१४७४	१२६९	१३३१

$ माहे एप्रिल ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, केंद्र शासन

परिशिष्ट ४.५

अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी, तंबाखू व मादक पदार्थ	इंधन व दिवाबत्ती	निवास	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
							(पायाभूत वर्ष -२००१ = १००)
भारांक	**४६.२०**	**२.२७**	**६.४३**	**१५.२७**	**६.५७**	**२३.२६**	**१००.००**
२०१४-१५	२७६	२७६	२४१	२६८	१९०	२०७	२५१
२०१५-१६	२९३	३०५	२४९	२८५	१९८	२१६	२६५
२०१६-१७	३०५	३२७	२४९	२९८	२०६	२२६	२७६
२०१७-१८	३१०	३५६	२६०	३१३	२१४	२३५	२८४
२०१८-१९	३१२	३७९	२७१	३८२	२२१	२४६	३००
२०१९-२०	३३५	३९३	२८५	४३५	२२७	२५५	३२३
							(पायाभूत वर्ष -२०१६ = १००)
भारांक	**३९.१७**	**२.०७**	**५.५**	**१६.८७**	**६.०८**	**३०.३१**	**१००.००**
२०२०-२१@	१२०	१३४	१३४	११४	११८	११७	११९
२०२१-२२	१२३.५	१४०.२	१५५.०	११६.९	१२१.४	१२१.५	१२३.६
२०२२-२३	१३१.१	१४७.९	१७६.०	१२१.१	१३०.०	१२८.१	१३१.१
२०२३-२४	१४०.७	१५७.२	१६९.२	१२५.८	१३९.६	१३४.३	१३७.९
२०२४-२५$	१४९.७	१६१.९	१४९.२	१३०.५	१४५.०	१३७.०	१४२.४
एप्रिल २०२४	१४३.४	१६१.१	१५२.८	१२८.४	१४३.२	१३६.१	१३९.४
मे २०२४	१४५.२	१६१.२	१४९.५	१२८.४	१४३.६	१३६.१	१३९.९
जून २०२४	१४८.७	१६१.६	१४८.८	१२८.४	१४४.२	१३६.३	१४१.४
जुलै २०२४	१५०.४	१६२.०	१४८.८	१३१.६	१४४.४	१३६.६	१४२.७
ऑगस्ट २०२४	१४९.७	१६१.९	१४८.९	१३१.६	१४५.०	१३६.९	१४२.६
सप्टेंबर २०२४	१५१.३	१६२.३	१४८.८	१३१.६	१४५.५	१३७.४	१४३.३
ऑक्टोबर २०२४	१५३.९	१६२.३	१४८.४	१३१.६	१४६.०	१३७.७	१४४.५
नोव्हेंबर २०२४	१५३.८	१६२.३	१४८.५	१३१.६	१४६.४	१३७.९	१४४.५
डिसेंबर २०२४	१५१.३	१६२.९	१४८.६	१३१.६	१४६.७	१३८.३	१४३.७

@ माहे सप्टेंबर ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

$ माहे एप्रिल ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, केंद्र शासन

परिशिष्ट ४.६

अखिल भारत स्तरावरील निरनिराळ्या महत्त्वाच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढ

वर्ष / महिना	चलनवाढ		
	अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	अखिल भारतीय शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	अखिल भारतीय ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)
	(पायाभूत वर्ष - २००१ = १००)	(पायाभूत वर्ष - १९८६-८७ = १००)	(पायाभूत वर्ष - १९८६-८७ = १००)
२०१४-१५	६.३	६.६	६.९
२०१५-१६	५.६	४.४	४.६
२०१६-१७	४.१	४.२	४.२
२०१७-१८	३.१	२.२	२.३
२०१८-१९	५.४	२.१	२.२
२०१९-२०	७.५	८.०	७.७
	(पायाभूत वर्ष - २०१६ = १००)		
२०२०-२१	--	५.५	५.५
२०२१-२२	५.१#	४.०	४.२
२०२२-२३	६.१	६.८	७.०
२०२३-२४	५.२	७.१	६.९
२०२४-२५$	३.६	६.२	६.२
एप्रिल २०२४	३.९	७.०	७.०
मे २०२४	३.९	७.०	७.०
जून २०२४	३.७	७.०	७.०
जुलै २०२४	२.१	६.२	६.२
ऑगस्ट २०२४	२.४	६.०	६.१
सप्टेंबर २०२४	४.२	६.४	६.४
ऑक्टोबर २०२४	४.४	६.०	६.०
नोव्हेंबर २०२४	३.९	५.३	५.५
डिसेंबर २०२४	३.५	५.०	५.१

माहे सप्टेंबर ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

$ माहे एप्रिल ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, केंद्र शासन

परिशिष्ट ४.७

महाराष्ट्रातील केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

(केंद्रिय केंद्रे)

वर्ष / महिना	मुंबई		सोलापूर		नागपूर		पुणे		नाशिक		ठाणे	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
(पायाभूत वर्ष -२००१ = १००)												
भारांक	**४८.८८**	**१००.००**	**५४.७४**	**१००.००**	**४३.०५**	**१००.००**	**३९.७७**	**१००.००**	**४१.४३**	**१००.००**		
२०१४-१५	२८३	२६२	२८२	२६५	२९३	२८१	२९९	२५७	२७८	२६१		
२०१५-१६	३०६	२८०	३०६	२८४	३१७	२९८	३१६	२६९	२८९	२७४		
२०१६-१७	३१२	२८६	३१६	२९४	३२५	३०८	३३१	२७७	३०३	२८७		
२०१७-१८	३१४	२९१	३११	२९५	३२४	३१७	३२३	२८०	३०५	२९७		
२०१८-१९	३१४	२९७	३१८	३११	३२३	३५९	३४२	३१६	३०४	३३३		
२०१९-२०	३३८	३१६	३४५	३४२	३४७	४०१	३८४	३५३	३३४	३७०		
(पायाभूत वर्ष -२०१६ = १००)												
भारांक	**३७.९१**	**१००.००**	**४३.५२**	**१००.००**	**३५.४४**	**१००.००**	**३५.१४**	**१००.००**	**४०.६३**	**१००.००**	**३७.७४**	**१००.००**
२०२०-२१@	११८.७	११३.८	११६.८	११८.५	११६.५	११७.८	१२१.७	११५.७	१२०.२	११५.५	११६.०	११२.८
२०२१-२२	१२३.३	११८.०	१२४.२	१२७.६	११९.५	१२३.३	१२३.५	१२०.२	१२४.३	११९.७	१२०.१	११८.१
२०२२-२३	१२९.६	१२४.१	१३२.१	१३६.७	१२४.३	१३०.४	१२५.९	१२३.२	१२९.२	१२४.०	१२६.०	१२४.५
२०२३-२४	१३५.८	१२८.७	१४०.२	१४३.८	१३६.०	१३८.४	१३२.८	१२६.९	१३९.९	१३१.३	१३२.९	१२८.९
२०२४-२५$	१४२.६	१३२.३	१५०.३	१४९.८	१४९.४	१४४.७	१४०.५	१३०.७	१४९.४	१३८.१	१४१.३	१३४.०
एप्रिल २०२४	१३६.३	१२९.४	१४७.८	१४७.८	१४१.२	१४०.६	१३४.७	१२७.८	१४५.१	१३४.८	१३५.०	१३०.५
मे २०२४	१३७.१	१२९.७	१४७.६	१४७.७	१४२.०	१४०.९	१३७.७	१२९.२	१४४.८	१३४.६	१३६.२	१३०.९
जून २०२४	१४२.३	१३१.७	१४९.७	१४८.९	१४८.४	१४४.०	१३८.२	१२९.४	१४७.१	१३५.६	१४१.७	१३३.०
जुलै २०२४	१४३.५	१३२.८	१५१.५	१५०.७	१४८.९	१४४.९	१४०.२	१३०.८	१४८.७	१३७.४	१४२.९	१३५.०
ऑगस्ट २०२४	१४१.८	१३२.१	१५०.८	१५०.४	१५०.२	१४५.४	१४०.९	१३१.१	१५०.३	१३८.१	१४१.६	१३४.६
सप्टेंबर २०२४	१४३.९	१३३.०	१५२.४	१५१.०	१५२.३	१४६.०	१४१.०	१३१.१	१५२.२	१४०.५	१४२.०	१३५.०
ऑक्टोबर २०२४	१४७.१	१३४.३	१५२.१	१५१.२	१५५.९	१४७.६	१४२.५	१३१.७	१५१.९	१४०.३	१४५.१	१३६.२
नोव्हेंबर २०२४	१४६.९	१३४.३	१५०.५	१५०.५	१५५.४	१४७.४	१४४.७	१३२.५	१५२.८	१४०.८	१४४.४	१३५.९
डिसेंबर २०२४	१४४.३	१३३.३	१५०.०	१४९.८	१५०.१	१४५.५	१४४.४	१३२.८	१५१.८	१४०.४	१४२.६	१३५.३

@ माहे सप्टेंबर ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

$ माहे एप्रिल ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, केंद्र शासन

परिशिष्ट ४.८

महाराष्ट्रातील केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २००१ = १००) (राज्य केंद्रे)

वर्ष / महिना	अकोला		कोल्हापूर		जळगाव		नांदेड		औरंगाबाद	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
भारांक	**४५.८८**	**१००.००**	**४८.२२**	**१००.००**	**४७.७६**	**१००.००**	**४९.०५**	**१००.००**	**४०.८९**	**१००.००**
२०१४-१५	२२०	२४३	२६२	२५५	२६६	२६१	२७०	२८९	२७६	२७३
२०१५-१६	२५०	२६२	२७६	२७०	२७८	२७२	३०४	३१४	२९६	२९२
२०१६-१७	२६७	२८२	२८८	२८१	२८६	२८५	३१८	३३१	३०३	३०८
२०१७-१८	२७६	३११	२८४	२९६	२८२	३०३	३०५	३४३	२९३	३२४
२०१८-१९	२७७	३३२	२८४	३१०	२८५	३१८	३०५	३५९	२९४	३३७
२०१९-२०	२९३	३५८	३०९	३३३	३०९	३४१	३४३	३९५	३१७	३५७
२०२०-२१	३०५	३७६	३३४	३५४	३३७	३६०	३७८	४२१	३३८	३७४
२०२१-२२	३३०	४०८	३४४	३८१	३६६	३९४	४०१	४६१	३६३	४०२
२०२२-२३	३५१	४३५	३८२	४१६	३७९	४२७	४१८	४८९	३८७	४३३
२०२३-२४	३७७	४७०	४०९	४४०	४०७	४५८	४५४	५२२	४३०	४६४
२०२४-२५$	३९६	४९३	४३४	४५६	४३८	४८३	४७९	५४०	४५९	४८१
एप्रिल २०२४	३९०	४७६	४२१	४४६	४२३	४६७	४७६	५३१	४५३	४७१
मे २०२४	३९०	४७७	४२६	४४८	४२६	४६८	४७८	५३२	४५४	४७२
जून २०२४	३९३	४९४	४३२	४५६	४३१	४८०	४७४	५३८	४५३	४७९
जुलै २०२४	४००	४९८	४३७	४५९	४३४	४८३	४७७	५४१	४५७	४८२
ऑगस्ट २०२४	४०३	५००	४४०	४६०	४३८	४८५	४७८	५४२	४६१	४८४
सप्टेंबर २०२४	४०४	५०१	४४२	४६१	४४३	४८८	४८४	५४५	४६४	४८५
ऑक्टोबर २०२४	३९५	४९७	४४२	४६१	४५१	४९२	४८२	५४५	४६६	४८६
नोव्हेंबर २०२४	३९६	४९७	४३६	४५९	४५२	४९२	४९१	५४९	४६६	४८६
डिसेंबर २०२४	३९४	४९७	४३१	४५८	४४५	४८९	४७१	५३९	४५९	४८३

$ माहे एप्रिल ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

आधार - कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन.

परिशिष्ट ४.९

अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २०११-१२ = १००)

वर्ष/ महिना	प्राथमिक वस्तू	इंधन व वीज	उत्पादित वस्तू	सर्व वस्तू	चलनवाढ
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
भारांक	**२२.६२**	**१३.१५**	**६४.२३**	**१००.००**	--
२०१५-१६	१२४.६	८६.५	१०९.२	१०९.७	(-) ३.७
२०१६-१७	१२८.९	८६.३	११०.७	१११.६	१.७
२०१७-१८	१३०.६	९३.३	११३.८	११४.९	२.९
२०१८-१९	१३४.२	१०४.१	११७.९	११९.८	४.३
२०१९-२०	१४३.३	१०२.२	११८.३	१२१.८	१.७
२०२०-२१	१४५.७	९४.०	१२१.५	१२३.४	१.३
२०२१-२२	१६०.७	१२४.६	१३५.०	१३९.४	१३.०
२०२२-२३	१७६.८	१५९.५	१४२.६	१५२.५	९.४
२०२३-२४	१८३.०	१५२.०	१४०.२	१५१.४	(-) ०.७
२०२४-२५$	१९४.२	१४९.०	१४२.१	१५४.८	२.२
एप्रिल २०२४	१८७.१	१५१.४	१४१.२	१५२.९	१.२
मे २०२४	१८८.१	१५०.१	१४२.०	१५३.५	२.७
जून २०२४	१९२.३	१४६.९	१४२.०	१५४.०	३.४
जुलै २०२४	१९७.८	१४८.२	१४१.७	१५५.३	२.१
ऑगस्ट २०२४	१९५.१	१४८.३	१४१.३	१५४.४	१.२
सप्टेंबर २०२४	१९५.५	१४७.२	१४१.९	१५४.७	१.९
ऑक्टोबर २०२४	२००.६	१४८.८	१४२.९	१५६.७	२.८
नोव्हेंबर २०२४	१९७.९	१४९.९	१४३.१	१५६.४	२.२
डिसेंबर २०२४*	१९३.८	१४९.९	१४३.०	१५५.४	२.४

$ माहे एप्रिल ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

* अस्थायी

आधार - आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ४.१०

जिल्हानिहाय शिधापत्रिका धारकांची संख्या (३१ डिसेंबर, २०२४ रोजी)

जिल्हा	पिवळी		केशरी			अन्नपूर्णा	शुभ्र	एकूण शिधापत्रिका
	बीपीएल	अंत्योदय	प्राधान्य कुटुंब	प्राधान्य कुटुंब शेतकरी	बिगर प्राधान्य कुटुंब			
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
मुंबई	२४,४२३	१९,८९२	१८,७०,२७२	०	१४,८८,४१३	०	९,४२,३३८	४३,४५,३३८
ठाणे	५८,३०४	४८,७६७	५५,५०६	०	४०,५२०	०	४,३६६	२,०७,४६३
पालघर	१,००,५७१	९८,९४५	२,१३,५६६	०	२,८५,०००	०	४२,५२६	७,४०,६०८
रायगड	८४,९०२	९९,६७६	२,८०,२०७	०	२,१८,२९४	०	१,१८,४९९	८,०१,५७८
रत्नागिरी	४६,८९६	४०,७४१	२,०१,७६६	०	१,०८,९८९	०	४४,०८४	४,४२,४७६
सिंधुदुर्ग	४५,५६६	२१,६४९	१,४८,८२४	०	०	०	२२,२९७	२,३८,३३६
नाशिक	३,२५,११३	१,९४,१९२	३,६१,२३०	०	६,१५,६४९	०	१,०६,१९१	१६,०२,३७५
धुळे	१,२४,११९	७५,४५१	१,२२,२५४	०	१,९६,८९४	०	१७,७५१	५,३६,४६९
नंदुरबार	१,००,७१२	१,१८,५५५	४९,११५	०	९४,३५८	०	९,११५	३,७१,८५५
जळगाव	२,१५,०४१	१,३५,८१४	३,०५,१७१	०	४,०७,५६६	०	७२,७१०	११,३६,३०२
अहिल्यानगर	२,१६,१३३	८७,१४१	४,२०,८७४	०	२,८२,५०५	०	४७,४१७	१०,५४,०७०
पुणे	०	५६,३१९	९,४३,९४३	०	६,९३,१२०	०	१,७९,७४५	१८,७३,१२७
सातारा	१,२०,३८६	२६,७८४	२,८३,०१३	०	२,२७,७१०	०	५८,६७१	७,१६,५६४
सांगली	६५,२४५	३१,१८१	३,२१,६४३	०	२,६६,५४०	०	८१,१७८	७,६५,७८७
सोलापूर	१,७३,८६३	५७,४३७	२,८३,१३९	०	४,१०,४४३	०	७६,०३५	१०,००,९१७
कोल्हापूर	१,४६,९७६	५३,२१५	३,८९,४६२	०	३,२५,१२४	०	९९,३२५	१०,१४,१०२
छत्रपती संभाजीनगर	१,२३,०५८	६६,२६५	३,५५,४४५	५६,७३१	२,३७,१०१	०	७,७२८	८,४६,३२८
जालना	१,१२,५७८	४४,६९७	१,९१,१६५	३४,२४६	२८,०२१	०	३,२५५	४,१३,९६२
परभणी	७२,८६८	४४,८९०	१,६९,२२६	४६,१७३	९५,०६४	०	३,७०१	४,३१,९२२
हिंगोली	१५,२६०	२९,९५५	१,४४,१७४	३७,३३२	२३,८०५	०	३,१८२	२,५३,७०८
बीड	२,३०,११२	३८,९६३	१,२७,९०५	१,२०,३१६	४४,०६६	०	६,४८६	५,६७,८४८
नांदेड	०	७८,९८४	४,६३,०८७	७६,२६९	२५,२३६	०	१०,४६५	६,५४,०४१
धाराशिव	१,०४,३८४	३९,२११	१,१५,४२४	५१,५९६	२९,३९४	०	१०,४६७	३,५०,४७६
लातूर	८६,०२२	४२,२१२	२,६७,३०९	४६,८३६	२१,५७७	०	२१,८०२	४,८५,७५८
बुलढाणा	६४,६०२	१,२६,९२५	२,१४,४५१	८१,४२९	९६,८३४	०	२३,०००	६,०७,२४१
अकोला	४५,४५६	३९,३३८	२,४१,५५२	२६,३०२	७३,०३१	०	१४,९३०	४,४०,६०९
वाशिम	५०,३२३	६६,८६२	१,४४,२७०	१०,४९२	१४,५४४	०	१०,४५६	२,९६,९४७
अमरावती	१,२८,२०४	४३,७०६	३,३१,२६८	७३,८४०	५८,६८३	०	१५,००६	६,५०,७०७
यवतमाळ	१,३३,७८३	१,३५,९५६	२,७६,१३६	६०,१२६	४२,२८९	०	१२,८८८	६,६१,१७८
वर्धा	४३,८०६	४९,१४६	१,९०,१५५	८,८२०	२३,६९१	०	१२,२६३	३,२७,८८१
नागपूर	१,१६,५५६	१,२६,८५२	५,७९,६६४	०	३,८७,६८८	०	७२,३३५	१२,८३,०९५
भंडारा	७५,६८५	६६,३९६	१,०२,८१२	०	३२,९०६	०	१५,८१८	२,९३,६१७
गोंदिया	८१,७१६	८१,२६६	१,००,६३२	०	६७,६०९	०	६,५५३	३,३७,७७६
चंद्रपूर	०	१,४२,९६५	२,९३,४२५	०	५४,०५०	०	२६,१७७	५,१६,६१७
गडचिरोली	२४,९०९	१,०१,४३७	९७,३१०	०	२१,२५३	०	८,४१७	२,५३,३२६
महाराष्ट्र राज्य	**३३,५७,५७२**	**२५,३१,७८५**	**१,०६,५५,३९५**	**७,३०,५०८**	**७०,३७,९६७**	**०**	**२२,०७,१७७**	**२,६५,२०,४०४**

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.११

केंद्र शासनाकडून राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन

(लाख मे. टन)

वर्ष (१)	तांदूळ (२)	गहू (३)
२००१-०२ (एकूण)	९.२३	१७.१३
पैकी, लसाविव्य	६.५५	१२.१६
२०१८-१९ (एकूण)	२१.४०	२७.९०
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.२१	२५.८४
२०१९-२० (एकूण)	२१.२२	२७.६४
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.१०	२५.७०
२०२०-२१ (एकूण)	२१.१०	२७.४२
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.११	२५.७०
२०२१-२२ (एकूण)	२०.४२	२७.००
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१९.५४	२५.४७
२०२२-२३ (एकूण)	२८.५९	१९.२६
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२७.९३	१८.१२
२०२३-२४ (एकूण)	२८.८५	१६.१२
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२८.८५	१६.१२
२०२४-२५ (एकूण) * #	१७.१९	९.७९
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१७.१९	९.७९

टीप - १. लसाविव्य अंतर्गत व राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३ अंतर्गत आकडेवारीमध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी समाविष्ट केलेली आहे
२. फेब्रुवारी, २०१४ पासून प्राधान्य गट कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत नियतन प्राप्त होत आहे.
लसाविव्य - लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था * ऑक्टोबर, २०२४ पर्यंत # अंतरिम

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१२

अधिकृत शिधावाटप / रास्त भाव दुकानांना तांदूळ व गहू यांचे वितरण

(लाख मे. टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र	इतर जिल्हे	एकूण (२) + (३)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र	इतर जिल्हे	एकूण (५) + (६)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
२००१-०२ (एकूण)	०.०२	५.१६	५.१८	०.०५	८.४८	८.५३
पैकी, लसाविव्य	०.०२	५.००	५.०२	०.०४	८.२७	८.३१
२०१८-१९ (एकूण)	१.५७	१६.९२	१८.४९	२.३३	२१.३७	२३.७१
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.५७	१५.९७	१७.५४	२.३३	१९.६४	२१.९७
२०१९-२० (एकूण)	२.११	१९.११	२१.२२	३.१४	२४.५०	२७.६४
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.५९	१५.७८	१७.३६	२.३५	१९.७८	२२.१३
२०२०-२१ (एकूण)	२.०९	१८.०२	२०.११	३.१२	२२.५८	२५.७०
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.६६	१६.६९	१८.३५	२.४६	२०.९०	२३.३६
२०२१-२२ (एकूण)	२.०४	१७.५०	१९.५४	३.१०	२२.३७	२५.४७
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.७०	१६.३९	१८.०९	२.५४	२०.५२	२३.०६
२०२२-२३ (एकूण)	२.८२	२५.११	२७.९३	२.१६	१५.९७	१८.१२
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२.४५	२२.७६	२५.२१	१.८६	१४.६९	१६.५५
२०२३-२४ (एकूण)	३.०४	२५.८१	२८.८५	१.६३	१४.४९	१६.१२
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२.४८	२३.५२	२६.००	१.३५	१३.१५	१४.५०
२०२४-२५ (एकूण) * #	१.५२	१५.६७	१७.१९	१.०१	८.७७	९.७९
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.३२	१४.०६	१५.३८	०.९३	७.७४	८.६७

टीप - १. लसाविव्य अंतर्गत व राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३ अंतर्गत आकडेवारीमध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी समाविष्ट केलेली आहे
२. फेब्रुवारी, २०१४ पासून प्राधान्य गट कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत नियतन प्राप्त होत आहे.
लसाविव्य - लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था * ऑक्टोबर, २०२४ पर्यंत # अंतरिम

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१३

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना सन २०२३-२४ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे. टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	४,२१२	३,१०९	७,३२०	३,६७६	२,६८९	६,३६५
ठाणे	१४,६५१	५,८१९	२०,४७०	१३,१७२	५,५१६	१८,६८८
पालघर	२८,९०३	११,३६०	४०,२६२	२५,१३५	११,००८	३६,१४३
रायगड	२५,००५	९,८७०	३४,८७५	२३,४००	९,२०७	३२,६०७
रत्नागिरी	११,६९९	४,६३७	१६,३३६	१०,२२६	३,९९५	१४,२२१
सिंधुदुर्ग	६,३५५	२,६३२	८,९८८	५,७०५	३,०९५	८,८००
नाशिक	४२,४२७	३१,२५४	७३,६८१	३९,७२६	२८,५४५	६८,२७१
धुळे	१७,९७७	१३,३५७	३१,३३४	१६,५९५	१२,६८५	२९,२८०
नंदुरबार	३१,०६४	१२,४७६	४३,५४०	२९,६७६	११,५४३	४१,२१९
जळगाव	३२,२२८	२३,७५१	५५,९८०	२९,२८५	२०,७९७	५०,०८२
अहिल्यानगर	२१,३२३	१५,७१५	३७,०३८	१९,९३५	१४,३६८	३४,३०३
पुणे ग्रामीण	११,७७३	८,७६१	२०,५३४	११,०७०	८,३८५	१९,४५५
पुणे शहर	२,३९३	९४४	३,३३७	१,९२४	७९७	२,७२१
सातारा	६,६७७	४,९५४	११,६३१	६,००७	४,५०५	१०,५१२
सांगली	७,४००	५,५७४	१२,९७४	६,५७१	४,८०२	११,३७३
सोलापूर ग्रामीण	१२,९६१	९,६१५	२२,५७७	११,७१६	८,४३४	२०,१५०
सोलापूर शहर	१,८२५	७३२	२,५५७	१,७०४	६५७	२,३६१
कोल्हापूर	१२,७८०	९,४११	२२,१९१	११,९८९	८,२७८	२०,२६७
छत्रपती संभाजीनगर	१५,६४१	११,६५४	२७,२९५	१४,८१८	११,०७७	२५,८९५
जालना	१०,३७१	७,७७०	१८,१४१	९,३०४	६,९६४	१६,२६८
परभणी	१०,०६०	८,३७१	१८,४३१	९,०४४	७,७१८	१६,७६२
हिंगोली	७,१९२	५,३०३	१२,४९४	६,४४२	४,५५७	१०,९९९
बीड	९,३१५	६,९८२	१६,२९७	८,०५५	६,०८७	१४,१४२
नांदेड	२३,६३७	९,४७३	३३,११०	२१,४७८	८,३९५	२९,८७३
धाराशिव	९,३२७	६,९१२	१६,२३९	८,४८२	६,४३१	१४,९१३
लातूर	९,५७०	७,९९२	१७,५६२	८,८२३	७,३५७	१६,१८०
अमरावती	२९,८५९	२२,०८६	५१,९४६	२९,८६०	२१,४५१	५१,३११
अकोला	१३,०१५	५,२५१	१८,२६६	११,३९१	४,४३३	१५,८२४
वाशिम	१४,७०८	५,७८२	२०,४९०	१२,९७२	५,१३८	१८,११०
बुलढाणा	१८,३२४	७,५०२	२५,८२६	१५,००१	६,६८६	२१,६८७
यवतमाळ	३०,९११	२३,२३३	५४,१४५	२९,९२२	२०,७९३	५०,७१५
नागपूर ग्रामीण	२३,५८१	९,२६२	३२,८४३	२२,७४२	८,९८५	३१,७२७
नागपूर शहर	१३,६५४	५,३५९	१९,०१२	१३,१३७	५,१०६	१८,२४३
वर्धा	१४,२४८	५,७५६	२०,००४	१४,२४७	५,७४२	१९,९८९
भंडारा	१९,३८८	७,७७३	२७,१६२	१८,४५१	७,४६७	२५,९१८
गोंदिया	२४,०९१	९,४७२	३३,५६२	२३,०१६	८,७४४	३१,७६०
चंद्रपूर	४०,३०९	१६,४६१	५६,७७०	३८,१०४	१५,९४९	५४,०५३
गडचिरोली	३०,३९५	११,९४२	४२,३३७	१५,०६०	११,३५१	२६,४११
महाराष्ट्र राज्य	**६,५९,२४७**	**३,६८,३०९**	**१०,२७,५५५**	**५,९७,८६१**	**३,३९,७३७**	**९,३७,५९८**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१३ (पुढे चालू)
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना सन २०२३-२४ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे. टन)

जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांना वितरण		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	३,६७६	२,६८९	६,३६५
ठाणे	१३,७५५	५,५०७	१९,२६२
पालघर	२६,८३४	१०,७८१	३७,६१५
रायगड	२२,२८०	८,९७४	३१,२५४
रत्नागिरी	१०,४७२	४,३०४	१४,७७६
सिंधुदुर्ग	५,८४१	२,४१४	८,२५५
नाशिक	३९,१५१	२९,१५९	६८,३१०
धुळे	१५,०५०	११,१५१	२६,२०१
नंदुरबार	२९,४९३	११,६५८	४१,१५१
जळगाव	२८,१९९	२०,४००	४८,५९९
अहिल्यानगर	१९,३७९	१३,५६०	३२,९३९
पुणे ग्रामीण	१०,६२४	८,१३२	१८,७५६
पुणे शहर	१,९२४	७९७	२,७२१
सातारा	५,८४३	४,३९३	१०,२३६
सांगली	६,५२५	४,७४०	११,२६५
सोलापूर ग्रामीण	११,३४४	८,१९७	१९,५४१
सोलापूर शहर	१,७०४	६५७	२,३६१
कोल्हापूर	११,२२४	७,२५४	१८,४७८
छत्रपती संभाजीनगर	१५,२३२	११,४२३	२६,६५५
जालना	९,१२८	६,७३९	१५,८६७
परभणी	९,२०८	७,७४३	१६,९५१
हिंगोली	५,९२५	४,३६६	१०,२९१
बीड	७,८८८	५,९३९	१३,८२७
नांदेड	२०,३२१	८,३४२	२८,६६३
धाराशिव	८,२९४	६,२२५	१४,५१९
लातूर	८,५५६	७,१२२	१५,६७८
अमरावती	२९,६५७	२१,९०६	५१,५६३
अकोला	१०,११८	४,०६६	१४,१८४
वाशिम	१२,९२६	५,१६३	१८,०८९
बुलढाणा	१५,६६०	६,१९३	२१,८५३
यवतमाळ	२३,७२३	१७,९५०	४१,६७३
नागपूर ग्रामीण	२०,१६९	८,३२२	२८,४९१
नागपूर शहर	१३,१५४	५,१३७	१८,२९१
वर्धा	१२,२१६	४,७५०	१६,९६६
भंडारा	१८,४३३	७,३८१	२५,८१४
गोंदिया	१५,५८९	७,३३२	२२,९२१
चंद्रपूर	२९,५५४	१३,६४१	४३,१९५
गडचिरोली	१४,०८८	११,२६२	२५,३५०
महाराष्ट्र राज्य	**५,६३,१५७**	**३,२५,७६९**	**८,८८,९२६**

टिप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही.
आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१४

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत प्राधान्य कुटुंबांना सन २०२३-२४ करिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे. टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	३,००,१८९	१,५९,७३२	४,५९,९२१	२,३५,२४०	१,२९,२२०	३,६४,४६०
ठाणे	२३,२७२	७,६७९	३०,९५१	२०,१९३	६,९८६	२७,१७९
पालघर	६२,४३३	२६,६७०	८९,१०३	५२,३९९	२४,९६९	७७,३६८
रायगड	६८,४९७	२२,५६४	९१,०६१	६२,४१९	२१,०३६	८३,४५५
रत्नागिरी	४८,७४८	११,९७८	६०,७२६	४१,७०१	१०,९०९	५२,६१०
सिंधुदुर्ग	२७,६२३	६,७८९	३४,४१२	२४,१०७	५,९०६	३०,०१३
नाशिक	१,०६,७४६	६९,९२०	१,७६,६६६	९२,७९१	६०,३८९	१,५३,१८०
धुळे	४१,३०८	२७,०६५	६८,३७३	३८,२९१	२४,५२१	६२,८१२
नंदुरबार	२५,९९८	१७,४९८	४३,४९५	२२,८७५	१५,३०७	३८,१८२
जळगाव	७९,६९०	५२,२०२	१,३१,८९१	७२,२३४	४६,८२२	१,१९,०५६
अहिल्यानगर	९६,०६०	६२,९०८	१,५८,९६८	८६,८४२	५४,४०८	१,४१,२५०
पुणे ग्रामीण	९०,३४४	५९,१६४	१,४९,५०९	७८,३६६	५३,२७९	१,३१,६४५
पुणे शहर	४६,७८८	३०,६४६	७७,४३४	४१,४२७	२७,६०२	६९,०२९
सातारा	६०,३५५	३९,७७८	१,००,१३३	५१,५८५	३५,४२५	८७,०१०
सांगली	६१,७५५	४१,४०८	१,०३,१६३	५२,८९९	३६,६०३	८९,५०२
सोलापूर ग्रामीण	६०,३३८	३९,९४७	१,००,२८५	४८,१३६	३२,७७४	८०,९१०
सोलापूर शहर	१८,०३७	११,९१६	२९,९५३	१६,१८३	१०,५९८	२६,७८१
कोल्हापूर	८३,४५२	५४,६५१	१,३८,१०३	७३,९९८	४४,९३४	१,१८,९३२
छत्रपती संभाजीनगर	७१,२२२	४६,९९२	१,१८,२१४	६३,९४१	४३,१२८	१,०७,०६९
जालना	४७,२६९	३१,६९४	७८,९६३	४०,८७०	२७,२६०	६८,१३०
परभणी	३७,१३०	२४,४६७	६१,५९८	३२,४९६	२२,१६४	५४,६६०
हिंगोली	२५,३४८	१७,०५७	४२,४०५	२१,६६६	१४,३७२	३६,०३८
बीड	५३,७१६	३५,५६७	८९,२८३	४६,०४३	३१,६३८	७७,६८१
नांदेड	६९,१५०	४५,८६३	१,१५,०१३	६०,२२२	४१,६२५	१,०१,८४७
धाराशिव	३५,४७४	२३,३८७	५८,८६१	३०,३९४	२०,६२९	५१,०२३
लातूर	५४,८४९	३६,९६६	९१,८१५	५०,११४	३३,१९५	८३,३०९
अमरावती	६७,५५९	१६,७०९	८४,२६८	६७,५५९	१६,२१४	८३,७७३
अकोला	४१,१९७	२२,५२७	६३,७२४	३६,२९३	१९,८३२	५६,१२५
वाशिम	३४,८७८	११,४५८	४६,३३६	२९,७५६	९,९५४	३९,७१०
बुलढाणा	५२,६९२	३६,२१५	८८,९०७	४५,३७५	३४,४८९	७९,८६४
यवतमाळ	५१,५८७	३४,६०२	८६,१९०	४९,९१९	२९,८०६	७९,७२५
नागपूर ग्रामीण	६२,६३१	२०,५६०	८३,१९२	५७,४७९	२०,०७५	७७,५५४
नागपूर शहर	६५,४७५	२१,५७६	८७,०५१	५९,४०५	१९,६९६	७९,१०१
वर्धा	४०,५१०	१३,७२९	५४,२४०	३९,००३	१३,०५७	५२,०६०
भंडारा	३२,८५४	११,०७५	४३,९२९	३१,०९६	१०,६९१	४१,७८७
गोंदिया	२७,२१६	१४,३८८	४१,६०४	२५,३३८	१३,२८४	३८,६२२
चंद्रपूर	३७,२३७	२५,४५१	६२,६८७	३२,९८०	२४,६५६	५७,६३६
गडचिरोली	१६,४५८	१०,७८९	२७,२४७	१५,०३५	१०,१४५	२५,१८०
महाराष्ट्र राज्य	**२२,२६,०८८**	**१२,४३,५८९**	**३४,६९,६७७**	**१९,४६,६७०**	**१०,९७,५९८**	**३०,४४,२६८**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१४ (पुढे चालू)
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत प्राधान्य कुटुंबांना सन २०२३-२४ करिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे. टन)

जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांना वितरण		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	२,३५,२४०	१,२९,२२०	३,६४,४६०
ठाणे	२१,०३५	७,०३४	२८,०६९
पालघर	५३,८७६	२३,९०९	७७,७८५
रायगड	६०,४१२	२०,४४३	८०,८५५
रत्नागिरी	४२,७४५	१०,७६७	५३,५१२
सिंधुदुर्ग	२४,६६४	६,१८४	३०,८४८
नाशिक	९५,२९१	६३,५११	१,५८,८०२
धुळे	३३,०७१	२२,३०९	५५,३८०
नंदुरबार	२३,८९५	१५,५७२	३९,४६७
जळगाव	६६,५३४	४६,०७७	१,१२,६११
अहिल्यानगर	८३,६८५	५१,७५८	१,३५,४४३
पुणे ग्रामीण	७५,५८२	५१,७०५	१,२७,२८७
पुणे शहर	४१,४२६	२७,६०२	६९,०२८
सातारा	५१,२४२	३४,३७३	८५,६१५
सांगली	५१,६९३	३४,३६९	८६,०६२
सोलापूर ग्रामीण	४९,४१८	३२,९४१	८२,३५९
सोलापूर शहर	१६,१८०	१०,५८७	२६,७६७
कोल्हापूर	६५,७२८	४०,५८२	१,०६,३१०
छत्रपती संभाजीनगर	६५,९२९	४४,६७२	१,१०,६०१
जालना	४०,२९०	२६,४०५	६६,६९५
परभणी	३३,४७१	२२,२८०	५५,७५१
हिंगोली	२१,०३१	१३,७५२	३४,७८३
बीड	४५,५५७	३०,४४४	७६,००१
नांदेड	५८,६४२	३९,५७८	९८,२२०
उस्मानाबाद	२९,५३७	१९,८८७	४९,४२४
लातूर	४८,०८०	३२,६८८	८०,७६८
अमरावती	६७,१७२	१६,६०५	८३,७७७
अकोला	३०,१९३	१७,९३७	४८,१३०
वाशिम	३०,६२२	९,१३५	३९,७५७
बुलढाणा	४४,६२२	३०,७४८	७५,३७०
यवतमाळ	३९,३०३	२६,२६९	६५,५७२
नागपूर ग्रामीण	४८,९७५	१५,३०४	६४,२७९
नागपूर शहर	६०,३४४	१९,६९५	८०,०३९
वर्धा	३४,२२४	११,५१३	४५,७३७
भंडारा	२८,८६५	१०,६८८	३९,५५३
गोंदिया	१८,९२९	९,५४६	२८,४७५
चंद्रपूर	२५,५१४	१८,९८२	४४,४९६
गडचिरोली	१३,९८२	९,३३६	२३,३१८
महाराष्ट्र राज्य	**१८,७६,९९९**	**१०,५४,४०७**	**२९,३१,४०६**

टिप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१५
जिल्हानिहाय गोदामांची आणि रास्त भाव दुकानांची संख्या जून, २०२४ पर्यंत

(क्षमता मे. टन)

जिल्हा	शासकीय गोदामांची एकूण संख्या		नादुरुस्त झाल्यामुळे साठवणूकीस उपयोगी नसलेली गोदामे		इतरांना भाड्याने दिलेली गोदामे		इतरांकडून भाड्याने घेतलेली गोदामे		साठवणूकीस उपलब्ध असलेली गोदामे	रास्त भाव दुकानांची संख्या@
	संख्या	क्षमता	संख्या	क्षमता	संख्या	क्षमता	संख्या	क्षमता	संख्या	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
मुंबई	१३	८,७२४	६	३,२४३	-	-	-	-	७	३,०६४
ठाणे	१६	८,५८०	१	५००	-	-	-	-	१५	६०८
पालघर	२५	१२,७५०	४	१,३००	१	३००	-	-	२०	१,०८५
रायगड	६०	२९,९९०	२२	८,३००	-	-	-	-	३८	१,४४७
रत्नागिरी	५०	२२,७९०	२८	८,५५०	१	२५०	-	-	२१	९५२
सिंधुदुर्ग	१८	१०,९६०	५	२,५००	-	-	-	-	१३	४६३
नाशिक	४५	५९,५८०	९	८,६५०	-	-	-	-	३६	२,६०९
धुळे	२४	१५,४८०	४	२,०००	-	-	-	-	२०	९८७
नंदुरबार	३२	२०,८२०	६	३,०००	-	-	-	-	२६	१,०७९
जळगाव	४०	३०,३४०	९	२,२५०	-	-	३	१,६००	३४	१,९९३
अहिल्यानगर	८२	६२,२१०	४१	२१,८५०	३	१,३००	-	-	३८	१,८८८
पुणे	२९	२९,०३०	१०	४,३९०	-	-	२	६९०	२१	२,५४०
सातारा	४९	२७,३९०	१६	४,३४०	-	-	१	३००	३४	१,७१४
सांगली	३६	२२,२८०	७	२,८५०	-	-	-	-	२९	१,३६९
सोलापूर	५२	४३,६४०	५	१,३००	-	-	-	-	४७	१,८७१
कोल्हापूर	२५	२१,१००	२	५५०	-	-	-	-	२३	१,६८४
छत्रपती संभाजीनगर	१९	१९,७५८	८	७,७१८	-	-	५	६,८००	१६	१,८१८
जालना	१९	२०,३००	९	३,९००	-	-	-	-	१०	१,२८०
परभणी	१९	१३,०७०	५	२,२५०	-	-	३	२,६००	१७	१,१८३
हिंगोली	१६	१५,८४०	६	५,५००	-	-	-	-	१०	७९७
बीड	४५	३७,३७०	१४	७,३१०	-	-	४	४,०००	३५	१,९७७
नांदेड	५२	२७,५४०	१६	५,२५०	-	-	१	५००	३७	२,०००
धाराशिव	३१	२१,८००	९	३,३००	-	-	२	१,०००	२४	१,०७८
लातूर	३०	२७,१९०	७	५,६५०	-	-	-	-	२३	१,३५१
बुलढाणा	२९	१७,०८०	४	१,४००	-	-	१४	६,८५०	३९	१,५३६
अकोला	२५	१६,७७०	३	८५०	-	-	-	-	२२	१,०६१
वाशिम	१६	१२,७२०	-	-	-	-	-	-	१६	७७६
अमरावती	३९	१९,९२०	४	१,०५०	-	-	२	८५०	३७	१,९१६
यवतमाळ	४४	२७,३६०	११	७,३८०	-	-	-	-	३३	२,०४३
वर्धा	१८	१३,२५०	२	२,०००	-	-	-	-	१६	८८७
नागपूर	५८	३७,४०८	२१	६,२३१	-	-	४	६,१००	४१	१,९८७
भंडारा	२८	१८,१४०	३	१,१००	-	-	१	५५०	२६	८९०
गोंदिया	२०	१४,०६०	४	१,१५०	३	७००	-	-	१३	९९९
चंद्रपूर	३८	२४,४७०	४	१,८००	३	१,२५०	-	-	३१	१,५४४
गडचिरोली	४३	२५,०५०	५	२,३५०	६	२,६००	२	५,०००	३४	१,१९७
महाराष्ट्र राज्य	**१,१८५**	**८,३४,७६०**	**३१०**	**१,४१,७६२**	**१७**	**६,४००**	**४४**	**३६,८४०**	**९०२**	**५१,६७३**

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

@ ऑक्टोबर, २०२४ पर्यंत

५ लोकवित्त

५. लोकवित्त

५.१ लोकवित्त हे मुख्यत: सार्वजनिक संसाधनांचे व्यवस्थापन व त्याचे प्रभावी वाटपाशी संबंधित असून त्याद्वारे सार्वजनिक हिताचे विविध प्रकल्प व उपक्रमांसाठी निधी व पाठबळ पुरविणे शक्य होते. लोकहितासाठी सार्वजनिक संसाधने गोळा करण्याची क्षमता सरकारच्या वित्तीय आरोग्यावर ठरत असते. महसुली तूट, राजकोषीय तूट, ऋणभार, इत्यादींचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण अशा वित्तीय निर्देशकांचे वार्षिक मूल्यांकन राजकोषीय शिस्त राखण्यासाठी आवश्यक ते विकासात्मक गरजांचा प्राधान्यक्रम ठरविण्यास सहाय्यकारी ठरते. राज्याचे राजकोषीय धोरण हे 'राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम' अन्वये विहीत केलेल्या ऋण व तूट यासंबंधीच्या मर्यादेशी सुसंगत आहे.

अर्थसंकल्प २०२४-२५

५.२ सन २०२४-२५ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजांनुसार (अअं) ₹ ११,२९९ कोटींची अर्थसंकल्पीय तूट अपेक्षित आहे. सन २०२४-२५ (अअं) नुसार मागील वर्षाच्या तुलनेत एकूण जमा व एकूण खर्चामध्ये अनुक्रमे ०.१ टक्के व २.० टक्क्यांची किरकोळ वाढ अपेक्षित आहे. महत्त्वाचे वित्तीय निर्देशक तक्ता ५.१ मध्ये तर वित्तीय निर्देशकांची मालिका परिशिष्ट ५.१ मध्ये देण्यात आली आहे.

महसुली जमा

५.३ सन २०२४-२५ (अअं) नुसार महसुली जमा स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या ११.० टक्के अपेक्षित आहे. मागील दहा वर्षांमध्ये महसुली जमेत सरासरी १२.१ टक्क्यांनी वार्षिक वाढ झालेली आहे. घटकनिहाय महसुली जमा तक्ता ५.२ मध्ये आणि महसुली व भांडवली लेख्यावरील जमेचा तपशील परिशिष्ट ५.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१ महत्वाचे वित्तीय निर्देशक

(₹ कोटी)

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४ (सुअं)	२०२४-२५ (अअं)
१. महसुली जमा	४,०५,६७८	४,८६,११६	४,९९,४६३
एकूण जमेशी टक्केवारी	(८८.०)	(८१.०)	(८३.१)
२. महसुली खर्च	४,०७,६१४	५,०५,६४७	५,१९,५१४
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	(८६.०)	(८४.२)	(८४.८)
३. महसुली तूट (२-१)	१,९३६	१९,५३२	२०,०५१
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(०.१)	(०.५)	(०.४)
४. भांडवली जमा#	५५,४७३	१,१४,०००	१,०१,५३१
एकूण जमेशी टक्केवारी	(१२.०)	(१९.०)	(१६.९)
५. भांडवली खर्च#	६६,३०८	९४,८५१	९२,७८०
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	(१४.०)	(१५.८)	(१५.२)
६. एकूण जमा# (१+४)	४,६१,१५१	६,००,११६	६,००,९९४
७. एकूण खर्च# (२+५)	४,७३,९२२	६,००,४९८	६,१२,२९३
८. अर्थसंकल्पीय तूट (७-६)	१२,७७२	३८२	११,२९९
९. राजकोषीय तूट	६७,६०२	१,११,९५६	१,१०,३५५
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(१.९)	(२.८)	(२.४)
१०. प्राथमिक तूट	२५,९१३	६३,३७८	५३,६२८
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(०.७)	(१.६)	(१.२)
११. व्याज प्रदाने	४१,६८९	४८,५७८	५६,७२७
महसुली जमेशी टक्केवारी	(१०.३)	(१०.०)	(११.४)

सुअं सुधारित अंदाज अअं अर्थसंकल्पीय अंदाज # कर्ज परतावा वजा जाता निव्वळ रकमा
टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही
आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.२ घटकनिहाय महसुली जमा

(₹ कोटी)

वर्ष	कर महसूल			करेतर महसूल			केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने	एकूण महसुली जमा
	स्वत:चा कर महसूल	केंद्रीय करांतील हिस्सा	एकूण	व्याजाच्या जमा रकमा	इतर करेतर महसूल	एकूण		
२०१८-१९	१,८७,५३८	४१,९५३	२,२९,४९१	४,१९१	११,६५२	१५,८४४	३३,६६२	२,७८,९९६
२०१९-२०	१,८८,९७१	३६,१९७	२,२५,१६७	३,२७१	११,०२६	१४,२९७	४३,७२५	२,८३,१९०
२०२०-२१	१,६४,२८०	३६,४७९	२,००,७५९	२,२८६	१३,६८९	१५,९७५	५२,७३३	२,६९,४६८
२०२१-२२	२,२०,९८२	५४,२६३	२,७५,२४५	२,६१७	१६,६९०	१९,३०७	३८,७६०	३,३३,३१२
२०२२-२३	२,७७,५८४	५९,९०३	३,३७,४८७	२,४३०	१४,३४६	१६,७७६	५१,४१४	४,०५,६७८
२०२३-२४ (सुअं)	३,२६,३९८	६९,६५४	३,९६,०५२	३,०००	२१,६२०	२४,६२०	६५,४४४	४,८६,११६
२०२४-२५ (अअं)	३,४३,०४०	७६,९३२	४,१९,९७२	३,१५०	२३,६२५	२६,७७५	५२,७१५	४,९९,४६३

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही
आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

कर महसुल

५.३.१ सन २०२४-२५ (अअं) नुसार महसुली जमेमध्ये कर महसुलाचे योगदान सर्वाधिक (८४.१ टक्के) अपेक्षित आहे. सन २०२४-२५ (अअं) नुसार कर महसुलात राज्याच्या स्व-स्त्रोतांपासूनच्या महसुलाचे योगदान सर्वाधिक (८१.७ टक्के) अपेक्षित आहे.

५.३.२ सन २०२४-२५ (अअं) नुसार राज्याचा स्व-स्त्रोतांपासूनचा महसूल ₹ ३,४३,०४० कोटी (एकूण महसुली जमेच्या ६८.७ टक्के) अपेक्षित आहे. राज्याच्या स्वत:च्या कर महसुलात 'राज्य वस्तू व सेवा कराचा' सर्वाधिक हिस्सा (४५.४ टक्के) अपेक्षित असून त्याखालोखाल 'विक्री, व्यापार, इत्यादींवरील कराचा' हिस्सा (१८.२ टक्के) अपेक्षित आहे. घटकनिहाय स्वत:चा कर महसूल तक्ता ५.३ मध्ये दिला आहे तर निवडक राज्यांकरिता सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार स्वत:चा कर महसूल, महसुली जमा व महसुली खर्चाचा तपशील तक्ता ५.४ मध्ये दिला आहे.

आलेख ५.१ : राज्याचा कर महसूल

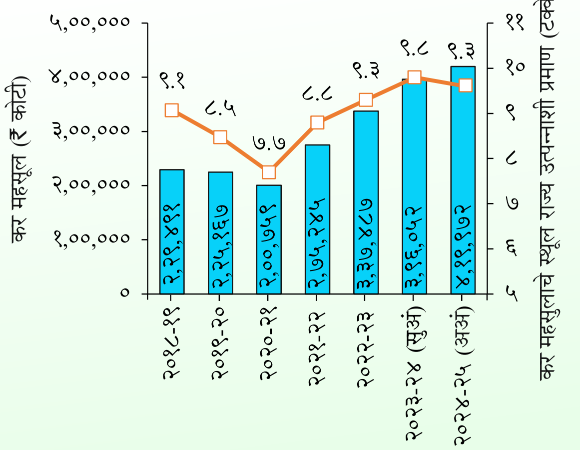

तक्ता ५.३ घटकनिहाय स्वत:चा कर महसूल

(₹ कोटी)

घटक	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४ (सुअं)	२०२४-२५ (अअं)
राज्य वस्तू व सेवा कर	८२,३५२	८२,६०२	६९,९४९	९७,३०५	१,२१,२५६	१,४४,७९१	१,५५,७५६
विक्री, व्यापार, इत्यादींवरील कर	३५,७२५	३७,७८६	३३,१६०	४५,९२४	५४,५६८	६२,०५०	६२,५००
मुद्रांक व नोंदणी फी	२८,५४५	२८,७०७	२५,४२८	३५,५९४	४५,२८६	५१,५००	५५,०००
राज्य उत्पादन शुल्क	१५,३२१	१५,४२८	१५,०८९	१७,२२१	२१,५०७	२९,०००	३०,५००
विजेवरील कर व शुल्क	१०,०८५	९,६१९	८,३५४	८,३८४	१४,७२१	१४,०००	१४,१८०
वाहनांवरील कर	८,६१३	८,४६७	६,६५५	९,०८०	११,७४०	१५,०००	१४,८७५
जमीन महसूल	२,०८८	२,१५५	२,०६३	३,०६५	२,४३१	२,५००	३,०००
उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर	२,५८३	२,५०२	२,४७४	२,६५२	२,९३१	४,०००	३,५००
माल व प्रवासी कर	८३७	७७३	१३	३९४	१,५८२	१,७६०	१,७६०
विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क	१,३८९	९३२	१,०९७	१,३६४	१,५६२	१,७९७	१,९७०
एकूण	**१,८७,५३८**	**१,८८,९७१**	**१,६४,२८०**	**२,२०,९८२**	**२,७७,५८४**	**३,२६,३९८**	**३,४३,०४०**

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.४ निवडक राज्यांकरिता सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार स्वत:चा कर महसूल, महसुली जमा व महसुली खर्च

राज्य	स्वत:चा कर महसूल		महसुली जमा		महसुली खर्च	
	रक्कम (₹ कोटी)	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	रक्कम (₹ कोटी)	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	रक्कम (₹ कोटी)	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	८५,९२२	६.०	१,७३,७६७	१२.१	२,१२,४५०	१४.८
बिहार	५०,४००	५.९	२,१४,४९४	२५.१	२,५०,०२४	२९.३
छत्तीसगड	४०,६००	८.०	१,११,३५०	२२.०	१,२७,०२०	२५.१
गुजरात	१,३४,०७६	५.५	२,१५,७९३	८.९	१,९७,१७५	८.१
कर्नाटक	१,६०,३०३	६.४	२,२६,७८०	९.१	२,४०,७३१	९.६
मध्य प्रदेश	८७,५४५	६.४	२,३१,७३३	१७.०	२,३१,११२	१७.०
महाराष्ट्र	**३,२६,२८१**	**८.१**	**४,८६,११६**	**१२.०**	**५,०५,६४७**	**१२.५**
राजस्थान	१,१०,६०१	७.२	२,३७,६७२	१५.६	२,६७,७४४	१७.५
तामीळनाडू	१,७०,१४७	६.३	२,७२,५७७	१०.०	३,१७,४८४	११.७
तेलंगणा	१,११,७९८	७.४	१,६९,०९०	११.३	१,६७,३८५	११.१
उत्तर प्रदेश	२,१३,०६५	८.४	५,२५,२१८	२०.६	४,५४,७७१	१७.८
पश्चिम बंगाल	९२,७४२	५.५	२,०८,६५९	१२.३	२,३६,९१२	१३.९

आधार : भारतीय रिझर्व बँक

५.३.३ राज्य स्वत:च्या कर महसुलाच्या बाबतीत बॉयन्ट असून सन २०११-१२ ते २०२४-२५ (अअं) या कालावधीत स्वत:च्या कर महसुलातील टॅक्स बॉयन्सी एकपेक्षा अधिक म्हणजे १.१ होती. म्हणजेच, स्थूल राज्य उत्पन्नामधील वाढीच्या तुलनेत राज्याच्या स्वत:च्या कर महसुलात सरासरी १० टक्क्यांहून अधिक वाढ होत आहे. वस्तु व सेवा कर लागू होण्यापूर्वी (२०११-१२ ते २०१६-१७ या कालावधीत) टॅक्स बॉयन्सी ०.८ तर २०१७-१८ ते २०२४-२५ (अअं) दरम्यान १.४ होती. वस्तु व सेवा कर प्रणाली लागू झाल्यानंतर टॅक्स बॉयन्सी मध्ये लक्षणीय वाढ दिसून येते.

आलेख ५.२ : राज्याच्या स्व कर महसुलातील विविध करांचा सरासरी हिस्सा [२०१८-१९ ते २०२४-२५ (अअं)]

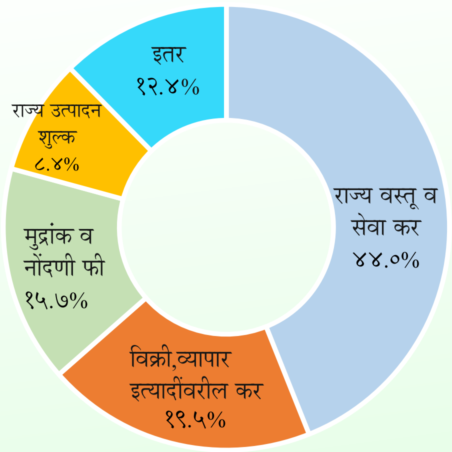

आलेख ५.३ : निवडक राज्यांचा संकलित राज्य वस्तू व सेवा कर (₹ कोटी)

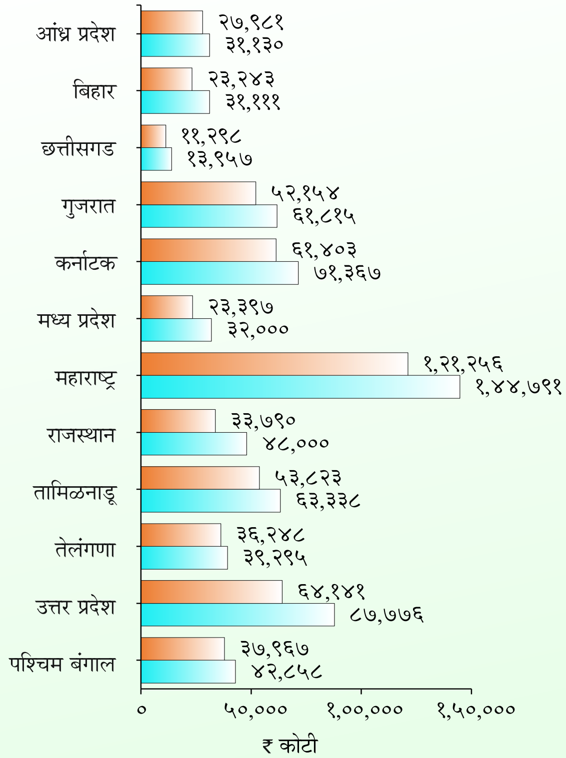

केंद्रीय करांतील हिस्सा

५.४ केंद्रीय करांतील हिस्सा व अनुदाने हे केंद्रीय हस्तांतरणाचे दोन महत्वाचे घटक असून वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार केंद्र शासनाद्वारे वितरीत केले जाते. केंद्रीय हस्तांतरणामध्ये, भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २८० मधील तरतूदींच्या अनुषंगाने राज्यांसोबत करातील महसुलाचा हिस्सा वाटप करण्यात येतो.

५.४.१ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार एकूण केंद्रीय करांतील ६.३१७ टक्के हिस्सा राज्याला वित्त आयोगाच्या संदर्भ कालावधीत (२०२१-२२ ते २०२५-२६) अनुज्ञेय आहे. तेराव्या, चौदाव्या व पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार निवडक राज्यांकरिता केंद्रीय करांतील हिस्सा तक्ता ५.५ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ५.५ तेराव्या, चौदाव्या व पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार निवडक राज्यांकरिता केंद्रीय करांतील हिस्सा

(टक्के)

राज्य	१३ वा वित्त आयोग	१४ वा वित्त आयोग	१५ वा वित्त आयोग	
	२०१०-११ ते २०१४-१५	२०१५-१६ ते २०२०-२१	२०२०-२१	२०२१-२२ ते २०२५-२६
आंध्र प्रदेश	६.९३७@	४.३०५	४.१११	४.०४७
बिहार	१०.९१७	९.६६५	१०.०६१	१०.०५८
छत्तीसगड	२.४७०	३.०८०	३.४१८	३.४०७
गुजरात	३.०४१	३.०८४	३.३९८	३.४७८
कर्नाटक	४.३२८	४.७१३	३.६४६	३.६४७
मध्य प्रदेश	७.१२०	७.५४८	७.८८६	७.८५०
महाराष्ट्र	**५.१९९**	**५.५२१**	**६.१३५**	**६.३१७**
राजस्थान	५.८५३	५.४९५	५.९७९	६.०२६
तामीळनाडू	४.९६९	४.०२३	४.१८९	४.०७९
तेलंगणा	ला.ना.	२.४३७	२.१३३	२.१०२
उत्तर प्रदेश	१९.६७७	१७.९५९	१७.९३१	१७.९३९
पश्चिम बंगाल	७.२६४	७.३२४	७.५१९	७.५२३

@ तेलंगणासहित ला.ना. लागू नाही

आधार : १३, १४ व १५ व्या केंद्रीय वित्त आयोगाचे अहवाल

५.४.२ सन २०२४-२५ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजांनुसार केंद्रीय करांतील हिश्श्यात मागील वर्षीच्या तुलनेत १०.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. केंद्रीय करात निगम करांव्यतिरिक्त इतर उत्पनावरील कराचे सर्वाधिक योगदान (३४.७) अपेक्षित असून त्याखालोखाल निगम कर (३१.५ टक्के) व केंद्रीय वस्तू व सेवा कर (३०.६ टक्के) यांचे योगदान अपेक्षित आहे.

आलेख ५.४ : केंद्रीय कर हस्तांतरणातील कल

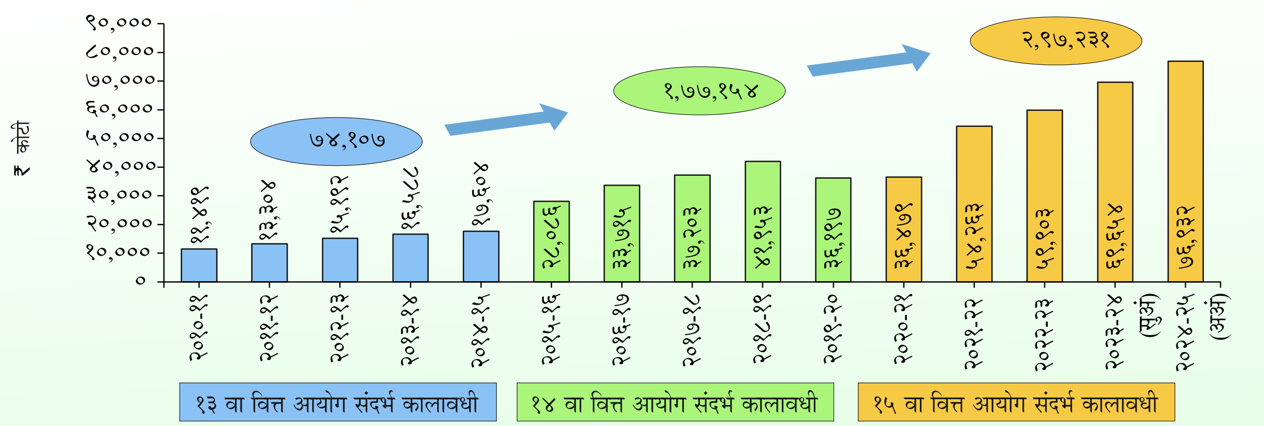

करेतर महसुल

५.५ करेतर महसुलात व्याजाच्या जमा रकमा, लाभांश व नफा तसेच सर्वसाधारण सेवा, सामाजिक सेवा, आर्थिक व वित्तीय सेवांपासून जमा झालेल्या महसुलाचा समावेश होतो. सन २०२४-२५ (अअं) नुसार करेतर महसुलात मागील वर्षाच्या तुलनेत ८.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. करेतर महसुलात सन २०२४-२५ (अअं) नुसार आर्थिक सेवांपासून मिळणाऱ्या महसुलाचे योगदान सर्वाधिक (५२.६ टक्के) अपेक्षित असून त्या खालोखाल सर्वसाधारण सेवा (१८.५ टक्के) व सामाजिक सेवा (१६.७ टक्के) यांचे योगदान अपेक्षित आहे.

आलेख ५.५ : राज्याच्या करेतर महसुलातील विविध घटकांचा सरासरी हिस्सा [२०१८-१९ ते २०२४-२५ (अअं)]

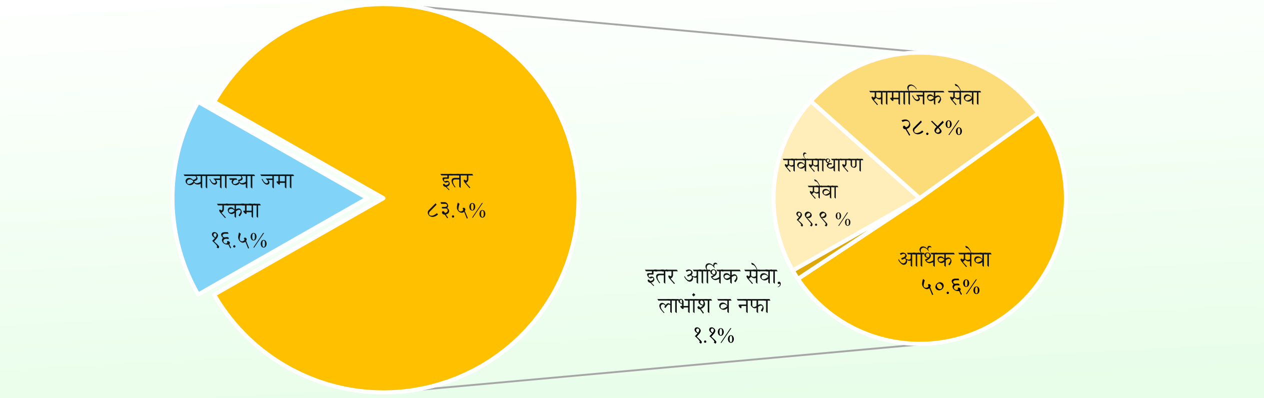

केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणारी सहायक अनुदाने

५.६ राज्यांचे स्वत:चे कर उत्पन्न, करेतर महसुल व केंद्रीय करांतील हिस्सा विचारात घेऊनही उद्भवणाऱ्या महसुली तुटीचे निराकरण करणेकरिता भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २७५ मधील तरतूदींच्या अनुषंगाने वित्त आयोगाद्वारे राज्यांना सहायक अनुदाने उपलब्ध करुन देणेबाबत शिफारस करण्यात येते.

५.६.१ केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणारी अनुदाने हा महसुली जमेचा एक घटक असून त्यात (i) केंद्र पुरस्कृत योजना अनुदाने, (ii) केंद्रीय वित्त आयोगाच्या शिफारशी नुसार अनुदाने, (iii) घटनात्मक तरतुदीनुसार अनुदाने व (iv) इतर अनुदाने यांचा समावेश होतो. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार सन २०२१-२२ ते २०२५-२६ या पाच वर्षांच्या संदर्भ कालावधीत राज्याला ₹ ७०,३७५ कोटी अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. सन २०२४-२५ (अअं) नुसार केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणाऱ्या अनुदानात मागील वर्षाच्या तुलनेत १९.५ टक्के घट अपेक्षित आहे. 'वस्तू व सेवा कर (राज्य भरपाई) अधिनियम, २०१७' मधील तरतुदींनुसार राज्यांना महसुलात होणाऱ्या नुकसानीपोटी केंद्र शासनाकडून भरपाई अनुज्ञेय आहे. त्यानुसार राज्यास भरपाई पोटी अनुज्ञेय असलेल्या एकूण ₹ १,२०,५९३ कोटी रकमेपैकी १००.० टक्के निधी जानेवारी, २०२५ पर्यंत प्राप्त झाला आहे. याव्यतिरिक्त, सन २०१७-१८ या वर्षाकरिता ₹ ५०९ कोटी निधीचे अतिरिक्त हस्तांतरण प्राप्त झाले आहे. केंद्र शासनाकडून राज्यास हस्तांतरीत वित्तीय संसाधनांचा तपशील तक्ता ५.६ आणि केंद्र शासनाकडून निवडक राज्यांना हस्तांतरीत होणाऱ्या वित्तीय संसाधनांचा तपशील तक्ता ५.७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.६ केंद्र शासनाकडून राज्यास हस्तांतरीत वित्तीय संसाधनांचा तपशील

(₹ कोटी)

तपशील	१४ वा वित्त आयोग					१५ वा वित्त आयोग				
	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४ (सुअं)	२०२४-२५ (अअं)
केंद्रीय करांतील हिस्सा	२८,०८६	३३,७१५	३७,२०३	४१,९५३	३६,१९७	३६,४७९	५४,२६३	५९,९०३	६९,६५४	७६,९३२
केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने	१६,८९९	२१,६५३	२१,८२३	३३,६६२	४३,७२५	५२,७३३	३८,७६०	५१,४१४	६५,४४४	५२,७१५
कर्जे व अग्रीमे	५८४	६२७	१६८	३३९	९३७	१४,९९६	१८,६२५	१०,२३६	१६,३५४	९,७२१
एकूण	**४५,५६९**	**५५,९९५**	**५९,१९४**	**७५,९५४**	**८०,८५९**	**१,०४,२०८**	**१,११,६४८**	**१,२१,५५३**	**१,५१,४५३**	**१,३९,३६९**

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.७ केंद्र शासनाकडून हस्तांतरीत वित्तीय संसाधनांचा निवडक राज्यांचा तपशील

(₹ कोटी)

राज्य	केंद्रीय करांतील हिस्सा		केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने		कर्जे व अग्रीमे		एकूण	
	२०२२-२३	२०२३-२४ (सुअं)	२०२२-२३	२०२३-२४ (सुअं)	२०२२-२३	२०२३-२४ (सुअं)	२०२२-२३	२०२३-२४ (सुअं)
आंध्र प्रदेश	३८,१७७ (४.०)	४५,७११ (४.१)	३६,१४९ (५.५)	३४,७०२ (४.७)	८,४११ (७.५)	५,०११ (३.४)	८२,७३६ (४.८)	८५,४२४ (४.३)
बिहार	९५,५१० (१०.१)	१,०२,७३७ (९.३)	२९,०२६ (४.४)	५४,७७५ (७.४)	१०,१५५ (९.०)	११,९३३ (८.०)	१,३४,६९० (७.८)	१,६९,४४५ (८.५)
छत्तीसगड	३२,३५८ (३.४)	३९,७५० (३.६)	१३,१४८ (२.०)	१२,६०० (१.७)	३,७०० (३.३)	४,६०० (३.१)	४९,२०७ (२.९)	५६,९५० (२.९)
गुजरात	३३,०३४ (३.५)	४१,६४९ (३.८)	२३,१३१ (३.५)	२०,८०७ (२.८)	५,८७० (५.२)	७,६३४ (५.१)	६२,०३५ (३.६)	७०,०८९ (३.५)
कर्नाटक	३४,५९६ (३.६)	४०,२८१ (३.७)	३६,८६७ (५.६)	१४,१९६ (१.९)	५,२६६ (४.७)	६,२५४ (४.२)	७६,७३० (४.५)	६०,७३१ (३.०)
मध्य प्रदेश	७४,५४३ (७.९)	८६,७०३ (७.९)	३६,९५४ (५.६)	४०,१८४ (५.४)	१०,६६५ (९.५)	१४,५०० (९.८)	१,२२,१६३ (७.१)	१,४१,३८७ (७.१)
महाराष्ट्र	**६०,००१ (६.३)**	**६९,७७१ (६.३)**	**५१,४१४ (७.८)**	**६५,४४४ (८.८)**	**१०,२३६ (९.१)**	**१६,३५५ (११.०)**	**१,२१,६५१ (७.१)**	**१,५१,५६९ (७.६)**
राजस्थान	५७,२३१ (६.०)	६६,५५७ (६.०)	२९,८४६ (४.५)	३९,८६७ (५.४)	७,०८४ (६.३)	१०,१९९ (६.९)	९४,१६१ (५.५)	१,१६,६२३ (५.९)
तामीळनाडू	३८,७३१ (४.१)	४५,०५३ (४.१)	३७,७३४ (५.७)	२६,९९६ (३.६)	१०,२५५ (९.१)	१३,१२३ (८.८)	८६,७२१ (५.०)	८५,१७२ (४.३)
तेलंगणा	१९,६६८ (२.१)	२३,७४२ (२.२)	१३,१७९ (२.०)	९,७३० (१.३)	२,५०१ (२.२)	१,९४८ (१.३)	३५,३४८ (२.१)	३५,४२० (१.८)
उत्तर प्रदेश	१,६९,७४५ (१७.९)	१,९७,८०२ (१७.९)	५९,९२० (९.१)	१,०२,५९० (१३.८)	८,८२३ (७.८)	२०,९३९ (१४.१)	२,३८,४८८ (१३.८)	३,२१,३३१ (१६.१)
पश्चिम बंगाल	७१,४३५ (७.५)	८३,१९३ (७.५)	३८,३०४ (५.८)	२९,५७६ (४.०)	५,१११ (४.५)	७,४१६ (५.०)	१,१४,८५० (६.७)	१,२०,१८४ (६.०)
अखिल भारत	**९,४८,९८२**	**११,०३,००१**	**६,६१,४५७**	**७,४०,८२२**	**१,१२,६७३**	**१,४८,५०७**	**१७,२३,१११**	**१९,९२,३३०**

टीप : १) कंसातील आकडे अखिल भारताच्या एकूण आकडेवारीशी टक्केवारी दर्शवितात

२) आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : भारतीय रिझर्व बँक

५.६.२ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्यांना ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता सन २०२१-२२ व २०२२-२३ करिता ६७:३३ या प्रमाणात तर सन २०२३-२४ व २०२४-२५ करिता ६६:३४ या प्रमाणात आणि सन २०२५-२६ करिता ६५:३५ या प्रमाणात अनुदाने प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता मूलभूत अनुदाने (मुक्त) व बद्ध अनुदाने यांचे प्रमाण ४०:६० आहे. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे दहा लाख व त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेली शहरे आणि दहा लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेली शहरे असे दोन गटांत वर्गीकरण करण्यात आले आहे. दहा लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या शहरांना मूलभूत अनुदाने (मुक्त) व बद्ध अनुदाने ४०:६० या प्रमाणात प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. दहा लाख व जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांमधील परिसर हवेची गुणवत्ता, नागरी भागातील पेयजल पुरवठा, स्वच्छता व घनकचरा व्यवस्थापन याबाबींमधील कामगिरीशी निगडीत अनुदान ‘दहा लाख व जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांकरिताच्या आव्हान निधी’ मधून त्या शहरांना प्राप्त होणे अपेक्षित आहे.

५.६.३ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधीतील केंद्र व राज्यांच्या हिश्श्याचे प्रमाण ७५:२५ आहे. त्यानुसार केंद्र शासनाकडून संदर्भ कालावधीत राज्याला ₹ १७,८०३ कोटी अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार प्राप्त सहायक अनुदाने व झालेला खर्च तक्ता ५.८ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ५.८ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार प्राप्त सहायक अनुदाने व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

तपशील	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	प्राप्त	खर्च	प्राप्त	खर्च	प्राप्त	खर्च	प्राप्त	खर्च
१. पंचायत राज संस्था	५,८२७.००	५,८२७.००	४,२६७.१६	४,२६७.१६	३,६९६.७१	३,६९६.७१	३,६२९.२०	२,१७७.५२
१. मूलभूत अनुदाने (मुक्त)	२,९१३.५०	२,९१३.५०	१,७२२.८०	१,७२२.८०	१,४७६.९३	१,४७६.९३	१,४५१.६९	८७१.०१
२. बद्ध अनुदाने	२,९१३.५०	२,९१३.५०	२,५४४.३६	२,५४४.३६	२,२१९.७८	२,२१९.७८	२,१७७.५१	१,३०६.५१
२. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था	**२,८०६.००**	**२,८०६.००**	**२,१२१.००**	**२,१२०.४०**	**२,१४४.३४**	**२,१४४.३४**	**४९४.७२**	**४९४.७२**
१. दहा लाख व त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेली शहरे, *त्यापैकी,*	१,५८६.००	१,५८६.००	१,१९९.००	१,१९९.००	१,१८१.६४	१,१८१.६४	०	०
अ. परिसर हवा	७९३.००	७९३.००	४००.००	४००.००	३२१.००	३२१.००	०	०
ब. परिसर हवा गुणवत्तेकरिता प्रोत्साहनपर अनुदान	०	०	०	०	४१.३४	४१.३४	०	०
क. स्वच्छता व घन कचरा व्यवस्थापन	७९३.००	७९३.००	७९९.००	७९९.००	८१९.३०	८१९.३०	०	०
२. दहा लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेली शहरे, *त्यापैकी,*	१,२२०.००	१,२२०.००	९२२.००	९२१.४०	९६२.७०	९६२.७०	४९४.७२	४९४.७२
अ. मूलभूत अनुदाने (मुक्त)	६१०.००	६१०.००	३६८.८०	३६८.२०	३८२.००	३८२.००	१९७.८९	१९७.८९
ब. बद्ध अनुदाने	६१०.००	६१०.००	५५३.२०	५५३.२०	५८०.७०	५८०.७०	२९६.८३	२९६.८३
३. स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता आरोग्यसंबंधी अनुदान (ग्रामीण व नागरी)	**०**	**०**	**१,३३०.७१**	**१,३३०.७१**	**५५६.६८**	**५५६.६८**	**०**	**०**
४. राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी (केंद्रीय हिस्सा)	**३,२२२.००**	**२,५७७.६०**	**३,२२२.००**	**२,५७७.६०**	**३,३८३.००**	**२,३०४.९९**	**२,८४१.६०**	**२,०३०.१९**
अ. राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी	३,२२२.००	२,५७७.६०	२,५७७.६०	२,५७७.६०	२,७०६.४०	२,३०४.९९	२,८४१.६०	२,०१९.५८
ब. राज्य आपत्ती निवारण निधी	ला.ना.	ला.ना.	६४४.४०	०	६७६.६०	०	०	१०.६१

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

ला.ना. लागू नाही

५.६.४ सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारीपर्यंत प्रत्यक्ष महसुली जमा आणि कर महसूल सन २०२४-२५ (अअं) च्या अनुक्रमे ७६.३ टक्के व ८१.८ टक्के होते. जानेवारी, २०२५ अखेर राज्य वस्तू व सेवा कर आणि विक्री, व्यापार, इत्यादींपासूनचा महसूल अर्थसंकल्पीय अंदाजांच्या अनुक्रमे ८६.० टक्के व ७४.५ टक्के होता. जानेवारीपर्यंत प्रत्यक्ष महसुली जमा तक्ता ५.९ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ५.९ जानेवारीपर्यंत प्रत्यक्ष महसुली जमा

(₹ कोटी)

बाब	२०२३-२४	२०२४-२५
अ) कर महसूल (१ + २)	**२,८९,४५३**	**३,४३,६५५**
१) स्वत:चा कर महसूल (१ ते १०)	२,३७,६३८	२,७५,९१६
१. विक्री, व्यापार, इत्यादीवरील कर	४४,४४६	४६,५८६
२. राज्य वस्तू व सेवा कर	१,१५,४३१	१,३३,९३९
३. मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	३९,३७४	४५,८८०
४. राज्य उत्पादन शुल्क	१७,६३०	१९,२५५
५. विजेवरील कर व शुल्क	५,३८०	११,३३९
६. जमीन महसूल	१,६६६	३,०७१
७. वाहनांवरील कर	१०,६८७	१२,०६१
८. उत्पन्न व खर्चावरील इतर कर	२,१९२	२,२९८
९. माल व प्रवासी कर	१४	३४६
१०. विक्रेय वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क	८१७	१,१४२
२) केंद्रीय करांतील हिस्सा	५१,८१५	६७,७३९
ब) करेतर महसूल (१ + २)	**३०,११४**	**३७,४२५**
१) करेतर महसूल (केंद्रीय अनुदाने वगळून)	१३,६६१	१६,७०९
२) केंद्रीय सहायक अनुदाने	१६,४५३	२०,७१६
एकूण (अ+ब)	**३,१९,५६७**	**३,८१,०८०**

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार: प्रधान महालेखापाल यांचे कार्यालय (महाराष्ट्र), केंद्र शासन

महसुली खर्च

५.७ सन २०२४-२५ (अअं) नुसार एकूण खर्चात महसुली खर्चाचा हिस्सा ७७.६ टक्के अपेक्षित आहे. महसुली खर्चात विकास खर्चाचा हिस्सा ६४.० टक्के अपेक्षित आहे. सामाजिक सेवांवर (शिक्षण, पाणीपुरवठा, आरोग्य व कुटुंब कल्याण, इत्यादी) होणा-या खर्चाचा विकास खर्चातील हिस्सा ६५.१ टक्के तर एकूण महसुली खर्चातील हिस्सा ४१.७ टक्के अपेक्षित आहे. महसुली खर्चाचा तपशील तक्ता ५.१० मध्ये देण्यात आला आहे. महसुली व भांडवली लेख्यावरील विकास व विकासेतर खर्चाचा तपशील परिशिष्ट ५.३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ५.१० महसुली खर्चाचा तपशील

(₹ कोटी)

वर्ष	विकास	विकासेतर	एकूण
२०१८-१९	१,८२,२५७	८४,७६५	२,६७,०२२
२०१९-२०	२,००,२५५	१,००,०५०	३,००,३०५
२०२०-२१	२,०६,७५६	१,०३,८५४	३,१०,६१०
२०२१-२२	२,२७,९४१	१,२१,७४५	३,४९,६८६
२०२२-२३	२,७७,०२४	१,३०,५९१	४,०७,६१४
२०२३-२४ (सुअं)	३,५३,०५०	१,५२,५९७	५,०५,६४७
२०२४-२५ (अअं)	३,३२,७३६	१,८६,७७८	५,१९,५१४

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.७.१ सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारीपर्यंत प्रत्यक्ष महसुली खर्च अर्थसंकल्पीय अंदाजांच्या ६७.८ टक्के तर विकास खर्च अर्थसंकल्पीय अंदाजांच्या ६९.७ टक्के होता. एकूण प्रत्यक्ष विकास खर्चात सामाजिक सेवांवर झालेला खर्च ६७.८ टक्के होता. जानेवारीपर्यंत प्रत्यक्ष महसुली खर्चाचा तपशील तक्ता ५.११ मध्ये दिला आहे.

५.७.२ सन २०२४-२५ (अअं) नुसार वेतन, निवृत्तीवेतन आणि व्याज यांवरील अनिवार्य खर्चाचा हिस्सा महसुली खर्चामध्ये ५५.८ टक्के तर महसुली जमेच्या ५८.० टक्के अपेक्षित आहे. घटकनिहाय महसुली खर्चाचा तपशील तक्ता ५.१२ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ५.११ जानेवारीपर्यंत प्रत्यक्ष महसुली खर्चाचा तपशील

(₹ कोटी)

बाब	२०२३-२४	२०२४-२५
१. विकास खर्च		
अ. सामाजिक सेवा	१,२२,७८४	१,५७,२६५
ब. आर्थिक सेवा	३६,३२३	४८,९४८
क. स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि पंचायत राज संस्थांना सहायक अनुदाने व अंशदाने	२३,०६७	२५,७७२
एकूण (अ + ब + क)	**१,८२,१७४**	**२,३१,९८५**
२. विकासेतर खर्च		
अ. सर्वसाधारण सेवा	७५,०४०	८२,५९२
ब. व्याज प्रदाने व ऋण सेवा	३४,०८०	३७,५६४
एकूण (अ + ब)	**१,०९,१२०**	**१,२०,१५६**
३. एकूण महसुली खर्च (१ + २)	**२,९१,२९५**	**३,५२,१४१**

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार: प्रधान महालेखापाल यांचे कार्यालय (महाराष्ट्र), केंद्र शासन

तक्ता ५.१२ घटकनिहाय महसुली खर्चाचा तपशील

(₹ कोटी)

वर्ष	वेतन व मजुरी	निवृत्ती वेतन	व्याज	अर्थसहाय्य	सहायक अनुदाने (वेतनेतर)	इतर	एकूण महसुली खर्च
२०१८-१९	८०,२०६	२६,५४५	३४,०२१	२७,३९८	७१,१६२	२७,६९०	२,६७,०२२
	(३०.०)	(९.९)	(१२.७)	(१०.३)	(२६.७)	(१०.४)	(१००.०)
२०१९-२०	१,००,८०६	३६,०८०	३३,५६१	२८,३८६	६९,८२९	३१,६४३	३,००,३०५
	(३३.६)	(१२.०)	(११.२)	(९.५)	(२३.२)	(१०.५)	(१००.०)
२०२०-२१	९९,६११	४१,१९४	३६,९७०	४०,८६२	६८,९२९	२३,०४४	३,१०,६१०
	(३२.१)	(१३.३)	(११.९)	(१३.१)	(२२.२)	(७.४)	(१००.०)
२०२१-२२	१,०७,७७६	४९,११५	४०,१५८	२९,१३७	८३,२५४	४०,२४६	३,४९,६८६
	(३०.८)	(१४.०)	(११.५)	(८.३)	(२३.८)	(११.६)	(१००.०)
२०२२-२३	१,२४,३२५	५४,५७२	४१,६८९	४३,१५९	१,००,१९६	४३,६७३	४,०७,६१४
	(३०.५)	(१३.४)	(१०.२)	(१०.६)	(२४.६)	(१०.७)	(१००.०)
२०२३-२४ (सुअं)	१,४२,७१८	६०,४४६	४८,५७८	५२,४८४	१,४५,०५१	५६,३७१	५,०५,६४७
	(२८.२)	(१२.०)	(९.६)	(१०.४)	(२८.७)	(११.१)	(१००.०)
२०२४-२५ (अअं)	१,५९,०७१	७४,०११	५६,७२७	३३,०६३	१,३६,१६५	६०,४७७	५,१९,५१४
	(३०.६)	(१४.३)	(१०.९)	(६.४)	(२६.२)	(११.६)	(१००.०)

टीप : कंसातील आकडे महसुली खर्चाशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.७.३ सन २०२४-२५ (अअं) नुसार अर्थसहाय्यांवरील एकूण खर्च ₹ ३३,०६३ कोटी अपेक्षित आहे. सन २०२४-२५ (अअं) नुसार महत्वाच्या निवडक अर्थसहाय्यांचा तपशील तक्ता ५.१३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१३ सन २०२४-२५ (अअं) नुसार महत्वाच्या निवडक अर्थसहाय्यांचा तपशील

(₹ कोटी)

तपशील	रक्कम
कृषीपंप ग्राहकांना वीज दर सवलत (सर्वसाधारण) (कार्यक्रम)	५,६८५
प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेंतर्गत विम्याच्या हप्त्यासाठी अर्थसहाय्य (अनिवार्य)	५,०००
एकत्रित प्रोत्साहन योजनेंतर्गत प्रोत्साहनपर रक्कम (अनिवार्य)	३,६००
आस्थापना- परिवहन आयुक्त (अनिवार्य)	१,७५०
अनुसुचित जाती व नवबौद्ध यांसाठी घरकुल योजना (ग्रामीण) (अ. जा. उ. यो.) (कार्यक्रम)	१,२५०
औद्योगिक ग्राहकांना वीज दर सवलत (सर्वसाधारण) (कार्यक्रम)	१,२००
नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना (१०० % राज्य योजना) (कार्यक्रम)	१,०००

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.७.४ शासनाचा अंतिम उपभोग्य बाबींवरील व भांडवल निर्मितीवरील खर्च, इत्यादी मध्ये होणाऱ्या बदलांची मीमांसा करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार राज्याच्या अर्थसंकल्पीय बाबींचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण करण्यात येते. राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार करण्यात येणाऱ्या वर्गीकरणावर आधारीत अंतिम उपभोग्य बाबींवरील व भांडवल निर्मितीवरील खर्च परिशिष्ट ५.४ मध्ये दिला आहे.

भांडवली जमा

५.८ भांडवली जमेमध्ये (i) राज्याचे देशांतर्गत ऋण आणि केंद्र शासनाकडील कर्जे व आगाऊ रकमा हे सरकारी ऋण लेखे (ii) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली), (iii) लोकलेख्याच्या निव्वळ जमा रकमा आणि (iv) इतर निव्वळ भांडवली जमा जसे की, आंतरराज्यीय तडजोड, आकस्मिकता निधी व त्याचे विनियोजन, इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. सन २०२४-२५ (अअं) नुसार एकूण जमेमध्ये भांडवली जमेचा २४.१ टक्के हिस्सा अपेक्षित आहे. सन २०२४-२५ (अअं) नुसार देशांतर्गत ऋण हा भांडवली जमेचा प्रमुख घटक असून ते ₹ १,२७,७४९ कोटी (भांडवली जमेच्या ८०.५ टक्के) अपेक्षित आहे. भांडवली जमेचा तपशील तक्ता ५.१४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१४ भांडवली जमेचा तपशील

(₹ कोटी)

वर्ष	सरकारी ऋण लेख्याकडून जमा	राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली)	इतर भांडवली जमा (निव्वळ)	लोकलेखा (निव्वळ)	एकूण
२०१८-१९	२६,०२५	१,६०४	०	२३,०४९	५०,६७८
२०१९-२०	५७,१५३	१,६१५	(-) ९,०००	३२,९५१	८२,७१९
२०२०-२१	१,१८,५१६	१,६१२	९,०००	(-) ५,३७४	१,२३,७५४
२०२१-२२	९०,५८७	१,१७९	०	१७,३२५	१,०९,०९१
२०२२-२३	९४,७०२	६४३	०	४,९२३	१,००,२६८
२०२३-२४ (सुअं)	१,४८,५२०	२,४२७	०	१९,०५१	१,६९,९९७
२०२४-२५ (अअं)	१,३७,४७०	२,४७५	०	१८,७८४	१,५८,७२९

टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

भांडवली खर्च

५.९ सन २०२४-२५ (अअं) नुसार एकूण खर्चातील भांडवली खर्चाचा हिस्सा २२.४ टक्के अपेक्षित आहे. एकूण भांडवली खर्चापैकी सर्वात जास्त खर्च आर्थिक सेवांवर (७८.६ टक्के) अपेक्षित असून आर्थिक सेवांपैकी रस्ते व पूल बांधणी यावर सर्वाधिक (४३.४ टक्के) खर्च अपेक्षित आहे. भांडवली खर्चाचा तपशील तक्ता ५.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१५ भांडवली खर्चाचा तपशील

(₹ कोटी)

वर्ष	विकास	विकासेतर	एकूण
२०१८-१९	३६,५९४	२८,६४५	६५,२३९
२०१९-२०	३८,३८५	३९,९७६	७८,३६१
२०२०-२१	३२,०२९	५९,०८७	९१,११५
२०२१-२२	४९,१०६	३६,०३३	८५,१४०
२०२२-२३	६६,३०८	४४,९९५	१,११,३०३
२०२३-२४ (सुअं)	९४,८५१	५५,९९७	१,५०,८४८
२०२४-२५ (अअं)	९२,७८०	५७,१९८	१,४९,९७७

टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

आलेख ५.६ : महसुली जमा व खर्च

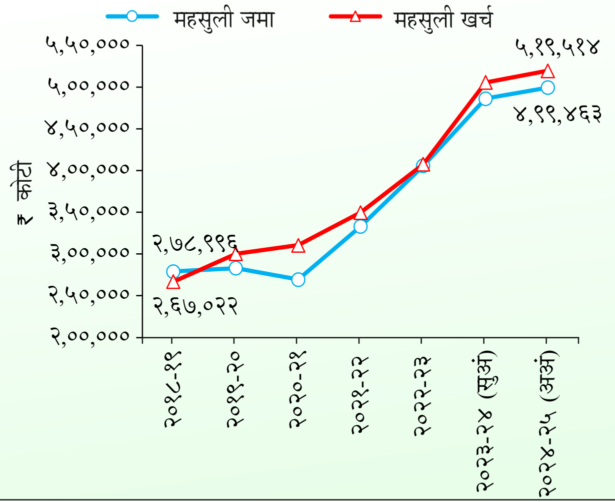

आलेख ५.७ : भांडवली जमा व खर्च

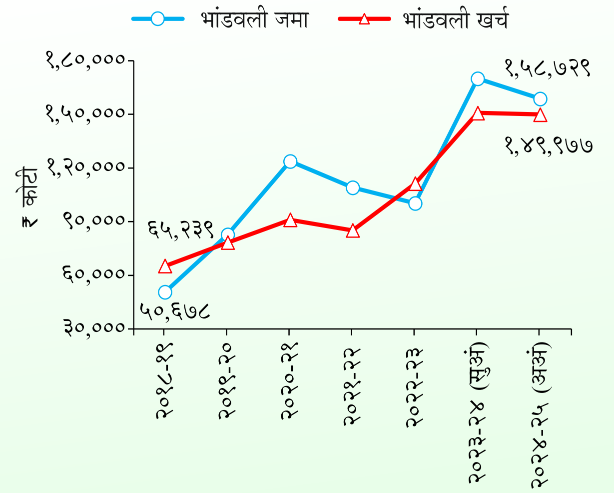

तुटीचे कल

५.१० सन २०२४-२५ (अअं) नुसार महसुली तूट, राजकोषीय तूट व प्राथमिक तूट अनुक्रमे ₹ २०,०५१ कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या ०.४ टक्के), ₹ १,१०,३५५ कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २.४ टक्के), ₹ ५३,६२८ कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १.२ टक्के) अपेक्षित आहे. एकत्रित वित्तीय सुधारणे संदर्भातील 'महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, २००६' यास राज्य बांधील आहे. सन २०२४-२५ (अअं) नुसार राजकोषीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण नियमांमध्ये विहीत केलेल्या मर्यादेत (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तीन टक्के) अपेक्षित आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्यासाठी राजकोषीय तूट आणि कर्जाकरिता निश्चित केलेल्या मर्यादा तक्ता ५.१६ मध्ये देण्यात आल्या आहेत. निवडक राज्यांकरिता राजकोषीय तुटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी तक्ता ५.१७ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ५.१६ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्यासाठी राजकोषीय तूट आणि कर्जाकरिता निश्चित केलेल्या मर्यादा

(टक्के)

वर्ष	राजकोषीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण	ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण
२०२०-२१	४.५	२५.७
२०२१-२२	४.०	२६.०
२०२२-२३	३.५	२७.५
२०२३-२४	३.०	२८.१
२०२४-२५	३.०	२८.५
२०२५-२६	३.०	२८.५

आधार: १५ व्या वित्त आयोगाचा सन २०२१-२६ करिताचा अहवाल

तक्ता ५.१७ निवडक राज्यांकरिता राजकोषीय तुटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी

(टक्के)

राज्य	२०२२-२३	२०२३-२४ (सुअं)
आंध्र प्रदेश	४.०	४.४
बिहार	६.०	८.९
छत्तीसगड	१.०	७.३
गुजरात	०.८	१.७
कर्नाटक	२.१	२.७
मध्य प्रदेश	३.३	४.०
महाराष्ट्र	**१.९**	**२.८**
राजस्थान	३.८	४.३
तामीळनाडू	३.४	३.५
तेलंगणा	२.५	३.३
उत्तर प्रदेश	२.८	३.२
पश्चिम बंगाल	३.३	३.५

आधार : भारतीय रिझर्व बँक

आलेख ५.८ : राजकोषीय तूट, महसुली तूट व प्राथमिक तूट यांमधील कल (स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी)

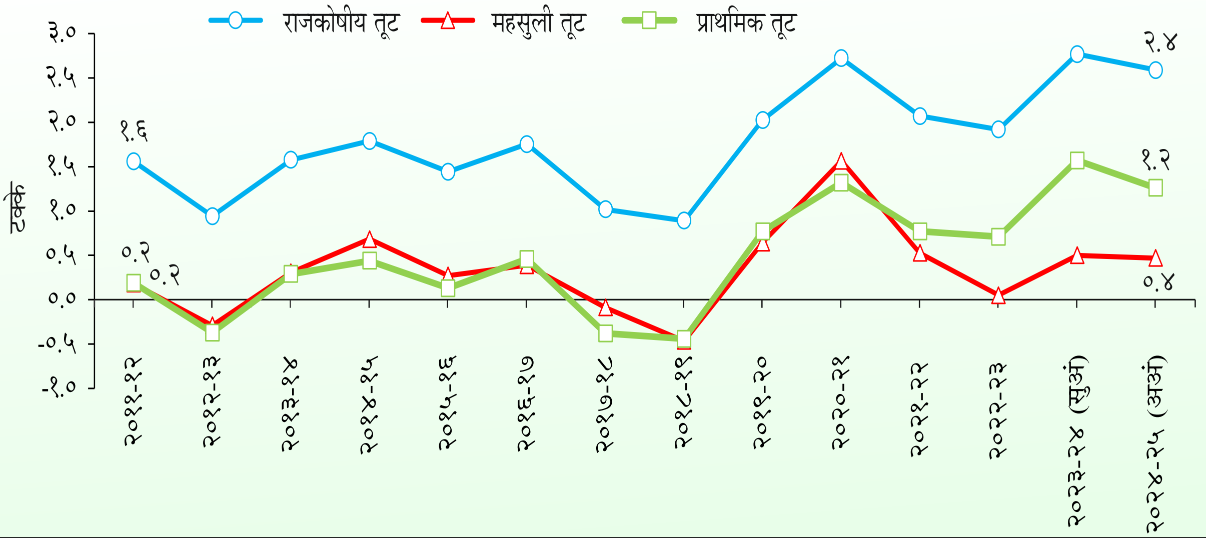

ऋणस्थिती

५.११ ऋणभारामध्ये राज्याच्या परतावा न केलेली संचित कर्जे व इतर दायित्वे यांचा समावेश होतो. सन २०२४-२५ (अअं) नुसार राज्याच्या ऋणभारात मागील वर्षाच्या तुलनेत १०.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. तथापि, ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण (१७.३ टक्के) 'महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, २००६' नुसार राज्यासाठी विहीत करण्यात आलेल्या मर्यादेत (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २५.० टक्के) अपेक्षित आहे. सन २०२४-२५ (अअं) नुसार एकूण ऋणभारामध्ये देशांतर्गत ऋणाचे प्रमुख योगदान असून ₹ ६,३७,१४१ कोटी (८१.४ टक्के) अपेक्षित आहे. ऋणभार व व्याज प्रदाने तक्ता ५.१८ मध्ये तर वर्षभरातील कर्जे व इतर दायित्वे परिशिष्ट ५.५ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ५.१८ ऋणभार व व्याज प्रदाने

वर्ष	ऋणभार रक्कम (₹ कोटी)	ऋणभार स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	व्याज प्रदाने (₹ कोटी)
२०१८-१९	४,०७,१५२	१६.१	३४,०२१
२०१९-२०	४,५१,११७	१७.०	३३,५६१
२०२०-२१	५,१९,०८६	१९.९	३६,९७०
२०२१-२२	५,७६,८६८	१८.३	४०,१५८
२०२२-२३	६,२९,२३५	१७.३	४१,६८९
२०२३-२४ (सुअं)	७,११,२७८	१७.५	४८,५७८
२०२४-२५ (अअं)	७,८२,९९१	१७.३	५६,७२७

आधार: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

आलेख ५.९ : व्याज प्रदाने

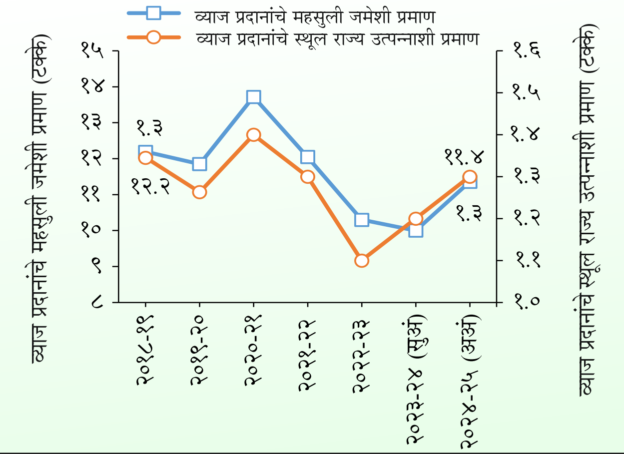

आलेख ५.१० : ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण

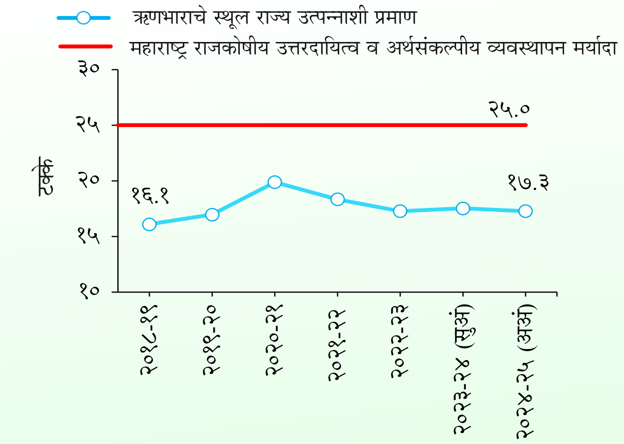

वार्षिक कार्यक्रम २०२४-२५

५.१२ वार्षिक कार्यक्रम २०२४-२५ करिता एकूण नियतव्यय ₹ १,९२,००० कोटी असून सन २०२३-२४ करिता ₹ १,७२,००० कोटी होता. एकूण नियतव्ययात सामाजिक व सामूहिक सेवा क्षेत्राचा सर्वाधिक हिस्सा (४०.० टक्के) असून त्याखालोखाल परिवहन क्षेत्राचा हिस्सा (१८.६ टक्के) आहे. वार्षिक कार्यक्रम २०२४-२५ मध्ये जिल्हा योजनांचा हिस्सा ₹ २३,५२८ कोटी असून तत्सम निधी सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २०,१८८ कोटी होता. क्षेत्रनिहाय वार्षिक कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता ५.१९ मध्ये तर क्षेत्रनिहाय जिल्हा वार्षिक कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता ५.२० मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१९ क्षेत्रनिहाय वार्षिक कार्यक्रमाचा तपशील

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५	
	प्रत्यक्ष खर्च	हिस्सा टक्के	अपेक्षित खर्च	हिस्सा टक्के	नियतव्यय	हिस्सा टक्के
कृषि व संलग्न कार्ये	१६,००५	१०.७	२३,३८१	१०.१	१४,३६७	७.५
ग्रामविकास	६,९०९	४.६	८,२८३	३.६	७,१५०	३.७
विशेष क्षेत्र विकास	२३१	०.१	४२५	०.२	४२५	०.२
पाटबंधारे आणि पूरनियंत्रण	१०,८०३	७.२	१६,८५१	७.३	१८,१६९	९.५
ऊर्जा	१४,३४६	९.६	१६,१११	७.०	१३,७९०	७.२
उद्योग व खनिजे	९२०	०.६	३,३२८	१.४	१,९९३	१.०
परिवहन व दळणवळण	३०,६६९	२०.५	३२,५४४	१४.०	३५,६६७	१८.६
विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	२४७	०.२	५२६	०.२	३३५	०.२
सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	१,४९०	१.०	२,७१६	१.२	३,२७२	१.७
सामाजिक व सामूहिक सेवा	५८,४५५	३९.०	१,१०,९८८	४७.९	७६,७२१	४०.०
सर्वसाधारण सेवा	६,४१०	४.३	१०,४४०	४.५	१३,८६३	७.२
इतर कार्यक्रम	३,३७६	२.२	६,०५८	२.६	६,२४८	३.२
एकूण	**१,४९,८६२**	**१००.०**	**२,३१,६५२**	**१००.०**	**१,९२,०००**	**१००.०**

आधार: नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.२० क्षेत्रनिहाय जिल्हा वार्षिक कार्यक्रमाचा तपशील

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५	
	प्रत्यक्ष खर्च	हिस्सा टक्के	अपेक्षित खर्च	हिस्सा टक्के	नियतव्यय	हिस्सा टक्के
कृषि व संलग्न कार्ये	१,७९५	९.९	१,८२५	९.१	२,०४६	८.७
ग्रामविकास	१,४५५	८.०	१,१४७	५.७	१,३६५	५.८
पाटबंधारे आणि पूरनियंत्रण	७१४	४.०	८९६	४.४	९६८	४.१
ऊर्जा	९६९	५.४	१,०२४	५.१	१,३३०	५.७
उद्योग व खनिजे	२१	०.१	२६	०.१	२७	०.१
परिवहन व दळणवळण	२,११७	११.७	२,१४३	१०.६	२,२५४	९.६
सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	५२१	२.९	५५३	२.७	७६५	३.३
सामाजिक व सामूहिक सेवा	८,०९४	४४.७	९,६३२	४७.७	११,४८८	४८.८
सर्वसाधारण सेवा	१,०५३	५.८	२,०६१	१०.२	२,६३९	११.२
इतर कार्यक्रम	१,३६५	७.५	८८०	४.४	६४७	२.७
एकूण	**१८,१०४**	**१००.०**	**२०,१८८**	**१००.०**	**२३,५२८**	**१००.०**

आधार : नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन

राज्याने दिलेल्या हमी

५.१३ राज्याच्या अदत्त हमींची सन २०२२-२३ अखेरची रक्कम ₹ ६६,७२६ कोटी (एकूण महसुली जमेच्या १६.४ टक्के) आहे. सर्वाधिक अदत्त हमी नगर विकास विभागाच्या (४०.६ टक्के) असून त्या खालोखाल सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या (२७.९ टक्के) आणि उद्योग, ऊर्जा व कामगार (ऊर्जा) विभागाच्या (२७.१ टक्के) आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये राज्य शासनाने दिलेल्या हमी तक्ता ५.२१ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ५.२१ सन २०२२-२३ मध्ये राज्य शासनाने दिलेल्या हमी

(₹ कोटी)

विभागाचे नाव	वर्षाच्या प्रारंभीची अदत्त हमीची रक्कम	अतिरिक्त हमी		वर्षात वगळलेल्या रकमा (मागणी केलेल्या रकमां व्यतिरिक्त)	वर्षात आवाहनीत व दिलेल्या रकमा	वर्षअखेरीस अदत्त हमीची रक्कम
		वर्षभरात	ठोक हमी देण्यात आल्यामुळे वर्षामध्ये प्राप्त झालेल्या कर्जाच्या रकमा व सुधारित व्याज दरामुळे बदललेल्या रकमा			
	(अ)	(ब)	(क)	(ड)	(ई)	(अ) + (ब) + (क) - (ड) - (ई)
नगरविकास	३१,०१६.००	०.००	०.००	३,९१६.००	०.००	२७,१००.००
सार्वजनिक बांधकाम	१३,०००.००	६,५५१.१३	०.००	९११.१३	०.००	१८,६४०.००
उद्योग, ऊर्जा व कामगार (ऊर्जा)	१५,२१८.८६	३,००७.०८	०.००	१४७.२५	०.००	१८,०७८.६९
सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग	३,०७६.२७	९५.८६	०.००	७९१.६२	०.००	२,३८०.५१
सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य	४१८.१८	३८.००	०.००	११८.०४	०.००	३३८.१४
गृह (वाहतूक)	५०.००	५०.००	०.००	०.००	०.००	१००.००
अल्पसंख्यांक विकास	२६.४७	१२.००	०.००	११.०७	०.००	२७.४०
पाणी पुरवठा व स्वच्छता	३०.१५	०.००	०.००	५.०६	०.००	२५.०९
इतर मागास बहुजन कल्याण	२३.८०	०.००	०.००	३.५४	०.००	२०.२६
आदिवासी विकास	१२.३२	६.७८	०.००	३.२६	०.००	१५.८४
जलसंपदा	२०.६६	०.००	०.००	२०.६६	०.००	०.००
एकूण	**६२,८९२.७१**	**९,७६०.८५**	**०.००**	**५,९२७.६३**	**०.००**	**६६,७२५.९३**

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

पाचवा राज्य वित्त आयोग

५.१४ स्थानिक स्वराज्य संस्थांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजनांबाबत शिफारशी करण्याच्या प्रमुख उद्देशाने पाचव्या राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करण्यात आली. राज्य वित्त आयोगाचा संदर्भ कालावधी दि. १६ डिसेंबर, २०२० ते मार्च, २०२५ असा आहे. राज्य वित्त आयोगाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अर्थव्यवस्थेचे मूल्यांकन, आर्थिक आणि प्रशासकीय उपाययोजना, उत्पन्न वाढीसाठीचे अतिरिक्त स्रोत, लेखा आणि लेखापरीक्षण या संदर्भात शिफारशी केल्या आहेत. राज्य शासनाने स्विकारलेल्या आयोगाच्या काही शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत:

- शासनाने पंचायत राज संस्थांच्या वतीने या आधीच वसूल केलेल्या व अद्यापही वितरित न केलेल्या ₹ ५०९ कोटींचा मुद्रांक शुल्क रकमेचा अनुशेष (ऑक्टोबर २०१८ पर्यंतचा) तातडीने भरुन काढणे आवश्यक
- पाच हजार पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावांमध्ये स्व-उत्पन्नातील कमीत कमी दोन टक्के रक्कम आणि पाच हजार पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या गावांमध्ये स्व-उत्पन्नातील पाच टक्के रक्कम प्रतिवर्षी देखभालीसाठी राखीव ठेवली जावी, अशा प्रकारच्या नियमांच्या स्वरूपात शासनाने जिल्हा ग्रामीण देखभाल व दुरुस्ती निधीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करावी
- ग्राम विकास विभागाने जमीन महसूल उपकराबाबतच्या अस्तित्त्वात असलेल्या सर्व मार्गदर्शक सूचना अधिक्रमित करुन सर्वसमावेशक मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करणे
- 'महाराष्ट्र ग्राम पंचायत कर आणि शुल्क नियम, १९६०' अंतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या सध्याच्या किमान आणि कमाल कर दरात सुधारणा करणे
- राज्य शासनाच्या वतीने शिक्षण आणि रोजगार हमी उपकर गोळा करण्यापोटी नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्यात येत असलेल्या सध्याच्या सवलतीच्या दरात वाढ करणे

* * * * *

परिशिष्ट ५.१
वित्तीय निर्देशकांची मालिका

(₹ कोटी)

	बाब	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४#	२०२४-२५##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१.	**महसुली जमा (अ + ब)**	**२,७८,९९६**	**२,८३,१९०**	**२,६९,४६८**	**३,३३,३१२**	**४,०५,६७८**	**४,८६,११६**	**४,९९,४६३**
	अ) कर महसूल	२,२९,४९१	२,२५,१६७	२,००,७५९	२,७५,२४५	३,३७,४८७	३,९६,०५२	४,१९,९७२
	ब) करेतर महसूल	४९,५०६	५८,०२२	६८,७०९	५८,०६६	६८,१९१	९०,०६४	७९,४९१
२.	**महसुली खर्च त्यापैकी**	**२,६७,०२२**	**३,००,३०५**	**३,१०,६१०**	**३,४९,६८६**	**४,०७,६१४**	**५,०५,६४७**	**५,१९,५१४**
	अ) व्याज प्रदाने	३४,०२१	३३,५६१	३६,९७०	४०,१५८	४१,६८९	४८,५७८	५६,७२७
	ब) प्रशासकीय सेवा	२०,७६०	२६,८३१	२५,७०५	३०,११८	३४,१५७	४०,३८६	५१,४२९
	क) निवृत्ती वेतन व संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	२०,८४१	२७,९७०	३२,५५०	३८,७८९	४३,३९१	४६,३१५	६०,३५६
३.	**महसुली तूट (२ - १)**	**(-) ११,९७५**	**१७,११६**	**४१,१४२**	**१६,३७४**	**१,९३६**	**१९,५३२**	**२०,०५१**
४.	**भांडवली जमा**	**५०,६७८**	**८२,७१९**	**१,२३,७५४**	**१,०९,०९१**	**१,००,२६८**	**१,६९,९९७**	**१,५८,७२९**
	४.१) निव्वळ भांडवली जमा त्यापैकी	**२५,५६२**	**५८,०९४**	**६६,१६८**	**७३,०५८**	**५५,४७३**	**१,१४,०००**	**१,०१,५३१**
	अ) कर्जाची वसुली	१,६०४	१,६१५	१,६१२	१,१७९	६४३	२,४२७	२,४७५
	ब) इतर भांडवली जमा	०	०	०	०	०	०	०
	क) कर्जे व इतर दायित्वे	२३,९५७	५६,४७९	६४,५५५	७१,८७९	५४,८३०	१,११,५७४	९९,०५६
५.	**भांडवली खर्च**	**६५,२३९**	**७८,३६१**	**९१,११५**	**८५,१४०**	**१,११,३०३**	**१,५०,८४८**	**१,४९,९७७**
६.	**एकूण जमा (१ + ४)**	**३,२९,६७४**	**३,६५,९०९**	**३९३,२२२**	**४,४२,४०२**	**५,०५,९४६**	**६,५६,११३**	**६,५८,१९२**
७.	**एकूण खर्च (२ + ५)**	**३,३२,२६०**	**३,७८,६६७**	**४,०१,७२५**	**४,३४,८२५**	**५,१८,९१७**	**६,५६,४९५**	**६,६९,४९१**
८.	**आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन**	**३,५२८**	**१५,३५०**	**१,५००**	**०**	**२००**	**०**	०
९.	**अर्थसंकल्पीय तूट (७ — ६ - ८)**	**(-) ९४२**	**(-) २,५९३**	**७,००३**	**(-) ७,५७७**	**१२,७७२**	**३८२**	**११,२९९**
१०.	**राजकोषीय तूट (९ + ४ क)**	**२३,०१५**	**५३,८८६**	**७१,५५९**	**६४,३०२**	**६७,६०२**	**१,११,९५६**	**१,१०,३५५**
११.	**प्राथमिक तूट (१०-२ (अ))**	**(-) ११,००६**	**२०,३२५**	**३४,५८८**	**२४,१४४**	**२५,९१३**	**६३,३७८**	**५३,६२८**
१२.	**ऋणभार**	**४,०७,१५२**	**४,५१,११७**	**५,१९,०८६**	**५,७६,८६८**	**६,२९,२३५**	**७,११,२७८**	**७,८२,९९१**
	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी (पायाभूत वर्ष २०११-१२)							
१.	**महसुली जमा**	**११.०**	**१०.७**	**१०.३**	**१०.६**	**११.१**	**१२.०**	**११.०**
	अ) कर महसूल	९.१	८.५	७.७	८.८	९.३	९.८	९.३
	ब) करेतर महसूल	२.०	२.२	२.६	१.८	१.९	२.२	१.८
२.	**महसुली खर्च त्यापैकी**	**१०.६**	**११.३**	**११.९**	**११.१**	**११.२**	**१२.५**	**११.५**
	अ) व्याज प्रदाने	१.३	१.३	१.४	१.३	१.१	१.२	१.३
	ब) प्रशासकीय सेवा	०.८	१.०	१.०	१.०	०.९	१.०	१.१
	क) निवृत्ती वेतन व संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	०.८	१.१	१.२	१.२	१.२	१.१	१.३
३.	**महसुली तूट**	**(-) ०.५**	**०.६**	**१.६**	**०.५**	**०.१**	**०.५**	**०.४**
४.	**भांडवली जमा**	**२.०**	**३.१**	**४.७**	**३.५**	**२.८**	**४.२**	**३.५**
	४.१) निव्वळ भांडवली जमा त्यापैकी	**१.०**	**२.२**	**२.५**	**२.३**	**१.५**	**२.८**	**२.२**
	अ) कर्जाची वसुली	०.१	०.१	०.१	०.०	०.०	०.१	०.१
	ब) इतर भांडवली जमा	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०
	क) कर्जे व इतर दायित्वे	०.९	२.१	२.५	२.३	१.५	२.८	२.२
५.	**भांडवली खर्च**	**२.६**	**२.९**	**३.५**	**२.७**	**३.१**	**३.७**	**३.३**
६.	**एकूण जमा**	**१३.०**	**१३.८**	**१५.१**	**१४.१**	**१३.९**	**१६.२**	**१४.५**
७.	**एकूण खर्च**	**१३.१**	**१४.३**	**१५.४**	**१३.८**	**१४.२**	**१६.२**	**१४.८**
८.	**आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन**	**०.१**	**०.६**	**०.१**	**०.०**	**०.०**	**०.०**	**०.०**
९.	**अर्थसंकल्पीय तूट**	**(-) ०.०४**	**(-) ०.१**	**०.३**	**(-) ०.२**	**०.४**	**०.०**	**०.२**
१०.	**राजकोषीय तूट**	**०.९**	**२.०**	**२.७**	**२.०**	**१.९**	**२.८**	**२.४**
११.	**प्राथमिक तूट**	**(-) ०.४**	**०.८**	**१.३**	**०.८**	**०.७**	**१.६**	**१.२**
१२.	**ऋणभार**	**१६.१**	**१७.०**	**१९.९**	**१८.३**	**१७.३**	**१७.५**	**१७.३**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.२

महसुली व भांडवली लेख्यावरील जमेचा तपशील

(₹ कोटी)

	बाब	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४#	२०२४-२५##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ)	**एकूण महसुली जमा (१ + २ + ३ + ४)**	**२,७८,९९६**	**२,८३,१९०**	**२,६९,४६८**	**३,३३,३१२**	**४,०५,६७८**	**४,८६,११६**	**४,९९,४६३**
(१)	**राज्याचा स्वत:चा कर महसूल (१ ते ११)**	**१,८७,५३८**	**१,८८,९७१**	**१,६४,२८०**	**२,२०,९८२**	**२,७७,५८४**	**३,२६,३९८**	**३,४३,०४०**
	(१) राज्य वस्तू व सेवा कर	८२,३५२	८२,६०२	६९,९४९	९७,३०५	१,२१,२५६	१,४४,७९१	१,५५,७५६
	(२) विक्री व्यापार इत्यादींवरील कर	३५,७२५	३७,७८६	३३,१६०	४५,९२४	५४,५६८	६२,०५०	६२,५००
	(३) मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	२८,५४५	२८,७०७	२५,४२८	३५,५९४	४५,२८६	५१,५००	५५,०००
	(४) राज्य उत्पादन शुल्क	१५,३२१	१५,४२८	१५,०८९	१७,२२१	२१,५०७	२९,०००	३०,५००
	(५) विजेवरील कर व शुल्क	१०,०८५	९,६१९	८,३५४	८,३८४	१४,७२१	१४,०००	१४,१८०
	(६) वाहनांवरील कर	८,६१३	८,४६७	६,६५५	९,०८०	११,७४०	१५,०००	१४,८७५
	(७) जमीन महसूल	२,०८८	२,१५५	२,०६३	३,०६५	२,४३१	२,५००	३,०००
	(८) उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर	२,५८३	२,५०२	२,४७४	२,६५२	२,९३१	४,०००	३,५००
	(९) माल व प्रवासी कर	८३७	७७३	१३	३९४	१,५८२	१,७६०	१,७६०
	(१०) विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क	१,३८९	९३२	१,०९७	१,३६४	१,५६२	१,७९७	१,९७०
(२)	**करेतर महसूल (१ + २)**	**१५,८४४**	**१४,२९७**	**१५,९७५**	**१९,३०७**	**१६,७७६**	**२४,६२०**	**२६,७७५**
	(१) व्याजाच्या जमा रकमा	४,१९१	३,२७१	२,२८६	२,६१७	२,४३०	३,०००	३,१५०
	(२) इतर करेतर महसूल	११,६५२	११,०२६	१३,६८९	१६,६९०	१४,३४६	२१,६२०	२३,६२५
(३)	**केंद्रीय करांतील हिस्सा (१ ते ८)**	**४१,९५३**	**३६,१९७**	**३६,४७९**	**५४,२६३**	**५९,९०३**	**६९,६५४**	**७६,९३२**
	(१) निगम कर	१४,६२२	१२,३५०	१०,९८०	१५,१२८	२०,१२५	२१,४३३	२४,१९७
	(२) केंद्रीय वस्तू व सेवा कर	१०,३७८	१०,२७८	१०,८९४	१६,०१७	१६,९५१	२०,८६८	२३,५५७
	(३) निगम करांव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील कर	१०,७६८	९,६७७	११,२५२	१६,५२०	१९,६३४	२३,६०९	२६,६६३
	(४) जकात	२,९८०	२,२९६	१,९७०	३,९११	२,३५८	२,३८५	१,५७२
	(५) केंद्रीय उत्पादन शुल्क	१,९८१	१,५९६	१,२३१	२,०५७	७४०	८९६	९४०
	(६) सेवा कर	३९०	०	१५२	६२८	९५	१३	३
	(७) संपत्ती कर	५	१	०	३	०	४५१	(-) १
	(८) एकात्मिक वस्तू व सेवा कर	८२८	०	०	०	०	०	०
(४)	**केंद्र शासनाकडून सहायक अनुदाने**	**३३,६६२**	**४३,७२५**	**५२,७३३**	**३८,७६०**	**५१,४१४**	**६५,४४४**	**५२,७१५**
(ब)	**एकूण भांडवली जमा (१ + २ + ३ + ४)**	**५०,६७८**	**८२,७१९**	**१,२३,७५४**	**१,०९,०९१**	**१,००,२६८**	**१,६९,९९७**	**१,५८,७२९**
(१)	**सरकारी ऋण लेख्यांकडून जमा (अ+ब)**	**२६,०२५**	**५७,१५३**	**१,१८,५१६**	**९०,५८७**	**९४,७०२**	**१,४८,५२०**	**१,३७,४७०**
	(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	२५,६८६	५६,२१७	१,०३,५२०	७१,९६१	८४,४६६	१,३२,१६५	१,२७,७४९
	(ब) केंद्र सरकारकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	३३९	९३७	१४,९९६	१८,६२५	१०,२३६	१६,३५४	९,७२१
(२)	**राज्य शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली)**	**१,६०४**	**१,६१५**	**१,६१२**	**१,१७९**	**६४३**	**२,४२७**	**२,४७५**
(३)	**इतर भांडवली जमा (निव्वळ)‡**	**०**	**(-) ९,०००**	**९,०००**	**०**	**०**	**०**	**०**
(४)	**लोक लेखा (निव्वळ) (अ + ब + क + ड)**	**२३,०४९**	**३२,९५१**	**(-) ५,३७४**	**१७,३२५**	**४,९२३**	**१९,०५१**	**१८,७८४**
	(अ) अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी इ. (निव्वळ)	४९२	१,७६७	७४०	९६७	५७६	(-) ९९१	(-) १,३६२
	(ब) राखीव निधी (निव्वळ) (१ + २)	(-) १,३५६	३,६१९	६०१	(-) ८	२५१	(-) १,१२३	(-) ६९७
	(१) व्याजी	(-) २८२	३,७८२	६५८	१५६	७१२	(-) ४७३	५२
	(२) बिनव्याजी	(-) १,०७४	(-) १६३	(-) ५७	(-) १६४	(-) ४६१	(-) ६५०	(-) ७५०
	(क) नागरी ठेवी (निव्वळ) (१ + २)	४,३२३	५,२०४	६,००६	२,६०४	३,७२२	(-) १०,०३२	(-) ७,४०३
	(१) व्याजी	३,६३१	५,८८७	५,६७४	२,१०५	१,१७०	(-) ९,०१६	(-) ७,२३०
	(२) बिनव्याजी	६९२	(-) ६८३	३३२	४९८	२,५५२	(-) १,०१६	(-) १७३
	(ड) इतर	१९,५९०	२२,३६२	(-) १२,७२१	१३,७६२	३७३	३१,१९७	२८,२४६
	एकूण जमा (अ + ब)	**३,२९,६७४**	**३,६५,९०९**	**३,९३,२२२**	**४,४२,४०२**	**५,०५,९४६**	**६,५६,११३**	**६,५८,१९२**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

‡ यात आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.३

महसुली व भांडवली लेख्यावरील विकास व विकासेतर खर्चाचा तपशील

(₹ कोटी)

	बाब	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४#	२०२४-२५##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ)	**महसुली खर्च (१ + २)**	**२,६७,०२२**	**३,००,३०५**	**३,१०,६१०**	**३,४९,६८६**	**४,०७,६१४**	**५,०५,६४७**	**५,१९,५१४**
(१)	**विकास खर्च (अ + ब + क)**	**१,८२,२५७**	**२,००,२५५**	**२,०६,७५६**	**२,२७,९४१**	**२,७७,०२४**	**३,५३,०५०**	**३,३२,७३६**
	(अ) सामाजिक सेवा (१ ते ८)	**१,०९,३९१**	**१,२२,९४७**	**१,२२,०२३**	**१,४२,५२३**	**१,६३,३२९**	**२,२३,६२२**	**२,१६,६८१**
	(१) शिक्षण, क्रिडा, कला व संस्कृती	५०,९२२	६२,३५७	६२,२०९	६८,५५४	८१,२११	९६,१४१	९८,४३८
	(२) आरोग्य व कुटुंब कल्याण	११,९६९	१३,५७६	१६,१०२	१९,४५५	१८,६६३	२४,३१३	२४,१७२
	(३) पाणीपुरवठा व स्वच्छता, गृहनिर्माण आणि नगरविकास	१४,३७८	१२,२०५	१२,८९९	१६,६८५	२२,२५१	४५,०६९	३२,९२१
	(४) माहिती व प्रसारण	१४२	१३०	८६	१३४	१३५	३६८	६६८
	(५) अ.जा., अ.ज. व इ.मा.व. यांचे कल्याण	१४,२३४	१३,६५५	१०,७३९	१६,४६४	१८,७४६	२७,०४७	२४,९३१
	(६) कामगार व कामगार कल्याण	८८३	९१४	१,०७६	१,२९०	१,५०९	२,३७५	२,६७६
	(७) समाज कल्याण व पोषण	१६,७२४	१९,९९७	१८,८६१	१९,८१८	२०,५८६	२७,९५६	३२,४७०
	(८) इतर	१४०	११४	५२	१२४	२२८	३५३	४०६
	(ब) आर्थिक सेवा (१ ते ९)	**५२,७५९**	**५६,०४३**	**६४,३३६**	**५९,४५५**	**८०,८२०**	**९७,५०२**	**८३,१९९**
	(१) कृषि व संलग्न सेवा	२०,०२०	२०,६६६	३१,८८८	१७,६९८	२६,८२६	३४,८४६	२६,६८२
	(२) ग्राम विकास	६,९९७	८,२४०	९,८४७	९,१०३	१४,३५२	२१,७६८	१७,५५१
	(३) विशेष क्षेत्र कार्यक्रम	१	१	१	१	१	१	२
	(४) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	१,८९८	२,१७०	२,०४३	२,२२०	२,३१२	२,३९३	३,०२६
	(५) ऊर्जा	११,१३५	११,२२१	९,८६५	१२,१८७	१३,८८५	१३,७७२	११,२४७
	(६) उद्योग व खनिजे	३,५८०	३,६७३	२,६९७	५,८७४	६,८७९	७,७२८	५,४४६
	(७) वाहतूक आणि दळणवळण	६,३३८	७,१८५	५,१६०	८,६८९	१२,०९२	१२,७०४	१३,६४८
	(८) विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	२९७	१८६	२१५	३०६	७८३	१,०४७	१,०६३
	(९) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	२,४९४	२,७०२	२,६२१	३,३७७	३,६९०	३,२४२	४,५३२
	(क) स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि पंचायत राज संस्था यांना सहायक अनुदाने व अंशदाने	**२०,१०७**	**२१,२६४**	**२०,३९६**	**२५,९६३**	**३२,८७४**	**३१,९२६**	**३२,८५६**
(२)	**विकासेतर खर्च (अ + ब)**	**८४,७६५**	**१,००,०५०**	**१,०३,८५४**	**१,२१,७४५**	**१,३०,५९१**	**१,५२,५९७**	**१,८६,७७८**
	(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ५)	**४६,९४३**	**६२,४९०**	**६५,८८४**	**७६,५८७**	**८७,४०२**	**१,०१,०१९**	**१,२६,०५०**
	(१) राज्यांची अंगे	२,२७२	४,३२२	३,३६०	३,२९३	३,८१५	७,०११	८,६९९
	(२) आर्थिक सेवा	३,०७०	३,३६७	४,२७०	४,३८७	६,०३९	७,३०७	५,५६६
	(३) प्रशासकीय सेवा	२०,७६०	२६,८३१	२५,७०५	३०,११८	३४,१५७	४०,३८६	५१,४२९
	(४) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	२०,८४१	२७,९७०	३२,५५०	३८,७८९	४३,३९१	४६,३१५	६०,३५६
	(ब) व्याज प्रदाने व ऋण सेवा	**३७,८२१**	**३७,५६१**	**३७,९७०**	**४५,१५८**	**४३,१८९**	**५१,५७८**	**६०,७२७**
(ब)	**भांडवली खर्च (१ + २)**	**६५,२३९**	**७८,३६१**	**९१,११५**	**८५,१४०**	**१,११,३०३**	**१,५०,८४८**	**१,४९,९७७**
(१)	**विकास खर्च (अ + ब)**	**३६,५९४**	**३८,३८५**	**३२,०२९**	**४९,१०६**	**६६,३०८**	**९४,८५१**	**९२,७८०**
	(अ) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च	३५,०४९	३६,४१६	२९,६८७	४६,६७०	६१,६४४	८५,६५७	८५,२९२
	(ब) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	१,५४५	१,९७०	२,३४२	२,४३६	४,६६४	९,१९४	७,४८७
(२)	**विकासेतर खर्च (अ + ब + क)**	**२८,६४५**	**३९,९७६**	**५९,०८७**	**३६,०३३**	**४४,९९५**	**५५,९९७**	**५७,१९८**
	(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	२४,१९०	२३,६०७	५६,६१६	३४,९१८	४३,७६४	५३,१३३	५५,४२२
	(ब) केंद्र शासनाकडून घेतलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	९२६	१,०१९	९७१	१,११५	१,०३१	२,८६४	१,७७५
	(क) आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन	३,५२८	१५,३५०	१,५००	०	२००	०	०
	एकूण खर्च (अ + ब)	**३,३२,२६०**	**३,७८,६६७**	**४,०१,७२५**	**४,३४,८२५**	**५,१८,९१७**	**६,५६,४९५**	**६,६९,४९१**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.४

राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार करण्यात येणाऱ्या वर्गीकरणावर आधारीत अंतिम उपभोग्य बाबींवरील व भांडवल निर्मितीवरील खर्च

(₹ कोटी)

विवरण	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४#	२०२४-२५##
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
अ. उपभोग्य बाबींवरील खर्च							
१ कर्मचाऱ्यांची भरपाई (१.१ +१.२)	४७,०९५	६३,१५३	६५,९३४	७५,१६८	८५,५२३	९७,१०२	१,१८,४४८
१.१ वेतन आणि मजूरी	२८,१७५	३७,४२१	३५,९१२	३९,२३४	४५,१०२	५३,८६१	६२,२७३
१.२ निवृत्तीवेतन	१८,९२०	२५,७३२	३०,०२२	३५,९३४	४०,४२१	४३,२४०	५६,१७५
२ वस्तू आणि सेवांची निव्वळ खरेदी (२.१ + २.२ - २.३)	१३,५९०	१९,२४२	१४,०८७	१०,१३३	१४,२७६	२१,५७४	२६,५७१
२.१ खरेदी	१२,३८४	१६,६०३	१७,६३२	१३,८९१	१३,७३०	२१,५३३	२६,५७९
२.२ देखभाल	६,३०६	७,२६४	३,५१५	४,७९५	६,५०५	७,३५०	७,९५२
२.३ विक्री	५,०९९	४,६२५	७,०६०	८,५५३	५,९५९	७,३०९	७,९६०
एकूण उपभोग्य बाबींवरील खर्च	**६०,६८५**	**८२,३९६**	**८०,०२०**	**८५,३००**	**९९,८००**	**१,१८,६७६**	**१,४५,०१९**
ब. भांडवल निर्मितीवरील खर्च							
१. इमारती	३,२१०	२,६२९	२,७९८	४,३२३	६,४२८	१२,६२७	१२,१८४
२. रस्ते व पूल	९,५१२	११,५६६	९,३९२	१७,९५५	१६,२३७	२२,१०८	२०,३७६
३. इतर भांडवली खर्च@	१०,२२०	७,१९४	१२,३१२	१४,४३५	१३,९०४	१९,७०५	१९,६४९
४. दळणवळणाची साधनसामग्री	९६	११२	१००	१०४	११९	३१४	३६५
५. यंत्रसामग्री आणि साधनसामग्री	१,१७१	१,३१९	१,००२	१,४०८	२,९१७	४,०१२	६,४९६
६. लागवडीखालील मत्ता$	४	५	६	९	५	६	७
७. एकूण नवीन भांडवल निर्मितीवरील खर्च (१ ते ६)	**२४,२१३**	**२२,८२५**	**२५,६१०**	**३८,२३४**	**३९,६१०**	**५८,७७३**	**५९,०७७**
८. साठ्यातील बदल	०	०	०	०	(-) ४,२४४	(-) ४,६८०	(-) ४,१९४
९. स्थूल भांडवल निर्मिती (७+८)	**२४,२१३**	**२२,८२५**	**२५,६१०**	**३८,२३४**	**३५,३६७**	**५४,०९३**	**५४,८८३**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

@ सन २०१९-२० पासून यामध्ये संशोधन व विकास यावरील खर्च समाविष्ट आहे $ यामध्ये पशुधन समाविष्ट आहे.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.५

वर्षभरातील कर्जे व इतर दायित्वे

(₹ कोटी)

	बाब	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४#	२०२४-२५##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(एक)	**ऋण प्राप्ती (१ + २ + ३) (व्याजी)**	**४,७४९**	**४३,९६३**	**६८,००१**	**५७,७८२**	**५२,३६६**	**८२,०४३**	**७१,७३३**
	१) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण (निव्वळ)	१,४९६	३२,६१०	४६,९०४	३७,०४३	४०,७०३	७९,०३२	७२,३२७
	२) केंद्र शासनाकडून प्राप्त कर्जे व आगाऊ रकमा (निव्वळ)	(-) ५८७	(-) ८२	१४,०२५	१७,५१०	९,२०४	१३,४९१	७,९४६
	३) व्याजी बंधने (अ + ब + क)	३,८४१	११,४३५	७,०७२	३,२२८	२,४५९	(-) १०,४८०	(-) ८,५४०
	अ) भविष्य निर्वाह निधी (निव्वळ)	४९२	१,७६६	७४०	९६७	५७६	(-) ९९१	(-) १,३६२
	ब) राखीव निधी (निव्वळ)	(-) २८२	३,७८२	६५८	१५६	७१२	(-) ४७३	५२
	क) नागरी ठेवी (निव्वळ)	३,६३१	५,८८७	५,६७४	२,१०५	१,१७०	(-) ९,०१६	(-) ७,२३०
(दोन)	**ऋण प्राप्ती (१ + २) (बिनव्याजी)**	**१९,२०८**	**१२,५१६**	(-) **३,४४६**	**१४,०९७**	**२,४६४**	**२९,५३१**	**२७,३२३**
	१) लोकलेख्यातील निव्वळ जमा@	१९,२०८	२१,५१६	(-) १२,४४६	१४,०९७	२,४६४	२९,५३१	२७,३२३
	२) इतर भांडवली जमा (निव्वळ)$	०	(-) ९,०००	९,०००	०	०	०	०
	एकूण कर्जे व इतर दायित्वे (एक + दोन)	**२३,९५७**	**५६,४७९**	**६४,५५५**	**७१,८७९**	**५४,८३०**	**१,११,५७४**	**९९,०५६**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

@ लोकलेख्याच्या निव्वळ जमेमध्ये राखीव निधी, ठेवी, निलंबन व संकीर्ण आणि वित्त प्रेषणे इ. बिनव्याजी बंधने यांचा समावेश आहे.

$ यामध्ये आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

६

संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

६. संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

६.१ आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी मजबूत आणि एकसंघ वित्तीय व्यवस्था आवश्यक आहे. वित्तीय प्रणाली व्यक्ती आणि व्यवसायांच्या कर्जाच्या गरजा पूर्ण करते, विमा संरक्षण देते, बचतीला प्रोत्साहन देते आणि गुंतवणूक व भांडवल निर्मिती सुलभ करते. वित्तीय संस्थांमध्ये बँका आणि विमा कंपन्या, म्युच्युअल फंड व भांडवली बाजार अशा नॉन-बँकिंग वित्तीय संस्थांचा समावेश होतो. वित्तीय संस्था अतिरिक्त निधीचा उत्पादक हेतूंसाठी प्रभावीपणे वापर करून भांडवल निर्मितीसाठी मदत करतात. राज्याच्या एकूण मूल्यवृद्धिमध्ये वित्तीय सेवा क्षेत्राचे सरासरी योगदान १०.४ टक्के होते, तर राष्ट्रीय वित्तीय सेवा क्षेत्रातील राज्याचा सरासरी वाटा सुमारे २४ टक्के आहे.

बँकींग संस्था

६.२ भारतीय बँकिंग प्रणालीतील एक महत्त्वाचा घटक असलेल्या अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचे त्यांच्या कार्यप्रणालीनुसार सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, खाजगी बँका, विदेशी बँका, इत्यादी वर्गीकरण करण्यात आले आहे. देशातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण बँकिंग कार्यालयांपैकी ८.८ टक्के कार्यालये दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी राज्यात कार्यरत होती. राज्यातील बँकिंग कार्यालयांच्या वर्गीकरणानुसार, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका ५४ टक्के, खाजगी बँका ३३ टक्के, लघु वित्त बँका सहा टक्के, प्रादेशिक ग्रामीण बँका सहा टक्के आणि विदेशी बँका एक टक्का आहेत. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे तक्ता ६.१ मध्ये दिले आहे तर त्याची मालिका परिशिष्ट ६.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	ग्रामीण		निम-नागरी		नागरी		एकूण	
	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४
बँक कार्यालये (संख्या)	३,२३०	३,२७९	३,२११	३,२७५	७,१५१	७,३७५	१३,५९२	१३,९२९
ठेवी (₹ '००० कोटी)	११३.०७	१२९.३८	२२२.८२	२५९.५२	३,५८७.०२	४,२७८.९४	३,९२२.९१	४,६६७.८४
कर्जे (₹ '००० कोटी)	७६.८५	८७.०१	१४६.१५	१९२.००	३,६४४.३५	४,३१९.७१	३,८६७.३५	४,५९८.७२
कर्ज - ठेवी प्रमाण (टक्के)	६७.९	६७.३	६५.६	७३.९	१०१.६	१००.९	९८.६	९८.५

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.३ दि. ३० सप्टेंबर, २०२४ रोजी देशातील एकूण ठेवी आणि स्थूल कर्जे यामध्ये राज्याचा हिस्सा सर्वाधिक असून तो अनुक्रमे २२.९ टक्के व २८.० टक्के होता. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या (प्रादेशिक ग्रामीण बँका वगळून) एकूण दरडोई ठेवी व दरडोई स्थूल कर्जे दि. ३० सप्टेंबर, २०२४ रोजी अनुक्रमे **₹** ३,८४,५८४ व **₹** ३,७२,९४२ होती, तर देशस्तरावर सदर आकडेवारी अनुक्रमे **₹** १,५२,५२७ व **₹** १,२१,२०२ होती. बँक गटनिहाय राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे तक्ता ६.२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ६.२ बँक गटनिहाय राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे

(दि. ३१ मार्च रोजी)

बँक गट	बँक कार्यालये (संख्या)		ठेवी (₹ '००० कोटी)		कर्जे (₹ '००० कोटी)		कर्ज - ठेवी प्रमाण (टक्के)	
	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	७,५१४	७,५२८	१,९८२.८८	२,२५०.४८	१,७४८.११	१,९९०.९२	८८.२	८८.५
विदेशी बँका	११०	१११	३७७.९२	४५२.७६	२०८.५०	२३२.६१	५५.२	५१.४
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	७४४	७५०	२०.६१	२२.८५	१३.८२	१५.५२	६७.१	६७.९
खाजगी बँका	४,३७५	४,६४०	१,५१७.५५	१,९०८.१९	१,८६९.७९	२,३२८.४५	१२३.२	१२२.०
लघु वित्त बँका	८३७	८९४	२२.९८	३२.५८	२७.१४	३१.२२	११८.१	९५.८
सर्व	**१३,५९२$**	**१३,९२९$**	**३,९२२.९१$**	**४,६६७.८५$**	**३,८६७.३५**	**४,५९८.७२**	**९८.६**	**९८.५**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

$ पेमेंट बँकेसह

६.४ दि. ३० सप्टेंबर, २०२४ रोजी राज्यात प्रति लाख लोकसंख्येमागे एटीएम संख्या २२ होती, तर देशस्तरावर १८ होती. राज्यातील एकूण २८,४३४ एटीएम पैकी नागरी भागात ६६ टक्के, निमनागरी भागात २१ टक्के आणि ग्रामीण भागात १३ टक्के एटीएम होते.

६.५ दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी राज्यातील एकूण ठेवींमध्ये चालू खाते, बचत खाते आणि मुदत ठेवींचे प्रमाण अनुक्रमे १४.१ टक्के, १८.७ टक्के आणि ६७.२ टक्के होते. एकूण ठेवींमध्ये ग्रामीण, निमनागरी आणि नागरी भागातील ठेवींचे प्रमाण अनुक्रमे २.८ टक्के, ५.६ टक्के आणि ९१.७ टक्के होते. खाते प्रकारानुसार राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी तक्ता ६.३ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ६.३ खाते प्रकारानुसार राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी

(दि. ३१ मार्च रोजी)

खाते प्रकार	ठेवी (₹ '००० कोटी)								मागील वर्षाच्या तुलनेत एकूण ठेवींच्या मध्ये शेकडा बदल
	२०२३				२०२४				
	ग्रामीण	निम-नागरी	नागरी	एकूण	ग्रामीण	निम-नागरी	नागरी	एकूण	
चालू	६.४९	२४.०२	५६०.९९	५९१.५०	७.८८	२६.८६	६२२.१४	६५६.८८	११.१
बचत	५७.६४	१०२.१२	६४७.५४	८०७.३०	६६.९४	११४.७२	६९१.०४	८७२.७०	८.१
मुदत ठेवी	४८.९४	९६.६९	२,३७८.४९	२,५२४.११	५४.५६	११७.९४	२,९६५.७६	३,१३८.२७	२४.३
सर्व	**११३.०७**	**२२२.८२**	**३,५८७.०२**	**३,९२२.९१**	**१२९.३८**	**२५९.५२**	**४,२७८.९४**	**४,६६७.८५**	**१९.०**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

६.६ एकूण येणे कर्जापैकी सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा वाटा ५१.४ टक्के होता तर खाजगी बँकांचा वाटा ४१.९ टक्के होता. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील येणे कर्जे तक्ता ६.४ मध्ये दिले आहे. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील व्यवसाय गटनिहाय येणे कर्जे तक्ता ६.५ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ६.४ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील येणे कर्जे

(दि. ३१ मार्च रोजी)

बँक गट	येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०२३	२०२४	
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	१,७७९.६४	२,०७२.६९	१६.५
विदेशी बँका	२०३.७२	२२२.९८	९.५
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	१३.८३	१५.५३	१२.३
खाजगी बँका	१,३०९.१८	१,६८८.१७	२८.९
लघु वित्त बँका	२६.३७	३१.२८	१८.६
सर्व	**३,३३२.७४**	**४,०३०.६५**	**२०.९**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

तक्ता ६.५ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील व्यवसाय गटनिहाय येणे कर्जे

(दि. ३१ मार्च रोजी)

व्यवसाय गट / कर्जाचा प्रकार	येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०२३	२०२४	
कृषि व संलग्न कार्ये	१२१.७७	१४१.९८	१६.६
खाण व दगड खाणकाम	२२.४२	२३.१९	३.४
वस्तुनिर्माण	५२८.३६	५३५.१८	१.३
वीज, वायू व पाणीपुरवठा	१४२.८३	१५०.४८	५.४
बांधकाम	२४४.९६	२५७.९९	५.३
वाहतूक	६८.५८	८७.६४	२७.८
व्यावसायिक व इतर सेवा	२२२.४३	३५३.९५	५९.१
व्यापार	२७२.३२	२९०.०९	६.५
वित्त पुरवठा	८०४.६४	९९८.२०	२४.१
वैयक्तिक कर्जे	७५५.८५	१,०१८.८५	३४.८
इतर	१४८.५८	१७३.१०	१६.५
सर्व	**३,३३२.७४**	**४,०३०.६५**	**२०.९**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.७ भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या निर्देशांनुसार, अनुसूचित वाणिज्यिक बँका त्यांच्या कर्जाचे विशिष्ट प्रमाण प्राधान्य क्षेत्राला वाटप करतात. समाजातील असुरक्षित वर्गांना कर्ज उपलब्ध करून देणे आणि उच्च रोजगार निर्मिती क्षमता दर्शविणाऱ्या आर्थिक क्षेत्रांना संसाधनांचा पुरेसा प्रवाह सुनिश्चित करणे आणि त्याद्वारे गरिबी निर्मूलनास हातभार लावणे हा प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज देण्यामागील उद्देश आहे. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रास दिलेल्या अग्रिमांपैकी येणे कर्जे तक्ता ६.६ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ६.६ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रास दिलेल्या अग्रिमांपैकी येणे कर्ज

(दि. ३१ मार्च रोजी)

प्राधान्य क्षेत्र	खाते संख्या ('०००)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल	येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०२३	२०२४		२०२३	२०२४	
कृषि व संलग्न कार्ये	८,९१५	१०,३४६	१६.१	६९३.१२	७८५.५४	१३.३
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	२,१८१	२,९८२	३६.७	५४४.०२	६२५.३९	१५.०
शिक्षण	१७४	१८२	४.६	५.८०	६.७२	१५.९
गृहनिर्माण	१,२२६	१,५१३	२३.४	१६८.९०	२१९.१८	२९.८
निर्यात	२	१	(-) ५०.०	१७.२६	१४.९५	(-) १३.४
इतर	२,१६४	१,६१८	(-) २५.२	१३.९४	१५.४०	१०.५
सर्व	**१४,६६२**	**१६,६४२**	**१३.५**	**१,४४३.०३**	**१,६६७.१८**	**१५.५**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

वार्षिक पत योजना

६.८ ग्रामीण भागातील आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी गावपातळीवर बँक कर्जाची उपलब्धता महत्त्वाची आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने जिल्ह्यातील प्रत्येक गावात कर्ज उपलब्धतेची हमी देण्यासाठी "सेवा क्षेत्र पद्धत" स्थापित केली असून जिल्हा हा सेवेचा घटक निश्चित केला आहे. विकासाचे प्राधान्य क्षेत्र आणि दुर्लक्षित क्षेत्रांना पुरेसा आणि वेळेवर कर्जपुरवठा होत असल्याची वार्षिक पत योजना हमी देते. राज्यस्तरीय बँकर्स समितीची संयोजक बँक राज्याचा वार्षिक पत आराखडा तयार करून संनियंत्रित करते. बँक ऑफ महाराष्ट्र ही राज्याची संयोजक बँक म्हणून घोषित करण्यात आली आहे. सन २०२४-२५ साठी राज्याची प्राधान्य क्षेत्रासाठी वार्षिक पत योजना ₹ ७.२५ लाख कोटीची होती. 'कृषी क्षेत्र' ज्यात कृषी कर्ज, कृषी पायाभूत सुविधा आणि सहायक उपक्रम समाविष्ट आहेत, त्याचा हिस्सा २४.४ टक्के आहे. त्याचप्रमाणे, 'सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग क्षेत्र' ज्यात सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग, खादी आणि ग्रामोद्योग आणि इतर सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राअंतर्गत येणारी इतर क्षेत्र समाविष्ट आहेत, त्याचा हिस्सा ६०.७ टक्के आहे आणि 'इतर क्षेत्र' ज्यात निर्यात कर्ज, शैक्षणिक कर्ज, गृहनिर्माण कर्ज, सामाजिक पायाभूत सुविधांच्या प्रकल्पांसाठी कर्ज, नवीकरणीय ऊर्जा प्रकल्पांसाठी कर्ज आणि इतर प्राधान्य क्षेत्रातील गोष्टी समाविष्ट आहेत, त्याचा हिस्सा १४.९ टक्के आहे. वार्षिक पत योजना अंतर्गत प्राधान्य क्षेत्रासाठी राज्यात वितरित केलेले कर्ज तक्ता ६.७ मध्ये तर जिल्हानिहाय वार्षिक पत योजना परिशिष्ट ६.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.७ वार्षिक पत योजना अंतर्गत प्राधान्य क्षेत्रासाठी राज्यात वितरित केलेले कर्ज

(₹ '००० कोटी)

प्राधान्य क्षेत्र	२०२३-२४			२०२४-२५		
	लक्ष्य	साध्य	लाभधारक (लाख)	लक्ष्य	साध्य+	लाभधारक+ (लाख)
कृषि	१६८.४८	१५४.१२	८८.३८	१७७.३४	१०९.५०	५७.०५
सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग	३६१.९२	४२३.११	१८.१०	४४०.२३	३००.६७	८.७७
इतर	१२१.००	६३.०५	१८.६४	१०७.५९	२९.४६	७.११
सर्व	**६५१.४०**	**६४०.२८**	**१२५.१२**	**७२५.१६**	**४३९.६३**	**७२.९३**

आधार : राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य + सप्टेंबर अखेर

सूक्ष्म वित्त पुरवठा

६.९ सुक्ष्म वित्त पुरवठ्याद्वारे मर्यादित बँकिंग सेवा उपलब्ध असणाऱ्या बेरोजगार किंवा ज्यांचे उत्पन्न कमी आहे अशा व्यक्ती आणि समुदायांना आर्थिक सहाय्य दिले जाते. पतपुरवठा करण्याव्यतिरिक्त, बचत, विमा, रक्कम हस्तांतरण सुविधा, आर्थिक मार्गदर्शन इत्यादींसह अनेक प्रकारच्या सहाय्यक सेवांचा यामध्ये समावेश आहे. नाबार्ड द्वारे राज्यात १९९२ पासून 'स्वयंसहाय्य गट बँक जोडणी कार्यक्रम' राबविण्यात येत आहे. राज्यातील 'स्वयंसहाय्य गट बँक जोडणी कार्यक्रमाचा' तपशील तक्ता ६.८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.८ राज्यातील स्वयंसहाय्य गट बँक जोडणी कार्यक्रमाचा तपशील

(दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी)

बँक प्रकार	तपशील	एकूण स्वयंसहाय्य गट		केवळ महिलांचे स्वयंसहाय्य गट	
		संख्या	रक्कम (₹ कोटी)	संख्या	रक्कम (₹ कोटी)
सहकारी	बचत	४,३३,११९	५२२.५८	४,००,४९२	४८७.००
	कर्जवाटप	२२,१०२	३८१.१५	२१,९३०	३७७.६९
	थकीत कर्जे	३१,३२६	३६०.६६	३०,७५८	३५४.७२
प्रादेशिक ग्रामीण	बचत	१,६३,४५०	६३२.४९	१,५२,३६५	६०२.६७
	कर्जवाटप	२४,३९६	६१०.८५	२४,०९१	६०२.१५
	थकीत कर्जे	४३,७९७	६३६.५३	४१,६४४	६१८.२९
सार्वजनिक क्षेत्रातील वाणिज्यिक	बचत	७,८४,४११	१,८५३.४३	५,७८,०१६	१,१९८.२२
	कर्जवाटप	१,५९,९२२	४,७४३.०५	१,५२,३९१	४,५६७.११
	थकीत कर्जे	२,३४,१२८	५,०१७.०२	२,०९,१३४	४,६६४.८५
खाजगी क्षेत्रातील वाणिज्यिक	बचत	३,०४,४९९	५३७.३८	३,००,१६०	५२४.६४
	कर्जवाटप	८५,१७३	३,५२८.९१	८५,१४६	३,५२७.५७
	थकीत कर्जे	१,४६,३१०	३,५८४.९६	१,४४,७७२	३,५७६.९१

आधार : राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक

वित्तीय समावेशन

६.१० वंचित आणि अल्प उत्पन्न गटांना किफायतशीर वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देणे आणि वेळेवर पुरेसे कर्ज उपलब्ध करून देणे हा वित्तीय समावेशनाचा उद्देश आहे. प्रधानमंत्री जन धन योजना, अटल पेन्शन योजना, प्रधानमंत्री मुद्रा योजना, प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजना, प्रधानमंत्री विश्वकर्मा योजना इत्यादी काही योजना आर्थिक समावेशासाठी राबविण्यात येत आहेत.

६.१०.१ **प्रधानमंत्री जन धन योजना:** प्रधानमंत्री जन धन योजनेद्वारे बँक खाती, रक्कम हस्तांतरण, पतपुरवठा, विमा, निवृत्तीवेतन इत्यादी वित्तीय सेवा प्रदान केल्या जातात. राज्यात दि. ३१ डिसेंबर, २०२४ पर्यंत प्रधानमंत्री जन धन योजनेअंतर्गत एकूण ३.६१ कोटी बँक खाती उघडण्यात आली असून एकूण खात्यांपैकी १.९८ कोटी खाती (५५ टक्के) ग्रामीण/निम - नागरी भागातील होती. या खात्यांमध्ये एकूण ₹ १५,४७८ कोटी रक्कम शिल्लक होती. या योजनेअंतर्गत सुमारे २.५३ कोटी 'रुपे कार्ड' चे वाटप करण्यात आले. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी वित्तीय समावेशनाअंतर्गत पुरविलेल्या बँकिंग सुविधा तपशील तक्ता ६.९ मध्ये दिला आहे व जिल्हा निहाय प्रधानमंत्री जन धन योजनेचा तपशील परिशिष्ट ६.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.९ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी वित्तीय समावेशनाअंतर्गत पुरविलेल्या बँकिंग सुविधा

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२२	२०२३	२०२४*
गावात असलेली बँकींग केंद्रे (संख्या)	१,०७,७१८	७८,८९४	७१,९७०
किमान ठेव बचत बँक खाते			
संख्या ('०००)	४५,१०४	४४,३८७	४५,२४४
रक्कम (₹ कोटी)	१४,५८७.५०	१५,९६३.६३	१९,०१०.६०
ओव्हर ड्राफ्ट उचललेली रक्कम (₹ कोटी)	५१.६०	५३.९४	५२.२६
किसान क्रेडिट कार्ड			
संख्या ('०००)	३,९१६	४,०३६	४,१५७
येणे रक्कम (₹ कोटी)	४८,६६८.१०	५१,७७५.७२	५६,४८८.१८

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

* अस्थायी

६.१०.२ **प्रधानमंत्री मुद्रा योजना:** प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेचा प्रमुख उद्देश सूक्ष्म उद्योग क्षेत्राच्या विकासासाठी वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करून देणे आहे. उत्पन्न निर्मिती उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या बिगरशेती सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना सुलभ कर्ज उपलब्ध करण्याची मूलभूत गरज या योजनेतून भागविण्यात येते. दि. ३० सप्टेंबर, २०२४ पर्यंत राज्यातील २०.१४ लाख लाभार्थ्यांना एकूण **₹** १९,३९२ कोटींचे कर्ज वाटप करण्यात आले. या योजनेअंतर्गत देश पातळीवर वितरित करण्यात आलेल्या एकूण कर्जाच्या रकमेत राज्याचा हिस्सा ९.५ टक्के होता. प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची राज्यातील प्रगती तक्ता ६.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१० प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची राज्यातील प्रगती

प्रकार	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
शिशु (₹ ५०,००० पर्यंत)			
खाते संख्या	३८,५६,९४४	३५,२५,६३२	१२,५५,२३८
मंजूर कर्जे (₹ कोटी)	११,६४८.६८	११,७०८.४५	४,४४३
वितरीत कर्जे (₹ कोटी)	११,६००.६३	११,६८४.५५	४,४३६
किशोर (₹ ५०,००० ते ₹ ५ लाख)			
खाते संख्या	१२,६८,६८९	१५,९७,३२९	६,८२,१८८
मंजूर कर्जे (₹ कोटी)	१४,५६६.९९	१८,३६३.९०	८,०५७
वितरीत कर्जे (₹ कोटी)	१४,३७७.२०	१८,२२१.००	७,९५२
तरुण (₹ ५ लाख ते ₹ १० लाख)			
खाते संख्या	१,२७,६९१	१,५७,०१८	७६,२९२
मंजूर कर्जे (₹ कोटी)	१०,३१६.३१	१३,००२.८१	७,१५३
वितरीत कर्जे (₹ कोटी)	१०,१२६.६९	१२,८६८.१९	७,००४
सर्व			
खाते संख्या	५२,५३,३२४	५२,७९,९७९	२०,१३,७१८
मंजूर कर्जे (₹ कोटी)	३६,५३१.९८	४३,०७५.१६	१९,६५३
वितरीत कर्जे (₹ कोटी)	३६,१०४.५२	४२,७७३.७४	१९,३९२

आधार: राज्यस्तरीय बँकर्स समिति, महाराष्ट्र राज्य + सप्टेंबर पर्यंत

६.१०.३ **प्रधानमंत्री विश्वकर्मा योजना** : भारतातील कारागीर समुदायाच्या कल्याणासाठी आणि सक्षमीकरणासाठी दि. १७ सप्टेंबर, २०२३ रोजी प्रधानमंत्री विश्वकर्मा योजना सुरू करण्यात आली. ही योजना कारागिरांना कौशल्य विकास प्रशिक्षण आणि आर्थिक सहाय्य प्रदान करते. राज्यात दि. ३० सप्टेंबर, २०२४ पर्यंत १९,७५५ लाभार्थ्यांना **₹** १६९.२३ कोटी रकमेची कर्जे मंजूर करण्यात आली असून त्यापैकी, **₹** ८७.७९ कोटी रक्कम ११,०२९ लाभार्थ्यांना वितरित करण्यात आली.

ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी

६.११ भारत सरकारने चालू असलेल्या ग्रामीण पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी सन १९९५-९६ मध्ये ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी सुरू केला. ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीचा प्रमुख उद्देश राज्य शासनाच्या महामंडळांना सध्या चालू असलेले प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी कर्ज पुरवठा करणे आहे. ग्रामीण पेयजल पुरवठा, मृद संधारण, ग्रामीण बाजारपेठा, ग्रामीण आरोग्य केंद्रे, प्राथमिक शाळा, अंगणवाड्या, अपारंपारिक ऊर्जा, इत्यादी उपक्रमांचा समावेश करून या कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढविण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत कृषी व संलग्न कार्ये, ग्रामीण दळणवळण आणि सामाजिक क्षेत्र या तीन ढोबळ क्षेणीमध्ये वर्गीकृत ३९ अनुज्ञेय कार्यांना वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करून देण्यात येते. ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीअंतर्गत राज्यात मंजूर व वितरित कर्जे तक्ता ६.११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.११ ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीअंतर्गत राज्यात मंजूर व वितरित कर्जे

(दि. २७ नोव्हेंबर, २०२४ रोजी)

टप्पे	वर्ष	सद्यस्थिती	मंजूर कर्ज (₹ कोटी)	वितरित कर्जे (₹ कोटी)
I - XXIV	१९९५ - २०१९	पूर्ण	१६,३३४.५३	१४,३३७.४३
XXV - XXIX	२०१९ - २०२४	चालू	८,०४५.९८	५,४१९.४९
XXX	२०२४ - २०२५	चालू	१,२४९.२४	०.००

आधार : राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक

भांडवली बाजार

६.१२ बचतींना दिर्घकालीन गुंतवणुकीत रूपांतरीत करून अर्थव्यवस्थेसाठी भांडवल निर्मितीला चालना देणारा भांडवली बाजार हा वित्तीय व्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. मुंबई शेअर बाजार मर्यादित आणि राष्ट्रीय शेअर बाजार मर्यादित हे राज्यात कार्यरत असलेले देशातील सर्वात तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत आणि अत्याधुनिक शेअर बाजार आहेत. मुंबई शेअर बाजार हा जगातील सर्वात जुना आणि सर्वात महत्त्वाचा शेअर बाजार असून राष्ट्रीय शेअर बाजार हा जगातील सर्वात मोठ्या शेअर बाजारांपैकी एक आहे.

६.१२.१ **प्राथमिक बाजार:** प्राथमिक बाजार कंपन्यांना भांडवल उभारण्यासाठी समभाग आणि बाँड्स, बहुतेकदा प्रारंभिक सार्वजनिक प्रस्तावाद्वारे (आय. पी. ओ.) प्रथमच थेट गुंतवणूकदारांना उपलब्ध करून देतो. प्राथमिक बाजारात उभारणी केलेल्या रकमेचा तपशिल तक्ता ६.१२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.१२ प्राथमिक बाजारात उभारणी केलेल्या रकमेचा तपशिल

समभाग प्रकार	महाराष्ट्र समभाग (संख्या)		महाराष्ट्र उभारणा केलेली रक्कम (₹ कोटी)		अखिल भारत समभाग (संख्या)		अखिल भारत उभारणा केलेली रक्कम (₹ कोटी)	
	२०२३-२४	२०२४-२५+	२०२३-२४	२०२४-२५+	२०२३-२४	२०२४-२५+	२०२३-२४	२०२४-२५+
इक्वीटी	११४	९५	२५,४३९	२९,२९७	३४०	३०२	८३,०९३	१,२१,६३३
ऋण	१३	१०	३,९०६	२,५४१	४५	२५	१९,१६६	५,५२६
एकूण	**१२७**	**१०५**	**२९,३४५**	**३१,८३८**	**३८५**	**३२७**	**१,०२,२५९**	**१,२७,१५९**

आधार : सिक्युरिटीज अँड एक्स्चेंज बोर्ड ऑफ इंडिया + ऑक्टोबर पर्यंत

६.१२.२ **स्थावर मिळकत गुंतवणूक संस्था आणि पायाभूत गुंतवणूक संस्था:** स्थावर मिळकत गुंतवणूक संस्था आणि पायाभूत गुंतवणूक संस्था ही नाविन्यपूर्ण संसाधने असून गुंतवणूकदारांकडून निधी गोळा करतात व एकत्रित रक्कम अनुक्रमे स्थावर मालमत्ता आणि पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करतात. स्थावर मिळकत गुंतवणूक संस्था आणि पायाभूत गुंतवणूक संस्थांद्वारे उभारणी केलेल्या रकमांचा तपशील तक्ता ६.१३ मध्ये दिला आहे.

६.१२.३ **दुय्यम बाजार:** दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजाराचे बाजार भांडवल अनुक्रमे ₹ ३८७ लाख कोटी आणि ₹ ३८४ लाख कोटी होते. ऑक्टोबर, २०२४ अखेर मुंबई शेअर बाजार व राष्ट्रीय शेअर बाजाराचे बाजार भांडवल अनुक्रमे ₹ ४४५ लाख कोटी आणि ₹ ४४१ लाख कोटी होते. राष्ट्रीय व मुंबई शेअर बाजार मर्यादित यांची उलाढाल तक्ता ६.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१३ स्थावर मिळकत गुंतवणूक संस्था आणि पायाभूत गुंतवणूक संस्थांद्वारे उभारणी केलेल्या रकमांचा तपशील

संस्था	महाराष्ट्र उभारणा रक्कम (₹ कोटी)		अखिल भारत उभारणा रक्कम (₹ कोटी)	
	२०२३-२४	२०२४-२५+	२०२३-२४	२०२४-२५+
स्थावर मिळकत गुंतवणूक संस्था	३,२००	०	५,९०५	१,२२८
पायाभूत गुंतवणूक संस्था	१९,५४४	९,३८३	३३,११८	९,३८३
एकूण	**२२,७४४**	**९,३८३**	**३९,०२३**	**१०,६११**

आधार : सिक्युरिटीज अँड एक्स्चेंज बोर्ड ऑफ इंडिया + ऑक्टोबर पर्यंत

तक्ता ६.१४ राष्ट्रीय व मुंबई शेअर बाजार मर्यादित यांची उलाढाल

(₹ '००० कोटी)

शेअर बाजार	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
राष्ट्रीय	१३,३०५	२०,१०३	१८,१०५
मुंबई	१,०२९	१,६२९	१,३३६

आधार : सिक्युरिटीज अँड एक्स्चेंज बोर्ड ऑफ इंडिया + ऑक्टोबर पर्यंत

विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र

६.१३ कमोडिटी डेरिव्हेटिव्ह्जचा व्यापार राज्यात कार्यरत असलेल्या मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज ऑफ इंडिया (एमसीएक्स), नॅशनल कमोडिटी अँड डेरिव्हेटिव्ह एक्सचेंज लिमिटेड (एनसीडीईएक्स), राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजार मधून होतो. विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र यांची उलाढाल तक्ता ६.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१५ विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र यांची उलाढाल

विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र	समाविष्ट विक्रेय वस्तू (संख्या)			उलाढाल (₹ '००० कोटी)		
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
एमसीएक्स	२२	२६	२६	१४,७८१	२७,६५५	३०,०८०
एनसीडीईएक्स	२५	२१	२०	२०७	२०६	९२
मुंबई शेअर बाजार	१५	१४	११	८	३६	२८१
राष्ट्रीय शेअर बाजार	७	१०	९	१८	२०२	५९०

आधार : सिक्युरिटीज अँड एक्स्चेंज बोर्ड ऑफ इंडिया + ऑक्टोबर पर्यंत

संयुक्त भांडवली संस्था

६.१४ संयुक्त भांडवली संस्था पूरक उद्योग, व्यापार आणि व्यापाराशी संबंधित विविध उपक्रमांची वाढ सुलभ करून रोजगाराच्या महत्त्वपूर्ण संधी निर्माण करतात. भारतातील एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी दि. ३० नोव्हेंबर, २०२४ रोजी सुमारे १९.१ टक्के कंपन्या राज्यातील होत्या तर भरणा केलेल्या भाग भांडवलामध्ये राज्याचा हिस्सा २४.८ टक्के होता. संयुक्त भांडवली संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भाग भांडवल तक्ता ६.१६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.१६ संयुक्त भांडवली संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भाग भांडवल

बाब	महाराष्ट्र				अखिल भारत			
	संस्था (संख्या)		भरणा केलेले भाग भांडवल (₹ '००० कोटी)		संस्था (संख्या)		भरणा केलेले भाग भांडवल (₹ '००० कोटी)	
	२०२३-२४	२०२४-२५+	२०२३-२४	२०२४-२५+	२०२३-२४	२०२४-२५+	२०२३-२४	२०२४-२५+
खाजगी	३,०८,८५५	३,२५,२२०	५१३.४९	५४८.१३	१६,१९,२४८	१७,१९,१६१	२,१७४.५५	२,१९६.९४
सार्वजनिक	१६,७१०	१६,९०९	८७७.३१	९०४.११	७२,२४७	७३,००६	३,४६२.१३	३,६४९.४१
सर्व	**३,२५,५६५**	**३,४२,१२९**	**१,३९०.८०**	**१,४५२.२४**	**१६,९१,४९५**	**१७,९२,१६७**	**६,५३६.६८**	**५,८४६.३५**

आधार : कॉर्पोरेट व्यवहार मंत्रालय, केंद्र शासन + नोव्हेंबर अखेर

म्युच्युअल फंड

६.१५ म्युच्युअल फंड ही व्यावसायिकरित्या व्यवस्थापित केलेली गुंतवणूकीची माध्यमे आहेत ज्यात गुंतवणूकदारांकडून निधी गोळा केला जातो आणि स्टॉक, बाँड आणि इतर सिक्युरिटीजच्या माध्यमातून वैविध्यपूर्ण गुंतवणूक केली जाते. महाराष्ट्रात नोंदणीकृत कार्यालय असलेल्या म्युच्युअल फंड एजन्सीकडून सन २०२४-२५ दरम्यान ऑक्टोबर पर्यंत ₹ ३,५३,६८४ कोटी रक्कमेची उभारणी केली असून संपूर्ण भारतातून ₹ ७,७१,९९५ कोटी रक्कम उभारण्यात आली होती. म्युच्युअल फंडाद्वारे उभारणी केलेली रक्कम तक्ता ६.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१७ म्युच्युअल फंडाद्वारे उभारणी केलेली रक्कम

(₹ '००० कोटी)

वर्ष	उभारणा रक्कम	
	नवीन म्युच्युअल फंड	अस्तित्वातील म्युच्युअल फंड
२०२२-२३	६२.००	१०,४४५.००
२०२३-२४	६६.६७	११,३८१.८५
२०२४-२५+	७७.९३	७,८०२.७८

आधार : असोसिएशन ऑफ म्युच्युअल फंडस इन इंडिया + ऑक्टोबर अखेर

विमा

६.१६ विविध अनपेक्षित घटनांमुळे उद्भवणाऱ्या आर्थिक जोखमींपासून व्यक्तींचे संरक्षण करणारे 'विमा' हे सर्वात प्रभावी जोखीम व्यवस्थापन साधन आहे. मालमत्तेचे नुकसान व हानीपासून संरक्षण करणे आणि व्यक्ती व व्यवसायांसाठी आर्थिक सुरक्षा जाळे प्रदान करण्याव्यतिरिक्त, विमा क्षेत्र बचतीला प्रोत्साहन देऊन विकासासाठी दीर्घकालीन भांडवलाचा पुरवठा करते. राज्यात आयुर्विमा क्षेत्रात २४ कंपन्या कार्यरत आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये राज्यातील एकूण आयुर्विमा व्यवसायात आयुर्विमा महामंडळाचा वाटा ६१.५ टक्के होता तर खाजगी क्षेत्रातील विमा कंपन्यांचा वाटा ३८.५ टक्के होता. सन २०२३-२४ या वर्षासाठी देशाच्या एकूण नवीन आयुर्विमा प्रीमियम मध्ये राज्याचा वाटा २८.७ टक्के होता. नव्याने उतरविण्यात आलेल्या वैयक्तिक आयुर्विमा पॉलिसींचा तपशील तक्ता ६.१८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.१८ नव्याने उतरविण्यात आलेल्या वैयक्तिक आयुर्विमा पॉलिसींचा तपशील

तपशील		संख्या ('०००')			विमा हप्ता (₹ कोटी)		
		२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
महाराष्ट्र	खाजगी	१,१३३	१,१६०	१,३०६	३०,८२९	४०,५५५	४१,६९२
	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	२,२४२	२,१०६	१,८४३	५५,३०६	७३,००६	६६,७२९
	एकूण	**३,३७५**	**३,२६६**	**३,१४९**	**८६,१३५**	**१,१३,५६१**	**१,०८,४२१**
अखिल भारत	खाजगी	७,३९९	८,०४८	८,७९२	१,१५,४२१	१,३८,४७६	१,५५,७३४
	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	२१,७५५	२०,४६५	२०,४३०	१,९८,७८६	२,३१,९२२	२,२२,६७१
	एकूण	**२९,१५४**	**२८,५१३**	**२९,२२२**	**३,१४,२०६**	**३,७०,३९८**	**३,७८,४०५**

आधार : विमा नियामक व विकास प्राधिकरण

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

६.१६.१ सन २०२३-२४ मध्ये देशात उतरविण्यात आलेल्या एकूण बिगर आयुर्विमा प्रिमियममध्ये राज्याचा वाटा २३.९ टक्के होता. राज्याने मागील वर्षाच्या तुलनेत बिगर-आयुर्विमा प्रिमियमच्या संकलनात १६.९ टक्के वाढ नोंदवली आहे. उतरविण्यात आलेल्या बिगर-आयुर्विमा प्रिमियमचा तपशिल तक्ता ६.१९ मध्ये दिला आहे.

आलेख ६.१ : सन २०२३-२४ मध्ये राज्यात उतरविण्यात आलेल्या घटकनिहाय बिगर-आयुर्विमा प्रिमियम

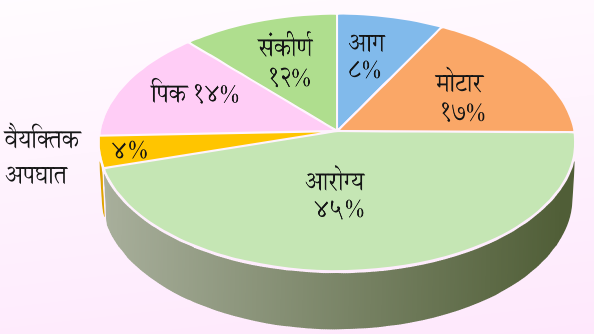

तक्ता ६.१९ उतरविण्यात आलेल्या बिगर-आयुर्विमा प्रिमियमचा तपशिल

(₹ कोटी)

वर्ष	विमा घटक							एकूण
	आग	मोटार		वैयक्तिक अपघात	आरोग्य	पीक	संकीर्ण#	
		स्वहानी	तृतीय पक्ष					
महाराष्ट्र								
२०२१-२२	५,०४५	३,७८१	५,५७६	२,१९५	२३,३०१	५,५६१	६,५००	५१,९५९
२०२२-२३	५,५०५	४,५६०	६,७६६	२,२२२	२६,३४९	५,८३४	७,८६८	५९,१०४
२०२३-२४	५,४५४	५,०१७	६,९१२	२,७८७	३१,२५८	९,६००	८,०६५	६९,०९३
अखिल भारत								
२०२१-२२	२१,५४८	२७,१७३	४३,२६१	६,९०४	७३,०५२	२९,४६५	१९,२८१	२,२०,६८४
२०२२-२३	२३,९३२	३१,७८३	४९,४९७	७,०३६	८९,४९२	३२,०१५	२३,१४०	२,५६,८९५
२०२३-२४	२५,६५६	३७,३२५	५४,४५६	७,७७१	१,०७,६८१	३०,७२८	२६,०६७	२,८९,६८४

आधार : विमा नियामक व विकास प्राधिकरण

कर्ज, विदेशी वैद्यकीय, प्रवास, सागरी मालवाहतूक, एव्हिएशन, अभियांत्रिकी, इत्यादी समाविष्ट

* * * * *

परिशिष्ट ६.१

राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्ज

(₹ कोटी)

वर्ष	वर्षाच्या जून महिन्यातील अखेरच्या शुक्रवारची स्थिती						एकूण ठेवी	एकूण कर्ज
	ग्रामीण		निमनागरी		नागरी / महानगर			
	ठेवी	कर्ज	ठेवी	कर्ज	ठेवी	कर्ज		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१९७१	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	१,४६०	१,२९१†
१९८१	३०९	२२६	७१४	३८४	६,५६८	५,३२१	७,५९०	५,९३१
१९९१	१,७०१	१,३५७	२,३४७	१,३५४	३६,१८१	२६,९३६	४०,२३०	२९,६४७
२००१	६,७६९	५,०२९	१०,०३४	४,१३८	१,५९,१९९	१,३४,३४०	१,७६,००१	१,४३,५०७
२०११	२९,२३१	२२,७०३	४९,१७४	२७,६०४	१३,२५,५५०	११,२५,७८०	१४,०३,९५५	११,७६,०८७
२०१५#	५६,२१४	४४,५७८	९५,६८८	६०,४७९	१९,८१,८१५	१८,७१,०००	२१,३३,७१८	१९,७६,०५७
२०१६#	६१,८२४	५२,८१७	१,०२,०२६	६७,६६०	२०,१३,७४६	२१,१४,८२७	२१,७७,५९६	२२,३५,३०४
२०१७#	६३,५९७	४६,७४०	१,२८,१२३	७७,९२०	१९,७१,९३५	२१,७४,९१९	२१,६३,६५४	२२,९९,५८०
२०१८#	७०,१०४	४९,३८४	१,३९,३१२	८४,८७५	१९,५५,३२५	२१,९६,३२२	२२,८९,३०१	२४,०४,७६६
२०१९#	७७,२७६	५२,२४२	१,५६,९००	९२,२०५	२३,१५,७६७	२५,७०,३६२	२५,४९,९४३	२७,१४,८०९
२०२०#	९१,७०९	५३,९२९	१,८३,७८०	९६,४५९	२४,७९,४७९	२६,७५,८३३	२७,५४,९६८	२८,२६,२२०
२०२१#	९९,०६२	६२,२९३	१,९६,५५१	१,११,४०८	२७,५७,८४१	२७,२२,०४१	३०,५३,४५४	२८,९५,७४२
२०२२#	१,०३,६८०	६६,५५९	२,०८,३९७	१,२५,३८५	३१,८८,९०२	२९,९०,९६२	३५,००,९७९	३१,८२,९०६
२०२३#	१,१३,०६९	७६,८४८	२,२२,८२२	१,४६,१५०	३५,८७,०१६	३६,४४,३५६	३९,२२,९०८	३८,६७,३५४
२०२४#	१,२९,३८१	८७,०१२	२,५९,५२२	१,९२,००२	४२,७८,९४४	४३,१९,७१३	४६,६७,८४७	४५,९८,७२७

वर्ष	दरडोई ठेवी (₹)	दरडोई कर्ज (₹)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या			दर लाख लोकसंख्येमागे बँकींग कार्यालयांची संख्या
			ग्रामीण व निमनागरी	नागरी / महानगर क्षेत्रातील	एकूण	
(१)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)
१९७१	२९०	२५६	उ.ना.	उ.ना.	१,४७१	२.९
१९८१	१,२०४	९४०	उ.ना.	उ.ना.	३,६२७	५.८
१९९१	५,३४४	३,५८०	३,३५३	२,२३८	५,५९१	७.४
२००१	१८,१०६	१४,७६३	३,३८०	२,९१४	६,२९४	६.५
२०११	१,२४,०४८	१,०३,९११	३,९०२	४,६१३	८,५१५	७.५
२०१५#	१,८१,९८८	१,६८,५४१	५,५५५	५,७२९	११,२८४	९.६
२०१६#	१,८१,३८३	१,८६,१९०	५,७५३	६,०३६	११,७८९	९.८
२०१७#	१,७८,१०१	१,८९,२८९	५,८२२	६,३६९	१२,१९१	१०.०
२०१८#	१,८६,२२३	१,९५,६१९	५,९०८	६,४०९	१२,३१७	१०.०
२०१९#	२,०७,४२५	२,२०,८३६	५,९९५	६,५०६	१२,५०१	१०.२
२०२०#	२,२३,४३९	२,२९,२१३	६,२६४	६,८५०	१३,११४	१०.६
२०२१#	२,४५,३८१	२,३२,७०७	६,३३२	६,८२८	१३,१६०	१०.६
२०२२#	२,७८,९८०	२,५३,६३४	६,३४१	६,८७९	१३,२२०	१०.५
२०२३#	३,१०,१९५	३,०५,८०२	६,४४१	७,१५१	१३,५९२	१०.७
२०२४#	३,६६,३९३	३,६०,९६७	६,५५४	७,३७५	१३,९२९	१०.९

३१ मार्च रोजी   उ.ना. उपलब्ध नाही   † आकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत.

टीप - आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - भारतीय रिझर्व्ह बँक

परिशिष्ट ६.२

जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज योजना (२०२४-२५)

(₹ कोटी)

अ. क्र.	जिल्हा	प्राधान्य क्षेत्र					बिगर प्राधान्य क्षेत्र	एकूण योजना
		कृषि व संलग्न कार्ये		बिगर शेती क्षेत्र	इतर प्राधान्य क्षेत्र	एकूण		
		एकूण कर्ज	त्यापैकी, पीक कर्ज					
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	मुंबई शहर	२२,१७४	१००	१,६४,९९७	४७,८५५	२,३५,०२६	२४,९०,०००	२७,२५,०२६
२	मुंबई उपनगर	१०,००१	१००	८७,९३०	१९,०९०	१,१७,०२१	३,६९,५०५	४,८६,५२६
३	ठाणे	४,०००	४५०	३०,०००	५,५००	३९,५००	८३,५००	१,२३,०००
४	पालघर	८७५	३५०	३,६७०	१,५९०	६,१३५	७,१५०	१३,२८५
५	रायगड	१,७५०	४५०	५,१००	१,९५०	८,८००	३८,२००	४७,०००
६	रत्नागिरी	२,३१९	८६८	१,३२३	४९९	४,१४१	२,३११	६,४५३
७	सिंधुदुर्ग	१,१००	६००	९७५	४००	२,४७५	२,५७५	५,०५०
८	नाशिक	९,३६२	४,३००	१३,१००	२,९०१	२५,३६३	१७,५९८	४२,९६१
९	धुळे	२,३५०	१,२५०	१,४७७	७८१	४,६०८	२,२८०	६,८८८
१०	नंदुरबार	१,४४१	९००	३६०	२९७	२,०९८	१,०४०	३,१३८
११	जळगाव	७,५००	४,०००	३,९००	७००	१२,१००	५,०००	१७,१००
१२	अहिल्यानगर	१२,०९२	८,७८०	३,८५०	५२५	१६,४६७	१५,२५५	३१,७२३
१३	पुणे	१६,१००	६,३७०	५२,०००	७,५००	७५,६००	२,२६,०००	३,०१,६००
१४	सातारा	५,८००	३,६००	२,६६०	३,०६०	११,५२०	६,७००	१८,२२०
१५	सांगली	५,६५०	३,१५०	४,६८०	६४०	१०,९७०	१०,९९०	२१,९६०
१६	सोलापूर	८,५७०	४,६००	३,९५०	१,७२१	१४,२४०	६,०३०	२०,२७०
१७	कोल्हापूर	६,४००	३,६००	९,८००	१,३००	१७,५००	१६,८००	३४,३००
१८	छत्रपती संभाजीनगर	४,७५०	२,४००	७,९००	१,२५०	१३,९०१	१४,१५०	२८,०५१
१९	जालना	२,७७०	१,८२०	१,२००	३००	४,२७०	२,२००	६,४७०
२०	परभणी	३,७७९	२,२५३	८७२	३८२	५,०३३	१,३८०	६,४१३
२१	हिंगोली	२,०३१	१,४१०	५५१	२३८	२,८२०	७३५	३,५५५
२२	बीड	३,५१०	२,४१०	२,०२०	१,०५०	६,५८०	१,९००	८,४८०
२३	नांदेड	३,७११	२,५११	१,६५०	१,३९९	६,७६०	३,३४०	१०,१००
२४	धाराशिव	३,०५४	२,२०२	४६२	३१७	३,८३३	१,३१५	५,१४८
२५	लातूर	४,९२५	३,०००	२,६००	७००	८,२२५	३,६३०	११,८५५
२६	बुलढाणा	३,९००	२,२००	१,३५०	६२०	५,८७०	४,२००	१०,०७१
२७	अकोला	३,०५०	१,५००	१,९६०	३७०	५,३८०	२,४७०	७,८५०
२८	वाशिम	२,२३५	१,६००	६२०	३४८	३,२०३	८७५	४,०७८
२९	अमरावती	३,५००	२,१००	२,७५०	८३०	७,०८०	३,४००	१०,४८०
३०	यवतमाळ	३,६००	२,४००	१,३७२	८०८	५,७८०	२,४५०	८,२३०
३१	वर्धा	२,२००	१,१००	१,४५०	१८८	३,८३८	१,२७०	५,१०८
३२	नागपूर	६,९००	१,९००	१९,९००	१,३३०	२८,१३०	२५,०००	५३,१३१
३३	भंडारा	१,३९४	८७५	६७५	३०५	२,३७४	५००	२,८७४
३४	गोंदिया	१,५०२	७५०	९००	३३०	२,७३२	८६०	३,५९२
३५	चंद्रपूर	२,३७५	१,३७५	१,८००	३७५	४,५५१	३,७००	८,२५१
३६	गडचिरोली	६७०	३८५	४३०	१६४	१,२६४	१,०००	२,२६४
	महाराष्ट्र राज्य	**१,७७,३४२**	**७७,६५९**	**४,४०,२३५**	**१,०७,६१३**	**७,२५,१९०**	**३३,७५,३१०**	**४१,००,५०१**

टीप - आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य

परिशिष्ट ६.३

जिल्हानिहाय प्रधान मंत्री जन-धन योजनेचा तपशील

(३१ डिसेंबर, २०२४ पर्यंत)

अ. क्र.	जिल्हा	उघडण्यात आलेली एकूण खाती	देण्यात आलेली एकूण रुपे कार्ड	किमान शिलकीची मर्यादा नसलेली खाती	एकूण ठेवी (₹ कोटी)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१	मुंबई शहर	६,१०,०३८	५,११,०८३	७४,७०८	३३१.२९
२	मुंबई उपनगर	१०,२५,२४५	८,३२,३२३	१,३६,०४१	४९२.३३
३	ठाणे	१५,६८,९६२	११,८५,८१४	१,९८,३४६	६८५.११
४	पालघर	९,५०,१४८	६,३५,५१८	६०,१७२	४४८.४७
५	रायगड	६,५५,०३२	४,४४,४३४	६८,७८६	३६६.२७
६	रत्नागिरी	३,९०,६५३	२,४२,८१६	३६,३६३	२३५.८५
७	सिंधुदुर्ग	१,९४,८०३	१,३३,६७३	१५,३२३	१२७.४९
८	नाशिक	२३,६१,०४१	१५,२७,४३६	१,७०,३८७	१,१९६.४०
९	धुळे	८,५९,१२१	५,९७,२४१	८१,३२४	२५८.००
१०	नंदुरबार	७,८२,३९७	५,७४,९४८	६०,८८२	२०६.४३
११	जळगाव	१५,९३,३५५	११,२९,८५८	१,०३,३११	५६०.९७
१२	अहिल्यानगर	१६,९१,३९८	१२,४३,३४३	१,१०,२२१	८३०.६४
१३	पुणे	२०,२४,०६५	१३,९५,२८८	२,१४,३१५	१,२६२.२०
१४	सातारा	८,६६,५१८	५,८३,६५९	७५,७५४	३४७.५४
१५	सांगली	९,३२,९२६	६,६७,०५६	१,४०,१७३	३१८.२१
१६	सोलापूर	१७,१४,७२८	१३,१६,०५४	१,३५,९१५	७३९.९०
१७	कोल्हापूर	१४,४७,०७६	१०,५०,८२४	१,५२,०९३	५४६.६९
१८	छत्रपती संभाजीनगर	१५,४२,८३९	९,९१,३२२	१,४४,१०४	६१०.४१
१९	जालना	८,४४,११०	४,९२,३७०	६४,१६९	२७२.१८
२०	परभणी	९,०३,५८७	५,४५,७५२	८४,७४५	२७९.९८
२१	हिंगोली	६,४८,१९७	४,०५,८२३	५९,६७३	१८७.७४
२२	बीड	१२,६८,९८२	८,२५,७६५	१,०७,८२८	६३८.२४
२३	नांदेड	१५,०५,०३४	१०,१९,७८८	१,५५,५११	४६८.८८
२४	धाराशिव	७,३७,३१८	४,७२,०७७	७१,९६९	४०८.७२
२५	लातूर	९,४४,६४७	६,५९,२१०	८९,८५९	३५०.३५
२६	बुलढाणा	९,३८,७७०	७,००,९००	४१,८७०	२४८.४५
२७	अकोला	६,३७,६८५	४,२०,१४१	३७,६१०	१८८.८४
२८	वाशिम	४,३०,७९८	३,१०,८९९	२२,१९९	११०.६९
२९	अमरावती	९,३०,५१५	६,४३,५१७	६६,३८३	३२९.४३
३०	यवतमाळ	१२,११,३८८	८,५०,६४६	७८,७५९	३०७.९९
३१	वर्धा	३,७१,५९८	२,८२,३६२	२४,३०६	१८४.४१
३२	नागपूर	१४,१५,७८८	११,१३,०८४	१,०४,१२४	७४०.७१
३३	भंडारा	५,०४,९९५	३,८२,८२८	२३,६३१	३०१.९८
३४	गोंदिया	६,६४,६९९	४,४८,०३२	३५,१६२	३४६.३९
३५	चंद्रपूर	६,९१,३७६	४,९१,५२०	३४,४८०	३५९.२१
३६	गडचिरोली	३,३५,२१८	२,४२,२३१	१२,९६५	१८९.९७
	महाराष्ट्र राज्य	**३,६१,९५,०५०**	**२,५३,६९,६३५**	**३०,९३,४६१**	**१५,४७८.३७**

आधार - राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य

७ कृषि व संलग्न कार्ये

७. कृषि व संलग्न कार्ये

कृषि

७.१ अन्न सुरक्षा आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन देणारे कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र हे राज्य अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. राज्यातील निम्म्याहून अधिक लोकसंख्या उपजीविकेसाठी या क्षेत्रावर अवलंबून आहे. गेल्या काही वर्षांत या क्षेत्रात उल्लेखनीय बदल दिसून आले आहेत. अन्न सुरक्षा आणि शाश्वत विकास सुनिश्चित करण्यासाठी या क्षेत्रातील आव्हानांसंदर्भात उपाययोजना आवश्यक आहेत.

७.२ राज्यातील कृषि क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात पिक विविधता असून यात प्रामुख्याने ऊस, कापूस, सोयाबीन, कडधान्ये आणि फळपिके यांसारख्या पिकांचा समावेश आहे. हवामान बदलाचे परिणाम आणि जमिनीच्या उत्पादकतेचा ऱ्हास राज्यासमोर एक आव्हान आहे. कृषि उत्पादन वाढविणे, निर्यातीला चालना देणे आणि कृषि प्रक्रियेला प्रोत्साहन देणे यासाठी शासनाकडून विविध धोरणात्मक उपक्रम राबविण्यात येत आहेत. तसेच, नैसर्गिक आपत्तींमुळे शेतकऱ्यांचे होणारे आर्थिक नुकसान भरून काढण्यासाठी जोखीम व्यवस्थापन आणि जोखीम कमी करण्याच्या उपायांसह शेतकऱ्यांच्या हितासाठी विविध योजना राज्यात राबवल्या जात आहेत.

मान्सून २०२४

७.३ राज्यात मान्सून पावसाचे आगमन दि. ६ जून, २०२४ रोजी झाले. राज्यात सरासरी पावसाच्या तुलनेत जून, जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर आणि ऑक्टोबरमध्ये अनुक्रमे १०६.७ टक्के, १४५.५ टक्के, ९०.५ टक्के, ११५.५ टक्के आणि १२१.९ टक्के पाऊस झाला. मान्सून २०२४ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत सरासरी पावसाच्या तुलनेत राज्यात ११६.८ टक्के पाऊस झाला. राज्यातील एकूण ३५५ तालुक्यांपैकी (मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर जिल्हे वगळून) २०३ तालुक्यांमध्ये जास्त पाऊस, ६८ तालुक्यांमध्ये सरासरी पाऊस आणि ८४ तालुक्यांमध्ये कमी पाऊस झाला. पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण तक्ता ७.१ मध्ये दिले आहे. विभागनिहाय सरासरी आणि प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस तक्ता ७.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१ पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

पावसाची वर्गवारी (सरासरीशी टक्केवारी)	तालुक्यांची संख्या#											
	जून		जुलै		ऑगस्ट		सप्टेंबर		ऑक्टोबर		जून-ऑक्टोबर	
	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४
१२० व अधिक	११	१४८	२२६	२५७	०	१०६	२१२	१६३	४	१५१	१९	२०३
१०० - १२०	११	४५	५५	५६	२	३९	६७	७२	८	३१	६४	३६
८० - १००	२३	७३	४७	३५	६	७१	३८	७१	४	३९	१२६	३२
६० - ८०	५४	४२	२०	५	२९	८५	३०	३४	१८	५५	११२	२८
४० - ६०	१०९	३७	७	२	८५	४८	८	१३	३९	३७	३३	३५
२० - ४०	१३३	१०	०	०	१७२	६	०	२	६१	२१	१	२०
० - २०	१४	०	०	०	६१	०	०	०	२२१	२१	०	१

मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्ह्यातील तालुके वगळून

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.२ विभागनिहाय सरासरी आणि प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस

(मिमी)

कालावधीतील पाऊस			विभाग						महाराष्ट्र	
			कोकण#	नाशिक	पुणे	छत्रपती संभाजीनगर	अमरावती	नागपूर		
जून		सरासरी	६६२.५	१३९.७	१९८.६	१३४.०	१४७.६	१८७.१	२०७.६	
	२०२३	प्रत्यक्ष	४६४.६	६८.५	६८.४	५५.५	४८.६	१२६.६	१११.३	(५३.६)
	२०२४	प्रत्यक्ष	६२९.४	१६०	२११.१	१८३.३	१६३.७	१३१.१	२२१.५	(१०६.७)
जुलै		सरासरी	१,०६३.८	२१८.५	३२७.२	१८६.२	२३९.६	३६२.३	३३०.९	
	२०२३	प्रत्यक्ष	१,६८७.८	१९९.५	३०४.३	२७२.५	३७०.९	४६८.३	४५८.८	(१३८.६)
	२०२४	प्रत्यक्ष	१,५६३.२	२२५.४	४२२.२	२३०.२	३२४	६५१.५	४८१.४	(१४५.५)
ऑगस्ट		सरासरी	७६६.३	१९७.४	२४७.५	१९३.३	२३१.७	३४७.८	२८६.०	
	२०२३	प्रत्यक्ष	३१४.८	४९.९	७०.४	५४.३	७४.८	२०३.६	१०७.९	(३७.७)
	२०२४	प्रत्यक्ष	५९८.४	२५७.५	२५३.८	१६०.९	१९९.८	२३७.२	२५८.८	(९०.५)
सप्टेंबर		सरासरी	३७५.५	१५१.५	१७१.७	१६६.०	१३०.९	१७५.३	१७९.७	
	२०२३	प्रत्यक्ष	४७८.३	२२६.७	१४४.३	१९९	१८६.३	२८७.७	२३१.४	(१२८.८)
	२०२४	प्रत्यक्ष	४१५.७	१४५.६	१३५.८	२३०.१	१७५.९	२२७.७	२०७.६	(११५.५)
ऑक्टोबर		सरासरी	१०८.६	५३.१	९६.५	७१.३	५७.५	५३.४	७१.१	
	२०२३	प्रत्यक्ष	७७.७	५.२	३६.८	८.३	२.८	७.८	१९.३	(२७.१)
	२०२४	प्रत्यक्ष	१६६.५	९५.६	१०७.९	८१	५९.२	२८	८६.७	(१२१.९)
जून ते ऑक्टोबर		**सरासरी**	**२,९७६.७**	**७६०.२**	**१,०४१.५**	**७५०.८**	**८०७.३**	**१,१२५.९**	**१,०७५.३**	
	२०२३	प्रत्यक्ष	३,०२३.२	५४९.८	६२४.२	५८९.६	६८३.४	१,०९४	९२८.७	(८६.४)
	२०२४	प्रत्यक्ष	३,३७३.४	८८४.१	१,१३१.४	८८५.५	९२२.६	१,२७५.५	१,२५६.०	(११६.८)

\# मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे वगळून

टीप : कंसातील आकडे प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसाची सरासरी पावसाशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ७.१ : राज्यात पडलेल्या पावसाची सरासरी पावसाशी टक्केवारी

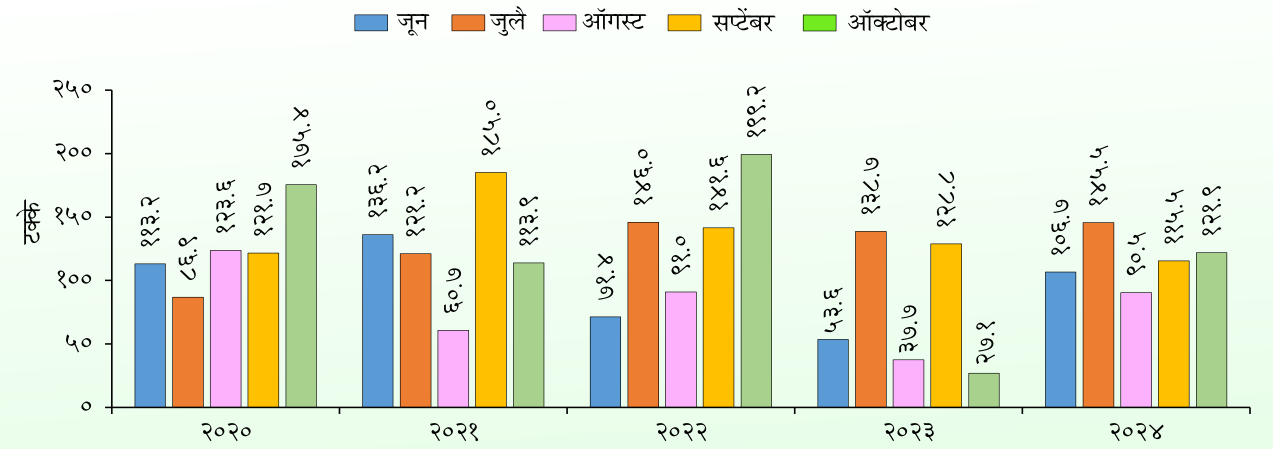

आलेख ७.२ : राज्यात पडलेल्या पावसाची सरासरी पावसाशी टक्केवारी

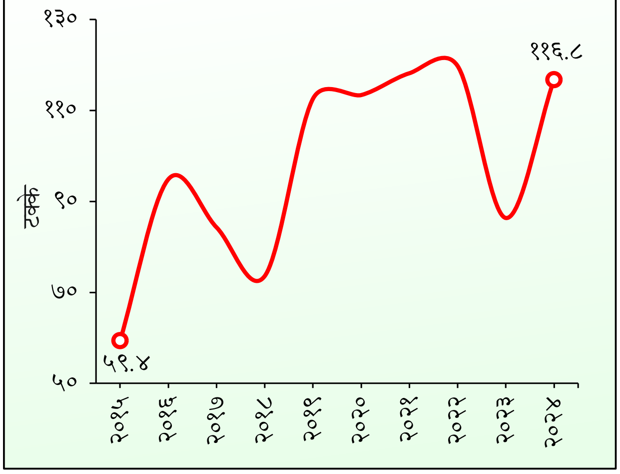

आलेख ७.३ : पडलेल्या पावसानुसार तालुक्यांची संख्या (सरासरीशी टक्केवारी)

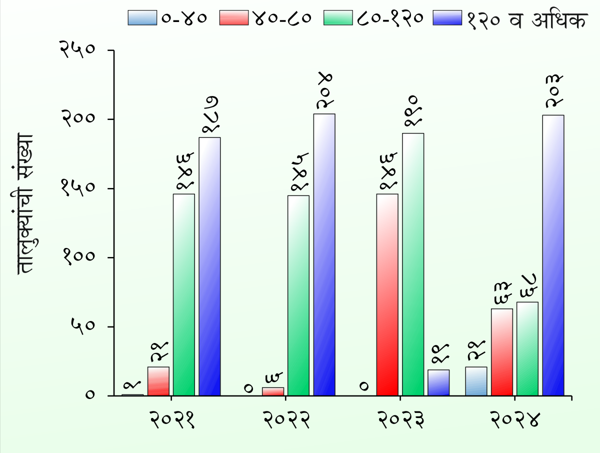

वहिती खातेदार

७.४ पहिली कृषि गणना सन १९७०-७१ मध्ये झाली. नविनतम (११ वी) कृषि गणना सन २०२१-२२ मध्ये झाली आहे. प्राथमिक आकडेवारीनुसार राज्यातील वहिती खातेदारांची संख्या सुमारे १७१.११ लाख, वहिती क्षेत्र सुमारे २१०.७९ लाख हेक्टर व वहिती खात्याची सरासरी १.२३ हेक्टर आहे.

- अनुसूचित जातीच्या वहिती खातेदारांचे सन १९९५-९६ मधील सरासरी वहिती क्षेत्र १.४७ हेक्टर होते व ते २०१५-१६ मध्ये १.२४ हेक्टर झाले.
- अनुसूचित जमातीच्या वहिती खातेदारांचे सन १९९५-९६ मधील सरासरी वहिती क्षेत्र २.१५ हेक्टर होते व ते २०१५-१६ मध्ये १.७६ हेक्टर झाले.

- महिला वहिती खातेदारांचे प्रमाण १९९५-९६ मध्ये १२.९ टक्के असून सरासरी वहिती क्षेत्र १.५८ हेक्टर होते व ते २०१५-१६ मध्ये १५.५ टक्के असून सरासरी वहिती क्षेत्र १.२२ हेक्टर होते

७.४.१ राज्यातील वहिती खात्यांच्या आकडेवारीची समय मालिका परिशिष्ट ७.१ मध्ये दिली आहे. राज्यातील वहिती खातेदारांची संख्या व वहिती खात्यांचे क्षेत्रफळ तक्ता ७.३ मध्ये दिले आहेत. निवडक राज्यांमधील वहिती खातेदारांची संख्या व वहिती क्षेत्रफळ तक्ता ७.४ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ७.३ राज्यातील वहिती खातेदारांची संख्या व वहिती क्षेत्र

आकार वर्ग (हेक्टर)	वहिती खातेदाराची संख्या ('०००)			वहिती क्षेत्र ('००० हेक्टर)		
	१९७०-७१	२०१५-१६	२०२१-२२*	१९७०-७१	२०१५-१६	२०२१-२२*
अत्यल्प/सीमांतिक (१.० पर्यंत)	१,२४२	७,८१६	९,३४३	५७८	३,४४९	४,२९६
अल्प/लहान (१.० ते २.०)	८७८	४,३३९	५,११७	१,२८४	५,७७१	७,१९०
निम-मध्यम (२.० ते ४.०)	१,०८७	२,३२७	२,०५४	३,१३१	६,०२५	५,३७८
मध्यम (४.० ते १०.०)	१,२२९	७३४	५३८	७,७१७	४,०९९	२,९७८
मोठे (१०.० व अधिक)	५१४	६९	५९	८,४७०	१,१६२	१,२३७
एकूण	**४,९५०**	**१५,२८५**	**१७,१११**	**२१,१८०**	**२०,५०६**	**२१,०७९**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

तक्ता ७.४ निवडक राज्यांमधील वहिती खातेदारांची संख्या व वहिती क्षेत्र

राज्य	वहिती खातेदाराची संख्या ('०००)		वहिती क्षेत्र ('००० हेक्टर)		सरासरी वहिती क्षेत्र (हेक्टर)	
	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६
आंध्र प्रदेश	७,६२१	८,५२४	८,०९६	८,००४	१.०६	०.९४
बिहार	१६,१९१	१६,४१३	३,७४६	६,४५७	०.३९	०.३९
छत्तीसगड	३,७४६	४,०१०	५,०८४	४,९९२	१.३६	१.२४
गुजरात	४,८८६	५,३२०	९,८९८	९,९७८	२.०३	१.८८
हरियाणा	१,६१७	१,६२८	३,६४६	३,६०९	२.२५	२.२२
कर्नाटक	७,८३२	८,६७७	१२,१६१	११,७२४	१.५५	१.३५
मध्य प्रदेश	८,८७२	१०,००४	१५,८३६	१५,६७१	१.७८	१.५७
महाराष्ट्र	**१३,६९९**	**१५,२८५**	**१९,७६७**	**२०,५०६**	**१.४४**	**१.३४**
पंजाब	१,०५३	१,०९२	३,९६७	३,९५३	३.७७	३.६२
राजस्थान	६,८८८	७,६५४	२१,१३६	२०,८७४	३.०७	२.७३
तामीळनाडू	८,११८	७,९३८	६,४८८	५,९७१	०.८०	०.७५
तेलंगणा	५,५५४	५,९४८	६,१९७	५,९७३	१.१२	१.००
उत्तर प्रदेश	२३,३२५	२३,८२२	१७,६२२	१७,४५१	०.७६	०.७३
पश्चिम बंगाल	७,१२३	७,२४३	५,५१०	५,४८७	०.७७	०.७६
अखिल भारत	**१,३८,३४८**	**१,४६,४५४**	**१,५९,५९२**	**१,५७,८१७**	**१.१५**	**१.०८**

आधार : कृषि गणना, केंद्र शासन

नैसर्गिक आपत्तींमुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई

७.५ माहे जानेवारी ते मे २०२४ या कालावधीत अवेळी पाऊस व गारपीटीमुळे झालेल्या नुकसानीसाठी एकूण ४.९५ लाख शेतकऱ्यांना सुमारे २.८८ लाख हेक्टर बाधित क्षेत्रासाठी ₹ ७९७.९४ कोटी नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली. तसेच माहे जून ते सप्टेंबर २०२४ या कालावधीत झालेल्या अवेळी पाऊस व अतिवृष्टी मुळे झालेल्या नुकसानीसाठी एकूण ५०.३६ लाख शेतकऱ्यांना सुमारे ३७.६७ लाख हेक्टर बाधित क्षेत्रासाठी ₹ १,४७०.९२ कोटी नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली.

जमिनीचा वापर

७.६ सन २०२३-२४ च्या जमीन वापराच्या आकडेवारीनुसार, राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी (३०७.५८ लाख हेक्टर) एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्र २४६.६७ लाख हेक्टर (७९.७ टक्के) व पिकांखालील निव्वळ क्षेत्र १६३.५४ लाख हेक्टर (५३.२ टक्के) होते. राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी परिशिष्ट ७.२ मध्ये दिली आहे.

आलेख ७.४ : राज्यातील जमिनीचा वापर - सन २०२३-२४

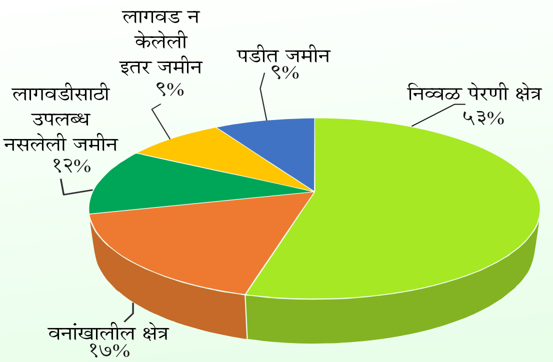

कृषि उत्पादन

७.७.१ **खरीप पिके:** सन २०२४-२५ च्या खरीप हंगामात १५७.३९ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली व ती मागील वर्षीच्या (१५६.५८ लाख हेक्टर) तुलनेत सुमारे ०.६ टक्क्यांने जास्त आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधान्ये व तेलबिया पिकांच्या क्षेत्रात वाढ अपेक्षित आहे. तर ऊस आणि कापूस पिकांच्या क्षेत्रात घट अपेक्षित आहे. प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र आणि उत्पादन तक्ता ७.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.५ प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे. टन)		
	२०२३-२४	२०२४-२५ (अस्थायी)	शेकडा बदल#	२०२३-२४	२०२४-२५ (अस्थायी)	शेकडा बदल#
तांदूळ	१,५२५.३९	१,५२०.५१	(-) ०.३	३,५८९.८६	३,५४६.८८	(-) १.२
ज्वारी	१११.७१	१०५.४७	(-) ५.६	९९.२८	१२६.१३	२७
बाजरी	३६७.२२	३९९.०६	८.७	२१२.५४	५१८.८५	१४४.१
नाचणी	६८.८९	६८.११	(-) १.१	११२.६५	९२.९०	(-) १७.५
मका	९०९.४२	१,१२१.५८	२३.३	१,४४०.९७	३,८६९.०६	१६८.५
इतर तृणधान्ये	४२.२१	३३.३५	(-) २१	२२.३४	१८.३७	(-) १७.८
एकूण तृणधान्ये	**३,०२७.८४**	**३,२४८.०८**	**७.३**	**५,४७७.७४**	**८,१७२.१९**	**४९.२**
तूर	१,१२९.४८	१,२२३.०२	८.३	१००८.३५	१,२६०.५७	२५
मूग	१८५.४६	२३६.१६	२७.३	७३.२०	१६१.८७	१२१
उडीद	२५९.७८	३८९.१७	४९.८	१०२.८८	३२६.६९	२१७.५
इतर कडधान्ये	६२.१०	७१.२८	१४.८	४७.२०	७४.५१	५७.९
एकूण कडधान्ये	**१,६३६.८२**	**१,९१९.६३**	**१७.३**	**१,२३१.६२**	**१,८२३.६४**	**४८.१**
एकूण अन्नधान्ये	**४,६६४.६६**	**५,१६७.७१**	**१०.८**	**६,७०९.३७**	**९,९९५.८३**	**४९.०**
सोयाबीन	५,१०९.७२	५,१५९.२७	१	६,६६८.१६	८,४३८.३१	२६.५
भूईमूग	१४४.९७	१४८.०७	२.१	१५५.५७	२१९.९६	४१.४
तीळ	३.८५	४.५२	१७.४	१.१५	१.२२	६.१
कारळ	४.४४	३.८७	(-) १२.८	१.२०	०.८१	(-) ३२.५
सुर्यफूल	२.५१	९.७८	२८९.६	०.४३	४.४१	९२५.६
इतर तेलबिया	३.५७	२.४७	(-) ३०.८	१.०७	०.७८	(-) २७.१
एकूण तेलबिया	**५,२६९.०६**	**५,३२७.९८**	**१.१**	**६,८२७.५८**	**८,६६५.४९**	**२६.९**
कापूस (रुई)@	४,२८७.०९	४,०८५.९९	(-) ४.७	८,९१८.०८	९,८८७.४६	१०.८
ऊस**	१,४३७.०२	१,१६७.०४	(-) १८.८	१,१२,६२६.६८	१,०५,२१९.१५	(-) ६.६
एकूण	**१५,६५७.८३**	**१५,७४८.७२**	**०.६**	-	-	-

@ १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे कापसाचे उत्पादन '००० गासड्यांमध्ये ** तोडणी क्षेत्र # परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारीवर आधारित

टीप : १) सन २०२३-२४ ची आकडेवारी अंतिम पुर्वानुमाना वर व २०२४-२५ ची आकडेवारी द्वितीय पुर्वानुमानावर आधारीत आहे.

२) आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.७.२ **रब्बी पिके:** सन २०२४-२५ च्या रब्बी हंगामात सुमारे ६२.८१ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी झाली व ती मागील वर्षीच्या (५८.७१ लाख हेक्टर) तुलनेत सात टक्के जास्त आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत तृणधान्य व कडधान्य क्षेत्रात वाढ तर तेलबियांच्या क्षेत्रात घट अपेक्षित आहे. प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र आणि उत्पादन तक्ता ७.६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.६ प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे. टन)		
	२०२३-२४	२०२४-२५	शेकडा बदल#	२०२३-२४	२०२४-२५	शेकडा बदल#
ज्वारी	१,५९०.८५	१,५०५.४१	(-) ५.४	१,६४४.४३	१,७२९.१८	५.२
गहू	१,०४६.८९	१,२५१.२५	१९.५	१,९८८.२९	२,५७५.१५	२९.५
मका	३५६.५९	४७१.७९	३२.३	९०४.८६	१,२९४.५४	४३.१
इतर तृणधान्ये	१०.४१	१२.५०	२०.१	४.३०	५.४१	२५.८
एकूण तृणधान्ये	**३,००४.७४**	**३,२४०.९५**	७.९	**४,५४१.८८**	**५,६०४.२८**	२३.४
हरभरा	२,६८७.९५	२,८२४.३६	५.१	२,८३६.०८	३,५३६.५४	२४.७
इतर कडधान्ये	१०८.७३	१५३.९९	४१.६	५२.१६	७९.३७	५२.२
एकूण कडधान्ये	**२,७९६.६८**	**२,९७८.३५**	**६.५**	**२,८८८.२४**	**३,६१५.९१**	**२५.२**
एकूण अन्नधान्ये	**५,८०१.४२**	**६,२१९.३०**	**७.२**	**७,४३०.१२**	**९,२२०.१९**	**२४.१**
तीळ	१.३२	१.७२	३०.३	०.९२	०.५६	(-) ३९.१
करडई	४१.३३	३३.३४	(-) १९.३	३१.८८	२१.६४	(-) ३२.१
सुर्यफूल	२.३६	१.८२	(-) २२.९	०.९८	१.०३	५.१
जवस	६.६२	५.३५	(-) १९.२	२.४६	२.४८	०.८
सरसू व मोहरी	१७.६५	१९.१७	८.६	६.६७	७.४५	११.७
एकूण तेलबिया	**६९.२८**	**६१.४१**	**(-) ११.४**	**४२.९१**	**३३.१६**	**(-) २२.७**
एकूण	**५,८७०.७०**	**६,२८०.७०**	**७.०**	-	-	-

परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारीवर आधारित

टीप : १) सन २०२३-२४ ची आकडेवारी अंतिम पुर्वानुमानावर व २०२४-२५ ची आकडेवारी द्वितीय पुर्वानुमानावर आधारीत आहे

२) आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.७.३ **उन्हाळी पिके:** सन २०२४-२५ च्या उन्हाळी हंगामात ३.९७ लाख हेक्टर क्षेत्रावर तर सन २०२३-२४ मध्ये ४.३१ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी झाली.

७.७.४ मागील सहा दशकांमध्ये राज्यातील पीक उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली आहे. राज्यातील प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता यांची समय मालिका परिशिष्ट ७.३ मध्ये दिली आहे. राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक (आधार: त्रैवार्षिक १९७९-८२) परिशिष्ट ७.४ मध्ये दिले आहेत. निवडक राज्यांमधील निवडक पिकांची त्रैवार्षिक सरासरी उत्पादकता तक्ता ७.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.७ निवडक राज्यांतील निवडक पिकांची त्रैवार्षिक सरासरी उत्पादकता

राज्य	त्रैवार्षिक सरासरी उत्पादकता (२०२१-२२ ते २०२३-२४)				
	तृणधान्ये (किग्रॅ/हेक्टर)	कडधान्ये (किग्रॅ/हेक्टर)	तेलबिया (किग्रॅ/हेक्टर)	कापूस (किग्रॅ/हेक्टर)	ऊस (मे.टन/हेक्टर)
आंध्र प्रदेश	३,९३७	९२५	८१०	३९८	७७
बिहार	३,०३९	८९९	१,११५	०	५९
छत्तीसगड	२,३८६	६७३	६९४	३२१	५७
गुजरात	२,६६६	१,४२५	२,२१८	५७८	७५
हरीयाणा	३,९९१	७९२	१,७९५	३६४	८३
कर्नाटक	२,४२६	६२७	९७८	४७५	८८
मध्य प्रदेश	२,८९९	१,११५	१,०५९	४४२	६५
महाराष्ट्र	**१,७८८**	**९३९**	**१,१७७**	**३२६**	**८७**
पंजाब	४,५११	१,०४७	१,५५४	४१३	८३
राजस्थान	२,१०३	६३२	१,४९३	५२७	८२
तामिळ नाडू	३,५४६	५९९	२,३६०	३३०	१०८
तेलंगणा	३,६३९	१,०६२	१,७८६	४७०	९९
उत्तर प्रदेश	३,१३८	१,०४४	१,११६	३७८	८१
पश्चिम बंगाल	३,२६६	९४४	१,२८५	७४२	७६
अखिल भारत	**२,९२८**	**८९१**	**१,३३१**	**४३६**	**८२**

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, कृषि, सहकार आणि शेतकरी कल्याण विभाग, केंद्र शासन

आलेख ७.५ : राज्यातील प्रति हेक्टर उत्पादन

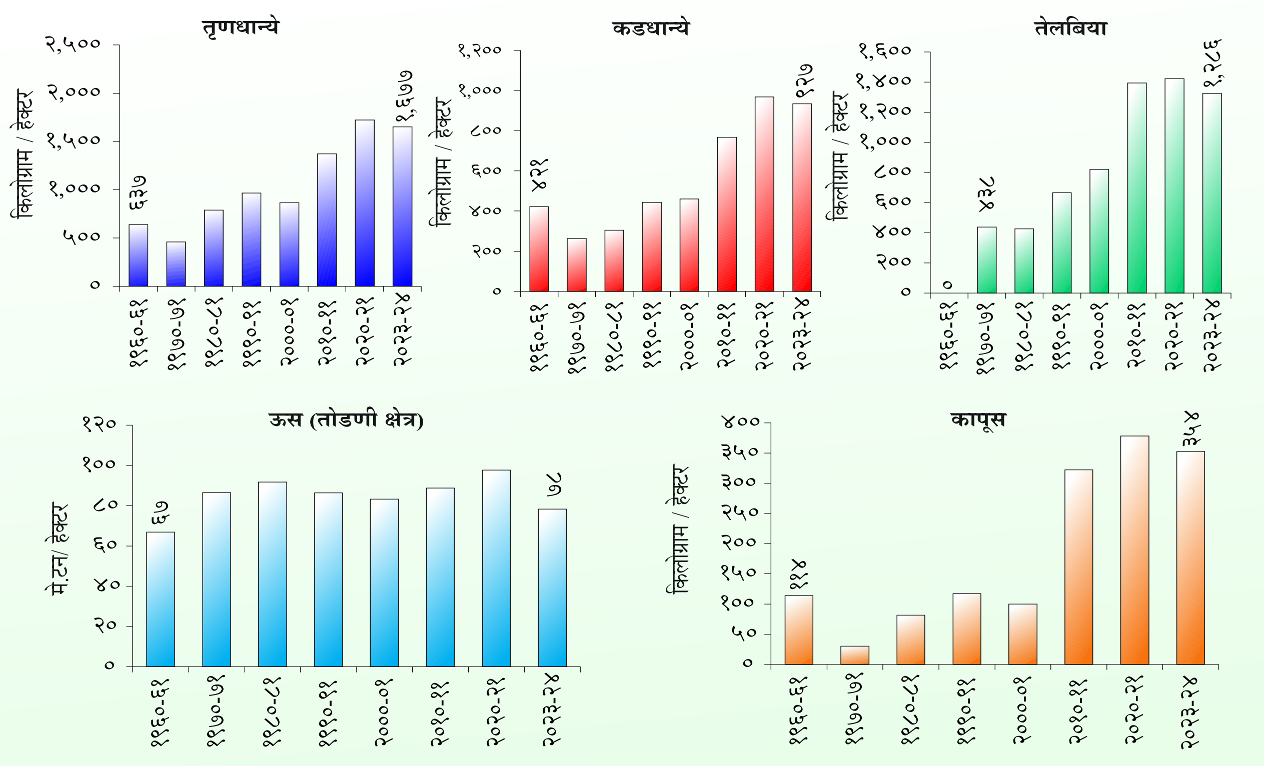

७.८ **फलोत्पादन:** सन २०२३-२४ मध्ये राज्यात फलोत्पादन पिकांखालील अंदाजित क्षेत्र २१.७४ लाख हेक्टर असून त्यामध्ये मागील वर्षीच्या (२२.३९ लाख हेक्टर) तुलनेत २.९ टक्क्यांनी घट झाली. अंतिम पुर्वानुमानानुसार, राज्यात सन २०२३-२४ मध्ये विविध फळपिकांखालील क्षेत्र ८.७४ लाख हेक्टर होते, त्यापैकी आंबा फळपिकाखालील क्षेत्र सर्वाधिक (१.७० लाख हेक्टर) त्याखालोखाल, संत्री/मँडरिन (१.४३ लाख हेक्टर), द्राक्षे (१.२३ लाख हेक्टर), केळी (१.०९ लाख हेक्टर), डाळिंब (१.०८ लाख हेक्टर) व मोसंबी (०.७९ लाख हेक्टर) या फळपिकांचे क्षेत्र होते. सन २०२३-२४ मध्ये भाजीपाला पिकाखालील क्षेत्र ९.४६ लाख हेक्टर होते, त्यापैकी कांदा पिकाखालील क्षेत्र सर्वाधिक (६.९२ लाख हेक्टर) व त्याखालोखाल टोमॅटो (०.५५ लाख हेक्टर) आणि हिरवी मिरची (०.३१ लाख हेक्टर) या भाजीपाला पिकांचे क्षेत्र होते. फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.८ फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे. टन)		
	२०२२-२३	२०२३-२४	शेकडा बदल	२०२२-२३	२०२३-२४	शेकडा बदल
फळे	८३९.२५	८७४.१२	४.२	१४,०९५.४८	१५,२५५.१८	८.२
भाजीपाला	१,०४५.२७	९४६.३४	(-) ९.५	१६,२८०.४५	१५,०४९.४९	(-) ७.६
फळबाग पिके	२२६.४७	२२६.३९	नगण्य	४०४.३५	४२३.३७	४.७
मसाल्याची पिके	११७.२६	११३.९३	(-) २.८	१,८४०.००	१,८६०.१७	१.१
फुले@	१०.५६	१२.१६	१५.१	१५५.०८	९६.३८	(-) ३७.९
सुगंधी आणि औषधी वनस्पती	१.१२	१.१७	४.२	४.२१	३.६५	(-) १३.५
एकुण फलोत्पादन पिके	२,२३९.९३	२,१७४.११	(-) २.९	३२,७७९.५८	३२,६८८.२३	(-) ०.३

@ देठासह व देठविरहीत फुले समाविष्ट

टीप: सन २०२२-२३ व २०२३-२४ ची आकडेवारी अंतिम अंदाजावर आधारीत आहे.

आधार: फलोत्पादन क्षेत्र उत्पादन माहिती प्रणाली, केंद्र शासन

७.९ **सेंद्रिय शेती:** देशाअंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतून सेंद्रिय पिकांच्या उत्पादनांची मागणी वाढत आहे. राज्यात सेंद्रिय शेतीला चालना देण्यासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. अखिल भारतात सेंद्रिय शेती उत्पादनामध्ये राज्य ३२.७ टक्के हिश्शासह प्रथम क्रमांकावर आहे. सेंद्रिय शेतीखालील क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.९ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.९ सेंद्रिय शेतीखालील क्षेत्र व उत्पादन

वर्ष	क्षेत्र ('००० हेक्टर)		उत्पादन ('००० मे. टन)	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०२१-२२	१,१३३.६७	९,११९.८७	६९१	३,४१०
२०२२-२३	१,२८४.३१	५,३९१.७९	७९०	२,९५३
२०२३-२४	१,००१.०८	४,४७५.८३	१,१६१	३,५५०

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

सुधारित बियाणे

७.१० महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ (महाबीज) आणि राष्ट्रीय बीज निगम या दर्जेदार बियाणांचे उत्पादन व वितरण करणाऱ्या सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रमुख संस्था आहेत. सुधारित बियाणांचे खरीप आणि रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण तक्ता ७.१० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१० सुधारित बियाण्यांचे खरीप व रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण

('००० क्विंटल)

वितरक संस्था	हंगाम	२०२२	२०२३	२०२४#	२०२३ च्या तुलनेत २०२४ मधील शेकडा बदल
सार्वजनिक	खरीप	११४	२३८	३०९	२९.८
	रब्बी	३३८	३५०	३१३	(-) १०.६
	एकूण	**४५२**	**५८८**	**६२२**	**५.८**
खाजगी	खरीप	१,६५७	१,६६०	१,६२५	(-) २.१
	रब्बी	८१७	६५७	९३४	४२.२
	एकूण	**२,४७४**	**२,३१७**	**२,५५९**	**१०.४**
एकूण	खरीप	१,७७१	१,८९८	१,९३४	१.९
	रब्बी	१,१५५	१,००७	१,२४७	२३.८
	एकूण	**२,९२६**	**२,९०५**	**३,१८१**	**९.५**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

बियाण्यांची अपेक्षित उपलब्धता

खते व किटकनाशके

७.११ रासायनिक खतांचा वापर तक्ता ७.११ मध्ये व किटकनाशकांचा वापर तक्ता ७.१२ मध्ये दिला आहे. नत्र (N), स्फुरद (P) व पालाश (K) रासायनिक खतांचा विभागनिहाय वापर तक्ता ७.१३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.११ रासायनिक खतांचा वापर

(लाख मे. टन)

वर्ष	रासायनिक खतांचा वापर		
	खरीप	रब्बी	एकूण
२०२२-२३	३७.६७	२७.०६	६४.७३
२०२३-२४	४४.५६	२०.०१	६४.५७
२०२४-२५#	४४.०१	२७.०६	७१.०७

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन # अपेक्षित

आलेख ७.६ : रासायनिक खतांचा प्रति हेक्टर वापर

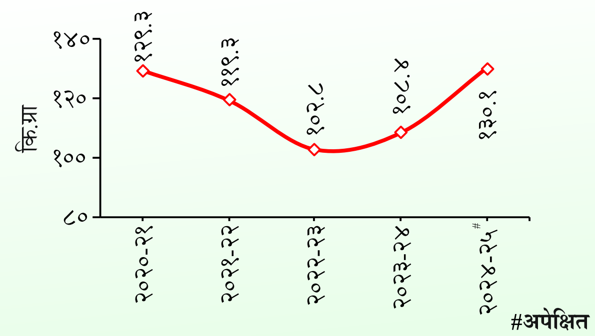

तक्ता ७.१२ किटकनाशकांचा वापर

(मे. टन)

वर्ष	किटकनाशके							
	रासायनिक			प्रति हेक्टर वापर (कि. ग्रॅ.)	जैविक			प्रति हेक्टर वापर (कि. ग्रॅ.)
	खरीप	रब्बी	एकूण		खरीप	रब्बी	एकूण	
२०२२-२३	१०,८१९	४,६३७	१५,४५६	३.९६	१,७४८	७४९	२,४९७	१०.५१
२०२३-२४	६,१०३	२,६१५	८,७१८	१.३२	१,७२०	८९१	२,६११	११.७१
२०२४-२५#	३,६६१	१,५६९	५,२३०	०.७९	१,०३२	५,३४४	१,५६६	७.०३

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन # अपेक्षित

तक्ता ७.१३ नत्र, स्फुरद व पालाश रासायनिक खतांचा विभागवार वापर

('०० मे. टन)

विभाग	रासायनिक खते							
	२०२३-२४				२०२४-२५#			
	नत्र	स्फुरद	पालाश	एकूण	नत्र	स्फुरद	पालाश	एकूण
कोकण	२९७	५९	४२	३९९	३०४	६३	६०	४२७
नाशिक	३,७२९	२,०४९	१,१६२	६,९४०	४,५५७	२,५६६	१,७२०	८,८४३
पुणे	३,५३७	१,७४९	८७६	६,१६२	४,४८३	२,४३६	१,४२६	८,३४६
छत्रपती संभाजीनगर	४,०२१	२,९५९	८३४	७,८१३	४,७९४	३,५६३	१,३०९	९,६६६
अमरावती	२,०९९	१,७५४	४५६	४,३०९	२,५७१	२,०३०	६७५	५,२७६
नागपूर	२,०७७	१,२९७	१९०	३,५६५	१,९५७	१,२८८	२२६	३,४७२
महाराष्ट्र	**१५,७६०**	**९,८६७**	**३,५६०**	**२९,१८७**	**१८,६६६**	**११,९४७**	**५,४१६**	**३६,०२८**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन # अपेक्षित

सिंचन

७.१२ राज्याच्या जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील लाभक्षेत्रातील सिंचित क्षेत्र सन २०२३-२४ मध्ये ३९.२७ लाख हेक्टर आहे. पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१४ मध्ये दिले आहे. लघु सिंचन प्रकल्पांची संख्या (स्थानिक क्षेत्र), निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचन क्षेत्र तक्ता ७.१५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१४ पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र

तपशील	जलसंपदा विभागाचे प्रकल्प		
	मोठे व मध्यम	लघु	एकूण
दि. ३० जून, २०२३ रोजी पूर्ण व प्रगती पथावरील प्रकल्पांची संख्या	४०७	३,२२९$	३,६३६
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)			
(i) दि. ३० जून, २०२३ पर्यंत निर्मित सिंचन क्षमता	३९.३४	१६.९९	५६.३३
(ii) २०२३-२४ मधील कालवा व नदीद्वारे सिंचित क्षेत्र*	२१.०६	६.५८	२७.६४
(iii) २०२३-२४ मधील लाभ क्षेत्रातील विहिरींद्वारे सिंचित क्षेत्र*	१०.१२	१.५१	११.६३
(iv) २०२२-२४ मधील एकूण सिंचन क्षेत्र (ii+iii)*	**३१.१८**	**८.०९**	**३९.२७**

$ प्रकल्प संख्येमध्ये महाराष्ट्र सिंचन विकास महामंडळांच्या उपसा सिंचन योजना समाविष्ट * अस्थायी

आधार: जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, महाराष्ट्र शासन , छत्रपती संभाजीनगर

तक्ता ७.१५ लघु सिंचन प्रकल्पांची (स्थानिक क्षेत्र) संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र

तपशील	कोल्हापूर बंधारे	उपसा जलसिंचन योजना	इतर महत्वाचे प्रकार			एकूण
			लघु पाटबंधारे	पाझर तलाव	इतर$	
दि. ३० जून, २०२४ रोजी प्रकल्पांची संख्या						
अ) पूर्ण	१४,४५४	२,९११	३,०२१	२४,३०२	७३,०९८	१,१७,७८६
ब) प्रगतीपथावरील	२,१४१	११०	६२४	९६७	५,१२६	८,९६८
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)						
(i) जून, २०२३ पर्यंत निर्मित	३.९८	०.४३	३.१९	७.०३	६.२०	२०.८३
(ii) जून, २०२४ पर्यंत निर्मित	४.०९	०.४३	३.२०	७.०३	६.३१	२१.०६
(iii) २०२३-२४ मध्ये वापरलेली	१.४३	०.१५	१.१२	३.५२	३.१५	९.३७

$ वळण बंधारा, साठवण बंधारा, माजी माल गुजारी तलाव, गाव तलाव, सिमेंट नाला बंधारे, इत्यादी समाविष्ट

टीप : प्रत्यक्ष वापरात आलेली सिंचन क्षमता निर्मित सिंचन क्षमतेच्या ३५ टक्के गृहीत धरण्यात आली आहे.

आधार : अपर आयुक्त जलसंधारण यांचे कार्यालय, पुणे, महाराष्ट्र शासन

७.१२.१ **जलाशयांतील साठा:** मोठ्या, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे (राज्यक्षेत्र) जलाशयांमध्ये दि. १५ ऑक्टोबर, २०२३ रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा ३२,५९६ दशलक्ष घनमीटर होता व तो प्रकल्प आराखड्यानुसार जलसाठा क्षमतेच्या सुमारे ७४.५ टक्के होता. उपयुक्त जलसाठा, सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१६ उपयुक्त जलसाठा, सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र

वर्ष	प्रकल्प आराखड्यानुसार जलसाठा क्षमता (दलघमी)	१५ ऑक्टोबर रोजी उपयुक्त जलसाठा (दलघमी)	उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी	निर्मित सिंचन क्षमता (३० जून अखेर) (लाख हेक्टर)	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र (१ जुलै ते ३० जून) (लाख हेक्टर)	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्राची निर्मित सिंचन क्षमतेशी टक्केवारी
२०२१-२२	४३,४७०	३४,४४३	७९.२	५४.९५	४२.११	७८.५
२०२२-२३	४३,४७७	३४,४७०	७९.३	५५.६०	४२.३३	७६.१
२०२३-२४*	४३,७४२	३२,५९६	७४.५	५६.३३	३९.२७	६९.७

दलघमी : दशलक्ष घनमीटर *अस्थायी

आधार: जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखापरिक्षक, जल व सिंचन, महाराष्ट्र शासन , छत्रपती संभाजीनगर

७.१२.२ **पाणी वापर संस्था:** शेतकऱ्यांद्वारे सिंचन प्रणालीचे व्यवस्थापन करणे या उद्देशाने राज्यात जलसंपदा विभागाअंतर्गत ५६.७९ लाख हेक्टर लागवडीयोग्य लाभक्षेत्रासाठी एकूण १२,६५६ पाणी वापर संस्था माहे डिसेंबर, २०२४ अखेर स्थापन झाल्या आहेत. त्या क्षेत्रापैकी १४.४१ लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी ३,५२५ पाणी वापर संस्थांची 'महाराष्ट्र सिंचन पद्धतीचे शेतकऱ्यांकडून व्यवस्थापन कायदा, २००५' अंतर्गत व १.८५ लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी ५७७ पाणी वापर संस्थांची 'महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा, १९६०' अंतर्गत नोंदणी झाली आहे. सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी परिशिष्ट ७.५ मध्ये दिली आहे.

कृषि पंपांचे विद्युतीकरण

७.१३.१ राज्यात माहे मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण ४८.६९ लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले आहे व सन २०२४-२५ मध्ये नोव्हेंबर अखेर १,२०,८६० कृषि पंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले.

७.१३.२ **प्रधानमंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा व उत्थान महाअभियान:** केंद्र शासनाकडून राज्यात सन २०१९-२० ते सन २०२५-२६ या कालावधीत प्रधानमंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा व उत्थान महाअभियान (पीएम-कुसुम) घटक-ब राबविण्यात येत असून राज्यासाठी ५.०५ लाख ऑफ-ग्रिड स्वतंत्र सौर कृषि पंप मंजूर करण्यात आले आहेत. यापैकी महाराष्ट्र उर्जा विकास संस्थेला २.५५ लाख तर महावितरणला २.५० लाख सौर कृषि पंप मंजूर करण्यात आले. या योजनेअंतर्गत शेतकरी ३ एचपी, ५ एचपी आणि ७.५ एचपी क्षमतेचे ऑफ-ग्रीड स्वतंत्र सौर कृषि पंप स्थापित करू शकतात. योजनेच्या सुरवातीपासून डिसेंबर,२०२४ अखेर एकूण २,४९,२७० सौर कृषि पंप स्थापित करण्यात आले त्यापैकी १,३४,५५९ महाराष्ट्र उर्जा विकास संस्थेने तर १,१४,७११ महावितरणने स्थापित केले.

७.१३.३ केंद्र आणि राज्य शासनाच्या सौर कृषि पंप योजनेअंतर्गत राज्यात डिसेंबर, २०२४ पर्यंत ३,६२,८२० सौर कृषि पंप बसवण्यात आले. यात अटल सौर कृषि पंप योजना टप्पा -I (६,५५०), टप्पा -II (७,०००), मुख्यमंत्री सौर कृषि पंप योजना टप्पा - I (२५,०००), टप्पा - II आणि टप्पा -III (७५,०००) आणि पीएम कुसुम घटक ब (२,४९,२७०) योजनेचा समावेश आहे.

कृषि वित्त पुरवठा

७.१४ शेतकऱ्यांना शासनाकडून विविध बँका तसेच सहकारी संस्थांमार्फत अल्प मुदतीचे कर्ज, पतपुरवठा, इत्यादींद्वारे आर्थिक सहाय्य पुरविले जाते. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही संस्था महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँका व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि अनुसूचित वाणिज्यिक बँका यांच्यामार्फत अल्प व मध्यम मुदतीचे कर्ज पुरविते. सन २०२४-२५ करीता राज्याचा प्राधान्य क्षेत्रासाठी वार्षिक कर्ज आराखडा ₹ ७.२५ लाख कोटी आहे. यामध्ये कृषि आणि संलग्न कार्ये क्षेत्राचा प्राधान्य क्षेत्रामधील हिस्सा २४.५ टक्के आहे. अनुसूचित वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका यांनी दिलेल्या कर्जाचा तपशील तक्ता ७.१७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१७ अनुसूचित वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी दिलेली कर्जे

(₹ कोटी)

कर्जाचा प्रकार	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका		प्रादेशिक ग्रामीण बँका		महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका		एकूण	
	२०२३-२४	२०२४-२५+	२०२३-२४	२०२४-२५+	२०२३-२४	२०२४-२५+	२०२३-२४	२०२४-२५+
पीक कर्ज	३२,१२४	१८,६३३	४,६१७	३,६१५	२३,४५४	१८,५३०	६०,१९५	४०,७७८
कृषि मुदत कर्ज	९०,७३०	६७,४२८	६७२	४६३	२,५२४	८३१	९३,९२६	६८,७२२
एकूण	**१,२२,८५५**	**८६,०६१**	**५,२८८**	**४,०७८**	**२५,९७८**	**१९,३६१**	**१,५४,१२१**	**१,०९,५००**

आधार : राज्यस्तरीय बँकर्स समिति, महाराष्ट्र राज्य + सप्टेंबर पर्यंत

७.१५.१ राज्यात निम्न स्तरावर कृषि वित्त पुरवठा करण्याशी थेट संबंधित असणाऱ्या प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था शेतकरी सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे उपलब्ध करून देतात. सन २०२३-२४ मध्ये, प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थाद्वारे ३१.२० लाख सभासद शेतकऱ्यांना ₹ २३,४६५ कोटी रुपयांचे कर्ज वितरित करण्यात आले. सन २०२४-२५ साठी पीक कर्ज वाटपाचे उद्दिष्ट ₹ २५,९९९ कोटी निश्चित करण्यात आले असून त्यापैकी प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांमार्फत माहे सप्टेंबर, २०२४ अखेर खरीप हंगामात २४.८८ लाख सभासद शेतकऱ्यांना ₹ १८,५३० कोटी व रब्बी हंगामात माहे डिसेंबर, २०२४ अखेर १.०६ लाख सभासद शेतकऱ्यांना ₹ ८८९ कोटींचे पीक कर्ज वाटप केले आहे.

७.१५.२ **किसान क्रेडिट कार्ड योजना:** राज्यात सन २०२३-२४ मध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने ३१.३४ लाख किसान क्रेडिट कार्डांचे वाटप केले. सन २०२३-२४ मध्ये कार्डधारकांना मंजूर केलेल्या कर्जाची रक्कम ₹ २३,७३८ कोटी होती तर सन २०२४-२५ डिसेंबर पर्यंत ₹ १९,९९० कोटी होती. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने शेतकऱ्यांना वितरीत केलेल्या किसान क्रेडिट कार्ड संलग्न कृषि कर्जाचा तपशील तक्ता ७.१८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१८ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकांनी शेतकऱ्यांना दिलेली किसान क्रेडिट कार्ड संलग्न कृषि कर्जे

वर्ष	लघु मुदतीची कर्जे		दीर्घ मुदतीची कर्जे		एकूण	
	शेतकऱ्यांची संख्या ('०००)	रक्कम (₹ कोटी)	शेतकऱ्यांची संख्या ('०००)	रक्कम (₹ कोटी)	शेतकऱ्यांची संख्या ('०००)	रक्कम (₹ कोटी)
२०२२-२३	३,४३२	२२,१४९	२१	२३०	३,४५३	२२,३७९
२०२३-२४	३,१२०	२३,४६५	१४	२७३	३,१३४	२३,७३८
२०२४-२५+	२,६३१	१९,८६९	६	१२०	२,६३७	१९,९९०

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित + डिसेंबरपर्यंत

पीक विमा आणि आर्थिक सहाय्य

७.१६.१ **प्रधानमंत्री पीक विमा योजना:** नैसर्गिक आपत्ती, किड किंवा रोगांमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी ही योजना राज्यात सन २०१६ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, अधिसूचित पिकानुसार शेतकऱ्यांना विम्याच्या रकमेच्या कमाल पाच टक्के रक्कम विमा हप्ता म्हणून जमा करावी लागते व विमा हप्त्याची उर्वरित रक्कम शासनामार्फत जमा केली जाते. राज्य शासन सन २०२३-२४ पासून सर्वसमावेशक पीक विमा योजना राबवित आहे, ज्यामध्ये शेतकरी पिक बिमा पोर्टलवर नोंदणी करून आणि प्रीमियम म्हणून फक्त ₹ एक भरून योजनेत सहभागी होऊ शकतात. प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेचा तपशील तक्ता ७.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.१९ प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेचा तपशील

वर्ष	सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	क्षेत्रफळ (लाख हेक्टर)	विम्याची रक्कम (₹ कोटी)	विमा हप्ता (₹ कोटी)	नुकसान भरपाईसाठी प्रस्तावित शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	नुकसान भरपाई दिलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	प्रस्तावित भरपाई (₹ कोटी)	प्रत्यक्ष भरपाई
२०२२-२३	१०४.०६	६२.९९	२९,८६७.९८	४,६९१.५१	८०.५४	७८.४४	४,१२३.३२	४,०९०.६३
२०२३-२४	२४२.५४	१६३.२५	७४,९८६.०३	१०,१४१.१२	१३१.३५	१२१.९५	८,५१४.४४	८,०८४.२५
२०२४-२५+	२२३.६०	१५२.९३	७२,१०४.७६	९,७६७.६२	१७.०९	**	६७८.९७	**

+ जानेवारी पर्यंत ** प्रगतीपथावर

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.१६.२ **हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजना:** राज्यात हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजना द्राक्षे, आंबा, डाळिंब, केळी, संत्री, मोसंबी, पेरू, चिक्कू, लिंबू, काजू, सीताफळ आणि स्ट्रॉबेरी या फळ पिकांसाठी राबविण्यात येत आहे. हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजनेचा तपशील तक्ता ७.२० मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२० हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजनेचा तपशील

वर्ष	सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	क्षेत्रफळ (लाख हेक्टर)	विम्याची रक्कम (₹ कोटी)	विमा हप्ता (₹ कोटी)	नुकसान भरपाईसाठी प्रस्तावित शेतकऱ्यांची संख्य (लाख)	प्रस्तावित भरपाई (₹ कोटी)
२०२१-२२	२.८५	२.०९	२,५७९.२४	७३०.५५	२.३२	९४०.३०
२०२२-२३	३.३८	२.४७	३,१०९.३९	९४९.३६	२.२९	१,१४१.६८
२०२३-२४	२.९९	२.१८	२,७३५.६२	८९३.३५	२.३२	९५२.३९
२०२४-२५+	२.९९	२.१८	३,४१२.१०	९६३.२२	**	**

+ डिसेंबर पर्यंत ** प्रगतीपथावर

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.१६.३ **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना:** या योजनेअंतर्गत ०.४० हेक्टर ते ६.०० हेक्टर पर्यंत क्षेत्र असलेल्या अनुसूचित जातीच्या शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात आर्थिक सहाय्य दिले जाते. जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने या योजनेअंतर्गत नवीन विहीर, जुन्या विहिरींची दुरुस्ती, शेततळ्यांचे प्लास्टिक अस्तरीकरण, विहिरीत बोंरिग, शेतपंप, वीज मीटर जोडणी खर्च, सूक्ष्म सिंचन संच, एचडीपीई/पीव्हीसी पाईप्स, परसबाग, शेतीची उपकरणे इत्यादी सुविधांसाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते. सन २०२३-२४ मध्ये ११,०९२ लाभार्थ्यांसाठी ₹ १५८.७० कोटी खर्च झाला. सन २०२४-२५ मध्ये २०,४३२ लाभार्थ्यांची निवड महाडिबीटी पोर्टल वर झाली असून माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत ₹ ४६.८२ कोटी खर्च झाला आहे.

७.१६.४ **बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना:** या योजनेअंतर्गत ०.४० हेक्टर ते ६.०० हेक्टर क्षेत्र असलेल्या अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात आर्थिक सहाय्य प्रदान केले जाते. जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने या योजनेअंतर्गत नवीन विहीर, जुन्या विहिरींची दुरुस्ती, शेततळ्यांचे प्लास्टिक अस्तरीकरण, विहिरीत बोंरिग, शेतपंप, वीज मीटर जोडणी खर्च, सूक्ष्म सिंचन संच, एचडीपीई/पीव्हीसी पाईप्स, परसबाग, बोअरवेल (वनहक्क कायदा अंतर्गत वनक्षेत्रातील जमिनधारकांसाठी), शेतीची उपकरणे इत्यादी सुविधांसाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते. सन २०२३-२४ मध्ये ५,४६६ लाभार्थ्यांसाठी ₹ ८८.७१ कोटी खर्च झाला. सन २०२४-२५ मध्ये ११,४०२ लाभार्थ्यांची निवड महाडिबीटी पोर्टल वर झाली असून माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत ₹ २३.८८ कोटी खर्च झाला आहे.

७.१६.५ **महात्मा ज्योतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ती योजना २०१९:** राज्यातील शेतकऱ्यांना दि. १ एप्रिल, २०१५ ते दि. ३१ मार्च, २०१९ या कालावधीत एक किंवा अधिक संस्थांकडून घेतलेली व दि. ३० सप्टेंबर, २०१९ पर्यंत थकीत झालेली पीक कर्जे माफ करण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाने ही योजना सन २०१९-२० मध्ये सुरु केली. ही योजना सुरु झाल्यापासून माहे नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत ३२.२७ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ २०,४९७ कोटी रकमेचा लाभ देण्यात आला आहे.

७.१६.५.१ **महात्मा ज्योतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ती योजना २०१९ अंतर्गत प्रोत्साहनपर लाभ योजना:** पीक कर्जाची नियमित परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ही योजना माहे जुलै, २०२२ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०१७-१८ ते सन २०१९-२० या कालावधीत कोणत्याही दोन वर्षांत पीक कर्ज घेतलेल्या व पूर्ण कर्जाची वेळेवर परतफेड केलेल्या शेतकऱ्यांना पीक कर्जाच्या रकमेनुसार जास्तीत जास्त ₹ ५०,००० रकमेचा लाभ या योजनेअंतर्गत दिला जातो. योजना सुरु झाल्यापासून माहे नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत १४.५० लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ ५,२४९ कोटी रकमेचा लाभ देण्यात आला.

७.१६.६ **डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजना:** अल्प मुदतीच्या पीक कर्जाची नियमित परतफेड करण्याकरीता राज्यातील शेतकऱ्यांना प्रोत्साहीत करण्यासाठी ही योजना राबविण्यात येत आहे. घेतलेले कर्ज प्रत्येक वर्षीच्या दि. ३० जूनपर्यंत नियमित अदा केल्यास शेतक-यांना या योजनेअंतर्गत व्याज सवलत अनुदान देण्यात येते. शेतक-यांच्या ₹ तीन लाखांपर्यंतच्या कर्जास केंद्र शासनाकडून तीन टक्के व्याज अनुदान देण्यात येते. त्याचप्रमाणे राज्य शासनाने तीन लाख पर्यंत कर्ज घेतलेल्या रकमेवर शेतक-यांच्या व्याज अनुदानात एक टक्क्यांवरुन तीन टक्के वाढ माहे एप्रिल, २०२१ पासून केली आहे. सन २०२२-२३ मध्ये २७.३४ लाख शेतकऱ्यांना ₹ ४३०.२४ कोटी व्याज सवलत देण्यात आली तर सन २०२३-२४ मध्ये १४.३९ लाख शेतकऱ्यांना ₹ ३६८ कोटी व्याज सवलत देण्यात आली.

७.१६.७ **प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी:** अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास जोड देण्यासाठी केंद्र शासन सन २०१८-१९ पासून प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना (पीएम-किसान) राबवित आहे. या योजनेअंतर्गत, पात्र शेतकरी कुटुंबांना एकूण ₹ ६,००० वार्षिक अनुदान तीन समान हप्त्यात थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे दिले जाते. योजना सुरू झाल्यापासून माहे ऑक्टोबर, २०२४ पर्यंत राज्यातील ११७.५५ लाख शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात एकूण ₹ ३३,४६८.५४ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली.

७.१६.८ **नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना:** प्रधानमंत्री किसान योजनेंतर्गत पात्र शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास जोड देण्यासाठी दिलेल्या आर्थिक सहाय्याव्यतिरिक्त अतिरिक्त आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी राज्य शासन सन २०२३-२४ पासून ही योजना राबवित आहे. या योजनेद्वारे पीएम किसान योजने अंतर्गत पात्र शेतकरी कुटुंबांना प्रति वर्ष ₹ ६,००० वार्षिक अनुदान तीन समान हप्त्यात थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे दिले जाते. या योजनेंतर्गत माहे ऑक्टोबर, २०२४ पर्यंत राज्यातील ९१.४५ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात ₹ ९,०५५.८३ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली.

७.१६.९ **प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना:** अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना वृद्धापकाळात संरक्षण व सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्याच्या उद्देशाने ही ऐच्छिक व अंशदान आधारित निवृत्तीवेतन योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेंतर्गत, पात्र अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना दरमहा ₹ ३,००० निवृत्तीवेतन देण्यात येणार आहे. दि. १ ऑगस्ट, २०१९ रोजी १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील शेतकरी या योजनेत सहभागी होण्यास पात्र असून वयाची ६० वर्षे पूर्ण होईपर्यंत त्यांना दरमहा ₹ ५५ ते ₹ २०० इतकी रक्कम निवृत्तीवेतन फंडामध्ये जमा करावयाची आहे. शेतकऱ्यांच्या योगदानाएवढी रक्कम केंद्र शासन निवृत्तीवेतन फंडात जमा करते. माहे ऑक्टोबर,२०२४ पर्यंत राज्यातील एकूण ८०,३८३ शेतकरी या योजनेत सहभागी झाले आहेत.

कृषि पणन

७.१७ ‘महाराष्ट्र कृषि उत्पन्न पणन (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९६३’ अंतर्गत कृषि उत्पन्न बाजार समित्या राज्यात स्थापन करण्यात आल्या आहेत. शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला रास्त भाव मिळावा व शेतमालाला कमी भाव देऊन व्यापारी आणि मध्यस्थांकडून होणाऱ्या शोषणापासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण व्हावे, यासाठी कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये शेतमालाची विक्री करण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. राज्यात ३०५ कृषि उत्पन्न बाजार समित्या व ६२४ उपबाजार समित्या कार्यरत आहेत. माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत एकूण १,७१९ थेट पणन परवाने दिले आहेत. याशिवाय ९७ खाजगी बाजारांना परवाने देण्यात आले आहेत. राज्यातील कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये झालेली आवक व त्यांचे मूल्य तक्ता ७.२१ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.२१ राज्यातील कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये झालेली आवक व त्यांचे मूल्य

वर्ष	राशि (लाख मे. टन)	मूल्य (₹ कोटी)
२०२२-२३	११०.३७	४०,९९३
२०२३-२४	२४१.००	५७,९३७
२०२४-२५+	१६८.३६	४०,६७२

आधार : महाराष्ट्र राज्य कृषि पणन मंडळ   + २३ जानेवारी, २०२५ पर्यंत

७.१८ **किमान आधारभूत किंमत योजना:** शेतमालाला हमी आणि शेतकऱ्यांना खात्रीशीर बाजार उपलब्ध करुन देणे व त्यांना किंमतीतील चढउतारामुळे होणाऱ्या नुकसानापासून संरक्षण देऊन शेतीव्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य करणे यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून केंद्र शासन निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती पेरणी हंगामापूर्वी जाहीर करते. या योजने अंतर्गत, शेतमालाची खरेदी महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, राष्ट्रीय कृषि सहकारी पणन महासंघ व महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक महासंघ यांचेमार्फत केली जाते. केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती तक्ता ७.२२ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ७.२२ केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती

(₹ / क्विंटल)

पीक	किमान आधारभूत किंमती		
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५
भात/धान (साधारण वाजवी प्रत)	२,०४०	२,१८३	२,३००
भात/धान (प्रत-अ)	२,०६०	२,२०३	२,३२०
ज्वारी (संकरित)	२,९७०	३,१८०	३,३७१
ज्वारी (मालदांडी)	२,९९०	३,२२५	३,४२१
गहू	२,१२५	२,१२५	२,१३०
मका	१,९६२	२,०९०	२,२२५
बाजरी	२,३५०	२,५००	२,५५०
हरभरा	५,३३५	५,३३५	५,३३५
तूर	६,६००	७,०००	७,५५०
मूग	७,५५५	८,५५८	८,६८२
उडीद	६,६००	६,९५०	७,४००
सूर्यफूल	६,४००	६,७६०	७,२८०
सोयाबीन	४,३००	४,६००	४,८९२
भूईमुगाच्या शेंगा	५,८५०	६,३७७	६,७८३
कापूस (मध्यम धागा)	६,०८०	६,६२०	७,१२१
कापूस (लांब धागा)	६,३८०	७,०२०	७,५२१
करडई	५,४५०	५,६५०	५,६५०
नाचणी	३,५७८	३,८४६	४,२९०

आधार : पणन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान

७.१९.१ **इलेक्ट्रॉनिक राष्ट्रीय कृषि बाजार (ई-नाम):** ई-नाम हे देशभरात लागू असलेले इलेक्ट्रॉनिक व्यापार पोर्टल सन २०१६ पासून सुरु करण्यात आले आहे. ई-नाम द्वारे, कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमधील बाजारपेठा इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने जोडल्या गेल्या आहेत व ऑनलाइन खरेदी विक्रीची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. ई-नाम मार्फत कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांशी संबंधित सर्व माहिती व सेवांसाठी एक खिडकी सुविधा उपलब्ध केली असून त्यामध्ये कृषि उत्पादनांच्या आवक व किंमती, खरेदी विक्री देकार, व्यापार संधींना प्रतिसाद देण्याची सुविधा आहे. राज्यातील १३३ कृषि उत्पन्न बाजार समित्या ई-नाम अंतर्गत कार्यरत आहेत व ११८ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये ऑनलाइन गेट एंट्री, ई-ऑक्शन सुविधा सुरू करण्यात आली असून ७८ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये ई-पेमेंट सुविधा सुरू करण्यात आली आहे. माहे ऑक्टोबर, २०२४ पर्यंत, ₹ १८,०७३ कोटी किंमतीच्या सुमारे ४८१ लाख क्विंटल कृषि उत्पादनाचे ई-ऑक्शन करण्यात आले व ₹ ४४९ कोटी रक्कमेचे ई-पेमेंट करण्यात आले. कृषि मालाची गुणवत्ता तपासणी व प्रमाणिकरणासाठी ११८ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये गुणवत्ता निर्धारण प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत.

७.१९.२ **महाॲग्रीटेक प्रकल्प:** महाॲग्रीटेक प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश शेतकऱ्यांना अचूक सल्ला देणारी व मार्गदर्शन करणारी एकात्मिक संगणकीय व मोबाईल ॲप्लिकेशन प्रणाली तयार करणे आहे. या प्रकल्पाअंतर्गत विविध पिकांच्या अचूक मोजणीसाठी सॅटेलाइट इमेजिंग आणि ड्रोन तंत्रज्ञानाचा वापर, लागवड केलेल्या पिकांचे आरोग्य सर्वेक्षण, पिकांच्या काढणीपश्चात उत्पन्नाचा अंदाज व विविध संगणकीकृत प्रणालींच्या परस्पर जोडणीद्वारे माहितीचे एकत्रीकरण यासारख्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत.

७.१९.३ **महाडीबीटी शेतकरी योजना:** ‘शेतकरी योजना’ ही एकात्मिक संगणकीय प्रणाली, केंद्र व राज्य शासनाच्या २५ पेक्षा जास्त कृषि योजनांखाली दिले जाणारे अनुदान व आर्थिक लाभ पात्र शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यांमध्ये थेट हस्तांतरित करण्यासाठी विकसित करण्यात आली आहे. या प्रणालीवर माहे ३१ ऑक्टोबर, २०२४ पर्यंत राज्यातील ४२.५० लाखांहून अधिक शेतकऱ्यांची नोंदणी झाली असून ₹ ५,५१०.८१ कोटी रक्कम लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात जमा करण्यात आली.

राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या विविध कृषि विकास योजना

७.२० **राष्ट्रीय कृषि विकास योजना-कॅफेटेरिया:** कृषि व संलग्न क्षेत्रांचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय कृषि विकास योजना सन २००७-०८ मध्ये सुरू करण्यात आली. सन २०१७-१८ पासून ही योजना राष्ट्रीय कृषि विकास योजना- रफ्तार म्हणून राबविण्यात येत असून शेतकऱ्यांच्या प्रयत्नांना बळकटी देणे, जोखीम कमी करणे व कृषि व्यवसाय उद्योजकतेला प्रोत्साहन याव्दारे शेतीला एक फायदेशीर आर्थिक उपक्रम बनवणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. सन २०२२-२३ पासून ही योजना राष्ट्रीय कृषि विकास योजना-कॅफेटेरिया म्हणून राबविण्यात येत होती व पुढे २८ नोव्हेंबर, २०२४ रोजी त्याचे नामांतरण प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषी विकास योजना असे झाले. यामध्ये वार्षिक कृती आराखडा व सविस्तर प्रकल्प अहवाल यांचा समावेश आहे. वार्षिक कृती आराखडा अंतर्गत (i) प्रति थेंब अधिक पीक (सूक्ष्म सिंचन), (ii) कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियान, (iii) कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रम, (iv) मृद आरोग्य पत्रिका व व्यवस्थापन (v) सेंद्रिय शेती (परंपरागत कृषि विकास योजना) (vi) कृषि वनीकरण या घटकांचा समावेश आहे. सविस्तर प्रकल्प अहवालाअंतर्गत, उत्पादनात वाढ, पायाभूत सुविधा व मालमत्ता यासाठी ७० टक्के निधी, राष्ट्रीय कृषि विकास योजना-कॅफेटेरिया अंतर्गत राष्ट्रीय प्राधान्याच्या विशेष उपयोजनांसाठी २० टक्के निधी आणि नाविन्यपूर्ण उपक्रम व कृषि-उद्योजकता विकास प्रकल्पांसाठी १० टक्के निधी राखीव आहे. या योजने अंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ११६.२२ कोटी खर्च करण्यात आला असून सन २०२४-२५ डिसेंबर, पर्यंत ₹ ९३.३४ कोटी खर्च झाला.

७.२०.१ **प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषि विकास योजना-प्रति थेंब अधिक पीक:** पाण्याचा अधिक कार्यक्षम वापर व पाण्याच्या प्रत्येक थेंबातून जास्तीत जास्त उत्पादकता या उद्देशाने ही सूक्ष्म सिंचन योजना सन २०१५-१६ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०२२-२३ पासून केंद्र शासनाने 'प्रति थेंब अधिक पीक' योजना राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत राबविण्याचा निर्णय घेतला. या योजनेअंतर्गत अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांसाठी ५५ टक्के व इतर शेतकऱ्यांकरिता पाच हेक्टर क्षेत्राच्या मर्यादेत ४५ टक्के अनुदानाचा निकष आहे. सन २०२०-२१ पासून महाडिबीटी पोर्टल द्वारे अनुदान वितरीत करण्यात येत आहे. सन २०१५-१६ पासून ते जानेवारी २०२५ पर्यंत १४.४४ लाख शेतकऱ्यांचे एकूण ११.६९ लाख हेक्टर क्षेत्र सूक्ष्म सिंचनाखाली आले व याकरिता ₹ ३,७४१.५८ कोटी अनुदान वाटप करण्यात आले.

७.२०.२ **मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजना-सूक्ष्म सिंचन:** शेतकऱ्यांना शाश्वत सिंचन सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी ही योजना राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेंअतर्गत, राष्ट्रीय कृषि विकास योजना - प्रति थेंब अधिक पीक योजनेंअतर्गत अनुज्ञेय अनुदानाव्यतिरिक्त, अत्यल्प आणि अल्प भूधारक शेतकऱ्यांना २५ टक्के पूरक अनुदान आणि इतर शेतकऱ्यांना ३० टक्के पूरक अनुदान दिले जात आहे. योजना सुरू झाल्यापासून माहे ३ फेब्रुवारी, २०२५ पर्यंत ५,१८,२९७ शेतकऱ्यांना ₹ ७७७.८७ कोटींचे पूरक अनुदान मिळाले आहे. प्रधानमंत्री कृषि सिंचाई योजना व मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजना- सूक्ष्म सिंचन अंतर्गत तुषार व ठिबक सिंचन संच आणि वितरीत केलेल्या अनुदानाचा तपशील तक्ता ७.२३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२३ तुषार व ठिबक सिंचन संच आणि अनुदान वितरण

वर्ष	तुषार सिंचन संच		ठिबक सिंचन संच		अनुदान (₹ कोटी)
	संचांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	संचांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	
२०२२-२३	८३,३१३	६०,९९३.६२	१,०१,०७३	१,००,४५४.०३	५५६.७४
२०२३-२४*	३४,९२१	२७,८३९.२४	४९,२७४	५०,०४२.०८	२८०.९०
२०२४-२५*	४४६	४२६.३४	१,०४५	१,१९४.७६	६.२५

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

७.२०.३ **कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियान:** खरीप हंगामाचा कमी होत चाललेला कालावधी, पीक लागवडीतील विविधता, शेतीचे घटणारे धारण क्षेत्र, बैलांच्या संख्येत होणारी घट, मजुरांची अनुपलब्धता, मजुरीचे वाढते दर, इत्यादींमुळे उद्भवलेल्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सन २०१४-१५ पासून राज्यात कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियान राबविण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांना सुधारित कृषि अवजारे खरेदीसाठी अनुदान देणे व कृषि अवजारे बँका स्थापन करणे हे या उपअभियानाचे घटक आहेत. कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियानाअंतर्गत लाभार्थी संख्या व अनुदानाची माहिती तक्ता ७.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२४ कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियानाअंतर्गत लाभार्थी संख्या व अनुदान

वर्ष	कृषि औजारे		कृषि औजारे बँका		एकूण अनुदान (₹ कोटी)
	संख्या	अनुदान (₹ कोटी)	संख्या	अनुदान (₹ कोटी)	
२०२२-२३	२९,७४१	१७६.९८	२९०	१५.३५	१९२.३३
२०२३-२४	२३,२३५	१६३.४६	७९	४.३१	१६७.७७
२०२४-२५+	४,७२८	३९.०७	४८	३.२२	४२.२९

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + ऑक्टोबर पर्यंत

७.२०.४ **कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रम:** कोरडवाहू शेतीची जोखीम कमी करण्यासाठी कृषि आधारित उत्पन्न निर्मितीच्या संधी उपलब्ध करणे व उपलब्ध नैसर्गिक संसाधने तसेच विविध उपायांद्वारे निर्माण झालेल्या संसाधनांचा इष्टतम वापर करून कोरडवाहू शेती शाश्वत करणे हे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. सन २०२३-२४ मध्ये ८,७३२ लाभार्थ्यांवर ₹ १७.९७ कोटी खर्च झाला असून सन २०२४-२५ मध्ये ऑक्टोबर, पर्यंत २,१५९ लाभार्थ्यांसाठी ₹ ७.८४ कोटी खर्च झाला.

७.२०.५ **मृद आरोग्य व्यवस्थापन आणि मृद आरोग्य पत्रिका वितरण:** जमिनीचे आरोग्य जोपासणे व उत्पादकता वाढविणे या करिता एकात्मिक पोषण मुल्ये व्यवस्थापनास प्रोत्साहन देण्यासाठी मृद आरोग्य व्यवस्थापन व मृद आरोग्य पत्रिका वितरण ही दोन उपअभियाने राबविण्यात येत आहेत. मृद व पाण्याचे नमुने तपासण्याकरिता राज्यात ३२ मृद चाचणी प्रयोगशाळा व पाच खत नमुना चाचणी प्रयोगशाळा स्थापित करण्यात आल्या आहेत. मृद आरोग्य स्थितीबाबत जागरुकता निर्माण करणे व मृद आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे या उद्देशाने शेतकऱ्यांना तीन वर्षातून एकदा मृद आरोग्य पत्रिकांचे वितरण करण्यात येते. सन २०२३-२४ मध्ये २.३९ लाख मृद आरोग्य पत्रिकांचे वितरण करण्यात आले असून सन २०२४-२५ ऑक्टोबर पर्यंत १.४५ लाख मृद आरोग्य पत्रिकांचे वितरण करण्यात आले.

७.२०.६ **परंपरागत कृषि विकास योजना:** या योजनेची उद्दिष्टे (i) रासायनिक खते, कीटकनाशके इत्यादींचा वापर न करता सेंद्रिय शेतीपद्धती वाढवून जमिनीची सुपीकता व आरोग्य सुधारणे, (ii) रसायनमुक्त, सुरक्षित, आरोग्यदायी व पौष्टिक सेंद्रिय उत्पादन करणे, (iii) नैसर्गिक व सेंद्रिय उत्पादन मूल्य साखळी विकसित करणे व (iv) शेतकरी गट आणि शेतकरी उत्पादक कंपनी स्तरावर जैविक निविष्ठा संसाधन केंद्राची स्थापना करणे ही आहेत. या योजनेअंतर्गत एकूण २० हेक्टर क्षेत्र असलेल्या शेतकऱ्यांचा गट तयार केला जातो व त्या गटाला सलग तीन वर्षे लाभ दिला जातो. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २७.७७ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत ₹ १०.१८ कोटी खर्च झाला.

७.२१ **पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर रोपवाटिका योजना:** सन २०२०-२१ पासून राज्यात राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत ही योजना राबविण्यात येत आहे. यामध्ये शेतकऱ्यांना रोगमुक्त दर्जेदार भाजीपाल्याचे उत्पादन व त्यांची निर्यात यासाठी प्रोत्साहीत करण्यात येते. रोपवाटिका स्थापनेसाठी किमान ०.४० हेक्टर जमीन असलेले व पाण्याचा कायमस्वरूपी स्रोत असलेले शेतकरी या योजनेअंतर्गत पात्र आहेत. कृषि पदवीधर महिला व त्यांचे गट तसेच भाजीपाला उत्पादक अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी व त्यांचे गट यांना प्राधान्य दिले जाते. सन २०२४-२५ ऑक्टोबर पर्यंत २४ रोपवाटिकांसाठी ₹ ५०.१७ लाख अनुदान खर्च झाला.

७.२२ **विस्तार सुधारणांसाठी राज्य विस्तार कार्यक्रमांना सहाय्य:** कृषि तंत्रज्ञान व्यवस्थापन संस्था (आत्मा) मार्फत शेतकऱ्यांपर्यंत तंत्रज्ञानाचा प्रसार करून विस्तार प्रणाली शेतकरी संचलित व शेतकरी उत्तरदायी करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. प्रशिक्षण, कृषि प्रात्यक्षिके, शेतक-यांचा अभ्यासदौरा, शेतकरी गट निर्मिती व त्यांची क्षमतावृध्दी, शेतीशाळा, किसान गोष्टी, कृषि प्रदर्शने, शेतकरी मेळावा, शेतकरी मित्र, इत्यादी या योजनेचे घटक आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ५३.२४ कोटी खर्च झाला. सन २०२४-२५ ऑक्टोबर पर्यंत ₹ १९.२४ कोटी खर्च झाला.

७.२३ **अन्न आणि पोषण सुरक्षा योजना:** क्षेत्र व उत्पादकता वाढवून तसेच सुपीकता व उत्पादकता पुनर्स्थापित करुन तांदूळ, गहू, डाळी, तृणधान्ये, पौष्टिक तृणधान्ये, भरडधान्ये आणि तेलबियांच्या उत्पादनात कायमस्वरुपी वाढ करणे हे अन्न आणि पोषण सुरक्षा योजनेचे उद्दिष्ट आहे. राज्यातील अन्न आणि पोषण सुरक्षा योजनेअंतर्गत घटकनिहाय खर्च तक्ता ७.२५ मध्ये दिला आहे.

७.२४ **कृषि उन्नती योजना-ग्राम बीजोत्पादन कार्यक्रम:** किफायतशीर किंमतीत दर्जेदार व प्रमाणित बियाणे उपलब्ध करून देणे तसेच उत्पादन वाढवण्याच्या उद्देशाने कृषि उन्नती योजनेअंतर्गत ग्राम बीजोत्पादन कार्यक्रम राज्यामध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत प्रति शेतकरी एक एकर क्षेत्रापर्यंत प्रमाणित बियाणे पुरविले जातात. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ८,४०४.५ मे. टन बियाणे २,११,७९७ शेतक-यांना वितरीत केले असून ₹ ३५.७५ कोटी खर्च झाला तसेच सन २०२४-२५ ऑक्टोबर पर्यंत ११,२९१.६ मे.टन बियाणे ३,३०,३८१ शेतक-यांना वितरीत केले असून त्याकरिता ₹ ३२.२५ कोटी मंजूर करण्यात आले आहेत.

तक्ता ७.२५ राज्यातील अन्न आणि पोषण सुरक्षा योजनेअंतर्गत घटकनिहाय खर्च

(₹ कोटी)

घटक	झालेला खर्च		
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
भात	२.४१	६.०६	०.४६
गहू	०.८१	१.५६	०.१४
कडधान्ये	५८.५०	१०७.३०	९.४९
टिआरएफए कडधान्ये	५.३५	११.०९	०.५९
भरड तृणधान्ये (मका)	२.३१	३.७६	१.१७
पोषक तृणधान्ये	५५.५२	१०६.०३	४.८४
नगदी पिके (ऊस व कापूस)	३.६२	७.३८	०.३७
तेलबिया व तेलताड	३९.४०	६३.००	३.२५
एकूण	**१६७.९२**	**३०६.१८**	**२०.३१**

टिआरएफए - टारगेटींग राईस फॅलो एरिया + ऑक्टोबर पर्यंत

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.२५ **पीक कीटक सर्वेक्षण सल्लागार प्रकल्प (क्रॉपसॅप):** या प्रकल्पाचा उद्देश (i) प्रशिक्षण व भेटीद्वारे कीड व रोग व्यवस्थापनाविषयी शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे व माहिती देणे, (ii) कीड व रोगाचा प्रादुर्भाव होण्यापूर्वी उपाययोजना करणे शक्य व्हावे म्हणून पूर्वसूचना देणे व (iii) मोफत एसएमएसद्वारे माहिती व शास्त्रशुध्द सल्ला देणे हा आहे. या प्रकल्पामध्ये भात, सोयाबीन, कापूस, तूर, हरभरा, मका, सुर्यफुल आणि ऊस या पिकांचा समावेश आहे. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २४.२५ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत ₹ १.६८ कोटी खर्च झाला.

७.२६ **राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान:** फलोत्पादनाखालील क्षेत्र व उत्पादकता वाढवणे आणि त्याचे काढणी पश्चात व्यवस्थापन या मुख्य उद्देशाने केंद्र शासनामार्फत राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान सन २००५-०६ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०१५-१६ पासून राज्यातील ३४ जिल्ह्यांमध्ये एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान राबविण्यात येत आहे. राज्यातील एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियानाअंतर्गत सुरुवातीपासून ऑक्टोबर,२०२४ पर्यंतची भौतिक व आर्थिक प्रगती तक्ता ७.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२६ राज्यातील एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियाना अंतर्गत भौतिक व आर्थिक प्रगती

(सुरवातीपासून ऑक्टोबर, २०२४ पर्यंत)

घटक	परिमाण	भौतिक	आर्थिक (₹ कोटी)
गुणवत्तापूर्ण लागवड साहित्याच्या निर्मितीकरिता उच्च तंत्रज्ञान आधारीत रोपवाटिका व उती संवर्धन प्रयोगशाळा उभारणी	संख्या	१,९२०	३८.५३
क्षेत्र विस्तार अंतर्गत आंबा, पेरू, संत्री इ. सघन लागवड तसेच द्राक्षे, केळी, पपई, मसाला पिके, व फूल पिके इ. लागवड	हेक्टर	३,१०,१५३	४८७.११
आळंबी उत्पादनाच्या प्रकल्पाकरीता	संख्या	३९	३.३४
जुन्या फळबागांचे पुनरुज्जीवन	हेक्टर	४९,३४५	५३.७९
सामूहिक शेततळे शेततळ्यांचे अस्तर	संख्या	२८,४७०	५५७.२९
संरक्षित शेती अंतर्गत हरितगृह, शेडनेट हाउस, प्लास्टिक मल्चिंग, पक्षी/ किटक प्रतिरोधक जाळे इ. ची उभारणी	हेक्टर	२१,३०७	४४०.८८
काढणीत्तोर व्यवस्थापन अंतर्गत पॅकहाउस, पिकवणी कक्ष, कांदा साठवण चाळ,शितसाठवणूक गृहे,पूर्वशितकरण गृहे इत्यादिना उत्तेजन	संख्या	१९,४२१	३७२.८०
एकात्मिक किड / अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन	संख्या	७०	२०.८६
	हेक्टर	४४,४५३	
सेंद्रिय शेतीस उत्तेजन	हेक्टर	१५,५२९	२१.२५
मधुमक्षिका पालनास उत्तेजन	संख्या	१०,९७८	१.४२
फलोत्पादन यांत्रिकीकरणास उत्तेजन	संख्या	३४,२९५	१५९.९६
मनुष्यबळ विकास अंतर्गत शेतक-यांचे प्रशिक्षण/ अभ्यासदौरे	संख्या	३,०५,६४०	४२.६५
इंडो-इस्त्राईल / इंडो-डच प्रकल्प	संख्या	६	४०.४७
नाविन्यपूर्ण घटक	संख्या	१०,५६२	१९.५२
इतर	-	-	८०.७३
अभियान व्यवस्थापन (प्रशासकीय खर्च)	-	-	९९.१९
एकूण घटक			**२,४३९.७९**

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार: संचालनालय (एनएचएम), कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.२७ **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत फळबाग लागवड योजना:** ही योजना सन २०११-१२ पासून राज्यातील ३४ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत जॉब कार्ड धारक शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे व त्यांच्या स्वत:च्या लागवडीयोग्य किंवा पडीक शेतजमिनीत दोन हेक्टरपर्यंत फळबाग लागवड करून रोजगार निर्मिती करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. जिवीत रोपांच्या टक्केवारीच्या प्रमाणानुसार अनुदानाची रक्कम शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा केली जाते. सन २०२३-२४ मध्ये ३८,९७३.२८ हेक्टर क्षेत्रावर फळबाग लागवड केली. तर सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी पर्यंत ३९,३९७ हेक्टर क्षेत्रावर फळबाग लागवड करण्यात आली.

७.२८ **भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना:** महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत नोंदणी नसलेल्या शेतकऱ्यांना फळबाग या योजनेचा लाभ देण्यात येतो. ही योजना सन २०१८-१९ च्या खरीप हंगामापासून राज्यात राबविण्यात येत असून १०० टक्के अनुदान देण्यात येते. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे, युवा शेतकऱ्यांसाठी रोजगार निर्मिती, पीक पद्धतीत बदल, उत्पन्नाचे शाश्वत स्त्रोत निर्माण करणे व कृषि प्रक्रिया उद्योगांसाठी कच्च्या मालाची उपलब्धता वाढवणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. या योजनेंतर्गत एकूण १६ बारमाही फळ पिकांची लागवड करता येते. योजनेच्या सुरूवातीपासून माहे नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत ४७,१३४ लाभार्थी शेतकऱ्यांनी ४४,४९५ हेक्टरवर फळपिकांची लागवड केली असून त्यावर ₹ २४०.२९ कोटी खर्च झाला.

७.२९ **आदिवासी कुटुंबांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवडीस प्रोत्साहन:** ही योजना राज्यातील ठाणे, पुणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, गडचिरोली, चंद्रपूर, पालघर आणि गोंदिया या १४ जिल्ह्यांमधील आदिवासी कुटूंबासाठी ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ६,५१५ लाभार्थी कुटुंबांसाठी ₹ २५.४१ लाख खर्च झाला. सन २०२४-२५ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत ₹ २४.०० लाख प्राप्त झाले आहेत आणि खर्च प्रगतीपथावर आहे.

७.३० फळे, भाजीपाला आणि फुलांची निर्यात: द्राक्षे, केळी, डाळिंब, संत्री व आंबा ही राज्यातून निर्यात होणारी प्रमुख फळे आहेत. फळे, भाजीपाला व फुले यांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य तक्ता ७.२७ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.२७ फळे, भाजीपाला व फुलांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य

फळे / फुले	निर्यात	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५+	
		राशि (मे. टन)	मूल्य (₹ कोटी)	राशि (मे. टन)	मूल्य (₹ कोटी)	राशि (मे. टन)	मूल्य (₹ कोटी)
द्राक्षे	महाराष्ट्र	२,५२,०९१	२,४८७	३,२४,६४१	३,३९५	१९,८०४	३२३
	भारत	२,६७,९५०	२,५४३	३,४३,९८२	३,४६१	२६,५३५	४१२
केळी	महाराष्ट्र	२,६५,८५५	१,१३३	४,८९,४३१	१,५३२	४३,९६१	३५७
	भारत	३,६१,८४२	१,४१३	५,९६,३५८	२,०७०	४९,१९४	३७६
डाळिंब	महाराष्ट्र	४८,५२७	३१६	५६,४०७	२,४११	३,२९,३६९	१,२७२
	भारत	६२,२८०	४७०	७२,०११	४०६	३,९६,१३८	१,४७१
संत्री	महाराष्ट्र	६५,२६६	१४६	५७,४९३	१३७	२६,६१५	२४६
	भारत	७३,१५८	१६७	६९,८६२	१६९	३३,५६३	३४३
आंबा	महाराष्ट्र	१८,९३३	३२६	२५,२०३	४१५	११,५०६	३३
	भारत	२२,९६४	३७८	३२,१०४	४९५	१६,६३१	४८
कांदा	महाराष्ट्र	२१,३७,४४२	३,७९२	१४,८६,२४१	३,२६१	३१,०७४	३८५
	भारत	२५,२३,४९५	४,५१९	१७,१७,४३९	३,९२३	३३,३७४	४२१
इतर भाजीपाला (कांदा वगळता)	महाराष्ट्र	१,०८,४२६	६९०	१,२०,८४८	८४१	१०३	५
	भारत	८,२७,२८८	२,४४३	९,१८,१०८	२,९३८	४८९	१५
गुलाबाची फुले	महाराष्ट्र	२५४	१९	३८६	२७	१४	१
	भारत	१,२१०	५१	१,१६०	५४	१८०	२
गुलाबाची रोपे	महाराष्ट्र	१११	२.२	२३	२.१	१६,७९१	१५५
	भारत	१२६	३.२	८३	३.४	३९,५१५	४२१
मनुके	महाराष्ट्र	२६,२२१	२४८	४५,४३६	४८२	४,३७,९८८	१,८३२
	भारत	२७,६४१	२६७	४७,७५१	५१२	५,२७,४०५	२,२२५
आंब्याचा गर	महाराष्ट्र	८,२५६	११०	२१,६२१	२१३	४७,९५८	४०६
	भारत	१,०९,५००	१,१९०	६०,९००	६२४	५,३४,७०३	१,८०४
इतर प्रक्रिया केलेली फळे व भाजीपाला$	महाराष्ट्र	१,३२,९५९	१,५७२	१,३२,८८४	१,६२५	९७,९१७	१,३१४
	भारत	३,८८,२०८	४,७५५	४,८९,२१६	५,६५९	३,२४,७४७	**३,८५४**

$ आंब्याचा गर गळता + ऑक्टोबर

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.३०.१ **शितगृहे:** खाजगी क्षेत्रात शीतगृहांच्या उभारणीसाठी अनुदान दिले जाते. राज्यात माहे जानेवारी २०२५ अखेर ४.१७ लाख मे. टन फळ साठवणूक क्षमता असलेली १८५ खाजगी शीतगृहे आहेत.

७.३१ **पाणलोट विकास कार्यक्रम:** नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करून कृषि उत्पादकता वाढवणे हा पाणलोट विकास कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. राज्यातील बहुतांश क्षेत्र पावसावर अवलंबून असल्याने कोरडवाहू जमिनीची उत्पादकता वाढवणे, मातीची धूप थांबवणे, जमिनीतील ओलाव्याचे संवर्धन करणे व पाण्याचे संवर्धन करण्यासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत पुर्ण झालेली व प्रगतीपथावरील सूक्ष्म पाणलोटांची कामे तक्ता ७.२८ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ७.२८ पूर्ण झालेली व प्रगतीपथावरील सूक्ष्म पाणलोटांची कामे

(डिसेंबर, २०२४ पर्यंत)

योजना	सूक्ष्म पाणलोट कामांची संख्या		झालेला खर्च
	निवडलेले	पूर्ण	(₹ कोटी) +
१. विदर्भ पाणलोट विकास अभियान	१,०३२	१,०३२	३६५.३६
२. मराठवाडा पाणलोट विकास अभियान	२८५	२८५	१३७.३४
३. नदी खोरे प्रकल्प	२७१	२२६	५८०.८०
४. पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम	१६०	१६०	१३७.१९
५. राष्ट्रीय पाणलोट विकास कार्यक्रम	१,०२८	९५६	२९०.५९
६. गतिमान पाणलोट विकास कार्यक्रम	१२,३४४	१०,६९५	३,२६८.००
७. नाबार्ड सहाय्यित ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास कार्यक्रम	३६४	३६४	८६.८७
८. एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम	१५,६१२	१४,९३५	३,११६.००
९. जलयुक्त शिवार अभियान	२२,५८६	२२,५८१	९,७३१.३२
१०. विदर्भ सधन सिंचन विकास कार्यक्रम	५८८	५८८	३१८.३६
११. इतर योजना (डीपीएपी, हरियाली, जवाहर, आश्वासित, इत्यादी)	५,६८०	५,६८०	-

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.३१.१ **जलयुक्त शिवार अभियान २.०:** राज्यात माहे जानेवारी, २०२३ पासून जलयुक्त शिवार अभियान २.० राबविण्यात येत आहे. या अभियानात (i) जलयुक्त शिवार अभियान प्रथम टप्पा तसेच इतर पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम न राबविलेल्या व गाव निवडीच्या निकषानुसार पात्र ठरणाऱ्या गावांमध्ये मृद व जलसंधारणाची कामे करणे, (ii) जलयुक्त शिवार प्रथम टप्पा तसेच इतर पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम राबविलेल्या व गावांमध्ये पाण्याची गरज असेल व अडविण्यास अपधाव शिल्लक असेल तेथे पाणलोट विकासाची कामे करणे, (iii) जलसाक्षरतेद्वारे गावातील पाण्याची उपलब्धता व कार्यक्षम वापर याकरिता प्रयत्न आणि (iv) उपलब्ध भूजलाच्या माध्यमातून पाणलोट क्षेत्राचा शाश्वत विकास या बाबींचा समावेश आहे. योजनेच्या सुरवातीपासून नोव्हेंबर,२०२४ पर्यंत एकूण ७०,९६१ कामे पूर्ण झाली असून त्यावर ₹ १,१३८.८३ कोटी खर्च झाला.

७.३२ **मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजना- वैयक्तिक शेततळे:** मुसळधार पाऊस पडल्यावर नद्या, नाले, इत्यादींमधून वाहून जाणारे पाणी किंवा तलाव, विहिरी, बोअर इत्यादी जलस्रोतांमधून पाणी उपसण्यासाठी व शेतकऱ्यांच्या शेततळ्यांमध्ये साठवण्यासाठी पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीला प्रोत्साहन देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेअंतर्गत, वैयक्तिक लाभार्थ्यांना शेततळ्याच्या आकारानुसार किमान ₹ १४,४३३ व कमाल ₹ ७५,००० रकमेचे अनुदान दिले जाते. सन २०२३-२४ मध्ये थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे १५,४०६ लाभार्थ्यांना ₹ १०६ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले. तर सन २०२४-२५ डिसेंबर पर्यंत थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे २,५४० लाभार्थ्यांना ₹ १७.३९ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले.

७.३३ **डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक शेती अभियान:** सेंद्रिय शेती/विषमुक्त शेतीला चालना देण्याच्या उद्देशाने ही समूह आधारीत योजना राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत पात्र शेतकऱ्यांच्या गटांना सलग तीन वर्षे लाभ दिला जातो. पहिल्या टप्प्यात विदर्भातील बुलढाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती, यवतमाळ आणि वर्धा या आपदग्रस्त जिल्ह्यांचा समावेश केला आहे. या अभियानाचा कालावधी सन २०२७-२८ पर्यंत वाढविण्यात आला असून त्याची व्याप्ती राज्यभर वाढविण्यात आली आहे व अभियानाचे नामकरण डॉ. पंजाबराव देशमुख नैसर्गिक शेती अभियान असे करण्यात आले आहे. या दुसऱ्या टप्प्यात ६.६१ लाख हेक्टर जमीन नैसर्गिक/सेंद्रिय शेतीखाली आणण्याचे प्रस्तावित आहे. सन २०२३-२४ मध्ये ४,६१७ नवीन गट तयार करण्यात आले असून त्यासाठी ₹ ११.२५ कोटी खर्च झाला.

७.३४ **मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प:** राज्यात स्मार्ट प्रकल्प दि.२३ मार्च, २०२० पासून राबविण्यात येत आहे. प्रकल्पाचे उद्दिष्ट महाराष्ट्रातील अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी केंद्रित सर्वसमावेशक आणि स्पर्धात्मक कृषि मूल्य साखळींच्या विकासास पाठबळ देणे आहे. या प्रकल्पाच्या सुरवातीपासून माहे ८ नोव्हेंबर २०२४ पर्यंत ₹ ५१४.५५ कोटी खर्च झाला असून हा प्रकल्प ३४ जिल्ह्यांतील १४,११५ गावांतील सुमारे ५.२० लाख शेतक-यांना ७१९ समुदाय आधारित संस्थांमार्फत लाभ मिळाला.

७.३५ **नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प (हवामान प्रतिरोधक शेती प्रकल्प-पोक्रा):** राज्याच्या १६ जिल्ह्यांमध्ये हवामान प्रतिरोधक शेती आणि अल्प भूधारक शेतक-यांचा नफा वाढविण्यासाठी राज्य शासनाकडून हा उपक्रम राबविण्यात येत आहे. हा प्रकल्प राज्यातील ५,२२० गावांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पाअंतर्गत शेतकऱ्यांना व शेतक-यांच्या उत्पादक संस्था/शेतकरी गट/ स्वयंसहाय्यित गट यांना आर्थिक सहाय्य, तसेच मृद आणि जलसंधारणाची कामे, शेत शाळा, क्षमता वर्धन, कृषि-हवामान सल्लागार सेवा इत्यादींसाठी अर्थसहाय्य पुरविले जाते. प्रकल्पाच्या सुरूवातीपासून माहे नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत ४.९२ लाख शेतकऱ्यांना ₹ ४,०३९.२६ कोटी अर्थसहाय्य प्रदान करण्यात आले. मृद व जलसंधारणाची कामे पूर्ण करण्यासाठी ₹ ८९.८८ कोटी खर्च झाला असून ५,३४९ कृषि प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी ₹ ५८७.६० कोटी खर्च झाला.

७.३६ **दहा हजार शेतकरी उत्पादक संस्थांची निर्मिती व प्रोत्साहन:** केंद्र शासन ही योजना सन २०२०-२१ पासून राबवित आहे. या योजनेची उद्दिष्टे (i) शाश्वत उत्पन्नाभिमुख शेतीच्या विकासास चालना देण्यासाठी सर्वसमावेशक पध्दतीला प्रोत्साहन देणे, (ii) संसाधनांच्या कार्यक्षम, किफायतशीर आणि शाश्वत वापराद्वारे उत्पादकता वाढवणे, (iii) नवीन शेतकरी उत्पादक संस्थांना कृषि उपक्रम व्यवस्थापनाच्या सर्व बाबींमध्ये पाच वर्षांपर्यंत सहाय्य आणि (iv) आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य आणि आत्मनिर्भर होण्यासाठी कृषि शेतकरी उत्पादक संस्थांची उद्योजकता कौशल्ये विकसित करण्यासाठी क्षमता वर्धन करणे ही आहेत. योजनेच्या सुरवातीपासून सन २०२३-२४ पर्यंत महाराष्ट्रात ५८३ शेतकरी उत्पादक संस्थांचा समावेश करण्यात आला असून त्यापैकी ५८३ शेतकरी उत्पादक संस्था सप्टेंबर २०२४ पर्यंत स्थापन करण्यात आले.

७.३७ **प्रधानमंत्री सूक्ष्म खाद्य उद्योग उन्नयन योजना:** ही योजना राज्यात ‘एक जिल्हा एक उत्पादन’ तत्त्वावर सन २०२०-२१ ते सन २०२४-२५ या पाच वर्षाच्या कालावधीसाठी राबविण्यात येत आहे. राज्यासाठी २२,२३४ सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांचे सक्षमीकरण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. योजनेच्या सुरुवातीपासून माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत २०,२७२ मंजूर प्रकल्पांना ₹ ५१६.५३ कोटी अनुदान वितरित करण्यात आले.

७.३८ **मुख्यमंत्री कृषि व अन्न प्रक्रिया योजना:** राज्यात सन २०१७-१८ पासून सलग पाच वर्षे मुख्यमंत्री कृषि व अन्न प्रक्रिया योजना राबविण्यात येत आहे. कृषि उत्पादनाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे, निर्यातीला प्रोत्साहन देणे, कृषि व अन्न प्रक्रिया करण्यासाठी कुशल मनुष्यबळ निर्माण करणे व ग्रामीण भागात लघु आणि मध्यम कृषि व अन्न प्रक्रिया प्रकल्पाव्दारे रोजगार निर्मिती करणे हे या योजनेचे प्रमुख उद्देश आहेत. योजना सुरू झाल्यापासून माहे नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत ५९३ प्रकल्पांसाठी ₹ २०१.४७ कोटी अनुदान वितरित करण्यात आले.

७.३९ **ग्राम कृषि विकास समितीची स्थापना:** शेतीचा सर्वांगीण विकास, नैसर्गिक संसाधनांचा इष्टतम वापर व विविध योजनांच्या माध्यमातून करावयाच्या कामांचा प्राधान्यक्रम ठरविण्यासाठी प्रत्येक गावात ग्राम कृषि विकास समिती स्थापन करणे राज्याने बंधनकारक केले आहे. माहे नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत, राज्यात २५,३४७ ग्राम कृषि विकास समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत.

७.४० **जिल्हा कृषि महोत्सव:** कृषि क्षेत्रातील उत्पादन ते प्रक्रिया यामधील नवीन तंत्रज्ञानाबद्दल शेतकऱ्यांमध्ये जागृती निर्माण करणे, प्रगतीशील शेतकरी, उद्योजक व शास्त्रज्ञ यांच्या अनुभवांची देवाणघेवाण व पुरवठा साखळी विकसित करून थेट विपणन संबंध प्रस्थापित करणे, या उद्देशाने राज्यातील ३४ जिल्ह्यांमध्ये जिल्हा कृषि महोत्सव आयोजित केले जातात. कृषि महोत्सव आयोजित करण्यासाठी प्रति जिल्हा ₹ २० लाख अनुदान वितरीत करण्यात येते. कृषि प्रदर्शने, परिसंवाद/कार्यशाळा, धान्य महोत्सव, थेट विपणन, खरेदीदार व विक्रेते यांचे संमेलन, शेतक-यांचा सन्मान इत्यादी या महोत्सवाचे प्रमुख घटक आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये २४ जिल्ह्यांमध्ये जिल्हा कृषि महोत्सवांचे आयोजन करण्यात आले व ₹ ४.७६ कोटी निधी खर्च करण्यात आला.

७.४१ **हळद संशोधन आणि प्रक्रिया धोरण- मा. बाळासाहेब ठाकरे हरिद्रा (हळद) संशोधन व प्रशिक्षण केंद्र:** भारत हा हळदीचा सर्वात मोठा उत्पादक व ग्राहक आहे. राज्यातील हळद पिकाखालील क्षेत्र देशाच्या हळद पिकाखालील क्षेत्राच्या सुमारे २५ टक्के आहे. हळदीचे उत्पादन, प्रक्रिया, विपणन व निर्यातीतील अडचणी दूर करण्यासाठी शेतकऱ्यांना मदत करण्याच्या उद्देशाने माहे सप्टेंबर, २०२२ मध्ये राज्याचे 'हळद संशोधन आणि प्रक्रिया धोरण सन २०२२-२०२७' जाहीर करण्यात आले. या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी हिंगोली जिल्ह्यात मा.बाळासाहेब ठाकरे हरिद्रा (हळद) संशोधन व प्रशिक्षण केंद्र सुरू करण्यात आले असून सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २३.७१ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ११.९२ कोटी खर्च झाला.

संलग्न कार्ये

७.४२ ग्रामीण उपजीविकेचा कणा असलेल्या शेती या मुख्य व्यवसायास पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय आणि वनीकरण यासारखे संलग्न उपक्रम पूरक ठरतात. या उपक्रमांतून उत्पन्नाचे अतिरिक्त स्रोत तसेच, वाढीव अन्न सुरक्षेद्वारे आणि ग्रामीण कुटुंबांना महत्त्वपूर्ण आधार मिळतो. हे उपक्रम भूमिहीन मजूर, अल्पभूधारक शेतकरी आणि महिलांसह वंचित घटकांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण करुन ग्रामीण आर्थिक विकास आणि दारिद्र्य निर्मूलनात लक्षणीय योगदान देतात. वरील उपक्रमांसाठी शासनाच्या माध्यमातून लक्षित आर्थिक सहाय्य पुरवण्यात येते, वैविध्यपूर्ण विकास योजना राबवण्यात येतात. ज्यायोगे, पशुसंवर्धन, मत्स्यपालन आणि वन संवर्धनासाठी सक्षम वातावरण तयार होण्यास मदत होते.

आलेख ७.७ : पशुगणना २०१९ नुसार राज्यातील पशुधन

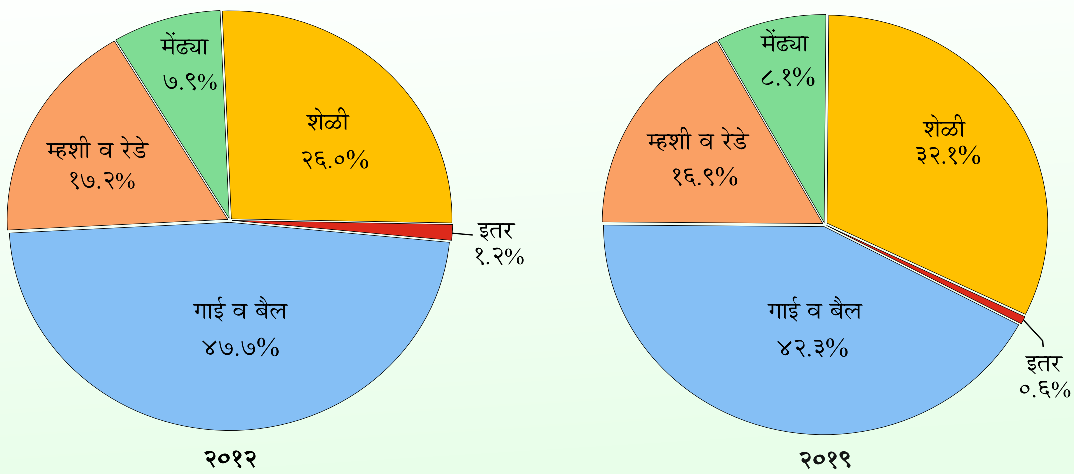

पशुसंवर्धन

७.४३ **२० वी पशुगणना २०१९:** २० व्या पशुगणना २०१९ दरम्यान, प्रजातिनिहाय आणि ग्रामीण/ नागरी क्षेत्रानुसार पशुधनाची माहिती प्रथमच संकलित करण्यात आली. पशुगणना २०१९ नुसार, एकूण ३.३१ कोटी पशुधनासह राज्य देशात सातव्या क्रमांकावर आहे. पशुगणना २०१२ च्या तुलनेत एकूण पशुधनात १.८ टक्के वाढ झाली आहे. राज्यात एकूण ७.४३ कोटी कुक्कुटादी पक्षी असून राज्य देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे. पशुगणना २०१९ नुसार निवडक राज्यांमधील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी यांची माहिती तक्ता ७.२९ मध्ये दिली आहे. पशुगणना २०१९ नुसार राज्यातील विभाग निहाय पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी यांची माहिती तक्ता ७.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२९ पशुगणना २०१९ नुसार निवडक राज्यांमधील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी

('०००)

राज्य	पशुधन				कुक्कुटादी पक्षी	
	गाई व बैल	म्हशी व रेडे	मेंढ्या व शेळ्या	इतर@	परसबाग	व्यावसायिक
आंध्रप्रदेश	४,६०१	६,२१९	२३,१४९	९९	२२,२६७	८५,५९५
बिहार	१५,३९८	७,७२०	१३,०३५	३८८	९,०७४	७,४५१
छत्तीसगड	९,९८४	१,१७५	४,१८६	५२८	८,५६०	१०,१५२
गुजरात	९,६३४	१०,५४३	६,६५५	६१	४,२१९	१७,५५३
कर्नाटक	८,४६९	२,९८५	१७,२२०	३३९	११,०४५	४८,४४८
मध्यप्रदेश	१८,७५१	१०,३०७	११,३८९	१९०	९,४३५	७,२२४
महाराष्ट्र	**१३,९९३**	**५,६०४**	**१३,२८५**	**१९८**	**२२,११३**	**५२,१८४**
राजस्थान	१३,९३८	१३,६९३	२८,७४४	४२६	१,९३४	१२,६८८
तामीळनाडू	९,५१९	५१९	१४,३८९	७४	२१,२६४	९९,५१६
तेलंगणा	४,२३२	४,२२६	२३,९९८	१८५	१७,५४३	६२,४५५
उत्तरप्रदेश	१९,०२०	३३,०१७	१५,४६५	५११	४,४६०	८,०५५
पश्चिम बंगाल	१९,०७८	६३१	१७,२३२	५४२	५९,१०६	१८,२१६
अखिल भारत	**१,९३,४६३**	**१,०९,८५२**	**२,२३,१४६**	**१०,३००**	**३,१७,०७३**	**५,३४,७३६**

आधार : पशुसंवर्धन व दुग्धविकास विभाग, केंद्र शासन

@ डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे समाविष्ट

तक्ता ७.३० पशुगणना २०१९ नुसार महाराष्ट्रातील विभागनिहाय पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी

('०००)

विभाग	पशुधन					एकूण कुक्कुटादी पक्षी
	गुरे	म्हशी	मेंढ्या व शेळ्या	इतर@	एकूण	
मुंबई	८३९	३४२	३४८	७	१,५३६	१०,७९४
नाशिक	३,५१०	८८३	४,०३८	४७	८,४७८	२०,९९५
पुणे	२,५५३	२,१८४	३,३१६	३८	८,०९१	३०,६२६
छत्रपती संभाजीनगर	१,७५७	५३४	१,५९१	२८	३,९१०	२,६१०
लातूर	१,३५५	७५६	९९०	२२	३,१२३	१,९९३
अमरावती	१,९२४	४५६	१,५८४	२६	३,९९०	२,९९२
नागपूर	२,०५५	४४९	१,४१८	३०	३,९५२	४,२८८
राज्य	**१३,९९३**	**५,६०४**	**१३,२८५**	**१९८**	**३३,०८०**	**७४,२९८**

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन @ डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे समाविष्ट

आलेख ७.८ : राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्षांचे प्रमाण

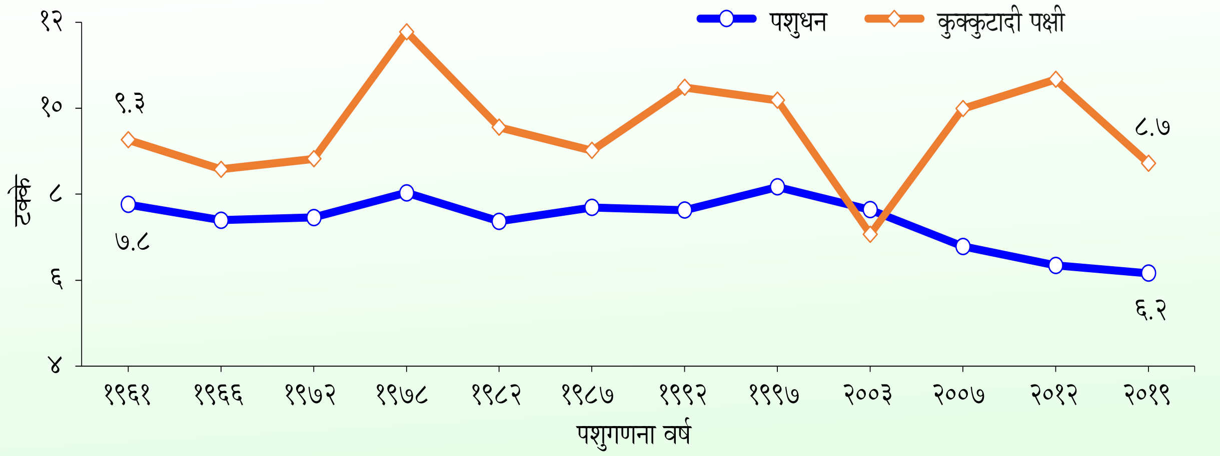

७.४३.१ **२१ वी पशुगणना २०२४:** केंद्र शासनाच्या निर्देशांनुसार, २१ वी पशुगणना २५ नोव्हेंबर, २०२४ ते २८ फेब्रुवारी, २०२५ या कालावधीत केली जात आहे. ही पशुगणना शीघ्रतेने आणि विश्वासार्ह होण्यासाठी मोबाईल ॲपद्वारे ऑनलाइन पध्दतीने केली जात आहे. या पशुगणनेत भटकी कुत्री, भटक्या गाई यासह प्रथमच भटक्या पशुपालक समुदायाची माहिती गोळा केली जात आहे.

आलेख ७.९ : राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्षी

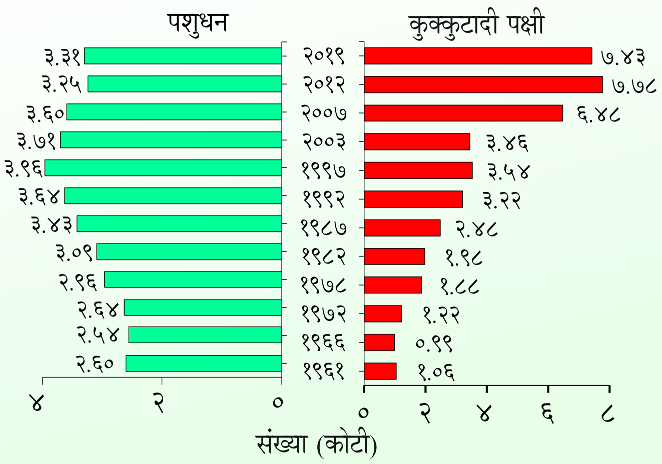

७.४४ **राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा:** राज्यात ग्रामस्तरापर्यंत विस्तारलेल्या शासकीय पशुवैद्यकीय संस्थांच्या जाळ्यामार्फत पशुधनाच्या आरोग्याची निगा राखण्यासाठी पशुवैद्यकीय सेवा पुरविण्यासोबत लसीकरण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा तक्ता ७.३१ मध्ये दिल्या असून पशुवैद्यकीय उपचार व लसीकरणाबाबतचा तपशील तक्ता ७.३२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.३१ राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा

(डिसेंबर, २०२४ पर्यंत)

पशुवैद्यकीय विभाग	सर्व चिकित्सालये#	लघु सर्व चिकित्सालये	पशुवैद्यकीय दवाखाने	फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने	मुख्यमंत्री पशुचिकित्सा पथक	पशु स्वास्थ्य व रोगनियंत्रण फिरते पथक	एकूण#	जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे
मुंबई	६	४०	४७८	१२	७	९	५५२	५
नाशिक	५	४९	८३२	६	१०	२१	९२३	५
पुणे	६	५१	९९२	७	२०	९	१,०८५	५
छत्रपती संभाजीनगर	४	३३	४३७	२	५	११	४९२	४
लातूर	५	३५	४४४	३	९	७	५०३	४
अमरावती	६	५१	५६२	१७	७	१७	६६०	५
नागपूर	७	५७	६९४	१८	१५	६	७९७	६
राज्य	**३९**	**३१७**	**४,४३९**	**६५**	**७३**	**८०**	**५,०१२**	**३४**

पशुवैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न सहा सर्वचिकित्सालये मुंबई, परभणी, नागपूर, शिरवळ (सातारा), उदगीर (लातूर) आणि अकोला समाविष्ट

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.३२ पशुवैद्यकीय उपचार आणि लसीकरणाबाबतचा तपशील

(०००)

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
सामान्य उपचार	११,५१२	९,३२९	१०,११६
खच्चीकरण	४८६	४५१	३४०
मोठी शस्त्रक्रिया	३६	३२	३०
लघु शस्त्रक्रिया	२१४	१६३	१२९
लसीकरण (कुक्कुटादी पक्ष्यांसह)	५१,६३१	५६,४८८	६१,४०२

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + जानेवारी पर्यंत

७.४५ **कृत्रिम रेतन:** पुणे, नागपूर आणि छत्रपती संभाजीनगर येथील गोठीत वीर्य प्रयोगशाळांमध्ये वीर्य नळ्या तयार केल्या जातात आणि राज्यातील ३४ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रांमार्फत पशुवैद्यकीय संस्थांना वाटप केल्या जातात. कृत्रिम रेतन विषयक माहिती तक्ता ७.३३ मध्ये दिली आहे.

७.४६ **राष्ट्रीय गोकुळ अभियान:** राज्यात सन २०१४-१५ पासून पशूंच्या प्रजाती सुधारणेसाठी आणि दुग्धोत्पादन व उत्पादकता वाढविण्यासाठी आणि रोगमुक्त उच्च अनुवांशिक गुणवत्तेचे वळू वाटप करण्यासाठी राष्ट्रीय गोकुळ मिशन राबविण्यात येत आहे. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १०१.५९ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत खर्चाचा तपशील तक्ता ७.३४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.३३ कृत्रिम रेतन विषयक माहिती

('०००)

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
१) गायी (कृत्रिम रेतन)	**१,५५१**	**१,६३७**	**१,६४२**
विदेशी	१५५	२१२	२२०
संकरीत	९७०	९८७	१०१४
देशी	४२६	४३८	४०८
जन्मलेल्या वासरांची संख्या	**५२१**	**४७८**	**३९८**
संकरीत	३७८	३४२	२८९
देशी	१४३	१३६	१०९
२) म्हशी (कृत्रिम रेतन)	**७२१**	**७३०**	**६८५**
जन्मलेल्या रेडकांची संख्या	**२३६**	**२२१**	**१७८**

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + जानेवारी पर्यंत

तक्ता ७.३४ राष्ट्रीय गोकुळ अभियानाचा तपशील

(₹ कोटी)

सन २०२३-२४ मधील घेतलेले उपक्रम	खर्च
दोन वळू माता प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण आणि प्रत्येक वळू माता प्रक्षेत्रावर ६०० उच्च वंशावळीच्या गवळाऊ गाई व पंढरपुरी म्हशींची खरेदी, ब्रीडर्स संघटनांची स्थापना, प्रशिक्षण, व्यवस्थापकीय खर्च, जैव विघटनशील हातमोज्यांची खरेदी, कृत्रिम रेतन उपकरणे खरेदी, इत्यादी	२६.९३
राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम	१४.४८
भ्रूण प्रत्यारोपण आणि कृत्रिमरित्या गर्भधारणा प्रयोग शाळेची उभारणी / बळकटीकरण करणे	११.०९
पशुसंजीवनी (जनावरांची ओळख पटविण्यासाठी टॅग व टॅग ॲप्लीकेटर खरेदी, टॅबलेट खरेदी व संगणकीकरण, पशुआरोग्य पत्रिकांची छपाई, इत्यादी)	३.८२
MAITRI कर्मचारी यांचे मुलभूत प्रशिक्षण	३.६८
उच्च अनुवांशिक गुणवत्तेच्या वळूंची वीर्य खरेदी	१.३३
गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळा, नागपूरचे बळकटीकरण	९.६०
गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळा, पुणेचे बळकटीकरण	७.५०
गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळा, छत्रपती संभाजीनगरचे बळकटीकरण	६.४०
शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्र साकुड (बीड) ची स्थापना	१६.०४
राष्ट्रीय डिजिटल पशुधन अभियान अंतर्गत वीर्य मात्रा खरेदी व माहिती तंत्रज्ञान व्यक्तीचे वेतन	०.७२
एकूण	**१०१.५९**

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.४७ **राष्ट्रीय पशुधन अभियान:** केंद्र शासनाने सन २०१४-१५ पासून सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांकरिता मेंढ्या, शेळी, कुक्कुट, डुक्कर, पशुधन विमा, पशुखाद्य व वैरण विकास, कौशल्य विकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि पशुसंवर्धन विस्तार कार्य या संबंधित विविध योजना एकत्रित करून राष्ट्रीय पशुधन अभियानास सुरुवात केली. सन २०२१-२२ पासून हे अभियान सुधारित आणि पुनर्रचित केले आहे. सुधारित अभियानाचे उद्दिष्ट रोजगार निर्मिती, उद्योजकता विकास, प्रति पशु उत्पादकता वाढविणे आणि असंघटित क्षेत्रामध्ये उत्पादित होणाऱ्या उत्पादनांना विक्रीकरिता संघटित क्षेत्राशी जोडणे हा आहे. पुनर्रचित राष्ट्रीय पशुधन अभियानाची पशुधन व कुक्कुट प्रजाती विकास, पशुखाद्य व वैरण विकास आणि नाविन्यपूर्ण योजना व विस्तार अशी तीन उप-अभियाने आहेत. पुनर्रचित अभियानांतर्गत नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत १०० लाभार्थ्यांना ₹ १७.७२ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले आहे.

७.४८ **पशुधन विमा योजना:** महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत राज्यात सन २०१४-१५ पासून पशुधन विमा योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश नैसर्गिक आपत्ती, अपघात अथवा रोगामुळे झालेल्या पशूंच्या आकस्मिक मृत्यूमुळे होणाऱ्या नुकसानांपासून पशुधारकांना संरक्षण देणे हा आहे. योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात एकूण ८,७०७ दाखल दाव्यांपैकी ८,३२७ मृत जनावरांचे दावे निकाली काढण्यात आलेत आणि त्यापोटी विमा कंपनीने ₹ २३.८७ कोटी निधी लाभार्थ्यांना अदा केला. योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यात एकूण ३,८५४ दाखल दाव्यांपैकी ३,३०० मृत जनावरांचे दावे निकाली काढण्यात आलेत आणि त्यापोटी विमा कंपनीने ₹ ९.५८ कोटी निधी लाभार्थ्यांना अदा केला. फेब्रुवारी २०२० पासून निधी अभावी योजना राबविण्यात आली नाही. तथापि, सन २०२४-२५ मध्ये ₹ पाच कोटी निधी केंद्र शासनाने मंजुर केला आहे.

७.४९ **राष्ट्रीय पशुरोग नियंत्रण कार्यक्रम:** लाळ्या खूरकुत आणि ब्रुसेलोसीस या रोगाचे सन २०२४-२५ पर्यंत प्रभावी नियंत्रण आणि सन २०२९-३० पर्यंत संपूर्ण निर्मूलन करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय पशुरोग नियंत्रण कार्यक्रम राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत, लाळ्या खूरकुत प्रतिबंधात्मक लसीकरणाच्या पाच फेऱ्यांमध्ये ९७०.४० लाख जनावरांना लसीकरण करण्यात आले आहे. ब्रुसेलोसिस प्रतिबंधक लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत सन २०२१-२२ ते ऑक्टोबर, २०२४ पर्यंत, राज्यात ४ ते ८ महिने वयोगटातील एकूण २६.३२ लाख वासरांना लसीकरण करण्यात आले आहे.

७.५० **सुधारित गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजना:** सन २०२३-२४ पासून राज्यात ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत ३४ जिल्ह्यांतील प्रत्येक तालुक्यात एक याप्रमाणे गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र स्थापन करणे प्रस्तावित आहे. या योजनेचा उद्देश दुध उत्पादन, शेतीची कामे, पशु पैदास, ओझे वाहणे याकरिता उपयुक्त नसलेल्या गाई, बैल या पशुंची काळजी घेणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत ५० ते १०० पशुधन असलेल्या गोशाळांसाठी ₹ १५ लाख, १०१ ते २०० पशुधन असलेल्या गोशाळांसाठी ₹ २० लाख आणि २०० पेक्षा जास्त पशुधन असलेल्या गोशाळांसाठी ₹ २५ लाख अनुदान दिले जाते. या योजनेअंतर्गत ऑक्टोबर २०२४ अखेर १५२ गोशाळा मंजुर करण्यात आल्या असून १४८ गोशाळांसाठी ₹ १६.७१ कोटी सबसिडी वितरीत करण्यात आली आहे.

७.५१ **महाराष्ट्र गोसेवा आयोग:** राज्यामध्ये पशुंचे संवर्धन, संरक्षण आणि कल्याण करण्यासाठी आणि त्यासाठी कार्यरत असणाऱ्या संस्थांचे पर्यवेक्षण करण्यासाठी महाराष्ट्र गोसेवा आयोग अधिनियम २०२३ लागू करण्यात आला आहे. त्याचे उद्दिष्ट -

- महाराष्ट्र राज्य गोवंश प्रजनन धोरणाची अंमलबजावणी आणि देखरेख सुनिश्चित करणे.
- संस्थांना आर्थिक मदत देणे आणि आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत संस्थांना बळकटी देण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.
- प्रजाति सुधारणा, चारा विकास आणि खत, मूत्र आणि बायोगॅस उत्पादन संयंत्रे इत्यादींसाठी विद्यापीठे/संशोधन संस्थांशी समन्वय साधून नवीन वैज्ञानिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी व्यावहारिक मदत मिळवणे.
- संस्थांच्या कामकाजातील तक्रारींची चौकशी करणे, प्राण्यांवरील क्रूरता रोखण्यासाठीच्या उपक्रमांचा आणि जिल्हा प्राणी कल्याण संस्थेच्या कामाचा आढावा घेणे.

७.५२ **विदर्भ आणि मराठवाडा विभागातील दुधाचे उत्पादन वाढवण्यासाठी विशेष प्रकल्प:** राज्य शासनाने राष्ट्रीय दुग्धविकास मंडळ व मदर डेअरी फ्रूट अँड व्हेजिटेबल प्रा. लिमिटेड यांच्या संयुक्त विद्यमाने विदर्भ व मराठवाड्यातील ११ जिल्ह्यामध्ये दुध उत्पादन वाढविण्यासाठी हा विशेष प्रकल्प सुरू केला आहे. या प्रकल्पांतर्गत वैरण विकास कार्यक्रम, दर्जेदार पशुखाद्य पुरविणे, पशुखाद्य पूरक आहार (खनिज मिश्रण) पुरविणे तसेच घरपोच कृत्रिम रेतन सेवा, लसीकरण, गोचीड व गोमाशांचे निर्मुलन, वंध्यत्व व उपचार शिबिरे इत्यादी पशुवैद्यकीय सेवा समाविष्ट आहेत. विशेष प्रकल्पांतर्गत मार्च, २०२३ अखेर ५,०७५ वंध्यत्व शिबिरे आयोजित करण्यात आली व २५,००० शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यात आले. वैरण उत्पादनासाठी १३,१६९ हेक्टर जमीन उपलब्ध करुन देण्यात आली असून पशुंसाठी १८,७४५ मे.टन गुणवत्तापूर्ण पशुखाद्याचा पुरवठा करण्यात आला. विदर्भ मराठवाडा दुग्धविकास प्रकल्प (टप्पा-२) हा विदर्भ आणि मराठवाड्यातील १९ जिल्ह्यांमधील दूध उत्पादनात वाढ होण्यासाठी राबविण्यात येत असून या प्रकल्पासाठी ₹ १४९ कोटी मंजूर करण्यात आले आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ४३.७२ कोटी खर्च झाला.

७.५३ **मुख्यमंत्री पशु स्वास्थ्य योजना:** राज्यातील ग्रामीण भागामध्ये अतिदुर्गम, डोंगराळ आणि आदिवासी गावांमध्ये पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देण्याकरिता फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने स्थापित करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. या फिरत्या पशुवैद्यकीय दवाखान्याद्वारे शेतकरी / पशुपालकांना त्यांच्या जनावरांसाठी घरपोच पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध झाली आहे. या पशुवैद्यकीय दवाखान्यांमार्फत प्रतिबंधात्मक लसीकरण, कृत्रिम रेतन, पशूंचा आहार व आरोग्याबाबत मार्गदर्शन आणि विविध योजनांची माहिती यांसारख्या सेवा देखील पुरविल्या जातात. सन २०२३-२४ मध्ये १,३२,३०४ शेतकऱ्यांनी / पशुपालकांनी पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध होण्याची मागणी कॉल सेंटरद्वारे केली होती व त्यापैकी एकूण १,०९,६३४ पशूंना सेवा देण्यात आल्या. सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर २,३५,०३३ शेतकऱ्यांनी / पशुपालकांनी पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध होण्याची मागणी कॉल सेंटरद्वारे केली होती व त्यापैकी एकूण २,१८,४९८ पशूंना सेवा देण्यात आल्या.

७.५४ **वैरण विकास:** पशुधनाला आवश्यक असलेले पौष्टिक खाद्य उपलब्ध व्हावे यासाठी वैरण विकास योजना राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ३९.८८ कोटी खर्च झाला व पशुपालकांना १२,६३६.०६ क्विंटल वैरण बियाणे वाटप करण्यात आले असून ४२,१२०.०२ हेक्टर क्षेत्रात चारा पिकाची पेरणी करण्यात आली व त्यापासून २०.९३ लाख मे. टन हिरव्या चाऱ्याचे उत्पादन अपेक्षित आहे. सन २०२४-२५ ऑक्टोबर पर्यंत ₹ २५.५९ कोटी खर्च झाला व पशुपालकांना १०,२६६.७८ क्विंटल वैरण बियाणे वाटप करण्यात आले असून २५,८७२.३० हेक्टर क्षेत्रात चारा पिकाची पेरणी करण्यात आली व त्यापासून १०.९३ लाख मेट्रिक टन हिरव्या चाऱ्याचे उत्पादन अपेक्षित आहे.

७.५५ **राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना:** राज्यातील भटक्या जमाती-क प्रवर्गातील लाभधारकांना मेंढीपालनासाठी प्रोत्साहन देणे हा राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेंतर्गत मेंढी गटासाठी (२० मादी + एक नर), सुधारीत प्रजातिच्या नर मेंढ्यांचे वाटप, मेंढी पालनासाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे व संतुलित खाद्य उपलब्ध करून देणे यासाठी ७५ टक्के अनुदान तर कुट्टी केलेल्या हिरव्या चाऱ्याचे मुरघास बनविण्याकरिता गासड्या बांधणीचे यंत्र खरेदी करणे व पशुखाद्य कारखाने उभारणे यासाठी ५० टक्के अनुदान देण्यात येते. सन २०१९-२० ते २०२४-२५ या कालावधीत डिसेंबर पर्यंत १,५९८ लाभार्थ्यांना मेंढी गटाचे वाटप करण्यात आले, १४८ लाभार्थ्यांना मेंढी पालनासाठी पायाभूत सुविधा पुरविण्यात आल्या, २६२ लाभार्थ्यांना सुधारित प्रजातिच्या मेंढ्यांचे वाटप करण्यात आले आणि ८,२१३ मेंढ्यांना संतुलित आहार देण्यात आला.

७.५५.१ राज्यात पशुधन संगोपन, उद्योजकता निर्माण करणे आणि ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती करून गरिबांचे आर्थिक उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी विविध नाविन्यपूर्ण योजना राबविण्यात येत आहे. राज्यस्तरीय विविध नाविन्यपूर्ण योजानांची माहिती तक्ता ७.३५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३५ निवडक राज्यस्तरीय योजनांची माहिती

योजना	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)
६/४/२ दुधाळ जनावरांचे गट वाटप योजना	६,१३३	२,८०७	४,५४७	२,९००	५,१९१	५,०९९
अंशत: ठाणबंद १० शेळ्या व एक बोकड गट वाटप	५,६०२	२,७७४	५,०२४	२,९५९	४,३१६	२,२४१
१,००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन जोडधंदा सुरु करणे	१,२१७	१,५२९	१,०१५	१,५५९	४१	७०

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.५६ **कुक्कुट विकास:** राज्य शासनाने छत्रपती संभाजीनगर, कोल्हापूर, नागपूर आणि पुणे येथे मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्राची स्थापना खालील उद्देशाने केली आहे.

- सुधारित जातींची कुक्कुट पिल्ले, तलंगा आणि उबवणुकीची अंडी उत्पादन करणे आणि शेतकऱ्यांना शासनमान्य दराने पुरविणे
- विविध कुक्कुटपालन योजनांतर्गत लाभार्थींना सुधारित जातीची एक दिवसीय कुक्कुट पिल्ले, अंडी, नर मादी पक्षांचे व तलंगाचे वाटप करणे
- ग्रामीण भागात कुक्कुटपालन व्यवसाय करण्यासाठी सुधारित जातींच्या पक्ष्यांचा पुरवठा करणे
- शेतकरी, महिला बचत गट, सुशिक्षित बेरोजगार युवक, विद्यार्थी, इत्यादींना कुक्कुटपालन व्यवसायासाठी प्रशिक्षण देणे
- शेतकऱ्यांना तांत्रिक सल्ला देणे आणि कुक्कुटपालन व्यवसाय करण्यासाठी प्रोत्साहीत करणे

७.५६.१ मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रामधून सन २०२२-२३ मधील ३.५८ लाख, सन २०२३-२४ मध्ये २.४२ लाख व सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर ४५,००० पक्ष्यांचा पुरवठा करण्यात आला.

७.५७ **पशुपालक शेतकऱ्यांसाठी किसान क्रेडिट कार्ड योजना:** पशुसंवर्धन करणा-या शेतक-यांना दुग्धजन्य प्राणी, कुक्कुटादी पक्षी व शेळी-मेंढी यांच्या देखभालीसाठी अल्प मुदतीचे कर्ज सुविधा उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. डिसेंबर, २०२४ पर्यंत ८४,७७३ पात्र पशुपालक शेतकऱ्यांना किसान क्रेडिट कार्ड वितरीत करण्यात आले.

७.५८ **प्रमुख पशुधन उत्पादने:** सन २०२३-२४ मध्ये राज्य हे मांस उत्पादनात तिसऱ्या क्रमांकावर (११.३ टक्के हिश्शासह) होते. तसेच दुध उत्पादनात राज्याचा पाचवा क्रमांक असून राष्ट्रीय स्तरावरील प्रतिदिन दरडोई ४७१ ग्रॅम उपलब्धतेच्या तुलनेत राज्यातील दुधाची दरडोई उपलब्धता ३४७ ग्रॅम प्रतिदिन आहे. अंडी उत्पादनात राज्य सातव्या क्रमांकावर आहे आणि राष्ट्रीय स्तरावर प्रतिवर्षी दरडोई अंडी उपलब्धता १०३ अंडींच्या तुलनेत राज्याची दरडोई अंडी उपलब्धता ६२ अंडी आहे. राज्यातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे उत्पादन तक्ता ७.३६ मध्ये दिले आहे व सन २०२३-२४ मधील देशातील निवडक राज्यांमधील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारी उत्पादने तक्ता ७.३७ मध्ये दिले आहे.

आलेख ७.१० : दुधाची दरडोई उपलब्धता (ग्रॅम प्रतिदिन)

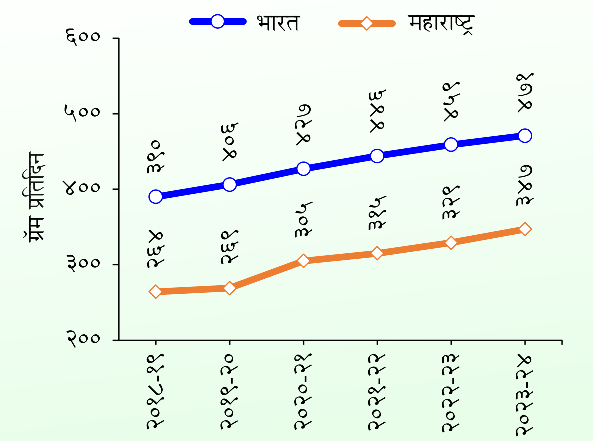

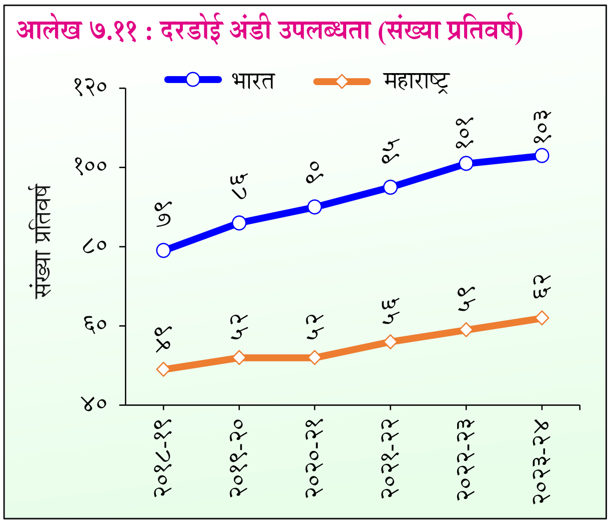

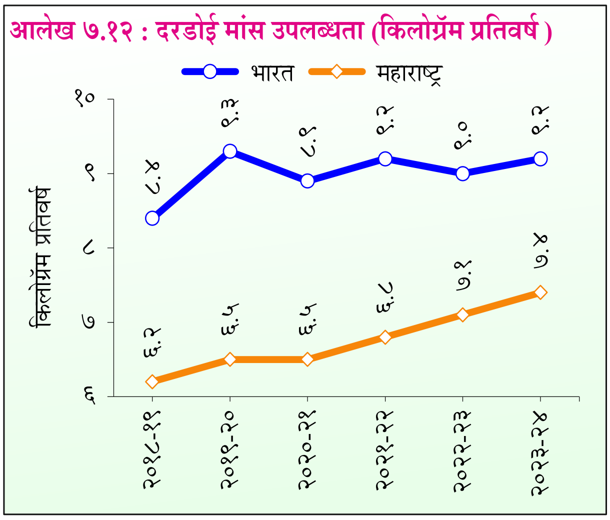

तक्ता ७.३६ राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे उत्पादन

वर्ष	मांस ('००० मे. टन)	दूध ('००० मे. टन)	अंडी (कोटी)	लोकर ('००० कि. ग्रॅ)
२०२१-२२	१,१३८ (१२.३)	१४,३०५ (६.२)	७०२ (५.४)	१,५८५ (४.८)
२०२२-२३	१,१२४ (११.५)	१५,०४२ (६.५)	७३८ (५.३)	१,५९२ (४.७)
२०२३-२४	१,१५७ (११.३)	१६,०४५ (६.७)	७७९ (५.५)	१,६०१ (४.८)

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : बेसिक ॲनिमल हस्बंडरी स्टॅटिस्टिक्स -२०२४, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, केंद्र शासन

तक्ता ७.३७ निवडक राज्यांमधील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे सन २०२३-२४ मधील उत्पादन

राज्य	मांस ('००० मे. टन)	दूध ('००० मे. टन)	अंडी (कोटी)	लोकर ('००० कि. ग्रॅ)
आंध्रप्रदेश	१,०६८	१३,९९४	२,५४९	०
बिहार	४०४	१२,८५३	३४४	१७४
छत्तीसगड	६१	२,१२४	२३९	७५
गुजरात	३७	१८,३१२	१८९	२,०८४
कर्नाटक	४५४	१३,४६३	९४६	६५९
मध्यप्रदेश	१५२	२१,३२६	३४९	३४१
महाराष्ट्र	**१,१५७**	**१६,०४५**	**७७९**	**१,६०१**
राजस्थान	२४८	३४,७३३	३०९	१६,०१४
तामीळनाडू	७६८	१०,८०८	२,२३३	२
तेलंगणा	१,११३	५,८४०	१,८३९	०
उत्तरप्रदेश	१,२६०	३८,७८०	५९२	८२९
पश्चिम बंगाल	१,२९४	७,६५०	१,६२४	७७३
अखिल भारत	**१०,२५३**	**२,३९,२९९**	**१४,२७७**	**३३,६८९**

आधार: बेसिक ॲनिमल हस्बंडरी स्टॅटिस्टिक्स-२०२४, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, केंद्र शासन

७.५९ दुग्धव्यवसाय हा कृषीपूरक व्यवसाय असून यात ग्रामीण कुटुंबांच्या पोषण मूल्याचा स्तर उंचावण्याबरोबरच अतिरिक्त उत्पन्न आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची क्षमता आहे. दुध उत्पादन व दुधाची दरडोई उपलब्धता तक्ता क्र. ७.३८ मध्ये दिला आहे. राज्यातील विभागनिहाय दूध उत्पादन तक्ता ७.३९ मध्ये दिले आहे.

७.६० राज्यात मार्च, २०२३ अखेर सहकार क्षेत्रांतर्गत प्रतिदिन १३५.७२ लाख लिटर क्षमतेचे १०३ दूध प्रक्रिया प्रकल्प तर ३६.५७ लाख लिटर क्षमतेची १२२ शीतकरण केंद्रे होती. सन २०२३-२४ मध्ये सहकारी क्षेत्राकडून ४२.३२ लाख लिटर आणि सन २०२४-२५ मध्ये माहे नोव्हेंबर पर्यंत ४२.३८ लाख लिटर दुधाचे सरासरी दैनिक संकलन होते. सन २०२३-२४ मध्ये माहे जानेवारी पर्यंत २१५ शीतगृहे असून त्यांची क्षमता ११,२७६ मे. टन आहे, त्यापैकी १०,८८१ मेट्रिक टन क्षमतेची १९६ शीतगृहे खाजगी क्षेत्रातील आहेत.

.

तक्ता ७.३८ दूध उत्पादन आणि दुधाची दरडोई उपलब्धता

वर्ष	दूध उत्पादन (लाख मे. टन)		दुधाची दरडोई उपलब्धता (ग्रॅम प्रतिदिन)	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
२०२१-२२	१४३.०५	२,२१०.६९	३१५	४४६
२०२२-२३	१५०.४२	२,३०५.७७	३२९	४५९
२०२३-२४	१६०.४५	२,३९२.९९	३४७	४७१

आधार : बेसिक ॲनिमल हस्बंडरी स्टॅटिस्टिक्स-२०२४, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, केंद्र शासन

तक्ता ७.३९ राज्यातील विभागनिहाय दूध उत्पादन

(लाख मे. टन)

विभाग	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
कोकण	४.७८	४.६८	४.८०
नाशिक	३८.५१	४१.५१	४५.०९
पुणे	६५.३३	६८.५७	७३.४०
छत्रपती संभाजीनगर	२१.६१	२२.३९	२३.४७
अमरावती	६.६७	६.२५	६.२५
नागपूर	६.१५	७.००	७.४४
राज्य	**१४३.०५**	**१५०.४२**	**१६०.४५**

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ७.१३ : सहकारी व शासकीय दुग्ध शाळांकडून सरासरी दैनिक दूध संकलन

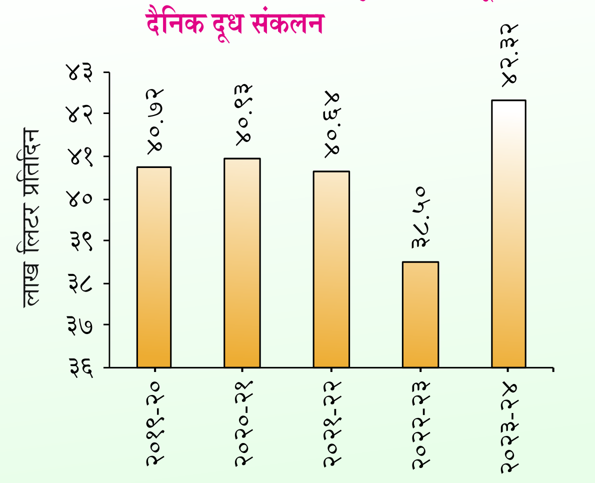

आलेख ७.१४ : दुधाची दरडोई उपलब्धता व दुध उत्पादन २०२३-२४

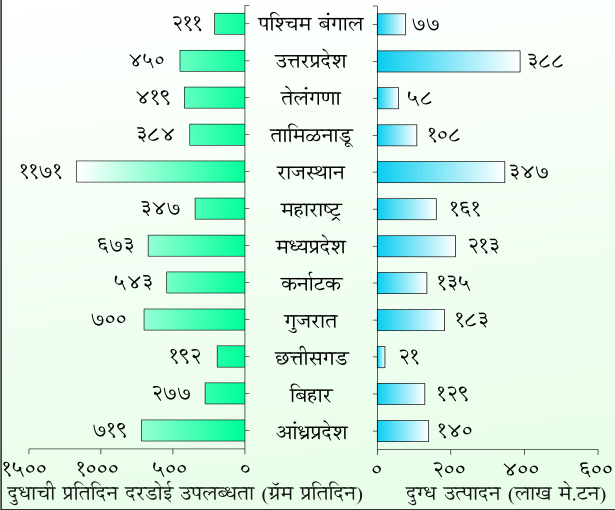

मत्स्य व्यवसाय

७.६१ राज्यास ७२० किमीचा सागरी किनारा लाभला असून सागरी मासेमारी योग्य क्षेत्र १.१२ लाख चौ. किमी आहे. सागरी किनाऱ्यावर मासे उतरविण्यासाठी राज्याने १७३ मासेमारी केंद्रे विकसित केली आहेत. सागरी मासेमारी साठी कार्यरत १५,३२३ नौकांपैकी १३,७०० यांत्रिकी नौका आहेत.

७.६१.१ राज्यात ३.९० लाख हेक्टर क्षेत्र गोड्या पाण्यातील व ०.१७ लाख हेक्टर क्षेत्र निमखाऱ्या पाण्यातील मासेमारीसाठी योग्य आहे. मत्स्य उत्पादन व निर्यात याची माहिती तक्ता ७.४० मध्ये दर्शविली आहे.

७.६१.२ राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत, सन २०१६-१७ पासून ₹ १०७ कोटी किमतीच्या सहा मासेमारी जेट्टींचा विकास हाती घेण्यात आला आहे, त्यापैकी दोन मासेमारी जेट्टींची कामे पूर्ण झाली असून दोन जेट्टींची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

७.६१.३ ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी अंतर्गत ₹ १९४.४३ कोटी रकमेच्या १४ जेट्टींच्या विकासाचे काम हाती घेतले असून त्यापैकी तीन जेट्टींची कामे पूर्ण झाली आहेत आणि आठ जेट्टींची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

तक्ता ७.४० मत्स्य उत्पादन व निर्यात

बाब	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५⁺
मत्स्य उत्पादन (लाख मे. टन)			
सागरी	४.४६	४.३५	१.१३
गोड्या पाण्यातील	१.४४	२.६५	०.७०
एकूण	**५.९०**	**७.००**	**१.८३**
मत्स्य उत्पादनाचे एकूण मूल्य (₹ कोटी)			
सागरी	७,९५१	७,००२	१,९२१
गोड्या पाण्यातील	१,८०७	३,३४५	९१०
एकूण	**९,७५८**	**१०,३४७**	**२,८३१**
मत्स्यनिर्यात			
उत्पादन (लाख मे. टन)	२.४२	२.४६	उ.ना.
मूल्य (₹ कोटी)	६,२१२	६,५८२	उ.ना.

उ.ना. - उपलब्ध नाही + सप्टेंबर पर्यंत

आधार: मत्स्य आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.६२ **प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजना:** ही योजना केंद्र शासनाने मे २०२० पासून पुढील पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी सुरु केली. मत्स्य उत्पादन आणि उत्पादकता यातील लक्षणीय तफावत दूर करणे, गुणवत्ता, तंत्रज्ञान, हंगाम पश्चात आवश्यक असणारी पायाभूत सुविधा व व्यवस्थापन, आधुनिकीकरण व मूल्य साखळीचे सक्षमीकरण, भक्कम मत्स्य व्यवसाय व्यवस्थापन आणि मच्छीमारांचे कल्याण या बाबी विचारात घेऊन या योजनेची आखणी करण्यात आली.

७.६२.१ या योजनेअंतर्गत सन २०२१-२२ ते २०२४-२५ मध्ये ४,१७४ लाभार्थ्यांकरिता एकूण ₹ १,४४७.६७ कोटी मंजूर केले, त्यापैकी केंद्राचा, राज्याचा आणि लाभार्थ्याचा हिस्सा अनुक्रमे ₹ ५४४.२७ कोटी, ₹ ४१४.५८ कोटी आणि ₹ ४८८.८२ कोटी इतका होता. प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत महत्त्वाच्या कार्याचा तपशील तक्ता ७.४१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४१ प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत महत्त्वाच्या कार्याचा तपशील

कार्याचा तपशील	लाभार्थी संख्या		खर्च (कोटीत)	
	२०२३-२४	२०२४-२५⁺	२०२३-२४	२०२४-२५⁺
भूजलाशयीन पिंजरा मत्स्यसंवर्धनअंतर्गत पिंजऱ्यांची उभारणी	२३९	०	१२९.०६	०.००
लहान /मध्यम /मोठ्याआकाराचे पाणी पुन:वापर मत्स्यपालन प्रणालीची स्थापना	१८	८६	४.५०	२१.९७
शीतगृह / बर्फ कारखाना (किमान १०/२०/३०/५० टन क्षमता) स्थापना करणे	१	१४	०.४०	८.४०
मत्स्य खाद्य कारखाना (२/८/२० टन क्षमता) उभारणी	०	१०	०.००	३.००
भूजलाशयीन क्षेत्रामध्ये बायोफ्लॉक उभारणी ₹ चार लक्ष प्रति हेक्टर निविष्ठा खर्चासह	०	१०६	०.००	१९.६०
नवीन मत्स्य संगोपन तलाव बांधकाम	०	१८९	०.००	१५.२६
मत्स्य, कोळंबी, पंगॅशियस, तिलापीया इत्यादी संवर्धनाकरीता निविष्ठा अनुदान	०	१८९	०.००	८.७२
खुल्या समुद्रातील पिंजरा मत्स्यसंवर्धन (१००-१२० घन मीटर)	७०	०	३.७५	०.००
मत्स्यउद्योजक कुटुंबाना पोषण व उपजिवीकेस सहाय्य	२,०००	०	०.९०	०.००
इतर उपक्रम	१,२४८	०	४५२.८४	०.००

आधार: मत्स्य आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबर पर्यंत

७.६२.२ प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत राज्यातील मत्स्य उत्पादन वाढविण्यासाठी पिंजरा पद्धतीने मत्स्यसंवर्धन योजना राबविण्यात येत आहे. योजनेच्या सुरुवातीपासून नोव्हेंबर,२०२४ अखेर राज्यातील १०५ जलसाठ्यांमध्ये गोड्या पाण्यातील मासेमारीसाठी १७,४६३ पिंजऱ्यांना मंजुरी मिळाली असून त्यापैकी, ४,४६५ पिंजरे उभारण्यात आले आहेत व त्यापासून ८,९३० मे. टन मत्स्य उत्पादन अपेक्षित आहे.

७.६३ 'वन्यजीव (संरक्षण) अधिनियम, १९७२' नुसार मच्छिमारांच्या जाळ्यात अडकलेले व्हेल, शार्क, डॉल्फिन, सागरी कासव, इत्यादी समुद्रातील संरक्षित प्राणी यांना जाळे कापून परत समुद्रात सोडण्यासाठी मच्छीमारांना प्रोत्साहीत केले जाते. सन २०२२-२३ मध्ये, समुद्रात परत सोडलेल्या ५२ प्राण्यांसाठी ₹ ६.५३ लाख नुकसान भरपाई देण्यात आली होती, तर सन २०२३-२४ मध्ये डिसेंबरपर्यंत समुद्रात परत सोडलेल्या ३१ प्राण्यांसाठी ₹ ३.८५ लाख नुकसान भरपाई देण्यात आली.

७.६४ **मच्छीमारांकरिता किसान क्रेडीट कार्ड:** या योजनेचा उद्देश मच्छीमारांना मत्स्यपालन, कोळंबी पालन आणि मासेमारी, इत्यादीसाठी अल्प मुदतीचे कर्ज उपलब्ध करून देणे हा आहे. सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी पर्यंत १६,००८ किसान क्रेडिट कार्ड पात्र मच्छिमारांना वितरित केले गेले आहेत.

रेशीम उत्पादन

७.६५ ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची उच्च क्षमता असलेला रेशीम उत्पादन हा एक कृषी आधारित उद्योग आहे. राज्यातील २४ जिल्ह्यांमध्ये तुती रेशीम विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तुती लागवडीखालील क्षेत्र आणि रेशीम उत्पादन तक्ता ७.४२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४२ तुती लागवडीखालील क्षेत्र आणि रेशीम उत्पादन

('०००)

बाब	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
लागवडीखालील क्षेत्र			
एकूण (हेक्टर)	१३,८७२	१८,६०८	२१,०२९
जुने (हेक्टर)	१०,३७६	१३,०६३	१६,१८८
नवीन (हेक्टर)	३,४९६	५,५४४	४,८४१
लाभार्थी (शेतकरी)	१३,३६७	१७,५२१	१९,५२८
रोग विरहित अंडीपुंजांचा पुरवठा (लाख)	५९.२५	७०.९७	४३.१४
कोश उत्पादन (मे. टन)	३,९६३.६९	४,९०३.००	२८८६.००
कच्चे रेशीम उत्पादन (मे. टन)	६०९.८०	७५४.२६	४४३.९७
रोजगार निर्मिती (मनुष्य दिवस) (लाख)	६७.०८	८२.९५	४८.८४

आधार: रेशीम संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबर पर्यंत

७.६५.१ टसर रेशीम विकास कार्यक्रम राज्यातील भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली आणि गोंदिया या चार जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. टसर रेशीम किड्यांचे संवर्धनासाठी आवश्यक ऐन व अर्जुन वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र (ज्यावर टसर रेशीम किड्यांची पैदास केली जाते) १८,८६६ हेक्टर आहे. सन २०२३-२४ मध्ये १८२.७९ लाख कच्च्या टसर रेशीमचे उत्पादन झाले. सन २०२४-२५ मध्ये नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत ४४.१८ लाख टसर रेशीमचे उत्पादन झाले.

वने

७.६६ माहे मार्च, २०२४ अखेर राज्याचे एकूण वनक्षेत्र सुमारे ६२ हजार चौ. किमी. असून ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या २०.१ टक्के होते. राज्यातील एकूण वनक्षेत्र हे वन विभाग (५५,८२६.०४ चौ.किमी), महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ (एफडीसीएम) (३,५४८.३६ चौ. किमी), वन विभागाच्या ताब्यात आणलेले खाजगी वनक्षेत्र (१,१८५.०२ चौ. किमी) आणि महसूल विभाग (१,४३३.३४ चौ. किमी) यांच्यात विभागले गेले आहे. राज्यातील आकारमानात सर्वात मोठे असलेल्या कृषी क्षेत्रानंतर वनक्षेत्र राज्यातील जमीनीच्या वापराची आकडेवारी २०२३-२४ नुसार दुसऱ्या क्रमांकावर येते. वनपरिमंडळनिहाय वनक्षेत्राचे वर्गीकरण तक्ता ७.४३ मध्ये दिला आहे.

७.६६.१ भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२३ नुसार राज्याचे वनाच्छादन ५०,८५८ चौ.किमी असून ते भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२१ मध्ये नमूद केलेल्या वनाच्छादनाच्या तुलनेत ६० चौ.किमी ने वाढले आहे. राष्ट्रीय वन धोरण, १९८८ नुसार वनाच्छादनाचे प्रमाण भौगोलिक क्षेत्राच्या ३३ टक्के निश्चित केले असून त्या तुलनेत राज्याचे वनाच्छादनाचे प्रमाण १६.५ टक्के आहे. राज्याच्या एकूण वनाच्छादनात अति घनदाट वने १९.४ टक्के, मध्यम घनदाट वने ४२.४ टक्के आणि खुली वने ३८.२ टक्के आहेत. निवडक राज्यांतील वनाच्छादन तक्ता ७.४४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४३ वनपरिमंडळनिहाय वनक्षेत्राचे वर्गीकरण

(दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी)

वनपरिमंडळ	वन क्षेत्र (चौ.किमी)				एकूण वनक्षेत्राशी टक्केवारी
	राखीव	संरक्षित	अवर्गीकृत	एकूण	
गडचिरोली	११,२१०.५१	१,४०३.०५	२६४.२१	१२,८७७.७७	२०.८
नागपूर	४,४८०.८८	२,१५५.२०	१,११६.९५	७,७५३.०३	१२.५
धुळे	६,१४८.११	५७.०६	२२२.९०	६,४२८.०७	१०.४
ठाणे	४,४४५.२५	१,१६०.५७	२९७.९४	५,९०३.७६	९.५
नाशिक	५,००७.९८	२२४.६१	५४.००	५,२८६.५९	८.५
अमरावती	५,०५४.४४	१४.०७	१५.३४	५,०८३.८५	८.२
चंद्रपूर	३,८३८.५८	८८०.४२	१२६.३०	४,८४५.३०	७.८
कोल्हापूर	३,४१४.६७	३५४.०२	७६७.४७	४,५३६.१६	७.३
यवतमाळ	३,३७७.८४	५.३९	१००.५४	३,४८३.७७	५.६
छत्रपती संभाजीनगर	२,९३४.७८	६८.६५	१७३.७६	३,१७७.१९	५.१
पुणे	२,४७३.३३	०.०३	१४३.९१	२,६१७.२७	४.३
राज्य	**५२,३८६.३७**	**६,३२३.०७**	**३,२८३.३२**	**६१,९९२.७६**	**१००.०**

आधार: प्रधान मुख वन संरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.४४ निवडक राज्यांचे वनाच्छादन

(चौ. किमी)

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र	एकूण वनाच्छादन	भौगोलिक क्षेत्राशी एकूण वनाच्छादनाची टक्केवारी
आंध्रप्रदेश	१,६२,९२३	३०,०८५	१८.५
बिहार	९४,१६३	७,५३२	८.०
छत्तीसगड	१,३५,१९२	५५,८१२	४१.३
गुजरात	१,९६,२४४	१५,०१७	७.७
कर्नाटक	१,९१,७९१	३९,२५४	२०.५
मध्यप्रदेश	३,०८,२५२	७७,०७३	२५.०
महाराष्ट्र	**३,०७,७१३**	**५०,८५८**	**१६.५**
राजस्थान	३,४२,२३९	१६,५४८	४.८
तामीळनाडू	१,३०,०६०	२६,४५०	२०.३
तेलंगणा	१,१२,१२२	२१,१७९	१८.९
उत्तरप्रदेश	२,४०,९२८	१५,०४६	६.२
पश्चिम बंगाल	८८,७५२	१६,८३२	१९.०
अखिल भारत	**३२,८७,४६९**	**७,१५,३४३**	**२१.८**

आधार: भारतीय वनस्थिती अहवाल, २०२३

७.६७ **वृक्षाच्छादन:** वृक्षाच्छादन म्हणजे अभिलिखित वनक्षेत्राच्या बाहेरील एक हेक्टर पेक्षा कमी क्षेत्रफळ असलेले वृक्ष खंड व एकाकी वृक्ष होत. भारताचा वनस्थिती अहवाल,२०२३ नुसार १४,५२५ चौ. किमी वृक्षाच्छादनासह देशात राज्य प्रथम क्रमांकाचे राज्य आहे. वनाच्छादन, वृक्षाच्छादन आणि कार्बन ग्रहण तक्ता ७.४५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४५ वनाच्छादन, वृक्षाच्छादन आणि कार्बन ग्रहण

(चौ. किमी)

वर्ष	अभिलिखित वनक्षेत्र	वनाच्छादन				झाडी/ झुडपे	वृक्षाच्छादन	कार्बन ग्रहण (मे. टन)
		अति घनदाट	मध्यम घनदाट	खुली वने	एकूण			
२०१३	अंतर्गत	८,३६९	१५,९६२	१३,१३२	३७,४६३			
	बाहेरील	३५१	४,८०८	८,०१०	१३,१६९			
	एकूण	**८,७२०**	**२०,७७०**	**२१,१४२**	**५०,६३२**	**४,१५७**	**९,१४२**	**उ.ना.**
२०१५	**अंतर्गत**	८,३६१	१५,९३९	१३,१४३	३७,४४३			
	बाहेरील	३५१	४,८०८	८,०२६	१३,१८५			
	एकूण	**८,७१२**	**२०,७४७**	**२१,१६९**	**५०,६२८**	**४,१५७**	**९,५५८**	**उ.ना.**
२०१७	अंतर्गत	८,०२७	१४,१६८	११,५९६	३३,७९१			
	बाहेरील	७०९	६,४८४	९,६९८	१६,८९१			
	एकूण	**८,७३६**	**२०,६५२**	**२१,२९४**	**५०,६८२**	**४,१६०**	**९,८३१**	**४९३**
२०१९	अंतर्गत	८,२००	१४,४७७	११,९६२	३४,६३९			
	बाहेरील	५२१	६,०९५	९,५२३	१६,१३९			
	एकूण	**८,७२१**	**२०,५७२**	**२१,४८५**	**५०,७७८**	**४,२५६**	**१०,८०६**	**४४१**
२०२१	अंतर्गत	८,४७६	१५,०६८	१२,४९६	३६,०४०			
	बाहेरील	२५८	५,५२१	८,९७९	१४,७५८			
	एकूण	**८,७३४**	**२०,५८९**	**२१,४७५**	**५०,७९८**	**४,२४७**	**१२,१०८**	**४५२**
२०२३	अंतर्गत	९,५३९	१५,८२७	१०,७४५	३६,१११			
	बाहेरील	३२७	५,७५०	८,६७१	१४,७४८			
	एकूण	**९,८६६**	**२१,५७७**	**१९,४१६**	**५०,८५९**	**३,६४६**	**१४,५२५**	**४६५**

आधार : भारताचा वनस्थिती अहवाल उ.ना. उपलब्ध नाही

७.६८ **वन्यजीव, राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये:** वन्यजीवांचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी राज्यात सहा राष्ट्रीय उद्याने, ५१ अभयारण्ये आणि २७ संवर्धित राखीव क्षेत्रे आहेत. राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण यांच्यामार्फत दर चार वर्षांनी व्याघ्रगणना करण्यात येते. भारतातील वाघांची स्थिती-२०२२ च्या अहवालानुसार राज्यात वाघांची अंदाजित संख्या ४४४ आहे तर 'भारतातील वाघांची स्थिती - २०१८' अहवालानुसार, ती ३१२ होती. वन्यजीव प्रकल्पांचे क्षेत्र आणि त्यावर झालेला खर्च तक्ता ७.४६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४६ वन्यजीव प्रकल्पांचे क्षेत्र आणि खर्च

प्रकल्प	क्षेत्र (चौ. किमी)		खर्च (₹ कोटी)		
	गाभा	बफर	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
व्याघ्र प्रकल्प					
मेळघाट	१,५००.४९	१,२६८.०४	४.७९	७.००	१.७१
ताडोबा अंधारी	६२५.८२	१,१०१.७७	४.१६	८.११	१.५३
पेंच	२५७.२६	४८३.९६	३.३२	७.२७	१.०८
सह्याद्री	५११.८७	५६५.४५	१.६५	२.७६	१.०५
नवेगाव-नागझिरा	६५३.६७	१,२४१.२७	३.९९	६.६४	१.३५
बोर	१३८.१२	६७८.१४	१.६१	३.०८	१.२४
हत्ती प्रकल्प, कोल्हापूर	**क्षेत्र निर्दिष्ट नाही**		**०.४७**	**१.३७**	**उ.ना.**

आधार: प्रधान मुख्य वनसंरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन उ.ना. - उपलब्ध नाही + ऑक्टोबर पर्यंत

७.६९ **वनोत्पादन:** वनांमधून इमारती व जळाऊ लाकूड ही प्रमुख आणि बांबू, तेंदूपत्ता, डिंक, गवत, इत्यादी गौण वनोत्पादने मिळतात. राज्यातील वनोत्पादन व मूल्य तक्ता ७.४७ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४७ वनोत्पादन व मूल्य

(₹ कोटी)

वनोत्पादने	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५@	
	उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य
(अ) मुख्य उत्पादने**						
इमारती लाकूड (लाख घन मीटर)	१.५९	६३७.६२	१.५९	५३३.०२	१.६५	६०८.३६
जळावू लाकूड (लाख घन मीटर)	२.३४	६३.७६	२.०९	५९.३९	२.१०	७९.४७
एकूण (अ) (लाख घन मीटर)	**३.९३**	**७०१.३८**	**३.६८**	**५९२.४१**	**३.७५**	**६८७.८३**
(ब) गौण उत्पादने						
बांबू** (लाख मे. टन)	१.०५	२१.२२	०.३५	२२.२६	०.६४	२४.७०*
तेंदू पत्ता (लाख स्टँडर्ड बॅग्ज)	२.६१*	७३.३७*	१.६२*	३८.०५*	उ.ना.	उ.ना.
गवत (मे.टन)	१,१९१*	०.१२*	९५०*	०.१२*	उ.ना.	उ.ना.
डिंक (क्विंटल)	४,१८४.२*	०.२५*	१,६८५*	०.१२*	उ.ना.	उ.ना.
इतर (लाख, हिरडा, शिकेकाई इत्यादी)	उ.ना.	१.३४	उ.ना.	१.९५	उ.ना.	उ.ना.
एकूण (ब)		**९६.३०**		**६२.५०**		**२४.७०**
एकूण (अ + ब)		**७९७.६८**		**६५४.९१**		**७१२.५३**

* अस्थायी ** वनविकास मंडळाच्या आकडेवारीचा समावेश उ.ना. - उपलब्ध नाही @ अंदाजित १ स्टँडर्ड बॅग - (५० तेंदू पत्त्याचे १००० बंडल)

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.७० **वृक्ष लागवड:** वृक्ष लागवड कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यात प्रामुख्याने वन विभाग, महाराष्ट्र वनविकास महामंडळ व सामाजिक वनीकरण संचालनालयामार्फत करण्यात येते. सन २०२३-२४ मध्ये वृक्ष लागवडीसाठी ₹ २२८.६४ कोटी खर्च झाला. वृक्ष लागवडी खालील क्षेत्र आणि झालेला खर्च तक्ता ७.४८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४८ वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र आणि झालेला खर्च

वर्ष	वन विभाग		वन विकास महामंडळ		सामाजिक वनीकरण		
	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	लांबी@ (किमी)	खर्च (₹ कोटी)
२०२०-२१	७,२३४	४६.७०	२,३६१	१७.५७	३,३०२	१,२२४	५१.९२
२०२१-२२	१०,६९८	९८.७६	११,८३५	१२.६५	७,४१३	७,२३८	२३८.०१
२०२२-२३	१८,१६४	१५६.७७	२,५२३	२५.४५	५,५५७	६,४७७	२१३.२२
२०२३-२४	१६,३३९	१६४.७४	१,९३२	१८.८३	४,६८४	४४३	४५.०७

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन @ रस्त्यालगतच्या वृक्ष लागवडीचा समावेश

७.७१ **सामाजिक वनीकरण:** सामाजिक वनीकरणाच्या विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत. यामध्ये सामुदायिक जमिनीवर तसेच रस्ते, लोहमार्ग, कालवे, इत्यादींच्या कडेला रोपे लावली जातात. तसेच विविध संस्था, ग्रामपंचायती आणि व्यक्तींना वृक्षारोपणासाठी रोपे पुरविली जातात. सामाजिक वनीकरणांतर्गत प्रमुख योजना तक्ता ७.४९ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ७.४९ सामाजिक वनीकरणांतर्गत प्रमुख योजना

योजना	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
सामुदायिक जमिनीवर रोपांची लागवड (लाख रोपे)	४५.२१	१९.९५	३८.२०
अ) गट लागवड (हेक्टर)	४,१४४.००	८४७.१७	१,२४८.१८
ब) रस्ते/लोहमार्ग/ कालवे यांच्या कडेने लागवड (किमी)	७,५०३.००	३८१.०३	११६७.२४
ग्रामपंचायती, संस्था व वैयक्तिक वृक्ष लागवडीसाठी पुरविलेली रोपे (लाख रोपे)	२१५.४९	१०४.२३	१३२.१३
महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजना			
अ) शेतबांध लागवड (लाख रोपे)	१७.५४	८.१९	१७.९०
ब) कृषी वन लागवड (लाख रोपे)	१०५.०१	७.९८	१३.३३
कन्या वनसमृद्धी योजना (लाख रोपे)	१.५७	०.७६	०.३१

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक यांचे कार्यालय,सामाजिक वनीकरण, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबर पर्यंत

७.७२ **संत तुकाराम वनग्राम योजना:** अवैध वृक्षतोड, अतिक्रमण इत्यादींपासून जंगलाचे संरक्षण करण्यासाठी तसेच जंगल आणि वन्यजीवांच्या महत्त्वाबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी संत तुकाराम वनग्राम योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत १५,५०० गावांमध्ये ११,६४५ संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या समित्या २५.१८ लाख हेक्टर वनक्षेत्राचे व्यवस्थापन करतात.

७.७३ **कांदळवनसंवर्धन:** भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२३ नुसार राज्यात ३१५ चौ. किमी क्षेत्रावर कांदळवनाचे आच्छादन आहे. कांदळवन संवर्धन करण्यासाठी, 'भारतीय वनकायदा, १९२७' च्या कलम २० अंतर्गत ११,५४८ हेक्टरपेक्षा जास्त कांदळवनाला राखीव वने म्हणून घोषित केले आहे.

७.७३.१ पालघर, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील १९३ गावांचा समावेश असलेल्या राज्याच्या संपूर्ण किनारपट्टीवरील स्थानिक समुदायांच्या सहभागासह कांदळवन संवर्धन व उपजिविकासाधन निर्मिती योजना सन २०१७ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत खेकडा पालन शेती, पिंजऱ्यातील मत्स्य शेती, कालवे व शिंपल्यांची शेती, शोभेच्या माशांची पैदास, निसर्ग पर्यटन आणि कांदळवन लागवड या प्रकारचे उपजीविकेचे विविध उपक्रम विकसित करण्याकरिता शासनाने सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ५.९४ कोटी निधी मंजूर केला आहे. या उपक्रमांतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये १३८ हेक्टर कांदळवनांची लागवड करण्यात आली व विविध उपजिविका प्रकल्पांतून लाभार्थ्यांना ₹ १.७८ कोटी एवढा नफा झाला. तसेच सन २०२४-२५ मध्ये एकूण १८७ हेक्टर कांदळवनांची लागवड करण्यात आली व विविध उपजिविका प्रकल्पांतून लाभार्थ्यांना ₹ २.४५ कोटी एवढा नफा झाला.

* * * * *

परिशिष्ट ७.१

कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, एकूण वहितीचे क्षेत्र व सरासरी वहिती क्षेत्र

अ.	आकारवर्ग	वहिती खातेदारांची संख्या ('००)							
क्र.	(हेक्टर)	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११	२०१५-१६	२०२१-२२*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	०.५ पेक्षा कमी	६,८३४	९,९१४	१६,६७२	२७,४६२	३१,६५८	३६,४५७	४३,७२२	५१,९०८
२	०.५ - १.०	५,५८५	९,३४५	१६,०७५	२५,५९५	२९,५२५	३०,६३३	३४,४३६	४२,५२१
३	१.० - २.०	८,७८३	१५,४०९	२७,२७६	३६,०५६	४१,५०३	४०,५२३	४३,३९२	५१,१७१
४	२.० - ३.०	६,२६६	१०,२७५	१३,९६९	१५,७९१	१७,०२०	१५,४६३	१६,९६४	१५,३१८
५	३.० - ४.०	४,६०६	६,५८३	७,२८९	६,९४९	७,४९६	६,१२८	६,३०६	५,२१९
६	४.० - ५.०	३,५७६	४,६०१	४,४६९	३,७८०	४,०३७	३,१४२	३,३५३	२,५५३
७	५.० - १०.०	८,७१५	९,३१६	७,२४१	४,८७३	५,२१४	३,९६४	३,९८४	२,८३०
८	१०.० - २०.०	४,१८०	२,८१९	१,५३०	७७३	६२२	५९०	५७६	४६३
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	९६१	३६३	१७६	९७	८१	८९	१२१	१२६
	एकूण	**४९,५०६**	**६८,६२५**	**९४,६९७**	**१,२१,३७६**	**१,३७,१५६**	**१,३६,९८९**	**१,५२,८५४**	**१,७१,१०७**

अ.	आकारवर्ग	वहिती एकूण क्षेत्र ('०० हेक्टर)							
क्र.	(हेक्टर)	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११	२०१५-१६	२०२१-२२*
(१)	(२)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)
१	०.५ पेक्षा कमी	१,६३४	२,६३०	४,११९	७,३२८	७,७४०	९,१८०	१०,२७८	१२,२०९
२	०.५ - १.०	४,१४२	७,१०३	१२,०५७	१९,१५९	२०,२७४	२२,६८०	२४,२०९	३०,७४७
३	१.० - २.०	१२,८४२	२३,३३७	३९,८३३	५१,२७१	५२,४७६	५७,३९१	५७,७११	७१,९०४
४	२.० - ३.०	१५,३८६	२५,३६३	३३,६८९	३७,४१४	३७,५४२	३६,६८१	३८,८४४	३५,९५५
५	३.० - ४.०	१५,९२०	२२,८१५	२५,१०८	२३,६७६	२३,७५६	२०,९७४	२१,४१२	१७,८२८
६	४.० - ५.०	१५,९६१	२०,५५६	१९,८६४	१६,७१७	१६,७१७	१३,९०१	१४,७७८	११,२७७
७	५.० - १०.०	६१,२१३	६३,९३७	४८,७००	३२,०८४	३२,१३५	२६,०२७	२६,२१६	१८,४९९
८	१०.० - २०.०	५६,३०२	३७,२१३	१९,७४९	९,९६१	६,७७६	७,५२४	७,२५१	५,९१४
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	२८,३९४	१०,६६२	६,१२९	३,४१८	२,६३४	३,३१४	४,३६५	६,३७३
	एकूण	**२,११,७९४**	**२,१३,६१६**	**२,०९,२४८**	**२,०१,०२८**	**२,००,०५०**	**१,९७,६७२**	**२,०५,०६४**	**२,१०,७८५**

अ.	आकारवर्ग	वहिती सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)							
क्र.	(हेक्टर)	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११	२०१५-१६	२०२१-२२*
(१)	(२)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)
१	०.५ पेक्षा कमी	०.२४	०.२७	०.२५	०.२७	०.२४	०.२५	०.२४	०.२४
२	०.५ - १.०	०.७४	०.७६	०.७५	०.७५	०.६९	०.७४	०.७०	०.७४
३	१.० - २.०	१.४६	१.५१	१.४६	१.४२	१.२६	१.४२	१.३३	१.४१
४	२.० - ३.०	२.४६	२.४७	२.४१	२.३७	२.२१	२.३७	२.२९	२.३५
५	३.० - ४.०	३.४६	३.४७	३.४४	३.४१	३.१७	३.४२	३.४०	३.४२
६	४.० - ५.०	४.४६	४.४७	४.४४	४.४२	४.१४	४.४२	४.४१	४.४२
७	५.० - १०.०	७.०२	६.८६	६.७३	६.५८	६.१६	६.५७	६.५८	६.५४
८	१०.० - २०.०	१३.४७	१३.२०	१२.९१	१२.८९	१०.८९	१२.७५	१२.५९	१२.९४
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	२९.५५	२९.३७	३४.८२	३५.२४	३२.५२	३७.२४	३६.०७	५०.६८
	एकूण	**४.२८**	**३.११**	**२.२१**	**१.६६**	**१.४६**	**१.४४**	**१.३४**	**१.२३**

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

परिशिष्ट ७.२

राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी

(क्षेत्र '००० हेक्टर)

वर्ष	भौगोलिक क्षेत्र	वनां-खालील क्षेत्र	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र			पडीत जमिनी		पिकांखालील क्षेत्र		पिकां-खालील स्थूल क्षेत्र
			नापिक व मशागतीस अयोग्य जमीन	बिगर-शेती वापराखाली आणलेली जमीन	मशागती-योग्य पडीत जमीन	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे	किरकोळ झाडे, झुडपे यांच्या समूहा खालील क्षेत्र	चालू पड	इतर पड	निव्वळ पेरणी क्षेत्र	दुसोटा / तिसोटा क्षेत्र	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९८६-८७	३०,७५८	५,३५०	१,६७९	१,१५२	१,०४४	१,३६७	१९६	९०९	१,०५७	१८,००४	२,३२०	२०,३२४
१९९०-९१	३०,७५८	५,१२८	१,६२२	१,०९१	९६६	१,१२५	३०१	८९८	१,०६३	१८,५६५	३,२९५	२१,८५९
१९९५-९६	३०,७५८	५,१४८	१,५४४	१,३४९	९६०	१,१६६	२९२	१,०७२	१,२४८	१७,९८०	३,५२४	२१,५०४
२०००-०१	३०,७५८	५,१५०	१,५४४	१,३६४	९५९	१,१६८	३२७	१,१२६	१,२७६	१७,८४४	३,७७५	२१,६१९
२००५-०६	३०,७५८	५,२१२	१,७२०	१,४०७	९१४	१,२५२	२४९	१,३२७	१,२०४	१७,४७३	५,०८३	२२,५५६
२०१०-११	३०,७५८	५,२१६	१,७३१	१,४४९	९१९	१,२४२	२५०	१,३६६	१,१७९	१७,४०६	५,७६९	२३,१७५
२०११-१२	३०,७५८	५,२१०	१,७२८	१,४५०	९१९	१,२४३	२५०	१,३७८	१,१९१	१७,३८५	५,७२०	२३,१०६
२०१२-१३	३०,७५८	५,२०७	१,७२१	१,४५५	९१६	१,२४४	२५०	१,४१७	१,२००	१७,३४३	५,७७२	२३,११५
२०१३-१४	३०,७५८	५,२०५	१,७२३	१,४६०	९१५	१,२४२	२४९	१,४०१	१,१९२	१७,३६८	६,०१२	२३,३८०
२०१४-१५	३०,७५८	५,२०१	१,७२७	१,४८२	९१९	१,२४९	२४९	१,३९९	१,१८८	१७,३४४	५,९२९	२३,२७३
२०१५-१६	३०,७५८	५,१९४	१,७३१	१,५२१	८८७	१,२४९	२५१	१,४७७	१,२५५	१७,१९१	५,६७१	२२,८६३
२०१६-१७	३०,७५८	५,१९४	१,८२२	१,६४२	९२४	१,३५१	२५३	१,४०१	१,२५७	१६,९१०	६,३१४	२३,२२४
२०१७-१८	३०,७५८	५,२१९	१,८३४	१,६५०	९२३	१,२८७	२५६	१,३६५	१,२६२	१६,९४२	६,३२६	२३,२६८
२०१८-१९	३०,७५८	५,१७४	१,८४९	१,६९२	९२४	१,३२३	२७२	१,४४८	१,२६०	१६,८१५	६,३९७	२३,२१२
२०१९-२०	३०,७५८	५,२२२	१,८८२	१,७१२	९३५	१,३५३	२७३	१,४४४	१,२१५	१६,७२२	६,८४८	२३,५७०
२०२०-२१	३०,७५८	५,२०७	१,९५१	१,७२६	९३४	१,३६५	२७२	१,४३८	१,२१४	१६,६५०	७,२४८	२३,८९८
२०२१-२२	३०,७५८	५,२०९	१,९७५	१,७४४	९४३	१,३६४	२७४	१,४५५	१,२०३	१६,५९०	७,५५८	२४,१४९
२०२२-२३	३०,७५८	५,१९९	१,९८५	१,७६८	९६३	१,४१२	२६८	१,४७७	१,१९५	१६,४९१	७,९२४	२४,४१५
२०२३-२४	३०,७५८	५,१६३	१,९८५	१,७७२	१,०११	१,४४९	२७६	१,५३०	१,२१८	१६,३५४	८,३१३	२४,६६७

टीप - २०१०-११ ते २०२३-२४ चे आकडे अस्थायी आहेत

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ७.३

राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे. टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अन्नधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	तांदूळ			गहू			ज्वारी		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	१९६०-६१	१,३००	१,३६९	१,०५४	९०७	४०१	४४२	६,२८४	४,२२४	६७२
२	१९७०-७१	१,३५२	१,६६२	१,२२९	८१२	४४०	५४२	५,७०३	१,५५७	२७३
३	१९८०-८१	१,४५९	२,३१५	१,५८७	१,०६३	८८६	८३४	६,४६९	४,४०९	६८१
४	१९९०-९१	१,५९७	२,३४४	१,४६७	८६७	९०९	१,०४९	६,३००	५,९२९	९४१
५	२०००-०१	१,५१२	१,९३०	१,२७७	७५४	९४८	१,२५६	५,०९४	३,९८८	७८३
६	२०१०-११	१,५१६	२,६९१	१,७७५	१,३०७	२,३०१	१,७६१	४,०६०	३,४५२	८५०
७	२०२०-२१	१,५६१	३,२९१	२,१०९	१,१२६	२,०७१	१,८३९	२,३२०	२, १८६	९४२
८	२०२२-२३	१,६८७	३,९६३	२,३४९	१,२०४	२,३०१	१,९१२	१,५०७	१,५५१	१,०२९
९	२०२३-२४	१,६९३	४,०२७	२,३७९	१,०४७	१,९८८	१,८९९	१,७४०	१,७७५	१,०२०

अ. क्र.	वर्ष	बाजरी			इतर तृणधान्ये			सर्व तृणधान्ये		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)
१	१९६०-६१	१,६३५	४८९	२९९	४८०	२७२	५६७	१०,६०६	६,७५५	६३७
२	१९७०-७१	२,०३९	८२४	४०४	४१४	२५४	६१४	१०,३२०	४,७३७	४५९
३	१९८०-८१	१,५३४	६९७	४५४	४५१	३४०	७५४	१०,९७६	८,६४७	७८८
४	१९९०-९१	१,९४०	१,११५	५७५	४३२	४४३	१,०२५	११,१३६	१०,७४०	९६४
५	२०००-०१	१,८००	१,०८७	६०४	६६४	५४४	८१९	९,८२४	८,४९७	८६५
६	२०१०-११	१,०३५	१,१२३	१,०८६	१,०६८	२,७४९	२,५७५	८,९८५	१२,३१७	१,३७१
७	२०२०-२१	६८७	९०६	१,३१७	१,३८५	३,७४७	२,७०६	७,०७९	१२,२०१	१,७२४
८	२०२२-२३	५३९	५७९	१,०७४	१,४४७	४,०२६	२,७८२	६,३८४	१२,४२१	१,९४५
९	२०२३-२४	४०४	२४६	६०८	१,४५३	२,५९२	१,७८३	६,३३८	१०,६२९	१,६७७

अ. क्र.	वर्ष	तूर			हरभरा			मूग		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)
१	१९६०-६१	५३०	४६८	८८३	४०२	१३४	३३३	०	०	०
२	१९७०-७१	६२७	२७१	४३२	३१०	८७	२८१	०	०	०
३	१९८०-८१	६४४	३१९	४९५	४१०	१३७	३३५	०	०	०
४	१९९०-९१	१,००४	४१९	४१७	६६८	३५५	५३२	०	०	०
५	२०००-०१	१,०९६	६६०	६०२	६७६	३५१	५१९	७१४	२४४	३४१
६	२०१०-११	१,३०२	९७६	७५०	१,४३८	१,३००	९०४	५५४	३७२	६७२
७	२०२०-२१	१,३४०	१,४५०	१,०८२	२,२३१	२,३९७	१,०७४	४०१	२०७	५१७
८	२०२२-२३	१,१९१	८५९	७२१	२,९३५	२,९७४	१,०१३	२९९	१८१	६०५
९	२०२३-२४	१,१२९	१,००८	८९३	२,६८८	२,८३६	१,०५५	२००	७६	३८०

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (पुढे चालू)

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे. टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अन्नधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	उडीद			इतर कडधान्ये			सर्व कडधान्ये		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३०)	(३१)	(३२)	(३३)	(३४)	(३५)	(३६)	(३७)	(३८)
१	१९६०-६१	०	०	०	१,४१७	३८७	२७३	२,३४९	९८९	४२१
२	१९७०-७१	०	०	०	१,६२९	३१९	१९६	२,५६६	६७७	२६४
३	१९८०-८१	०	०	०	१,६६१	३६९	२२२	२,७१५	८२५	३०४
४	१९९०-९१	०	०	०	१,५८५	६६७	४२१	३,२५७	१,४४१	४४२
५	२०००-०१	५७४	२०५	३५७	४९७	१७७	३५६	३,५५७	१,६३७	४६०
६	२०१०-११	४८२	३२९	६८२	२६२	११९	४५५	४,०३८	३,०९६	७६७
७	२०२०-२१	३५६	२२७	६३६	२६६	१६३	६१३	४,५९५	४,४४४	९६७
८	२०२२-२३	३६८	२३४	६३५	२३०	१५०	६५२	५,०२३	४,३९८	८७६
९	२०२३-२४	२६०	१०३	३९६	१७२	१००	५८१	४,४५०	४,१२३	९२७

अ. क्र.	वर्ष	सर्व अन्नधान्ये			भूईमूग			सोयाबीन		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३९)	(४०)	(४१)	(४२)	(४३)	(४४)	(४५)	(४६)	(४७)
१	१९६०-६१	१२,९५५	७,७४४	५९८	१,०८३	८००	७३९	०	०	०
२	१९७०-७१	१२,८८६	५,४१४	४२०	९०४	५८६	६४९	०	०	०
३	१९८०-८१	१३,६९१	९,४७२	६९२	६९५	४५१	६४८	०	०	०
४	१९९०-९१	१४,३९३	१२,१८१	८४६	८६४	९७९	१,१३२	२०१	१९०	९४७
५	२०००-०१	१३,३८२	१०,१३३	७५७	४९०	४७०	९५८	१,१४२	१,२६६	१,१०९
६	२०१०-११	१३,०२३	१५,४१३	१,१८३	३९५	४७०	१,२९०	२,७२९	४,३१६	१,५८१
७	२०२०-२१	११,६७४	१६,६४६	१,४२६	३०९	४०७	१,३१८	४,२९०	६,२६४	१,४६०
८	२०२२-२३	११,४०७	१६,८१८	१,४७४	२५४	३३५	१,३१७	४,९१८	६,६९९	१,३६२
९	२०२३-२४	१०,७८७	१४,७५२	१,३६८	२२६	२८५	१,२५७	५,११५	६,६७१	१,३०४

अ. क्र.	वर्ष	करडई			इतर तेलबिया			सर्व तेलबिया		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(४८)	(४९)	(५०)	(५१)	(५२)	(५३)	(५४)	(५५)	(५६)
१	१९६०-६१	३३१	०	०	४५४	०	०	१,८६८	०	०
२	१९७०-७१	४०६	१०२	२५२	४०८	६५	१५९	१,७१८	७५३	४३८
३	१९८०-८१	४८०	१७४	३६३	६०५	१०३	१७०	१,७८०	७२८	४२६
४	१९९०-९१	६३४	२५८	४०८	१,१२७	४५५	४०४	२,८२६	१,८८२	६६६
५	२०००-०१	२९६	१२२	४१२	६३१	२४१	३८२	२,५५९	२,०९९	८२०
६	२०१०-११	१७३	९४	५४४	३३१	१७६	५३२	३,६२८	५,०५६	१,३९४
७	२०२०-२१	२१	१२	५६९	१०५	३६	३४३	४,७२५	६,७१९	१,४२२
८	२०२२-२३	३१	२४	७६७	८८	३४	३८३	५,२९१	७,०९१	१,३४०
९	२०२३-२४	४१	३२	७७१	६७	२०	३०३	५,४४९	७,००८	१,२८६

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (समाप्त)

क्षेत्र '००० हेक्टर

उत्पादन '००० मे. टन

नगदी पिके

उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अ. क्र.	वर्ष	ऊस			कापूस (रुई)			तंबाखू		
		तोडणी क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता (मे. टनांत)	क्षेत्र	उत्पादन (गासड्यात)	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(५७)	(५८)	(५९)	(६०)	(६१)	(६२)	(६३)	(६४)	(६५)
१	१९६०-६१	१५५	१०,४०४	६७	२,५००	१,६७३	११४	२५	१२	४८०
२	१९७०-७१	१६७	१४,४३३	८७	२,७५०	४८४	३०	१२	५	४४८
३	१९८०-८१	२५८	२३,७०६	९२	२,५५०	१,२२४	८२	१२	८	६४८
४	१९९०-९१	४४२	३८,१५४	८६	२,७२१	१,८७५	११७	८	८	१,०३९
५	२०००-०१	५९५	४९,५६९	८३	३,०७७	१,८०३	१००	८	९	१,१४८
६	२०१०-११	९६५	८५,६९१	८९	३,९४२	७,४७३	३२२	१	१	९९४
७	२०२०-२१	१,१४३	१,११,६४२	९८	४,५४५	१०,११०	३७८	०.६	१.२	२,०१५
८	२०२२-२३	१,४८८	१,३५,७५४	९१	४,२४०	८,५९१	३४४	०.८५	२.२४	२,६३७
९	२०२३-२४	१,४३७	१,१२,६२७	७८	४,२८७	८,९१८	३५४	०.६९	०.७९	१,१३९

टीप - (१) कापसाचे उत्पादन १७० किलो/गासडी याप्रमाणे '००० गासड्यांमध्ये.

(२) ऊसाची उत्पादकता मेट्रीक टन / हेक्टर

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ७.४

राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया: १९७९-८२ = १००)

गट/पिके	भार	१९८२-८३	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२२-२३	२०२३-२४
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१. अन्नधान्ये									
(अ) तृणधान्ये									
(१) तांदुळ	९.४९	८७.४	१०६.१	८७.४	१२२.१	१३१.२	१४९.०	१७९.५	१८२.४
(२) गहू	५.९२	८०.६	९३.९	९७.९	२३७.७	१८५.३	२१४.०	२३७.७	२०५.४
(३) ज्वारी	२२.१६	९५.५	१२१.१	८१.४	७०.५	३८.१	४४.६	३१.४	३५.६
(४) बाजरी	३.०८	६४.२	१५४.३	१५०.५	१५५.५	७०.९	१२५.४	८०.२	३४.०
(५) बार्ली	०.०२	३७.७	१७.०	१३.२	१८८.७	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
(६) मका	०.४६	३६.९	१०५.२	२५३.८	२,१८०.५	१,६४२.५	३,००६.७	३,२५८.३	२,०५२.९
(७) नाचणी	०.८५	९२.०	९८.४	६०.८	५५.५	४१.३	४४.४	५१.८	५३.२
(८) कोद्रा	०.०५	७३.७	६६.६	४३.६	२३.६	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
(९) इतर तृणधान्ये	०.१९	७६.७	१५०.८	१६२.५	२६.१	१६०.२	१००.७	६७.८	९४.७
एकूण - तृणधान्ये	**४२.२२**	**८८.५**	**११५.७**	**९१.९**	**१३४.२**	**१००.१**	**१३०.२**	**१३२.८**	**११४.८**
(ब) कडधान्ये									
(१) हरभरा	१.४७	७८.४	२१५.८	२१३.३	७९०.७	१,३६२.३	१,४५८.०	१,८०८.७	१७२४.८
(२) तूर	५.४५	९६.१	१०५.२	१६६.०	२४५.३	३००.८	३६४.५	२१५.९	२५३.४
(३) इतर कडधान्ये	३.५२	११२.५	१६०.०	१५०.०	१९६.५	९८.८	१४३.१	१३५.३	६६.९
एकूण - कडधान्ये	**१०.४४**	**९९.२**	**१३९.२**	**१६७.३**	**३०५.६**	**३८२.२**	**४४४.०**	**४१३.०**	**३९७.७**
एकूण - अन्नधान्ये	**५२.६६**	**९०.६**	**१२०.४**	**१०६.८**	**१६८.२**	**१५६.०**	**१९२.४**	**१८८.४**	**१७०.९**
२. अन्नधान्येतर									
(अ) तेलबिया									
(१) भूईमूग	७.२३	७१.४	१५८.९	७६.२	७४.३	५०.२	६६.१	५४.३	४६.२
(२) तीळ	०.५७	९४.२	२२३.७	८८.९	५८.९	१५.३	१९.२	१२.५	१७.९
(३) मोहरी, राई आणि जवस	०.७८	७३.४	८६.५	३०.८	५.१	८.७	११.१	१९.१	१५.५
(४) एरंडी	०.०१	२५.०	१६६.७	३५८.३	३३३.३	२७०.७	३५९.०	८८.०	८९.४
(५) सूर्यफूल	०.५७	७६.८	६०९.८	३५२.३	२६७.३	२४.४	२४.५	२९.१	४.८
एकूण - तेलबिया	**९.१६**	**७३.३**	**१८४.८**	**९०.६**	**७९.८**	**४३.१**	**५६.२**	**४७.२**	**३९.३**
(ब) तंतू पिके									
(१) कापूस	९.८९	११०.४	१२८.६	१२३.६	५१२.३	४५५.२	६९३.१	५८९.०	६११.४
(२) अंबाडी	०.०४	४४.५	३८.०	३६.५	२६.४	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
एकूण - तंतू पिके	**९.९३**	**११०.१**	**१२८.२**	**१२३.२**	**५१०.४**	**४५३.३**	**६९०.४**	**५८६.७**	**६०८.९**
(क) संकीर्ण									
(१) ऊस	२५.९७	११४.३	१५८.२	१८६.९	२९७.२	२६१.३	४२१.०	५११.८	४२४.६
(२) तंबाखू	०.१४	६८.३	११७.३	१३८.१	३२.७	१२.३	१७.७	३३.२	११.७
(३) बटाटा	०.२२	८४.२	१२०.९	१२१.९	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	४६९.०	६५०.३
(४) मिरची	१.९२	१०७.१	१०२.२	८२.०	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	५२५.२	७३२.४
एकूण - संकीर्ण	**२८.२५**	**११३.३**	**१५३.९**	**१७९.०**	**२७३.४**	**२४०.३**	**३८७.०**	**५१०.०**	**४४५.२**
एकूण - अन्नधान्येतर	**४७.३४**	**१०४.९**	**१५४.५**	**१५०.२**	**२८५.६**	**२४६.८**	**३८६.६**	**४३६.५**	**४०१.०**
सर्व पिके	**१००.००**	**९७.४**	**१३६.५**	**१२७.४**	**२२३.८**	**१९९.०**	**२८४.३**	**३०४.९**	**२७९.८**

टीप - २०१६-१७ ते २०२३-२४ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत. उ.ना. उपलब्ध नाही.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन.

परिशिष्ट ७.५

सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी

(₹ कोटी)

वर्ष	पाणीपट्टी आकारणी			वसुली			वर्ष अखेर शिल्लक थकबाकी		
	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
२०००-०१	७४.४८	३६२.६०	४३७.०८	४१.२३	१५३.९९	१९५.२२	२२३.३९	५७१.३०	७९४.६९
२००१-०२	८४.७२	३६८.८३	४५३.५५	४३.५७	२०८.१२	२५१.६९	२६४.५४	७३२.०१	९९६.५५
२००२-०३	८३.१७	३६०.६८	४४३.८५	४२.०२	३३५.५०	३७७.५२	३०३.७९	७५१.९९	१,०५५.७८
२००३-०४	९३.०३	३६०.२६	४५३.२९	४२.८९	३३५.२०	३७८.०९	३७६.६३	३५३.०६	७२९.६९
२००४-०५	७८.६९	४१८.४४	४९७.१३	४५.७८	४०२.५७	४४८.३५	४१५.५९	३७८.५९	७९४.१८
२००५-०६	६८.२५	३५०.२८	४१८.५३	६४.०३	३४९.४५	४१३.४८	४१०.१८	२८२.०९	६९२.२७
२००६-०७	९०.७०	४०८.७५	४९९.४५	७४.७२	४२०.२६	४९४.९८	४२७.०१	२४५.८२	६७२.८२
२००७-०८	११०.३५	५६३.८९	६७४.२४	७०.४७	५५६.५४	६२७.०१	४७३.७०	२७५.२०	७४८.९०
२००८-०९	११२.९५	६९५.३७	८०८.३२	७१.०५	६०२.११	६७३.१६	५३१.१०	४६६.३८	१,००४.६१
२००९-१०	९५.००	७१५.११	८१०.११	६९.९४	७३२.६९	८०२.६३	५६१.७७	४६६.३८	१,०२८.१५
२०१०-११	९६.२४	६७०.४६	७६६.७०	७९.०३	६६६.८७	७४५.९०	७४५.९०	४६८.६२	१,०४७.९०
२०११-१२	१०९.७३	५४१.०६	६५०.७९	७९.१३	५४१.१३	६२०.२६	६०८.८७	४६१.७४	१,०७०.६१
२०१२-१३	८२.९८	६७०.१२	७५३.१०	६३.१०	४४३.०५	५०६.१५	६१८.७८	६५६.५२	१,२७५.३०
२०१३-१४	७०.३७	५३६.६७	६०७.०४	५७.५७	४५७.२०	५१४.७७	६३१.४९	७२८.२४	१,३५९.७३
२०१४-१५	७८.१५	५९३.५९	६७१.७४	६१.९७	५७४.५३	६३६.५०	६४८.२९	६९५.८०	१,३४४.०९
२०१५-१६	८०.०४	६६०.१३	७४०.१६	४९.१६	५२३.४२	५७२.५९	६७९.०२	८३५.१३	१,५१४.१५
२०१६-१७	७३.०५	६९०.४७	७६३.५२	५९.४८	५१३.४३	५७२.८९	६९३.९९	१,०१०.२९	१,७०४.२८
२०१७-१८	९३.७२	७३५.०६	८२८.७८	७४.३०	६१३.८४	६८८.१४	७१४.००	१,१३५.१९	१,८४९.१९
२०१८-१९	१०५.७९	१,०३०.९५	१,१३६.७४	७८.२७	९६५.८७	१,०४४.१४	७४९.०७	१,१९८.५२	१,९४७.५९
२०१९-२०	११४.०३	१,१९५.६९	१,३०९.७२	५९.९७	९०८.३४	९६८.३१	८०९.४०	१,५९३.७१	२,४०३.११
२०२०-२१	१३०.५७	१,००४.०३	१,१३४..६०	९३.७१	९०१.४४	९९५.१५	८४६.६२	१,६९७.८९	२,५४४.५१
२०२२-२३*	१७२.८२	२,२११.२७	२,३८३.८९	१०३.३८	१,४४८.१७	१,५५१.५५	९९८.२८	२,८२२.८६	३,८२१.१५
२०२३-२४*	४३०.२४	२,९७८.१५	३,४०८.३९	१०५.५०	१,९८२.४३	२,०८७.९३	१,३१६.७१	३,९९९.६८	५,३१६.३९

आधार—मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, जलसंपदा विभाग, महाराष्ट्र शासन, छत्रपती संभाजी नगर * अस्थायी

परिशिष्ट ७.६

राज्यातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी

('०००)

पशुधन गणना वर्ष	गाई-बैल	म्हशी-रेडे	मेंढ्या व शेळ्या	इतर पशुधन +	एकूण पशुधन	दर शंभर हेक्टर चराई व कुरण क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ पिकांखालील क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या)	दर लाख लोकसंख्ये मागे पशुधन	एकूण कुक्कुटादी पक्षी $
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१९६१	१५,३२८	३,०८७	७,२७३	३६०	२६,०४८	५१२	१४४	६६	१०,५७८
१९६६	१४,७२९	३,०४२	७,३२६	३५२	२५,४४९	५२२	१४०	५७	९,९०२
१९७२	१४,७०५	३,३०१	८,०३८	३१७	२६,३६१	४९१	१६४	५२	१२,२१७
१९७८	१५,२१८	३,८९९	१०,१९९	३२६	२९,६४२	६५०	१६२	५१	१८,७५१
१९८२	१६,१६२	३,९७२	१०,३७६	४०९	३०,९१९	६७३	१७५	४८	१९,८४५
१९८७	१६,९८३	४,७५५	१२,०६८	४४९	३४,२५५	९५०	१८९	४८	२४,८३०
१९९२	१७,४४१	५,४४७	१३,०१६	४८९	३६,३९३	९४०	२०२	४६	३२,१८७
१९९७	१८,०७१	६,०७३	१४,८०२	६९२	३९,६३८	१,१०४	२२३	५०	३५,३९२
२००३	१६,७३८	६,०८४	१३,६२४	६१२	३७,०५८	१,०१६	२१३	३६	३४,५९६
२००७	१६,१८४	६,०७३	१३,३०१	३९७	३५,९५५	१,०६४	२०६	३७	६४,७५६@
२०१२	१५,४८४	५,५९५	११,०१६	३९४	३२,४८९	८८५	१८७	२९	७७,७९५@
२०१९	१३,९९३	५,६०४	१३,२८५	१९८	३३,०८०	९७३	१९९	२६	७४,२९८@

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

+ इतर पशुधन यामध्ये डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे यांचा समावेश.

$ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये टर्की, क्वेल व इतर कुक्कुटादी पक्षी.

@ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये पोल्ट्रीफार्म मधील पक्षी समाविष्ट आहे.

आधार - पशुधन गणना

८ उद्योग आणि सहकार

८. उद्योग आणि सहकार

८.१ उद्योग आणि सहकार क्षेत्रे एकमेकांना पूरक असून सहकारी संस्था उद्योगांना कच्चा माल, वित्त आणि कुशल मनुष्यबळ पुरवितात तर उद्योग क्षेत्रातून सहकारी संस्थांसाठी तंत्रज्ञान, बाजारपेठ, आर्थिक सहाय्य उपलब्ध होते तसेच त्यांचे क्षमतावर्धन केले जाते. या दोन क्षेत्रांच्या सहसंबंधांतून आधुनिकीकरण, प्रशासन, जागतिक मूल्य साखळ्यांसह एकत्रीकरण आणि नवसंकल्पना याद्वारे औद्योगिकीकरण, रोजगार, उत्पादकता आणि स्पर्धात्मकतेला चालना मिळू शकते. राज्याच्या आर्थिक परिदृष्यात या दोन क्षेत्रांची महत्वपूर्ण भुमिका आहे. हे संबंध मजबूत करुन राज्यातील आर्थिक वाढ आणि विकासाला चालना देणे हा शासनाच्या धोरणांचा व उपक्रमांचा उद्देश आहे.

उद्योग

८.२ आर्थिक वाढ, नवकल्पना आणि रोजगाराच्या संधींना चालना देणारे उद्योग क्षेत्र हे सर्वांगीण विकास प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग आहे. उद्योगांमुळे तंत्रज्ञानातील प्रगती, उद्योजकता आणि स्पर्धात्मकता यात वाढ होते आणि इतर क्षेत्रांनाही दिशा मिळते. महाराष्ट्राचे औद्योगिक क्षेत्र हे देशाच्या औद्योगिक क्षेत्राचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. वैविध्यपूर्ण औद्योगिक पाया, पूरक सहकारी क्षेत्र, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि शासनाची सक्रिय धोरणे व मजबूत संस्थात्मक पाठबळ हे राज्यातील औद्योगिक विकासाला चालना देणारे घटक आहेत. राज्याच्या वैविध्यपूर्ण औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये ऑटोमोटिव्ह, माहिती तंत्रज्ञान, फार्मास्युटिकल्स, कापड आणि अभियांत्रिकी यासारख्या प्रमुख क्षेत्रांचा समावेश असल्याने व्यवसायासाठी स्पर्धात्मक वातावरण उपलब्ध होते. राज्याचे औद्योगिक क्षेत्र देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदारांना आकर्षित करत असून राज्याने देशात थेट परकीय गुंतवणुकीत आपले अव्वल स्थान कायम राखले आहे.

धोरणात्मक उपक्रम

८.३ **राज्याचे औद्योगिक धोरण-२०१९:** राज्याचे सर्वसमावेशक औद्योगिक धोरण १४ प्राधान्य क्षेत्रांना चालना देणारे आहे. राज्याने औद्योगिक विकासाशी संबंधित इतर विद्यमान धोरणांशी सुसंगत अशी लॉजिस्टिक धोरण २०२४, पर्यटन धोरण २०२४, निर्यात प्रोत्साहन धोरण २०२३, नवीन माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा धोरण २०२३, एकात्मिक व शाश्वत वस्त्रोद्योग धोरण २०२३-२८, महाराष्ट्र बंदर विकास धोरण २०२३, हरित हायड्रोजन धोरण २०२३, विद्युत वाहने धोरण २०२१ इत्यादी विविध प्रगतीशील क्षेत्रीय धोरणे जाहीर केली आहेत. केंद्र शासनाच्या योजनांच्या अंमलबजावणीव्यतिरिक्त, राज्य शासन राज्यातील औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी विविध योजना आणि उपक्रम राबवित आहे.

८.४ **महाराष्ट्र लॉजिस्टिक्स धोरण २०२४:** राज्याच्या लॉजिस्टिक्स क्षेत्राचे आधुनिकीकरण करून महाराष्ट्राला जागतिक लॉजिस्टिक केंद्र बनविणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. हे धोरण राष्ट्रीय लॉजिस्टिक्स धोरणाशी सुसंगत आहे आणि २०२८ पर्यंत महाराष्ट्राला १ ट्रिलियन अमेरिकी डॉलर्सची अर्थव्यवस्था बनण्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यात मदत करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावण्याचा हेतू आहे. धोरणात खालील उपक्रमांचा समावेश आहेः

- ➢ लहान, मोठे, मेगा, अल्ट्रा मेगा आणि बहुमजली लॉजिस्टिक पार्क उभारणे
- ➢ एम. आय. डी. सी. भागात समर्पित जागेसह २५ जिल्हा लॉजिस्टिक नोड्स तयार करणे
- ➢ पाच प्रादेशिक लॉजिस्टिक हबची स्थापना
- ➢ पाच राज्य लॉजिस्टिक हबची स्थापना
- ➢ ब्लॉक चेन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, बुद्धिमान लॉजिस्टिक व्यवस्थापन प्रणाली, हरित लॉजिस्टिक पार्क, शाश्वत रचना आणि मॉडेल शिफ्ट यासारख्या तंत्रज्ञानाचा समावेश

औद्योगिक धोरण - २०१९ : प्राधान्य क्षेत्रे

- विद्युत वाहने (उत्पादन, पायाभूत सुविधा व देखभाल)
- हवाई व संरक्षण उत्पादन उद्योग
- उद्योग ४.० (कृत्रिम बुद्धिमत्ता, त्रिमितीय छपाई, इंटरनेट ऑफ थिंग्स व यंत्रमानव विज्ञान, नॅनो तंत्रज्ञान)
- एकात्मिक डेटा सेंटर पार्क
- वस्त्रोद्योग यंत्रसामग्रीचे उत्पादन
- जैवतंत्रज्ञान, वैद्यकीय व वैद्यकीय निदान उपकरणे
- कृषि व अन्नप्रक्रिया उद्योग
- माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा
- इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली संरचना व उत्पादन आणि सेमीकंडक्टर फॅब्रिकेशन
- लॉजिस्टीक्स व वेअरहाऊसिंग
- हरीत ऊर्जा व जैव इंधनाचे उत्पादन
- क्रीडा व व्यायामशाळा उपकरणे उत्पादन
- अणुऊर्जा प्रकल्पांच्या उपकरणांचे उत्पादन
- खनिज व वन आधारीत उद्योग

लॉजिस्टीक्स धोरण २०२४ ची उद्दिष्टे

- सध्याच्या १४-१५ टक्क्यांच्या तुलनेत ४-५ टक्क्यांनी वाहतूक खर्च कमी करणे.
- लॉजिस्टिक ऑपरेशन्ससाठी लागणारा वेळ कमी करणे.
- हरित उपक्रम आणि एआय आणि ब्लॉकचेन सारख्या प्रगत तंत्रज्ञानाचा अवलंब करुन कार्बन उत्सर्जन कमी करणे
- गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आर्थिक प्रोत्साहन देणे.
- रोजगार निर्मिती आणि अधिक शाश्वत भविष्यासाठी योगदान

८.५ **व्यवसाय सुलभीकरण उपक्रम:** केंद्र शासनाच्या उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभागाने व्यवसाय सुलभतेसाठी तयार केलेल्या 'व्यवसाय सुधारणा कृती आराखडा' (बीआरएपी) मानांकनामध्ये सन २०२०-२१ साठी राज्याला 'अचिव्हर' श्रेणी मिळाली आहे. व्यवसाय सुधारणा कृती आराखडा २०२२ च्या सातव्या आवृत्तीमध्ये व्यवसाय सुलभीकरण उपक्रम या गटात 'उद्योग समागम २०२४' परिषदेत महाराष्ट्राला 'टॉप अचिव्हर' पुरस्कार देण्यात आला आहे. शिवाय, यूके-इंडिया बिझनेस कौन्सिलच्या २०२२ च्या अहवालानुसार अनुकूल व्यावसायिक वातावरणासाठी व गुंतवणूकीसाठी महाराष्ट्राला प्रथम मानांकन (५ पैकी ३.३३ गुणांसह) मिळाले आहे. बीआरएपी प्लस व अनुपालनांचे ओझे कमी करणे (आरसीबी) यांचा समावेश असलेल्या व्यवसाय सुधारणा कृती आराखडा २०२४ ची अंमलबजावणी करणेबाबत राज्यात कार्यवाही सुरु आहे.

८.६ **एकल खिडकी प्रणाली:** औद्योगिक धोरण २०१३ मध्ये अभिप्रेत असलेला गुंतवणूकदारांसाठी एकात्मिक सुलभता कक्ष 'महाराष्ट्र उद्योग व्यापार आणि गुंतवणूक सुविधा केंद्र (मैत्री)' राज्य शासनाने माहे फेब्रुवारी, २०१४ पासून मुंबई येथे स्थापित केला आहे. राज्यामध्ये व्यवसायांना गुंतवणूकीस प्रोत्साहन व व्यवसाय सुलभीकरणासाठी शासन ते व्यवसाय (जीटुबी) सेवा पुरविणे हा मैत्री कक्षाचा उद्देश आहे. मैत्री पोर्टलमार्फत गुंतवणुकीविषयी सर्व सेवा व माहिती एकाच ठिकाणी उपलब्ध करुन दिली जाते. आजमितीस उद्योगांशी संबंधित १७ विभागांकडून देण्यात येणा-या एकूण १४१ सेवा 'मैत्री पोर्टल १.०' मार्फत उद्योजकांना उपलब्ध होत आहेत. मैत्री पोर्टलमध्ये विविध सुधारणांसह 'मैत्री पोर्टल २.०' विकसित करण्यात आले असून दि. ४ फेब्रुवारी,२०२५ रोजी कार्यान्वित करण्यात आले आहे.

८.६.१ मैत्री कायदा माहे जुलै, २०२३ पासून आस्तित्वात आल्यानंतर 'मैत्री' हे महाराष्ट्र राज्यातील एक खिडकी प्रणालीसाठी नोडल अभिकरण म्हणून कार्यरत आहे. मैत्री कक्षामार्फत माहे डिसेंबर, २०२४ अखेर एकुण प्राप्त ३,२१,४०० अर्जांपैकी ३,१३,९३९ अर्जांचा निपटारा करण्यात आला. तसेच मैत्री कक्षाने माहे डिसेंबर, २०२४ अखेर एकूण ३,३३४ प्राप्त झालेल्या तक्रांरीपैकी ३,२२४ तक्रारींचे निराकरण केले आहे.

राज्यातील औद्योगिक गुंतवणूक

८.७ उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारल्यापासून (ऑगस्ट, १९९१) राज्यात जुलै, २०२४ पर्यंतच्या कालावधीत ₹ २०,३६,५६७ कोटी गुंतवणुकीच्या ३०,६१० प्रकल्पांना (आयईएम, इच्छुकता पत्र व १०० टक्के निर्यातभिमुख उद्योग समाविष्ट) स्विकृती देण्यात आली असून सुमारे ३५.७५ लाख रोजगार अपेक्षित आहे.

८.७.१ औद्योगिक उद्योजक निवेदनपत्राचा (आयईएम) वापर व्यवसाय स्थापन करण्यासाठीचा आणि व्यावसायिक उत्पादनास सुरुवात केल्याबाबतचा अहवाल नोंदविण्यासाठी केला जातो. या निवेदनपत्राच्या 'भाग-अ' मध्ये गुंतवणुकीची इच्छुकता आणि इतर तपशील नोंदविले जातात तर व्यवसाय सुरू करण्याबाबत व गुंतवणूक इत्यादी माहिती 'भाग ब' द्वारे कळवली जाते. दोन्ही बाबी केंद्र शासनाच्या 'जीटुबी' पोर्टलद्वारे ऑनलाइन दाखल आणि स्विकृत केल्या जाऊ शकतात. राज्यात जानेवारी २०२२ ते जुलै २०२४ या कालावधीत, ₹ २,११,९९३ कोटी अपेक्षित गुंतवणुकीसह ६२७ औद्योगिक प्रकल्पांची त्यांचे प्रकल्प स्थापन करीत असल्याबाबत भाग अ स्विकृतीनुसार नोंद झाली आहे तर निवेदनपत्राच्या भाग ब स्वीकृतीनुसार ५४५ औद्योगिक प्रकल्पांनी ₹ १,२४,२९२ कोटीच्या गुंतवणुकीसह व्यवसाय सुरू केल्याची नोंद केली आहे.

८.७.२ राज्यांमधील औद्योगिक उपक्रम आणि अपेक्षित गुंतवणूक (आयईएम भाग अ स्विकृतीनुसार) तक्ता ८.१ मध्ये दिली आहे आणि राज्यांमधील मंजूर औद्योगिक उपक्रम आणि गुंतवणूक (आयईएम भाग ब स्विकृतीनुसार) तक्ता ८.२ मध्ये दिली आहे.

८.८ **मॅग्नेटिक महाराष्ट्र:** गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि रोजगार निर्मितीच्या उद्देशाने राज्यात जून, २०२० मध्ये मॅग्नेटिक महाराष्ट्र २.० कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला. राज्याने जून, २०२० ते जानेवारी, २०२५ पर्यंत ₹ २३,५६,८६१ कोटी गुंतवणुकीच्या सुमारे २४.१० लाख अपेक्षित रोजगार निर्मितीची क्षमता असलेल्या २४९ प्रकल्पांचे सामंजस्य करार केले. यामध्ये जागतिक आर्थिक परिषदांमध्ये केलेले तसेच त्याव्यतिरिक्त केलेले सामंजस्य करार समाविष्ट आहेत.

८.८.१ दावोस, स्वित्झर्लंड येथे झालेल्या 'जागतिक आर्थिक परिषद-२०२५' मध्ये राज्याने ₹ १५.७३ लाख कोटी गुंतवणूक आणि १५.९६ लाख रोजगार अपेक्षित असलेले ६३ सामंजस्य करार केले. स्टील व धातू, माहिती तंत्रज्ञान, हरित ऊर्जा, ऑटोमोबाईल्स व विद्युत वाहने, वस्त्रोद्योग, डेटा सेंटर्स, इलेक्ट्रॉनिक्स, हवाई व संरक्षण उद्योग, जैवतंत्रज्ञान व फार्मास्युटीकल्स, अन्नपदार्थ व पेये, पायाभूत सुविधा, ड्रोन उत्पादन, शिक्षण, इत्यादी क्षेत्रातील नामांकीत कंपन्यांशी हे करार करण्यात आले.

८.९ **मोठे प्रकल्प:** राज्यात २००५ पासून मोठ्या प्रकल्पांबाबतचे धोरण लागू करण्यात आले आहे. राज्याने डिसेंबर २०२४ पर्यंत ₹ १०,२०,०९२ कोटी प्रस्तावित गुंतवणूक आणि अपेक्षित रोजगार ९.१७ लाख असणाऱ्या ९४४ मोठ्या प्रकल्पांना मान्यता दिली आहे. तर ₹ १,५०,८६१ कोटी प्रस्तावित गुंतवणूक आणि सुमारे १.८५ लाख रोजगार अपेक्षित असलेल्या २७७ प्रकल्पांना पात्रता प्रमाणपत्रे जारी करण्यात आली आहेत.

तक्ता ८.१ राज्यांमधील औद्योगिक उपक्रम आणि अपेक्षित गुंतवणूक (आयईएम भाग अ स्विकृतीनुसार)

राज्य	२०२२		२०२३		२०२४+	
	उपक्रम (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	उपक्रम (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	उपक्रम (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)
आंध्र प्रदेश	५४	१६,१३७	५१	१२,२३८	२१	२३,८५७
बिहार	७	१,३०५	८	८५०	३	३६५
छत्तीसगड	३५	७,४४३	४२	१०,१९६	१७	२४,६१२
दिल्ली	२२	१५,१०२	२४	३,२८५	११	५,३६५
गुजरात	१९१	१,००,०८९	१९०	६२,५३५	९६	४९,८८१
हरियाणा	३८	३,३०२	६०	१८,९११	२५	२४,९८४
कर्नाटक	१०३	७०,६९५	६६	२१,०९७	३१	९,००५
मध्य प्रदेश	७५	११,९५६	६१	२२,१६३	३७	४,८४६
महाराष्ट्र	**२३२**	**३८,९८६**	**२६४**	**५९,५५१**	**१३१**	**१,१३,४५६**
ओडीशा	५५	७२,३४५	५०	२,१०,८३७	२७	६७,२६०
पंजाब	२६	३,७८९	२६	२,९४०	१०	३१३
राजस्थान	४५	२२,१५५	६०	१६,२८९	१९	६,८८१
तामीळनाडू	६८	९,३८३	९४	२०,०१०	३२	३,५२७
तेलंगणा	३४	५,८८७	५९	१३,२४२	२१	३,५०२
उत्तर प्रदेश	७१	१०,३७५	७०	२१,५७७	३१	१८,५३२
पश्चिम बंगाल	२६	४,५३२	३७	६,४८६	२२	२०,९०३
अखिल भारत	**१,१८५**	**४,२४,१०१**	**१,२६७**	**५,१०,८५२**	**५८०**	**३,८१,६८७**

आधार: उद्योग आणि अंतर्गत व्यापार विभाग, केंद्र शासन यांचा आयईएम सांख्यिकी अहवाल, ऑगस्ट २०२४ + जुलै पर्यंत

तक्ता ८.२ राज्यांमधील औद्योगिक उपक्रम आणि गुंतवणूक (आयईएम भाग ब स्विकृतीनुसार)

राज्य	२०२२		२०२३		२०२४+	
	उपक्रम (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	उपक्रम (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	उपक्रम (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)
आंध्र प्रदेश	४६	४५,३०१	५२	१५,७१९	४६	९,७०८
बिहार	४	४१६	१२	१,१९४	६	६६२
छत्तीसगड	२७	३,२०८	१७	२,०७६	२३	१७,१८९
दिल्ली	०	०	८	२,९८३	२	३०
गुजरात	१५३	४२,३४१	१८३	६७,३८१	१२५	३०,९९७
हरियाणा	२०	२,४७६	३९	७,१९२	२४	३,३५२
कर्नाटक	५७	८,३९७	४०	६,४७४	२६	३,९४०
मध्य प्रदेश	५३	७,३३७	७२	१३,८०६	७४	१५,९२४
महाराष्ट्र	**१९८**	**४१,०८३**	**१८९**	**५६,६५२**	**१५८**	**२६,५५७**
ओडीशा	२२	३७,८७९	२९	२४,७४६	२६	४२,६१०
पंजाब	२८	३,९७७	२९	३२,५९८	२२	२,४६६
राजस्थान	४४	२१,८६०	३८	१०,६०८	२६	१४,८००
तामिळनाडू	६०	९,१५०	४४	७,३१५	३८	४,६३०
तेलंगणा	३४	४,३८९	३१	४,१२८	१३	३,१४३
उत्तर प्रदेश	५२	१०,१९०	९९	१६,४१०	५४	८,४६१
पश्चिम बंगाल	२६	४,०३०	२७	१०,५१०	२७	२,२५६
अखिल भारत	९०७	२,६२,९९५	९९७	२,९१,९८२	७६२	१,९६,२५५

आधार: उद्योग आणि अंतर्गत व्यापार विभाग, केंद्र शासन यांचा आयईएम सांख्यिकी अहवाल, ऑगस्ट २०२४ + जुलै पर्यंत

८.१० **जिल्हास्तरीय गुंतवणुक परिषद:** विकासाला चालना देण्याकरीता जिल्हयांची महत्वाची भुमिका लक्षात घेवून आर्थिक समृध्दीला गती देणारी गुंतवणुक आकर्षित करणेकरीता जिल्हास्तरीय गुंतवणुक परिषदा आयोजित करण्यात आल्या आहेत. या परिषदांचे ३४ जिल्ह्यात २० फेब्रुवारी २०२४ ते १५ मार्च २०२४ या कालावधीत आयोजन करण्यात आले होते. गुंतवणुक परिषदेच्या माध्यमातून उद्योजकांचे अनुभव, क्षेत्रामधील गुंतवणुकीच्या संधी, जिल्हयातील प्रमुख उद्योग क्षेत्राबाबत चर्चासत्र, इतर क्षमता असलेल्या क्षेत्रांमधील गुंतवणुक व व्यवसाय संधीबाबत चर्चा, सामंजस्य करार स्वाक्षरीबाबत कार्यक्रम इत्यादी बाबींचा समावेश करण्यात आला आहे. परिषदांद्वारे उद्योजक व सहभागधारक यांनी सक्रीय सहभाग नोंदवून ३४ जिल्हयातील गुंतवणुक परिषदांना भरघोस प्रतिसाद दिला. त्या परिषदांमध्ये २,६५२ सामंजस्य करारांवर स्वाक्षऱ्या झाल्या व त्याद्वारे ₹ ९६,६८० कोटी रुपयांची गुंतवणुक प्रस्तावित असून सुमारे २.३१ लाख रोजगार निर्मिती अपेक्षित आहे.

८.११ **थेट विदेशी गुंतवणूक:** व्यवसायासाठी अनुकूल वातावरण, विविध धोरणे आणि कुशल मनुष्यबळाची उपलब्धता या बाबी राज्याला भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीमध्ये आघाडीवर ठेवण्यास सहाय्यभूत ठरल्या आहेत. उद्योग संवर्धन व आंतरिक व्यापार विभाग, केंद्र शासन यांच्या अहवालानुसार राज्यांमधील थेट विदेशी गुंतवणूक (इक्विटी) तक्ता ८.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.३ राज्यांमधील थेट विदेशी गुंतवणूक (इक्विटी)

(₹ कोटी)

राज्य	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+	संचित (ऑक्टोबर, २०१९ - सप्टेंबर, २०२४)	
				संचित थेट विदेशी गुंतवणूक (इक्विटी)	देशातील एकूण थेट विदेशी गुंतवणूकीशी टक्केवारी
महाराष्ट्र	**१,१८,४२२**	**१,२५,१०१**	**१,१३,२३६**	**६,४५,६६४**	**३१**
कर्नाटक	८३,६२८	५४,४२७	२९,५९७	३,६५,२७६	१८
गुजरात	३७,०५९	६०,६००	३३,०६०	३,३२,६८४	१६
दिल्ली	६०,११९	५३,९८०	२६,८०७	२,७०,८८१	१३
तामीळनाडू	१७,२४७	२०,१५७	१३,५५३	९७,७९६	५
हरियाणा	२०,७३५	१५,७९७	१०,९७४	८६,२४३	४
तेलंगणा	१०,३१९	२५,०९४	१२,८६५	७३,७२५	४
झारखंड	४४	९०	-	१९,३८२	१
राजस्थान	७,२१८	२,१९५	१,२४२	१९,२९५	१
पश्चिम बंगाल	३,२१७	१,५०१	९४८	१३,३४६	१
अखिल भारत	**३,६७,४३५**	**३,६७,८९९**	**२,४९,०३२**	**२०,३५,६८१**	**१००**

टीप : उद्योग संवर्धन व आंतरिक व्यापार विभाग, केंद्र शासनाच्या अहवालानुसार राज्ये देण्यात आली आहेत. + सप्टेंबरपर्यंत

आधार : उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभाग, केंद्र शासन

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम

८.१२ वस्तुनिर्माण आणि सेवा पुरविणाऱ्या उपक्रमांचे वार्षिक उलाढाल व यंत्रसामग्री/साधनसामग्री मधील गुंतवणूक यावर आधारित सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांचे सक्षमीकरण करणे व त्यांना प्रोत्साहन देणे यासाठी राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांना सुलभ व्यवसायाकरीता कायमस्वरूपी नोंदणी क्रमांक देण्यासाठी केंद्र शासनाने दि. १ जुलै, २०२० रोजी उद्यम नोंदणी पोर्टल सुरू केले. सुरुवातीपासून माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत, राज्यातील एकूण ४६.७४ लाख सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांची उद्यम नोंदणी पोर्टलवर नोंदणी झाली असून त्यातील गुंतवणूक ₹ १३.०१ लाख कोटी व रोजगार २०१.६७ लाख होता. उद्यम नोंदणी पोर्टलवर माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत देशातील नोंदणी झालेल्या एकूण ३.२७ कोटी सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांपैकी १४.३ टक्के राज्यातील आहेत. विभागनिहाय उद्यम नोंदणी झालेले सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम तक्ता ८.४ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ८.४ विभागनिहाय उद्यम नोंदणी झालेले सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम

(जुलै, २०२० ते डिसेंबर, २०२४)

विभाग	सूक्ष्म उपक्रम		लघु उपक्रम		मध्यम उपक्रम	
	संख्या	रोजगार (लाख)	संख्या	रोजगार (लाख)	संख्या	रोजगार (लाख)
कोकण (मुंबई वगळून)	७,०८,५८९	२१.८२	३८,९८९	२.०१	१,०९६	१.४४
मुंबई#	६,९०,६१३	१९.१९	५९,९९६	१.७१	३,९७८	३.५३
नाशिक	५,९९,९२७	१३.४५	१३,७९०	१.४८	१,०९८	१.५१
पुणे	८,९९,९८६	४५.८९	१७,९८७	५.२५	६,९९६	४.११
छत्रपती संभाजीनगर	५,८०,९९१	२२.५३	८,०९९	८.१६	२,००१	१.२०
अमरावती	३,२९,७८१	१०.५१	३,९८९	३.०१	९०७	१.००
नागपूर	६,९३,९५९	२९.९५	८,८९२	२.०२	१,५९९	१.९१
एकूण	**४५,०३,८४६**	**१६३.३४**	**१,५२,८४२**	**२३.६४**	**१७,६७५**	**१४.७०**

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन # शहर व उपनगर जिल्हे यांसह

महाराष्ट्रातून निर्यात

८.१३ राज्य हे देशातील प्रमुख निर्यातदारांपैकी एक आहे आणि जागतिक निर्यातीत राज्याचे योगदान वाढविण्यासाठी विविध उपक्रम सुरू करून सातत्याने प्रयत्न करण्यात येत आहेत. महाराष्ट्र राज्य निर्यात प्रोत्साहन धोरण २०२३, एक जिल्हा एक उत्पादन, जिल्ह्यास निर्यातीचे केंद्र बनविणे, राज्य आणि जिल्हा निर्यात प्रोत्साहन परिषद, इत्यादी राज्याने हाती घेतलेले काही महत्त्वाचे उपक्रम आहेत. रत्ने व आभुषणे, अभियांत्रिकी वस्तू, रसायने, औषधे, कृषी व संलग्न उत्पादने, इलेक्ट्रॉनिक्स व विद्युत उपकरणे, कापड व तयार कपडे, पेट्रोलियम उत्पादने व खनिजे ही राज्यातून निर्यात होणारी काही प्रमुख उत्पादने आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ५,५६,३७९ कोटी आणि सन २०२४-२५ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ₹ ३,५८,४३९ कोटी रुपयांच्या उत्पादनांची निर्यात राज्यातून झाली.

- सन २०२३-२४ मध्ये देशाच्या एकूण निर्यातीत १५.४ टक्के योगदानासह राज्य दुसऱ्या स्थानावर आहे
- नीती आयोगाने प्रकाशित केलेल्या 'निर्यात सज्जता निर्देशांक २०२२' नुसार राज्य देशात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे
- राज्यात ३७ विशेष आर्थिक क्षेत्रे (एसईझेड) आणि आठ कृषी निर्यात क्षेत्रे आहेत
- राज्यात विविध क्षेत्रांतील निर्यातकेंद्रित २७ औद्योगिक पार्कस असून उद्योग संवर्धन व आंतरीक व्यापार विभाग, केंद्र शासन यांच्या वर्गवारीनुसार अग्रणी श्रेणीतील राज्यांमध्ये सर्वाधिक आहेत

आलेख ८.१ : सन २०२३-२४ मध्ये राज्यातून झालेली निर्यात

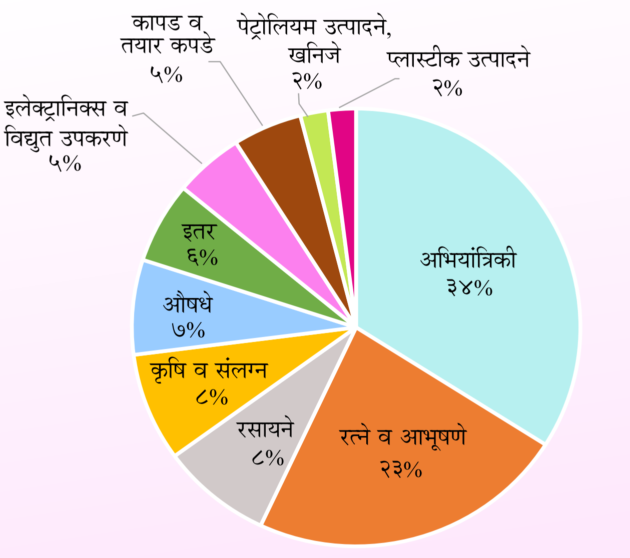

८.१३.१ निर्यातीस प्रोत्साहन देण्यासाठी देशातील व परदेशातील औद्योगिक प्रदर्शनांमध्ये सहभागी होण्यासाठी, लघुउद्योग घटकांना ५० टक्के भाडे अनुदान देणे, राज्यातील उत्कृष्ट निर्यातदारांना पुरस्कार देणे, आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शन केंद्रांची उभारणी असे विविध उपक्रम राज्य शासनाकडून राबविण्यात येत आहेत

८.१३.२ **महाराष्ट्र राज्य निर्यात प्रोत्साहन धोरण - २०२३:** व्यवसायासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करून आणि निर्यातदारांना प्रोत्साहन देऊन राज्यातून निर्यातीला चालना देणे हा धोरणाचा उद्देश आहे. निर्यातीस प्रोत्साहन देणाऱ्या पायाभूत सुविधांची निर्मिती व बळकटीकरण, निर्यातदार आणि निर्यात-केंद्रित घटकांना विशेष प्रोत्साहन देणे आणि एक जिल्हा एक उत्पादन (ओडीओपी) आणि भौगोलिक मानांकन (जीआय) उत्पादनांना प्रोत्साहन देणे या बाबींवर धोरणाचा भर आहे. याव्यतिरिक्त धोरणात निर्यात सुविधा उपलब्ध करणे, निर्यात व्यवसाय सुलभता आणि निर्यातीला चालना देणे यासाठी राज्य सरकारच्या विविध धोरणांचे अभिसरण व त्यासाठी संस्थात्मक व्यवस्था यासाठी तरतुद आहे. ह्या धोरणाद्वारे नवीन सुक्ष्म लघु व मध्यम उद्योगांना निर्यातीसाठी, प्रोत्साहन देण्यात येत असून त्यात आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनांमध्ये सहभागी होण्यासाठी सहाय्य आणि प्रथमच निर्यात करणाऱ्या सुक्ष्म लघु व मध्यम उद्योगांसाठी लॉजिस्टिक प्रोत्साहनांचा समावेश आहे.

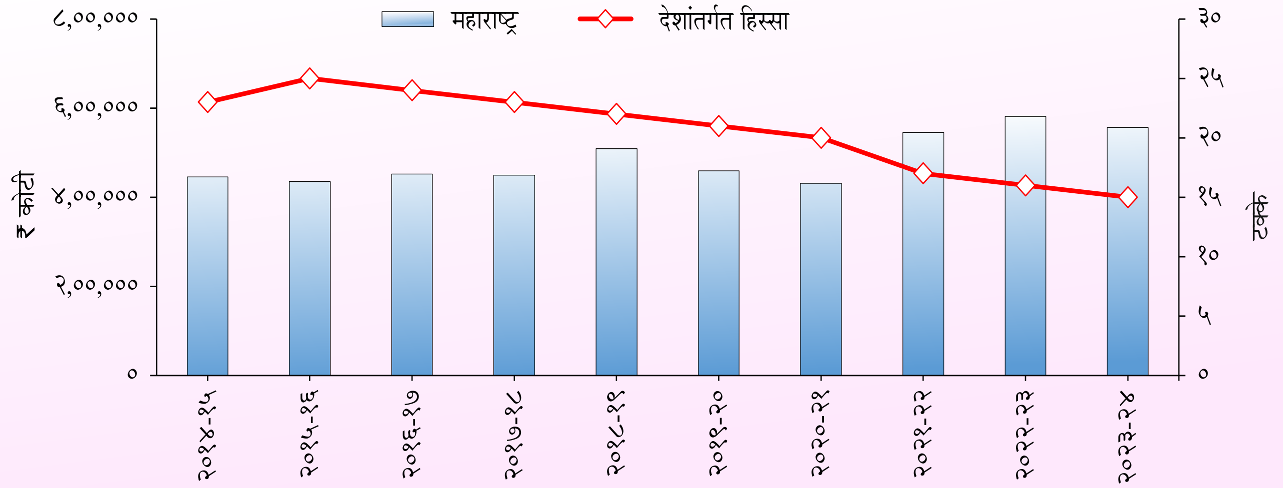

औद्योगिक विकासासाठी योजना/कार्यक्रम

८.१४ **सूक्ष्म आणि लघु उद्योग- समुह विकास कार्यक्रम (एमएसई-सीडीपी):** सूक्ष्म आणि लघु क्षेत्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी केंद्र शासन सन २००६ पासून हा कार्यक्रम राबवत आहे. या कार्यक्रमाची उद्दिष्टे (१) सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांची उत्पादकता आणि स्पर्धात्मकता वाढवणे, त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी, विद्यमान समूहांमध्ये सामायिक सुविधा केंद्रांच्या स्थापनेसाठी आर्थिक सहाय्याच्या माध्यमातून समूह दृष्टिकोनाचा अवलंब करणे (२) विद्यमान औद्योगिक क्षेत्रे/वसाहती/फ्लॅटेड फॅक्टरी संकुलांचे नवनिर्माण/अद्ययावतीकरण करणे ही आहेत. या कार्यक्रमांतर्गत सामायिक सुविधा केंद्रे उभारणीच्या ४७ मंजूर प्रकल्पांसाठी ₹ २७७.०१ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले असून त्यापैकी २४ सामायिक सुविधा केंद्रे डिसेंबर २०२४ पर्यंत राज्यात कार्यरत आहेत.

८.१५ **महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समुह विकास कार्यक्रम:** हा कार्यक्रम २०१४ पासून राज्यामधील 'उद्योग विरहीत' जिल्हे आणि नक्षलग्रस्त भागात उद्योगांच्या विकासासाठी राज्य शासनाद्वारे राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत २५६ क्लस्टर प्रकल्पांचा विकास राज्य शासनाद्वारे सुरू करण्यात आला असून त्यापैकी १२५ क्लस्टर प्रकल्पांना सामायिक सुविधा केंद्रांच्या स्थापनेसाठी मान्यता देण्यात आली आहे. माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत राज्यात एकूण ७१ सामायिक सुविधा केंद्रे कार्यान्वित असून त्यावर ₹ ३२६.०१ कोटी खर्च झाला.

८.१६ **सामूहिक प्रोत्साहन योजना:** समतोल प्रादेशिक विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि औद्योगिकदृष्ट्या कमी विकसित भागात उद्योगांचा प्रसार व्हावा याकरिता या भागातील नवीन किंवा विस्तारीत उद्योग घटकांसाठी राज्य शासन सामूहिक प्रोत्साहन योजना राबवित आहे. सन १९६४ मध्ये योजना सुरू झाल्यापासून या योजनेमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. सामूहिक प्रोत्साहन योजना-२०१९ अंतर्गत पात्र असलेले खाजगी क्षेत्रातील, राज्य सार्वजनिक/ संयुक्त क्षेत्रातील आणि सहकारी क्षेत्रातील उद्योग घटक प्रोत्साहन देण्यासाठी विचारात घेतले आहेत. सामूहिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत वितरण तक्ता ८.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ८.५ सामूहिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत वितरण

(₹ कोटी)

तपशील	वितरण		
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान			
विशाल प्रकल्प	३,४५२	३,७९३	४६८
मोठे उद्योग	३७५	५७८	६३
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	१,४५१	९४३	५१३
इतर प्रोत्साहने			
मोठे उद्योग	१०४	३०	२
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	४६८	२५६	१४२
इलेक्ट्रीक वाहन	१५०	१००	०
एकूण	**६,०००**	**५,७००**	**१,१८८**

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

राज्यातील संस्थात्मक पाठबळ आणि औद्योगिक पायाभूत सुविधा

८.१७ **महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (एमआयडीसी):** महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ ही राज्याची औद्योगिक विकास व गुंतवणुकीसाठी प्रोत्साहन देणारी नोडल संस्था आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडे १९ सामायिक सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प, दोन सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प, चार सामायिक धोकादायक कचरा प्रक्रिया, साठवणूक व विल्हेवाट सुविधा प्रकल्प आहेत. दिल्ली-मुंबई इंडस्ट्रियल कॉरिडॉर आणि सुपा-जपानी इन्व्हेस्टमेंट झोन प्रकल्पांच्या माध्यमातून औद्योगिक पायाभूत सुविधांचा विकास सुरू आहे. माहे डिसेंबर २०२४ पर्यंत एमआयडीसी कडे १.०१ लाख हेक्टरहून अधिक जमीन असलेली २९२ औद्योगिक संकुले (१४७ मोठी औद्योगिक क्षेत्रे, १०५ लघु-औद्योगिक क्षेत्रे आणि ४० विकास केंद्रे), आशियातील सर्वात मोठे पाणीपुरवठा जाळे (दररोज २,५०० एम. एल. डी.), उद्योगांना वीज पुरवठ्यासाठी स्वतंत्र फिडर आणि वाइन पार्क, सिल्वर पार्क, फ्लोरीकल्चर पार्क, फुड पार्क, टेक्सटाईल पार्क, नऊ विशेष आर्थिक क्षेत्रे आणि २७ आय. टी. पार्क अशा विशेष पायाभूत सुविधा आहेत. नवीन १५ औद्योगिक क्षेत्रे आणि विशेष उद्याने तयार करण्याचे काम सुरू आहे.

८.१७.१ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ प्रगत सुविधा आणि किफायतशीर किंमत रचनेसह परिपूर्ण असे कारखाना सुरू करण्यासाठीचे तयार वातावरण 'प्लग अँड प्ले पायाभूत सुविधे' अंतर्गत उपलब्ध करुन देत आहे. त्याचबरोबर उद्योगांची कमीत कमी वेळेत उभारणी करण्यासाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ भाडेतत्वावर औद्योगिक शेडसाठी जागा देखील पुरवित आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक व व्यावसायिक घटकांची माहिती तक्ता ८.६ मध्ये दिली आहे.

राज्याचे प्रमुख महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प:

- रांजणगाव व तळेगाव येथे हायटेक ईएसडीएम पार्क
- दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्रात बल्क औषध प्रकल्प व लेदर क्लस्टर
- ऑरिक, दिंडोरी, सिन्नर, बुटीबोरी आणि नागपूर येथे मेगा फूड पार्क व हब
- मुंबई, नवी मुंबई आणि तळोजा येथे स्टार्टअप्स व डेटा सेंटर
- ऑरिक, पुणे आणि सिंधुदुर्ग येथे वैद्यकीय उपकरणे आणि संशोधन व विकास
- चाकण, तळेगाव, भिवंडी, नाशिक, जालना आणि नागपूर येथे एकात्मिक व मल्टी मॉडेल लॉजिस्टिक्स
- अतिरिक्त अमरावती येथे पीएम-मित्रा टेक्सटाईल पार्क
- ट्रान्स ठाणे क्रीक (टीटीसी) औद्योगिक क्षेत्र,नवी मुंबई येथे जेम्स अँड ज्वेलरी पार्क
- छत्रपती संभाजीनगर, नागपूर, नाशिक, पुणे आणि अतिरिक्त अमरावती येथे कौशल्य विकास केंद्रे
- रत्नागिरी व डोंबिवली येथे अविष्कार, नाविन्यता, इनक्यबेशन व प्रशिक्षण (सीआयआयआयटी) संस्था

तक्ता ८.६ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक व व्यावसायिक घटकांची माहिती

(दि. १ जानेवारी, २०२० ते ३१ डिसेंबर, २०२४)

विभाग	घटक (औद्योगिक + व्यावसायिक) (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)	विकसित भूखंड (औद्योगिक + व्यावसायिक) (संख्या)
कोकण (मुंबई वगळून)	१३,५५१	३०,७३१	०.५५	१६,७५६
मुंबई#	३१२	५६	०.०१	३१७
नाशिक	१०,७७२	११,९२९	१.२२	१४,८६०
पुणे	१४,५५०	१,४४,०१३	०.९२	१९,१३५
छत्रपती संभाजीनगर	११,६३६	७,७४३	२.६०	१३,९७९
अमरावती	३,१३४	८,०१६	०.२७	७,६८८
नागपूर	५,०४८	८०,८९१	१.६९	८,९८१
एकूण	**५९,००३**	**२,८३,७७९**	**७.२६**	**८१,७१६**

आधार : महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन

शहर व उपनगर जिल्हा यांसह

८.१८ **दिल्ली - मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉर:** दिल्ली-मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉर हा दिल्ली आणि मुंबई दरम्यानचा नियोजित औद्योगिक विकास प्रकल्प आहे. या प्रकल्पाअंतर्गत छत्रपती संभाजीनगर जिल्हयातील शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्र आणि रायगड जिल्हयातील दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्र यांचा समावेश आहे.

८.१८.१ शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्र (ऑरिक) ही एक अत्याधुनिक ग्रीनफील्ड औद्योगिक टाउनशिप आहे जी डीएमआयसीचा एक भाग म्हणून छत्रपती संभाजीनगरमध्ये ४,००० हेक्टरवर विकसित केली जात आहे. या प्रकल्पात रस्त्यांचे एकात्मिक नेटवर्क, भूमिगत उपयुक्त सुविधा (जसे की वीज, पाणी, पुनर्वापर केलेले पाणी आणि सांडपाणी), अखंड वीज पुरवठा आणि सांडपाणी प्रक्रिया सुविधा यासह सक्षम प्लग-अँड-प्ले पायाभूत सुविधा उपलब्ध आहेत. हा प्रकल्प शहरव्यापी वाय-फाय, केंद्रीय कमांड व कंट्रोल रूम आणि ई-गव्हर्नन्स सिस्टीम यांसारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित सुविधांनी सुसज्ज असल्याने बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी एक पसंतीचे ठिकाण बनले आहे. माहे नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत, या प्रकल्पात १,०४६ हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन वाटप आणि ३५,४९२ नोकऱ्यांच्या रोजगार निर्मिती क्षमतेसह ₹ ६०,३७६ कोटींची गुंतवणूक झाली आहे.

८.१८.२ दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्र प्रकल्प २,४५० हेक्टर क्षेत्रावर असून त्यात ₹ ३८,००० कोटी गुंतवणुकीची क्षमता आहे. या प्रकल्पास बंदर अभिमुख औद्योगिक केंद्र म्हणून दिघी बंदराच्या समीपतेचा लाभ होत आहे. या प्रकल्पामुळे सुमारे १.१४ लाख रोजगार निर्माण होण्याची अपेक्षा आहे.

८.१९ **महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ:** महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ लघु उद्योगांचा विकास करण्यासाठी उद्योजकांना सहाय्य करते आणि सल्ला, समुपदेशन, पणन, प्रशिक्षण, आयात-निर्यात, उद्योजकता विकास कार्यक्रम यासारख्या पूरक सेवा देते. महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची वार्षिक उलाढाल तक्ता ८.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.७ महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची वार्षिक उलाढाल

(₹ कोटी)

बाब	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
पणन सहाय्य	३.९७	६.४४	१.८२
इतर	०.४५	०.८७	०.६३
एकूण	**४.४२**	**७.३१**	**२.४५**

आधार: महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ + डिसेंबर, २०२४ पर्यंत

८.२० **महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ:** राज्यामध्ये खादी व ग्रामोद्योग उपक्रमांचे संघटन, विकास व विस्तारासाठी महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. या मंडळामार्फत पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, कारागीर रोजगार हमी योजना, इत्यादी विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते. राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग घटकांना सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ९१.८५ कोटी तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर २०२४ पर्यंत ₹ २९.४९ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले. खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती तक्ता ८.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.८ खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती

वर्ष	सहाय्यित घटक (लाख)	उत्पादन मूल्य (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)
२०२२-२३	१.८४	१,९५०	३.९
२०२३-२४	१.८७	१,९७८	४.०८
२०२४-२५+	१.९१	२,०२१	४.१५

आधार: महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ + डिसेंबर, २०२४ पर्यंत

८.२१ **महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था:** राज्यातील स्टार्टअप आणि नाविन्यतेसाठी 'महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था' ही नोडल यंत्रणा असून 'महाराष्ट्र राज्य इनोव्हेशन स्टार्टअप पॉलिसी-२०१८' अंतर्गत उपक्रम राबविण्याची जबाबदारी या यंत्रणेवर सोपविण्यात आली आहे. अनेक प्रमुख गुंतवणूकदारांची उपलब्धता आणि १२५ पेक्षा अधिक इन्क्युबेटरचे जाळे यामुळे राज्यात स्टार्टअपसाठी पोषक वातावरण आहे. राज्याने तीन व्हेंचर फंडांच्या माध्यमातून स्टार्टअप आणि सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांसाठी ₹ ५०० कोटीच्या व्हेंचर फंडिंगची तरतूद केली आहे. निवडक राज्यातील स्टार्टअपची संख्या आणि त्यातील रोजगार तक्ता ८.९ मध्ये दिला आहे.

८.२१.१ महाराष्ट्र स्टार्टअप सप्ताह या उपक्रम मंचाद्वारे नाविन्यपूर्ण सोल्युशन्स असलेल्या २४ स्टार्टअप्सना प्रत्येकी ₹ १५ लाख रकमेचा कार्यादेश देण्यात येतो. आतापर्यंत आयोजित केलेल्या पाच कार्यक्रमांमधून स्टार्टअप्सकडून ₹ १८ कोटी रकमेची नाविन्यपूर्ण सोल्युशन्स उपलब्ध झाली आहेत. राज्यातील ३० जिल्ह्यांमध्ये महाराष्ट्र स्टार्टअप सप्ताह पथदर्शी प्रकल्प घेण्यात आले आहेत.

तक्ता ८.९ निवडक राज्यांतील स्टार्टअपची संख्या व त्यातील रोजगार

(संख्या)

राज्य	दि. २३ जानेवरी, २०२५ रोजी	
	स्टार्टअप	रोजगार
आंध्र प्रदेश	२,४७८	२७,२५८
बिहार	३,११५	३४,२६५
छत्तीसगड	१,६८८	१८,५६८
गुजरात	१२,८२०	१,४१,०२०
कर्नाटक	१५,७२६	१,७२,९८६
मध्य प्रदेश	४,९४९	५४,४३९
महाराष्ट्र	**२६,६८६**	**२,९३,५४६**
राजस्थान	५,३९२	५९,३१२
तामीळनाडू	१०,२४९	१,१२,८४९
तेलंगणा	७,८८६	८६,७४६
उत्तर प्रदेश	१४,५०२	१,५९,५२२
पश्चिम बंगाल	४,९४३	५४,३७३
अखिल भारत	**१,१०,४४४**	**१२,१४,८८४**

आधार : महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था

८.२१.२ **पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महिला स्टार्टअप योजना**: महिलांच्या नेतृत्वाखालील स्टार्टअप्स आणि व्यवसाय वाढीसाठी व विस्तारासाठी नाविन्यपूर्ण स्टार्टअप्सना आर्थिक पाठबळ देण्याची गरज लक्षात घेऊन ही योजना २०२४ मध्ये राज्यात सुरू करण्यात आली आहे. महिला स्टार्टअप्सना स्वावलंबी आणि स्वतंत्र बनविणे, बेरोजगारी कमी करण्यासाठी रोजगार निर्मितीला चालना देणे आणि देशात सर्वाधिक महिला स्टार्टअप्स असलेले राज्य बनविणे असा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत महिलांना स्टार्टअप्सच्या उलाढालीवर आधारित ₹ एक लाख ते ₹ २५ लाखांपर्यंत एकरकमी आर्थिक सहाय्य देण्यात येत असून एकूण वाटप करावयाच्या निधीपैकी २५ टक्के रक्कम अल्पभूधारक आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित घटकांतील महिलांसाठी राखीव आहे. या योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात २० महिला स्टार्टअपसाठी ₹ ७४ लाख आर्थिक सहाय्य वितरीत करण्यात आले व दुसऱ्या टप्प्यात ११ महिला स्टार्टअपसाठी ₹ ५५ लाख आर्थिक सहाय्य वितरीत करण्यात आले.

८.२१.३ राज्यातील स्टार्टअपसाठी विविध उपक्रम/योजना तक्ता ८.१० मध्ये दिल्या आहेत.

- स्टार्टअप इंडियाच्या 'स्टेट्स स्टार्टअप रँकिंग २०२२' अहवालानुसार, महाराष्ट्र राज्य पाच सर्वोत्तम कामगिरी करणाऱ्या राज्यांपैकी एक आहे आणि 'आउटलुक स्टार्ट-अप आउटपरफॉर्मर्स २०२३' रँकिंगमध्ये राज्याने अव्वल स्थान कायम राखले आहे
- केंद्र शासनाच्या उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभागाने अखिल भारतीय स्तरावर दि.२३ जानेवारी, २०२५ पर्यंत मान्यता दिलेल्या स्टार्टअप्समध्ये राज्याचा हिस्सा सर्वाधिक २४ टक्के आहे
- राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यांत किमान १५ स्टार्टअप आहेत
- ऑक्टोबर, २०२४ पर्यंत देशातील ११७ युनिकॉर्न (१ बिलियन डॉलर पेक्षा अधिक मूल्य असलेली कंपनी) स्टार्टअप्सपैकी २७ स्टार्टअप राज्यातील आहेत
- वित्तीय तंत्रज्ञान (फिनटेक) धोरण असलेले महाराष्ट्र हे एकमेव राज्य आहे आणि फिनटेक स्टार्टअप्ससाठी 'मुंबई फिनटेक हब' ही समर्पित सहाय्यक टीम आहे

तक्ता ८.१० राज्यातील स्टार्टअपसाठी विविध उपक्रम/योजना

उपक्रम/धोरण	उपक्रम /धोरण यांची उद्दिष्ट व व्याप्ती	साध्य	
		तपशील	संख्या
इनक्यूबेटर्सची स्थापना आणि विस्तार योजना	राज्यभरातील इन्क्युबेटर्सच्या कामगिरीचा वेळोवेळी आढावा घेवून पाच कोटी रुपयांचे अनुदान पाच वर्षांच्या कालावधीत वितरित करणे	इनक्यूबेटर्स	२६
	स्टार्टअपची क्षमतावाढ आणि सक्षमीकरण याकरीता सार्वजनिक विद्यापीठांच्या भागीदारीत इनक्यूबेटरची स्थापना करणे	इनक्यूबेटर्स	१४
		महिला उद्योजकांसाठी इनक्यूबेटर्स	१
	इनक्युबेटर्सच्या सहाय्याने विकसित स्टार्टअप्स	स्टार्टअप्स	३५०
बौद्धिक संपदा हक्क आणि गुणवत्ता चाचणी आणि प्रमाणन योजना	राज्यातील सुरुवातीच्या टप्प्यातील स्टार्टअप्सना देशांतर्गत पेटंटसाठी ₹ दोन लाख, आंतरराष्ट्रीय पेटंटसाठी ₹ १० लाख आणि गुणवत्ता चाचणी आणि प्रमाणनासाठी ` दोन लाखांपर्यंत प्रतिपूर्ती सहाय्य करणे.	पेटंटसाठी प्रतिपूर्ती केलेल्या स्टार्टअप	११२
		गुणवत्ता चाचणी आणि प्रमाणपत्रासाठी प्रतिपुर्ती केलेल्या स्टार्टअप्स	१७४
महाराष्ट्र स्टुडंट इनोव्हेशन चॅलेंज प्रोग्राम २०२३	राज्यातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची उद्योजक होण्याची स्वप्ने सत्यात उतरविण्याकरिता त्यांच्या नवकल्पनांना प्रोत्साहन देणे व व्यासपीठ उपलब्ध करुन देणे आणि आवश्यक पाठबळ देऊन त्यांना सक्षम करणे	संस्था	२,०१५
		वैशिष्ट्यपूर्ण इनोव्हेटर्स (नवसंशोधक)	९,२३०
महाराष्ट्र स्टार्टअप गतीवृद्धी कार्यक्रम	अनुभवी मार्गदर्शक आणि माजी विद्यार्थ्यांच्या समुहामार्फत स्टार्टअप्स संस्थापकांना मार्गदर्शन करणे व त्यांचा व्यवसाय वाढविण्यात आणि अंततः एक शाश्वत व मोठा व्यवसाय उभारणीसाठी सहाय्य करणे	स्टार्टअप्स	१००
		समूह	४

आधार : महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था + डिसेंबर, २०२४ पर्यंत

८.२१.४ **नॅशनल स्टार्टअप कॉन्क्लेव्ह:** ज्ञान आणि अनुभवांची देवाणघेवाण सुलभ करणे ,गुंतवणुकीच्या संधी उपलब्ध करून देणे, मार्केट लिंकेज आणि राज्याच्या स्टार्टअप परिसंस्था, गुंतवणूकदार व देशभरातील भागधारक यांच्यातील सहयोगाला प्रोत्साहन देणे, गुंतवणूकदार व मार्गदर्शक यांच्याशी स्टार्टअपचा मेळ घालणे यांसाठी राष्ट्रीय स्तरावरील स्टार्टअप मेगा परिषद/कॉन्क्लेव्ह आयोजित करण्यासाठी राज्याला अधिकृत करण्यात आले आहे.

माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा

८.२२ देशाच्या सॉफ्टवेअर निर्यातीत महाराष्ट्राचे मोठे योगदान आहे. संपूर्ण राज्यात माहिती तंत्रज्ञानाच्या संतुलित विकासासाठी आणि माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा क्षेत्राच्या विकासाला चालना देण्यासाठी महाराष्ट्र राज्याचे नवीन माहिती तंत्रज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा धोरण-२०२३ राज्यात राबविले जात आहे. राज्याला जागतिक माहिती तंत्रज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा केंद्र, एव्हीजीसी (एनिमेशन, व्हिजुअल इफेक्ट्स, गेमिंग आणि कॉमिक्स) उद्योग केंद्र आणि देशाची तंत्रज्ञान राजधानी बनविणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. या धोरणानूसार माहिती तंत्रज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा युनिट्ससाठी मुद्रांक शुल्कात सवलत, डेटा सेंटरसाठी वीज शुल्कात सवलत, आयटी पार्कसाठी अतिरिक्त चटई क्षेत्र निर्देशांक अशा सवलती तसेच राज्याने घोषित केलेल्या निवासी आणि नो-डेव्हलपमेंट /हरित विकास क्षेत्र यांसह कोणत्याही क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा युनिट्स, एकात्मिक माहिती तंत्रज्ञान टाउनशिप आणि डेटा सेंटर स्थापन करता येणार आहे. याव्यतिरिक्त माहिती तंत्रज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा युनिट्सना अत्यावश्यक सेवांचा दर्जा, उदयोन्मुख तंत्रज्ञान कंपन्यांसाठी समर्पित प्रोत्साहन, प्रज्ञा विकास, माहिती तंत्रज्ञान कर्मचाऱ्यांच्या रोजगार क्षमतेला चालना देण्यासाठी अनुरुप कौशल्य विकास प्रोत्साहन, संशोधनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञान, बाजार विकास, प्रमाणन आणि पेटंट मधील संशोधन व विकास, क्रियाकलाप आणि तंत्रज्ञान उत्पादनांचे व्यापारीकरण उपक्रमांसाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते.

८.२२.१ **माहिती तंत्रज्ञान संकुले:** महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, सिडको व सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क्स ऑफ इंडिया यांनी राज्यात सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान संकुले विकसित केली आहेत. सुमारे ₹ १८,००० कोटी गुंतवणूक व सुमारे २.७ लाख रोजगारासह राज्यात एकूण ३७ सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान संकुले डिसेंबर, २०२४ पर्यंत कार्यरत आहेत.

८.२२.२ माहिती तंत्रज्ञान उद्योगासाठी जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण व्हाव्यात यासाठी खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्यात आले आहे. माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा या धोरणाच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर, २०२४ अखेर एकूण ६२८ खाजगी माहिती तंत्रज्ञान संकुले पुणे (२२०), मुंबई शहर व मुंबई उपनगर (१९६), ठाणे (१९६), नागपूर (५), नाशिक (५), छत्रपती संभाजीनगर (४), वर्धा (१) आणि रायगड (१) या जिल्ह्यांमध्ये मंजूर आहेत. माहे मार्च, २०२४ अखेर राज्यातील निर्यात ₹ ७,४७,०७५ कोटी असून गुंतवणूक ₹ ६६,७१८ कोटी व रोजगार निर्मिती सुमारे २३.६५ लाख आहे.

८.२२.३ सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क्स ऑफ इंडिया ही एक स्वायत्त संस्था आहे असून केंद्र शासनाने सॉफ्टवेअर आणि सॉफ्टवेअर सेवांच्या विकास आणि निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी स्थापन केली आहे. सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क्स ऑफ इंडियाद्वारे नोंदणीकृत युनिट्सचे सॉफ्टवेअर निर्यातीच्या बाबतीत, अखिल भारतीय सॉफ्टवेअर निर्यातीत राज्याचा वाटा सुमारे २० टक्के असून कर्नाटकानंतर दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. नोंदणीकृत युनिट्सनी राज्यातून सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क्स ऑफ इंडियाद्वारे केलेली सॉफ्टवेअर निर्यात तक्ता ८.११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.११ राज्यातून सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क्स ऑफ इंडियाद्वारे नोंदणीकृत युनिट्सची सॉफ्टवेअर निर्यात

(₹ कोटी)

वर्ष	सॉफ्टवेअर निर्यात
२०१५-१६	६४,०६३.६
२०१६-१७	६९,०१०.०
२०१७-१८	७४,५८०.२
२०१८-१९	८५,५९५.४
२०१९-२०	९१,५१३.९
२०२०-२१	१,०१,५८१.४
२०२१-२२	१,२५,६८४.५
२०२२-२३	१,६५,७०१.५
२०२३-२४	१,७९,२७५.१
२०२४-२५+	१,२०,७५२.९

+ दि. १७ डिसेंबर पर्यंत

आधार : सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क्स ऑफ इंडियाचे वार्षिक अहवाल

खनिजे

८.२३ राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठा असणारे सुमारे ५८ हजार चौ. किमी क्षेत्र असून ते राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १९ टक्के आहे. उत्पादनक्षम खनिज साठा असणाऱ्या एकूण क्षेत्रापैकी ६० टक्के क्षेत्र नागपूर विभागामध्ये (भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, गोंदिया), १० टक्के क्षेत्र अमरावती विभागामध्ये (यवतमाळ), २० टक्के क्षेत्र कोकण विभागामध्ये (रायगड, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग), ५ टक्के क्षेत्र छत्रपती संभाजीनगर विभागामध्ये, ३ टक्के क्षेत्र पुणे विभागामध्ये (कोल्हापूर) व २ टक्के क्षेत्र नाशिक विभागामध्ये आहे.

८.२३.१ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी प्रमुख खनिजांच्या १९३ खाणी कार्यरत होत्या व त्यामध्ये ५०,०५१ रोजगार होता .सन २०२३-२४ मध्ये उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य ₹ २२,७२४ कोटी होते. सन २०२४-२५ मध्ये सप्टेंबरपर्यंत उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य ₹ ११,५८५ कोटी होते. सन २०२३-२४ मध्ये सर्व खनिजांमध्ये कोळशाचे उत्पादन सर्वाधिक असून त्याखालोखाल चुनखडीचे उत्पादन होते. सन २०२३-२४ मध्ये, ₹ १६,५३७ कोटी किंमतीचा सुमारे ६९२.८२ लाख मेट्रिक टन कोळसा काढण्यात आला (खनिजांच्या एकूण मूल्याच्या सुमारे ७३ टक्के). राज्यातील खनिजांचे उत्पादन परिशिष्ट ८.१ मध्ये दिले आहे.

आलेख ८.३ : राज्यातील सन २०२३-२४ मधील एकूण खनिज उत्पादनात प्रमुख खनिजांचा वाटा

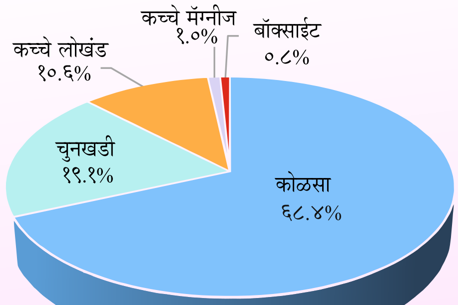

वस्त्रोद्योग

८.२४ राज्याच्या रोजगार आणि अर्थव्यवस्थेत वस्त्रोद्योग क्षेत्राचे मोठे योगदान आहे. राज्यातील कापूस, सूत, अपारंपारिक रेशीम, टसर आणि तुती रेशीम, लोकर आणि बांबू, केळी, घायपात, अंबाडी आणि कॉयर यापासून अपारंपरिक धाग्याचे लक्षणीय उत्पादनामुळे वस्त्रोद्योगासाठी राज्यात अतिशय अनुकुल परिस्थिती आहे .याव्यतिरिक्त राज्यातील पारंपरिक वस्त्रोद्योग क्षेत्रातील पैठणी, नारायण पेठ साड्या, हिमरू शाल, वारली कापड इत्यादी सुप्रसिध्द उत्पादनांना बाजारपेठेत चांगली मागणी आहे .

८.२४.१ **कापड गिरण्या** :राज्यात डिसेंबर, २०२४ पर्यंत ४८.८२ लाख चाती आणि ४३,८६३ रोटर्सची स्थापित क्षमता असलेल्या एकूण २२५ सूत गिरण्या व संयुक्त कापड गिरण्या आहेत.

८.२४.२ **तंत्रज्ञान श्रेणीवर्धन निधी योजना:** वस्त्रोद्योगास जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनविण्याकरिता नवीन व सुयोग्य तंत्रज्ञान प्राप्त होण्याकरीता सहाय्य करण्यासाठी केंद्र शासनाने सन १९९९ मध्ये तंत्रज्ञान श्रेणीवर्धन निधी योजना सुरू केली. राज्य वस्त्रोद्योग धोरण, २०११-१७ आणि २०१८-२३ अंतर्गत सर्व ५,०९४ वस्त्रोद्योग प्रकल्प दीर्घकालीन कर्जावरील व्याजाच्या अनुदानासाठी राज्य तंत्रज्ञान श्रेणीवर्धन निधी योजनेशी जोडले गेले आहे. या प्रकल्पांपैकी, सन २०२३-२४ दरम्यान २,६९५ प्रकल्पांना ₹ ८०२.५० कोटींचे व्याज व भांडवली अनुदान देण्यात आले आणि सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबरपर्यंत राज्यातील ४० प्रकल्पांना ₹ १४७.७३ कोटी अनुदान देण्यात आले.

८.२४.३ **वस्त्रोद्योग संकुले:** अनेक लघु व मध्यम वस्त्रोद्योग उद्योगांना त्यांचा व्यवसाय वृद्धिंगत करण्यासाठी वस्त्रोद्योग संकुले हे माध्यम आहे. राज्यात हिंगणघाट (वर्धा), बसमत (हिंगोली), लातूर (लातूर), शिरपूर व देगाव (धुळे), भिवंडी (ठाणे), बारामती (पुणे), इस्लामपूर (सांगली) आणि इचलकरंजी-४ (कोल्हापूर) येथे १२ टेक्सटाईल पार्क आहेत. या टेक्सटाईल पार्कमध्ये एकूण ८८९ युनिट्स कार्यरत आहेत ज्यात डिसेंबर २०२४ पर्यंत एकूण ४४,०९२ रोजगार आहेत.

८.२५ **एकात्मिक व शाश्वत वस्त्रोद्योग धोरण २०२३-२०२८:** संपूर्ण वस्त्रोद्योग मूल्य साखळीचे एकत्रीकरण करून राज्यातील वस्त्रोद्योग विकसित करणे आणि वस्त्रोद्योगातील सर्व उप-क्षेत्रांच्या शाश्वत विकासासाठी सक्षम वातावरण निर्माण करणे हे राज्याच्या या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. या धोरणाद्वारे सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग, खासगी क्षेत्रासाठी भांडवली अनुदान व वीज अनुदान आणि सहकारी क्षेत्रासाठी भाग भांडवल व वीज अनुदान यासारख्या मोठ्या, मेगा आणि अल्ट्रा मेगा उद्योगांना उप-क्षेत्रनिहाय प्रोत्साहने देण्यात येत आहेत. यात हातमाग क्षेत्र, लोकर, रेशीम उद्योग आणि पारंपारिक वस्त्रोद्योग क्षेत्रांच्या विकासासाठी विविध उपाययोजनांचा समावेश आहे आणि हरित व शाश्वत वस्त्रोद्योग उत्पादनाला प्रोत्साहन दिले आहे.

पर्यटन

८.२६ **महाराष्ट्र पर्यटन धोरण २०२४:** हे धोरण महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि नैसर्गिक विविधतेचा लाभ घेत आणि शाश्वतता, सर्वसमावेशकता आणि आर्थिक विकासाला चालना देत महाराष्ट्राला पसंतीचे, शाश्वत, जागतिक स्तरावर मान्यताप्राप्त पर्यटन स्थळ बनवण्यावर लक्ष केंद्रित करते. पुढील १० वर्षांत पर्यटन क्षेत्रात ₹ एक लाख कोटींची गुंतवणूक आकर्षित करणे, त्याच कालावधीत पर्यटकांची आवक दुप्पट करणे आणि १८ लाख प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रोजगार निर्माण करणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. महिला उद्योजक, अनुसूचित जाती/जमाती गट आणि दिव्यांग व्यक्तींसाठी भांडवली गुंतवणूक अनुदान, एसजीएसटी भरपाई, व्याज अनुदान, वीज शुल्क सवलत आणि विशिष्ट प्रोत्साहन यासारखे विविध वित्तीय उपक्रम आणि सुलभ जमीन रूपांतरण प्रक्रिया, एक खिडकी मंजुरी यासारखे बिगर वित्तीय सवलती या धोरणांतर्गत देण्यात येतील. या धोरणात खालील उपक्रमांचा समावेश आहे:

➢ समुद्रपर्यटन आणि नदी पर्यटन: देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी राज्याच्या किनारपट्टीचा आणि नद्यांचा वापर करणे.

➢ ग्रामीण पर्यटन प्रोत्साहन: ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देताना सांस्कृतिक आणि नैसर्गिक वारशाचा प्रचार करणाऱ्या गावांची निवड करण्यासाठी स्पर्धा.

➢ महाराष्ट्र विशेष पर्टन क्षेत्र विकास कार्यक्रम :५० विशेष पर्यटन स्थळे विकसित करण्यावर भर.

➢ पर्यटन मित्र कार्यक्रम :प्रमुख पर्यटन स्थळांवर सुरक्षित आणि जबाबदार पर्यटनासाठी कृती दल तैनात करणे.

धोरणात्मक केंद्रित क्षेत्रे-

- ग्रामीण पर्यटन, कृषी-पर्यटन, पर्यावरण-पर्यटन, आरोग्य पर्यटन, साहसी पर्यटन आणि कॅरव्हान पर्यटन अशा विशिष्ट पर्यटन क्षेत्रांचा विकास
- समुद्रपर्यटन पर्यटन, सांस्कृतिक पर्यटन आणि एमआयसीई (बैठका, प्रोत्साहन, परिषदा आणि प्रदर्शन) विकासासाठी मुंबई महानगर प्रदेश सारख्या विशेष क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करणे
- डिजिटल आणि ब्रँड विपणन माध्यमातून महाराष्ट्राची जागतिक बाजारपेठ करण्यासाठी डिजिटल मोहिमा, प्रभावी भागीदारी आणि कार्यक्रमांचा लाभ घेणे
- शाश्वततेसाठी अक्षय ऊर्जा, कचरा व्यवस्थापन आणि पर्यटन स्थळांवर प्लास्टिकचा वापर कमी करणे यासारख्या हरित पद्धतींना प्रोत्साहन देणे

८.२७ पर्यटन क्षेत्रामध्ये आर्थिक विकासाला गती देण्याची आणि तुलनेने कमी निविष्ठांसह मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मितीची क्षमता असल्याने राज्याच्या पर्यटन धोरणात पर्यटनाला प्राधान्य क्षेत्र म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. राज्यात आदरातिथ्य क्षेत्राला उद्योगाचा दर्जा देण्यात आला असून राज्यातील पर्यटनाला चालना देण्यासाठी आणि पर्यटन क्षेत्राला बळकटी देण्याकरीता प्रोत्साहने आणि प्रसिद्धीसाठी विविध योजना राज्य शासनाकडून राबविण्यात येत आहेत. कृषी पर्यटन, बीच शॅक, कॅरव्हॅन पर्यटन आणि साहसी पर्यटन या क्षेत्रांसाठी राज्याने धोरणे आखली आहेत. पर्यटन क्षेत्रासाठी उपक्रम/ धोरणांचा तपशील तक्ता ८.१२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ८.१२ पर्यटन क्षेत्रासाठी उपक्रम / धोरणांचा तपशील

उपक्रम/ धोरण	उपक्रम/ धोरणांची व्याप्ती व उद्देश	मंजूर अर्जाची संख्या+
आदरातिथ्य क्षेत्रासाठी एक खिडकी क्लिअरन्स	परवानग्या/मंजुरींची संख्या ७० वरून १० पर्यंत कमी करून आदरातिथ्य क्षेत्रासाठी व्यवसाय सुलभतेला प्रोत्साहन देणे.	२०६
कृषी पर्यटन धोरण	कृषी पर्यटनाच्या माध्यमातून ग्रामीण विकास, शेतमालाला बाजारपेठ मिळवून देणे, शेतीशी संबंधित व्यवसायाला प्रोत्साहन देणे आणि महिला व युवकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे, इत्यादी.	८३३
साहसी पर्यटन धोरण	ट्रेकिंग, पॅराग्लायडिंग, वॉटर रॅपलिंग, रिव्हर राफ्टिंग, बाइकिंग, रॉक क्लायम्बिंग, स्कूबा डायव्हिंग अशा २५ हून अधिक साहसी उपक्रमांचा यात समावेश आहे.	५८४
कॅरव्हॅन पर्यटन धोरण	दुर्गम ठिकाणे, कोणत्याही कायमस्वरूपी बांधकामास मनाई असलेली राखीव ठिकाणे आणि समुद्र किनारा, ऐतिहासिक किल्ले, पर्वतरांगा इत्यादी ठिकाणी राहण्याची पुरेशी व्यवस्था नसलेल्या ठिकाणी पर्यटन विकसित करणे.	८
बीच शॅक धोरण	कोकण किनारपट्टीलगत तात्पुरत्या पर्यावरणपूरक व कोस्टल रेग्युलेशन झोननुसार बीच शॅक, डेक बेड, छत्री आणि कॉमन बीच सुविधा केंद्रांची उभारणी. (प्रायोगिक प्रकल्पांसाठी केळवे, बोर्डी, दिवेआगर, वरसोली, आरे वारे, गुहागर, कुणकेश्वर आणि तारकर्ली यांची निवड करण्यात आली आहे)	-
'आई' महिलााभिमुख पर्यटन धोरण	राज्यातील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी हे धोरण राज्य शासनाने जुलै २०२३ मध्ये जाहीर केले आहे. या धोरणानुसार पर्यटन व्यवसायातील महिला उद्योजकांना अधिकृत बँकांकडून घेतलेल्या ₹ १५ लाखपर्यंत कर्जावरील व्याजाची (१२ टक्क्यांच्या मर्यादेत) ₹ ४.५० लाखापर्यंत किंवा ७ वर्षांच्या कालावधीसाठी यापैकी जे आधी असेल त्याची प्रतिपूर्ती देण्यात येईल	४३२

आधार : पर्यटन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर, २०२४ पर्यंत

८.२८ देशी-विदेशी पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी महाराष्ट्रात पर्यटनाची मोठी क्षमता आहे. निसर्गरम्य थंड हवेची ठिकाणे, सुंदर समुद्र किनारे, निसर्ग आणि वन्यजीव अभयारण्ये, किल्ले, नैसर्गिक लेणी, युनेस्को वारसा स्थळे आणि ऐतिहासिक स्मारके, संग्रहालये व तीर्थक्षेत्रे आणि प्रार्थनास्थळे अशा विविध प्रकारची प्रेक्षणीय स्थळे राज्यात पर्यटकांना अनुभवता येतात. राज्याने नेहमीच देशांतर्गत आणि विदेशी पर्यटकांना आकर्षित केले आहे. 'भारत पर्यटन सांख्यिकी, २०२३' अहवालानुसार, सन २०२२ मध्ये देशांतर्गत पर्यटक भेटींमध्ये राज्य सहाव्या आणि परदेशी पर्यटक भेटींमध्ये दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. राज्यनिहाय पर्यटक भेटींची संख्या तक्ता ८.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१३ राज्यनिहाय पर्यटक भेटींची संख्या

(लाख)

राज्य	देशांतर्गत			विदेशी		
	२०२०	२०२१	२०२२	२०२०	२०२१	२०२२
आंध्र प्रदेश	७०८.३	९३२.८	१,९२७.७	०.७	०.३	१.७
बिहार	५६.४	२५.०	२५३.३	३.१	०.०१	०.९
छत्तीसगड	२८.१	४७.५	२३६.४	०.०२	०.०	०.००२
गुजरात	१९४.६	२४५.३	१,३५८.१	२.१	०.१	१७.८
कर्नाटक	७७४.५	८१३.३	१,८२४.१	१.७	०.७	१.३
मध्य प्रदेश	२३५.८	२५५.५	३५८.५	१.०	०.४	२.०
महाराष्ट्र	**३९२.३**	**४३५.७**	**१,११३.०**	**१२.६**	**१.९**	**१५.१**
राजस्थान	१५१.२	२१९.८	१,०८३.३	४.५	०.३	४.०
तामीळनाडू	१,४०६.५	१,१५३.४	२,१८५.८	१२.३	०.६	४.१
तेलंगणा	४००.०	३२०.०	६०७.५	०.५	०.१	०.७
उत्तर प्रदेश	८६१.२	१,०९७.१	३,१७९.१	८.९	०.४	६.५
पश्चिम बंगाल	२८८.४	२४३.३	८४५.४	४.६	०.३	१०.४
अखिल भारत	**६,१०२.२**	**६,७७६.३**	**१७,३१०.१**	**७१.७**	**१०.५**	**८५.९**

आधार: भारत पर्यटन सांख्यिकी २०२३ अहवाल

८.२८.१ 'भारत पर्यटन सांख्यिकी, २०२३' अहवालानुसार, भारतात दि ३० जून, २०२३ रोजी १,०७,७९५ खोल्यांसह १,७१६ मान्यताप्राप्त हॉटेल्स आहेत. दि.३० जून, २०२३ रोजी राज्यात हॉटेल रूमची संख्या सर्वाधिक (१६,५५७) असून त्यानंतर केरळमध्ये (१५,०९३) आहे तर मान्यताप्राप्त पर्यटन व्यावसायिक सेवा प्रदात्यांच्या संख्येबाबत दिल्ली (५१२) नंतर राज्य (११७) दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. सन २०२२ मध्ये परदेशी पर्यटकांच्या आगमनाची संख्या दिल्ली विमानतळावर सर्वाधिक (३७.७ टक्के) असून त्यानंतर मुंबई विमानतळावर (१७.८ टक्के) नोंदविण्यात आली. सन २०२०-२१ ते २०२२-२३ या कालावधीत राज्यातील केंद्रीय संरक्षित व तिकीटे असलेल्या भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण स्मारकांना भेट देणाऱ्यांची संख्या तक्ता ८.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१४ केंद्रीय संरक्षित व तिकिट असलेल्या भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण स्मारकांना भेट देणाऱ्यांची संख्या

('०००)

तपशील	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
देशांतर्गत अभ्यागत	१,२७१.५	१३,१५३.१	३,०२९.६	२६,०४६.९	७,६७५.२	४७,९०१.०
विदेशी पाहुणे	०.९	४१५.९	५.७	३१८.७	६४.६	१,४४५.४

आधार: भारत पर्यटन सांख्यिकी २०२३ अहवाल

८.२९ **महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ (एमटीडीसी)**: राज्यभरात सुस्थापित रिसॉर्ट आणि रेस्टॉरंटचे व्यवस्थापन एमटीडीसीद्वारा करण्यात येते. निसर्गरम्य ठिकाणी एकूण ३४ रिसॉर्ट स्थापित केलेले असून पर्यटकांना आदरातिथ्यासह स्वादिष्ट स्थानिक खाद्यपदार्थांचा समावेश असलेली भोजन सेवा रेस्टॉरंट मधून दिली जाते. वारसास्थळांना भेटी, साहसी उपक्रम व जलक्रीडा यासारखे आकर्षक टूर पॅकेजेस देखील एमटीडीसी उपलब्ध करुन देते. या सर्व उपक्रमांमुळे राज्यातील पर्यटन समृद्धी अनुभवण्याची पर्यटकांना संधी मिळते.

८.२९.१ महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळाच्या निवास व न्याहारी योजनेचा उद्देश पर्यटकांना होमस्टे सुविधा उपलब्ध करुन पर्यटनाला चालना देणे व त्याद्वारे स्थानिक रहिवाशांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे हा आहे. महाभ्रमण योजनेचा उद्देश या योजनेत नोंदणीकृत उद्योजकांमार्फत आयोजित केलेल्या मार्गदर्शित टुर्सच्या माध्यमातून राज्याचा समृद्ध वारसा व परंपरांचे दर्शन घडवून पर्यटकांना सांस्कृतिक अनुभव मिळवून देणे हा आहे. माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत राज्यात १,४१४ निवास न्याहारी उद्योजक आणि ५६ महाभ्रमण उद्योजक होते.

८.२९.२ महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळाने सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील तारकर्ली येथे इंडियन इन्स्टीट्युट ऑफ स्कुबा डायव्हींग अ‍ॅन्ड अ‍ॅक्वॅटीक स्पोर्ट (इसदा) विकसित केली असून देशातील अशी पहिली संस्था आहे. या संस्थेस महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्ड कडून स्कुबा डायव्हींग आणि जल क्रीडांच्या प्रशिक्षणासाठीची अधिकृत नामिकासूचीत यंत्रणा म्हणून नेमणूक केली आहे.

८.२९.३ महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळाने सातारा जिल्ह्यातील मुनावळे येथे कोयना जलपर्यटन केंद्र विकसित केले असून ते गोड्या पाण्यात असलेले देशातील मोठ्या जलपर्यटन केंद्रांपैकी एक आहे. हे केंद्र पर्यटकांसाठी मार्च, २०२४ पासून खुले करण्यात आले आहे.

वार्षिक उद्योग पाहणी

८.३० वार्षिक उद्योग पाहणी ही औद्योगिक सांख्यिकीचा प्रमुख स्रोत असून वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील नोंदणीकृत घटकांची संरचना व वाढीतील बदलांचे मुल्यांकन करण्यात प्रमुख भुमिका बजावते. या पाहणीद्वारे नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील निविष्ठी, स्थिर व खेळते भांडवल, रोजगार, उत्पादन, मूल्यवृद्धि, इत्यादींबाबतचे अंदाज उपलब्ध होतात. वार्षिक उद्योग पाहणीत 'कारखाना अधिनियम, १९४८' च्या विभाग-दोन एम (i) आणि दोन एम (ii) अंतर्गत नोंदणी झालेल्या कारखान्यांचा आणि 'विडी व सिगारेट कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६' खाली नोंदणी झालेल्या विडी व सिगारेट कारखान्यांचा समावेश आहे.

- वार्षिक उद्योग पाहणी २०२२-२३ च्या निष्कर्षांनुसार, राज्याने निव्वळ मूल्यवृद्धी (१६.७ टक्के), स्थूल मूल्यवृद्धी (१६.३ टक्के), खेळते भांडवल (१४.७ टक्के) आणि एकूण वेतन (१७.५ टक्के) मधील योगदानामुळे आपले पहिले स्थान कायम राखले आहे
- निव्वळ मूल्यवृद्धीतील योगदानाच्या बाबतीत राज्यापाठोपाठ गुजरात (१४.५ टक्के), तामीळनाडू (१०.३ टक्के), कर्नाटक (७.१ टक्के) आणि उत्तर प्रदेश (६.१ टक्के) या राज्यांचा क्रमांक लागतो
- एकूण वेतनातील योगदानाच्या बाबतीत, राज्यापाठोपाठ तामिळनाडू (१३.० टक्के), गुजरात (१२.९ टक्के), कर्नाटक (७.७ टक्के) आणि उत्तर प्रदेश (७.५ टक्के) या राज्यांचा क्रमांक लागतो

८.३०.१ वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित उद्योगांची मुख्य वैशिष्ट्ये तक्ता ८.१५ मध्ये व वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत निवडक संरचनात्मक गुणोत्तरे तक्ता ८.१६ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ८.१५ वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत उद्योगांची मुख्य वैशिष्ट्ये

(₹ कोटी)

वैशिष्ट्ये	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३	
	महाराष्ट्र	अखिल भारताशी टक्केवारी	महाराष्ट्र	अखिल भारताशी टक्केवारी	महाराष्ट्र	अखिल भारताशी टक्केवारी
कार्यरत उद्योग (संख्या)	२०,०१७	१०.०	२०,३७२	१०.०	२०,७३९	१०.०
स्थिर भांडवल	४,३१,०८७	११.७	४,५२,१२९	११.७	४,९३,४४४	१२.०
खेळते भांडवल	१,७७,००६	१६.०	१,९८,९५८	१६.०	२,३५,१५७	१४.७
गुंतवलेले भांडवल	६,८६,९३९	१३.२	७,२६,२४७	१३.२	८,०४,११८	१३.१
संयंत्र व यंत्रसामग्रीचे स्थूल मुल्य	४,५०,१५१	१२.१	४,९४,०२०	१२.१	५,२७,१८२	१२.७
एकूण कार्यरत मनुष्यबळ	१९,५८,८८८	१२.२	२१,३८,३०४	१२.२	२३,७४,७११	१२.८
एकूण वेतन	८२,४२२	१७.०	९५,४६९	१७.०	१,११,९२८	१७.५
एकूण उत्पादन	१२,५३,६०९	१४.२	१६,६६,५०८	१४.२	२१,२२,२४२	१४.६
एकूण निविष्ठी	१०,१३,९२१	१४.१	१३,४५,६१२	१४.१	१७,६३,४१५	१४.३
स्थूल मूल्यवृद्धि	२,३९,६८९	१४.८	३,२०,८९६	१४.८	३,५८८२७	१६.३
निव्वळ मूल्यवृद्धि	२,०२,५४१	१५.२	२,७८,८२२	१५.९	३,१३,२७४	१६.७

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

तक्ता ८.१६ वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत निवडक संरचनात्मक गुणोत्तरे

(₹ लाख)

निर्देशक	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
अ) प्रति कार्यरत कारखाना						
स्थिर भांडवलातील गुंतवणूक	२,१५४	१,८४४	२,२१९	१,८५८	२,३७९	१,९९६
उत्पादित वस्तू व सेवा यांचे मूल्य	६,२६३	४,३९६	८,१८०	५,९४६	१०,२३३	७,०१५
निव्वळ मूल्यवृद्धि	१,०१२	६६७	१,३६९	८७२	१,५११	९११
कामगार (संख्या)	७०	६३	७६	६८	८३	७१
ब) प्रति कामगार						
निव्वळ मूल्यवृद्धि	१४.५२	१०.६१	१८.००	१२.८५	१८.१४	१२.८६
वार्षिक वेतन	२.३०	१.७७	२.४४	१.९४	२.५४	२.०५

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

आलेख ८.४ : वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित राज्यातील उद्योगांचे एकूण उत्पादन, एकूण निविष्ठी, स्थूल मूल्यवृध्दी आणि निव्वळ मूल्यवृध्दी

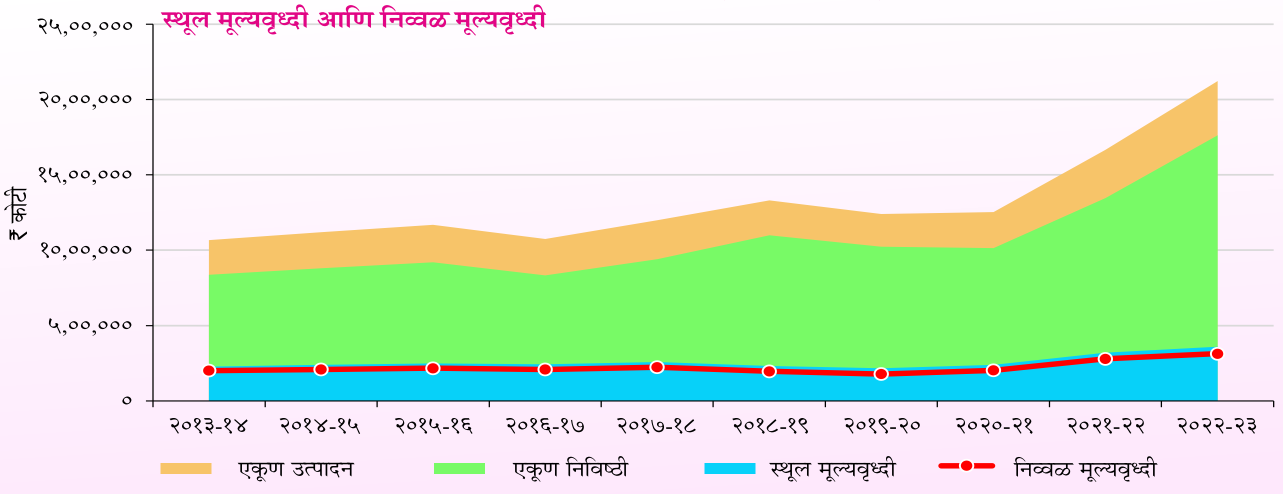

८.३०.२ सन २०२२-२३ मध्ये एकूण उत्पादन मुल्यामध्ये मूलभूत धातू (१२.२ टक्के), मोटार वाहने, ट्रेलर व सेमी-ट्रेलर (१२.१ टक्के), खाद्य उत्पादने (११.५ टक्के), कोक व शुद्ध पेट्रोलियम उत्पादने (१०.१ टक्के), रसायने व रासायनिक उत्पादने (९.७ टक्के) आणि अवर्गीकृत यंत्रसामग्री व उपकरणे (७.८ टक्के) हे राज्यातील प्रमुख उद्योग आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये सर्व उद्योग गटांच्या उत्पादन मुल्यामध्ये या उद्योग गटांचे एकूण उत्पादन मुल्याचे प्रमाण ६४.२ टक्के आहे, तर स्थिर भांडवलातील हे प्रमाण ५९.१ टक्के आहे. राज्यातील उद्योगांची निवडक वैशिष्ट्ये (वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत) परिशिष्ट ८.२ मध्ये दिली आहेत.

आलेख ८.५ : वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित राज्यतील उद्योगांचे स्थिर भांडवल, गुंतवलेले भांडवल, खेळते भांडवल

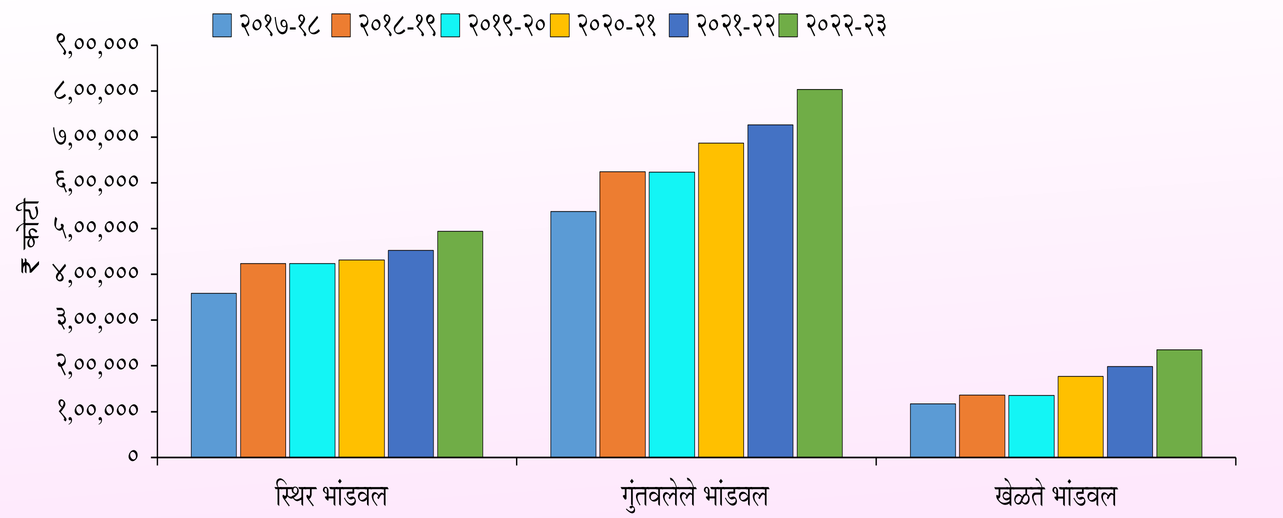

औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक

८.३१ अखिल भारताचे औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक उत्पादन स्तरातील बदलाचे मापन करतो आणि तो किंमतीत होणाऱ्या बदलांच्या प्रभावापासून मुक्त आहे. यामध्ये अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रातील उत्पादन कार्यांचा मागोवा घेता येतो आणि शासनाला धोरण निश्चितीसाठी तसेच विविध संस्थांना देखील हा निर्देशक अत्यंत उपयुक्त आहे. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन अखिल भारतीय स्तरावर मासिक औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक परिगणित करते. गटनिहाय व वापर-आधारीत प्रकारनिहाय अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांक तक्ता ८.१७ मध्ये दिले आहेत. भारतातील औद्योगिक निर्देशांकांची मालिका परिशिष्ट ८.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१७ गटनिहाय व वापर-आधारीत प्रकारनिहाय अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००)

बाब	भार	सरासरी औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक (एप्रिल-डिसेंबर)		
		२०२३-२४	२०२४-२५++	टक्केवारी बदल
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१४४.४	१५०.२	४.०
गटनिहाय				
खाणकाम	१४.३७	१२२.९	१२७.०	३.३
वस्तुनिर्माण	७७.६३	१४२.७	१४८.४	४.०
वीज	७.९९	१९९.०	२०९.८	५.४
वापर-आधारीत प्रकार				
प्राथमिक वस्तू	३४.०५	१४५.२	१५०.८	३.९
भांडवली वस्तू	८.२२	१०३.६	१०८.९	५.१
पुनर्निर्माण वस्तू	१७.२२	१५५.२	१६२.२	४.५
पायाभूत/ बांधकाम वस्तू	१२.३४	१७२.७	१८३.२	६.१
टिकाऊ उपभोग्य वस्तू	१२.८४	११६.६	१२६.८	८.७
अल्पजीवी उपभोग्य वस्तू	१५.३३	१५२.८	१५०.५	(-) १.५

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

++ माहे डिसेंबर, २०२४ ची आकडेवारी शीघ्र अनुमानावर आधारीत

आलेख ८.६ : मासिक औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक (अखिल भारत)

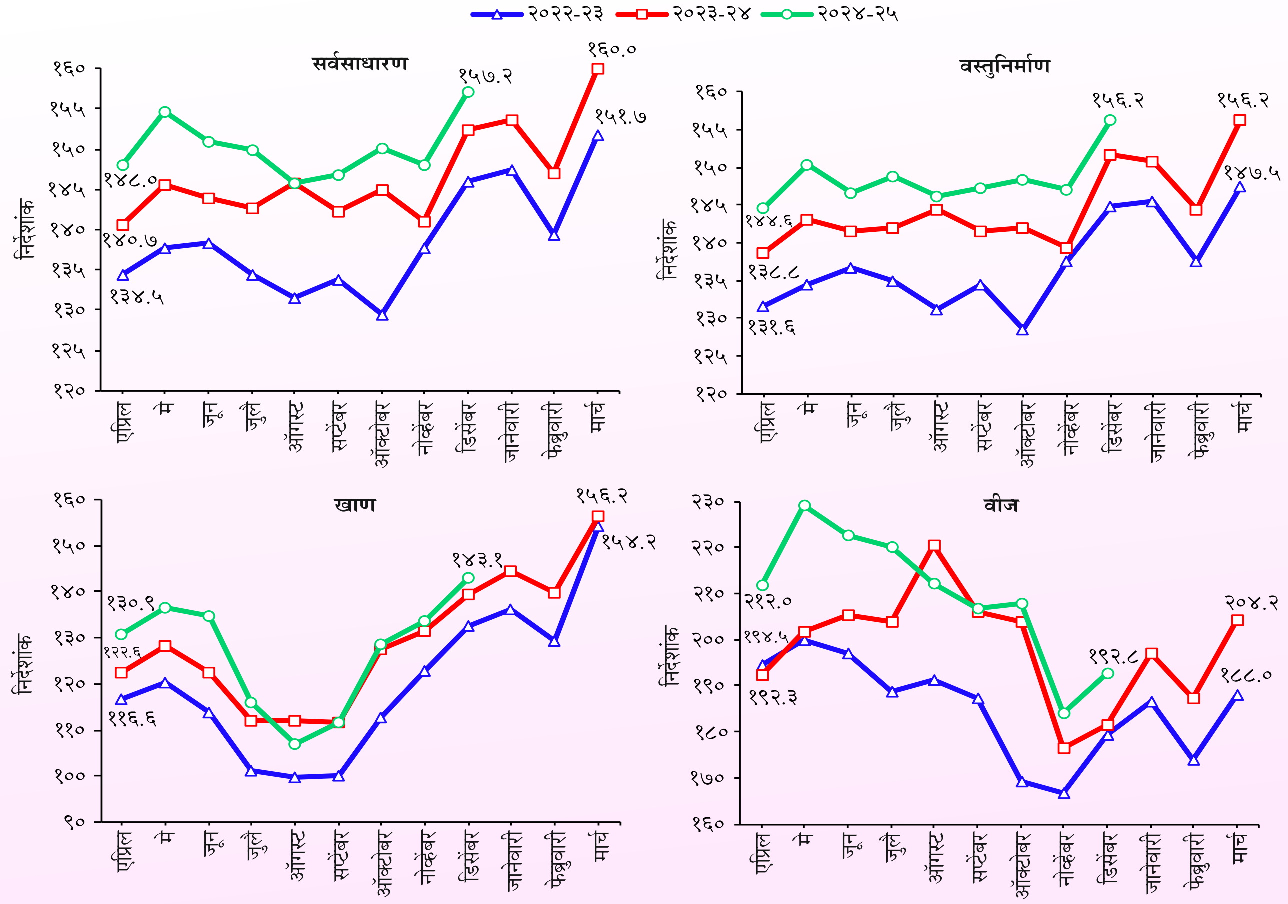

सहकार

८.३२ शेती व संलग्न कार्यांमध्ये उगम असणारी सहकारी चळवळ ही सुरुवातीला लोकांची तुटपुंजी संसाधने एकत्र करून त्याद्वारे त्यांना आकारानुरुप मितव्ययी लाभाचे फायदे मिळवून देण्यासाठीची यंत्रणा म्हणून विकसित झाली, तद्नंतर सहकारी संस्थांनी टप्प्या टप्प्याने उत्पादन, विपणन, पत व बँकिंग, प्रक्रिया, ग्राहक, दुग्धव्यवसाय, साठवण, गृहनिर्माण, शेती, मासेमारी, इत्यादी सामाजिक-आर्थिक उपक्रमांच्या विविध क्षेत्रांमध्ये प्रवेश केला. राज्यातील सहकारी चळवळ हा सामुहिक नेतृत्वाखालील सामाजिक-आर्थिक विकासाचा आतापर्यंतचा देशातील सर्वात मोठा प्रयत्न आहे. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम आणि स्वतंत्र संस्था विकसित करून चळवळ बळकट करणे हा महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांचा व्यापक दृष्टीकोन आणि ध्येय आहे.

८.३३ सहकारी संस्थांची नोंदणी 'महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६०' अंतर्गत करण्यात येते. दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी राज्यात सुमारे २.२२ लाख सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी सुमारे ५७ टक्के या सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या. राज्यातील सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.१८ मध्ये दिली आहे व सहकारी संस्थाचा तपशील परिशिष्ट ८.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ८.१८ राज्यातील सहकारी संस्थाची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२२	२०२३	२०२४*	२०२३ च्या तुलनेत २०२४ मधील शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	२,२२,७३८	२,२४,८४७	२,२२,१५४	(-) १.२
सभासद (लाख)	५८७	५९४	६००	१.०
भरणा भाग भांडवल (₹ कोटी)	२७,२६१	२७,७३६	२८,३६५	२.३
पैकी, राज्य शासनाचे	२,९६५	२,५८०	२,२१०	(-) १४.३
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	४,६०,७२०	४,७३,९१७	४,८५,७९२	२.५
ठेवी (₹ कोटी)	२,४०,०५१	२,४०,५८२	२,४५,९९०	२.३
वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	१,६१,४४५	१,७८,८१३	१,८६,०८०	४.१
नफ्यातील संस्था (संख्या)	५४,९२५	५७,३०९	५७,०२९	(-) ०.५
तोट्यातील संस्था (संख्या)	३८,३७०	३९,९९०	३९,७४८	(-) ०.६
येणे कर्जे (₹ कोटी)	१,९०,८६४	२,०७,५३९	२,१५,७४२	४.०

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

आलेख ८.७ : सहकारी संस्था व खेळते भांडवल

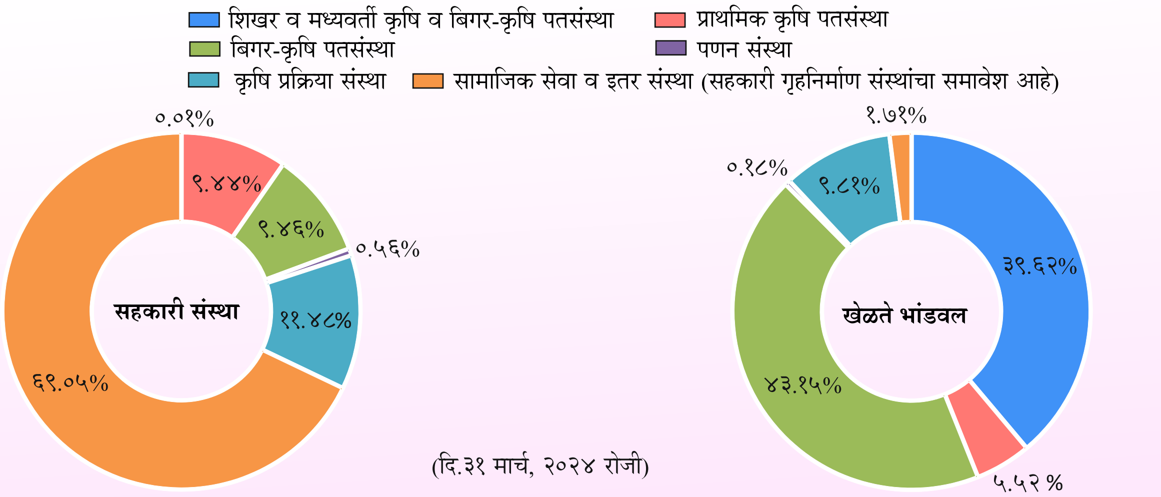

(दि.३१ मार्च, २०२४ रोजी)

आलेख ८.८ : सहकारी संस्था

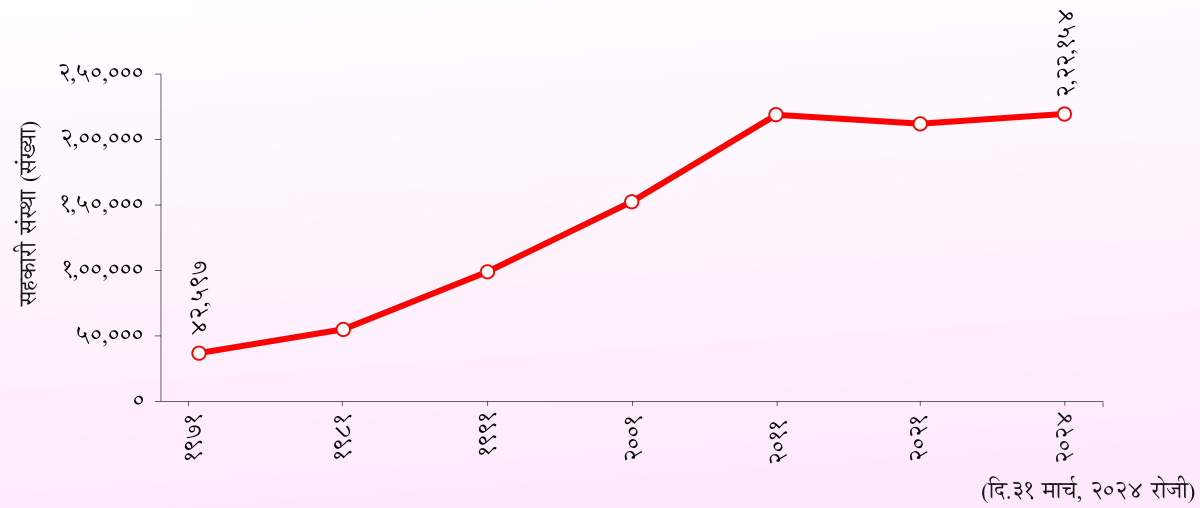

शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका

८.३४ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित ही राज्यातील शिखर सहकारी बँक आहे. एकूण ३१ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका जिल्हा स्तरावर कार्यरत आहेत. शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची माहिती तक्ता ८.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१९ शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२२	२०२३	२०२४*	२०२३ च्या तुलनेत २०२४ मधील शेकडा बदल
महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित				
सभासद (संख्या)	२,०००	१,९१४	१,९१०	(-) ०.२
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	३६,३६७	३८,०४७	४६,७१६	२२.८
ठेवी (₹ कोटी)	२१,०६७	१८,६१४	२३,५८३	२६.७
वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	२०,५९२	२०,७९१	४७,२८०	१२७.४
येणे कर्ज (₹ कोटी)	२५,९६०	२६,४५०	३३,६८२	२७.३
थकीत कर्ज (₹ कोटी)	१,७५६	२,०९२	२,४२८	१६.१
जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (३१)				
सभासद (लाख)	२.००	१.३६	१.४१	३.७
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	१,३७,८९२	१,४६,३४३	१,६०,६९५	९.८
ठेवी (₹ कोटी)	१,०३,०९०	१,०६,४६५	१,१७,४८०	१०.३
वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	४१,९५४	६०,५७८	७८,६६३	२९.९
येणे कर्ज (₹ कोटी)	६१,३५८	७१,४०५	७४,६५०	४.५
थकीत कर्ज (₹ कोटी)	१४,८८४	१५,५९१	१६,७८७	७.७

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित * अस्थायी

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्था

८.३५ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था प्रामुख्याने हंगामी कृषि कार्यासाठी अल्प मुदतीचा कृषि पतपुरवठा करतात. राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी २०,९६२ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या. यामध्ये ३० कृषक सेवा संस्था व ८८५ आदिवासी सहकारी संस्थांचा समावेश असून त्यांची सभासद संख्या अनुक्रमे सुमारे ०.६७ लाख व ७.३९ लाख होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची माहिती तक्ता ८.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२० प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२२	२०२३	२०२४*	२०२३ च्या तुलनेत २०२४ मधील शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	२१,०९७	२१,०८२	२०,९६२	०.०
सभासद (लाख)	१५५	१५५	१५६	०.६
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२५,२९०	२५,८७७	२६,८१५	३.६
स्वनिधी (₹ कोटी)	५,२०५	५,२७६	५,४६७	३.६
भाग भांडवल (₹ कोटी)	३,६७३	३,७२८	३,९०३	४.७
पैकी, राज्य शासनाचे	१०.६२	११.५०	१२.४१	७.९
कर्जदार सभासद (लाख)	३१.५२	३१.७५	३०.४२	(-) ४.२
पैकी, १) अत्यल्प भूधारक (एक हेक्टर पर्यंत)	९.३४	९.५०	९.७७	२.८
२) अल्प भूधारक (एक ते दोन हेक्टर पर्यंत)	८.१७	८.३२	८.५९	३.२
वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	१३,४८९	१३,१४१	१३,३५६	१.६
पैकी, अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना वितरीत	५,९६६	५,८४३	५,९४०	१.७
येणे कर्ज (₹ कोटी)	२१,८७३	२५,५०८	२९,२८१	१४.८
कर्ज वसुली (₹ कोटी)	९,६३५	८,६०५	८,३६३	(-) २.८
थकीत कर्ज (₹ कोटी)	६,१७६	६,३७४	६,५०३	२.०
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१०,५६७	१०,६५९	१०,९२८	२.५
तोट्यातील संस्था (संख्या)	१०,१९४	१०,०९८	९,९६३	(-) १.३

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

८.३६ केंद्र शासनाच्या 'प्राथमिक कृषी पत सहकारी संस्थांचे संगणकीकरण' या प्रकल्पाद्वारे राज्यातील प्राथमिक कृषी पत सहकारी संस्थांचे बळकटीकरण करण्यात येत आहे. या प्रकल्पांतर्गत सन २०२२-२३ ते सन २०२४-२५ या कालावधीत राज्यातील १२,००० कार्यरत प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे संगणकीकरण करण्यात येणार असून त्यापैकी ६,७०४ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे संगणीकीकरण माहे डिसेंबर २०२४ अखेर पूर्ण झाले. प्रकल्पांतर्गत माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत एकूण ₹ १२६.८९ खर्च झाला.

कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्था

८.३७ कृषी प्रक्रिया केंद्र स्थापन करण्यासाठी सहकारी संस्थांना राज्य शासन अर्थसहाय्य पुरविते. कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्थांमध्ये साखर कारखाने, कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी, सूत गिरण्या, हातमाग व यंत्रमाग, दुग्ध, मत्स्यव्यवसाय, भात गिरण्या, तेल गिरण्या आणि इतर प्रक्रिया केंद्रे या संस्थांचा समावेश आहे. दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी राज्यात २५,५०२ कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्था कार्यरत असून त्यांची सभासद संख्या सुमारे ६६ लाख आहे.

८.३८.१ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी १७२ नोंदणीकृत सहकारी साखर कारखाने होते. सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती तक्ता ८.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२१ सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२२	२०२३	२०२४*	२०२३ च्या तुलनेत २०२४ मधील शेकडा बदल
नोंदणीकृत सहकारी कारखाने (संख्या)	१७५	१७२	१७२	०.०
उत्पादन चालू असलेले कारखाने (संख्या)	१०१	१०६	१०४	(-) १.९
सभासद ('००)	२६,७६८	२६,८२१	२७,३५७	२.०
राज्य शासनाचे भाग भांडवल (₹ कोटी)	१,३१५.२१	१,३१५.७१	१,३३४.६१	१.४
प्रतिदिन सरासरी गाळप क्षमता (लाख मे. टन)	८.०१	८.८५	९.५१	७.५
गाळप झालेला ऊस (लाख मे. टन)	१,३२२.३२	१,०५३.९१	१,०७६.१८	२.१
साखर उत्पादन (लाख मे. टन)	१३७.३५	१०५.३२	११०.१८	४.६
सरासरी उतारा (टक्के)	११.२५	११.२८	११.०७	(-) १.९
उसाची सरासरी किंमत (₹ प्रति मे. टन)				
अ) रास्त व किफायतशीर दर	२,५१४	२,५६८	२,४८५	(-) ३.२
ब) कारखान्यांनी प्रत्यक्षात अदा केलेली	२,६१७	२,७२३	२,८८८	६.१
मळी (लाख मे. टन)	२७.८२	२२.५८	२२.९४	१.६
कारखान्यांची संख्या				
अ) आसवनी प्रकल्प असलेल्या	७८	७७	७७	०.०
ब) सह वीज निर्मिती प्रकल्प असलेल्या	६०	६०	६०	०.०
सह वीज निर्मिती क्षमता (मेगावॅट)	१,२३७.९०	१,२३७.९०	१,२४३.४०	०.४
नफ्यातील कारखाने (संख्या)	२८	३१	३६	१६.१
तोट्यातील कारखाने (संख्या)	३७	६२	५२	(-) १६.१

आधार : साखर आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

८.३८.२ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी १३,६३५ सहकारी दुग्ध संस्था व ६५ सहकारी दुग्ध संघ होते. सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती तक्ता ८.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२२ सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	सहकारी दुग्ध संस्था			सहकारी दुग्ध संघ		
	२०२३	२०२४*	शेकडा बदल	२०२३	२०२४*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	१३,९४२	१३,६३५	(-) २.२	८०	६५	(-) १८.८
सभासद (लाख)	१३.३८	१२.९२	(-) ३.४	१.४९	१.२५	(-) १६.१
भाग भांडवल (₹ कोटी)	१४.५९	१३.६०	(-) ६.८	८४.३१	८२.७५	(-) १.९
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२८.७४	२५.९४	(-) ९.७	१००.१४	९०.८०	(-) ९.३
दूध खरेदी (₹ कोटी)	३३८.४२	३३५.५५	(-) ०.८	९८९.४१	९८१.४०	(-) ०.८
दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची विक्री (₹ कोटी)	५१२.२७	५१०.६५	(-) ०.३	१,२५६.७२	१,१६०.३५	(-) ७.७
नफ्यातील संस्था (संख्या)	८,३९२	७,५८२	(-) ९.७	६८	६२	(-) ८.८
तोट्यातील संस्था (संख्या)	५,५५०	६,०५३	९.१	१२	१८	५०.०

आधार : आयुक्त, दुग्धव्यवसाय विकास विभाग यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

८.३८.३ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी ८७ कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी करणाऱ्या सहकारी संस्था आणि २१२ सहकारी सूत गिरण्या होत्या. कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी करणाऱ्या सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.२३ मध्ये तर सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती तक्ता ८.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२३ कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी करणाऱ्या सहकारी संस्थांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२३	२०२४*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	८४	८७	३.६
पैकी, उत्पादन चालू असलेल्या	६९	६९	०.०
सभासद ('००)	१,०४६	१,०५३	०.७
भाग भांडवल (₹ कोटी)	८.१९	८.३३	१.७
पैकी, राज्य शासनाचे	२.२७	२.३६	४.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	९१.८४	९९.३०	८.१
पिंजणी केलेला कापूस (मे. टन)	१८.२०	१३.९८	(-) २३.२
नफ्यातील संस्था (संख्या)	९	९	०.०
तोट्यातील संस्था (संख्या)	६०	६०	०.०

* अस्थायी

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ८.२४ सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२३*	२०२४*	शेकडा बदल
गिरण्यांची संख्या	२०८	२१२	१.९
पैकी, उत्पादन चालू असलेल्या	५७	४७	(-) १७.५
सभासद ('००)	४,८५६	६,३६२	३१.०
भाग भांडवल (₹ कोटी)	२,३३३.४३	२,४९३.८९	६.९
पैकी, राज्य शासनाचे	२,१००.०९	२,१८४.८९	४.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	५,९३९.१६	५,८७७.३९	(-) १.०
चात्यांची संख्या (लाख)	१२.३३	१०.७६	(-) १२.७
उत्पादित सूताचे मूल्य	१,६३७.३९	१,२०८.७९	(-) २६.२
नफ्यातील गिरण्या (संख्या)	८	९	१२.५
तोट्यातील गिरण्या (संख्या)	४९	३८	(-) २२.५

* अस्थायी

आधार : आयुक्त, वस्त्रोद्योग यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

८.३८.४ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी ५६० सहकारी हातमाग व १,६६८ सहकारी यंत्रमाग संस्था होत्या. सहकारी हातमाग व सहकारी यंत्रमाग संस्थांची माहिती तक्ता ८.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२५ सहकारी हातमाग व सहकारी यंत्रमाग संस्थांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	हातमाग			यंत्रमाग		
	२०२३*	२०२४*	शेकडा बदल	२०२३*	२०२४*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	६०७	५६०	(-) ७.७	१,६४५	१,६६८	१.४
सभासद ('००)	५७९.८८	५५५.०४	(-) ४.३	८१०.४९	८२९.९३	२.४
भाग भांडवल (₹ कोटी)	६.६१	५.७५	(-) १३.०	१६५.८१	१७५.८०	६.०
पैकी, राज्य शासनाचे	१.६१	१.६१	०.०	५०.९६	५०.९५	०.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	८.०१	६.७५	(-) १५.७	१,०१९.०४	१,०४६.८१	२.७
मागांची संख्या ('०००)	२.९०	२.८०	(-) ३.५	१३.२६	१४.१६	६.८
उत्पादन मूल्य (₹ कोटी)	२६.१५	२७.३०	४.४	७७.५१	७८.५१	१.३
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१२०	१६५	३७.५	१०५	१००	(-)४.७
तोट्यातील संस्था (संख्या)	१८७	३९०	१०८.५	१,५४०	१,५६८	१.८

आधार : आयुक्त, वस्त्रोद्योग यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

मच्छिमारी सहकारी संस्था

८.३९ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी ३,३७६ प्राथमिक मच्छिमारी सहकारी संस्था, ३७ मच्छिमारी सहकारी संघ आणि एक सहकारी महासंघ कार्यरत होते. मच्छिमारी सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२६ मच्छिमारी सहकारी संस्थांची व मच्छिमारी सहकारी संघाची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	मच्छिमारी सहकारी महासंघ			मच्छिमारी सहकारी संघ			प्राथमिक मच्छिमारी सहकारी संस्था		
	२०२३	२०२४*	शेकडा बदल	२०२३	२०२४*	शेकडा बदल	२०२३	२०२४*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	१	१	०.०	३७	३७	०.०	३,२६२	३,३७६	३.५
सभासद (लाख)	३,४२१	३,४३०	०.३	१,२३५	१,२७५	३.२	३.२९	४.५६	३८.६
भाग भांडवल (₹ कोटी)	१.४०	१.४	२.१	३५.००	३७.००	५.७	७५.००	७८.००	४.०
पैकी, राज्य शासनाचे	०.२८	०.२८	०.०	२०.००	२३.००	१५	६०.००	६३.६८	६.१
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	१०.२८	१३.८४	३४.६	५००.००	५३०.००	६.०	३००.००	३१०.००	३.३
मासे व मत्स्य उत्पादन विक्री (₹ कोटी)	-	-	-	-	-	-	७१६.९३	७१४.५६	(-) ०.३
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१	१	०.०	२१	२४	१४.३	२,१००	२,१९०	४.३
तोट्यातील संस्था (संख्या)	-	-	-	१६	१३	(-) १८.८	१,१६२	१,१८६	२.१

आधार : आयुक्त, मत्स्यव्यवसाय यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

सहकारी पणन संस्था

८.४० सहकारी पणन संस्थांची त्रिस्तरीय संघटनात्मक संरचना आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित ही शिखर संस्था असून जिल्हास्तरावर जिल्हा सहकारी पणन संस्था तर ग्रामस्तरावर प्राथमिक सहकारी पणन संस्था कार्यरत आहेत. सहकारी पणन संस्थांची माहिती तक्ता ८.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२७ सहकारी पणन संस्थांची माहीती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२३	२०२४*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	१,२९१	१,२४१	(-) ३.९
सभासद (लाख)	१०.३६	१०.००	(-) ३.५
भाग भांडवल (₹ कोटी)	९५.००	९४.००	(-) १.१
पैकी, राज्य शासनाचे	२५.००	२५.००	०.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	१,२९३	१,२२८	(-) ५.०
विक्री (₹ कोटी)			
(अ) शेतमाल	५,००४	५,७७१	१५.३
(ब) खते	१,०५६	१,२३४	१६.९
(क) बियाणे	१९५	२४०	२३.१
(ड) ग्राहकोपयोगी वस्तू	६५०	७६९	१८.३
नफ्यातील संस्था (संख्या)	६२७	६२३	(-) ०.६
तोट्यातील संस्था (संख्या)	६१४	६१२	(-) ०.३

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

बिगर कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था

८.४१ दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी राज्यात २१,०१४ बिगर कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था असून त्यापैकी १४,१३८ नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्था, ६,४३१ पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतपुरवठा संस्था व ४४५ नागरी सहकारी बँका होत्या. सुमारे ७२ टक्के बिगर कृषी पतपुरवठा संस्था नफ्यात आहेत. बिगर कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांची माहिती तक्ता ८.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२८ बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२३	२०२४*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	२१,००७	२१,०१४	०.०
सभासद (लाख)	२८५.२९	२८७.८७	०.९
ठेवी (₹ कोटी)	१,१२,३२६	१,१३,९७२	१.५
स्वनिधी (₹ कोटी)	२८,८२७	२९,५६२	२.५
भाग भांडवल (₹ कोटी)	१२,७८४	१३,०५६	२.१
पैकी, राज्य शासनाचे	१.००	१.००	०.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२,०७,०२८	२,०९,६२८	१.३
वितरीत कर्जे (₹ कोटी)	८१,६३१	८२,४३३	१.०
येणे कर्ज (₹ कोटी)	७९,५५१	८१,२७०	२.२
कर्ज वसुली (₹ कोटी)	५५,७१९	५५,५६३	(-)०.३
थकीत कर्जे (₹ कोटी)	१२,६६७	१३,२०४	४.२
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१५,०७१	१५,१५१	०.५
तोट्यातील संस्था (संख्या)	५,०८७	५,११२	०.५

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

सहकारी ग्राहक संस्था

८.४२ महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक महासंघ ही शिखर संस्था असून ती जिल्हास्तरावर घाऊक सहकारी ग्राहक भांडारांच्या कार्यांवर नियंत्रण ठेवते. ही घाऊक सहकारी ग्राहक भांडारे प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांना माल वितरित करतात. राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी १२५ घाऊक सहकारी ग्राहक भांडारे व १,८३१ प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारे कार्यरत होती. सहकारी ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती तक्ता ८.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२९ ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	सहकारी ग्राहक महासंघ		घाऊक सहकारी ग्राहक भांडार		प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडार	
	२०२३	२०२४*	२०२३	२०२४*	२०२३	२०२४*
संख्या	१	१	१२६	१२५	१,५००	१,८३१
सभासद ('००)	६.८५	७.०२	३,७६९	३,९१६	१३,१३३	१७,०४४
भाग भांडवल (₹ कोटी)	०.५१	०.५१	२२.७७	२३.३८	९१.६४	९१.५८
पैकी, राज्य शासनाचे	-	-	३.८५	३.९८	४.३९	४.३६
नफ्यातील ग्राहक भांडारे (संख्या)	१	१	७४	७२	८००	७६२
तोट्यातील ग्राहक भांडारे (संख्या)	-	-	५२	५२	७००	७८५

आधार: १) सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन
२) महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक महासंघ मर्या.

* अस्थायी

इतर सहकारी संस्था

८.४३ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी ४० लाख सभासद असलेल्या १,२५,८१५ सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या.

८.४४ दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी ११,२७२ मजूर कंत्राट सहकारी संस्था असून सभासद संख्या सुमारे ५.५७ लाख होती. तसेच ०.६८ लाख सभासद संख्या असलेल्या एकुण २८९ जंगल कामगार सहकारी संस्था आहेत.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

८.४५ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित ही राज्यातील गृहनिर्माण पतपुरवठा करणारी मध्यवर्ती संस्था आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित यांची माहिती तक्ता ८.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.३० महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादितची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२३	२०२४*	शेकडा बदल
सभासद (संख्या)	१०,२६६	१०,२५५	(-) ०.१
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	८६.८४	८४.२९	(-) २.९
स्थूल वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	६४४.००	६४४.००	०.०
येणे कर्ज (₹ कोटी)	३६.८७	३५.१६	(-) ४.६
कर्ज वसुली (₹ कोटी)	३.५०	३.४३	(-) २.०
थकीत कर्ज (₹ कोटी)	३४.५६	३४.४९	(-) ०.२

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

* अस्थायी

परवानाधारक सावकार

८.४६ कृषी व बिगर कृषी पतपुरवठा संस्थांव्यतिरिक्त परवानाधारक सावकारांना, वैयक्तिक कर्जाचे वाटप उपलब्ध करून देण्यास राज्य शासनाने अनुमती दिली आहे. परवानाधारक सावकारांची माहिती तक्ता ८.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.३१ परवानाधारक सावकारांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२३	२०२४*	शेकडा बदल
सावकार (संख्या)	१२,०३७	११,७२५	(-)२.६
कर्जदार (संख्या)	८,७४,०२६	९,१२,७३८	४.४
वाटप केलेले कर्ज (₹ कोटी)	१,३१७.६८	१,५४१.६९	१७.०

* अस्थायी

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* * * * *

परिशिष्ट ८.१

राज्यातील खनिजांचे उत्पादन

(उत्पादन: '००० टनात)
(मूल्य: ₹ लाख)

अ. क्र.	खनिज पदार्थ	उत्पादन/ मूल्य	१९६१$	१९७१$	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१	२०२२-२३	२०२३-२४
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	मीठ	उत्पादन	३८४	४७२	५४०	२२९	१४८	१८०	७०	१४०	१२३
२	कोळसा	उत्पादन	८५६	२,०८५	५,७७०	१६,८४८	२८,७५४	३६,९३२	४७,४३४	६४,३६६	६९,२८२
		मूल्य	१८६	७४५	६,६८१	४७,२४४	२,१०,१९२	५,०८,२४९	९,२२,५८०	१०,५२,७४२	१६,५३,७२९
३	क्रोमाईट	उत्पादन	१	३	२	--	०.६०	--	--	--	--
		मूल्य	१	५	५	--	८	--	--	--	--
४	कच्चे लोखंड	उत्पादन	३६२	६१३	१,४५६	६४५	२२	१,०१८	१,२३८	६,१०९	१०,७०४
		मूल्य	५१	६९	६५७	३८४	३१	७,१५४	१७,१६७	२,१३,२६३	४,१५,५७६
५	चुनखडी	उत्पादन	५५	३६३	७१५	५,१३५	६,०६६	१०,४३१	१३,५८२	१६,६५६	१९,३२७
		मूल्य	२	३३	१६३	१,९६८	५,२६६	१५,६४७	५५,५४९	३९,९७९	९८,७६२
६	कच्चे मँगनीज	उत्पादन	१७९	२१८	२३२	२७६	३६३	५८९	१,०४२	७४०	१,०३०
		मूल्य	२०६	१४८	५५३	१,६१५	६,२८०	५४,१०९	१,५३,४६१	६७,२५१	९२,१११
७	केओलिन (नैसर्गिक)	उत्पादन	२	३	५	३	०.२०	--	--	--	--
		मूल्य	०.१३	०.१६	१	१	०.२९	--	--	--	--
८	बॉक्साईट	उत्पादन	२७	३०२	३६५	५४३	१,०२७	२,४९२	४५३	८३१	८५०
		मूल्य	२	२१	१३७	४४३	१,७०५	४,५८५	३,३६७	८,७२१	५,१७७
९	डोलोमाईट	उत्पादन	६	५	२७	२८	६५	७९	--	--	--
		मूल्य	०.३८	१	८	२७	१४५	७१	--	--	--
१०	सिलिका सँड	उत्पादन	५	२७	८९	१९७	१६८	३२७	--	--	--
		मूल्य	०.३४	३	३	८७	२२८	९८२	--	--	--
११	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	उत्पादन	--	--	--	३	३	२८४	१	०.९	०.८
		मूल्य	--	--	--	--	२४	१२,४५७	९४	९५	४७
१२	लॅटेराईट	उत्पादन	--	--	--	८५	८३	४९	--	--	--
		मूल्य	--	--	--	७६	१०७	५८	--	--	--
१३	कायनाईट	उत्पादन	--	५	२२	१५	०.२०	३	१	०.३	२.०
		मूल्य	--	११	५३	८५	१	२४	३६	८.४४	४३
१४	इतर$$	उत्पादन	--	४	५४४	९१२	३०६	४,०३४	५०८	१०६	१४७
		मूल्य	--	०.३६	२७	१९६	४९	५,२५८	१,१२६	१९१	६,९२९

$ आकडे कॅलेन्डर वर्षाकरिता आहेत.

$$ सॅन्ड स्टोविंग व सिलीमानाईट हे इतर खनिजांमध्ये अंतर्भूत आहेत.

आधार - (१) भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, केंद्र शासन (फक्त मीठाकरिता).

परिशिष्ट ८.२

राज्यातील उद्योगांच्या निवडक बाबी
(वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत)

(₹ कोटी)

कार्य (दोन अंकी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००८)	वर्ष	उद्योगांची संख्या	कार्यरत असलेल्या कारखान्यांची संख्या	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल	कामगारांचे वेतन	एकूण उत्पादन	वापरलेला माल	एकूण निविष्ठी	निव्वळ मूल्यवृद्धि
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
(१) कापूस पिंजणी, सफाई इत्यादी (०१)	२०२०-२१	६०९	४९३	१,२८१	२,६२३	९२	१४,४८०	१०,६५०	१३,४८७	८८२
	२०२१-२२	६०२	५३१	१,२२५	२,८२५	११०	२४,००४	२०,५१७	२३,०१२	८६५
	२०२२-२३	४९८	३७२	१,४३३	३,२७०	९५	१८,३३१	१५,३२४	१७,३५८	८४७
(२) मीठ उत्पादन (०८)	२०२०-२१	११	११	२	२	२	४	०	१	३
	२०२१-२२	११	१०	२	३	२	४	०	१	३
	२०२२-२३	११	९	२	३	२	५	०	२	४
(३) खाद्य उत्पादने व पेये (१०, ११)	२०२०-२१	२,७८३	२,३३१	५६,७५६	२७,८०६	३,४४७	२,०३,८०७	१,३२,५१०	१,८१,६५४	१८,२८३
	२०२१-२२	२,७५५	२,२४५	५६,२२२	१८,७३२	३,८१०	२,०४,३४१	१,५२,९०३	१,८१,३४०	१९,२७४
	२०२२-२३	२,८२०	२,४५१	६८,४८६	३०,४००	४,४४३	२,६५,६६१	१,९२,४३४	२,३५,०२७	२६,२३८
(४) तंबाखू उत्पादने (१२)	२०२०-२१	७३	७०	१,०५२	७२२	१६९	३,५९३	१,०७६	१,२९९	२,१९५
	२०२१-२२	७०	६२	९९४	७२३	१९८	४,२०६	१,२९८	१,५३४	२,५६७
	२०२२-२३	६७	६३	९३२	७५२	२२८	५,०८४	१,६७६	१,९४५	३,०२९
(५) वस्त्रे (१३)	२०२०-२१	१,७५६	१,२२०	१५,८४४	४,८५५	१,८४५	३१,५१४	१७,७५०	२५,०६१	५,०१५
	२०२१-२२	१,७६४	१,२४६	१४,४०४	५,९१४	२,४७१	४९,५०५	२९,२७१	३९,६९२	८,४०८
	२०२२-२३	१,७०५	१,२२१	१६,८७९	६,०७३	२,८०१	५२,२७०	२८,१६२	४१,९४०	८,७७४
(६) वस्त्र प्रावरणे (१४)	२०२०-२१	१,०१८	६२३	१,८०६	२,२०५	३३६	५,६३२	२,७५८	४,१८७	१,२६८
	२०२१-२२	९९८	५७७	१,६१०	२,८८२	५९७	९,६३८	४,१६७	७,३०५	२,१५५
	२०२२-२३	१,०५५	६७८	२,५००	२,६१६	७७४	१३,४९१	७,१७५	१०,३०९	२,९३४
(७) चामडे व त्यासंबंधित उत्पादने (१५)	२०२०-२१	१२१	९३	३१९	३७३	५१	८८४	३९७	६१६	२४७
	२०२१-२२	११७	७८	५१६	३९८	५०	१,१५९	५२५	८७९	२५२
	२०२२-२३	१३२	१२४	४५३	२९८	७३	१,७०१	९१५	१,३६५	३०४
(८) लाकूड व लाकडाची उत्पादने आणि बूच (फर्निचर वगळून) (१६)	२०२०-२१	२३४	१५५	४३२	४०७	४१	८७०	५३५	६९२	१५३
	२०२१-२२	२०७	१४६	५०७	९४९	४१	१,१२०	७४९	९२१	१७६
	२०२२-२३	२३२	१६५	७९५	१,१७९	५५	३,६७०	२,७८२	३,१४२	४८०
(९) कागद व कागदाची उत्पादने (१७)	२०२०-२१	८६२	६८२	८,८१८	७४१	४९१	१९,१२५	११,५५५	१५,१५५	३,०८४
	२०२१-२२	८३३	६६१	१०,४६७	१,९८१	५६१	२१,२१५	१३,१२६	१६,६७०	३,९३८
	२०२२-२३	८६६	६६३	८,४९१	१,९७९	६५५	२८,२३०	१७,१६२	२१,८२७	५,७०१
(१०) छपाई व मुद्रित माध्यमांचे पुनरुत्पादन (१८)	२०२०-२१	६८५	४६७	२,१५३	२२९	२४५	४,९६०	२,१०३	३,५९९	१,०५८
	२०२१-२२	६९४	४१२	२,८६९	९५९	३४५	७,५३३	३,६५३	५,३७४	१,८६८
	२०२२-२३	६८८	४०३	१,७६२	६६६	२९५	७,५२४	३,८६८	५,६७६	१,५९१
(११) कोळसा, शुद्ध पेट्रोलियम यांची उत्पादने (१९)	२०२०-२१	१६४	१५८	२२,६७९	७,८८३	८७५	७७,२७२	६६,४७६	७२,२५०	३,६३४
	२०२१-२२	१६५	१४६	२२,४७७	११,७६१	७९६	१,३१,१०३	१,०९,५६२	१,१८,६९५	१०,९६६
	२०२२-२३	१८७	१६६	२५,२२०	१४,९७०	८२४	२,३२,४६७	१,८९,८११	२,०८,९०७	२१,६३३
(१२) रसायने व रासायनिक उत्पादने औषध, वैद्यकीय रसायने व जैविक उत्पादने (२०,२१)	२०२०-२१	२,५९४	२,१२३	५८,२२३	३१,८४०	३,९४३	१,९०,४९१	९३,५२३	१,४०,०३८	४५,१४१
	२०२१-२२	२,६९२	२,२१९	७०,२४३	४१,२६०	४,४३४	२,५९,०८७	१,३१,७६८	१,८४,७४९	६६,८०७
	२०२२-२३	२,७३२	२,२३६	७३,४५४	४९,६७७	५,१३०	२,७५,६३३	१,४७,५७३	२,१२,५८२	५६,४६८
(१३) रबर आणि प्लास्टिक उत्पादने (२२)	२०२०-२१	१,७२२	१,१९४	२५,३६२	३,२४४	१,९७०	५५,८३१	३०,६३६	४०,४५३	१३,२८८
	२०२१-२२	१,६९१	१,२९८	२८,०००	५,१६७	२,१६८	७५,८६८	४५,७४५	५७,९९३	१५,२०३
	२०२२-२३	१,६८७	१,३१५	२७,४३२	(-) ५,८७८	२,२२६	७४,९६३	४६,०६९	५८,७७५	१३,५४३

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ८.२ (समाप्त)

कार्य (दोन अंकी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००८)	वर्ष	उद्योगांची संख्या	कार्यरत असलेल्या कारखान्यांची संख्या	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल	कामगारांचे वेतन	एकूण उत्पादन	वापरलेला माल	एकूण निविष्ठी	निव्वळ मूल्यवृद्धि
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
(१४) इतर अधातू खनिज उत्पादने (२३)	२०२०-२१	९००	६७६	१४,४१८	४,५५२	५२५	२०,८६३	९,६६३	१५,२३३	४,३९६
	२०२१-२२	९७६	६७७	१४,९८४	७,९४९	७९७	३२,००३	१५,१३१	२३,४५१	७,१९९
	२०२२-२३	८२९	५९२	१५,९५६	७,७८०	७७१	२७,१६६	१२,८९६	२०,८९०	५,०७४
(१५) मूलभूत धातू (२४)	२०२०-२१	१,३३८	१,०९१	७७,५१०	८,०७६	२,३३२	१,४३,३५०	९६,२०१	१,१९,०३७	२०,२०७
	२०२१-२२	१,२४३	९७६	७८,४३६	१०,५२२	२,९७७	२,१५,९२७	१,४३,८३४	१,७५,२७०	३५,७९५
	२०२२-२३	१,४०६	१,१३८	७८,१६५	(-) २,०१६	३,४६०	२,५८,५७३	१,८८,८४२	२,२७,८२६	२५,१३७
(१६) धातूच्या वस्तूंची उत्पादने यंत्रे व यंत्रसामग्री वगळून (२५)	२०२०-२१	३,०३८	२,१५६	१७,२०८	१३,२९२	२,०९७	४८,४९२	२८,९३७	३७,६५८	९,१५५
	२०२१-२२	३,०१३	२,२०५	१६,१६९	१३,८९६	२,३८९	५९,६५१	३६,२६६	४७,२७१	१०,७६१
	२०२२-२३	३,१७६	२,३१५	२०,२५५	२०,५०३	३,०४०	८३,१९०	४८,९८१	६५,३२६	१६,०७९
(१७) संगणक, विद्युत आणि ऑप्टीकल उत्पादने (२६)	२०२०-२१	४९०	४१३	३,९९१	८,७०५	७७८	२८,३९२	१६,९३५	२२,०३३	५,७०९
	२०२१-२२	४४९	४०७	५,७१०	९,९४३	८४९	४४,३६६	२४,२२५	३५,६०८	८,००९
	२०२२-२३	४९६	३९३	५,६८५	११,०४५	९५०	५३,३९०	३०,०११	३९,२६१	१३,३६६
(१८) विद्युत सामग्री (२७)	२०२०-२१	१,२३१	१,००९	९,९३७	१०,८७५	१,३७९	४७,००३	२९,९८१	३५,९४४	९,५९४
	२०२१-२२	१,३१२	१,००९	११,६४२	९,२९१	१,७०८	५८,०७५	३८,३५१	४५,२९०	११,५२९
	२०२२-२३	१,३४९	१,१५२	२०,९२५	१६,१४८	२,५३०	१,१३,५०९	५६,४८५	९२,१८८	१९,४१७
(१९) यंत्रे व यंत्रसामग्री (इतरत्र वर्गीकृत नसलेले), यंत्र व यंत्रसामग्रीची दुरुस्ती आणि उभारणी (२८,३३)	२०२०-२१	२,४३०	२,०३५	२७,८७५	२४,६०९	३,६१४	९९,८१९	५३,५८२	७४,०७४	२२,६०२
	२०२१-२२	२,४३१	२,०४७	३१,१३९	२७,२९४	४,४०५	१,२७,८९९	७३,१५४	९८,०१७	२६,४७९
	२०२२-२३	२,२३७	१,९२७	३२,१२३	३१,४१७	५,०४५	१,६८,७१४	१,०२,३२३	१,३१,२१०	३३,८३४
(२०) मोटार वाहने, ट्रेलर्स व निम ट्रेलर्स (२९)	२०२०-२१	१,३१३	१,०५५	४८,९६८	१०,७२०	४,६९८	१,२७,७६४	८४,४९१	१,०३,८६४	१७,९७२
	२०२१-२२	१,४५५	१,२७९	४९,७४९	९,२१८	५,३५८	१,८६,२२४	१,३४,७४४	१,५७,१९५	२१,७१२
	२०२२-२३	१,३६७	१,१६८	५२,७२४	२०,१८४	६,२३६	२,५७,६१४	१,९२,६३२	२,१७,२४९	३२,०५२
(२१) इतर परिवहन सामग्री (३०)	२०२०-२१	३३६	३०६	९,२९८	४,७५३	१,११९	४४,६०४	३०,५७३	३४,९१५	८,४५८
	२०२१-२२	३७०	३३५	८,९५७	५,२३८	१,१८४	५६,४०३	३९,५५२	४४,३२७	१०,८४०
	२०२२-२३	३४९	२९७	१०,५३०	५,५९२	१,३८६	६५,२३५	४५,८९९	५१,३७८	१२,४६८
(२२) फर्निचर उत्पादने व इतर वस्तुनिर्माण (३१,३२)	२०२०-२१	१,०८६	८२७	६,९१९	१२,६३६	१,४१०	६०,७०६	४७,५९७	५४,०९५	५,९४१
	२०२१-२२	१,२०४	९१८	५,९६८	११,९५५	१,८१०	६६,७४८	४६,२०७	५७,९२३	८,१८९
	२०२२-२३	१,२०४	९१५	६,०१५	१४,३४४	१,८६५	७५,३०५	५२,९००	६६,६६१	७,९७९
(२३) इतर (टाकाऊ वस्तुंचे संचयन, प्रक्रिया व विल्हेवाट संबंधी कार्य, वस्तुंचा पुनर्वापर, प्रकाशन कार्य, इतर उद्योग) (३८,५८, इतर)	२०२०-२१	१,२६५	८३०	२०,२३५	(-) ४,१४४	६७१	२४,१५१	८,९६६	१८,५७५	४,२५५
	२०२१-२२	१,२९८	८८८	१९,८३९	९६	८०६	३०,४२७	८,०७०	२३,०९६	५,८२६
	२०२२-२३	१,३५३	९७६	२३,२२८	४,१५५	९२६	४०,५१६	१४,४६९	३२,५७०	६,३२५
एकूण	**२०२०-२१**	**२६,०५९**	**२०,०१७**	**४,३१,०८७**	**१,७७,००६**	**३२,१२९**	**१२,५३,६०९**	**७,७६,८९६**	**१०,१३,९२१**	**२,०२,५४१**
	२०२१-२२	**२६,३५०**	**२०,३७२**	**४,५२,१२९**	**१,९८,९५८**	**३७,८६३**	**१६,६६,५०८**	**१०,७२,८१७**	**१३,४५,६१२**	**२,७८,८२२**
	२०२२-२३	**२६,४४६**	**२०,७३९**	**४,९३,४४४**	**२,३५,१५७**	**४३,८०९**	**२१,२२,२४२**	**१३,९८,३८८**	**१७,६३,४१५**	**३,१३,२७४**

आधार - वार्षिक उद्योग पाहणी, राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ८.३

भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००)

अ.क्र.	बाब	भार	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२३-२४	२०२४-२५++
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
I	**सर्वसाधारण निर्देशांक**	**१००.००**	**१३०.१**	**१२९.०**	**११८.१**	**१२८.८**	**१४६.७**	**१५०.२**
II	**खाणकाम**	**१४.३७**	**१०७.९**	**१०९.६**	**१०१.०**	**१०७.४**	**१२८.९**	**१२७.०**
III	**वस्तुनिर्माण**	**७७.६३**	**१३१.५**	**१२९.६**	**११७.२**	**१२८.६**	**१४४.७**	**१४८.४**
	उद्योग गट							
१	खाद्य उत्पादने	५.३०	१२१.३	१२३.७	१२०.४	१२१.७	१३४.५	१२६.१
२	पेय	१.०४	१०९.२	१०६.४	७८.९	८३.८	११०.९	१११.९
३	तंबाखू उत्पादने	०.८०	९४.२	९५.४	८१.८	८५.७	८१.१	८२.८
४	कापड उत्पादने	३.२९	११८.७	११५.७	९१.१	११७.७	१०७.६	१०८.६
५	वस्त्रप्रावरणे	१.३२	१५४.२	१५४.६	१०८.४	१२८.४	१०९.९	११२.५
६	चामडे व संबंधित उत्पादने	०.५०	१२५.०	१२२.७	१००.६	१००.४	९५.०	९२.२
७	लाकुड व लाकडाची उत्पादने आणि बूच (फर्निचर वगळता), काड्यापासून बनविलेल्या व मुलामा दिलेल्या वस्तु	०.१९	१०५.१	११३.८	९१.५	१०२.९	९८.३	१०२.०
८	कागद आणि कागदाची उत्पादने	०.८७	१०४.१	९०.८	६९.६	८१..७	७९.४	७९.१
९	छपाई व मुद्रित माध्यमांचे पुनरुत्पादन	०.६८	९७.६	९०.७	६५.३	७०.६	८९.३	८३.८
१०	कोळसा आणि शुध्द पेट्रोलियम उत्पादने	११.७७	१२६.७	१२६.७	१११.२	११८.२	१३३.०	१३६.१
११	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७.८७	११९.०	११८.५	११६.०	१२१.२	१२७.४	१२९.१
१२	औषध,वैद्यकीय रसायने व जैविक उत्पादने	४.९८	२१५.५	२१५.२	२१८.७	२२७.६	२३३.६	२३२.९
१३	रबर आणि प्लॅस्टिक उत्पादने	२.४२	१०८.०	१००.०	९६.३	१०३.६	१०९.१	११२.५
१४	इतर अधातू खनिज उत्पादने	४.०९	१२३.६	१२१.३	१०५.७	१२१.५	१४४.१	१४४.३
१५	मूलभूत धातू	१२.८०	१४३.३	१५९.१	१४९.८	१७३.३	२१४.१	२२४.४
१६	धातूंच्या वस्तुंची उत्पादने (यंत्र व सामग्री वगळून)	२.६५	१०६.२	९०.६	७८.२	८४.७	९२.४	९५.७
१७	संगणक, विद्युत आणि ऑप्टिकल उत्पादने	१.५७	१६८.७	१५१.०	१३२.०	१३८.६	१२१.७	१२९.३
१८	विद्युत सामग्री	३.००	११०.१	१०५.२	९२.३	१०७.२	१०६.७	१२०.८
१९	यंत्रे व यंत्रसामग्री, इतरत्र वर्गीकृत नसलेले	४.७७	१२३.४	१०७.७	९२.५	१००.०	१२१.०	१२२.०
२०	मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि निमट्रेलर्स	४.८६	१२२.७	१००.२	८१.१	९१.५	१२७.८	१२९.९
२१	इतर परिवहन सामग्री	१.७८	१४५.७	१३६.६	११२.०	१११.८	१४४.७	१५९.२
२२	फर्निचर	०.१३	२१२.६	१९७.३	१४२.२	१६४.८	१९२.९	२२६.३
२३	इतर वस्तुनिर्माण	०.९४	९२.८	८१.२	६२.९	९०.०	८५.३	८२.२
IV	**वीज**	**७.९९**	**१५६.९**	**१५८.४**	**१५७.६**	**१६९.३**	**१९८.३**	**२०९.८**

++ माहे एप्रिल, २०२४ ते माहे डिसेंबर, २०२४ या महिन्यांची सरासरी, माहे डिसेंबर, २०२४ ची आकडेवारी शीघ्र अनुमानावर आधारित आहे.

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ८.४

राज्यातील सहकारी संस्थांचा तपशील

बाब	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१	२०२२-२३	२०२३-२४*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१. सहकारी संस्थांची संख्या								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	२९	३१	३४	३४	३४	३३	३३	३३
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२०,४२०$	१८,५७७	१९,५६५	२०,५५१	२१,४५१	२०,८९७	२१,०८२	२०,९६२
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२,९६४	५,४७४	११,२९१	२२,०१४	२३,४३४	२१,००६	२१,००७	२१,०१४
(४) पणन संस्था	४१०	४२३	९३१	१,११५	१,७१९	१,३७०	१,२९१	१,२४१
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम @	६,८१०	१४,३२७	२८,९५४	३९,०७०	४८,८४८	२६,४९१	२४,४८९	२५,५०२
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था @	११,९६४	२१,९१५	४३,८४५	७५,२३२	१,२८,७६०	१,४७,६१३	१,५६,९४५	१,५३,४०२
एकूण	**४२,५९७**	**६०,७४७**	**१,०४,६२०**	**१,५८,०१६**	**२,२४,३०६**	**२,१७,४१०**	**२,२४,८४७**	**२,२२,१५४**
२. सभासदांची संख्या ('०००)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था$$	७०	१,०१४	१,४८५	१,३७१	२४७	२१२	२१२	२१२
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	३,७९४	५,४१६	७,९४२	१०,१२५	१५,००१	१५,३१४	१५,५३०	१५,६५०
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२,४३८	३,७५९	९,३०२	१८,४६७	२१,६१८	२८,०८५	२८,५२८	२८,७८६
(४) पणन संस्था	२८२	४७१	७४५	८४०	१,३३७	१,०४१	१,०३६	१,०३१
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	९५९	२,१२४	३,९७४	६,३३९	८,०१०	६,५०८	६,५९६	६,५८९
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	१,०३८	१,९९९	३,४५५	५,८८०	६,८०९	६,९८९	७,४२३	७,७३२
एकूण	**८,५८१**	**१४,७८३**	**२६,९०३**	**४३,०२२**	**५३,०२२**	**५८,१५०**	**५९,३२५**	**६०,०००**
३. खेळते भांडवल (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	६१३	१,८३१	८,८०६	३९,२६७	८९,७१९	१,६७,५७८	१,८४,४७८	१,९२,४९४
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	३४३	५२७	१,८५१	६,९८८	१८,९८७	२४,१४५	२५,८७७	२६,८१६
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	१६८	१,२०९	७,५०८	६६,८८७	१,०४,८१४	२,०२,६६४	२,०७,०२८	२,०९,६२८
(४) पणन संस्था	३९	१८८	३४०	१,५१८	१,३००	१,८९७	१,२९३	८७९
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	२१९	१,०२९	४,५८८	१३,२८८	२८,७१७	४५,६९३	४७,०३८	४७,६६९
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	१०७	४२६	१,१९१	६,४९२	४,८९७	७,९८९	८,२०३	८,३०६
एकूण	**१,४८९**	**५,२१०**	**२४,२८४**	**१,३४,४४०**	**२,४८,४३४**	**४,४९,९६६**	**४,७३,९१७**	**४,८५,७९२**
४. स्थूल कर्ज (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	७५१	१,५२८	९,०८५	२८,७०९	४०,४३६	६३,८५१	८२,०१३	८८,५९१
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	१३३	२५०	८००	३,७३४	८,०६०	१२,९४१	१३,१४१	१३,३५६
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२०४	१,१२९	५,१७८	३९,२६८	४९,९०७	८०,७२६	८१,६३१	८२,४३२
(४) पणन संस्था	३	३	८	१८	११	५	६	६
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	३	१२	१७	१०३	२,०५२	२,३८५	१,७८७	१,४५२
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	४	१२	६०	२३५	२१५	२२१	२३५	२४२
एकूण	**१,०९८**	**२,९३४**	**१५,१४८**	**७२,०६७**	**१,००,६८१**	**१,६०,१२९**	**१,७८,८१३**	**१,८६,०७९**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ८.४ (समाप्त)

बाब	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१	२०२२-२३	२०२३-२४*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
५. येणे कर्जे (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	४७८	१,१३७	५,८८९	२३,१२०	४२,३८५	८७,१५८	९७,८९२	१,०१,९२५
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२८४	३८४	१,३१०	५,३०८	१२,०२४	१८,०१९	२५,५०८	२९,२८१
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	१०५	७३१	४,५९४	३५,९०८	४७,८६३	७५,७८८	७९,५५१	८१,२७०
(४) पणन संस्था	२	४	९	१८२	५,०३२	३०	३३	३४
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	६	३०	६९	२३६	३,७२४	६,१५८	४,०२४	२,६८६
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	८	२५	११९	२,८९९	८३४	४९८	५३१	५४७
एकूण	**८८३**	**२,३११**	**१२,०६२**	**६७,६५३**	**१,११,८६२**	**१,८७,६५१**	**२,०७,५३९**	**२,१५,७४३**
६. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	५१	१४६	२३९	१,०१२	५९३	८४७	८७२	८७९
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	३	१०	--	३८	७६	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.
(४) पणन संस्था	२१४	९७९	२,६०२	३,२०५	१,३६८	४,९५४	६,९०५	६,६५६
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	१९४	१,०३१	३,४६७	७,४९६	४६,११२	३४,१६०	३१,३६९	३४,९१९
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	६९	१८७	३३०	१,५८८	४,०७६	७,६७९	६,७१९	६,८६३
एकूण	**५३१**	**२,३५३**	**६,६३८**	**१३,३३९**	**५२,२२५**	**४७,६३९**	**४५,८६५**	**४९,३१७**

*अस्थायी ला.ना. - लागू नाही

टीप - १९९०-९१ पर्यंतची आकडेवारी जून अखेरपर्यंतची आहे.

$ यात प्राथमिक कृषि पतसंस्था, प्राथमिक भू-विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.

$$ नाममात्र सभासद वगळून

@ २०००-०१ या वर्षापासून उपसा सिंचन संस्थांचा समावेश उत्पादक ऐवजी सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था या प्रकारात करण्यात आला आहे.

आधार - सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

१ पायाभूत सुविधा

९. पायाभूत सुविधा

९.१ दर्जेदार पायाभूत सुविधा सामाजिक-आर्थिक विकासाला चालना देतात. महाराष्ट्रातील सुविकसित पायाभूत सुविधा राज्याला देशातील सर्वाधिक औद्योगिकरण झालेल्या आणि आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण राज्यांपैकी एक बनण्यास सहाय्य करतात. राज्यातील ऊर्जेशी निगडीत भक्कम पायाभूत सुविधांमध्ये औष्णिक, जलविद्युत आणि नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांचा समावेश आहे. राज्यातील मुख्यत्वेकरुन रस्ते आणि रेल्वेचे विशाल जाळे, प्रमुख बंदरे आणि महत्वाच्या विमानतळे यांचा समावेश असलेल्या वाहतुकीच्या पायाभूत सुविधा अखंडित जोडणी उपलब्ध करतात.

ऊर्जा

९.२ ऊर्जा क्षेत्र हे आर्थिक वाढ, औद्योगिक विकास आणि सामाजिक सुस्थितीसाठी महत्वपूर्ण घटक आहे. महाराष्ट्र हे सर्वाधिक औद्योगिकरण व सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या राज्यांपैकी एक राज्य असून, देशाच्या ऊर्जा क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका बजावते. राज्यातील ऊर्जेशी निगडीत पायाभूत सुविधा राज्याच्या औद्योगिक आणि व्यावसायिक क्षेत्रांना सहाय्यकारी आहेत. महाराष्ट्र हा भारतातील विजेचा सर्वात मोठा ग्राहक असून राज्यामध्ये सुविकसित वीज निर्मिती आणि वितरण व्यवस्था आहे. वीज निर्मितीसाठी राज्य प्रामुख्याने औष्णिक ऊर्जा प्रकल्पांवर अवलंबून आहे. पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आणि शाश्वत पद्धतीने ऊर्जेची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी नवीकरणीय ऊर्जेवर वाढता भर दिल्याने, राज्यात अलिकडच्या कालावधीत ऊर्जा स्त्रोतांमध्ये वैविध्य आणण्याच्या दिशेने लक्षणीय बदल झाला आहे.

विजेची स्थापित क्षमता

९.३ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी पारंपरिक व अपारंपरिक स्त्रोतांद्वारे वीज निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता ३८,६०१ मेगावॅट असून त्यात खाजगी क्षेत्राचा हिस्सा ६०.८ टक्के, सार्वजनिक क्षेत्राचा हिस्सा ३४.१ टक्के आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी प्रकल्पाचा (रत्नागिरी गॅस पॉवर प्रोजेक्ट मर्यादित) हिस्सा ५.१ टक्के होता. वीज निर्मिती मुख्यत: औष्णिक स्त्रोतांद्वारे केली जात असून राज्याच्या एकूण स्थापित क्षमतेत त्याचा हिस्सा ५२.८ टक्के आहे. स्त्रोतनिहाय स्थापित क्षमता तक्ता ९.१ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.१ : राज्यातील क्षेत्रनिहाय स्थापित क्षमता

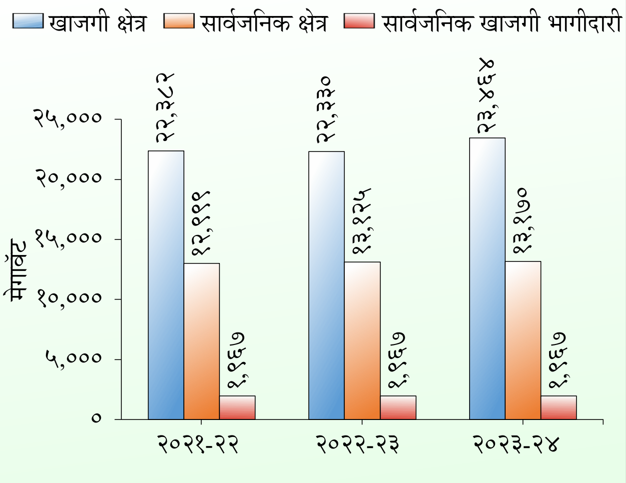

तक्ता ९.१ स्त्रोतनिहाय स्थापित क्षमता

(मेगावॅट)

स्रोत	दि. ३१ मार्च रोजी			दि. ३१ डिसेंबर, २०२४ रोजी	सन २०२४ मध्ये २०२३ च्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०२२	२०२३	२०२४		
राज्याअंतर्गत	**३७,३४८**	**३७,४२२**	**३८,६०१**	**३९,९०४**	**३.१**
औष्णिक	२०,९६६	२०,०६६	२०,३६६	२०,३६६	१.५
नवीकरणीय	१०,५०२	११,४७६	१२,३५५	१३,६५८	७.७
जलजन्य	३,०६१	३,०६१	३,०६१	३,०६१	०.०
नैसर्गिक वायुजन्य	२,८१९	२,८१९	२,८१९	२,८१९	०.०
केंद्रीय क्षेत्राकडून वाटप	**७,९४४**	**७,९४४**	**८,३२३**	**८,३२३**	**४.८**

आधार : महानिर्मिती, महाऊर्जा, केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.

९.३.१ भुसावळ औष्णिक ऊर्जा निर्मिती केंद्रात महानिर्मितीचा ६६० मेगावॅट क्षमता वाढीचा प्रकल्प जानेवारी, २०२५ मध्ये कार्यान्वित झाला असून सदर प्रकल्पाचे व्यावसायिक परिचालन फेब्रुवारी, २०२५ मध्ये अपेक्षित आहे. कोराडी औष्णिक ऊर्जा निर्मिती केंद्रातील १,३२० मेगावॅट क्षमतेच्या प्रकल्पासाठी वैधानिक मंजुरीची प्रक्रिया प्रगतीपथावर आहे.

- ➢ राज्यातील एकूण स्थापित क्षमता सन २०१४-१५ मधील ३१,२९१ मेगावॅट वरून २.४ टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धीदरासह सन २०२३-२४ मध्ये ३८,६०१ मेगावॅट झाली.
- ➢ औष्णिक स्रोतांची स्थापित क्षमता या कालावधीत ५७.८ टक्क्यांच्या सरासरी हिस्स्या सह सर्वाधिक आहे.

आलेख ९.२ : राज्यातील स्थापित क्षमता आणि औष्णिक व नवीकरणीय ऊर्जेचा हिस्सा (३१ मार्च रोजी)

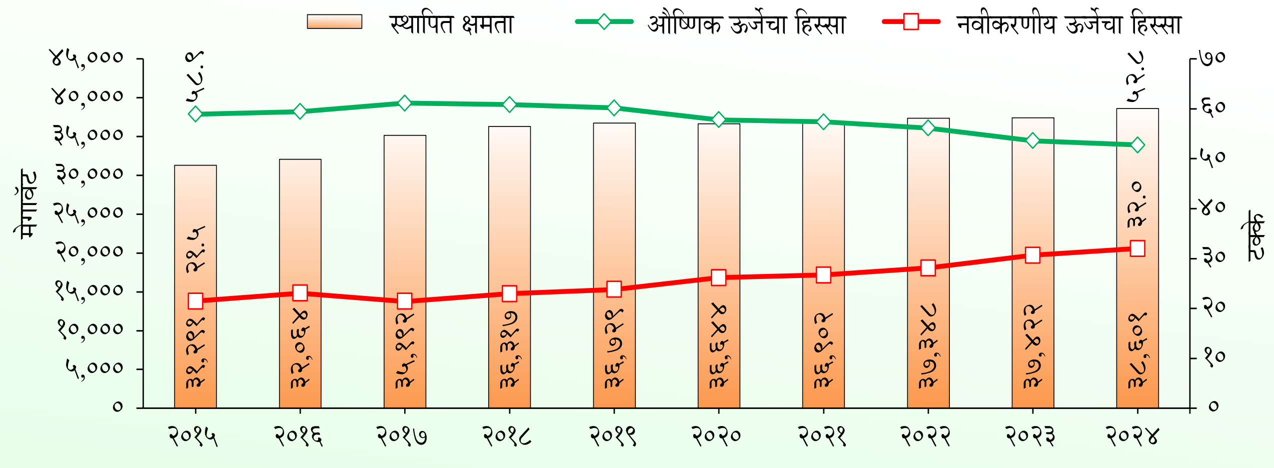

वीज निर्मिती

९.४ सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत राज्यात एकूण १,०४,२७४ दशलक्ष युनिट वीज निर्मिती झाली. सन २०२३-२४ मध्ये राज्यात १,४३,७४६ दशलक्ष युनिट वीज निर्मिती झाली. सन २०२३-२४ मध्ये राज्यात झालेल्या वीज निर्मितीत खाजगी क्षेत्र, सार्वजनिक क्षेत्र आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी क्षेत्राचा हिस्सा अनुक्रमे ५६.४ टक्के, ४२.७ टक्के आणि ०.९ टक्के होता.

९.४.१ सन २०२३-२४ मध्ये झालेल्या एकूण वीज निर्मितीत औष्णिक, नवीकरणीय आणि इतर स्रोतांद्वारे निर्माण झालेल्या विजेचा हिस्सा अनुक्रमे ७६.८ टक्के, १६.८ टक्के आणि ६.४ टक्के होता. स्रोतनिहाय वीज निर्मिती तक्ता ९.२ मध्ये दिली आहे.

- ➢ राज्यातील वीज निर्मिती सन २०१४-१५ मधील १,०३,७७९ दशलक्ष युनिट वरून ३.७ टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धीदरासह सन २०२३-२४ मध्ये १,४३,७४६ दशलक्ष युनिट वर पोहोचली.
- ➢ या कालावधीत राज्यात निर्माण झालेल्या एकूण वीज निर्मितीमध्ये नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांद्वारे निर्माण झालेल्या विजेचा हिस्सा १२.४ टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धीदरासह ८.१ टक्क्यांवरुन १६.८ टक्क्यांपर्यंत वाढला.

आलेख ९.३ : राज्यातील क्षेत्रनिहाय वीज निर्मिती

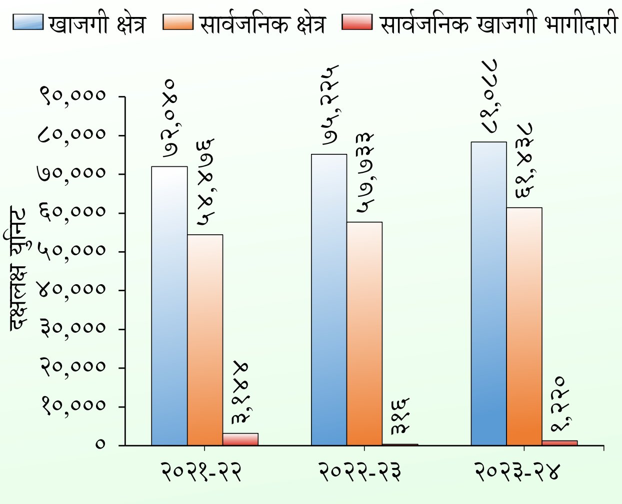

तक्ता ९.२ स्त्रोतनिहाय वीज निर्मिती

(दशलक्ष युनिट)

स्त्रोत	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+	सन २०२३-२४ मध्ये २०२२-२३ च्या तुलनेत शेकडा बदल
राज्याअंतर्गत	**१,२९,६६०**	**१,३३,२७४**	**१,४३,७४६**	**१,०४,२७४**	**७.९**
औष्णिक	९८,८७१	१,०३,४२०	१,१०,४२६	८१,११८	६.८
नवीकरणीय$	१८,५२०	२१,४६८	२४,०९८	१४,६९८	१२.३
जलजन्य	६,१४४	५,९५६	५,२५२	३,९९६	(-) ११.८
नैसर्गिक वायुजन्य	६,१२५	२,४३०	३,९७०	४,४६२	६३.४
केंद्रीय क्षेत्राकडून प्राप्त	**३९,५८१**	**४३,९३३**	**४५,२७५**	**३३,१९२**	**३.१**

टीप : १ युनिट = १ किलोवॅट तास $ बंदिस्त विजेसह   + डिसेंबर पर्यंत

आधार : महानिर्मिती, महावितरण, केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.

आलेख ९.४ : राज्यातील वीज निर्मिती आणि औष्णिक व नवीकरणीय ऊर्जेचा हिस्सा

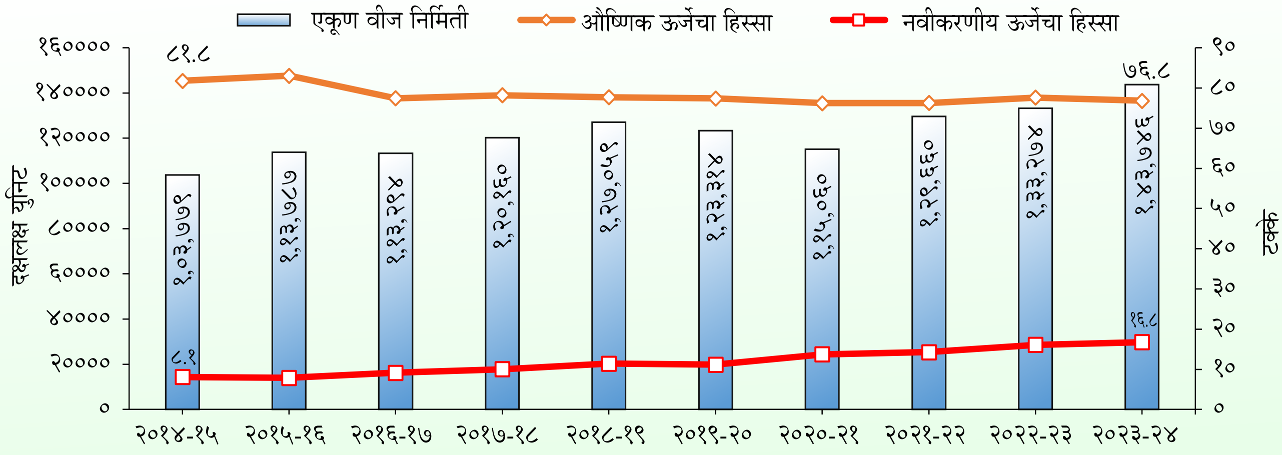

वीज खरेदी

९.५ सन २०२३-२४ मध्ये महावितरणने खरेदी केलेल्या विजेचा प्रती युनिट सरासरी दर ₹ ५.६० आणि बेस्टने खरेदी केलेल्या विजेचा प्रती युनिट सरासरी दर ₹ ६.४० होता. महावितरण आणि बेस्ट यांनी खरेदी केलेल्या विजेचा तपशील तक्ता ९.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.३ महावितरण आणि बेस्ट यांनी खरेदी केलेली वीज

वर्ष	महावितरण		बेस्ट	
	खरेदी केलेली वीज (दशलक्ष युनिट)	एकूण किंमत (₹ कोटी)	खरेदी केलेली वीज (दशलक्ष युनिट)	एकूण किंमत (₹ कोटी)
२०२२-२३	१,५५,०९६	९०,००३	४,६७९	३,७७५
२०२३-२४	१,६६,९७०	९३,५३४	४,९४४	३,१६६
२०२४-२५+	१,२०,७०६	६८,७५४	३,९२०	२,३८६

आधार: महावितरण, बेस्ट   + डिसेंबरपर्यंत

विजेचा वापर

९.६ सन २०२४-२५ मध्ये सप्टेंबर पर्यंत राज्यात विजेचा एकूण वापर ८१,६४० दशलक्ष युनिट होता. सन २०२३-२४ मध्ये राज्यात विजेचा एकूण वापर १,६२,०५४ दशलक्ष युनिट होता. राज्यातील विजेचा सर्वाधिक वापर औद्योगिक क्षेत्रात (३८.७ टक्के) तर त्याखालोखाल कृषि क्षेत्रात (२५.३ टक्के) आणि घरगुती क्षेत्रात (२१.६ टक्के) होता. राज्यातील क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर तक्ता ९.४ मध्ये दिला आहे. विजेचा दरडोई अंतिम वापर तक्ता ९.५ मध्ये दिला आहे. राज्यातील विजेची स्थापित क्षमता, निर्मिती व वापर परिशिष्ट ९.१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.४ क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर

(दशलक्ष युनिट)

क्षेत्र	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+	सन २०२३-२४ मध्ये २०२२-२३ च्या तुलनेत शेकडा बदल
औद्योगिक	५३,३७३	५८,८४२	६२,६८७	३२,३५९	६.५
कृषि	३६,२४२	३७,४८१	४०,९२७	१६,०२६	९.२
घरगुती	३०,६९९	३२,७७३	३४,९३५	२०,३७३	६.६
वाणिज्यिक	११,३४७	१४,३०३	१५,६८७	८,७३२	९.७
सार्वजनिक सेवा@	५,८९७	६,१११	६,४५०	३,३९१	५.५
रेल्वे	१७९	२४८	३५६	१८५	४३.५
इतर	१,०४२	१,००६	१,०१२	५७४	०.६
सर्व	**१,३८,७७९**	**१,५०,७६४**	**१,६२,०५४**	**८१,६४०**	**७.५**

@ सार्वजनिक दिवाबत्ती व पाणी पुरवठा समाविष्ट + सप्टेंबर पर्यंत

आधार : महावितरण, बेस्ट, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.

आलेख ९.५ : वीज निर्मिती व वीज वापर यांचा वार्षिक कल

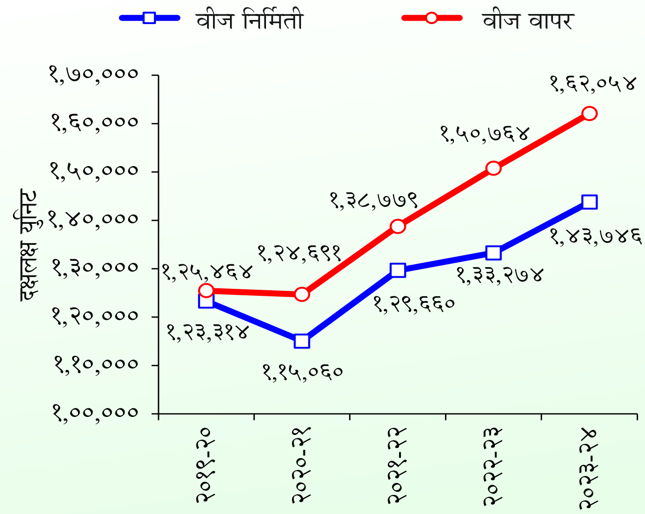

- राज्यातील वीज वापर सन २०१४-१५ मधील १,१२,८५५ दशलक्ष युनिट वरून ४.१ टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धीदरासह सन २०२३-२४ मध्ये १,६२,०५४ दशलक्ष युनिट झाला.
- या कालावधीत राज्याच्या एकूण वीज वापरामध्ये औद्योगिक क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा सर्वाधिक ३६.० टक्के होता.

तक्ता ९.५ विजेचा दरडोई अंतिम वापर

(युनिट)

क्षेत्र	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४*	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
सर्व	**१,११०.२**	**८२४.६**	**१,१९६.७**	**९१६.०**	**१,२७६.५**	**९६६.४**
वाणिज्यिक	९०.८	७१.०	११३.५	८४.९	१२३.६	९०.४
औद्योगिक	४२७.०	२७३.०	४६७.१	३०२.५	४९३.८	३१४.४
कृषि	२८९.९	१६३.८	२९७.५	१७६.६	३२२.४	१९४.९
घरगुती	२४५.६	२४८.४	२६०.१	२५५.७	२७५.२	२६८.०

आधार : केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, महावितरण, बेस्ट, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या. * अस्थायी

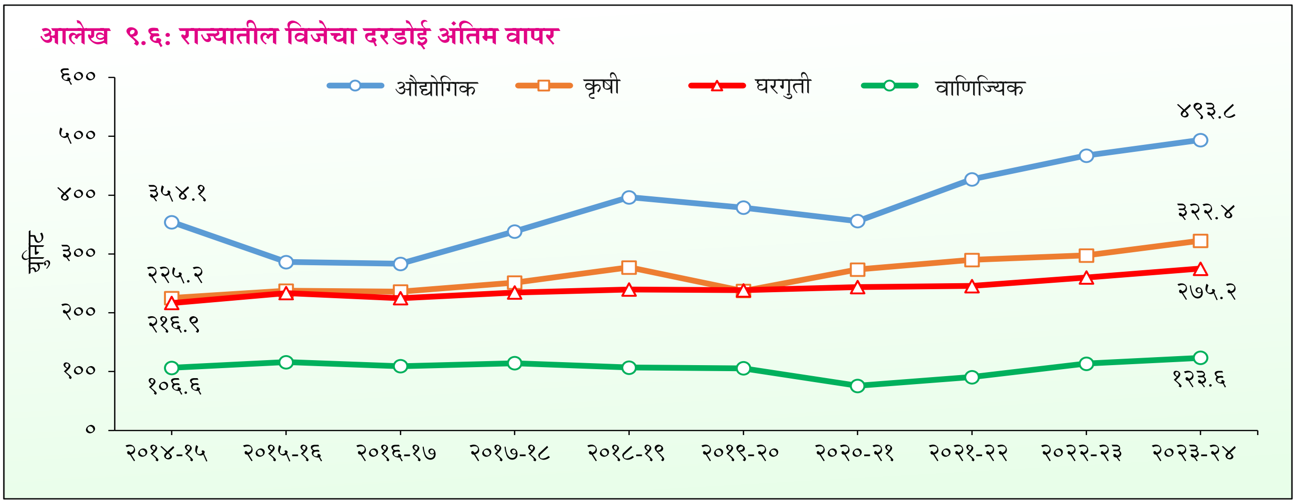

विजेची मागणी व पुरवठा

९.७ क्षमता वाढ, पारेषण व वितरण जाळ्यातील सुधारणा आणि ऊर्जा संवर्धनाच्या बाबतीत राज्याने केलेल्या विविध उपाययोजनांमुळे वीज पुरवठ्यात सुधारणा झाली आहे. सरासरी कमाल मागणीच्या वेळी वीज पुरवठा तक्ता ९.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.६ सरासरी कमाल मागणीच्या वेळी वीज पुरवठा

(मेगावॅट)

वर्ष	सरासरी कमाल मागणी	पुरवठा	अधिशेष
२०२१-२२	२१,२२१	२१,७५०	५२९
२०२२-२३	२२,७७९	२३,१६९	३९०
२०२३-२४	२३,१०५	२३,८११	७०६
२०२४-२५+	२२,४२२	२३,२६६	८४४

आधार: महावितरण +डिसेंबर पर्यंत

वीज पारेषण व वितरणासंबंधी पायाभूत सुविधांचे जाळे

९.८ पारेषण व वितरणाच्या पायाभूत जाळ्यामध्ये सुधारणा ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया असून त्यात अतिउच्च दाब उपकेंद्रांचे आधुनिकीकरण, सदोष मीटर बदलणे, अत्याधिक भार असलेल्या उच्च व कमी दाबाच्या वाहिन्यांवरील भार अतिरिक्त रोहित्रे पुरवून कमी करणे, नवीन उपकेंद्रे उभारणे व कार्यान्वित करणे यासह वीजचोरी विरुद्ध मोहिम अशा उपाययोजनांचा समावेश आहे.

९.८.१ मार्च, २०२४ अखेर महापारेषणची ५१,५१८ सर्किट किमीचे जाळे व ७४२ उपकेंद्रे यांसह पारेषण क्षमता सुमारे १,३८,५९८ मेगा व्होल्ट ॲम्पिअर (एमव्हीए) होती. ती डिसेंबर, २०२४ अखेर ५१,८६८ सर्किट किमीचे जाळे व ७५० उपकेंद्रे यांसह १,४०,१६३ एमव्हीए पर्यंत वाढविण्यात आली. महापारेषण ची सन २०२२-२३ व सन २०२३-२४ ची पारेषण हानी अनुक्रमे ३.२६ टक्के व ३.२७ टक्के होती तर सन २०२४-२५ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंतची पारेषण हानी ३.३७ टक्के होती.

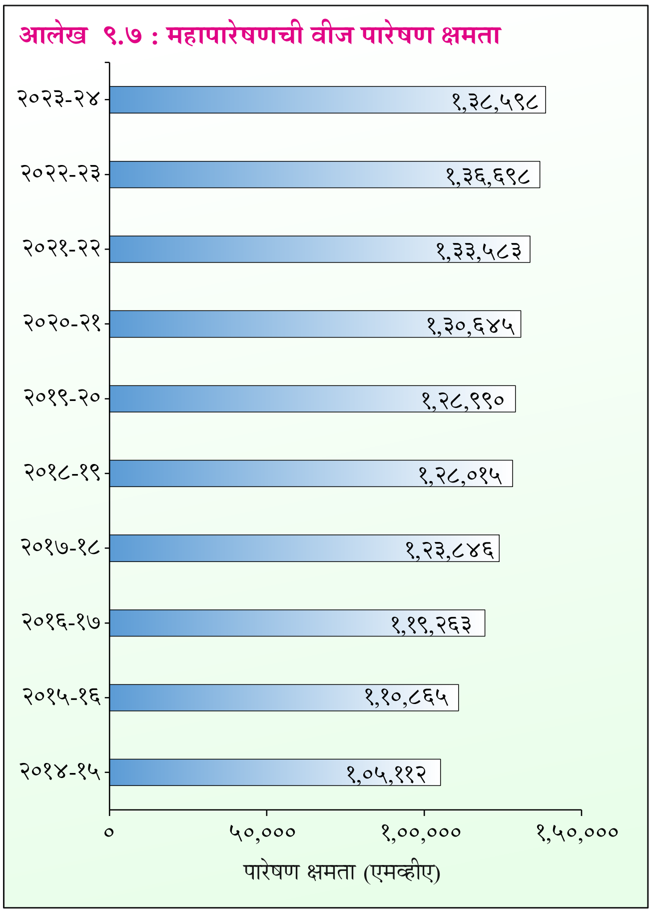

९.८.२ महावितरणचे वितरण जाळे राज्यात सर्वत्र (मुंबई शहर वगळता) आहे. मुंबई शहरात बेस्टचे वितरण जाळे आहे. महावितरणसह टाटा पॉवर कं. मर्या. व अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या. यांचे मुंबई उपनगरात वितरण जाळे आहे. राज्यातील वितरणाचे जाळे बाबतचा तपशील तक्ता ९.७ मध्ये दिला आहे.

आलेख ९.८ : महावितरणाची एकूण तांत्रिक व वाणिज्यिक हानी आणि वितरण हानी

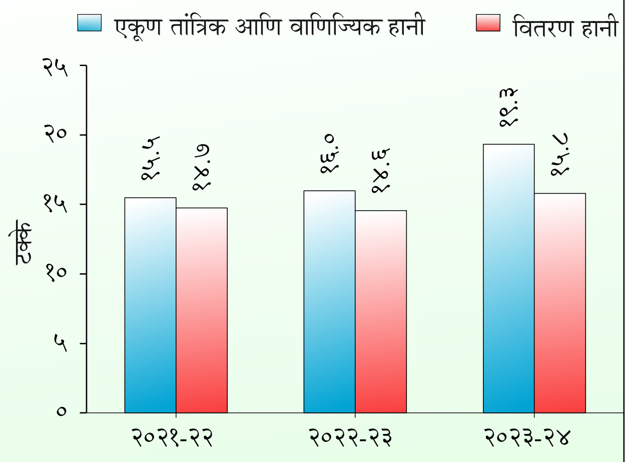

तक्ता ९.७ राज्यातील वितरणाचे जाळे बाबतचा तपशील

(मार्च, २०२४ पर्यंत)

तपशील	महावितरण	बेस्ट	अदानी इलेक्ट्रीसिटी	टाटा पॉवर
उप केंद्रे (संख्या)	४,१७५	२,६०३	७,०९६	१,१३३
वितरणाचे जाळे (किमी)	११,६४,७६५	१२,३३१	२५,९९५	५,४९३
रोहित्रे (संख्या)	९,३९,१०३	३,६२५	७,५८३	१,१००

आधार : महावितरण, बेस्ट, अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या., टाटा पॉवर कं. मर्या.

९.८.३ सन २०२३-२४ मध्ये राज्यातील वीज वितरण यंत्रणेत महावितरणचा हिस्सा ८७.५ टक्के असून, त्याखालोखाल अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या. यांचा (६.१ टक्के), टाटा पॉवर कं. मर्या. यांचा (३.५ टक्के) आणि बेस्टचा (२.९ टक्के) हिस्सा होता. वितरण हानी तक्ता ९.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.८ वितरण हानी

(टक्के)

वितरण कंपनी	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
महावितरण	१४.७४	१४.५६	१५.८०	१३.४०
बेस्ट	४.६३	४.१८	४.१२	४.३९
अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.	६.५२	५.८९	५.४५	६.५५#
टाटा पॉवर कं. मर्या.	१.३१	१.१४	१.१९	१.५३

महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाने मंजूर केल्यानुसार वर्ष २०२४-२५ करिता हानी + सप्टेंबरपर्यंत

आधार : महावितरण, बेस्ट,अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या., टाटा पॉवर कं. मर्या.

९.८.४ **सुधारित वितरण क्षेत्र योजना:** एकूण तांत्रिक व वाणिज्यिक हानी तसेच सरासरी वीज पुरवठा खर्च व सरासरी प्राप्त महसूल यामधील तफावत कमी करण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनाने सन २०२१ मध्ये सुधारणा अधिष्ठित आणि निष्पत्ती आधारित सुधारित वितरण क्षेत्र योजना सुरु केली आहे. या योजनेअंतर्गत मार्च, २०२६ पर्यंत वीज वितरणाच्या पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा, प्रिपेड स्मार्ट मिटरींग व इतर अनुषंगिक कामे करण्यासाठी प्रकल्प खर्चाच्या ६० टक्के अनुदान वितरण कंपन्यांना देण्यात येणार आहे. राज्यामध्ये ही योजना महावितरण व बेस्ट उपक्रमामार्फत राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत २.३७ कोटी बिगर शेती ग्राहकांना स्मार्ट मीटर बसविणे, ४.०७ लाख बिगर शेती वितरण रोहित्रे व २७,८२६ वाहिन्या महावितरण मार्फत बसविण्याचे निश्चित केले आहे. एकूण तांत्रिक आणि वाणिज्यिक हानी कमी करण्यासाठी आणि सरासरी वीज पुरवठा खर्च व सरासरी प्राप्त महसूल यामधील तफावत कमी करण्यासाठी, १,३७६ रोहित्रे स्थापित करण्यात आले असून ३,४८५ किमी लाईन मीटरिंगचे काम नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत पूर्ण झाले आहे.

नियामक उपाययोजना व वीज दर

९.९ 'विद्युत अधिनियम, २००३' अन्वये महाराष्ट्र राज्य वीज नियामक आयोगास वीज दर नियमनाअंतर्गत वीज दराच्या सुसूत्रीकरणासाठी उपाययोजना राबविणे, आर्थिक व्यवस्थापन आणि ऊर्जा क्षेत्रातील सुधारणा करणे अनिवार्य आहे. महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाने एप्रिल, २०२० ते मार्च, २०२५ या कालावधीत वितरण कंपन्यांसाठी दरवर्षी प्रवर्गनिहाय दर निश्चित करण्याकरिता 'बहुवार्षिक दर नियमन, २०१९' अधिसूचित केले आहे. सन २०२४-२५ मधील सरासरी वीज दर तक्ता ९.९ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ९.९ सन २०२४-२५ मधील सरासरी वीज दर

(₹ प्रति युनिट)

ग्राहक गट	महावितरण	बेस्ट	अदानी इलेक्ट्रीसिटी	टाटा पॉवर
लघु दाब - घरगुती/निवासी				
दारिद्र्य रेषेखालील	२.८०	३.७३	@	@
० ते १०० युनिट	७.१५	४.२९	६.१४	३.२८
१०१ ते ३०० युनिट	१२.५८	८.२२	८.८४	७.०१
३०१ ते ५०० युनिट	१६.९०	११.८८	१०.५२	१३.५५
५०० युनिट पेक्षा अधिक	१८.२१	१३.८४	११.२०	१५.१८
लघु दाब - व्यावसायिक/अनिवासी				
० ते २० किलोवॅट भार	१२.०५	१०.५३	९.३०	९.७०
२० किलोवॅट पेक्षा अधिक आणि ५० किलोवॅट पर्यंत भार	१६.६१	११.९०	१०.१२	११.१७
५० किलोवॅट पेक्षा अधिक भार	१८.६०	१२.१७	१०.१९	११.५५
लघु दाब - उद्योग				
० ते २० किलोवॅट भार	७.९५	९.१४	८.५९	९.०२
२० किलोवॅट पेक्षा अधिक भार	१०.७४	११.२७	९.५०	११.०४
लघु दाब-कृषि				
कृषिपंप (मीटर सह)	५.०८	@	@	@
इतर (मीटर सह)	८.७९	@	@	@
लघु दाब - पथदिवे (सार्वजनिक दिवाबत्ती)				
ग्रामपंचायत आणि अ, ब, क वर्ग नगरपालिका	८.९५	@	@	@
महानगरपालिका क्षेत्रे	१०.८०	#	#	#
लघु दाब - सार्वजनिक सेवा				
शासकीय शैक्षणिक संस्था व रुग्णालये	९.९२	९.१८	८.९५	९.६२
इतर	१०.७०	९.३४	९.२५	१०.८४
उच्च दाब - व्यावसायिक	१५.५८	१०.७५	९.५९	१२.०५
उच्च दाब - उद्योग	१०.०९	९.६६	८.९८	१०.४०
उच्च दाब - रेल्वे/ मेट्रो/ मोनोरेल	१०.११	११.५०	@	१०.९३
उच्च दाब - सार्वजनिक सेवा				
शासकीय शैक्षणिक संस्था व रुग्णालये	१२.०९	९.६१	८.८९	११.२१
इतर	१३.००	१०.५०	९.८०	१०.७१
उच्च दाब - कृषिपंप	६.५४	@	@	@
उच्च दाब - कृषि इतर	८.९३	@	@	@

@ ग्राहकांची संख्या निरंक वा अत्यंत कमी असल्याने सरासरी दर दर्शविले नाहीत

लघु दाब पथदिवे, लघु दाब इतर सार्वजनिक सेवांमध्ये समाविष्ट

आधार: महाराष्ट्र वीज नियामक आयोग

नवीकरणीय ऊर्जा

९.१० महाराष्ट्र हे नागरीकरण, लोकसंख्या आणि औद्योगिकीकरण यामध्ये आघाडीवर असलेल्या राज्यांपैकी एक असल्याने, राज्यात ऊर्जेची मागणी सतत वाढत आहे. सन २०३० पर्यंत नवीकरणीय ऊर्जेचा हिस्सा मोठ्या प्रमाणात वाढवण्याकरिता, वीज निर्मितीकरिता विद्यमान पारंपरिक स्रोतांना पर्याय म्हणून नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांचा वापर करणे आवश्यक झाले आहे. पवन, सौर, जल, जैविक, बायोगॅस, सागरी लाटा, भू-औष्णिक, इत्यादी स्वच्छ व पर्यावरणस्नेही नवीकरणीय ऊर्जेचे स्रोत आहेत. 'ऊर्जा संवर्धन अधिनियम, २००१' मधील तरतुदींचे समन्वयन, नियमन व अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (महाऊर्जा) ही प्राधिकृत संस्था आहे.

- राज्यातील नवीकरणीय ऊर्जेची एकूण स्थापित क्षमता सन २०१४-१५ मध्ये ६,७१७ मेगावॅट वरून सन २०२३-२४ मध्ये १२,३५५ मेगावॅट पर्यंत ७.० टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धीदराने वाढली.
- सौर ऊर्जेच्या स्थापित क्षमतेचा वाटा या कालावधीत ३१.७ टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धीदरासह ४.९ टक्क्यांवरून ३१.७ टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे.

९.१०.१ सन २०२३-२४ मध्ये राज्याच्या एकूण स्थापित क्षमतेत नवीकरणीय ऊर्जेचा हिस्सा ३२.० टक्के आहे. नवीकरणीय ऊर्जेच्या स्थापित क्षमतेनुसार राजस्थान, गुजरात, तामीळनाडू आणि कर्नाटक नंतर राज्य देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे. राज्यातील नवीकरणीय ऊर्जेची संभाव्य व स्थापित क्षमता तक्ता ९.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१० राज्यातील नवीकरणीय ऊर्जेची संभाव्य व स्थापित क्षमता

(मेगावॅट)

स्रोत	संभाव्य क्षमता	स्थापित क्षमता			
		दि. ३१ मार्च रोजी			दि. ३१ डिसेंबर, २०२४ रोजी
		२०२२	२०२३	२०२४	
पवन	९८,२१०	५,०११	५,०११	५,२१४	५,२२२
चिपाडावर आधारित सहवीज निर्मिती	३,९१७	२,३३९	२,४०७	२,५८२	२,६९०
सौर	६४,३२०	२,५२२	३,४२९	३,९१५	५,१०२
लघुजल विद्युत प्रकल्प#	७८६	३७०	३७०	३७०	३७०
कृषि अवशेष	२,६३०	२१५	२१५	२१५	२१५
औद्योगिक कचरा	८९८	४२	४२	४२	४२
शहरी घन कचरा		३	३	१७	१७
एकूण	**१,७०,७६१**	**१०,५०२**	**११,४७६**	**१२,३५५**	**१३,६५८**

आधार : महाऊर्जा

जलसंपदा विभागाने स्थापित केलेले २५ मेगावॅट पेक्षा कमी क्षमतेचे प्रकल्प

आलेख ९.९ : राज्यातील नवीकरणीय ऊर्जेची स्थापित क्षमता

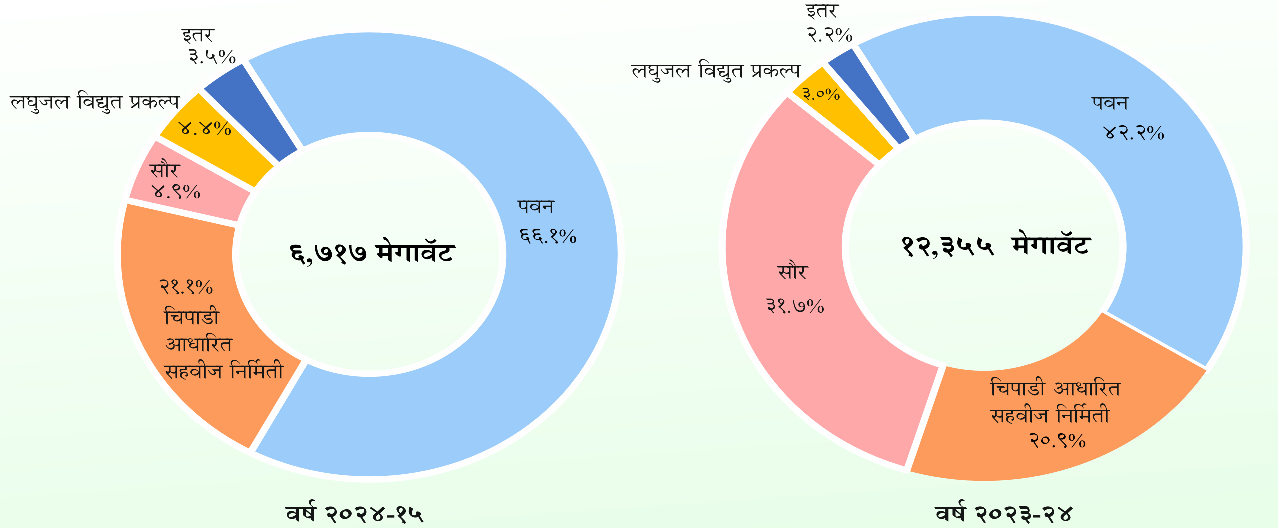

९.११ **नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन व नवीकरणीय ऊर्जा प्रमाणपत्रे पद्धती**: बांधील यंत्रणेद्वारे (वितरण कंपन्या, ग्रीडला जोडलेले बंदिस्त वीज निर्मिती प्रकल्प व वितरण मुक्त प्रवेश असलेले ग्राहक) वापर केलेल्या एकूण विजेपैकी विनिर्दिष्ट मर्यादेत नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी करणे हे महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाने नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन (आरपीओ) अंतर्गत बंधनकारक केले आहे.

९.११.१ नवीकरणीय ऊर्जेस चालना देणे आणि उपलब्ध असलेले नवीकरणीय ऊर्जा स्रोत व बांधील यंत्रणांना साध्य करावयाचे नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन यांच्यातील तफावत दूर करण्याकरिता नवीकरणीय ऊर्जा प्रमाणपत्र (आरईसी) हे बाजाराधारीत साधन आहे. महाऊर्जा राज्य यंत्रणेमार्फत 'आरपीओ', त्याचे अनुपालन व 'आरईसी' पद्धतीची अंमलबजावणी केली जाते. महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाच्या 'आरपीओ-आरईसी नियमन-२०१९' नुसार बांधील यंत्रणांना त्यांच्या एकूण पारंपरिक वीज वापराच्या विनिर्दिष्ट किमान मर्यादेपर्यंत सन २०२३-२४ मध्ये सौर ऊर्जेकरिता १०.५ टक्के व इतर नवीकरणीय ऊर्जेकरिता ११.५ टक्के नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी करणे बंधनकारक आहे. नवीकरणीय ऊर्जा बंधन (आरपीओ) अंतर्गत साध्य तक्ता ९.११ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ९.११ नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन अंतर्गत साध्य

(टक्के)

वितरण कंपनी	सौर ऊर्जा			इतर नवीकरणीय ऊर्जा		
	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४*	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४*
ऊर्जा खरेदी बंधन	**६.०**	**८.०**	**१०.५**	**११.५**	**११.५**	**११.५**
महावितरण	५.३	७.२	७.३	९.०	८.६	७.०
बेस्ट	६.०	१.८	१.१	१४.६	०.१	०.०
अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.	५.३	१४.१	१७.३	३.२	११.५	१३.३
टाटा पॉवर कं मर्या.	८.८	१७.३	१८.३	७.९	७.५	११.२

आधार : महाऊर्जा * अस्थायी

नवीकरणीय ऊर्जेबाबत धोरणे

९.१२ शाश्वत ऊर्जा आणि कार्बन उत्सर्जन कमी करण्याच्या वचनबद्धतेचा एक भाग म्हणून राज्य शासनाने नवीकरणीय ऊर्जेला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक धोरणे राबवली आहेत. त्यापैकी काही धोरणे खाली दिली आहेत.

- **अपारंपरिक ऊर्जा निर्मिती धोरण, २०२०** - राज्य शासनाने पारेषण संलग्न व पारेषण विरहित प्रकल्पांसाठी नवीन व नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांपासून वीज निर्मितीचे धोरण अंगिकारले आहे. या धोरणाअंतर्गत १७,३६० मेगावॅट क्षमतेचे पर्यावरणपूरक वीज निर्मिती प्रकल्प उभारण्याचे उद्दिष्ट आहे.

- **महाराष्ट्र हरित हायड्रोजन धोरण, २०२३** - महाराष्ट्र हरित हायड्रोजन धोरणाचे उद्दिष्ट राज्यात सन २०३० पर्यंत प्रतीवर्षी किमान ५०० किलोटन हरित हायड्रोजनची उत्पादन क्षमता निर्माण करणे आणि राज्याला हरित हायड्रोजन व तत्सम उत्पादनांमध्ये अग्रेसर बनविणे, उद्योगांमध्ये डिकार्बनायझेशनला चालना देणे, ऊर्जा सुरक्षितता वाढविणे आणि हरित हायड्रोजन क्षेत्रात निर्यातीला प्रोत्साहन देणे आहे.

विद्युतीकरणा संबंधित योजना

९.१३ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ अखेर एकूण ४८.६९ लाख कृषिपंपांचे विद्युतीकरण झाले आहे. सन २०२४-२५ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत एकूण १,१२,८६० कृषि पंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले आहे. कृषी क्षेत्रातील विद्युतीकरण आणि घरगुती वापरासाठी विद्युतीकरणाबाबत राज्यात विविध योजना राबविल्या जात आहेत. विविध योजनांचे तपशील तक्ता ९.१२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ९.१२ विद्युतीकणा संबंधित विविध योजनांचा तपशील

(योजनेच्या सुरुवारीपासून डिसेंबर, २०२४ पर्यंत)

योजना	योजनेची उद्दिष्टे	योजनेची सुरुवात	बाब	साध्य
कृषी क्षेत्रातील विद्युतीकरण योजना				
प्रधान मंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा एवं उत्थान महाभियान (पीएम कुसुम)	राज्यात पारेषण संलग्न सौर ऊर्जा प्रकल्प व सौर कृषी पंप संयंत्र तसेच पारेषण विरहीत सौर कृषी पंप आस्थापित करणे	जुलै, २०१९	स्थापित सौर कृषी पंपांची संख्या	१,३४,३१९
मुख्यमंत्री सौर कृषी वाहिनी योजना	महावितरणच्या उपकेंद्रांवर किंवा उपकेंद्रालगत विकेंद्रीकरण पद्धतीद्वारे सौर प्रकल्प स्थापित करुन शेतकऱ्यांना दिवसा वीजपुरवठा करणे	जून, २०१७	स्थापित सौर ऊर्जा क्षमता (मेगावॅट)	५४८#
उच्च दाब वितरण प्रणाली योजना	राज्यातील दि. ३१ मार्च, २०१८ अखेर वीज जोडणीकरिता आवश्यक शुल्क भरलेल्या व जोडणीसाठी प्रलंबित कृषीपंपांना वीज जोडणी देणे	मे, २०१८	वीज जोडण्यांची संख्या	१,३८,८३०#
घरगुती वापरासाठी विद्युतीकरण योजना				
प्रधानमंत्री सुर्यघर मोफत वीज योजना	तीन किलोवॅट पर्यंत रुफटॉप सोलर सिस्टीम बसवणाऱ्या ग्राहकांना अनुदान देऊन एक कोटी घरांना वीज पुरविणे	फेब्रुवारी, २०२४	स्थापित क्षमता (मेगावॅट)	६९,६९०
रुफटॉप सोलार प्रोग्राम	सर्व क्षेत्रातील वीज ग्राहकांसाठी रुफटॉप सौर यंत्रणा स्थापित करणे	फेब्रुवारी, २०१६	रुफटॉप सौर यंत्रणांची स्थापित क्षमता (मेगावॅट)	२,०२८#
अपारंपरिक ऊर्जा निर्मिती धोरण - २०२० अंतर्गत योजना				
विकेंद्रीत सुक्ष्म पारेषण प्रकल्प	पारंपरिक पद्धतीने विद्युतीकरण होऊ न शकणा-या राज्यातील अतिदुर्गम भागातील गावे/ पाडे यांमधील घरांना सौरऊर्जा अथवा अन्य अपारंपरिक ऊर्जेद्वारे शाश्वत व अखंडित वीज पुरवठा करण्याकरिता विकेंद्रीत सुक्ष्म पारेषण प्रकल्प स्थापित करणे	डिसेंबर, २०२०	विकेंद्रीत सूक्ष्म पारेषण प्रकल्पांची स्थापित क्षमता (किलोवॅट)	९१.२
सौर ऊर्जेवर आधारीत शीतगृह	शेतमालाची साठवण करण्यासाठी प्रतीवर्षी सौर ऊर्जेवर आधारीत प्रत्येकी ४ किवॅ चे ८०० शीतगृह स्थापित करणे	डिसेंबर, २०२०	स्थापित शीतगृहांची संख्या	२२
ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रम	महावितरण कंपनीला पुढील ५ वर्षांमध्ये ज्या गावे /वाड्या / पाडेयांचे पारंपारिक पद्धतीने विद्युतीकरण करणे शक्य होणार नाही अशा ठिकाणी महाऊर्जा मार्फत सौरऊर्जेवर आधारीत घरगुती दिवे व पंखा उपलब्ध करुन देणे.	डिसेंबर, २०२०	विद्युतीकरण करण्यात आलेल्या घरांची संख्या (प्रतिवर्षी १०,००० घरांचे विद्युतीकरण करण्याचे उद्दिष्ट)	७,९७७

आधार: महावितरण, महाऊर्जा # मार्च, २०२४ पर्यंत

९.१३.१ **निरंतर वीज योजना:** ग्राहकांना अखंडित व दर्जेदार वीजपुरवठा देण्याकरिता १५ वर्षांहून अधिक जुने व अकार्यक्षम विद्युत रोहित्रे तात्काळ बदलण्याकरिता शासनाने मार्च २०२४ मध्ये निरंतर वीज योजना सुरू केली आहे.

९.१३.२ **मुख्यमंत्री बळीराजा मोफत वीज योजना २०२४:** राज्यातील ७.५ एचपी पर्यंतच्या कृषी पंप ग्राहकांना मोफत वीज देण्यासाठी शासनाने मुख्यमंत्री बळीराजा मोफत वीज योजना - २०२४ सुरू केली आहे. ही योजना एप्रिल, २०२४ ते मार्च, २०२९ या पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी राबविण्यात येत आहे.

९.१३.३ **मुख्यमंत्री सौर कृषी वाहिनी योजना २.०:** मुख्यमंत्री सौर कृषि वाहिनी योजना अधिक सक्षम आणि सुव्यवस्थित करणे, राज्यात सन २०२५ पर्यंत किमान ३० टक्के कृषि वाहिनीचे सौर ऊर्जीकरण करणे तसेच शेतकऱ्यांना दिवसा अखंडित व शाश्वत वीजपुरवठा करता यावा यासाठी किमान ७,००० मेगावॅट सौर ऊर्जा क्षमता निर्माण करणे या उद्दिष्टांसह शासनाने मुख्यमंत्री सौर कृषि वाहिनी योजना २.० सुरु केली आहे.

९.१३.४ **नवीकरणीय ऊर्जेबाबत विविध उपाययोजना:** नवीकरणीय ऊर्जेबाबत विविध उपाययोजनांची माहिती तक्ता ९.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१३ नवीकरणीय ऊर्जेस प्रोत्साहन देणा-या विविध उपाययोजनांची माहिती

तपशील	दि. ३१ डिसेंबर, २०२४ पर्यंत (संख्या)	संभाव्य ऊर्जा बचत (दशलक्ष युनिट)	प्रती वर्षी संभाव्य कार्बन कपात (मे. टन)
नवीकरणीय ऊर्जेबाबत उपाययोजना			
अ) ऊर्जा लेखा परीक्षण	२,१८४	८८.८३	ला.ना.
ब) प्राथमिक ऊर्जा लेखा परीक्षण	४,०३१	८.५०	ला.ना.
क) शासकीय/निमशासकीय कार्यालयांच्या इमारतींमध्ये ऊर्जा संवर्धन पथदर्शी प्रकल्प राबविणे	१३२	१४.४८	११,८७४.०५
ड) महानगरपालिका/नगरपालिकांमध्ये ऊर्जा संवर्धन संयंत्रे बसविणे	४०	२.४३	१,९९२.६१
ब्युरो ऑफ एनर्जी इफीसीएन्सी अंतर्गत योजना			
अ) आदर्श ऊर्जा कार्यक्षम ग्राम मोहीम	३३	१.४२	१,१६५.४६
ब) शासकीय शाळांमध्ये ऊर्जा कार्यक्षम उपक्रम राबविणे	४६४	२.२९	१,८७६.५९
क) शासकीय/निमशासकीय रुग्णालयांमध्ये ऊर्जा संवर्धन पथदर्शी प्रकल्प राबविणे	४१	०.३१	२७३.३४
ड) नगरपालिकांमध्ये ऊर्जा संवर्धन पथदर्शी प्रकल्प राबविणे	२०	१.४९	१,२२९.०६
इ) शासकीय इमारतींमध्ये ऊर्जा संवर्धन पथदर्शी प्रकल्प राबविणे	२२	०.९०	७४१.८२
ई) ऊर्जा क्लब	५३३	ला.ना.	ला.ना.
वारा मापन केंद्रे	४१४	ला.ना.	ला.ना.
शासकीय इमारतीतील सौर ऊर्जा प्रकल्प	२,१२०	५२.८०	४४,७०३.००
जैविक कांडी कोळसा (ब्रिक्वेटींग) प्रकल्प	२०९	ला.ना.	ला.ना.
प्रदर्शने	३५५	ला.ना.	ला.ना.

आधार: महाऊर्जा　　ला.ना. लागू नाही

ऊर्जेचे इतर प्रकार

पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू

९.१४ राज्यात पाईपद्वारे नैसर्गिक वायू (पीएनजी) जोडणी व कॉम्प्रेस्ड नैसर्गिक वायू (सीएनजी) केंद्रे याकरिता महानगर गॅस मर्या., महाराष्ट्र नॅचरल गॅस मर्या. आणि गॅस ॲथॉरीटी ऑफ इंडिया मर्या. (गेल) या यंत्रणा कार्यरत आहेत. पीएनजी जोडणी व सीएनजी स्टेशन यांची माहिती तक्ता ९.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१४ पीएनजी जोडणी व सीएनजी स्टेशन यांची माहिती

तपशील	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
सीएनजी स्टेशन (संख्या)	५७१	४,४३३	७४१	५,६६६	९६४	६,८६१
सीएनजी विक्री ('००० मे.टन)	८११.७	३,९६८.०	१,०२२.३	५,१०२.७	१,१३०.१	५,६६१.१
पीएनजी जोडणी ('०००)	२,३३२.६	९,३५०.७	२,८४६.१	११,०८३.६	३,६२३.५	१२,९८२.६
घरगुती	२,३२७.४	९,३०२.६	२,८४०.६	११,०२९.२	३,६१७.६	१२,९२२.५
औद्योगिक	०.५	१३.२	०.९	१६.६	१.०	१८.८
वाणिज्यिक	४.७	३४.९	४.७	३७.८	४.९	४१.४

आधार: पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, केंद्र शासन

पेट्रोलियम उत्पादनांचा वापर

९.१५ पेट्रोलियम उत्पादनांच्या वापरामध्ये देशात गुजरात नंतर (१०.५ टक्के) राज्याचा (९.४ टक्के) दुसऱ्या क्रमांक आहे. प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांच्या वापराचा तपशील तक्ता ९.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.१५ प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांचा वापर

('००० मे. टन)

पेट्रोलियम उत्पादने	२०२२-२३		२०२३-२४*	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
नाफ्था	३२८	१२,१२७	३७७	१३,८६४
द्रवरुप पेट्रोलियम गॅस (एलपीजी)	३,३६४	२८,५०४	३,४२६	२९,६५०
मोटर स्पिरीट/गॅसोलिन (एमएस)	३,८१५	३४,९७६	४,०६८	३७,२१९
उच्च दर्जाचे केरोसिन (एसकेओ)	६	४९०	४	४७९
एव्हीएशन टर्बाईन इंधन (एटीएफ)	१,१२५	७,३७८	१,४६८	८,२४७
हाय स्पीड डिझेल (एचएसडी)	९,२९१	८५,९००	९,९३१	८९,६५३
कमी प्रतीचे डिझेल (एलडीओ)	१०७	७२६	१२२	७८३
फर्नेस ऑईल (एफओ)	६६७	६,१८५	५४६	५,६४५
हॉट हेवी स्टॉक (एचएचएस)/ लो सल्फर हेवी स्टॉक (एलएसएचएस)	१५४	७७३	१८७	८७३
लुब्रीकंट/वंगण	४५०	३,७३७	४८७	४,०७६
डांबर	५८६	८,०४१	६१७	८,८३८
इतर	१,०५९	३४,१८५	८०२	३३,९४३
एकूण	**२०,९५१**	**२,२३,०२२**	**२२,०३५**	**२,३३,२७०**

आधार : पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, केंद्र शासन * अस्थायी

९.१५.१ उच्च दर्जाचे केरोसिन (एसकेओ)/ कमी प्रतीचे डीझेल ऑईल (एलडीओ) वितरक आणि एसकेओ/एलडीओ किरकोळ विक्री केंद्रे यांचा तपशील तक्ता ९.१६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.१६ एसकेओ/ एलडीओ वितरक आणि एसकेओ/एलडीओ किरकोळ विक्री केंद्रे

तपशील	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
एसकेओ/एलडीओ वितरक (संख्या)	७५२	६,४३६	७८६	६,४१४	७८६	६,३४४
एसकेओ/एलडीओ किरकोळ विक्री केंद्रे (संख्या)	७,६६७	८३,०२७	८,०४५	८६,८५५	८,३५८	९०,०८४
सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी एसकेओ चे वाटप ('००० मे. टन)	२२	१,३८८	१३	९६८	६	७५६
सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी एसकेओ ची उचल ('००० मे. टन)	१२	१,२९२	३	३०८	१	२९८

आधार: पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, केंद्र शासन

९.१५.२ द्रवरूप पेट्रोलियम गॅस (एलपीजी) ग्राहक आणि वितरक यांचा तपशील तक्ता ९.१७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.१७ एलपीजी ग्राहक आणि वितरक यांचा तपशील

तपशील	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
एलपीजी सक्रिय घरगुती ग्राहक (लाख)	२९९	३,०५३	३०४	३,१४०	३११	३,२४२
एलपीजी वितरक (संख्या)	२,२१९	२५,२६९	२,२३१	२५,३८६	२,२३७	२५,४८१
स्वयं एलपीजी वितरण केंद्रे (संख्या)	८३	७१६	५९	६४०	२७	४६८
बॉटलिंग प्लांट्स (संख्या)	२०	१९९	२२	२०८	२२	२१०
बॉटलिंग क्षमता (प्रति वर्ष हजार मे. टन)	२,३७०	२१,५७३	२,६१०	२२,२२५	२,६७०	२२,८४३

आधार: पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, केंद्र शासन

९.१६ **प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना:** सन २०१६-१७ पासून तीन वर्षांच्या कालावधीत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील पाच कोटी महिलांना एलपीजी जोडण्या देण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली. राज्यात डिसेंबर, २०२४ पर्यंत एकूण ५२.२ लाख एलपीजी जोडणी प्रदान करण्यात आले असून त्यापैकी ४४.१ लाख एलपीजी जोडण्या या योजनेंतर्गत देण्यात आल्या आहेत. केंद्र शासनाने दि. १० ऑगस्ट, २०२१ रोजी उज्ज्वला २.० योजना सुरु केली आहे. या योजनेच्या आधीच्या टप्प्यात समाविष्ट होऊ न शकलेल्या अल्प उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना ठेव मुक्त एलपीजी जोडणी देण्याचे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. उज्ज्वला २.० अंतर्गत ठेव मुक्त एलपीजी जोडणी सोबतच लाभार्थ्यांना पहिले सिलिंडर व गॅस शेगडी मोफत देण्यात येते. राज्यात डिसेंबर, २०२४ पर्यंत उज्ज्वला २.० योजनेअंतर्गत सुमारे आठ लाख एलपीजी जोडण्या देण्यात आल्या आहेत.

वाहतूक व दळणवळण

९.१७ सुलभ व किफायतशीर वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था अखंडित जोडणी व शाश्वत आर्थिक वाढीसाठी आवश्यक आहे. वाहतूक व्यवस्थेमध्ये रस्ते, रेल्वे, जलमार्ग आणि हवाईमार्ग यांचा समावेश होतो तर दळणवळण व्यवस्थेमध्ये टपाल सेवा, दूरध्वनी, भ्रमणध्वनी, इंटरनेट सेवा इत्यादी प्रमुख संपर्क माध्यमे आहेत. वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रातील नाविन्यता व संशोधनामुळे राज्यात सुलभ सेवा प्रदानता व विस्तृत बाजारपेठ उपलब्ध होते.

भूपृष्ठ वाहतूक

९.१८ **रस्त्यांचे जाळे:** रस्त्यांच्या जाळयामध्ये महामार्ग, जिल्हा रस्ते, ग्रामीण रस्ते व शहरांतर्गत रस्ते यांचा समावेश आहे. राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी (इतर यंत्रणांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी वगळता) मार्च, २०२४ अखेर ३.२८ लाख किमी होती. राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील राज्यातील रस्त्यांची प्रकारानुसार लांबी तक्ता ९.१८ मध्ये तर त्याची समयमालिका परिशिष्ट ९.२ मध्ये दिली आहे. जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण परिशिष्ट ९.३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ९.१८ राज्यातील रस्त्यांची प्रकारानुसार लांबी (राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील)

(दि.३१ मार्च रोजी)

वर्ष	रस्त्यांची लांबी (किमी)						एकूण
	राष्ट्रीय महामार्ग	प्रमुख राज्य महामार्ग	राज्य महामार्ग	प्रमुख जिल्हा रस्ते	इतर जिल्हा रस्ते	ग्रामीण रस्ते	
२०२०-२१	१८,०८९	२,९००	२९,३८८	६८,३५०	४६,४०८	१,५७,९८०	३,२३,११५
२०२१-२२	१८,३६६	२,६२२	२९,२६५	६८,५३५	४५,३७१	१,५९,७१४	३,२३,८७३
२०२२-२३	१८,३६६	२,७१६	३०,४६५	७१,५७४	४३,२२९	१,५९,१३९	३,२५,४८९
२०२३-२४*	१८,३६६	२,६९२	३०,९२२	७४,१७८	४३,२२९#	१,५९,१३९#	३,२८,५२६

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही # रस्त्यांची लांबी मार्च, २०२३ अखेर *अस्थायी

आधार : सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

९.१८.१ वनविभागाच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी मार्च, २०२४ अखेर १५,७६०.६८ किमी होती.

९.१९ **केंद्रीय रस्ते निधी योजना:** राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य रस्ते (आंतरराज्य जोडणारे व आर्थिक दृष्ट्या महत्वाचे), ग्रामीण रस्ते यांचा विकास व देखभाल दुरुस्ती करणे तसेच रेल्वे रुळ ओलांडण्यासाठी रेल्वे रुळावरील उड्डाण पूल व भुयारी मार्ग बांधणे आणि कर्मचारी नसलेल्या रेल्वे क्रॉसिंगच्या ठिकाणी आवश्यक ती सुरक्षा यंत्रणा उभारणे यासाठी केंद्र शासन सन २००१-०२ पासून केंद्रीय रस्ते निधी योजना राबवित आहे. केंद्रीय रस्ते निधी योजने अंतर्गत राज्यातील १,५६२ मंजूर कामांपैकी मार्च, २०२४ अखेर ७५ टक्के कामे पूर्ण झाली आहेत.

९.२० **प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना:** केंद्र शासनाकडून सन २००० मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेचा उद्देश ग्रामीण भागात ५०० व अधिक (आदिवासी भागात २५० व अधिक) लोकसंख्या असलेल्या तसेच रस्त्याने न जोडलेल्या वस्त्यांना बारमाही रस्त्यांनी जोडणे असा होता. ग्रामीण व्यापारी केंद्राच्या वाढीस सहाय्यकारी अशा आर्थिक दृष्ट्या महत्वाच्या निवडक ग्रामीण रस्त्यांची दर्जोन्नती करणे या उद्देशाने सन २०१३ मध्ये केंद्र शासनाने प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना टप्पा-२ सुरू केली. माध्यमिक शाळा, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि बाजार समिती केंद्रे यांना जोडणाऱ्या रस्त्यांची दर्जोन्नती करणे या उद्देशाने केंद्र शासनाने सन २०१९ मध्ये प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना टप्पा-३ सुरू केली. माहे डिसेंबर, २०२४ अखेर प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजने अंतर्गत रस्त्यांनी जोडलेल्या वस्त्यांची संख्या १,८२२ होती. प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत बांधलेल्या व दर्जोन्नती केलेल्या रस्त्यांची लांबी तक्ता ९.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१९ प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत बांधलेल्या व दर्जोन्नती केलेल्या रस्त्यांची लांबी

(डिसेंबर,२०२४ पर्यंत)

टप्पा	मंजूर रस्त्यांची लांबी (किमी)	काम पूर्ण झालेल्या रस्त्यांची लांबी (किमी)	खर्च (₹ कोटी)
टप्पा - १	२४,२१०.८७	२४,१६७.८०	७,२४१.२१
टप्पा - २	२,५८५.९१	२,५८५.९१	१,४३७.३२
टप्पा - ३	६,४५९.०३	३,०१२.४२	२,६५१.२१
एकूण	**३२,२५५.८१**	**२९,७६६.१३**	**११,३२९.७४**

आधार : ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

९.२१ **मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना:** प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेत समाविष्ट नसलेल्या, रस्त्यांनी न जोडलेल्या वस्त्यांना जोडणे व अस्तित्वात असलेल्या ग्रामीण रस्त्यांची दर्जोन्नती करणे याकरिता सन २०१५-१६ पासून राज्यात मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना राबविण्यात येत आहे. सन २०२१-२२ पासून राज्यातील इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्त्याची दर्जोन्नती करण्यासाठी मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना टप्पा २ राबविण्यात येत आहे. मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत बांधलेल्या व दर्जोन्नती केलेल्या रस्त्यांची लांबी तक्ता ९.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२० मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत बांधलेल्या व दर्जोन्नती केलेल्या रस्त्यांची लांबी

(डिसेंबर, २०२४ पर्यंत)

टप्पा	मंजूर रस्त्यांची लांबी (किमी)	काम पूर्ण झालेल्या रस्त्यांची लांबी (किमी)	खर्च (₹ कोटी)
टप्पा-१	३०,९२२	२९,५२०	२०,१८०.००
टप्पा-२	९,९९५	१,१२०	१,८३३.००

आधार : ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

९.२२ **भारतमाला परियोजना:** केंद्र शासनाद्वारे २०१५ पासून भारतमाला परियोजना हा पायाभूत सुविधांविषयक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. आर्थिक कॉरिडॉर, आंतरराज्य जोडमार्ग, फीडर मार्ग, राष्ट्रीय जोडमार्ग, सीमा व आंतरराष्ट्रीय जोडरस्ते, सागरतट व बंदरे जोडरस्ते, हरितक्षेत्र महामार्ग यांच्या विकासातून अस्तित्वात असलेल्या पायाभूत सुविधांमधील त्रुटी दूर करून देशातील मालवाहतूक व प्रवासी वाहतूकीची कार्यक्षमता वाढविणे हे भारतमाला परियोजनेचे उद्दिष्ट आहे. राज्यामध्ये या कार्यक्रमा अंतर्गत ₹ ४६,७५२ कोटी किंमतीच्या ४० प्रकल्पांचे काम सुरू असून संत तुकाराम पालखी मार्ग, संत ज्ञानेश्वर पालखी मार्ग, वडोदरा- मुंबई जलदगती महामार्ग यांचा समावेश आहे.

९.२३ **महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाचे प्रकल्प:** राज्यातील रस्ते व संलग्न पायाभूत सुविधांचा प्रामुख्याने खाजगी सहभागाच्या माध्यमातून विकास करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली असून महामंडळाद्वारे रस्ते प्रकल्प, उड्डाणपूल प्रकल्प, टोल वसुली अधिकार, इत्यादी कामे केली जातात. महामंडळाने हाती घेतलेले बहुतांश प्रकल्प 'बांधा, वापरा व हस्तांतरित करा' या तत्वावर आहे. राज्य रस्ते विकास महामंडळाच्या सुरु असलेल्या प्रकल्पांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२१ महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाच्या सुरु असलेल्या प्रकल्पांची सद्य:स्थिती

(डिसेंबर, २०२४ पर्यंत)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्पाची अंदाजित किंमत (₹ कोटी)	खर्च (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष
वर्सोवा - वांद्रे सागरी सेतू प्रकल्प	१८,१२०.९६	३,६०२.५५	२०२८-२९
मुंबई - पुणे द्रुतगती महामार्गाचे आवर्धन	७,१५५.००	७,५६०.४४	२०२४-२५
हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृध्दी महामार्ग	६३,२६४.००	६४,७५५.००	२०२४-२५
पुणे चक्राकार वळण रस्ता	४२,२७७.७०	६,२४२.६३	२०२६-२७
ठाणे खाडी पूल- टप्पा तीन	७७५.५८	७२४.००	२०२४-२५
विरार - अलिबाग बहुउद्देशीय वाहतूक मार्ग	६६,२५३.२५	३,४३८.१९	२०२६-२७
रेवस - रेडी किनारी रस्ता	२७,२९०.००	४४७.७३	२०२६-२७
कोकण हरित महामार्ग	७१,२९८.००	१६.३९	२०२८-२९
जालना - नांदेड महामार्ग	२४,७०२.९२	९५८.५५	२०२६-२७
नागपूर - गोंदिया प्रवेश नियंत्रित शिघ्र संचार द्रुतगती महामार्ग	२१,६७०.०३	२८.९४	२०२७-२८
भंडारा - गडचिरोली प्रवेश नियंत्रित शिघ्र संचार द्रुतगती महामार्ग	१२,५८६.६२	७६.०८	२०२७-२८
नागपूर - चंद्रपूर प्रवेश नियंत्रित शिघ्र संचार द्रुतगती महामार्ग	२१,७०२.३३	०.६३	२०२७-२८
पुणे - नाशिक औद्योगिक द्रुतगती महामार्ग	-	१.७२	उ.ना.
पुणे ते औरंगाबाद ग्रीनफिल्ड द्रुतगती मार्ग	-	३.४४	उ.ना.
नागपूर - गोवा महाराष्ट्र शक्तीपीठ महामार्ग	-	४३.८६	उ.ना.

आधार : महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ

उ.ना. - उपलब्ध नाही.

९.२३.१ **हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृध्दी महामार्ग:** हा महामार्ग (७०१ किमी लांब व १२० मी रुंद) मुंबई आणि नागपूरला जोडणारा आठ पदरी द्रुतगती महामार्ग असून १० जिल्हे, २६ तालुके व ३९२ गावांमधून जात आहे व त्याद्वारे २४ जिल्हे जोडले आहेत. राज्य व राष्ट्रीय महामार्ग एकत्र येणाऱ्या २४ ठिकाणी कृषी समृध्दी केंद्रांचा विकास करण्याचे प्रस्तावित आहे. हा महामार्ग औद्योगिक ठिकाणांना (बुटीबोरी, वर्धा, अमरावती, जालना, चिकलठाणा, शेंद्रा, वाळूज व सिन्नर) तसेच पर्यटन स्थळे व तीर्थक्षेत्रे (सेवाग्राम, कारंजा(लाड), लोणार, सिंदखेडराजा, वेरुळ व शिर्डी) यांना जोडतो. माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत या महामार्गाचे सुमारे ९९ टक्के काम पूर्ण झाले असून ₹ ६४,७५५ कोटी खर्च झाला. एकूण मार्गापैकी नागपूर ते इगतपुरी (सुमारे ६२५ किमी) मार्ग वाहतूकीसाठी खुला करण्यात आला. उर्वरित सुमारे ७६ किमी मार्ग फेब्रुवारी,२०२५ अखेर पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.

९.२४ **मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाचे प्रकल्प:** मुंबई महानगर प्रदेशात मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हयांचे संपूर्ण क्षेत्र आणि ठाणे, रायगड व पालघर जिल्हयांतील काही भाग समाविष्ट आहे. या महानगर प्रदेशात नऊ महानगरपालिका, नऊ नगरपरिषदा, एक नगरपंचायत, ४४ गणना शहरे आणि सुमारे १,४२५ गावे अशा एकूण ६,३२८ चौ. किमी क्षेत्राचा समावेश आहे. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने मुंबई महानगर प्रदेशात विविध पायाभूत सुविधा प्रकल्प हाती घेतले आहेत. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणामार्फत सुरु असलेल्या वाहतूक प्रकल्पांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२२ मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणामार्फत सुरु असलेल्या वाहतूक प्रकल्पांची सद्य:स्थिती

(दि. ३० नोव्हेंबर, २०२४ रोजी)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची किंमत (₹ कोटी)	खर्च (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	सद्य:स्थिती
विस्तारित मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प:					
टप्पा - एक, दोन व तीन: रस्ते व उड्डाणपूल	२००७	१०,७९३.४२$	७,६३१.७९	-	काम प्रगतीपथावर
बाह्य रस्ते विकास योजना	२०१४	१,७३०.००	१,१०१.१३	२०२५	काम प्रगतीपथावर
सांताक्रूज-चेंबूर लिंक रोड कुर्ला ते वाकोला टप्पा एक	२०१६	६६९.५३	७०४.९५	२०२५	९५ टक्के काम पूर्ण
भारत डायमंड बोर्स ते वाकोला जंक्शन टप्पा दोन (सांताक्रूज चेंबूर लिंक रोड विस्तारांतर्गत)	२०१७	१९६.००	२६१.४१	२०२५	९५ टक्के काम पूर्ण
कलानगर जंक्शन, वांद्रे(पूर्व) येथे उड्डाणपुल मार्ग बांधणे	२०१७	१०३.७३	१०३.०८	२०२४	प्रकल्पाचे तीन आर्म (बी, सी, डी) आहेत. आर्म बी व सी वाहतूकीस खुले, आर्म डी चे काम पूर्ण
पुर्व द्रुतगती महामार्गावरील छेडानगर जंक्शन, घाटकोपर (पूर्व) येथे वाहतूक सुधार	२०१८	२२३.८५	२४६.०४	२०२४	९६ टक्के काम पूर्ण
ठाणे शहरातील टिकुजीनी वाडी ते संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान, बोरीवली सहापदरी भुयारी मार्ग	२०२३	१६,६००.४०	२,३९६.००	२०२८	काम प्रगतीपथावर
शिवडी ते वरळी उन्नत जोडमार्ग प्रकल्प	२०२१	१,०५१.८६	१,१४५.२२	२०२६	५८ टक्के काम पूर्ण
वर्सोवा- विरार सागरी सेतू प्रकल्प	-	६३,४२६.००	२४.५५	-	डिपीआरचे काम प्रगतीपथावर
मुंबई शहरातील ऑरेंज गेट, पूर्व मुक्त मार्ग ते मरीन ड्राईव्ह, सागरी किनारा मार्गाच्या दरम्यान वाहतुकीच्या दळणवळणासाठी भुयारी मार्गाचे बांधकाम	२०२४	८,७४२.००	१६.७६	२०२८	काम प्रगतीपथावर

$ प्रकल्प खर्चात इतर कामांच्या खर्चाचा समावेश डिपीआर-सविस्तर प्रकल्प अहवाल

आधार: मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण

९.२५ **मुंबई किनारी रस्ता प्रकल्प (दक्षिण):** बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा प्रिन्सेस स्ट्रीट उड्डाणपुल ते वांद्रे वरळी सी लिंकचे वरळी टोक असा तीन वळणमार्ग असलेला १०.५८ किमी लांबीच्या मुंबई किनारी रस्त्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. प्रकल्पाची एकूण अंदाजित किंमत ₹ १३,९८३.८३ कोटी आहे. माहे जानेवारी, २०२५ पर्यंत प्रकल्पाचे ९५ टक्के काम पूर्ण झाले असून ₹ १२,२१२ कोटी खर्च झाला. या प्रकल्पातील दक्षिणेकडील वांद्रे वरळी सागरी सेतू ते प्रिंसेस स्ट्रीट उड्डाणपूल व उत्तरेकडील मरीन ड्राईव्ह ते वांद्रे वरळी सागरी सेतू हे मार्ग वाहतुकीसाठी जानेवारी, २०२५ पासून खुले करण्यात आले.

सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सुविधा

९.२६ महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ (मरामापम): हे महामंडळ राज्यातील तसेच लगतच्या इतर राज्यातील जनतेस प्रवासी सेवा पुरविते. मरामापम तर्फे बस सुविधा पुरविण्यात आलेल्या गावांची आणि लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता ९.२३ मध्ये दिली आहे तर वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२३ मरामापम तर्फे बस सुविधा पुरविण्यात आलेल्या गावांची आणि लोकसंख्येची टक्केवारी

बस सेवा	सुविधा पुरविण्यात आलेल्या गावांची टक्केवारी		सुविधा पुरविण्यात आलेल्या लोकसंख्येची टक्केवारी	
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४
थेट	७७.४	७७.४	९२.४	९२.३
३ किमी पर्यंत	१४.७	१४.८	५.३	५.४
३ ते ५ किमी पर्यंत	४.५	४.५	१.४	१.३
५ किमी पेक्षा अधिक	३.४	३.३	१.०	१.०

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

तक्ता ९.२४ मरामापम ची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब	परिमाण	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
ताब्यात असलेली एकूण वाहने	संख्या	१५,६१८	१५,७६०	१५,५६०
मार्गस्थ बसगाड्यांची प्रतिदिन सरासरी संख्या	संख्या	१३,३१६	१४,१६०	१४,४१६
एकूण कर्मचारी (दि. ३१ मार्च रोजी)	संख्या	८९,२८३	८७,६३९	८८,५४५
प्रतिदिन सरासरी सार्थ किमी	लाख	४५.५४	४९.५४	५१.०१
वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी संख्या	लाख	४३.७८	५५.४९	५८.६९
वाहन उत्पादकता	किमी	२९१.५८	३१४.३४	३२७.८४
चालक-वाहक उत्पादकता	किमी	२१८.२१	२१९.९४	२२३.००
प्रति वाहन कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण (मार्गस्थ वाहनांच्या आधारे)	-	६.७०	६.२४	६.१४
सरासरी आसन क्षमता	संख्या	४२.७०	४२.७१	४२.८६
भारमान (सवलतींच्या रकमा वगळून)	टक्के	४९.४	४६.७	४५.८
भारमान (सवलतींच्या रकमेसह)	टक्के	६७.७	८३.७	८४.३

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ + डिसेंबर पर्यंत

९.२६.१ नियमित वाहतुकी शिवाय मरामापम यात्रा व नैमित्तिक करार तत्वावर विशेष वाहतूक सेवा पुरविते. मरामापम ची यात्रा व नैमित्तिक करारांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२५ मरामापम ची यात्रा व नैमित्तिक करारांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

विवरण	यात्रा		नैमित्तिक करार					
			२०२३-२४			२०२४-२५+		
	२०२३-२४	२०२४-२५+	सवलतीत	सवलती शिवाय	एकूण	सवलतीत	सवलती शिवाय	एकूण
सार्थ किमी (लाख)	१८९.४९	१५४.१३	१४६.७६	१३४.५१	२८१.२७	६२.२१	१६९.७५	२३१.९६
उत्पन्न (₹ कोटी)	९०.७४	७९.९४	४३.३५	७९.१८	१२२.५३	१८.३३	१३०.७४	१४९.०७

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही + डिसेंबर पर्यंत

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.२६.२ विद्यार्थी, महिला, वरिष्ठ नागरिक (६५ वर्षांवरील वयाचे), कर्करोग रुग्ण, स्वातंत्र्यसैनिक, इत्यादी प्रवाशांना मरामापम बस भाड्यात विविध सवलती देते व सवलतीच्या रकमेची प्रतिपूर्ती राज्य शासनाकडून केली जाते. सन २०२३-२४ मध्ये सवलतीची रक्कम ₹ ४,१३७.६२ कोटी होती. अपघातांची संख्या व मरामापमने दिलेली भरपाई तक्ता ९.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२६ अपघातांची संख्या व मरामापमने दिलेली भरपाई

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
अपघात (संख्या)	३,०१४	३,३८१	२,७०४
मृत व्यक्ती (संख्या)	३४३	४२१	३५४
जखमी व्यक्ती (संख्या)	३,५८४	२,८१८	३,४६५
दर लाख किमी मागे अपघात दर	०.१८	०.१९	०.१९
अपघातस्थळी अदा केलेली रक्कम (₹ कोटी)	०.८१	१.७६@	-
अंतिम भरपाई (₹ कोटी)	८७.७१	८५.२२@	-

@ अलेखापरिक्षीत + डिसेंबर पर्यंत

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.२६.३ **महिला सन्मान योजना:** राज्यात मार्च २०२३ पासून मरामापमच्या बसमधून राज्यांतर्गत प्रवास करणाऱ्या महिला प्रवाशांकरिता राज्य शासनाने महिला सन्मान योजना सुरु केली आहे. या योजने अंतर्गत महिला प्रवाशांना तिकिटांमध्ये ५० टक्के सवलत (शहरी वाहतूक वगळून) देण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत योजना सुरु झाल्यापासून डिसेंबर, २०२४ पर्यंत मरामापमला ₹ ३,११०.२१ कोटी सवलतीच्या रकमेची प्रतिपूर्ती प्राप्त झाली आहे.

९.२६.४ **मरामाप तर्फे मालवाहतूक:** माहे मे, २०२० पासून या महामंडळाने मालवाहतूक सेवेचा प्रारंभ केला असून १,१३० वाहने मालवाहतुकीस उपलब्ध करुन दिली. माहे मार्च, २०२४ अखेर महामंडळाने सुमारे १९.०८ लाख मे. टन तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत सुमारे ०.७५ लाख मे. टन मालवाहतूक केली आहे.

९.२७ **शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक:** मरामापम मार्फत रत्नागिरी शहर व सांगली - मिरज कुपवाड महानगरपालिका क्षेत्र, बृहन्मुंबई मध्ये बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम (बेस्ट), पुणे व पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका क्षेत्रात पुणे महानगर परिवहन महामंडळ मर्यादित आणि उर्वरित १३ शहरात संबंधित महानगरपालिका/ नगरपरिषदा प्रवासी वाहतूक सेवा पुरवितात. शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सेवा विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२७ शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सेवा विषयक सांख्यिकी

(दि. ३१ मार्च, रोजी)

वाहतूक सेवा पुरविणारी यंत्रणा	मार्गस्थ वाहनांची प्रतिदिन सरासरी संख्या		प्रतिदिन सरासरी प्रवासी वाहतूक (लाख)		प्रतिदिन सरासरी सार्थ वाहतूक (लाख किमी)	
	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४	२०२३	२०२४
मरामापम (शहर वाहतूक)	८५	७४	०.२६	०.३१	०.११	०.१३
बेस्ट	३,२५७	२,९०२	२९.१७	२९.३६	५.१४	४.६८
पुणे महानगर परिवहन महामंडळ मर्यादित	१,६०३	१,६५८	११.२०	१२.०७	३.५१	३.३९
नवी मुंबई मनपा परिवहन	३६२	३५४	२.०८	२.०१	०.८१	०.७९
नागपूर मनपा परिवहन	३२४	३६७	१.१४	१.१६	०.६३	०.७५
ठाणे मनपा परिवहन	२६७	३०८	२.४२	१.८४	०.४४	०.४९
वसई-विरार मनपा परिवहन	९२	१००	०.४६	०.५५	०.१४	०.१५
कोल्हापूर मनपा परिवहन	६४	६२	०.४८	०.३६	०.१५	०.१४
सोलापूर मनपा परिवहन	१५	२१	०.०२	०.०४	०.०१	०.०१
कल्याण-डोंबिवली मनपा परिवहन	५८	६३	०.३६	०.४१	०.१०	०.११
मिरा-भाईंदर मनपा परिवहन	६७	७५	०.७०	०.८३	०.१५	०.१५
अमरावती मनपा परिवहन	१७	१२	०.१८	०.१३	०.०२	०.०१
खोपोली नगरपरिषद परिवहन	४	५	०.०२	०.०२	नगण्य	०.०१
लातूर मनपा परिवहन	१८	१६	०.१५	०.१२	०.०३	०.०३
अहिल्यानगर मनपा परिवहन	१५	१५	०.०८	०.०७	०.०३	०.०३
नाशिक मनपा परिवहन	२४०	२४४	०.७५	०.६६	०.५३	०.४५

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ, बेस्ट, पुणे महानगर परिवहन महामंडळ व संबधित महानगरपालिका / नगरपरिषद

मोटार वाहने

९.२८ राज्यात दि. १ जानेवारी, २०२५ रोजी मोटार वाहनांची एकूण संख्या ४.८८ कोटी होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत सुमारे ५.९ टक्क्यांनी जास्त आहे. माहे डिसेंबर, २०२४ अखेर राज्यात ६,४४,७७९ बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहनांची नोंदणी झाली आहे. राज्यात दि. १ जानेवारी, २०२५ रोजी रस्त्यांवरील (राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभाली खालील) प्रति किमी वाहनांची सरासरी संख्या १४९ होती. राज्यातील मोटार वाहनांची संख्या तक्ता ९.२८ मध्ये आणि त्याची समयमालिका परिशिष्ट ९.४ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.१० : राज्यातील नोंदणीकृत बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहने

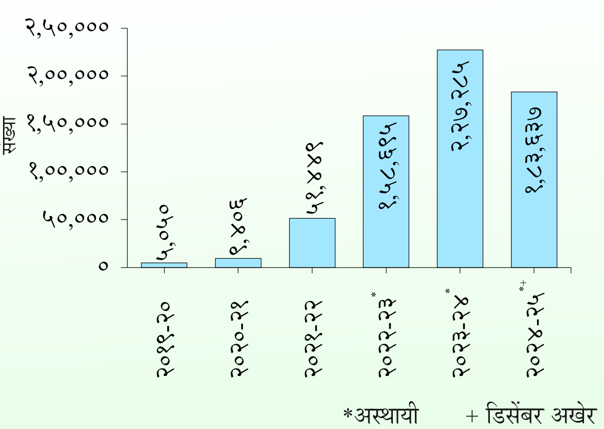

तक्ता ९.२८ राज्यातील मोटार वाहनांची संख्या

('०००)

वाहन प्रकार	दि. १ जानेवारी रोजी					
	महाराष्ट्र			बृहन्मुंबई		
	२०२४*	२०२५*	शेकडा बदल	२०२४*	२०२५*	शेकडा बदल
दुचाकी (मोटार सायकली, स्कूटर्स, मोपेड्स)	३३,३२३.५३	३५,४४२.९५	६.४	२,८००.३६	२,९९८.३१	७.१
ऑटो रिक्षा	१,१६३.०२	१,२२२.८४	५.१	२४१.५६	२४८.७१	३.०
हलकी मोटार वाहने (कार, जीप्स, स्टेशन वॅगन्स व टॅक्सी)	७,१००.७१	७,६५०.०६	७.७	१,५२५.५८	१,६३२.६२	७.०
बसेस$	१७४.३१	१८४.७८	६.०	२२.६६	२४.४९	८.०
माल मोटारी$$	२,२६५.२०	२,४१४.३४	६.६	१२८.७१	१४१.६०	१०.०
ट्रॅक्टर	१,१६१.२१	१,२४७.६२	७.४	०.४२	०.६८	६२.२
ट्रेलर	४८३.८४	४९८.८५	३.१	०.३३	०.४०	१८.६
रूग्णवाहिका	२२.५१	२४.४२	८.५	२.२५	२.४८	१०.१
इतर	११९.८०	१३९.२१	१६.२	७.५५	९.१८	२१.६
एकूण	**४५,८१४.१२**	**४८,८२५.०७**	**६.६**	**४,७२९.४२**	**५,०५८.४७**	**७.०**

$ स्टेज कॅरेजेस, कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस, शालेय बसेस व सार्वजनिक सेवा वाहने * अस्थायी

$$ आर्टीक्युलेटेड/मल्टी एक्सल वाहने, ट्रक्स व लॉरीज, टँकर्स, डिलीव्हरी व्हॅन्स (तीन व चार चाकी), इत्यादी

टिप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

९.२८.१ वाहन चालक अनुज्ञप्ती आणि वाहन नोंदणी प्रमाणपत्र स्मार्ट कार्ड स्वरुपात अनुक्रमे सारथी व वाहन प्रणालीद्वारे दिले जातात. माहे डिसेंबर, २०२४ अखेर राज्यात मोटार वाहने चालविण्याच्या वैध अनुज्ञप्तींची संख्या ४२८.२० लाख होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत २.२ टक्के वाढ दर्शविते. राज्यात सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत २६.५९ लाख शिकाऊ अनुज्ञप्ती देण्यात आल्या.

रस्ते सुरक्षा

९.२९ राज्यात झालेल्या अपघातांची संख्या प्रति दहा हजार वाहनांमागे सन २०२४ मध्ये सात होती. जनजागृती करण्यासाठी राज्यामध्ये दरवर्षी रस्ते सुरक्षा या संकल्पनेवर आधारित पथनाट्ये आणि व्याख्याने आयोजित करण्यात येतात. रस्ते सुरक्षा उपायांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्यात जानेवारी महिन्यात रस्ता सुरक्षा सप्ताह साजरा करण्यात येतो. राज्यातील रस्ते अपघात आकडेवारी तक्ता ९.२९ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.११ : राज्यातील प्रती दहा हजार वाहनांमागे अपघातांची संख्या

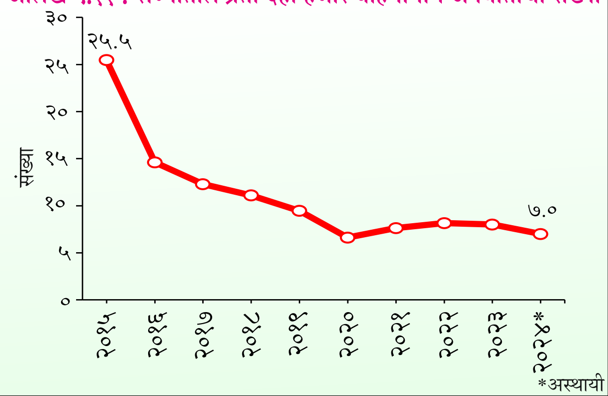

तक्ता ९.२९ राज्यातील रस्ते अपघात आकडेवारी

(संख्या)

वर्ष	अपघात	मृत व्यक्ती	जखमी व्यक्ती
२०२२	३३,३८३	१५,२२४	२७,२३९
२०२३	३५,२४३	१५,३६६	२९,७६४
२०२४*	३६,०८४	१५,३३५	३०,७३०

* अस्थायी

आधार : अतिरिक्त पोलिस महासंचालक (वाहतूक) यांचे कार्यालय गृह विभाग, महाराष्ट्र शासन

९.२९.१ वाहतूक नियमांची अमंलबजावणी करण्याकरिता राज्यात वन स्टेट वन ई-चलान प्रणाली राबविण्यात येत आहे. माहे जानेवारी, २०१९ पासून वाहतूक नियमाचे उल्लंघन करणाऱ्या वाहनचालकांवर आवश्यक कारवाई करण्यासाठी राज्यात सुमारे ६,३०० ई-चलान उपकरणे आणि ९६ इंटरसेप्टर वाहने कार्यरत आहेत. ई-चलान आकडेवारी तक्ता ९.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३० ई-चलान आकडेवारी

वर्ष	एकूण		प्राप्त		अप्राप्त		विना तडजोडपात्र प्रकरणे (लाख)
	चलान (लाख)	रक्कम (₹ कोटी)	चलान (लाख)	रक्कम (₹ कोटी)	चलान (लाख)	रक्कम (₹ कोटी)	
२०२२	१५९.०६	१,२१६.०७	६६.७५	५०३.७५	८९.१४	७१२.३२	३.१७
२०२३	१६४.७८	१,२६५.५४	६१.८२	४४०.६१	९७.३५	८२४.९३	५.६१
२०२४	१६९.०६	१,५३३.९७	४०.०७	२९९.०९	१२७.१५	१,२३४.८९	१.८५

आधार : अतिरिक्त पोलिस महासंचालक (वाहतूक) यांचे कार्यालय गृह विभाग, महाराष्ट्र शासन

रेल्वे

९.३० रेल्वे ही प्रमुख सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था आहे. प्रवासी व मालवाहतूक हे रेल्वे वाहतुकीचे दोन प्रमुख भाग आहेत. दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी राज्यातील लोहमार्गाची कोकण रेल्वेसह एकूण लांबी ६,३१०.९४ किमी असून ती भारतातील एकूण लांबीच्या (६९,१८०.७९ किमी) ९.१ टक्के आहे. राज्यात सुरु असलेल्या मध्य रेल्वेच्या कामांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३१ राज्यात सुरु असलेल्या मध्य रेल्वेच्या कामांची सद्य:स्थिती

(दि. ३० सप्टेंबर, २०२४ रोजी)

मार्गाचे नाव	मार्गाची लांबी (किमी)	प्रकल्पाची एकूण किंमत (₹ कोटी)	भौतिक प्रगती (टक्के)
पुणे - मिरज - लोंढा (दुपदरीकरण)	२८०#	४,८७२.५३	८४
वर्धा - नांदेड, यवतमाळ - पुसद मार्ग (नवीन मार्गिका)	२८४	३,४४५.४८	४७
इटारसी - नागपूर तिसरी मार्गिका	२७९	२,४४९.९१	४२
अहमदनगर - नारायणडोह-बीड-परळी वैजनाथ (नवीन मार्ग)	२६१	४,९४४.९९	९०
दौंड-मनमाड (दुपदरीकरण)	२४८	२,०८१.२७	८७
मनमाड - जळगांव तिसरी मार्गिका	१६०	१,५५२.२४	७५
वर्धा - बल्लारशहा तिसरी मार्गिका	१३२	१,३८४.७२	६७
वर्धा - नागपूर तिसरी मार्गिका	७६	५४०.०२	७२
वर्धा - नागपूर चौथी मार्गिका	७९	६३७.९५	७०
कल्याण - कसारा तिसरी मार्गिका	६७	१,४३२.६१	५०
बारामती - लोणंद फलटण मार्ग (नवीन मार्गिका)	६४	१,८४३.९०	५०$
धुळे (बोरविहीर) - धुळे - नरडाणा	५१	१,१७०.८३	५
सोलापूर - तुळजापूर - उस्मानाबाद	८४	३,२९५.७४	५
इंदोर - मनमाड मालेगाव मार्ग	३६८	१६,३२०.५३	काम प्रगतीपथावर
पुणे - नाशिक	२६५	२,४२५.००	डिपीआर तयार

दक्षिण पश्चिम रेल्वे मार्ग वगळून $ फलटण ते लोणंद मार्ग कार्यान्वित   डिपीआर - सविस्तर प्रकल्प अहवाल

आधार: मध्य रेल्वे

९.३०.१ सन २०२२-२३ व २०२३-२४ मध्ये मध्य रेल्वे कडून अनुक्रमे ७६०.५३ लाख मे. टन व ८३३.९६ लाख मे. टन मालवाहतूक झाली.

९.३१ **मुंबई उपनगरीय रेल्वे:** ही रेल्वे मुंबई महानगर प्रदेश क्षेत्रामधील सार्वजनिक वाहतूकीचे प्रमुख साधन आहे. मुंबईची उपनगरीय रेल्वे यंत्रणा पश्चिम रेल्वे आणि मध्य रेल्वे या दोन विभागीय रेल्वे द्वारे चालविली जाते. हार्बर मार्ग व ट्रान्स हार्बर मार्ग हे मध्य रेल्वेचे भाग आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये दररोज दोन्ही उपनगरीय रेल्वेच्या एकूण २३३ लोकल गाड्यांच्या ताफ्याने (१२ वातानुकुलित लोकलसह) १६२ वातानुकुलित लोकलच्या फेऱ्यासह ३,०९२ फेऱ्यामध्ये दररोज सरासरी ७३.८ लाख प्रवाशांनी वाहतूक केली.

९.३१.१ मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्पातील रेल्वे मार्गाची कामे मुंबई रेल्वे विकास महामंडळ मर्यादित मार्फत करण्यात येतात. मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प टप्पा दोन, तीन व तीन अ मधील प्रकल्पांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३२ मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प टप्पा दोन, तीन व तीन अ मधील प्रकल्पांची सद्य:स्थिती

(दि. ३१ डिसेंबर, २०२४ रोजी)

प्रकल्पाचे नाव	मार्गिकेची लांबी (मार्ग किमी)	अंदाजित किंमत (₹ कोटी)	खर्च (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	भौतिक प्रगती (टक्के)
मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प - २					
मुंबई सेंट्रल - बोरीवली (अतिरिक्त सहावी मार्गिका)	२९.६३	९१८.५३	८७२.८८	मार्च, २०२७	७०
सीएसएमटी - कुर्ला (अतिरिक्त पाचवी व सहावी मार्गिका)	१५.३९	१,३६७.००	५८४.१६	डिसेंबर, २०२६	२८
मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प - ३					
पनवेल - कर्जत मार्गावरील नवीन उपनगरीय कॉरिडॉर	२९.६०	२,७८२.००	१,९१६.१५	डिसेंबर, २०२५	६८
ऐरोली - कळवा (उन्नत) मार्गावरील नवीन उपनगरीय कॉरिडॉर	३.३०	४७६.००	२३३.१४	-	४५
विरार - डहाणू रोड रेल्वे मार्गाचे चौपदरीकरण	६४.००	३,५७८.००	१,३०५.३१	डिसेंबर, २०२६	३०
मध्य व पश्चिम रेल्वेवरील मध्य मार्गावर बेकायदा प्रवेश नियंत्रण	-	५५१.००	५१०.४३	मार्च, २०२५	८८
मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प ३ अ					
कल्याण - बदलापूर (तिसरी व चौथी मार्गिका)	१४.०५	१,५१०.००	४१५.६०	डिसेंबर, २०२६	२५
बोरीवली - विरार (पाचवी व सहावी मार्गिका)	२६.००	२,१८४.००	१४०.७३	डिसेंबर, २०२७	१०
कल्याण - आसनगाव (चौथी मार्गिका)	३२.२२	१,७५९.००	१३३.६१	डिसेंबर, २०२५	४
गोरेगाव - बोरीवली मधील हार्बर मार्गाचा विस्तार	७.०८	८२५.५८	२.११	डिसेंबर, २०२७	काम प्रगतीपथावर

सीएसएमटी - छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस

आधार : मुंबई रेल्वे विकास कॉर्पोरेशन

९.३१.२ दुर्घटना टाळण्यासाठी सुरक्षा विषयक घोषणांव्यतिरिक्त पादचारी पुलाचे बांधकाम, भुयारी मार्ग, उपनगरीय रेल्वे ट्रॅकवरील बेकायदा प्रवेशावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भिंतींचे बांधकाम, बेकायदा प्रवेश ठिकाणे बंद करणे, विद्युत खांबांचे स्थलांतरण करणे, इत्यादी उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत. मुंबई उपनगरीय रेल्वे मार्गावरील अपघाती मृत्यू व जखमींची संख्या तक्ता ९.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३३ मुंबई उपनगरीय रेल्वे मार्गावरील अपघाती मृत्यू व जखमींची संख्या

अपघाताचे कारण	२०२२		२०२३		२०२४	
	मृत्यू	जखमी	मृत्यू	जखमी	मृत्यू	जखमी
रेल्वे रुळ ओलांडतांना	१,११८	२०१	१,२७७	२४१	१,१५१	२३४
रेल्वे व फलाट दरम्यान पडून	३	४	१०	१	१४	१०
रेल्वेमधून पडून	७००	१,०२६	५९०	१,२४१	५७०	१,३२९
रेल्वेच्या खांबाचा धक्का लागून	१२	३१	४	४७	६	३८
अन्य $	६७४	८९३	७०९	९११	७२७	१,०८६
एकूण	**२,५०७**	**२,१५५**	**२,५९०**	**२,४४१**	**२,४६८**	**२,६९७**

$ विजेचा धक्का लागून, आत्महत्या, नैसर्गिक मृत्यू, न्यायवैद्यकीय विश्लेषणासाठी संदर्भित केलेली प्रकरणे, इत्यादींचा समावेश

आधार : मुंबई लोहमार्ग पोलिस आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

मेट्रो रेल्वे प्रकल्प

९.३२ नागरी भागात रस्त्यावरील वाहतूक कोंडी कमी करण्यासाठी आणि उपलब्ध सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेला पर्याय म्हणून मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हाती घेण्यात आला. महानगर क्षेत्रासाठी सुरक्षित, विश्वसनीय, कार्यक्षम, किफायतशीर, प्रवाशांकरिता सुलभ आणि पर्यावरणदृष्ट्या शाश्वत अशा शीघ्र सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेसाठी मुंबई, नवी मुंबई, पुणे आणि नागपूर या शहरात मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत. राज्यातील कार्यान्वित मेट्रो रेल्वे तपशिल तक्ता ९.३४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.३४ राज्यातील कार्यान्वित मेट्रो रेल्वे तपशिल

मेट्रो रेल्वेचे नाव	मार्ग	मेट्रो रेल्वे सुरु झाल्याचे वर्ष	लांबी (किमी)	प्रतिदिन सरासरी प्रवासी संख्या (लाख)
मुंबई मेट्रो रेल्वे	१ वर्सोवा ते घाटकोपर	जून, २०१४	११.४०	५.००
	२अ दहिसर ते डि. एन. नगर	जानेवारी,२०२३	१८.६	१.५२
	७ अंधेरी (पूर्व) ते दहिसर (पूर्व)	जानेवारी,२०२३	१६.५	
नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे-१	सीबीडी बेलापूर ते पेंधर	नोव्हेंबर, २०२३	११.१०	०.१४
नागपूर मेट्रो रेल्वे टप्पा १	उत्तर-दक्षिण कॉरिडॉर -खापरी ते ऑटोमोटिव्ह चौक (ऑरेंज लाईन)	डिसेंबर, २०२२	२०.५४	०.९०
	पूर्व-पश्चिम कॉरिडॉर - लोकमान्य नगर ते प्रजापती नगर (अॅक्वा लाईन)	डिसेंबर, २०२२	१९.४८	
पुणे मेट्रो रेल्वे	कॉरिडॉर एक -पिंपरी चिंचवड ते स्वारगेट (पर्पल लाईन)	सप्टेंबर,२०२४	१७.५३	१.२०
	कॉरिडॉर दोन- वनाज ते रामवाडी (अॅक्वा लाईन)	मार्च, २०२४	१५.७५	

आधार: मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण, महाराष्ट्र मेट्रो रेल्वे कॉर्पोरेशन लिमिटेड, मुंबई मेट्रो वन प्रायव्हेट लिमिटेड

९.३२.१ **मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:** शीघ्र वाहतूक व्यवस्थेवर आधारीत मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हा सार्वजनिक - खाजगी भागीदारी तत्वावर राबविण्यात येत आहे. मुंबई महानगर प्रदेशात सुरु असलेल्या मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.३५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३५ मुंबई महानगर प्रदेशात सुरु असलेल्या मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांची सद्य:स्थिती

मेट्रो लाईन	प्रकल्पाचे नांव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची किंमत (₹ कोटी)	खर्च+ (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	सद्य:स्थिती+
२ ब	डी. एन. नगर - मंडाळे (२३.६ किमी)	२०१८	१०,९८६	५७२५.२९	जून, २०२६	७८ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
३	कुलाबा - वांद्रे - सीप्झ (३३.५ किमी)	२०१६	३७,२७६	३०,५८५.१०	२०२४-२५	९४ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण (टप्पा - १ आरे ते बीकेसी वाहतुकीस खुला)
४	वडाळा - घाटकोपर - ठाणे - कासारवडवली (३२ किमी)	२०१८	१४,५४९	३,७७२.९३	एप्रिल, २०२७	७५ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
४ अ	कासारवडवली - गायमुख (२.७ किमी)	२०१९	९४९	४९७.३१	डिसेंबर, २०२५	८६ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
५	ठाणे - भिवंडी - कल्याण (२३.५ किमी)	२०१९	८,४१७	१,३४०.२५	जून, २०२९	टप्पा १ (ठाणे - भिवंडी) चे ९४ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
६	स्वामी समर्थ नगर - विक्रोळी (१४.५ किमी)	२०१८	६,७१६	२,१३३.१७	डिसेंबर, २०२६	७७ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
९	दहिसर (पु) ते मिरा भाईंदर आणि अंधेरी - छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमानतळ (१३.५ किमी)	२०१९	६,६०७	२,२७०.०४	डिसेंबर, २०२६	६५ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
१०	गायमुख - शिवाजी चौक (मिरा रोड)	-	४,४७६	५.१३	डिसेंबर, २०२७	काम प्रगतीपथावर
११	वडाळा- सीएसएमटी	-	८,७३९	-	-	डिपीआरचे काम प्रगतीपथावर
१२	कल्याण तळोजा	-	५,८६५	१६७.४६	डिसेंबर, २०२७	३ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण

आधार: मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण, मुंबई मेट्रो रेल्वे महामंडळ डिपीआर-सविस्तर प्रकल्प अहवाल + नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत

९.३२.२ **नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:** नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प (टप्पा २) हा केंद्र शासनाने डिसेंबर, २०२२ मध्ये मंजूर केला असून यामध्ये टप्पा १ मधील दोन्ही कार्यान्वित कॉरिडॉरचा विस्तार करण्यात येणार आहे. एकूण ३२ स्थानकांचा समावेश असलेल्या या प्रकल्पाची लांबी ४३.८० किमी आहे. प्रकल्पाची किंमत ₹ ६,७०८ कोटी असून प्रकल्पाचे काम प्रगतीपथावर आहे.

९.३२.३ **पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:** या प्रकल्पाची उत्तर विस्तार मार्गिका पिंपरी चिंचवड ते निगडी (४.४१ किमी उन्नत) केंद्र शासनाने ऑक्टोबर, २०२३ मध्ये मंजूर केली आहे. या प्रकल्पाचा खर्च ₹ ९१०.१८ कोटी असून डिसेंबर, २०२४ पर्यंत प्रकल्पाचे ८ टक्के काम पूर्ण झाले आहे. केंद्र शासनाने सप्टेंबर, २०२४ मध्ये दक्षिण विस्तार मार्गिका स्वारगेट ते कात्रज (५.४६ किमी भूमिगत) मंजूर केली आहे. या प्रकल्पाचा खर्च ₹ २,९५४.५३ कोटी असून प्रकल्पाचे काम प्रगतीपथावर आहे.

मुंबई अहमदाबाद हायस्पीड रेल्वे प्रकल्प

९.३३ केंद्र शासनाने मुंबई अहमदाबाद हायस्पीड रेल्वे प्रकल्पास डिसेंबर, २०१५ मध्ये मंजूरी दिली असून त्यासाठी अंदाजित खर्च ₹ १.०८ लाख कोटी आहे. प्रकल्पांतर्गत खालील तीन पॅकेजचे काम प्रगतीपथावर आहे.

- बांद्रा कुर्ला संकुल येथे भुमिगत हायस्पीड रेल्वे स्टेशनचे बांधकाम
- सुमारे २१ किमी लांबीच्या अंशत :समुद्राखालून जाणाऱ्या बोगद्याचे बांधकाम
- १३५ किमी लांबीचे हायस्पीड व्हायाडक्ट, पूल आणि बोगद्याचे बांधकाम

जलवाहतूक

९.३४ जलवाहतूक ही रस्ते व रेल्वे या वाहतूकीच्या पर्यायांच्या तुलनेत किफायतशीर आणि पर्यावरणस्नेही आहे. महाराष्ट्र सागरी विकास धोरण - २०२३ राज्यात ऑगस्ट, २०२३ पासून राबविण्यात येत आहे.

९.३४.१ **मोठी बंदरे:** राज्यात मुंबई पोर्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ही दोन मोठी बंदरे आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये मुंबई पोर्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट मधून अनुक्रमे ६७२.६० लाख मे. टन व ८५८.१८ लाख मे. टन मालाची वाहतूक झाली. मोठ्या बंदरांची वाहतूक विषयक आकडेवारी तक्ता ९.३६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३६ मोठ्या बंदरांची वाहतूक विषयक आकडेवारी

बाब	मुंबई पोर्ट		जवाहरलाल नेहरू पोर्ट	
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४
एकूण माल वाहतूक क्षमता (लाख मे. टन)	**८३८.५०**	**८३८.५०**	**१,२०८.००**	**१,२५३.००**
माल वाहतूक (लाख मे. टन)	**६३६.०८**	**६७२.६०**	**८३८.६१**	**८५८.१८**
पैकी अ) आयात	४५८.५१	४९०.२६	४६५.३२	५०८.७१
ब) निर्यात	१७७.५७	१८२.३४	३७३.२९	३४९.४६
प्रवासी वाहतूक ('०००)	१९०.४३	२७७.९०	ला.ना.	ला.ना.
बंदरात आलेल्या बोटी (संख्या)	७,४०१	७,५१९	३,२७३	३,४९८

आधार: मुंबई पोर्ट ट्रस्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट ला.ना. लागू नाही

९.३४.२ **लहान बंदरे:** राज्यात ४८ लहान बंदरे असून या बंदरांच्या परिसरात अनेक बंदिस्त व बहुउद्देशीय जेट्टी आहेत व त्या ठिकाणाहून देखील माल वाहतूक केली जाते. लहान बंदरांची वाहतूक विषयक आकडेवारी तक्ता ९.३७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३७ लहान बंदरांची वाहतूक विषयक आकडेवारी

बाब		२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
माल वाहतूक (लाख मे. टन)		**७१२.५६**	**७६८.७१**	**५१४.९२**
पैकी	अ) आयात	५१८.१७	५८१.४२	४०५.१०
	ब) निर्यात	१९४.३९	१८७.२९	१०९.८२
प्रवासी वाहतूक (लाख)		**१८७.२४**	**१८६.७०**	**१२६.८१**
पैकी	अ) यांत्रिक बोटीतून	१८५.४७	१८५.१७	१२५.९५
	ब) बिगर यांत्रिक बोटीतून	१.७७	१.५३	०.८६
वाहन वाहतूक (लाख)		**५.२८**	**५.३२**	**२.३६**

आधार: महाराष्ट्र सागरी मंडळ +डिसेंबर पर्यंत

९.३४.३ **रो - रो सेवा:** नवीन भाऊचा धक्का (मुंबई) - मांडवा बंदर (रायगड), रायगड जिल्ह्यातील आगरदांडा-दिघी आणि भाईंदर (ठाणे) - वसई (पालघर) येथे रो - रो सेवा सुरु करण्यात आली आहे. मार्वे - मनोरी (मुंबई उपनगर), गोराई-बोरीवली (मुंबई उपनगर), भाऊचा धक्का (मुंबई) - काशीद (रायगड), भाऊचा धक्का (मुंबई) - मोरा (रायगड) या जलमार्गांवर रो-रो सेवा सुरु करण्यासाठी रो रो जेट्टींची कामे प्रगतीपथावर आहेत. बेलापुर (नवी मुंबई) - एलिफंटा (रायगड) प्रवासी वाहतुक सेवा सुरु झाली आहे. मालवण (सिंधुदुर्ग) येथे प्रवासी जेट्टीचे काम पूर्ण झाले आहे.

९.३४.४ **सागरमाला कार्यक्रम:** या कार्यक्रमाअंतर्गत बंदराचे आधुनिकीकरण, नवीन बंदरे विकास, बंदर जोडणी, बंदर विकासाअंतर्गत औद्योगिकीकरण व समुदाय विकास या प्रमुख प्रकल्पांचा समावेश आहे. राज्यात या कार्यक्रमाअंतर्गत माहे जानेवारी, २०२५ पर्यंत १२ प्रकल्प पूर्ण झाले असून ₹ २४६.३१ कोटी खर्च झाला.

९.३४.५ **मरीना:** अनधिकृत/अव्यवस्थितरित्या नांगरलेल्या बोटींमुळे जलक्षेत्रामध्ये झालेली दाटी कमी होण्यास मरीनामुळे मदत होईल. या प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यात ३० बोटी नांगरण्याकरिता नवी मुंबईतील बेलापूर येथे पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यात येणार आहेत. गेट वे ऑफ इंडिया नजिकच्या समुद्रात नांगरुन ठेवलेल्या नौका व स्पीड बोटी मरीनामध्ये सुरक्षित ठेवता येतील.

हवाई वाहतूक

९.३५ राज्यात १३ देशातंर्गत विमानतळे असून त्यापैकी सहा आंतरराष्ट्रीय विमानतळे कार्यान्वित आहेत. राज्यातील विमानतळनिहाय वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३८ राज्यातील विमानतळनिहाय वाहतूक विषयक सांख्यिकी

विमानतळ	विमान उड्डाण संख्या		प्रवासी वाहतूक (लाख)		माल वाहतूक (मे. टन)	
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४
अ) देशांतर्गत	**३,३५,६५१**	**३,६८,८१५**	**४४६.९८**	**५२४.७०**	**२,८७,१७६**	**२,७८,६९०**
मुंबई	२,२२,६०८	२,४१,८१३	३२७.२३	३८५.०२	२,३६,७९७	२,३१,६१६
पुणे	५८,२६१	६२,६१६	७८.६६	९३.५६	३९,३१४	३७,८३३
जुहू (मुंबई)	१८,७६२	२३,२९२	१.३२	१.५३	२९९	३१०
नागपूर	१९,६०३	२०,८१६	२५.००	२६.८४	८,९८४	७,९१३
शिर्डी	५,६३५	६,०१५	७.३३	७.२५	६४३	२४४
छत्रपती संभाजीनगर	४,६२५	५,७५६	४.६८	६.२०	१,१३८	७२५
नाशिक (ओझर एचएएल)	१,९५७	४,२२६	१.०८	२.४२	०	४८
कोल्हापूर	२,७३०	३,१७४	१.२९	१.६०	०	०
सिंधुदुर्ग	६१०	३९७	०.२८	०.१८	०	०
गोंदिया	५५४	२८७	०.११	०.०८	०	०
नांदेड	१२२	१९१	नगण्य	०.०१	०	०
सोलापूर	८०	१२०	नगण्य	नगण्य	०	०
जळगाव	१०४	११२	नगण्य	०.०१	०	०
ब)आंतरराष्ट्रीय	**६९,८०६**	**८५,८८१**	**११४.१३**	**१४६.०३**	**५,४०,३९७**	**५,९१,८६४**
मुंबई	६७,७७९	८३,१७३	११२.०७	१४३.१९	५,४०,१३७	५,९१,३६१
पुणे	१,१९०	१,४२३	१.४१	१.७०	५५	८
नागपूर	८३७	१,१८६	०.६५	१.११	२०५	८०
नाशिक (ओझर एचएएल)	-	५४	०.००	नगण्य	०	४१५
छत्रपती संभाजीनगर	-	४३	०.००	०.०४	०	०
शिर्डी	-	२	-	नगण्य	-	०
एकूण (अ + ब)	**४,०५,४५७**	**४,५४,६९६**	**५६१.११**	**६७०.७३**	**८,२७,५७३**	**८,७०,५५४**

आधार : भारतीय विमानतळ प्राधिकरण एचएएल हिंदुस्थान ऐरोनॉटीक्स लिमिटेड

९.३५.१ छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमानतळावरील हवाई वाहतुकीची कोंडी कमी करण्यासाठी नवी मुंबई येथे अतिरिक्त विमानतळ चार टप्प्यात सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर विकसित करण्यात येत आहे. हे विमानतळ वार्षिक ९ कोटी प्रवासी व २५ लाख मे.टन माल वाहतूक क्षमतेचे नियोजन असणारे सर्वात मोठ्या हरितक्षेत्र विमानतळांपैकी एक असेल. या विमानतळाचे क्षेत्र १,१६० हेक्टर असून त्यावर दोन स्वतंत्र समांतर कार्यान्वित धावपट्ट्या असतील. माहे मे, २०२५ पर्यंत वार्षिक २ कोटी प्रवासी आणि ८ लाख मे. टन क्षमतेच्या या प्रकल्पाचा टप्पा १ आणि २ कार्यान्वित होणे अपेक्षित आहे. प्रकल्पाच्या पहिल्या दोन टप्प्याची अंदाजित किंमत ₹ १९,६४७ कोटी आहे.

९.३५.२ **उडे देश का आम नागरीक (उडान):** सेवा न मिळालेल्या आणि कमी सुविधा असलेल्या विमानतळांना जोडणारा आणि प्रादेशिक क्षेत्रे व आंतरभागांना सेवा देणारा प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटी हा केंद्र शासनाचा एक प्रमुख कार्यक्रम आहे. जनतेला किफायतशीर दरात विमानसेवा उपलब्ध करुन देणे हे उडान योजनेचे उद्दिष्ट आहे. योजना सुरू झाल्यापासून सप्टेंबर, २०२४ पर्यंत प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटी योजने अंतर्गत राज्यातील सहा विमानतळांवरून सुमारे ४०,००० विमान उड्डाणे झाली आणि सुमारे १७ लाख प्रवाशांनी लाभ घेतला आहे.

दळणवळण

९.३६ टपाल, दूरध्वनी, दृकश्राव्य व माहिती दूरसंचार हे दळणवळण व्यवस्थेचे प्रमुख घटक आहेत. राज्यातील टपाल सेवेबाबतची सांख्यिकी तक्ता ९.३९ मध्ये दिली आहे.

९.३७ माहे सप्टेंबर, २०२४ अखेर राज्यात एकूण दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या ५३.९९ लाख होती. प्रति लाख लोकसंख्येमागे दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी जोडण्यांची संख्या अनुक्रमे ४,२२१ व ९८,२३५ होती. दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी जोडण्यांचा तपशिल तक्ता ९.४० मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.३९ राज्यातील टपाल सेवेबाबतची सांख्यिकी

(संख्या)

तपशील	क्षेत्र	२०२२-२३	२०२३-२४
टपाल कार्यालये	ग्रामीण	१२,१६०	१२,४९७
	नागरी	१,२७४	१,२७५
	एकूण	**१३,४३४**	**१३,७७२**
टपाल पेट्या	ग्रामीण	२७,५५५	३१,१२३
	नागरी	९,६६१	६,२६३
	एकूण	**३७,२१६**	**३७,३८६**
डिलिव्हरी पोस्टमन (टपाल सेवकांसह)	ग्रामीण	७,८२३	९,३८१
	नागरी	६,१४९	५,९०४
	एकूण	**१३,९७२**	**१५,२८५**

आधार : जीपीओ, मुंबई

तक्ता ९.४० राज्यातील दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी जोडण्यांचा तपशील

(लाख)

सेवा पुरवठादार	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५+	
	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी
एमटीएनएल	१२.८७	६.६०	११.८६	२.४०	१०.९४	२.२३
बीएसएनएल	६.०३	६३.२२	५.६१	५७.३०	४.९७	५७.५५
भारती	९.२३	३०९.९८$	१०.९६	३१७.९७$	११.६४	३२२.०५$
टाटा	६.७२	-	८.२१	-	८.४७	-
वोडाफोन आयडीया	१.९६	३५८.२२	१.९९	३३२.३७	२.०५	३२१.७५
रिलायन्स/जिओ	१०.०९	५२०.०३	१२.४६	५६६.०२	१५.५०	५५३.१३
रिलायन्स कॉम	०.५२	०.०१	०.४४	०.००	०.४२	०.००
एकूण	**४७.४२**	**१,२५८.०७**	**५१.५४**	**१,२७६.०५**	**५३.९९**	**१,२५६.७०**

$ भारती व टाटा टेली सर्व्हीसेस एकत्रित + सप्टेंबर पर्यंत

आधार : भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरण

९.३८ राज्यात सप्टेंबर, २०२४ अखेर इंटरनेट ग्राहकांची संख्या ११.०६ कोटी होती.

९.३९ सार्वजनिक वाय-फाय हॉटस्पॉट या क्षेत्रामध्ये वाय-फाय इंटरनेट वापरता येते. हे क्षेत्र मॉल्स, कॅफे, विमानतळ, स्टेडियम, उद्याने, इत्यादी ठिकाणी आहेत. राज्यात सप्टेंबर, २०२४ अखेर १७,५५२ सार्वजनिक वाय-फाय हॉटस्पॉट आणि ३८,७१७ ॲक्सेस पॉइंट आहेत.

९.४० **भारतनेट:** भारतनेट टप्पा-१ यामध्ये राज्यातील १५,३७९ ग्रामपंचायती ऑप्टीकल फायबर केबल द्वारे जोडल्या आहेत. भारतनेट टप्पा-२ (महानेट - १) हा प्रकल्प राज्यातील २६ जिल्हे, १५३ तालुके आणि सुमारे १२,५१३ ग्रामपंचायती मध्ये सुमारे ५६,०६७ किमी लांबीकरीता ऑप्टीकल फायबर नेटवर्कद्वारे हाय स्पीड इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी प्रदान करण्यासाठी राबविला जात आहे. माहे जानेवारी, २०२५ पर्यंत या प्रकल्पाचे सुमारे ७६ टक्के काम पूर्ण झाले आहे.

९.४१ **अर्बन महानेट:** राज्यात अर्बन महानेटद्वारे किफायतशीर दराने हाय स्पीड ब्रॉडबँड कनेक्टिव्हिटी पुरविण्यात येते. अर्बन महानेटद्वारे नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांसह राज्य शासनाच्या विविध कार्यालयांमधून जीरसी आणि जी२जी सारख्या ई-गव्हर्नन्स सेवा प्रदान करण्यात येत आहे. या प्रकल्पांतर्गत जानेवारी, २०२५ पर्यंत राज्यातील ३,८२३ ठिकाणी कनेक्टिव्हिटी पुरविण्यात आली आहे.

आलेख ९.१२ : राज्यातील इंटरनेट ग्राहकांची संख्या

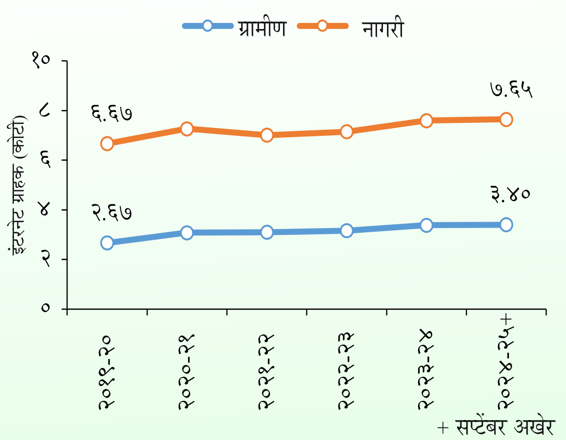

* * * * *

परिशिष्ट ९.१

राज्यातील विजेची स्थापित क्षमता, निर्मिती व वापर

बाब (१)	१९६०-६१ (२)	१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०२०-२१ (८)	२०२३-२४ (९)
अ. स्थापित क्षमता (मेगावॅट)								
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता-								
(१) औष्णिक	४७७$	१,०६५$	२,७७१	६,४६२	८,०७५	९,६६५	२१,१७६	२०,३६६
(२) नवीकरणीय ऊर्जा	--	--	--	--	--	३,४०८	९,८४६	१२,३५५
(३) जलजन्य	२८२	८४४	१,३१७	१,५५२	२,८७४	३,०६६	३,०६१	३,०६१
(४) नैसर्गिक वायुजन्य	--	--	--	६७२	१,८२०	२,७१४	२,८१९	२,८१९
एकूण (अ-१)	**७५९**	**१,९०९**	**४,०८८**	**८,६८६**	**१२,७६९**	**१८,८५३**	**३६,९०२**	**३८,६०१**
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा हिस्सा								
(१) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	२,०४८@	४,६८६	७,२५४	७,२५४
(२) अणुशक्ती महामंडळ	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	१३७	६९०	६९०	१,०६९
एकूण (अ-२)	**उ.ना.**	**उ.ना.**	**उ.ना.**	**उ.ना.**	**२,१८५**	**५,३७६**	**७,९४४**	८,३२३
एकूण (अ-१ + अ-२)	**७५९**	**१,९०९**	**४,०८८**	**८,६८६**	**१४,९५४**	**२४,२२९**	**४४,८४६**	**४६,९२४**
ब. निर्मिती (दशलक्ष युनिट)								
(१) औष्णिक	१,९०३$	३,३९२	११,४१६	२८,०८५	४९,३७७	५२,७९६	८७,६९०	१,१०,४२६
(२) नवीकरणीय ऊर्जा #	--	--	--	--	--	५,११८	१५,८१३	२४,०९८
(३) जलजन्य	१,३६५	४,५३३	६,४४८	५,६१५	४,८८९	६,३७४	५,५९३	५,२५२
(४) नैसर्गिक वायुजन्य	--	--	--	२,७३०	६,९४३	१८,७२९	५,९६४	३,९७०
एकूण	**३,२६८**	**७,९२५**	**१७,८६४**	**३६,४३०**	**६१,२०९#**	**८३,०१७**	**१,१५,०६०**	**१,४३,७४६**
क. वापर (दशलक्ष युनिट)								
(१) औद्योगिक	१,८५३	५,३१२	८,१३०	१४,७०६	१८,३६३	३४,४१६	४४,१०९	६२,६८७
(२) घरगुती	२६०	७३२	१,७७९	५,०६५	११,१७२	१९,५४६	३०,२२९	३४,९३५
(३) कृषी	१५	३५६	१,७२३	६,६०४	९,९४०	१६,२५७	३३,९२४	४०,९२७
(४) वाणिज्यिक	१९८	५४७	९४९	२,०६८	४,१०५	११,५२७	९,४१५	१५,६८७
(५) रेल्वे	३३९	४२१	७६६	९७०	१,५८१	२,१८८	१३५	३५६
(६) सार्वजनिक पाणी पुरवठा	३५	१४६	३३०	उ ना	१,१९९	१,९८३	६,०९०	६,४५०
(७) सार्वजनिक दिवाबत्ती	२०	७४	१५९	२९१	५५१	८४६		
(८) इतर	--	६२	१९८	२६७	३७८	६३३	७८९	१,०१२
एकूण	**२,७२०**	**७,६५०**	**१४,०३४**	**२९,९७१**	**४७,२८९**	**८७,३९६**	**१,२४,६९१**	**१,६२,०५४**
ड. दरडोई विजेचा अंतिम वापर (युनिट)								
(१) औद्योगिक	४६.८	१०५.४	१२९.५	१९५.४	१९१.२	३०७.२	३५५.८	४९३.८
(२) वाणिज्यिक	५.०	१०.९	१५.१	२७.५	४२.७	१०२.९	७६.०	१२३.६

टीप - (१) उपलब्ध आकडेवारी केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेची आहे. उ.ना. उपलब्ध नाही

(२) @ यात राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ व अणुशक्ती महामंडळाकडील वाटप न झालेला तसेच गोवा राज्याचा शिलकी ३२३ मेगावॅटचा अतिरिक्त हिस्सा समाविष्ट आहे.

(३) # यात बंदिस्त वीज व नवीकरणीय ऊर्जेची (महावितरणला विकलेली) आकडेवारी समाविष्ट आहे.

(४) $ यात तेलजन्य ऊर्जेची आकडेवारी औष्णिक ऊर्जेत समाविष्ट आहे.

(५) टाटा पॉवर कं मर्या. व अदानी इलेक्ट्रिसिटी मुंबई मर्या. वगळून इतर खाजगी कंपन्यांची स्थापित क्षमता व निर्मिती सीइएच्या वेबसाईट अहवालानुसार दिली आहे.

(६) १ युनिट = एक किलो वॅट तास

आधार - (१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण (२) महानिर्मिती
(३) महावितरण (४) बेस्ट
(५) महाऊर्जा (६) टाटा पॉवर कं. मर्या.
(७) अदानी इलेक्ट्रिसिटी मुंबई मर्या.

परिशिष्ट ९.२

राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी
(राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)

(किमी)

अ.क्र.	वर्ष	राष्ट्रीय महामार्ग	प्रमुख राज्य महामार्ग	राज्य महामार्ग	प्रमुख जिल्हा	इतर जिल्हा	ग्रामीण	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	१९६५-६६	२,३६४	--	१०,५२८	१२,६२८	८,७४४	१७,५२४	५१,७८८
२	१९७०-७१	२,४४५	--	१४,२०३	१७,६८४	११,०१२	२०,०२०	६५,३६४
३	१९८०-८१	२,९४५	--	१८,९४९	२५,२३३	२५,४०४	६८,६००	१,४१,१३१
४	१९९०-९१	२,९५९	--	३०,९७५	३८,९३६	३८,५७३	६१,५२२	१,७२,९६५
५	२०००-०१	३,६८८	--	३३,२१२	४६,७५१	४३,६९६	८९,५९९	२,१६,९४६
६	२००५-०६	४,३६७	--	३३,५७१	४८,९८७	४५,२२६	९९,२७९	२,३१,४३०
७	२००६-०७	४,३६७	--	३३,६७५	४९,१४७	४५,६७४	१,००,८०१	२,३३,६६४
८	२००७-०८	४,३६७	--	३३,८००	४९,३९३	४५,८८६	१,०२,१४९	२,३५,५९५
९	२००८-०९	४,३६७	--	३३,९३३	४९,६२१	४६,१४३	१,०३,६०४	२,३७,६६८
१०	२००९-१०	४,३७६	--	३४,१०२	४९,९०१	४६,८१७	१,०४,८४४	२,४०,०४०
११	२०१०-११	४,३७६	--	३४,१०३	४९,९३६	४६,८९७	१,०६,४००	२,४१,७१२
१२	२०११-१२	४,३७६	--	३४,१५७	५०,२५६	४७,५२९	१,०६,६०१	२,४२,९१९
१३	२०१२-१३	४,३७६	६,६९४	२७,५२८	५०,२५६	४७,५७३	१,०६,७४५	२,४३,१७२
१४	२०१३-१४	५,८५८	६,३३७	३३,९६३	५०,२३२	५२,७६१	१,१४,५५७	२,६३,७०८
१५	२०१४-१५	४,७६६	६,१६३	३३,८६०	५०,५८५	५८,११५	१,४५,८७९	२,९९,३६८
१६	२०१५-१६	४,९०१	५,२४९	३३,६९५	५२,२७५	५६,५६४	१,५३,४३५	३,०५,११९
१७	२०१६-१७	७,६८२	३,९७१	३०,७७६	५१,६२७	५६,३३६	१,५३,९४६	३,०४,३३६
१८	२०१७-१८	१०,१९५	३,२७२	२९,१५१	५५,०३०	५३,९२४	१,५२,२७२	३,०३,८४३
१९	२०१८-१९	१०,३००	२,९६७	२८,४६६	६०,५३१	४९,२०६	१,५७,१२७	३,०८,५९७
२०	२०१९-२०	१७,७२६	२,९६७	२९,०३०	६३,८८६	४७,३९८	१,४८,३३५	३,०९,३४२
२१	२०२०-२१	१८,०८९	२,९००	२९,३८८	६८,३५०	४६,४०८	१,५७,९८०	३,२३,११५
२२	२०२१-२२	१८,३६६	२,६२२	२९,२६५	६८,५३५	४५,३७१	१,५९,७१४	३,२३,८७३
२३	२०२२-२३	१८,३६६	२,७१६	३०,४६५	७१,५७४	४३,२२९	१,५९,१३९	३,२५,४८९
२४	२०२३-२४*	१८,३६६	२,६९२	३०,९२२	७४,१७८	४३,२२९#	१,५९,१३९#	३,२८,५२६

* अस्थायी

रस्त्यांची लांबी मार्च, २०२३ पर्यंत

टीप - (१) १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००१ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे .

(२) सन १९६५-६६ ते २०११-१२ करिता राज्य महामार्गात प्रमुख राज्य महामार्गाचा समावेश आहे.

(३) सन २०१२-१३ पासून रस्ते लांबीची विभागणी २००१-२१ रस्ते विकास योजनेनुसार आहे.

(४) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने जुळतीलच असे नाही

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ९.३

जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण
(राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)

(किमी)

अ.	जिल्हा	साध्य लांबी २०२२-२३					साध्य लांबी २०२३-२४*$				
क्र.	रूंदी (मीटर)	७.००	५.५	३.७५	इतर	एकूण	७.००	५.५	३.७५	इतर	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	बृहन्मुंबई	४९	०	०	०	४९	२५	०	०	०	२५
२	ठाणे	९७३	६७९	८९४	१,९३४	४,४७९	९७३	६७९	९०५	१,९३४	४,४९०
३	पालघर	७८८	६९२	१,६०१	४,०६१	७,१४१	७८८	६९२	१,८६४	४,०६१	७,४०४
४	रायगड	२,१४४	२,१४५	२,५७७	१,५०१	८,३६७	२,१४४	२,१८२	२,६०८	१,५०१	८,४३५
५	रत्नागिरी	१,८०८	१,९९८	५,३०५	९०५	१०,०१६	१,८०८	१,९९८	५,५५२	९०५	१०,२६३
६	सिंधुदुर्ग	६३६	१,९९४	३,४७२	१,९८१	८,०८३	६३६	१,९९४	३,४७२	१,९८१	८,०८३
	कोकण विभाग	**६,३९७**	**७,५०८**	**१३,८४९**	**१०,३८२**	**३८,१३५**	**६,३७३**	**७,५४५**	**१४,४०१**	**१०,३८२**	**३८,७०१**
७	अहिल्यानगर	१,९५५	३,०९३	१०,४०३	५,५९९	२१,०५०	१,९५५	३,०९३	१०,७२४	५,५९९	२१,३७१
८	नाशिक	२,१६७	२,२७६	१०,७७७	४,५४९	१९,७६९	२,१६७	२,२७६	१०,९०१	४,५४९	१९,८९३
९	धुळे	१,२२८	१,०४५	४,३७१	२०६	६,८५०	१,२२८	१,१७०	४,३७१	२०६	६,९७६
१०	नंदुरबार	४७२	६९०	५,७०१	१३०	६,९९३	४७२	६९०	५,८७०	१३०	७,१६२
११	जळगाव	१,८०५	१,७०९	४,८०३	५,०८७	१३,४०४	१,८०५	१,७०९	४,९१४	५,०८७	१३,५१५
	नाशिक विभाग	**७,६२७**	**८,८१३**	**३६,०५४**	**१५,५७२**	**६८,०६६**	**७,६२७**	**८,९३८**	**३६,७८०**	**१५,५७२**	**६८,९१७**
१२	पुणे	१,९६६	१,९८८	१५,०३६	४०१	१९,३९१	१,९६६	१,९८८	१५,१३९	४०१	१९,४९४
१३	सातारा	१,०५१	१,२६६	८,२३६	३,१७५	१३,७२८	१,०५१	१,२६६	८,४६४	३,१७५	१३,९५६
१४	सांगली	२,१७९	१,७९५	४,०४०	४,९७७	१२,९९१	२,१७९	१,७९५	४,०६८	४,९७७	१३,०१९
१५	कोल्हापुर	१,३९५	१,८०१	२,५१९	३,०३३	८,७४८	१,३९५	१,८०१	२,५४९	३,०३३	८,७७८
१६	सोलापूर	२,०४६	१,८८८	४,९७८	८,६७८	१७,५९०	२,०४६	१,८८८	४,९७८	८,६७८	१७,५९०
	पुणे विभाग	**८,६३७**	**८,७३८**	**३४,८१०**	**२०,२६३**	**७२,४४८**	**८,६३७**	**८,७३८**	**३५,१९९**	**२०,२६३**	**७२,८३७**
१७	छत्रपती संभाजीनगर	१,४५९	१,४०२	५,९४३	१,५९७	१०,४०१	१,४५९	१,४०२	५,९४३	१,५९७	१०,४०१
१८	जालना	१,४८४	९८६	४,२५८	७८७	७,५१६	१,४८४	९८६	४,३१६	७८७	७,५७४
१९	परभणी	१,०७५	८७५	२,८५१	९००	५,७०१	१,०७५	८७५	२,८५१	९००	५,७०१
२०	हिंगोली	४३९	१,२९६	१,८४८	५९९	४,१८२	४३९	१,२९६	१,८४८	५९९	४,१८२
२१	नांदेड	१,७९५	१,५१८	७,३४६	१,५९७	१२,२५६	१,७९५	१,७५९	७,३४६	१,५९७	१२,४९७
२२	बीड	१,६८८	७८०	८,०२८	२,०३४	१२,५३०	१,६८८	७८०	८,०२८	२,०३४	१२,५३०
२३	धाराशिव	१,२४४	१,४५९	४,२८१	५९८	७,५८२	१,२४४	१,४५९	४,५६३	५९८	७,८६४
२४	लातूर	१,३६९	८३१	४,४८७	१,१२०	७,८०७	१,३६९	८३१	४,७४३	१,१२०	८,०६३
	छत्रपती संभाजीनगर विभाग	**१०,५५३**	**९,१४७**	**३९,०४१**	**९,२३३**	**६७,९७५**	**१०,५५३**	**९,३८८**	**३९,६३७**	**९,२३३**	**६८,८१२**
२५	बुलढाणा	१,५९०	१,१९१	१,९५०	१,०१७	५,७४९	१,५९०	१,२४४	२,०३६	१,०१७	५,८८८
२६	अकोला	८९६	९५८	९८५	६३०	३,४६९	८९६	९५८	९८५	६३०	३,४६९
२७	वाशिम	७७५	४५७	९९५	९०५	३,१३२	७७५	४५७	९९५	९०५	३,१३२
२८	अमरावती	१,३३०	१,३९१	१,४३२	४,०८५	८,२३८	१,३३०	१,३९१	१,५३४	४,०८५	८,३४०
२९	यवतमाळ	९४८	१,४७५	३,१८९	३,१६७	८,७७८	९४८	१,४७५	३,१८९	३,१६७	८,७७८
	अमरावती विभाग	**५,५४०**	**५,४७२**	**८,५५०**	**९,८०३**	**२९,३६५**	**५,५४०**	**५,५२५**	**८,७३९**	**९,८०३**	**२९,६०७**
३०	वर्धा	५२१	६५६	२,१७३	१,७९१	५,१४०	५२१	६५६	२,१८७	१,७९१	५,१५४
३१	नागपूर	१,३३०	१,९९७	६,१४३	५,२६३	१४,७३४	१,३३०	१,९९७	६,१४३	५,२६३	१४,७३४
३२	भंडारा	५५८	६९२	२,५२७	२,५६१	६,३३८	५५८	६९२	२,५२७	२,५६१	६,३३८
३३	गोंदिया	४७५	४६४	३,५९१	२,८३९	७,३६९	४७५	४६४	३,६४७	२,८३९	७,४२५
३४	चंद्रपुर	१,५१९	९०२	२,६१६	४,७७५	९,८११	१,५१९	९०२	२,६८५	४,७७५	९,८८०
३५	गडचिरोली	८७०	१,३०४	२,३५५	१,५८०	६,१०९	८७०	१,३०४	२,३६८	१,५८०	६,१२१
	नागपूर विभाग	**५,२७३**	**६,०१५**	**१९,४०५**	**१८,८०८**	**४९,५००**	**५,२७३**	**६,०१५**	**१९,५५७**	**१८,८०८**	**४९,६५२**
	महाराष्ट्र राज्य	**४४,०२७**	**४५,६९३**	**१,५१,७०९**	**८४,०६१**	**३,२५,४८९**	**४४,००३**	**४६,१५०**	**१,५४,३१२**	**८४,०६१**	**३,२८,५२६**

टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्याने जुळतीलच असे नाही. * अस्थायी

$ साध्य लांबीमध्ये इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते लांबी मार्च, २०२३ पर्यंत

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ९.४

राज्यातील मोटार वाहनांची संख्या

(१ जानेवारी रोजी)

अ.क्र.	वाहनांचा प्रकार	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०२३*	२०२४*	२०२५*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	मोटार सायकली, स्कूटर व मोपेड	८३,९३०	३,४६,८२६	१६,९६,१५७	४४,०९,९०६	१,२०,६०,९९०	३,१५,८९,८९८	३,३३,२३,५२९	३,५४,४०,०८५
२	मोटार गाड्या, जीप आणि स्टेशन वॅगन्स	१,२२,५०८	२,२४,७५२	४,२३,५०५	९,०१,२७८	२३,८२,७८९	६२,५३,३१३	६६,८०,७४५	७१,७८,७५२
३	टॅक्सी कॅब्ज	१७,८०६	३१,३०२	४३,१६८	८६,४३८	१,८२,६७६	३,७९,०५७	४,१९,९६४	४,७०,९१४
४	स्वयंचलित रिक्षा	३,०४९	२९,४७४	१,२६,०४९	४,०७,६६०	६,४४,०३७	११,०३,९६७	११,६३,०१७	१२,२२,८३८
५	स्टेज कॅरेजेस	१०,२५०	१३,७८९	१८,२०३	२७,२८६	३४,०६१	४२,७०८	४६,०१५	४७,३९७
६	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस	--	१,४९८	३,९८०	१३,९७५	३१,४५९	७१,९३२	७७,९६४	८४,४६३
७	मालमोटारी -								
	(१) डिझेल इंजिन	३४,९८७	८७,०७९	१,८०,८८३	३,४१,३४४	८,७८,२३९	२०,२३,१४७	२१,३७,०६१	२२,१३,२४६
	(२) पेट्रोल इंजिन	२१,७९१	१८,००५	१३,७७४	५७,३१७	७७,१८९	१६,५२८	२७,७२०	३१,८४६
	(३) इतर (सीएनजी, एलपीजी, इ.)	--	--	--	उ.ना.	उ.ना.	९१,३२५	९९,४८५	१,६०,५८२
	(४) विद्युत	--	--	--	--	--	६२८	९३५	१२,२३६
८	रुग्णवाहिका	४४१	९२५	२,२३३	४,०२५	९,६००	२१,३३४	२२,५०६	२४,४२३
९	शाळेच्या बसेस	४९१	५९४	१,०२५	१,७१४	६,११७	३४,२१९	३६,२३१	३८,४१०
१०	खाजगी प्रवासी वाहने	८१०	२,१७१	४,६२२	५,८१५	९,४२१	१३,४७२	१४,०९९	१४,५०८
११	जोड वाहने (ट्रेलर)	७,०७५	२३,१७३	६०,८५८	१,६७,८५६	२,८४,६९६	४,७०,५११	४,८३,८४४	४,९८,८०८
१२	ट्रॅक्टर्स	७,८२१	२४,०७९	६१,०८८	१,७२,५७८	३,५८,५५६	१०,७९,७६८	११,६१,२०८	१२,४७,३८३
१३	इतर	८१०	१,३१९	५,०४०	९,८७२	२९,८२९	१,०६,७३३	१,१९,८००	१,३९,१७६
	एकूण	**३,११,७६९**	**८,०४,९८६**	**२६,४०,५८५**	**६६,०७,०६४**	**१,६९,८९,६५९**	**४,३२,९८,५४०**	**४,५८,१४,१२३**	**४,८८,२५,०६७**
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या	६१८	१,३०९	३,३५३	७,१८६	१५,११९	३४,३७०	३६,०८७	३८,१६६
	राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील असलेल्या दर किमी रस्तेलांबीमागे मोटार वाहनांची संख्या	५	६	१५	३१	७१	१३४	१४१	१४९
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या	०.९	१.५	२.८	४.४	८.५	१७	१८	१९

आधार - परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी उ.ना. उपलब्ध नाही.

१० सामाजिक क्षेत्र

१०. सामाजिक क्षेत्र

१०.१ सामाजिक क्षेत्राचा विकास म्हणजेच सामान्य जनतेचे राहणीमान उंचावण्यासाठी शिक्षण, आरोग्य सेवा, महिला व बाल विकास, सामाजिक न्याय, गृहनिर्माण, रोजगार आणि गरीबी निर्मूलन यांसारख्या क्षेत्रांवर केंद्रित धोरणे, योजना आणि कार्यक्रम आखणे होय. सामाजिक क्षेत्राचा विकास हा विकासाचा लाभ समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत विशेषतः दुर्बल व उपेक्षित समुदायांपर्यंत पोहचविण्याची सुनिश्चिती करतो. या क्षेत्रातील विविध योजना व कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीमुळे लाभ आणि संधीचे समान वितरण करण्यास सहाय्य होते व त्यामुळे शाश्वत विकास साध्य करण्यास मदत होते.

शिक्षण

१०.२ शिक्षण हे राष्ट्रीय तसेच वैयक्तिक विकास साधण्यासाठी एक महत्वाचे साधन असल्याचे सर्वश्रुत आहे. 'सर्वांसाठी सर्व समावेशक व समन्यायी दर्जेदार शिक्षणाची सुनिश्चिती आणि सर्वांना आजीवन शिक्षणाच्या संधींना चालना देणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण प्राप्त करण्याची संधी सर्वांना उपलब्ध करून दिल्याने शाश्वत विकास साध्य होऊ शकतो. राज्यात सर्वसमावेशक आणि समान दर्जाचे शिक्षण देण्यासाठी सर्वंकष शैक्षणिक आराखडा आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०

१०.३ शाश्वत विकास ध्येयामध्ये नमूद केलेले उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी देशातील शालेय आणि उच्च शिक्षण व्यवस्थेमध्ये परिवर्तनशील सुधारणा घडवून आणण्याचा मार्ग सुकर करणे हा राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, २०२० चा प्रमुख उद्देश आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची ठळक वैशिष्टये :-

१. शालेय शिक्षण

- सन २०३० पर्यंत १०० टक्के पटसंख्येचे प्रमाण साध्य करण्याकरीता पूर्व प्राथमिक ते माध्यमिक स्तरापर्यंत शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे
- प्रचलित १०+२ रचना बदलून तीन ते आठ वर्षे (पायाभूत टप्पा तीन वर्ष अंगणवाडी/ पूर्व शाळा, दोन वर्ष इयत्ता पहिली ते दुसरी), आठ ते ११ वर्षे (प्रारंभिक इयत्ता तिसरी ते पाचवी), ११ ते १४ वर्षे (मध्यम इयत्ता सहावी ते आठवी) आणि १४ ते १८ वर्षे (माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी यात पहिला टप्पा नववी ते दहावी व दुसरा टप्पा ११ वी ते १२ वी) वयोगटात अनुक्रमे ५+३+३+४ अशी रचना करणे
- खुल्या शालेय शिक्षण व्यवस्थेद्वारे शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे
- वयोगट सहा ते १४ वर्षाच्या शाळाबाह्य बालकांना १२ वर्षाच्या शालेय अभ्यासक्रमाअंतर्गत समाविष्ट करुन घेणे
- इयत्ता १० वी व १२ वी च्या परिक्षांमध्ये सहजता आणणे
- पतमानांकन आराखडा अंगिकारणे आणि सार्वजनिक तसेच खाजगी शाळांच्या नियमनासाठी स्वतंत्र प्राधिकरण स्थापणे
- मूलभूत साक्षरतेवर व अंक ज्ञानावर विशेष भर देणे
- इयत्ता सहावी पासून आंतरवासितासह व्यवसाय शिक्षण देणे
- नवीन व सर्वसमावेशक अध्यापनशास्त्रासाठी 'राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २०२१' तयार करणे

२. उच्च शिक्षण

- सन २०३५ पर्यंत उच्च शिक्षणामध्ये एकूण पटसंख्येचे प्रमाण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढवणे
- बहुविध प्रवेश तसेच निर्गमन पर्याय उपलब्ध असलेले तीन किंवा चार वर्षीय अभ्यासक्रमयुक्त पदवीपूर्व स्तरावरील व्यापक शिक्षण सुरु करणे
- गुणांक स्थानांतर सुविधा उपलब्ध करुन देण्याकरीता शैक्षणिक गुणांक बँकेची स्थापना करणे

- देशात जागतिक दर्जाच्या बहुविध शाखांमध्ये शिक्षण घेण्याची सुविधा असलेल्या शैक्षणिक व संशोधन विद्यापिठांची स्थापना करणे
- देशात संशोधन संस्कृतीचे संवर्धन व बळकटीकरण करण्याकरिता राष्ट्रीय संशोधन संस्थेची स्थापना करने
- देशातील वैद्यकीय व विधी शिक्षण व्यतिरिक्त इतर सर्व शाखांमधील शिक्षणाकरिता भारतीय उच्च शिक्षण आयोग या एकछत्री संस्थेची स्थापना करणे

३. इतर वैशिष्ट्ये

- शिक्षण, मूल्यांकन, नियोजन आणि प्रशासनामध्ये सुधारणा घडविण्यासाठी तंत्रज्ञान वापराच्या कल्पनांचे मुक्त आदानप्रदान करण्याकरिता व्यासपीठ उपलब्ध करुन देण्याच्या उद्देशाने 'राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच' या स्वायत्त मंडळाची स्थापना करणे
- विद्यार्थ्यांचे मूल्यांकन करण्याकरिता 'परख' या राष्ट्रीय मूल्यांकन केंद्राची स्थापना करणे
- परदेशी विद्यापीठांना देशात केंद्रे स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे
- नवीन धोरणाअंतर्गत वंचित प्रदेश व घटकांसाठी विशेष शैक्षणिक विभाग आणि जेंडर समावेशाकरिता निधीची उपलब्धता करण्यावर भर देणे

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या अंमलबजावणीसाठी राज्याने केलेली कार्यवाही

१०.३.१ राज्याकडून अंमलबजावणीसाठी खालील उपाययोजना करण्यात येत आहेत.

- केंद्र शासनाने निर्गमित केलेल्या राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्याच्या धर्तीवर बालवाडी, इयत्ता पहिली आणि इयत्ता दुसरी स्तरासाठीचा राज्य अभ्यासक्रम तयार करण्यात आला आहे आणि इयत्ता तिसरी ते १२ वी पर्यंतचा अभ्यासक्रम तयार करण्याची प्रक्रिया सुरू आहे
- पूर्व प्राथमिक विद्यार्थ्यांची शाळापूर्व तयारी करुन घेण्यासाठी 'पहिले पाऊल' अंतर्गत दोन मेळाव्यांचे आयोजन करण्यात आले (राज्यातील ५३,०४३ शाळांमधील सुमारे ८.५१ लाख विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला.)
- 'निपूण भारत अभियाना' अंतर्गत ६४,२३५ शाळांमधील इयत्ता पहिलीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यात आले व पालकांमध्ये जागरुकता निर्माण केली
- 'निपूण भारत अभियाना'अंतर्गत इयत्ता पहिली ते पाचवीच्या विद्यार्थ्यांसाठी पायाभूत संख्याज्ञान व अध्ययन निष्पत्ती विकसनासाठी "करुया मैत्री गणिताशी" या कार्यपुस्तिकांची आठ भाषांमध्ये (मराठी, उर्दू, इंग्रजी, हिंदी, गुजराती, तमिळ, तेलगु, कन्नड) निर्मिती करण्यात आली व याचा सुमारे ६४,२३५ शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या शाळांमधील ४० लाख विद्यार्थ्यांना लाभ झाला
- विद्या प्रवेश उपक्रमाअंतर्गत शिक्षकांसाठी मार्गदर्शक पुस्तिका व विद्यार्थ्यांसाठी कार्यपुस्तिका विकसित करून ऑनलाइन उपलब्ध करून देण्यात आली. याचा सुमारे ६.६९ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ झाला
- अभियांत्रिकी अभ्यासक्रम मराठी भाषेत शिकवण्यासाठी पदविका आणि पदवीसाठी २० मराठी अनुवादित पुस्तकांचा संच तयार करून संस्थांना उपलब्ध करून दिला
- राज्यातील एकूण १६३ तंत्रशिक्षण महाविद्यालयांमध्ये मराठी भाषेतून पदविका अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आला
- अभियांत्रिकी / पदविका अभ्यासक्रमाच्या ८८ पुस्तकांच्या मराठी भाषांतराचे काम सुरू आहे

प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शिक्षण

१०.४ प्राथमिक शिक्षणासाठी राज्यात विविध शैक्षणिक उपक्रम राबविण्यात येतात. प्राथमिक (इयत्ता पहिली ते पाचवी) आणि उच्च प्राथमिक (इयत्ता सहावी ते आठवी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्त्वाचे निर्देशक तक्ता १०.१ मध्ये दिले आहेत तर विभागनिहाय, शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या परिशिष्ट १०.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१ प्राथमिक (इयत्ता पहिली ते पाचवी) व उच्च प्राथमिक (इयत्ता सहावी ते आठवी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्वाचे निर्देशक

(दि. ३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक		२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
नोंदविलेल्या प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांची संख्या		१,०५,८४८	१,०४,७८१	१,०४,४९९
ग्रामीण भागातील शाळांची टक्केवारी		७५.८	७५.१	७५.२
दर १० चौ किमी मागे शाळांची घनता	अ) प्राथमिक	३.२	३.२	३.२
	ब) उच्च प्राथमिक	१.७	१.७	१.७
दर हजार मुलांच्यामागे (६ ते ११ वर्षे वय) प्राथमिक शाळांची संख्या		१०.१	१०.१	१०.१
दर हजार मुलांच्यामागे (११ ते १४ वर्षे वय) उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या		९.३	९.३	९.३
स्वअर्थसहाय्यित खाजगी शाळांची एकूण शाळांशी टक्केवारी		१६.३	१२.२	१२.४
शाळेतील पटसंख्या (लाख)		१५४.२	१४६.०	१४६.०
पटसंख्येतील मुलींची टक्केवारी		४७.३	४७.२	४७.७
एकूण पटसंख्या प्रमाण	अ) प्राथमिक	१०६.९	९९.२	१०१.६
	ब) उच्च प्राथमिक	१००.४	९३.४	९४.३
सरासरी विद्यार्थी-वर्गखोली प्रमाण (सर्व शाळा)		२८	२६	२६
शिक्षकांची संख्या (लाख)		५.०	४.९	४.८
विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण		३१:१	३०:१	३१:१
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी				
पिण्याचे पाणी		९९.५	९९.६	९९.५
मुलींकरिता कार्यरत शौचालय		९६.३	९६.०	९५.८
संरक्षक भिंत		८८.५	८५.१	८९.३
संगणक		६३.२	७०.५	७२.२
दिव्यांगांसाठी उतरता रस्ता		९३.१	९३.९	९४.१
खेळाचे मैदान		८६.३	८७.५	८७.०
ग्रंथालय		८९.३	९१.७	९२.९
विद्युत जोडणी		९८.३	९४.९	९४.४
गळतीचे प्रमाण	अ) प्राथमिक	०.००	५.०५	०.००
	ब) उच्च प्राथमिक	१.५३	५.७२	०.६२
मुली मुले समानता निर्देशांक	अ) प्राथमिक	१.०५	०.९२	०.९२
	ब) उच्च प्राथमिक	०.९८	०.८८	०.८८

आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

१०.५ **'बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९':** बालकांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९' राज्यात एप्रिल, २०१० पासून लागू करण्यात आला आहे. या अधिनियमानुसार बालकांना जवळच्या शाळेत मोफत आणि सक्तीचे पूर्ण प्राथमिक शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. या अधिनियमाअंतर्गत स्वअर्थसहाय्यित खाजगी शाळांमध्ये (अल्पसंख्याक शाळा वगळून) एकूण प्रवेश क्षमतेच्या २५ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व वंचित घटकातील विद्यार्थ्यांना पूर्व प्राथमिक ते इयत्ता आठवीपर्यंत मोफत प्रवेशासह मोफत शिक्षण दिले जाते. शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम लागू झाल्यापासून नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत ७.८९ लाख विद्यार्थ्यांना शाळेत प्रवेश देण्यात आला आहे. या कायद्यांतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ७८,३७६ विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळाला.

१०.५.१ या अधिनियमाअंतर्गत सहा ते १४ वर्षे वयोगटातील प्रत्येक शाळाबाह्य बालकाला शैक्षणिक प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये एकूण ६,५७० शाळाबाह्य बालकांना मुख्य प्रवाहात आणले व त्यापैकी ४,६३३ बालकांना विशेष प्रशिक्षण देण्यात आले. सन २०२४-२५ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत २,२१२ शाळाबाह्य मुलांचा शोध घेण्यात आला व त्यापैकी १,७९० शाळाबाह्य बालकांना विशेष प्रशिक्षण देण्यात आले.

माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण

१०.६ माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १० वी) आणि उच्च माध्यमिक (इयत्ता ११ वी ते १२ वी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्त्वाचे निर्देशक तक्ता १०.२ मध्ये दिले आहेत तर विभागनिहाय, शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या परिशिष्ट १०.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२ माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १० वी) व उच्च माध्यमिक (इयत्ता ११ वी ते १२ वी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्त्वाचे निर्देशक

(दि. ३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक		२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
नोंदविलेल्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांची संख्या		२८,६१२	२८,५३२	२८,९८६
ग्रामीण भागातील शाळांचे प्रमाण		६०.०	६१.८	५८.२
दर १० चौ किमी मागे शाळांची घनता	(अ) माध्यमिक	०.८	०.८	०.८
	(ब) उच्च माध्यमिक	०.४	०.४	०.४
स्वअर्थसहाय्यित खाजगी शाळांची एकूण शाळांशी टक्केवारी		३५.१	२६.७	२८.६
शाळेतील पटसंख्या (लाख)		६६.४	६६.३	६३.७
पटसंख्येतील मुलींची टक्केवारी		४६.१	४७.०	४७.०
एकूण पटसंख्येचे प्रमाण	(अ) माध्यमिक	९३.७	८६.७	९०.१
	(ब) उच्च माध्यमिक	७१.५	६६.६	६८.३
सरासरी विद्यार्थी-वर्गखोली प्रमाण (सर्व शाळा)		४३	४४	४०
शिक्षकांची संख्या (लाख)		२.५	२.५	२.५
विद्यार्थी - शिक्षक प्रमाण		२७:१	२७:१	२६:१
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी				
पिण्याचे पाणी		९९.९	९९.९	९९.९
मुलींकरिता कार्यरत शौचालय		९८.१	९९.२	९८.७
संरक्षक भिंत		९४.६	९४.९	९५.२
दिव्यांगांसाठी उतरता रस्ता		८९.४	९०.७	९१.२
खेळाचे मैदान		९५.३	९५.५	९५.२
ग्रंथालय		९५.१	९६.०	९६.४
विद्युत जोडणी		९९.१	९९.१	९८.९
संगणक		८६.१	९३.६	९४.९
संगणक व इंटरनेट		७६.५	८३.६	८३.४
गळतीचे प्रमाण	(अ) माध्यमिक	१०.७	९.९	५.४
	(ब) उच्च माध्यमिक	उ.ना.	६.९	३.०
मुली मुले समानता निर्देशांक	(अ) माध्यमिक	०.९८	०.८८	०.८८
	(ब) उच्च माध्यमिक	०.९८	०.८८	०.८८

उ.ना. - उपलब्ध नाही

आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

१०.७ **स्वअर्थसहाय्यित शाळा:** 'महाराष्ट्र स्वअर्थसहाय्यित शाळा (स्थापना व नियमन) अधिनियम, २०१२' राज्यात जानेवारी, २०१३ पासून लागू आहे. स्वअर्थसहाय्यित शाळांची मंडळ आणि माध्यम निहाय संख्या तक्ता १०.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३ स्वअर्थसहाय्यित शाळांची मंडळ व माध्यम निहाय संख्या

वर्ष	मंडळ					माध्यम		
	राज्य मंडळ	सीबीएसई	राज्य मंडळ व सीबीएसई	आयसीएसई/आयजीसीएसई/ आयबी/ इतर	एकूण	मराठी	इंग्रजी	उर्दू/हिंदी/बंगाली/ गुजराती/कन्नड
२०२१-२२	५,०९२	१,०७१	२१	३९३	६,५७७	८२३	५,६३९	११५
२०२२-२३	५,१४४	१,११६	१७	३९७	६,६७४	८०२	५,७६२	११०
२०२३-२४	१३,२८२	१,१७८	१६	३७५	१४,८५१	१,९५४	१२,६७०	२२७

सीबीएसई - सेंट्रल बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन
आयसीएसई - इंडियन सर्टिफिकेट ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन
आयजीसीएसई - इंटरनॅशनल जनरल सर्टिफिकेट ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन
आयबी - इंटरनॅशनल बॅचलरेट
आधार: महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

१०.८ **सैनिकी शाळा:** राज्यात ३८ अनुदानित सैनिकी शाळा असून त्यापैकी चार शाळा केवळ मुलींसाठी आहेत. सन २०२४-२५ मध्ये या शाळांमधील पटसंख्या १२,२२४ आहे.

१०.९ **समग्र शिक्षा:** विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी सन २०१८-१९ पासून समग्र शिक्षा हा व्यापक कार्यक्रम राज्यात राबविण्यात येत आहे. शाश्वत विकास ध्येयामध्ये परिकल्पित केल्यानुसार शाळा पूर्व ते उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत सर्वसमावेशक आणि समन्यायी शिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी या कार्यक्रम अंतर्गत सर्व शिक्षा अभियान, राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान आणि शिक्षक प्रशिक्षण या तीन योजना अंतर्भूत आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये समग्र शिक्षाअंतर्गत ₹ २,३७८.६० कोटी खर्च झाला. सन २०२४-२५ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत ₹ ८६४.८८ कोटी खर्च झाला.

१०.१० **दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रम:** विशेष गरजा असलेल्या मुलांना मुख्य प्रवाहात सर्वसाधारण मुलांसोबत दर्जेदार शिक्षण मिळून त्यांची भावनिक उन्नती होण्यासाठी तसेच त्यांना समाजात सामावून घेण्यासाठी राज्यात दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. विशेष गरजा असलेल्या मुलांची ओळख, वैद्यकीयदृष्ट्या मूल्यांकन, ब्रेल लिपीतील पुस्तके, चष्मा, श्रवण यंत्रे व उपकरणे, भाषण प्रशिक्षक, इत्यादी शैक्षणिक आणि पुनर्वसन सहाय्य सेवा प्रदान करणे यांचा समावेश दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रमामध्ये आहे. 'दिव्यांगांसाठी सर्वसमावेशक शिक्षण' कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४ दिव्यांगासाठी सर्वसमावेशक शिक्षण कार्यक्रमाची प्रगती

शैक्षणिक स्तर	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५+	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)	२.०२	२१.१६	१.९०	३२.६७	१.७६	०.१३
माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)	०.५५	८.५८	०.५१	१४.४१	०.५५	०.११

आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद
+ नोव्हेंबर पर्यंत

१०.११ **प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजना:** ऑगस्ट, १९९५ मध्ये सुरु करण्यात आलेल्या मध्यान्ह भोजन योजनेचे नोव्हेंबर, २०२२ मध्ये प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजना असे नामकरण करण्यात आले आहे. प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची नोंदणी व उपस्थिती वाढवणे आणि त्यांच्या पोषण स्तरात सुधारणा करणे या उद्देशाने ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत विद्यार्थ्यांना शिजवलेले अन्न दिले जाते. प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजनेची प्रगती तक्ता १०.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५ प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजनेची प्रगती

इयत्ता	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५+	
	लाभार्थी (लाखात)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाखात)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाखात)	खर्च (₹ कोटी)
१ ली ते ५ वी	५९.९५	७०.००	६१.२८	८४४.२०	५०.७८	२७१.७१
६ वी ते ८ वी	४०.६८	४७.००	४०.२२	६९०.७१	३१.२६	१८१.१४

आधार : प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
+ नोव्हेंबर पर्यंत

१०.१२ **आदर्श शाळा:** राज्यातील १,५०० शाळा आदर्श शाळा म्हणून विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाने आदर्श शाळा योजना सन २०२१ मध्ये सुरू केली. पहिल्या टप्प्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या शाळा, महाराष्ट्र आंतरराष्ट्रीय शिक्षण मंडळाच्या शाळा, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय, शासकीय विद्यानिकेतन व नागरी भागातील शाळा अशा एकूण ४८८ शाळांना आदर्श शाळा म्हणून विकसित करण्यास मान्यता देण्यात आली. सन २०२३-२४ मध्ये आधीच्या ३२८ आदर्श शाळांच्या अपूर्ण राहिलेल्या कामासाठी तसेच उर्वरित पैकी १४० आदर्श शाळांच्या कामाकरिता ₹ २९९.१३ कोटी निधी खर्च झाला.

१०.१३ **शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना:** विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि पालकांवरील आर्थिक भार कमी करण्यासाठी राज्य शासन विविध योजना राबवित आहे. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती तक्ता १०.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६ विद्यार्थ्यांना शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती

योजनेचे नाव	२०२३-२४		२०२४-२५+	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
शासकीय अनुदानित व विनाअनुदानित शाळांमध्ये शिकणाऱ्या इयत्ता १ ली ते १० वी च्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्कात सवलत	२७.८०	३.५२	२७.८०	५.००
आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटातील इयत्ता ११ वी व १२ वीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण	१.३६	०.५०	१.३६	०.५०

आधार : शिक्षण संचालनालय (योजना), महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबर पर्यंत

१०.१४ **मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना:** मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासन अहिल्याबाई होळकर योजना (राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसेसमध्ये मोफत प्रवास), अकरावी आणि बारावीत शिकणाऱ्या मुलींना मोफत शिक्षण, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय, इत्यादी योजना राबवित आहे. मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती तक्ता १०.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७ मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती

योजना	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५+	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
अहिल्याबाई होळकर योजना	२१.६१	४३२.७८	२२.३३	५३८.५६	२४.८०	६५४.१२
इयत्ता ११ वी आणि १२ वी मध्ये शिकणाऱ्या मुलींना मोफत शिक्षण	१२.९९	१.६४	१२.९९	२.०२	१२.९९	२.००
कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय	०.०४	२१.८२	०.०४	२०.६६	०.०४	९.८

आधार: १) महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ, मुंबई + नोव्हेंबर पर्यंत
२) शिक्षण संचालनालय (योजना), महाराष्ट्र शासन
३) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

१०.१५ **पी एम श्री शाळा:** पी एम श्री शाळा ही केंद्र पुरस्कृत योजना सन २०२२ पासून पुढील पाच वर्षाच्या कालावधीसाठी राबविण्यात येत आहे. निवडक विद्यमान शाळांना पी एम श्री शाळा म्हणून तयार करणे हा या योजनेचा उद्देश असून सदर शाळा 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - २०२०' च्या सर्व पैलूंची अंमलबजावणी करतील. या योजनेअंतर्गत देशभरातील १५,००० हून अधिक निवडक विद्यमान शाळांना (प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक) सक्षम करून उत्कृष्ट पायाभूत सुविधा व पुरेशा संसाधनांसह आनंददायी, उत्साहवर्धक व शैक्षणिकदृष्ट्या अनुकूल शालेय वातावरणात उच्च दर्जाचे गुणात्मक शिक्षण देणाऱ्या सर्वसमावेशक उत्कृष्ट शाळा म्हणून विकसित केल्या जाणार आहेत. देशात १०,०७७ पी एम श्री शाळा असून त्यापैकी राज्यात ८२७ शाळा आहेत.

राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी

१०.१६ राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी ही राज्य शासनाच्या शाळा, शासन अनुदानित शाळा, खाजगी विना अनुदानित आणि केंद्रीय शाळांमधील इयत्ता तिसरी, पाचवी, आठवी आणि दहावी तील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन फलनिष्पत्तीची माहिती मिळविण्याकरिता व्यापक स्वरूपातील राष्ट्रीय स्तरावरील मूल्यांकन आहे. राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी - २०२१ नुसार अध्ययन फलनिष्थत्तीची स्तर निहाय विद्यार्थ्यांची टक्केवारी तक्ता १०.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८ राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्तीची स्तर निहाय विद्यार्थ्यांची टक्केवारी

(टक्के)

इयत्ता	विषय	कामगिरी स्तर २०२१			
		मूलभूत पेक्षा कमी	मूलभूत	प्रवीण	उच्च
तिसरी	भाषा	२२	३३	३०	१४
	गणित	१७	३४	३४	१५
	परिसर विज्ञान	१५	३३	३८	१३
पाचवी	भाषा	१७	३५	३६	१२
	गणित	३०	४३	२२	५
	परिसर विज्ञान	२९	३४	३०	७
आठवी	भाषा	१६	४३	२७	१४
	गणित	२७	५१	१७	५
	विज्ञान	३८	३६	१९	७
	सामाजिक शास्त्रे	३५	४५	१३	७
दहावी	आधुनिक भारतीय भाषा	४६	४१	१३	१
	इंग्रजी	१९	१५	४४	२३
	गणित	३३	५१	१४	२
	विज्ञान	७७	१७	५	१
	सामाजिक शास्त्रे	५८	२६	१४	२

टीप: आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा १०० येतीलच असे नाही.

आधार: राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी - २०२१

क्रीडा शिक्षण

१०.१७ खेळांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि क्रीडापटूंचे नैपुण्य विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाने पुणे येथे शिवछत्रपती क्रीडापीठ स्थापन केले आहे. या क्रीडापीठाच्या अखत्यारीत आठ क्रीडा प्रबोधिनी स्थापन केल्या असून १६ क्रीडा प्रकारात प्रशिक्षण दिले जाते. सन २०२४-२५ मध्ये या क्रीडा प्रबोधिनींमध्ये एकूण ६०९ प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षण घेत आहेत. आतापर्यंत प्रबोधिनीतील ३० विद्यार्थ्यांना राज्य शासनाचा शिवछत्रपती क्रीडा पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. क्रीडा प्रबोधिनीतील विद्यार्थ्यांनी मिळविलेल्या पदकांची संख्या तक्ता १०.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९ क्रीडा प्रबोधिनीतील विद्यार्थ्यांनी मिळविलेल्या पदकांची संख्या

वर्ष	एकूण प्रशिक्षणार्थी	पदक											
		आंतरराष्ट्रीय स्तर				राष्ट्रीय स्तर				राज्य स्तर			
		सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण
२०२२-२३	६०६	१	०	१	२	१४	१३	३९	६६	११९	३६	४३	१९८
२०२३-२४	४७२	६	०	१	७	५८	३३	३१	१२२	११३	६८	५८	२३९
२०२४-२५+	६०९	१	३	०	४	११	२२	१८	५१	१६३	९८	८९	३५०

आधार: क्रीडा व युवक सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

उच्च व तंत्र शिक्षण

१०.१८ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी, २०२३-२४ नुसार राज्यात ५७ राज्य विद्यापीठे (२३ सार्वजनिक, २१ खाजगी व एक मुक्त), २१ अभिमत विद्यापीठे (११ खाजगी व सात शासकीय व तीन अनुदानित), सात राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था आणि एक केंद्रीय विद्यापीठ आहे. अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणीवर आधारित राज्यातील उच्च शिक्षणाची सांख्यिकी तक्ता १०.१० मध्ये दिली आहे. सन २०२४-२५ च्या अभ्यासक्रमाकरिता संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेश क्षमता आणि प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या परिशिष्ट १०.३ ते परिशिष्ट १०.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१० अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवालावर आधारित राज्यातील उच्च शिक्षणाची सांख्यिकी

(दि. ३० सप्टेंबर रोजी)

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३
विद्यापीठे (संख्या)	७४	७८
महाविद्यालये (संख्या)	४,६८५	५,७२५
स्वायत्त संस्था (संख्या)	२,२३७	२,१८२
उच्च शिक्षणातील पटसंख्या		
अ) सर्व संस्था (लाखात)	४५.७७	४६.२१
ब) विद्यार्थिनींची टक्केवारी	४४.५	४५.३६
विद्यापीठातील व इतर संस्थांतील पटसंख्या		
अ) सर्व संस्था (लाखात)	१०.२०	९.०८
ब) विद्यार्थिनींची टक्केवारी	४०.२	४१.३७
एकूण पटसंख्या प्रमाण (१८ ते २३ वर्ष)		
अ) सर्व प्रवर्ग	३५.३	३७.१६
ब) अनुसूचित जाती	३६.३	३८.३४
क) अनुसूचित जमाती	१७.३	१४.१९
स्त्री पुरुष समानता निर्देशांक (१८ ते २३ वर्ष)		
अ) सर्व प्रवर्ग	०.९०	०.८३
ब) अनुसूचित जाती	०.९३	०.९०
क) अनुसूचित जमाती	०.७८	०.८२
शिक्षकांची संख्या (लाख)	१.६८	१.७४
विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण	२७	२७

आधार : अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी २०२२-२३, केंद्र शासन

१०.१९ **स्व-अर्थ सहाय्यित विद्यापीठे:** केंद्र शासनाकडून करण्यात येत असलेल्या आर्थिक सुधारणांमुळे उच्च शिक्षणाशी संबंधित धोरणात बदल करण्यास आले आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाकरिता खाजगी क्षेत्राच्या सहभागास चालना देण्यात आली आहे. उच्च शिक्षणाच्या उपलब्धतेत वाढ, उत्कृष्टता, समावेशकता आणि संशोधन यात वाढ करण्याच्या हेतूने राज्यात सर्वोत्कृष्ट दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी शासनाने खाजगी सहभागास प्रोत्साहन दिले आहे. अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी, २०२२-२३ नुसार राज्यातील २१ स्व-अर्थ सहाय्यित विद्यापीठांमधील एकूण पटसंख्या ७६,४१० असून त्यापैकी ३०,७२६ विद्यार्थिनी आहेत.

प्रधानमंत्री उच्चतर शिक्षा अभियान

१०.२० प्रधानमंत्री उच्चतर शिक्षा अभियान (पी. एम. - उषा) राज्यात सन २०१३ पासून राबविण्यात येत आहे. अधिक कार्यक्षमता, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व व प्रतिसादात्मकता यासह उच्च शिक्षणात उपलब्धता, समानता आणि गुणवत्ता यांची उच्चतर पातळी गाठणे हा या अभियानाचा उद्देश आहे. सन २०२४-२५ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ₹ ५०१.५६ कोटी खर्च झाला. या योजनेअंतर्गत राज्यातील निवडक राज्य विद्यापीठांमध्ये 'गुणवत्ता व उत्कृष्टता वाढवणे' या घटकांतर्गत सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाला ₹ १०० कोटी रुपयांचे अनुदान मंजूर करण्यात आले असून २५ स्वायत्त महाविद्यालयांना प्रत्येकी पाच कोटी रुपयांचे अनुदान देण्यात आले आहे. तसेच सक्षमीकरणासाठी सात विद्यापीठांना प्रत्येकी ₹ २० कोटी आणि ४३ महाविद्यालयांना प्रत्येकी ₹ पाच कोटी मंजूर करण्यात आले. शिक्षणातील समानता आणि समावेशास चालना देण्यासाठी चार जिल्ह्यांना प्रत्येकी ₹ १० कोटी मंजूर करण्यात आले.

राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियानातील काही प्रमुख उपलब्धी खालीलप्रमाणे आहेत-:

- देशात नवीन संशोधन आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण केंद्रे स्थापन करण्यासाठी, ₹ २० कोटी अनुदान प्राप्त करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे
- संशोधन क्षमता विकसित करणे आणि उद्योगांचा विस्तार, व्यापारीकरण किंवा तंत्रज्ञान हस्तांतरण सुनिश्चित करण्यासाठी संशोधन प्रकल्प सुरू करण्याच्या उद्देशाने, राज्यातील सहा विद्यापीठांमध्ये तंत्रज्ञान विकास आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरणासाठी सहा केंद्रे स्थापन करण्यात आली
- या योजनेअंतर्गत राज्यात डॉ. होमी भाभा राज्य विद्यापीठ, मुंबई, हैदराबाद (सिंध) राष्ट्रीय महाविद्यालयीन विद्यापीठ, मुंबई आणि डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यापीठ, सातारा या तीन समूह विद्यापीठांची स्थापना करण्यात येत आहे
- राज्यातील दोन महत्त्वाकांक्षी जिल्ह्यांमध्ये दोन नवीन आदर्श पदवी महाविद्यालये सुरू करण्यात येत आहेत
- या योजनेअंतर्गत बहु विद्याशाखिय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठ या घटकांतर्गत चार विद्यापीठांना प्रत्येकी ₹ १०० कोटी मंजूर करण्यात आले.

१०.२१ **राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना:** आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी (वार्षिक कौटुंबिक उत्पन्न ₹ आठ लाख) राज्यात राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना राबविण्यात येत आहे. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजनेची प्रगती तक्ता १०.११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.११ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजनेची प्रगती

शैक्षणिक प्रकार	वर्ष	लाभार्थी संख्या	खर्च (₹ कोटी)
उच्च शिक्षण (३४३ अभ्यासक्रम)	२०२१-२२	१,६५,७७५	१११.४५
	२०२२-२३	१,५९,१८२	१३२.०४
	२०२३-२४	१,६२,२२३	१४९.४३
तंत्र शिक्षण (२८२ अभ्यासक्रम)	२०२१-२२	२,२८,०२५	८४५.१८
	२०२२-२३	२,३८,१४२	९०९.७२
	२०२३-२४	२,३३,२७०	८९५.११
वैद्यकिय शिक्षण व संशोधन (८ अभ्यासक्रम)	२०२१-२२	१९,०७८	१८६.६५
	२०२२-२३	२१,८८१	२३६.४३
	२०२३-२४+	८,८९३	५७.६८
कृषि (३० अभ्यासक्रम)	२०२१-२२	१७,८९०	२९.७५
	२०२२-२३	२४,५००	३३.२५
	२०२३-२४	२४,४१०	३५.००
पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय (६ अभ्यासक्रम)	२०२१-२२	३७९	०.९३
	२०२२-२३	४३०	१.१७
	२०२३-२४	४१९	१.१३

+ डिसेंबर पर्यंत

आधार: १) उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन २) उच्च शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
३) वैद्यकीय शिक्षण आणि संशोधन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन ४) महाराष्ट्र कृषी शिक्षण आणि संशोधन परिषद
५) महाराष्ट्र पशू व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ

सार्वजनिक आरोग्य

१०.२२ रोग प्रतिबंधात्मक एकात्मिक उपाययोजनांद्वारे सर्व व्यक्तींच्या आरोग्यात सुधारणा व दीर्घायुष्य यासाठी चालना देऊन गुणवत्तापूर्ण जीवनमानासाठी सार्वजनिक आरोग्य सेवा प्रतिबद्ध आहे. शाश्वत विकास ध्येय ३-'सर्व वयोगटातील लोकांसाठी उत्तम आरोग्याची सुनिश्चिती करणे आणि चांगल्या जीवनमानास चालना देणे' या ध्येयांतर्गत उल्लेख केलेले लक्ष्य साध्य करण्यात राज्याने लक्षणीय प्रगती केली असून सातत्याने आरोग्याच्या निर्देशकांमध्ये सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नरत आहे. सर्वांना सुलभ आणि किफायतशीर आरोग्यसेवा मिळण्याकरिता शासन विविध आरोग्य विषयक योजना व कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करीत आहे.

सार्वजनिक आरोग्य - पायाभूत सुविधा

१०.२३ सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी राज्यात त्रिस्तरीय पायाभूत आरोग्य सुविधा आहेत. उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामूहिक आरोग्य केंद्रे यांचा प्राथमिक स्तरामध्ये समावेश होतो. द्वितीय स्तरामध्ये उपजिल्हा रुग्णालये आणि जिल्हा रुग्णालये यांचा समावेश होतो तर तृतीय स्तरामध्ये वैद्यकीय महाविद्यालयांशी संलग्न असलेली सुसज्ज रुग्णालये व सुपर स्पेशालिटी रुग्णालयांचा समावेश होतो. राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा तक्ता १०.१२ मध्ये, राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा (सार्वजनिक, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि विश्वस्त संस्था रुग्णालये) यांची तपशीलवार मालिका परिशिष्ट १०.७ आणि जिल्हानिहाय उपलब्ध वैद्यकीय सुविधांची माहिती परिशिष्ट १०.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१२ राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा

(दि. ३१ डिसेंबर, २०२४ रोजी)

संस्थेचा प्रकार	संख्या
उपकेंद्र	१०,७६५
प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१,९३६
सामूहिक आरोग्य केंद्र	३६७
प्राथमिक आरोग्य पथक	१२१
फिरती वैद्यकीय पथक	६६
उपजिल्हा रुग्णालय	१०१
जिल्हा रुग्णालय	१९
वैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न रुग्णालय	३२
वैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न प्राथमिक आरोग्य केंद्र	६
सामान्य रुग्णालय	८
स्त्री रुग्णालय	२२
मनोरुग्णालय	४
कुष्ठरोग रुग्णालय	२
क्षयरोग रुग्णालय	५
विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय	२

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.२४ उपकेंद्र स्तरावर आरोग्य सुविधा देण्याबरोबरच माता व बाल आरोग्य निगा, कुटुंब कल्याण, पोषण, लसीकरण, अतिसार आणि संसर्गजन्य आजार नियंत्रण याबाबत समुपदेशन केले जाते. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात बाह्यरुग्ण विभाग, सहा खाटांचा आंतररुग्ण विभाग, आपत्कालीन सेवा, शस्त्रक्रिया, प्रयोगशाळा व औषधे या सुविधा उपलब्ध असून कुटुंबनियोजन सेवा व उपकेंद्राद्वारे संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर प्राथमिक आरोग्य केंद्रात उपचार केले जातात. त्याचप्रमाणे ८०,००० ते १.२० लाख लोकसंख्येचा समावेश असलेल्या चार ते पाच प्राथमिक आरोग्य केंद्रांसाठी संदर्भ सेवा केंद्र म्हणून एक सामूहिक आरोग्य केंद्र स्थापित केले जाते. सामूहिक आरोग्य केंद्रे, उप जिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये व वैद्यकीय महाविद्यालयांशी संलग्न रुग्णालयांमध्ये अहोरात्र आरोग्य सेवा उपलब्ध आहेत.

१०.२५ राज्यातील ॲलोपॅथी वैद्यकीय पदवी धारकांना महाराष्ट्र वैद्यकीय परिषद यांचेकडे नोंदणी करून दर पाच वर्षांनी परवाना नूतनीकरण करावे लागते. डिसेंबर, २०२४ पर्यंत एकूण १,९९,९९८ (९६,६७९ पदव्युत्तरसह) ॲलोपॅथीक डॉक्टरांनी नोंदणी केली होती.

१०.२५.१ सध्याच्या वैद्यकीय सुविधांमध्ये वाढ करण्याच्या दृष्टीने शासनाने आयुर्वेद, योग व निसर्गोपचार, युनानी, सिध्द आणि होमिओपॅथी (आयुष) उपचार पद्धतीचा समावेश मुख्य आरोग्यसेवा यंत्रणेत केला आहे. डिसेंबर, २०२४ अखेर १,१४,४३२ आयुर्वेदिक डॉक्टर (६,६१५ पदव्युत्तरसह) आणि ९,७२६ युनानी डॉक्टर (१७२ पदव्युत्तरसह) महाराष्ट्र कौन्सिल ऑफ इंडियन मेडिसिन यांचेकडे नोंदणीकृत आहेत तर ८८,५२८ होमिओपॅथी डॉक्टर (३,५२७ पदव्युत्तरसह) महाराष्ट्र कौन्सिल ऑफ होमिओपॅथीकडे नोंदणीकृत आहेत. एकूण नोंदणीकृत ॲलोपॅथिक डॉक्टर पैकी ८० टक्के उपलब्धता गृहीत धरून व एकूण आयुष डॉक्टर (२,१२,६८६) यांची उपलब्धता विचारात घेता राज्यातील डॉक्टर लोकसंख्या प्रमाण १: ३४३ एवढे आहे.

प्रधानमंत्री आयुष्मान भारत आरोग्य पायाभूत सुविधा अभियान

१०.२६ प्राथमिक, द्वितिय आणि तृतीय स्तरावर सुसज्ज सार्वजनिक आरोग्य सेवा उपलब्ध होण्यासाठी राज्यात ऑक्टोबर, २०२१ पासून 'प्रधानमंत्री आयुष्मान भारत आरोग्य पायाभूत सुविधा अभियान' राबविण्यात येत आहे. सार्वत्रिक सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा प्रदान करण्यासाठी तळागाळातील सार्वजनिक आरोग्य संस्थांचे बळकटीकरण, माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यित रोग देखरेख यंत्रणांचा विस्तार आणि उभारणी करणे तसेच इतर संसर्गजन्य रोगांवरील संशोधन कार्याला प्रोत्साहन देणे ही या अभियानाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. या अभियानाअंतर्गत डिसेंबर, २०२४ अखेर उपलब्ध / मंजूर आरोग्य पायाभूत सुविधांचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे :

- नाशिक, रत्नागिरी, नांदेड, अमरावती, बुलढाणा, गडचिरोली, अहिल्यानगर, पुणे, धाराशिव, बीड, भंडारा, रायगड, धुळे, सातारा, परभणी, हिंगोली, वाशिम, वर्धा, नंदुरबार, अकोला, पालघर, सिंधुदुर्ग, छत्रपती संभाजी नगर आणि नागपूर येथील जिल्हा रुग्णालय तसेच जळगाव, सोलापूर, चंद्रपूर, कोल्हापुर, सांगली, यवतमाळ, गोंदिया येथील शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये व उल्हासनगर (ठाणे), मीरा भाईंदर आणि मालवणी (मालाड) येथील सामान्य रूग्णालयांमध्ये एकात्मिक सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांना मंजुरी
- नाशिक, पुणे, नांदेड आणि पालघर येथील जिल्हा रुग्णालयांत १०० खाटांचे अत्यावश्यक सेवा इस्पितळ ब्लॉक मंजूर
- जालना, अहिल्यानगर, गडचिरोली, भंडारा, सातारा, बुलढाणा, बीड, अमरावती, रत्नागिरी, हिंगोली, वर्धा, वाशिम जिल्हा रुग्णालय तसेच लातूर, चंद्रपूर, अकोला, गडचिरोली, सोलापूर, धाराशिव, नंदुरबार, सातारा, मिरज (सांगली), परभणी, धुळे, उल्हासनगर (ठाणे), जळगाव, यवतमाळ, सिंधुदूर्ग, रायगड (अलिबाग), छत्रपती संभाजीनगर, कोल्हापुर आणि गोंदिया येथील शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये व उल्हासनगर (ठाणे), मीरा भाईंदर येथील सामान्य रूग्णालयांमध्ये प्रत्येकी ५० खाटांचे अत्यावश्यक सेवा इस्पितळ ब्लॉक्स मंजूर

हिंदूहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना

१०.२७ नागरी क्षेत्रातील मुख्यत: गरीब आणि झोपडपट्टी वासीयांना आरोग्य सेवा पुरविणे तसेच विविध रोगांच्या प्रादुर्भावाचे निरिक्षण आणि नियंत्रण करण्याच्या उद्देशाने 'हिंदुहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना' राज्यात पहिल्या टप्प्यात मे, २०२३ पासून एकूण ४२८ ठिकाणी कार्यान्वित करण्यात आला आहे. या दवाखान्याद्वारे बाह्य-रुग्ण तपासणी, मोफत औषधोपचार, मोफत प्रयोगशाळा चाचण्या, टेलीकन्सल्टेशन, गर्भवती महिलांची तपासणी इत्यादी आरोग्य सेवा पुरविल्या जातात .

१०.२७.१ माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत ४२.४१ लाख बाह्य-रुग्ण सेवा, ४.९८ लाख मोफत प्रयोगशाळा तपासणी व ६८,३७२ गर्भवती महिलांची तपासणी करण्यात आली. या कार्यक्रमांवर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ६०.२७ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ २८.०१ कोटी खर्च झाला.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

१०.२८ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान यांचा समावेश असलेले राष्ट्रीय आरोग्य अभियान आरोग्य यंत्रणांचे तसेच संस्था व मानवी संसाधन क्षमतेचे सक्षमीकरण करून सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा उपलब्ध करुन देणेकरिता सन २०१३ मध्ये सुरु करण्यात आले आहे. ग्रामीण व नागरी भागातील आरोग्य सुविधांचे बळकटीकरण करणे, संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य रोगांचे नियंत्रण करणे आणि प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके व किशोरवयीन मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम राबविणे हे या अभियानाचे प्रमुख घटक आहेत.

१०.२८.१ **आयुष्मान आरोग्य मंदिर कार्यक्रम:** सध्या अस्तित्वात असलेल्या उपकेंद्रे व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यांचे आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमध्ये रूपांतर करुन सर्वसमावेशक पायाभूत आरोग्य सेवा पुरविणे हे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. सध्याच्या आरोग्यवर्धिनी केंद्राचे नामकरण ‘आयुष्मान आरोग्य मंदिर’ असे करण्यात आले आहे. डिसेंबर, २०२४ अखेर राज्यात एकूण १२,०४४ आयुष्मान आरोग्य मंदिर कार्यरत आहेत.

१०.२८.२ **राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान:** ग्रामीण जनतेस विशेषत: महिला, मुले व वंचित घटकांना किफायतशीर, सुलभ व दर्जेदार आरोग्यसेवा उपलब्ध करुन देऊन त्यांच्या आरोग्य विषयक गरजा भागविण्यासाठी राज्यामध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान राबविण्यात येत आहे. या अभियानाअंतर्गत डिसेंबर, २०२४ अखेर पुरविल्या जाणा-या काही सुविधा खालीलप्रमाणे आहेत

- विशेषज्ञांसह एकूण १४,८२५ वैद्यकीय अधिकारी आणि ६३,६९४ आशा स्वयंसेविका यांचेमार्फत ग्रामीण जनतेला आरोग्य सेवा
- टेलिमेडीसीन सुविधा २३ जिल्हा रुग्णालये, ३९ उपजिल्हा रुग्णालये/सामूहिक आरोग्य केंद्रे व सहा वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये उपलब्ध
- सिकल सेल रोगाचा प्रादुर्भाव असलेल्या २१ जिल्ह्यांमध्ये सिकल सेल रोग नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी
- राज्यातील दुर्गम व अतिदुर्गम भागातील जनतेसाठी आरोग्यविषयक सुविधा पुरविण्याकरिता स्वयंसेवी संस्था/रुग्ण कल्याण समिती या बाह्यस्थ संस्थांमार्फत २० फिरती वैद्यकीय पथके कार्यरत

१०.२८.२.१ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाअंतर्गत राज्यामध्ये सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ३,८७०.२४ कोटी तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ २,३६२.१९ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाअंतर्गत भौतिक प्रगती तक्ता १०.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१३ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाअंतर्गत भौतिक प्रगती

(संख्या)

घटक	तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
	उपचार घेतलेले रुग्ण			
आयुष	बाह्यरुग्ण विभाग	४२,९७,०३४	४७,७७,८४३	४१,८४,०४८
	आंतररुग्ण विभाग	७९,४६१	१,२१,४७१	७१,९७७
फिरते वैद्यकीय पथक	उपचार घेतलेले रुग्ण	६,४६,०६१	१,९३,३५३	६,५२,७८१
	प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम	१,४५,८१२	२४,७०३	४७,९४३
	प्रयोगशाळा तपासणी	२,३०,४०७	७५,७३६	१,६६,९१४
	भेटी दिलेली गावे	११,९७०	४,४०८	१५,३१४
टेलिमेडीसीन	संदर्भित केलेले व तज्ञ सल्ला मिळालेले रुग्ण	२५,८०५	१४,३२०	२१,३०६
सिकल सेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम	एकूण तपासण्या	८,८२,८७३	१२,००,००७	१७,४५,०२९
	बाधित रुग्ण	१,८३८	१६,०४३	२,०८८
	वाहक	१५,७२०	१,२०,३४७	२३,१८९
उपशमन निगा (पॅलिॲटिव्ह केअर)	उपचार घेतलेले रुग्ण	४४,९३१	१,०४,०८७	५६,१८६
संदर्भ सेवा वाहतूक सुविधा	गर्भवती महिला			
	रुग्णालयीन प्रसुती	४,७०,३४२	१२,००,००७	५,६१,८६१
	निवासस्थान ते रुग्णालय	४,७७,७५८	२,९९,१५७	२,४३,७२४
	रुग्णालय ते रुग्णालय	१,६३,२४२	१,४४,५८२	१,१६,८८२
	रुग्णालय ते निवासस्थान	५,४३,४००	३,७५,५८३	३,०८,१९७
	आजारी नवजात शिशु			
	निवासस्थान ते रुग्णालय	८३,०२४	४१,२८८	३४,६४०
	रुग्णालय ते रुग्णालय	२७,८१९	४२,४६५	१४,६११
	रुग्णालय ते निवासस्थान	१,३५,३४७	६६,७०६	५७,७२९
सार्वजनिक खाजगी भागिदारी				
अ) आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र	एकूण कॉल्स	८,६७,०६०	९,२१,७३५	४,०२,६३६
ब) अपस्मार कार्यक्रम	आयोजित शिबिरे	७	६	-
	उपचार घेतलेले रुग्ण	१,८६१	१,९५६	-
	शिबिरे (ई. ई. जी. सुविधा असलेली)	२६०	३२४	-
	ऑक्युपेशन थेरपी/ फिजीओथेरपी /स्पिच थेरपी घेतलेले	५३६	६१८	-
क) वैद्यकीय व दंत शिबिरे	आयोजित शिबिरे	६७	६३	-
	उपचार केलेले रुग्ण	९७,६३५	१२,८५,२०५	-
	केलेल्या शस्त्रक्रिया	४,५०१	४,३०७	-
ड) माहेरघर	लाभार्थी माता	२,३५२	२,७२९	२,३३४

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन ई. ई. जी. इलेक्ट्रो इन्सेफेलो ग्राम + डिसेंबर पर्यंत

१०.२८.३ **राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान:** नागरी भागातील जनतेच्या प्रामुख्याने ५०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणारी शहरे/नगरे यातील झोपडपट्ट्या व इतर सीमांतीक घटकांच्या आरोग्य विषयक गरजा भागविण्यासाठी राज्यात राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान राबविण्यात येत आहे. राज्यातील ९८ शहरांचा राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानाअंतर्गत समावेश आहे.

१०.२८.३.१ राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानाअंतर्गत डिसेंबर पर्यंत राज्यामध्ये एकूण ८०७ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व १० फिरती वैद्यकीय पथके कार्यरत असून १३,११३ आशा स्वयंसेविका कार्यरत आहेत. सुमारे १०,००० लोकसंख्या असलेल्या व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे नसलेल्या झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांना आरोग्य सुविधा पुरविण्यासाठी १० महानगरपालिका क्षेत्रात 'आपला दवाखाना' नावाने १०० चिकित्सालये मंजूर केली आहेत. या अभियानाअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ३७३.३० कोटी खर्च झाले तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ २७७.२० कोटी खर्च झाले.

१०.२८.४ **प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयीन मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम:** बालकांच्या आरोग्याचा दर्जा उंचावून व लोकसंख्या स्थिर ठेवून त्याद्वारे माता मृत्यूप्रमाण, अर्भक मृत्यूदर व एकूण जननदर कमी करण्यासाठी प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयीन मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ४८४.९८ कोटी तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर, २०२४ पर्यंत ₹ २८७.१७ कोटी खर्च झाला. काही आरोग्य निर्देशक तक्ता १०.१४ मध्ये दिले आहेत तर त्यांची मालिका परिशिष्ट १०.९ मध्ये दिली आहे. प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयीन मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम या अंतर्गत काही योजनांचा तपशिल तक्ता १०.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.१४ निवडक आरोग्य निर्देशक

निर्देशक	२०१८	२०१९	२०२०
जन्मदर	१५.६	१५.३	१५
मृत्यूदर	५.५	५.४	५.५
अर्भक मृत्यूदर	१९	१७	१६
नवजात शिशु मृत्यूदर	१३	१३	११
पाच वर्षा खालील बालकांचा मृत्यूदर	२२	२१	१८
एकूण जननदर	१.७	१.६	१.५
	(२०१६-१८)	(२०१७-१९)	(२०१८-२०)
माता मृत्यूप्रमाण	४६	३८	३३

आधार : नमुना नोंदणी पद्धती, भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

तक्ता १०.१५ प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम अंतर्गत योजनांचा तपशील

योजना	उद्दिष्ट	तपशील	२०२३-२४	२०२४-२५+
जननी सुरक्षा योजना	संस्थात्मक प्रसुतीस चालना देण्यासाठी आणि दारिद्रय रेषेखालील, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबातील बालमृत्यू व माता मृत्यू कमी करणे	लाभार्थी संख्या (लाख)	३.५६	२.८९
		खर्च (₹ कोटी)	४६.५४	३४.७९
प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान	गर्भवती महिलांना प्रत्येक महिन्याच्या ठराविक दिवशी खात्रीशीर आणि गुणवत्तापूर्ण प्रसुतीपूर्व सेवा पुरविणे.आरोग्य सुविधा केंद्रात नियमित प्रसुतीपूर्व सेवांव्यतिरिक्त इतर सेवा मोफत देणे	प्रसुतीपूर्व सेवा मिळालेल्या गर्भवती महिलांची संख्या (लाख)	२.७६	१.९९
		दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीत पहिल्यांदा प्रसुतीपूर्व सेवा मिळालेल्या गर्भवती महिलांची संख्या (लाख)	१.१८	०.८०
		अति जोखमीच्या गरोदरपणाचे निदान झालेल्या महिलांची संख्या (लाख)	०.४४	०.४५
		खर्च (₹ लाख)	१७.०३	२.११
प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना	माता व बालकांचे आरोग्य व पोषण सुधारणे तसेच बुडित मजुरी पोटी नुकसान भरपाई देणे. गर्भवती महिला व स्तनदा माता यांना ₹ ५,००० दोन हप्त्यांमध्ये तसेच दुसरे अपत्य मुलगी असेल तर ₹ ६,००० थेट लाभ हस्तांतरणादवारे देणे	लाभार्थी संख्या (लाख)	१.२०	४.६२
		खर्च (₹ कोटी)	४४.४७	१६५.३२
नवसंजीवनी योजना	फिरत्या वैदयकिय पथकांच्या भेटी, दाई बैठका,मान्सूनपुर्व प्रतिबंधात्मक उपाय यासारख्या उपक्रमांदवारे आदिवासी लोकांच्या आरोग्याची स्थिती सुधारून आदिवासी भागातील माता मृत्यू आणि अर्भक मृत्यू कमी करणे	कार्यरत पथके (संख्या)	२७२	२६५
		तपासणी केलेल्या गर्भवती महिला (संख्या)	८९,६४७	१,०८,०२०
		तपासणी केलेली बालके (लाख)	८.५६	८.१६
		खर्च (₹ कोटी)	११.७१	६.७९
मातृत्व अनुदान योजना	आदिवासी भागातील गर्भवती महिलांची प्रसुतीपूर्व नोंदणी,नियमित आरोगय तपासणी व आवश्यक औषधे यासारख्या आरोग्यसेवा पुरविणे	लाभार्थी संख्या (संख्या)	६८,३९१	१७,५८९
		खर्च (₹ कोटी)	४.२६	१.२६

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.२८.४.१ **सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम:** क्षयरोग, घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात, पोलिओ, हिमोफिलस इन्फ्लुएंझा टाईप बी, काविळ-बी, गोवर, जपानी मेंदूज्वर, रोटा वायरस, इत्यादी आजारांपासून गर्भवती महिला, अर्भके व विविध वयोगटातील बालके यांना सुरक्षित ठेवण्यासाठी लसीकरण सेवा पुरविण्याच्या उद्देशाने राज्यामध्ये सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमाअंतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या तक्ता १०.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१६ सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमाअंतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या

(लाख)

लस	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५+	
	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य
बीसीजी	१९.२७	१९.३७	१९.०४	१९.५२	१९.१९	१५.२६
पोलिओ ०	१९.२७	१८.०१	१९.०४	१६.३९	१९.१९	१३.११
पोलिओ १	१९.२७	१९.६०	१९.०४	१८.८९	१९.१९	१४.२८
पोलिओ २	१९.२७	१९.२८	१९.०४	१८.४१	१९.१९	१३.८३
पोलिओ ३	१९.२७	१९.५७	१९.०४	१८.८३	१९.१९	१४.१८
कावीळ बी ०	१९.२७	१४.९७	१९.०४	११.०९	७.६५	९.१३
गोवर व रुबेला	१९.२७	१९.६७	१९.०४	१८.८९	१९.१९	१४.७६
एफ आय पी व्ही १	१९.२७	१९.५५	१९.०४	१८.७३	१९.१९	१४.२०
एफ आय पी व्ही २	१९.२७	१९.५१	१९.०४	१८.६६	१९.१९	१४.१०
एफ आय पी व्ही ३	ला.ना.	ला.ना.	१९.०४	१८.३२	१९.१९	१४.५५
डीपीटी (बुस्टर)	१८.९४	१८.८९	१८.७४	१८.४७	१८.८९	१४.१३
पोलिओ (बुस्टर)	१८.९४	१८.८७	१८.७४	१८.५२	१८.८९	१४.१८
डीपीटी (५ वर्ष)	२१.०४	१७.२१	२१.७५	१६.३१	२१.३५	११.९२
टी. डी (१० वर्ष)	२१.९६	१५.७७	२२.१३	१६.१५	२२.३०	११.७०
टी. डी (१६ वर्ष)	२३.७५	१५.१६	२५.३०	१५.०८	२४.१२	१०.९२
टी. डी (गरोदर माता)	२१.२०	१९.८७	२१.१६	१९.४५	२१.३२	१५.५६
पेंटाव्हॅलेंट ३	१९.२७	१९.५९	१९.०४	१८.८५	१९.१९	१४.२०
रोटा व्हायरस ३	१९.२७	१९.५७	१९.०४	१८.७२	१९.१९	१४.१४
पीसीव्ही १ ला डोस	१९.२७	१७.१३	१९.०४	१८.७०	१९.१९	१४.२०
पीसीव्ही २ रा डोस	१९.२७	१६.८८	१९.०४	१८.६६	१९.१९	१४.६१
पीसीव्ही (बुस्टर)	१९.२७	१४.७८	१९.०४	१८.५१	१९.१९	१४.२७
पेंटाव्हॅलेंट १	१९.२७	१९.६७	१९.०४	१९.२९	१९.१९	१४.२७
पेंटाव्हॅलेंट २	१९.२७	१९.३४	१९.०४	१८.८९	१९.१९	१३.८३
रोटा व्हायरस १	१९.२७	१९.५५	१९.०४	१९.२१	१९.१९	१४.२२
रोटा व्हायरस २	१९.२७	१९.२५	१९.०४	१८.८१	१९.१९	१३.८१
जे. ई. १	४.४०	४.३६	४.४१	३.९८	३.३०	३.३६
जे. ई. २	४.३६	३.६४	४.३४	३.८२	३.२४	३.२२

ला.ना.- लागू नाही + डिसेंबर पर्यंत

बीसीजी - बॅसिलस कॅल्मेट गुएरिन ओपीव्ही - ओरल पोलिओ वॅक्सीन फआयपीवी - फ्रॅक्शनल डोस ऑफ इनकॅटीवाटेड पोलिओ वॅक्सीन

डीपिटी - डिप्थीरिया पेर्टुसिस अॅन्ड टिटॅनस टिडी - टिटॅनस अॅन्ड डिप्थीरिया पीसीवी - पेनुमकॉकॅल कॉन्जुगेट वॅक्सीन जे. ई. - जॅपनीज एन्सेफॅलिटीस

आधार: राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

१०.२८.४.२ **पल्स पोलिओ कार्यक्रम:** पाच वर्षाखालील मुलांना पूर्वी कितीही वेळा पोलिओ डोस दिला असला तरी राष्ट्रीय लसीकरणाच्या दिवशी पोलिओ डोस देण्यात येतो. राज्याने पोलिओ विषाणूचा प्रसार नियंत्रणात ठेवण्यासाठी चांगली प्रगती केली आहे. पल्स पोलिओ कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता १०.१७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.१७ पल्स पोलिओ कार्यक्रमाचा तपशील

वर्ष	लसीकरण केलेल्या मुलांची संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
२०२२-२३	१११.३४	७.५७
२०२३-२४	१११.५२	११.६८
२०२४-२५+	१६.२६	०.५३

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.२८.४.३ **राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम:** जन्माच्या वेळी उद्भवणारे दोष, मुलांचे आजार, न्युनता व अपंगत्व तसेच विलंबाने होणारी वाढ या चार दोषांचे लवकर निदान होऊन त्यावर उपचार करणे हा राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. अंगणवाडीच्या माध्यमातून सहा वर्षापर्यंतच्या शाळापूर्व बालकांची वर्षातून दोनदा नियमितपणे आरोग्य तपासणी करणे हा या कार्यक्रमाचा अविभाज्य घटक आहे. त्याचबरोबर ६-१८ वर्षे वयोगटातील शासकीय तसेच शासन अनुदानित शाळेत शिकणाऱ्या मुलांची देखील नियमित आरोग्य तपासणी केली जाते. या तपासणीत आजाराचे निदान झालेल्या बालकांना संदर्भसेवा व शस्त्रक्रियेसह वैद्यकीय उपचार मोफत मिळतात. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१८ राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची माहिती

(संख्या)

वर्ष	शाळा/अंगणवाडी	संख्या	विद्यार्थी (लाख)			केलेल्या शस्त्रक्रिया	
			आरोग्य तपासणी केलेले	उपचार केलेले	संदर्भित केलेले	हृदया संबंधीत	इतर
२०२२-२३	शाळा	८६,२४७	१२२.०३	९.८५	४.२४	३,८३९	३०,२६९
	अंगणवाडी - टप्पा १#	१,०७,०५२	६७.०४	४.३९	१.३१		
	- टप्पा २##	१,०९,९३१	६९.७३	५.५०	२.००		
२०२३-२४	शाळा	८४,४०२	१२२.०६	१०.६१	५.०९	३,३३४	३२,८०१
	अंगणवाडी - टप्पा १#	१,०१,२८३	६४.२६	४.५०	१.५९		
	- टप्पा २##	१,०७,९६९	६७.४०	४.७७	२.२९		
२०२४-२५+	शाळा	७०,६८०	९८.७९	९.५५	४.८०	२,१६४	२६,९१८
	अंगणवाडी - टप्पा १#	१,१०,१७१	६७.६१	५.२०	२.१४		
	- टप्पा २##	५१,०४५	३०.४६	२.८७	१.३६		

एप्रिल ते सप्टेंबर ## ऑक्टोबर ते मार्च + डिसेंबर पर्यंत

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

१०.२८.४.४ **कुटुंब कल्याण कार्यक्रम:** लोकसंख्या स्थिर ठेवणे हे कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. नसबंदी आणि दोन अपत्यांच्या जन्मात अंतर राखणे हे या कार्यक्रमाचे महत्वाचे घटक आहेत. मुखावाटे घ्यावयाच्या गोळ्या, तांबी, प्रसुतीपश्चात तांबी, पारंपरिक संतति प्रतिबंधक साधने याबरोबरच काही नवीन गर्भनिरोधनाच्या पद्धतींचा म्हणजेच गर्भनिरोधक इंजेक्शन, आठवडी सेंटक्रोमॅन गोळ्या, इत्यादी पद्धतींच्या प्रचार व प्रसारावर भर दिला जातो. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१९ कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची माहिती

('०००)

वर्ष	नसबंदी			तांबी		खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	साध्य		लक्ष्य	साध्य	
		पुरुष	स्त्री			
२०२२-२३	५६५	९.५०	३७०.७०	४९०	४७८.३०	२८.१८
२०२३-२४	५१०	६.२०	२९६.७०	४९०	४४३.५०	३१.५५
२०२४-२५+	५१०	५.४०	२०८.८०	४९०	३३६.००	१४.४६

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.२८.४.५ **किशोरवयीन मुला-मुलींसाठी आरोग्य कार्यक्रम:** राज्याच्या एकूण लोकसंख्येत किशोरवयीन मुला-मुलींचे (वय १०-१९ वर्षे) प्रमाण २३ टक्के पेक्षा जास्त हिस्सा आहे. किशोरवयीन मुला-मुलींचे प्रजनन आरोग्य सुधारणे, समुपदेशन पुरविणे व जागृती निर्माण करणे आणि सुरळीत आणि सुरक्षित गर्भपात संबंधीत सुविधा पुरवणे हा किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२० किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती

(संख्या)

वर्ष	एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन मुले व मुली	सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुले व मुली	समुपदेशन सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुले व मुली
२०२२-२३	११,७०,०२०	११,३०,४६८	१२,६२,९०५
२०२३-२४	१४,३१,५८४	१३,३६,३७५	१६,४६,१६९
२०२४-२५+	१२,२९,३१८	११,५१,७३५	१४,३७,१३४

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.२८.५ **राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम:** किटकजन्य रोगांमुळे होणारे मृत्यू कमी करण्यासाठी व या रोगांचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी राज्यात राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. किटकजन्य रोगनिहाय नोंदणी झालेले रुग्ण व मृत्यू संख्या तक्ता १०.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२१ किटकजन्य रोगनिहाय नोंदणी झालेले रुग्ण व मृत्यू संख्या

(संख्या)

किटकजन्य रोग	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५+	
	रुग्ण	नोंदणी झालेले मृत्यू	रुग्ण	नोंदणी झालेले मृत्यू	रुग्ण	नोंदणी झालेले मृत्यू
हिवताप	१४,५३३	२३	१६,७६०	२३	१८,५६९	१९
हत्तीरोग	५०५	०	४२०	०	२३८	०
डेंग्यू	८,८२२	२७	१९,६११	५५	१८,१६२	२१
मेंदुज्वर	३	०	३	०	४	२
चिकुनगुनिया	१,०११	०	१,९४३	०	५,५२२	०
एईएस/चंडीपुरा	०	०	१	१	५	३

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन एईएस : ॲक्यूट एन्सेफॅलिटीस सिंड्रोम + डिसेंबर पर्यंत

१०.२८.६ **राष्ट्रीय कार्यक्रम - असंसर्गजन्य रोग:** वर्तनामध्ये व जीवनशैली मध्ये बदल करुन असंसर्गजन्य रोगांवर नियंत्रण ठेवण्याकरिता, लवकर निदान व व्यवस्थापन करण्याकरिता तसेच निदान, उपचार आणि नियंत्रणासाठी आरोग्य सुविधांची क्षमता वाढविण्याकरिता राज्यात राष्ट्रीय कार्यक्रम-असंसर्गजन्य रोग हा सन २०१० पासून राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमावर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १४.९३ कोटी खर्च झाला आणि सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ११.९३ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय कार्यक्रम-असंसर्गजन्य रोगाचा तपशील तक्ता १०.२२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.२२ राष्ट्रीय कार्यक्रम-असंसर्गजन्य रोगाचा तपशील

(संख्या)

वर्ष	पुष्टी झालेल्या रुग्णांची संख्या					उपचार घेत असलेल्या रुग्णांची संख्या				
	हृदय व रक्तवाहिन्या	स्ट्रोक	क्रॉनिक ऑब्स्ट्रक्टिव्ह पल्मोनरी रोग	क्रॉनिक किडनी रोग	इतर कर्करोग	हृदय व रक्तवाहिन्या	स्ट्रोक	क्रॉनिक ऑब्स्ट्रक्टिव्ह पल्मोनरी रोग	क्रॉनिक किडनी रोग	इतर कर्करोग
२०२२-२३	१५,४७९	६,७१२	१४,०१४	६,५२१	८,६०१	१५,०८५	६,३७९	१३,९३०	७,२८६	८,६८३
२०२३-२४	२०,००२	७,१९८	१८,१०१	६,८३९	८,०४१	१९,६९०	७,०१२	१७,३१५	६,५५७	७,८१२
२०२४-२५+	२१,३८१	१०,०३९	२१,७८०	७,७५८	३,३२५	१८,४६०	६,९५५	२०,९२१	७,५१२	३,२३५

आधार: आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.२८.७ **राष्ट्रीय क्षयरोग निर्मूलन कार्यक्रम:** सन २०२५ पर्यंत क्षयरोगाचे निर्मूलन करणे हे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सर्व (खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील) क्षयरोग रुग्णांना मोफत क्षयरोग निदान, उपचार व उपचारात्मक पाठपुरावा या सेवा दिल्या जातात. निदान झालेल्या व सूचित केलेल्या आणि क्षयरोगावरील उपचार घेत आहेत अशा सर्व रुग्णांना निक्षय पोषण योजनेंतर्गत १ नोव्हेंबर, २०२४ पासून प्रति महिना ₹ १,००० भत्ता दिला जातो. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २१६.४८कोटी खर्च झाला आणि सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ १९३.९८ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय क्षयरोग निर्मूलन कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२३ राष्ट्रीय क्षयरोग निर्मूलन कार्यक्रमाची माहिती

(संख्या)

तपशील	२०२२	२०२३	२०२४
दर लाख लोकसंख्येमागे संशयित क्षयरोग रुग्णांची संख्या	१,५५२	२,०२७	२,७०४
रोग मुक्ततेचे प्रमाण (टक्के)	८७	८७	८८

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.२८.८ **राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम:** मोतीबिंदूच्या शस्त्रक्रिया करणे आणि शाळेत जाणाऱ्या मुलांची तपासणी करून दृष्टीदोष आढळणाऱ्या विद्यार्थ्यांना चष्मा पुरविणे या उद्देशाने राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. सन २०२५ पर्यंत अंधत्वाचे प्रमाण ०.२५ टक्के पर्यंत आणणे हे राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. सन २०२३-२४ मध्ये एकूण ९.४४ लाख मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या असून ₹ २८.८९ कोटी खर्च झाले तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबरपर्यंत एकूण ७.४८ लाख मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या व ₹ ६.४१ कोटी खर्च झाला.

१०.२८.९ **राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम:** कुष्ठरोगाचे निर्मूलन करणे (सर्व जिल्ह्यांमध्ये दर १०,००० लोकसंख्येमागे एक पेक्षाही कमी कुष्ठरोगी आढळणे), कुष्ठरोग बाधित रुग्णाचे अपंगत्व प्रतिबंध व वैद्यकीय पुनर्वसन तसेच कुष्ठरोगाबाबतची कलंक भावना कमी करणे ही राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाची उद्दिष्टे आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये नव्याने कुष्ठरोगाची लागण झालेल्या व कुष्ठरोगग्रस्त रुग्णांची संख्या अनुक्रमे २०,००१ व १४,९७६ होती आणि कुष्ठरोगाचे प्रमाण प्रति १० हजार लोकसंख्येमागे १.१६ होते. सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत नव्याने कुष्ठरोगाची लागण झालेल्या व कुष्ठरोगग्रस्त रुग्णांची संख्या अनुक्रमे १३,९६० व १३,३३९ होती आणि कुष्ठरोगाचे प्रमाण प्रति १० हजार लोकसंख्येमागे १.०४ होते.

आलेख १०.१ : कुष्ठरोगाचा प्रसार दर

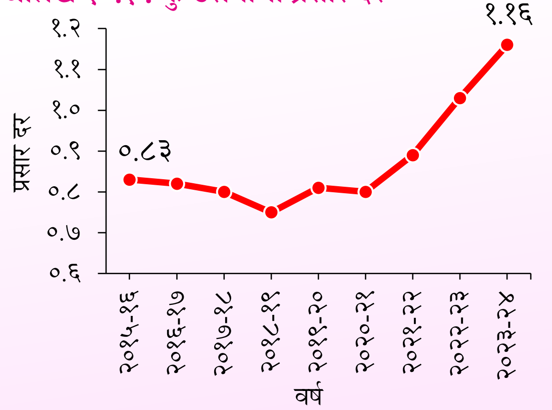

१०.२८.१० **राष्ट्रीय वृद्धापकाळ आरोग्य शुश्रुषा कार्यक्रम:** राष्ट्रीय वृध्दापकाळ आरोग्य शुश्रुषा कार्यक्रम हा जिल्हा रुग्णालये, ग्रामीण रुग्णालये व प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे वृद्धांना प्रोत्साहनात्मक, प्रतिबंधात्मक, उपचारात्मक आणि पुनर्वसन सेवा प्रदान करण्याकरिता राबविण्यात येत आहे. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १९४.६५ कोटी खर्च झाला आणि सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ९७.९० कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय वृध्दापकाळ आरोग्य शुश्रुषा कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२४ राष्ट्रीय वृध्दापकाळ आरोग्य शुश्रुषा कार्यक्रमाची माहिती

(संख्या)

पुरविण्यात आलेल्या सेवा	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
ओपीडी मधील वृध्द रुग्णांची संख्या	७,०२,७४९	४,२२,९१२	९,३४,०८५
वॉर्डमधील दाखल रुग्णांची संख्या	३३,३२७	२४,७७८	६३,०८८
पुनर्वसन सेवा देण्यात आलेल्या रुग्णांची संख्या	२०,६६९	१३,३९५	४६,७११
वृद्धांवर केलेल्या प्रयोगशाळा चाचण्यांची संख्या	३,२७,१५२	१,८८,९७४	५,८१,५५२
गृहभेटी द्वारे काळजी घेण्यात आलेल्या वृद्धांची संख्या	४,०८१	४,१३७	१४,९९९

आधार: आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.२८.११ **राष्ट्रीय कर्णबधिरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रम :** रोग किंवा इजा झाल्यामुळे एकू न येणे या समस्येपासून वाचणे, कर्णबधिरता लवकर ओळखणे, निदान करणे व उपचार करणे आणि बहिरेपणाने पीडित असलेल्या व्यक्तींचे वैद्यकीय पुनर्वसन करणे याकरिता राष्ट्रीय कर्णबधिरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रम सन २०१० पासून राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमावर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ६९.७४ लाख खर्च झाला आणि सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ १.६० लाख खर्च झाला. राष्ट्रीय कर्णबधिरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२५ राष्ट्रीय कर्णबधिरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रमाची माहिती

(संख्या)

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
बहिरेपणाची तपासणी केलेल्या व्यक्ती	५१,३३३	६८,४३०	४३,३५१
केलेल्या शस्त्रक्रिया	१,७३९	२,२७२	२,४९८
बसवलेली श्रवणयंत्रे	१,७७३	२,५७२	१,७९४
पुनर्वसनासाठी शिफारस केलेल्या व्यक्ती	७,०१३	५,९८३	६,६८८

आधार: आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.२८.१२ **राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम:** केंद्र शासनाचा राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम हा राज्यामध्ये खालील मुख्य उद्देशाने राबविला जात आहे.

- जिल्हा स्तरावर जिल्हा मानसिक आरोग्य युनिट कार्यान्वयित करणे
- प्रारंभिक टप्प्यावर मानसिक आजार ओळखणे व उपचार करणे
- शाळा व महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि समुदायांना सेवा देणे
- दुर्गम व ग्रामीण लोकसंख्येस इतर आरोग्य सेवांसह मानसिक आरोग्य सेवा उपलबद्ध करून देणे

१०.२८.१२.१ राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमा अंतर्गत पायाभूत सुविधा आणि मुख्य कार्यक्रम खालीलप्रमाणे आहेत

- एकूण ५,६९५ क्षमता असलेली चार प्रादेशिक मनोरुग्णालये रुग्णालये
- पुनर्वसनासाठी १३ डे केअर केंद्रे
- डिमेन्शिया काळजीसाठी ३४ स्मृतीभंश क्लिनिक
- २४ तास टेली मानस सेवेद्वारे मानसिक आरोग्य सेवा (ऑक्टोबर, २०२२ पासून ते डिसेंबर, २०२४ पर्यंत १,१९,७९७ हून अधिक कॉल्स प्राप्त)
- १४ आत्महत्याग्रस्त जिल्ह्यांमध्ये प्रेरणा प्रकल्प सेवा कार्यक्रमाद्वारे मानसिक आरोग्य सेवा पुरवली जाते. नैराश्यग्रस्त लोकांचा शोध घेवून त्यांना पुढील उपचाराकरीता संदर्भित करण्याकरीता आशा कार्यकर्त्या गावामध्ये सर्वेक्षण करतात.

१०.२८.१२.२ सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ३.५७ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ १.०४ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२६ राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती

(संख्या)

तपशील	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५+	
	जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम	प्रादेशिक मनोरुग्णालय	जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम	प्रादेशिक मनोरुग्णालय	जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम	प्रादेशिक मनोरुग्णालय
बाह्यरुग्ण संख्या	६,६४,६१८	१,४५,१९२	९,१८,८७२	१,६३,८३०	११,९०,७२५	१,३०,८३६
आंतररुग्ण संख्या	२१,०८६	५८,१६६	१६,७४२	४८,५२१	१६,९३९	३०,८५५

आधार: आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.२८.१३ **राष्ट्रीय आयोडीन न्युनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम:** संपूर्ण देशात आयोडीन न्युनता विकाराचे प्रमाण ५ टक्के पेक्षा कमी करण्याकरीता गलगंड प्रादुर्भावित जिल्ह्यांत राष्ट्रीय आयोडीन न्युनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या जिल्ह्यात उपाययोजना म्हणून तेथील स्थानिक व्यक्तींच्या रोजच्या आहारामध्ये साध्या मिठाऐवजी आयोडीनयुक्त मिठाचा वापर केल्यास ह्या रोगाचा प्रतिबंध होऊ शकतो. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ५८.२५ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ४९.४७ कोटी खर्च झाला.

१०.२८.१४ **महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा:** महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवेद्वारे रुग्णांना नजीकच्या रुग्णालयामध्ये पुढील उपचारार्थ दाखल करण्यासाठी प्राथमिक आरोग्यसेवेसह जीवरक्षक प्रणालीने सुसज्ज रुग्णवाहिका उपलब्ध करण्यात येतात. ही मोफत आपत्कालीन सेवा १०८ या दूरध्वनी क्रमांकावर अहोरात्र उपलब्ध आहे. एकूण ९३७ रुग्णवाहिका कार्यरत असून त्यापैकी २३३ रुग्णवाहिका अत्याधुनिक जीवरक्षक प्रणालीने सुसज्ज आणि ७०४ रुग्णवाहिका प्राथमिक जीवरक्षक प्रणालीने सुसज्ज आहेत. आपत्कालीन स्थितित सेवा पुरविलेल्या रुग्णांची संख्या तक्ता १०.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२७ आपत्कालीन स्थितीत सेवा पुरविलेल्या रुग्णांची संख्या

(संख्या)

आपत्कालीन स्थिती	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
रुग्णवाहिके मध्ये झालेली प्रसुती	१,२७२	१,१३५	७४५
गरोदरपणा	१,७१,२४३	१,३५,५२२	७७,४४७
वैद्यकीय	९,३५,३६७	९,०६,१७४	५,६३,८२२
अपघात (वाहनांमुळे)	३०,३५१	२५,८२७	१३,२६८
प्राणघातक हल्ला	७,४८३	६,७६५	६,३३९
भाजणे	२,४४५	२,१८५	१,३८९
हृदयविकार	२९,०८४	२४,०९२	१३,९४९
पडून अपघात	७,३८५	५,४५४	८६२
विषप्राशन/ विषबाधा	२३,६०५	२३,४२१	१८,४४३
मोठी दुर्घटना	२२१	२,८२२	१,७९१
बहुविध आघात	९६,५७३	९७,०३९	७९,९७८
लाइटनिंगइलेक्ट्रोक्युशन/	३३४	३१६	२५९
आत्महत्यास्वतःला झालेली इजा/	८१९	६७५	५४७
इतर	१,३१,३३८	२८,७०१	२१,०९२
एकूण	**१४,३७,५२०**	**१२,६०,१२८**	**७,९९,९३१**

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन   + डिसेंबर पर्यंत

एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना

१०.२९ राज्यामध्ये १ जुलै, २०२४ रोजी एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना आणि आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना ही विस्तारीत स्वरूपातील योजना संपूर्ण राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेद्वारे सूचीबध्द रूग्णालयांमार्फत निवडक आजारांच्या उपचारांसाठी रोख रक्कम विरहीत दर्जेदार वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिली जाते.

१०.२९.१ एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना आणि आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेचा तपशिल खालीलप्रमाणे

- राज्यातील सर्व कुटुंबाकरिता लागू
- प्रति कुटुंब प्रति वर्ष ₹ ५ लाख आरोग्य विमा संरक्षण अनुज्ञेय
- एकूण १,३५६ शस्त्रक्रिया/चिकित्सा यांचा अंतर्भाव
- राज्यात डिसेंबर, २०२४ पर्यंत २.९२ कोटी आयुष्मान कार्ड निर्माण

१०.२९.२ एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना आणि आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेचा तपशील आणि योजनेअंतर्गत केलेल्या प्रमुख शस्त्रक्रिया व अदा दावे रक्कम बाबत माहिती अनुक्रमे तक्ता १०.२८ व तक्ता १०.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२८ एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेचा तपशील

वर्ष	एकूण लाभार्थ्यांची संख्या	शस्त्रक्रिया/उपचार (संख्या)	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)
२०२२-२३	४,४४,२७७	८,५६,४५०	१,८३५.८७
२०२३-२४	५,२६,८६१	१०,२४,४५१	१,८३१.१३
२०२४-२५+	४,८६,६०१	८,४५,२२६	१,१४३.२६

आधार : राज्य आरोग्य हमी सोसायटी, महाराष्ट्र शासन   + डिसेंबर पर्यंत

तक्ता १०.२९ एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत- प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत करण्यात आलेल्या प्रमुख शस्त्रक्रिया व अदा दावे रक्कम बाबत आकडेवारी

विशेष उपचार	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५+	
	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)
कर्करोगावरील वैद्यकीय उपचार	२,१७,३२८	१२४.८६	२,५६,३२५	१२०.०३	२,०१,८५६	७३.००
हृदयविकार	१,१५,५७६	४३७.०९	१,३८,११४	४५०.०५	१,१९,५८०	२६४.२५
मुत्ररोगावरील उपचार	९७,३२३	१३५.९५	१,१३,६९९	१३६.९२	८९,९७३	९९.१०
प्रजनन संस्थेविषयी उपचार	६१,१५९	११६.४९	७९,१७९	१२७.९२	६४,२०२	१२८.१५
अपघात	६१,७९०	११६.९६	७०,५९७	१११.४२	२१,२५९	७०.९८
बालरोगावरील वैद्यकीय उपचार	३७,५६९	७९.६५	४८,७१७	८८.६८	४०,५९९	९९.३७
अस्थिव्यंग शस्त्रक्रिया व उपचार	३७,४२६	६६.४९	४८,६९६	७५.५१	७७,३९९	५०.७८
नेत्ररोग शस्त्रक्रिया	३५,३१४	३८.४८	४५,८८२	३८.७४	३३,३१८	२६.४५
कर्करोगावर रेडीओथेरपीव्दारे उपचार	२८,२१९	१३८.७८	३१,४४३	१३८.००	२४,१८२	९४.९८
कर्करोगावरील शस्त्रक्रिया	२४,२००	६५.२१	२७,२६०	६२.४८	२०,४२५	३६.६०

आधार : राज्य आरोग्य हमी सोसायटी, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१०.३० राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी राज्यात महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण सोसायटीची स्थापना करण्यात आली आहे. जनजागृती मोहीम राबवून मार्गदर्शन करणे आणि विशिष्ट गटातील लोकांचे प्रबोधन व देखरेख यावर या कार्यक्रमाचा भर आहे. यामध्ये लैंगिक संसर्गजन्य रोग चिकित्सालयातील रुग्णांच्या व प्रसुतीपूर्व तपासणीसाठी आलेल्या गर्भवती महिलांच्या रक्ताच्या नमुन्याची तपासणी द्वारे संनिरिक्षण केले जाते. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १४९.७४ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ९६.६१ कोटी खर्च झाला एचआयव्ही/एड्सग्रस्त रुग्णांची माहिती तक्ता १०.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३० एचआयव्ही/एड्स रुग्णांची माहिती

('०००)

तपशील	२०२२	२०२३	२०२४
जोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्ती	६,९४८	७,४७०	६,७१८
तीन चाचणी पद्धतीवरुन एचआयव्ही बाधित	१८	१८	१३
एचआयव्ही बाधितांचे प्रमाण (टक्के)@	०.२६	०.२४	०.२१
एड्स रुग्ण	१२.०३	१०.६९	१०.७३
एड्सने मृत्यू	२.००	१.९५	१.८३

@ जोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्तींशी

आधार : महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था

राज्य रक्त संक्रमण परिषद

१०.३१ सुरक्षित रक्ताचा व रक्तघटकांचा पुरेसा पुरवठा वाजवी दरात करणे हे राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सन २००० पासून सिकलसेल ग्रस्त बालके तसेच थॅलेसीमिया व हिमोफिलियाने पीडित रूग्णांना मोफत रक्तपुरवठा केला जातो. रक्त संकलनाबाबतची माहिती तक्ता १०.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३१ रक्त संकलनाबाबतची माहिती

वर्ष	रक्तकेंद्रे (संख्या)	एकूण संकलन (लाख युनिट)	पैकी, स्वेच्छेने रक्तदान केलेले (लाख युनिट)	कार्ड वितरीत केलेल्या रुग्णांची संख्या		
				सिकलसेल	थॅलेसीमिया	हिमोफिलिया
२०२२	३६८	१९.२८	१९.०८	४२१	६३८	१०३
२०२३	३७५	२०.४४	२०.३६	९०९	५६६	१४८
२०२४	३९३	२१.५९	२१.४९	१,५३९	१,१११	३१५

आधार : राज्य रक्त संक्रमण परिषद, महाराष्ट्र शासन

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१०.३२ कॉलरा, गॅस्ट्रो, अतिसार, संसर्गजन्य काविळ, विषमज्वर, इत्यादी जलजन्य आजार यांचा उद्रेक व अधूनमधून होणारा उद्भव यांचे संनियंत्रण साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमाअंतर्गत केले जाते. या आजारांमुळे होणारी लागण व मृत्यू कमी करण्याकरीता प्रतिबंधात्मक उपाययोजना केल्या जातात. जलजन्य आजारांमुळे लागण झालेल्या व्यक्तींची व मृत्यूंची संख्या तक्ता १०.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३२ जलजन्य आजारांमुळे लागण झालेल्या व्यक्तींची व मृत्यूंची संख्या

(संख्या)

आजार	२०२२		२०२३		२०२४	
	लागण झालेले	मृत्यू	लागण झालेले	मृत्यू	लागण झालेले	मृत्यू
कॉलरा	१,१०४	२०	२२	०१	१,०२८	०४
गॅस्ट्रो	२१,४२५	००	२७,७५७	००	२५,५८२	०४
अतिसार	३,४२,२२५	०५	३,२५,९२७	००	३,६५,१९२	०६
संसर्गजन्य काविळ	२,११३	००	२,४०३	००	३,१३६	०१
विषमज्वर	२९,७३०	००	३८,६१४	००	४५,७०७	००
लेप्टोस्पायरोसिस	४५८	१८	१,४८४	०८	९५३	२६

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

मानवी अवयव प्रत्यारोपण

१०.३३ मानवी उपचारांकरिता मानवी अवयव काढणे, जतन करणे, प्रत्यारोपण करणे तसेच मानवी अवयवांचे व्यापारीकरण रोखणे याबाबत नियमन करण्याकरिता केंद्र शासनाने 'मानवी अवयव प्रत्यारोपण अधिनियम, १९९४' लागू केला आहे. राज्यात डिसेंबर, २०२४ अखेर २८४ अवयव प्रत्यारोपण केंद्रांची नोंदणी करण्यात आली असून त्यापैकी १३२ केंद्रे एका प्रकारच्या अवयव प्रत्यारोपणासाठी व १५२ केंद्रे एकापेक्षा जास्त अवयवांच्या प्रत्यारोपणासाठी आहेत. तसेच ६७ केंद्रांची नोंदणी प्रत्यारोपणाशिवाय अवयव काढण्याचे केंद्र म्हणून झाली आहे. या व्यतिरिक्त नेत्रदान, नेत्रपेढी व बुब्बुळ प्रत्यारोपणासाठी एकूण ३१७ केंद्रे आहेत. प्रत्यारोपणांची संख्या तक्ता १०.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३३ प्रत्यारोपणांची संख्या

(संख्या)

प्रत्यारोपण	२०२२	२०२३	२०२४
जीवित			
अ) मूत्रपिंड	६०८	५९३	६६१
ब) यकृत	३१८	२९५	२९१
मृतवत			
अ) मूत्रपिंड	८६	६९	८९
ब) यकृत	६४	५८	५७
क) हृदय	६	१०	०७
ड) फुफ्फुस	१	१०	१८
ई) बुब्बुळ	३,२३८	१,७५९	२,७३६

आधार: आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

महिला व बाल विकास

१०.३४ महिलांचे सक्षमीकरण आणि बालकांचा सर्वांगीण विकास हे समन्यायी, शाश्वत आणि समृद्ध समाजाचे आधारस्तंभ आहेत. महिला व बालकांच्या सक्षमीकरणासाठी शासनामार्फत विविध योजना व कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत.

महिला विकास

१०.३५ राज्याच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय प्रगतीसाठी महिला सक्षमीकरण हा चालना देणारा घटक असून तो संधी व संसाधनांची समान उपलब्धतता आणि निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग सुनिश्चित करतो. या बाबी साध्य करण्याच्या दृष्टीने राज्याने २०२४ मध्ये चौथे 'महिला धोरण' घोषित केले आहे.

आलेख १०.२ : राज्याचा लिंगभाव अर्थसंकल्प

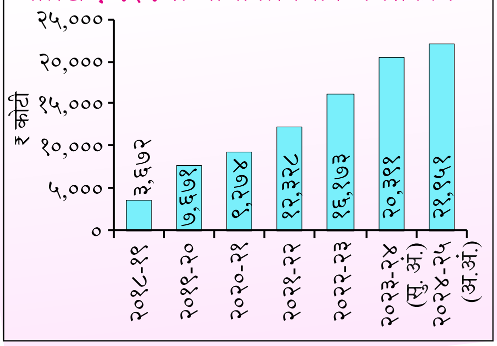

१०.३६ **लिंगभाव अर्थसंकल्प:** लिंगभावाच्या दृष्टीकोनातून आर्थिक धोरणांचे मुल्यमापन करणे आणि लिंगभाव समानता या तत्वाला अथसंकल्पामध्ये अंतर्भूत करणे हे लिंगभाव अंर्थसंकल्पाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. महिला, पुरुष आणि इतर लिंगभाव असलेल्या व्यक्ति यांच्यामध्ये उत्पन्न, आरोग्य, शिक्षण, पोषण व राहणीमानात असलेली तफावत दूर करण्याचे हे एक साधन आहे. सन २०२३-२४ आणि सन २०२४-२५ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार मध्ये एकूण राज्याच्या अर्थसंकल्पात लिंगभाव अर्थसंकल्पाचा हिस्सा ३.१ टक्के आणि ३.३ टक्के आहे.

१०.३७ **मिशन शक्ती:** महिलांची सुरक्षा, संरक्षण व सक्षमीकरण याकरिता 'मिशन शक्ती' हा केंद्र शासनाचा एकात्मिक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम सन २०२२-२३ पासुन राज्यात राबविण्यात येत आहे. महिलांची सुरक्षा व संरक्षण याकरिता 'संबल' आणि महिला सक्षमीकरणाकरिता 'सामर्थ्य' या मिशन शक्तीच्या दोन उपयोजना आहेत. या उपयोजना ४५ सखी वन स्टॉप सेन्टर्स, १९ शक्ती सदन आणि ७४ सखी निवास यांच्यामार्फत राबविण्यात येत आहेत. 'संबल' व 'सामर्थ्य' उपयोजनांची राज्यातील प्रगती तक्ता १०.३४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३४ राज्यात संबल व सामर्थ्य उपयोजनांची राज्यातील प्रगती

योजनेचे घटक	उद्दिष्ट्ये	लाभार्थ्यांची संख्या	
		२०२३-२४	२०२४-२५+
संबल उपयोजना			
सखी वन स्टॉप सेंटर	▪ हिंसाचाराने पीडित महिलांना एकाच छत्राखाली आधार व सहाय्य पुरविणे ▪ महिलांना वैद्यकीय, कायदेशीर, मनोवैज्ञानिक व समुपदेशन सहाय्यासह आपत्कालीन व सर्वसाधारण स्थितीत तातडीने मदत करणे.	६,२५०	७,०५७
महिला हेल्पलाइन	संकटात सापडलेल्या महिलांना अहोरात्र तातडीची मदत उपलब्ध करून देणे.	२,०३९	२,२३०
सामर्थ्य उपयोजना			
शक्तिसदन (उज्ज्वला गृह आणि स्वाधार गृह योजना समायोजीत)	▪ जन जागृती निर्माण करून महिला व बालकांची लैंगिक शोषणासाठी केली जाणारी तस्करी रोखणे ▪ पीडित महिलांची सुटका व त्यांना समाजामध्ये पुन्हा सामावून घेण्यासाठी मदत करणे ▪ अडचणीच्या परिस्थितीतील महिलांना अन्न, वस्त्र, निवारा, देखभाल, शिक्षण, समुपदेशनासह वैद्यकीय उपचार, कायदे विषयक मदत, मार्गदर्शन व व्यवसाय प्रशिक्षण यासारख्या प्राथमिक गरजा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन करणे	३,९०२	१,६७२
सखी निवास	नोकरी करणाऱ्या महिलांना त्यांच्या मुलांसाठी डे-केअर सुविधेसह सुरक्षित आणि सोयीस्कर निवासस्थान उपलब्ध करून देणे	५,४८३	४,४११

आधार : महिला व बाल विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.३७.१ **महिला सक्षमीकरण केंद्र:** 'सामर्थ्य' या उपयोजनेतील हा एक घटक असून राज्यात जिल्हास्तरीय व राज्यस्तरीय महिला सक्षमीकरण केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहेत. महिलांसाठीच्या सर्व योजना आणि सेवांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्याकरिता 'स्त्री शक्ती' डिजिटल पोर्टल विकसित करण्यात आले आहे. या पोर्टलद्वारे सुमारे २.५० लाख महिलांना जोडण्यात आले आहे. तसेच राज्यातील सर्व महिला सक्षमीकरण केंद्रे वन स्टॉप सेंटर, सखी निवास, सर्व अंगणवाड्या व महिलांसाठी काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था देखील या पोर्टलवर जोडण्यात आल्या आहेत. महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी विकसित केलेल्या 'यशस्विनी' या डिजिटल पोर्टलच्या माध्यमातून सर्व महिला स्वयंसहायता गट, महिला उद्योजिका, महिलाद्वारे चालवले जाणारे कुटीर उद्योग व छोटे व्यवसाय, इत्यादींना एकत्र आणण्यात येत असून महिला सक्षमीकरण केंद्राच्या माध्यमातून महिलांनी चालविलेल्या व्यवसायांची व्याप्ती वाढवण्याचे प्रयत्न करण्यात येत आहेत. त्याचप्रमाणे विविध उपक्रमांतर्गत जनजागृती मोहिमा राबविण्यात येत आहेत.

१०.३७.२ **बेटी बचाओ बेटी पढाओ:** 'संबल' या उपयोजनेतील हा एक घटक असून मुलींच्या जीविताची, सुरक्षिततेची व शिक्षणाची खात्री देणे आणि लिंग निवडीस प्रतिबंध करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. या योजनेअंतर्गत, जन-जागरण मोहिमेद्वारे मुलींचा जन्मदर वाढविणे, गर्भवती महिलांची नोंदणी, मुलींचा जन्म साजरा करणे, आरोग्य शिबिरे आयोजित करणे, मुलींच्या शिक्षणाविषयी मार्गदर्शन करणे, गुड्डा- गुड्डी फलक लावणे, मुले व मुली यांच्या जन्मांची संख्या असलेले फलक सार्वजनिक ठिकाणी लावणे व जिल्हास्तरीय विविध स्पर्धा राबविणे असे विविध उपक्रम राबविण्यात येत आहेत.

१०.३८ राज्यात विविध निवडक महिला केंद्रीत योजना राबविण्यात येत आहेत. निवडक महिला केंद्रीत योजनांची प्रगती तक्ता १०.३५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३५ निवडक महिला केंद्रीत योजनांची प्रगती

योजना	२०२३-२४		२०२४-२५+	
	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च (₹ कोटी)
शासकीय महिला वसतिगृहे/ महिला आधार गृहे/ संरक्षण गृहे/राज्य गृहे	६,६५४	१५.३१	४,५२७	९.८२
आधार गृह	२,००५	०.०५	१,३०७	०.००
महिला समुपदेशन केंद्रे	२५,७३४	४.२०	१८,३२२	१.३२
मनोधैर्य योजना	३७४	४८.००	४२२	१९.४८
कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण	११,७२२	३०.९५	९,७०४	२४.६३

आधार : महिला व बालविकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.३९ **मुख्यमंत्री - माझी लाडकी बहिण योजना:** राज्याने ही योजना जून, २०२४ मध्ये सुरू केली आहे. या योजनेची प्रमुख उदिदष्ट्ये खालीलप्रमाणे:

- राज्यातील २१ ते ६५ वर्ष वयोगटातील महिला व मुलींना पुरेशा सुविधा उपलब्ध करून देऊन रोजगार व आर्थिक विकासाला चालना देणे
- महिलांचे आर्थिक व सामाजिक पुनर्वसन करणे
- राज्यातील महिलांना स्वावलंबी बनविणे
- राज्यातील महिला व मुलींच्या सक्षमीकरणास चालना देणे
- महिलांचे व त्यांच्यावर अवलंबून बालकांचे आरोग्य व पोषण स्थिती सुधारणे

१०.३९.१ या योजनेंतर्गत लाभार्थी महिलांना थेट हस्तान्तरणाद्वारे दरमहा **₹** १,५०० देण्यात येत असून डिसेंबर, २०२४ पर्यंत २.३८ कोटी महिलांना लाभ मिळाला आहे व **₹** १७,५०५.९ कोटी खर्च झाला आहे.

१०.४० **गुलाबी ई रिक्षा:** राज्यातील २० ते ४० वयोगटातील महिला व मुलींच्या रोजगार निर्मितीला चालना देणे, त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाला चालना देणे, त्यांना स्वावलंबी बनविणे, सक्षमीकरणास चालना देणे आणि महिला व मुलींना सुरक्षित प्रवास उपलब्ध करून देणे या उद्देशाने जुलै, २०२४ मध्ये ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. राज्यातील ८ जिल्ह्यांतील प्रमुख शहरांमधील सर्व इच्छुक आणि पात्र महिलांना आर्थिक सहाय्य (ई-रिक्षाच्या किंमतींच्या ७० टक्के कर्ज, २० टक्के राज्य हिस्सा आणि १० टक्के लाभार्थी हिस्सा) दिले जाईल आणि कर्ज परतफेडीचा कालावधी ५ वर्षे राहील. यासाठी १०,००० लाभार्थ्यांचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे.

१०.४१ **निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग:** अठराव्या लोकसभेत (२०२४-२०२९) ४८ विद्यमान खासदारांपैकी सात महिला खासदार आहेत. सतराव्या लोकसभेत (२०१९-२०२४), ४८ खासदारांपैकी आठ महिला खासदार होत्या. राज्यसभेत महाराष्ट्रातील १९ विद्यमान खासदारांपैकी पाच महिला खासदार आहेत.

१०.४१.१ पंधराव्या महाराष्ट्र विधान सभेत (२०२४-२०२९) ३० नोव्हेंबर २०२४ रोजी, विद्यमान २८८ आमदारापैकी २२ महिला आमदार आहेत. तर चौदाव्या महाराष्ट्र विधानसभेत (२०१९-२४) एकुण २८८ आमदारापैकी २६ महिला आमदार होत्या. महाराष्ट्र विधान परिषदेत ३० जून २०२४ रोजी ५१ विद्यमान विधान परिषद सदस्यांपैकी चार महिला विधान परिषद सदस्य आहेत.

१०.४१.२ बॉम्बे ग्रामपंचायती आणि महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा आणि पंचायत समित्या (सुधारणा) अधिनियम २०११ नुसार पंचायत राज संस्थांमध्ये एकुण जागांपैकी पन्नास टक्के जागा महिलांसाठी राखीव आहेत. राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांसाठीच्या राखीव जागा तक्ता क्र.१०.३६ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता १०.३६ राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांसाठी राखीव जागांची माहिती

(३० नोव्हेंबर, २०२४ रोजी)

स्थानिक स्वराज्य संस्था	संख्या	एकूण जागा	महिलांसाठी राखीव जागा
महानगरपालिका	२९	२,८७०	१,४४२
नगरपरिषद	२४६	६,१०९	३,०९७
नगरपंचायत	१४६	२,४८२	१,३१४
जिल्हा परिषद	३४	२,०००	१,००८
पंचायत समिती	३५१	४,०००	२,०००
ग्रामपंचायत	२७,९१३	२,४३,१७४	१,३२,६४२
एकूण		**२,६०,६३५**	**१,४१,५०३**

आधार : राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र शासन

१०.४१.३ राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांचा माहितीकोष (सार्वजनिक उपक्रम व स्थानिक स्वराज्य संस्था वगळून) नुसार दिनांक १ जुलै, २०२४ रोजी भरलेल्या एकूण ४,९०,२७२ पदांपैकी २५ टक्के महिला होत्या.

१०.४२ **महिला स्वयंसहायता गट:** स्वयंसहायता गट (SHGs) ही आर्थिक आणि सामाजिक समस्या सोडवण्यासाठी एकत्र येणाऱ्या व्यक्तींची अनौपचारिक संघटना आहे. बचत गट चळवळ ही महिलांच्या मालकीच्या समुदाय-आधारित सूक्ष्म वित्त संस्थांचे सर्वात यशस्वी नेटवर्क असून हे गरिबी कमी करण्यासाठी आणि शाश्वत विकासासाठी गरीब व असुरक्षित गटांना वित्तपुरवठा उपलब्ध करून देते. राज्यात मार्च, २०२४ अखेर सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, सार्वजनिक वाणिज्यिक बँका व खाजगी वाणिज्य बँकांकडे खाती असलेले एकूण १६,३०,५८९ स्वयंसहायता गट असून त्यापैकी १३,८०, ८३८ स्वयंसहायता गट (८५ टक्के) हे केवळ महिलांचे आहेत.

१०.४३ **महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम):** राज्य शासनाने स्वयंसहाय्य गटांमार्फत महिला सक्षमीकरणाच्या विविध योजना राबविण्यासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळास (माविम) नोडल संस्था म्हणून घोषित केले आहे. स्वयंसहाय्य गटांच्या माध्यमातून महिलांचे एकत्रीकरण, महिलांचे क्षमतावर्धन, महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढविणे, उद्योजकता विकास करणे, स्वयंसहाय्य गटांच्या फेडरेशन असलेल्या लोकसंचलित संसाधन केंद्रामार्फत रोजगारांच्या संधी निर्माण करणे, ही माविमची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. महिलांना समान संधी आणि शासनामध्ये सहभाग, स्वयंसहाय्य गटांमार्फत तळागाळात काम करणाऱ्या संस्था निर्माण करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे, स्वयंसहाय्य गटांना बाजारपेठ मिळवून देणे, तसेच महिलांमधील नेतृत्व गुण व प्रशासकीय क्षमता वृध्दींगत करण्यासाठी प्रशिक्षण आयोजीत करणे इ. कामे माविमकडुन करण्यात येतात.

१०.४३.१ सन २०२४ -२५ मध्ये डिसेंबरपर्यंत स्वयंसहाय्य गटांना विविध वित्तीय संस्थांकडून एकूण ₹ १०,४७५.४८ कोटी कर्ज प्राप्त झाले, त्यांनी एकूण ₹ ३,७७९ कोटी अंतर्गत कर्ज वितरीत केले तसेच स्वयंसहाय्य गटांची एकूण संचित बचत ₹ १,४०४ कोटी होती. माविम संलग्न महिला स्वयंसहाय्य गटांची माहिती तक्ता १०.३७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३७ माविम संलग्न महिला स्वयंसहाय्य गटांची माहिती

(डिसेंबर, २०२४ पर्यंत)

तपशील	ग्रामीण	नागरी	एकूण
माविम अंतर्गत गावे व शहरे (संख्या)	९,१०७.००	२५९.००	९,३६६.००
स्वयंसहाय्य गटांची संख्या	९१,१७०.००	७२,७६६.००	१,६३,९३६.००
सदस्य संख्या (लाख)	१०.३५	७.७६	१८.११
वित्तीय संस्थेकडून प्राप्त कर्जे (आवर्ती) (₹ कोटी)	७,५३९.३८	२,९३६.१०	१०,४७५.४८
अंतर्गत कर्ज (₹ कोटी)	२,८०९.००	९७०.००	३,७७९.००
बचत (₹ कोटी)	८८८.००	५१६.००	१,४०४.००

आधार : महिला आर्थिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन

१०.४३.२ **लोकसंचलित संसाधन केंद्र:** लोकसंचलित संसाधन केंद्र हा 'सोसायटी अधिनियम, १८६०' अंतर्गत नोंदणीकृत असलेला गट असून सुमारे २५ किमीच्या परिघात येणाऱ्या २० ते २५ गावांतील २५० ते ३०० स्वयंसहाय्य गटांचा समूह आहे. महिलांच्या उदरनिर्वाहासाठी कौशल्य विकास प्रशिक्षण, बँक जोडणी, उत्पादित वस्तूंना बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे यांसारख्या प्राथमिक सेवा स्वयंसहाय्य गटांना पुरविणे हे लोकसंचलित संसाधन केंद्रांचे कार्य आहे. राज्यात डिसेंबर, २०२४ अखेर राज्यात २९५ लोकसंचलित संसाधन केंद्रे कार्यरत आहेत.

१०.४३.३ **तेजश्री फायनान्शिअल सर्व्हिसेस**: अति गरीब व कर्जबाजारी महिलांना कर्जमुक्त करण्यासाठी तेजश्री फायनान्शिअल सर्व्हिसेस ही कर्जपुर्ती योजना स्वयंसहाय्य गटांमार्फत राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत i) एक लाख महिलांना ₹ १०,००० रक्कमेपर्यंत वैयक्तिक कर्ज, ii) दहा हजार कर्जबाजारी महिलांना कर्ज परतफेड करण्यासाठी ₹ २०,००० पर्यंतचे वित्तीय सहाय्य व iii) लोकसंचलित संसाधन केंद्रामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ३०० महिला सामाजिक उपक्रमांसाठी दोन लाखांपर्यंत खेळते भांडवल उपलब्ध करुन देण्याचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेअंतर्गत सुरुवातीपासून (सन २०१८-१९) मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण ₹ ११९.६२ कोटी कर्ज वितरीत करण्यात आले.

१०.४३.४ **नव तेजस्विनी**: गरीब व गरजू महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी इंटरनॅशनल फंड फॉर ॲग्रीकल्चरल डेव्हलपमेंटच्या सहाय्याने नव तेजस्विनी ग्रामीण महिला विकास प्रकल्प राज्यात जानेवारी, २०२१ पासून सुरु करण्यात आला आहे. या प्रकल्पात मुख्यत्वे बाजाराभिमुख उद्योगांना प्रोत्साहन, सहाय्यक सेवा उपलब्ध करणे व संस्थात्मक विकास आणि प्रकल्प व्यवस्थापन यावर लक्ष केंद्रीत केले आहे. या प्रकल्पाद्वारे महिलांच्या नेतृत्वाखालील शेतकरी उत्पादक संस्था, सूक्ष्म उद्योजक, लोकसंचलित संसाधन केंद्रामार्फत राबविले जाणारे शेती उपक्रम,बिगरशेती उपक्रम आणि शेतीशी संलग्न उपक्रमांना सहाय्य करण्यात येते.

१०.४४ **महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग**: महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग ही एक वैधानिक संस्था असून ती पीडित महिलांनी दाखल केलेल्या तक्रारींवर नियमितपणे सुनावण्या/ सार्वजनिक जन सुनावण्या घेते, मोफत कायदे विषयक सेवा व समुपदेशन पुरविते. पीडित महिलांना त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी व्यासपीठ मिळावे आणि संवाद साधता यावा, या प्रमुख उद्देशाने विभागनिहाय व जिल्हानिहाय जनसुनावणीचे आयोजन करून 'आपल्या दारात महिला आयोग' नावाचा अभिनव उपक्रम मोठ्या प्रमाणात राबविण्यात आला. स्व-संरक्षण कार्यक्रम, स्त्री-पुरूष समानतेविषयी जागरुकता, कायदेविषयक साक्षरता, सायबर गुन्हे, 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५', 'कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) अधिनियम, २०१३' यांची अंमलबजावणी, ॲसिड हल्ल्याने पीडित महिलांचे पुनर्वसन, पाळणा घरासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे, इत्यादी महिलांशी निगडीत विविध मुद्यांवर कार्यशाळा, प्रशिक्षण कार्यक्रम व चर्चासत्रे या आयोगामार्फत आयोजित करण्यात येतात. या उपक्रमांवर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ६३.७८ लाख तर सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी पर्यंत ₹ ३०.८८ लाख खर्च झाला.

१०.४४.१ वैवाहिक समस्या, सामाजिक समस्या, बलात्कार इत्यादी, मालमत्तेचे प्रश्न, कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ, कामाच्या ठिकाणी होणारा छळ आणि इतर समस्या याबाबतच्या तक्रारी महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग कार्यालयाच्या समुपदेशन शाखा आणि विधी शाखेकडे प्राप्त होतात. सन २०२३-२४ मध्ये प्रलंबित तक्रारींसह एकूण १२,०१९ तक्रारी नोंदविण्यात आल्या असून त्यापैकी १०,३१८ तक्रारींचे निराकरण करण्यात आले आहे.

१०.४५ **महिला सुरक्षा**: महिलांवर शारीरिक किंवा मानसिकरित्या केल्या जाणाऱ्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष क्रूर कृत्यांना महिलांवरील अत्याचार असे संबोधले जाते. प्रति लाख महिला लोकसंख्येमागे महिलांवरील अत्याचारांची संख्या सन २०२२ मध्ये ७५ आणि सन २०२३ मध्ये ७७ होती.

१०.४५.१ राज्यात महिलांच्या सुरक्षेसाठी महिला अत्याचार प्रतिबंधक सेल, भरोसा सेल, फास्ट ट्रॅक कोर्ट, तक्रार समिती, निर्भया निधी अशा उपाययोजना केल्या जात आहेत. महिलांवरील अत्याचारांचे नोंदवलेले गुन्हे तक्ता १०.३८ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.३८ महिलांवरील अत्याचारांचे राज्यात नोंदविलेले गुन्हे

(संख्या)

गुन्हे शीर्ष	२०२२	२०२३	२०२४
बलात्कार	७,०८४	७,५२४	७,९४०
अपहरण व पळवून नेणे	९,२९७	९,३६१	८,८८३
हुंडाबळी	१८०	१७०	१३९
पती व नातेवाईकांकडून झालेली क्रूर कृत्ये	११,३६७	११,२२६	१०,५३९
विनयभंग/लैंगिक	१६,०८३	१७,३२८	१७,६७१
अत्याचार	६५	२११	१५९
अनैतिक व्यापार इतर	१,२५५	१३१२	१,१२८
एकूण	**४५,३३१**	**४७,१३२**	**४६,४५९**

आधार : विशेष पोलीस महानिरिक्षक, (महिला व बाल अपराध प्रतिबंध विभाग) यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

बाल विकास

१०.४६ बालकांच्या शारीरिक, भावनिक व आकलनात्मक वाढीसाठी पोषक वातावरण पुरविणे तसेच सर्व मुलांसाठी दर्जेदार शिक्षण आणि शिक्षणाच्या संधींना प्रोत्साहन देणे हे शासनाचे प्राधान्यक्रम आहेत. प्रत्येक बालकाला संरक्षित वातावरणात क्षमता विकसित करण्याची समान संधीची सुनिश्चिती करण्यासाठी 'बाल धोरण २०१४' राज्यात राबविण्यात येत आहे.

१०.४६.१ **बाल अर्थसंकल्प**: बालप्रतिसादात्मक अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून बालकांसाठी समान विकासाला प्राधान्य देणाऱ्या पद्धतीने संसाधनांचे नियोजन करणे शासनास शक्य होते. सन २०२३-२४ आणि सन २०२४-२५ च्या अर्थसंकल्पिय अंदाजानुसार राज्याच्या एकुण अर्थसंकल्पात बाल अर्थसंकल्पाचा हिस्सा १२.१ आणि १२.५ टक्के आहे. राज्यात बालविकासाच्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत.

आलेख १०.३ : राज्याचा बाल अर्थसंकल्प

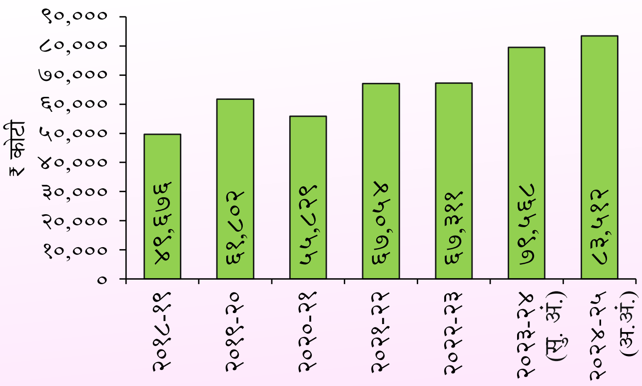

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना

१०.४७ सहा वर्षांखालील बालकांच्या वाढीच्या गरजा भागविण्यासाठी राज्यात एकात्मिक बालविकास सेवा योजना राबविण्यात येत आहे. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे:

- ➢ ०-६ वर्ष वयोगटातील बालकांचा पोषण व आरोग्य विषयक दर्जा सुधारणे.
- ➢ बालकांच्या योग्य मानसिक, शारीरिक, सामाजिक विकासाचा पाया घालणे.
- ➢ बालमृत्यु, बालरोग, कुपोषण आणि शाळा गळतीचे प्रमाण कमी करणे.
- ➢ बाल विकासास चालना मिळावी म्हणून विविध विभागांमध्ये धोरण व अंमलबजावणी याबाबत परिणामकारक समन्वय साधणे.
- ➢ योग्य पोषण व आहार विषयक शिक्षणाद्वारे बालकांचे सर्वसामान्य आरोग्य व त्यांच्या पोषण विषयी गरजांकडे लक्ष पुरविण्याबाबत मातांची क्षमता वाढविणे.

१०.४७.१ अंगणवाड्यांच्या माध्यमातून एकात्मिक बाल विकास सेवा पुरविली जाते. एकूण ५५३ बालविकास प्रकल्पांतर्गत येणाऱ्या १,१०,६३१ अंगणवाड्यांमार्फत ही योजना राबविण्यात येते. या योजनेंतर्गत सहा वर्षापर्यंतची मुले, गरोदर महिला व स्तनदा माता यांना लसीकरण, पूरक पोषण आहार, आरोग्य तपासणी, संदर्भ सेवा, पोषण व आरोग्य शिक्षण आणि शाळापूर्व शिक्षण या मूलभूत सेवा पुरविल्या जातात.

१०.४७.२ **पोषण कार्यक्रम:** एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेअंतर्गत बालके, गर्भवती महिला आणि स्तन्यदा माता यांच्या किमान पोषण गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी पूरक पोषण कार्यक्रम राबविला जातो. दुर्गम व संवेदनशील भागातील कुपोषण नियंत्रित करून अर्भक मृत्यू कमी करणे हे सुध्दा या योजनेचे एक उद्दिष्ट आहे. सन २०२३-२४ मध्ये ६५.२८ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ १,६२९.५२ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ६४.४२ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ १,१९२.१३ कोटी खर्च झाला. राज्यातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण श्रेणी निहाय टक्केवारी तक्ता १०.३९ मध्ये दिली आहे.

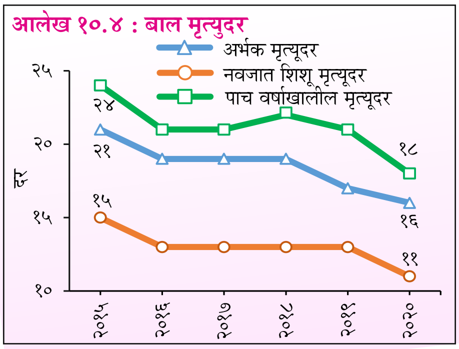

आलेख १०.४ : बाल मृत्युदर

तक्ता १०.३९ राज्यातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण श्रेणी निहाय टक्केवारी

महिना	क्षेत्र	वजन केलेली बालके (संख्या)	बालकांची टक्केवारी		
			सर्वसाधारण वजनाची	मध्यम कमी वजनाची	तीव्र कमी वजनाची
मार्च, २०२३	ग्रामीण	३८,५३,५८५	९४.१	५.१	०.९
	आदिवासी	८,६०,४१८	८१.७	१४.८	३.५
	नागरी	१२,२३,४७६	९२.३	७.०	०.७
	एकूण	**५९,३७,४७९**	**९१.९**	**६.९**	**१.२**
मार्च, २०२४	ग्रामीण	३४,२३,६९४	९४.२	५.०	०.९
	आदिवासी	८,११,२८९	८१.३	१५.२	३.५
	नागरी	१५,२१,४१६	९३.४	६.१	०.६
	एकूण	**५७,५६,३९९**	**९२.१**	**६.७**	**१.२**
ऑक्टोबर, २०२४	ग्रामीण	३३,१४,३६५	९४.३	४.८	०.८
	आदिवासी	७९,१३,९५	८०.२	१६.०	३.८
	नागरी	१४,७८,८६७	९३.७	३.८	०.५
	एकूण	**५५,८४,६२७**	**९२.२**	**६.७**	**१.२**

आधार : एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

१०.४७.३ **ग्राम बाल विकास केंद्र:** कुपोषणास आळा घालण्यासाठी एकात्मिक बाल विकास सेवा कार्यक्रमा अंतर्गत गाव/अंगणवाडी स्तरावर ग्राम बाल विकास केंद्रे सुरू करण्यात आली आहेत. अतितीव्र कुपोषित बालकांना महिनाभर अंगणवाडीत ठेवले जाते. अतितीव्र कुपोषित बालकांमधील कुपोषण निर्मूलनासाठी खास तयार केलेल्या उर्जायुक्त पौष्टीक आहारासह वैद्यकीय सल्ला दिला जातो. अंगणवाडीत तीन नियमित आहारा सोबत मुलांना दिवसातून तीन वेळा अतिरिक्त आहार दिला जातो तसेच सर्व वैद्यकीय सुविधा पुरविल्या जातात. मार्च, २०२४ मध्ये ४२,६२,६५२ मुलांपैकी अतितीव्र कुपोषित आणि मध्यम तीव्र कुपोषित मुलांची टक्केवारी अनुक्रमे १.२१ आणि ३.९२ होती आणि डिसेंबर, २०२४ मध्ये ४८,१६,०१० मुलांपैकी अतितीव्र कुपोषित आणि मध्यम तीव्र कुपोषित मुलांची टक्केवारी अनुक्रमे ०.७२ आणि ३.२४ होती.

१०.४७.४ **पोषण अभियान:** एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेअंतर्गत पोषण अभियानाची सर्व जिल्ह्यांमध्ये अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. या अभियानाची मुख्य उद्दिष्टे (i) कुपोषण सहा टक्क्यांनी कमी करणे, (ii) अर्भक, किशोरवयीन मुली व स्त्रियांमधील रक्तक्षयाचे प्रमाण नऊ टक्क्यांनी कमी करणे आणि (iii) जन्माच्या वेळी कमी वजनाच्या बालकांचे प्रमाण सहा टक्क्यांनी कमी करणे ही आहेत. सामुदायिक गतीशिलता आणि लोकसहभागाला चालना देण्यासाठी, सन २०१८ पासून दरवर्षी सप्टेंबर महिना 'राष्ट्रीय पोषण माह' म्हणून राज्यात साजरा केला जातो. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ८८.२४ कोटी आणि सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबरपर्यंत या अभियानावर ₹ २४४.०८ कोटी खर्च झाला. राज्यातील पोषण अभियानाची प्रगती तक्ता क्र १०.४० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १०.४० पोषण अभियानाची प्रगती

(टक्के)

बाब	मार्च, २०२३ मध्ये	डिसेंबर, २०२४ मध्ये
गर्भवती मातांमधील रक्तक्षय	०.६२	२.८
स्तनदा मातांमधील रक्तक्षय	०.९२	२.६
अतितीव्र कुपोषित बालके (०-५ वर्षे)	१.९३	०.८

आधार : एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

१०.४८ **बालविकासाच्या योजना:** मुलींचा जन्मदर वाढविणे, अर्भक मृत्यूदर कमी करणे, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे व त्यांच्या आरोग्याची स्थिती सुधारणे इ. साठी राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. बालविकासाच्या विविध योजनांचा तपशील तक्ता १०.४१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.४१ बालविकासाच्या विविध योजनांचा तपशील

योजनेचे नाव	उद्दिष्ट	लाभाचा प्रकार	आर्थिक वर्ष	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
माझी कन्या भाग्यश्री योजना	मुलींच्या जन्मदरात वाढ करणे, गर्भलिंग निदान चाचणी रोखणे, मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रोत्साहन व हमी देणे, मुलींच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारणे	आर्थिक मदत	२०२३-२४	२,८८९	६.७८
			२०२४-२५+	५,२८०	१३.२०
लेक लाडकी योजना	मुलींचा जन्मदर वाढविणे, मुलींचा मृत्यूदर कमी करणे, कुपोषण कमी करणे, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे, शाळाबाह्य मुलींचे प्रमाण शून्यावर आणणे आणि बालविवाह रोखणे	आर्थिक मदत	२०२३-२४	१५,५७४	७.७९
			२०२४-२५+	१,०४,०००	५२.००
बेबी केअर किट	नवजात बालकांचे बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्र अथवा शासकीय रूग्णालयात प्रसुती होणाऱ्या मातांना प्रथम नवजात बालकांसाठी ₹ २,००० पर्यंतच्या बेबी केअर किट बॅग उपलब्ध करून देण्यात येतात.	बेबी केअर किट बॅग्स	२०२३-२४	६,००,६००	१२०.००
			२०२४-२५+	२,३५,०८४	४६.९६
किशोरवयीन मुलींसाठी योजना	आकांक्षित जिल्ह्यांमध्ये (गडचिरोली, नंदूरबार, धाराशीव, वाशिम) निवडक किशोरवयीन मुलींना (१४-१८ वर्षे) आरोग्य व पोषण स्थिती सुधारण्यासाठी पोषण सहाय्य देणे, लोह व फोलिक ॲसिड गोळ्या पुरविणे, आरोग्य तपासणी व संदर्भ सेवा, पोषण व आरोग्य शिक्षण, कौशल्य विषयक प्रशिक्षण देणे	पोषण व पोषणेतर सहाय्य	२०२३-२४	१,१९,३९६	३३.३०
			२०२४-२५+	१,१०,१२५	१५.६३
भारतरत्न डॉ. एपीजे अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना	अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये आणि अतिरिक्त आदिवासी घटक कार्यक्रम क्षेत्रात उष्मांक आणि प्रथिने यांच्या अभावामुळे निर्माण झालेले कुपोषण कमी करणे. ही योजना राज्यातील १६ जिल्ह्यातील १११ प्रकल्पातील १४,३२२ अंगणवाड्यांमार्फत राबविण्यात येते.	पोषण सहाय्य:	२०२३-२४		१७२.२७
		i) गरोदर महिला आणि स्तनदा माता		१,१३,७८२	
		ii) बालके		६,९४,०४९	
		पोषण सहाय्य:	२०२४-२५+		१३५.७५
		i) गरोदर महिला आणि स्तनदा माता		१,१८,९६८	
		ii) बालके		८,०७,१४०	
क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले बाल संगोपन योजना	अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांमार्फत अनाथ, निराधार, गरजू व बेघर बालकांना कौटुंबिक जीवन प्रदान करणे.		२०२३-२४	८०,२२४	१९०.९७
			२०२४-२५+	१,०५,५९५	४०.५०

आधार : एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन   + डिसेंबर पर्यंत

१०.४८.१ **पुर्व बाल्यावस्थेतील संगोपन व शिक्षण:** महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेने बालकांच्या विकासाच्या टप्प्यावर व बालविकास शास्त्रावर आधारित तीन ते सहा वर्ष वयोगटासाठी 'बालशिक्षणक्रम' हा अभ्यासक्रम विकसित केला असून त्यास 'आकार' असे नाव देण्यात आले आहे. 'आकार' कार्यक्रमाद्वारे ऑनलाईन पद्धतीने सर्व अंगणवाड्यांमधील विद्यार्थ्यांचे शालेय पूर्व उपक्रम घेण्यात आले असून सन २०२३-२४ मध्ये २५.९४ लाख बालकांना आणि सन २०२४-२५ मध्ये ऑक्टोबरपर्यंत २४.६२ लाख बालकांना लाभ मिळाला.

१०.४८.२ **अंगणवाडी दत्तक धोरण:** लोकसहभागातून अंगणवाडीच्या बळकटीकरणासाठी माहे ऑक्टोबर, २०२२ पासून शासन अंगणवाडी दत्तक धोरण राबवित आहे. आस्थापनांमार्फत i) सामाजिक दायित्व कार्यक्रम (सीएसआर) ii) अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्था, विविध ट्रस्ट, रोटरी क्लब, लायन्स क्लब, इ. आणि iii) व्यक्ती/कुटुंब/समूह यांच्याद्वारे अंगणवाडी दत्तक घेता येते. अंगणवाडी दत्तक घेणाऱ्या संस्थेमार्फत पायाभूत सुविधा व शैक्षणिक सुविधा, उंची व वजनमापन यंत्रे, प्रशिक्षण व कौशल्य विकास कार्यक्रम, आरोग्य तपासणी इत्यादी सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. या योजनेच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर, २०२४ पर्यंत ३,४४२ अंगणवाड्या दत्तक घेण्यात आल्या आहेत.

१०.४८.३ **चाचा नेहरू बाल महोत्सव:** शासकीय/अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांमध्ये दाखल झालेल्या सर्व मुलांच्या सुप्त गुणांना वाव देऊन त्यांच्यात बंधुत्व व संघभावना निर्माण व्हावी यासाठी चाचा नेहरू बाल महोत्सव राज्यातल्या प्रत्येक जिल्ह्यात व प्रादेशिक विभागात दरवर्षी नोव्हेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यात आयोजित करण्यात येतो. या महोत्सवामध्ये क्रीडा, खेळ, वक्तृत्व, इत्यादी स्पर्धा आयोजित केल्या जातात आणि विजेत्यांना बक्षीसे दिली जातात. दरवर्षी प्रत्येक जिल्हयासाठी ₹ पाच लाख तर प्रत्येक विभागासाठी ₹ ५.८२ लाख निधी मंजूर करण्यात येतो. या योजनेंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १.७७ कोटी तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबरपर्यन्त ₹ ०.८३ कोटी खर्च झाला.

मिशन वात्सल्य योजना

१०.४९ बिकट परिस्थितीतील तसेच इतर असुरक्षित बालकांसाठी शासन व नागरीक यांच्या भागीदारीतून सुरक्षित वातावरण निर्मिती करणे हा मिशन वात्सल्य योजनेचा उद्देश आहे. बाल न्याय मंडळे, राज्य बाल संरक्षण संस्था, जिल्हा बाल संरक्षण संस्था, शासकीय/अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांची बालगृहे, निरीक्षण गृहे, अनुरक्षण गृहे, खुली निवारा गृहे, विशेष दत्तक स्रोत संस्था, बाल कल्याण समित्या इत्यादी मिशन वात्सल्य योजनेत समाविष्ट करण्यात आले आहेत. मिशन वात्सल्य योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांवर झालेला घटकनिहाय खर्च तक्ता १०.४२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.४२ मिशन वात्सल्य योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांवर झालेला घटकनिहाय खर्च

घटक	संस्थांची संख्या	क्षमता	२०२३-२४		२०२४-२५+	
			लाभार्थी संख्या	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी संख्या	खर्च (₹ लाख)
शासकीय						
निरीक्षण गृहे	१२	४२५	१८३	७१०.४०	२०४	१३४.०६
बालगृहे	२५	१,३००	३५९	१,४७९.९९	४३०	३१२.८०
अनुरक्षण गृहे	६		-	-	-	-
खुली निवारा गृहे	६	२३५	१६९	१०७.७५	१९०	०
दत्तक संस्था	१८	२०७	१९६	२६३.८०	२०२	०
अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्था						
निरीक्षण गृहे	४०	१,९८४	९४५	१,८७३.४१	१,१०५	०
बाल गृहे	३२३	-	-	-	-	०
एचआयव्ही बाल गृहे	१०	६२५	३७३	९८७.६०	३६१	०
प्रायोजकत्व योजना	०	-	१८,५००	८,४६४.४९	२६,९८३	६,३१७.१२
अनुरक्षण सेवा	-	-	४८५	२१३.९१	-	-
एकूण	**४४०**	**४,७७६**	**२१,२१०**	**१४,१०१.३५**	**२९,४७५**	**६,७६३.९८**

आधार : महिला व बाल विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.५० **बालकांची सुरक्षा:** बालकांवरील अत्याचाराचे गुन्हे किंवा ज्या गुन्ह्यात बालके पीडित असतात त्यांना बालकांवरील अत्याचाराचे गुन्हे म्हणून संबोधले जाते.

१०.५०.१ मुलांच्या सुरक्षेसाठी पोक्सो कायदा, बाल न्याय कायदा, बाल संरक्षण युनिट्सची स्थापना, बाल कल्याण समित्या, विशेष बाल पोलिस युनिट्स, जागरूकता मोहिमा, बाल सुरक्षा शिक्षण आणि क्षमता बांधणी अशा उपाययोजना राज्यात केल्या जात आहेत. बालकांवरील अत्याचारांचे राज्यातील नोंदविलेले गुन्हे तक्ता १०.४३ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.४३ बालकांवरील अत्याचारांचे राज्यातील नोंदविलेले गुन्हे

(संख्या)

गुन्हे शीर्ष	२०२२	२०२३	२०२४
खून	१२४	८४	९५
अर्भक हत्या	२५	६	११
भ्रूण हत्या	१७	४	३
बालकांवरील बलात्कार	४,१८०	४,५९४	४,६५०
अपहरण व पळवून नेणे	११,५७१	१२,५६४	१२,६७१
परित्याग	१४३	४७	४५
इतर	४,७००	४,५०३	५,१०३
एकूण	**२०,७६०**	**२१,८०२**	**२२,५७८**

आधार: विशेष पोलीस महानिरिक्षक, (महिला व बाल अपराध प्रतिबंध विभाग) यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

१०.५१ **इतर लिंगभाव असलेल्या व्यक्ति:** इतर लिंगभाव असलेल्या व्यक्तींना भेदभाव, पूर्वग्रह आणि अत्यावश्यक सेवांमध्ये मर्यादित प्रवेशाचा सामना करावा लागतो. तृतीयपंथी समुदायाला भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांमध्ये सामाजिक बहिष्कार, भेदभाव, बेरोजगारी, शैक्षणिक सुविधांचा अभाव, बेघरपणा, वैद्यकीय सुविधांचा अभाव, नैराश्य इत्यादींचा समावेश होतो. राज्यातील तृतीयपंथीय यांच्या कल्याणासाठी व त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने राज्यस्तरावर व विभाग स्तरावर 'तृतीयपंथीय हक्काचे संरक्षण आणि कल्याण मंडळ' स्थापन करण्यात आले.

१०.५१.१ केंद्र शासनाचा 'तृतीयपंथी व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) कायदा, २०१९' आणि 'तृतीयपंथी व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) नियम, २०२०' संपूर्ण देशात लागू झाला आहे. या कायद्याच्या अधिनियमामध्ये तृतीयपंथी व्यक्तीची ओळख पटविणे, भेदभाव प्रतिबंधासाठी ओळख प्रमाणपत्र अर्ज, ओळख प्रमाणपत्र प्रदान करणे, लिंग बदल, शासनाकडून कल्याणकारी उपाय योजना, नोकरीत भेदभाव न करणे, आस्थापनांचे दायित्व, तक्रार निवारण यंत्रणा, राहण्याचा हक्क, तृतीयपंथीय व्यक्तींचे शिक्षण, सामाजिक सुरक्षा आणि आरोग्य, तृतीयपंथीय व्यक्तींना सर्वसमावेशक शिक्षण देण्याचे शैक्षणिक संस्थांचे दायित्व, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि स्वयंरोजगार, आरोग्य सुविधा, तृतीयपंथीय व्यक्तींसाठी राष्ट्रीय परिषद, राष्ट्रीय परिषदेची कार्ये इ. बाबतीत तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत.

रोजगार व दारिद्र्य

१०.५२ रोजगार निर्मिती व दारिद्र्य निर्मूलन शाश्वत विकासाचे महत्त्वाचे घटक आहेत. रोजगार केंद्रित आर्थिक वृद्धी दारिद्र्य कमी करण्यास सहाय्य करते. रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शासन विविध धोरणे आणि कार्यक्रम राबवीत आहे.

रोजगार

१०.५३ 'सर्वांसाठी निरंतर, सर्वसमावेशक व शाश्वत आर्थिक वृद्धी, पूर्णवेळ व उत्पादक रोजगार आणि प्रतिष्ठापूर्वक काम यांना चालना देणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे. क्षेत्रनिहाय आवश्यकता आणि बाजारपेठ मागण्या पूर्ण करण्यासाठी कुशल मनुष्यबळ आवश्यक आहे. आर्थिक विकास आणि सामाजिक स्थैर्यासाठी रोजगाराच्या क्षेत्रातील आव्हानांचा सामना करणे व मनुष्यबळास आवश्यक कौशल्यासह सुसज्ज करणे आवश्यक आहे. राज्यातील तरुणांना सक्षम करण्यासाठी कौशल्य विकास उपक्रमांसह रोजगार निर्मितीसाठी शासन विविध योजना राबवीत आहे. शासन रोजगारचा कल याबाबत आढावा घेवून धोरणे तयार करते व याकरिता जनगणना, आर्थिक गणना, नियतकालिक श्रमशक्ती सर्वेक्षण (पीएलएफएस), इत्यादी स्रोतांव्दारे मिळालेल्या माहितीचा आधार घेण्यात येतो.

रोजगाराची स्थिती

१०.५४ **जनगणनेनुसार रोजगाराची स्थिती:** जनगणना २०११ नुसार, राज्यात ४.९४ कोटी कामगार होते, त्यापैकी ४.३८ कोटी मुख्य कामगार व ०.५७ कोटी सीमांतिक कामगार होते. मुख्य कामगारांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ३१.५ टक्के तर सीमांतिक कामगारांमध्ये ते ५३.६ टक्के होते. देशाचा कार्य सहभाग दर ३९.८ टक्के होता तर राज्याचा कार्य सहभाग दर ४४.० टक्के होता. जनगणनेनुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तक्ता १०.४४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४४ जनगणनेनुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

कामगारांचे वर्गीकरण	जनगणना				
	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
मुख्य कामगार					
अ) कृषि व संलग्न कार्ये					
शेतकरी	३५.५	३१.९	३०.०	२४.८	२३.२
शेतमजूर व मासेमारी	३०.९	२६.०	२५.९	२०.३	२२.९
ब) बिगर कृषि व संलग्न कार्ये					
खाणकाम व दगडकाम	०.३	०.३	०.३	०.४	०.२
वस्तुनिर्माण	१३.१	१२.७	१२.१	११.०	१०.५
बांधकाम	१.५	२.०	२.४	३.४	४.१
व्यापार	६.७	६.५	७.८	७.१	६.४
वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	३.०	३.०	३.४	४.३	५.८
इतर	९.०	८.६	९.५	१३.०	१५.५
सीमांतिक कामगार	@	९.०	८.६	१५.७	११.५
एकूण कामगार	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, केंद्र शासन

@ सीमांतिक कामगार असे वर्गीकरण नाही

१०.५४.१ उद्योग प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तक्ता १०.४५ मध्ये दिली आहे. जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे आर्थिक कार्यानुसार वर्गीकरण परिशिष्ट १०.१० मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.४५ उद्योग प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

उद्योग प्रकार	जनगणना २०११	
	मुख्य	सीमांतिक
कृषि व संलग्न कार्ये	५२.१	६२.८
खाणकाम व दगडकाम	०.३	०.२
वस्तुनिर्माण	११.८	७.६
वीज, वायू आणि पाणी पुरवठा	०.४	०.१
बांधकाम	४.६	५.३
व्यापार, दुरूस्ती, वाहतूक व साठवण, दळणवळण	१३.७	६.१
वित्तीय सेवा आणि स्थावर मालमत्ता	१.९	०.६
लोक प्रशासन आणि संरक्षण	५.३	१.८
इतर	९.९	१५.५
एकूण कामगार	**१००.०**	**१००.०**

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, केंद्र शासन # लोक प्रशासन आणि संरक्षण समाविष्ट

१०.५५ **नियतकालिक श्रमबल पाहणी नुसार रोजगाराची स्थिती:** तत्कालिन राष्ट्रीय नमुना पाहणी कार्यालयामार्फत दर पाच वर्षांनी रोजगार आणि बेरोजगारी बाबत पाहणी घेतली जात होती. श्रमबलाबाबत वेळोवेळी लागणारी माहिती उपलब्ध व्हावी यासाठी राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाने माहे एप्रिल, २०१७ पासून नियतकालिक श्रमबल पाहणी सुरू केली. या पाहणीतून श्रम शक्ती सहभाग दर, कामगार लोकसंख्या प्रमाण, बेरोजगारी दर हे महत्वाचे निर्देशक तयार केले जातात. हे निर्देशक व्यक्तिंची सामान्य कार्य स्थिती (मुख्य कार्य स्थिती + दुय्यम कार्य स्थिती) आणि चालू आठवड्याच्या कार्य स्थिती वरून अंदाजित केले जातात.

- श्रम शक्ती सहभाग दर: लोकसंख्येमधील श्रमबलातील व्यक्तींची टक्केवारी
- कामगार लोकसंख्या प्रमाण: लोकसंख्येमधील रोजगारीत व्यक्तींची टक्केवारी
- बेरोजगारी दर: श्रमबलातील बेरोजगार व्यक्तींची टक्केवारी

आलेख १०.५ : सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य+दुय्यम कार्य स्थिती) १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील व्यक्तींसाठी श्रमशक्ती सहभाग दर, कामगार लोकसंख्या प्रमाण आणि बेरोजगारी दर - ग्रामीण पुरुष

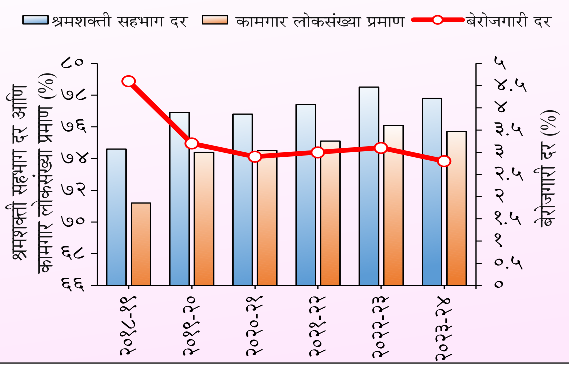

आलेख १०.६ : सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य+दुय्यम कार्य स्थिती) १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील व्यक्तींसाठी श्रमशक्ती सहभाग दर, कामगार लोकसंख्या प्रमाण आणि बेरोजगारी दर - ग्रामीण महिला

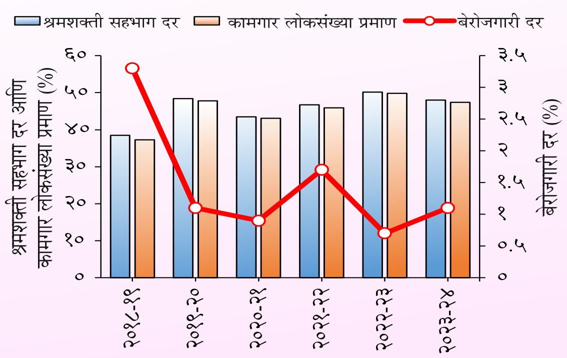

आलेख १०.७ : सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य+दुय्यम कार्य स्थिती) १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील व्यक्तींसाठी श्रमशक्ती सहभाग दर, कामगार लोकसंख्या प्रमाण आणि बेरोजगारी दर- शहरी पुरुष

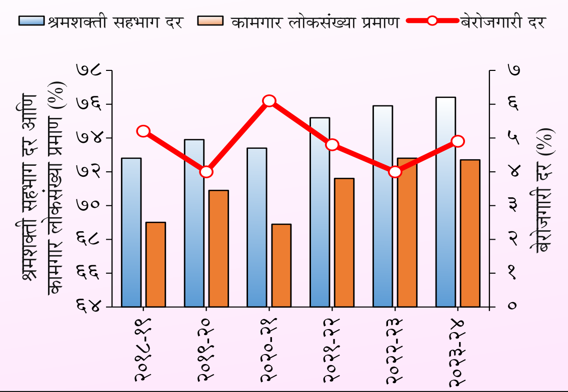

आलेख १०.८ : सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य+दुय्यम कार्य स्थिती) १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील व्यक्तींसाठी श्रमशक्ती सहभाग दर, कामगार लोकसंख्या प्रमाण आणि बेरोजगारी दर - शहरी महिला

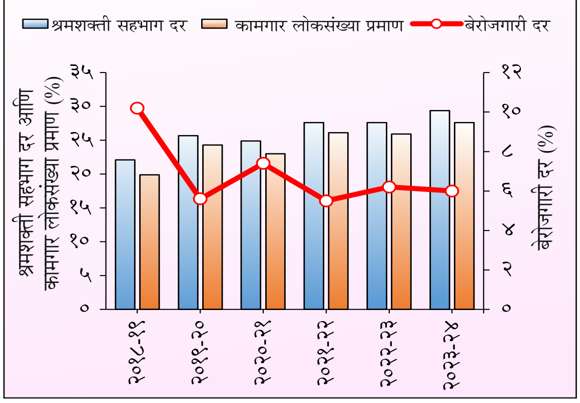

आलेख १०.९ :काम करणाऱ्या व्यक्तींची क्षेत्रनिहाय टक्केवारी

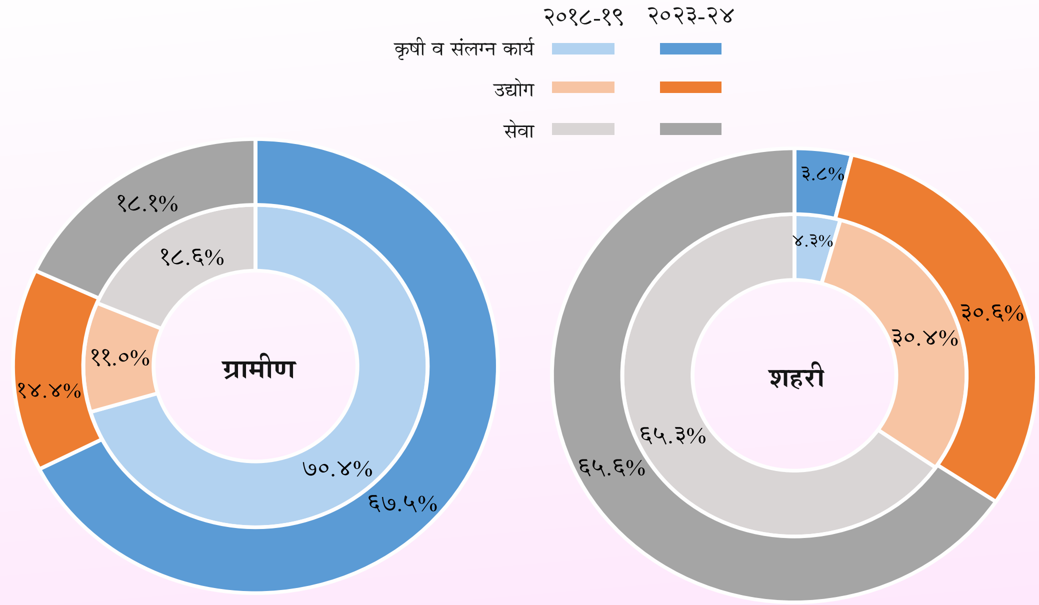

१०.५६ **आर्थिक गणनेनुसार रोजगाराची स्थिती:** सहाव्या आर्थिक गणनेत (२०१३) पीक उत्पादन व लागवड, लोक प्रशासन, संरक्षण, अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सेवा, घरगुती कामगाराचे मालक म्हणून कुटुंबांचे कार्य, विदेशी संघटना व संस्थाचे कार्य तसेच अनधिकृत कार्ये वगळता सर्व आस्थापनांचा समावेश करण्यात आला होता. पाचव्या आणि सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार राज्यातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार तक्ता १०.४६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.४६ पाचव्या व सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार राज्यातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार

तपशील	पाचवी आर्थिक गणना-२००५@	सहावी आर्थिक गणना-२०१३
एकूण आस्थापना (लाख)	४१.५३	६१.३७
शेतकी आस्थापना (टक्के)	१४.५	२५.९
बिगर शेतकी आस्थापना (टक्के)	८५.५	७४.१
एकूण आस्थापनेतील कार्यरत कामगारांची संख्या (लाख)	१०५.२७	१४५.१२
शेतकी आस्थापनेतील कार्यरत कामगार (टक्के)	१०.०	१८.२
बिगर शेतकी आस्थापनेतील कार्यरत कामगार (टक्के)	९०.०	८१.८

@ पाचव्या व सहाव्या आर्थिक गणनेच्या अर्थपूर्ण तुलनेसाठी पाचव्या आर्थिक गणनेतील लोक प्रशासन, संरक्षण व अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सेवा ही कार्ये विचारात घेण्यात आलेली नाही

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.५७ **रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमानुसार रोजगार:** रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील रोजगाराच्या संरचनेबाबतची माहिती उपलब्ध करून रोजगाराच्या स्तरांतील बदलांबाबतचे संनियत्रण करणे आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार यांची त्रैमासिक आकडेवारी संकलित करण्यात येते. या कार्यक्रमाअंतर्गत बृहन्मुंबई क्षेत्रासाठी २५ किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा समावेश असून राज्याच्या इतर भागात १० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा समावेश असतो. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमानुसार रोजगार तक्ता १०.४७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.४७ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमानुसार रोजगार

('०००)

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र			खाजगी क्षेत्र			एकूण		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
२०२२	१,७१३	६४८	२,३६२	४,१८६	१,६७५	५,८६२	५,९००	२,३२४	८,२२४
२०२३	१,७०५	६४६	२,३५२	४,३५५	१,७६४	६,११९	६,०६०	२,४११	८,४७१
२०२४+	१७९	४२	२२०	२,२९५	८९७	३,१९२	२,४७४	९३९	३,४१२

आधार: कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + जून पर्यंत

कारखान्यातील रोजगार

१०.५८ राज्यात कारखाने अधिनियम १९४८, अंतर्गत नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत ३७,६७० नोंदणीकृत कारखाने कार्यरत होते व त्यातील सरासरी दैनिक रोजगार सुमारे ३२.८८ लाख होता. एकूण कार्यरत कारखान्यांपैकी ५० किंवा त्यापेक्षा कमी कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण ६९.८ टक्के होते. उद्योग प्रकारनिहाय सरासरी दैनिक रोजगाराची टक्केवारी तक्ता १०.४८ मध्ये दिली आहे. राज्यातील विविध उद्योगातील सरासरी दैनिक रोजगार परिशिष्ट १०.११ मध्ये दिला असून राज्यातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार परिशिष्ट १०.१२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.४८ उद्योग प्रकारनिहाय सरासरी दैनिक रोजगाराची टक्केवारी

तपशील	वर्ष		
	२०२२	२०२३	२०२४
ग्राहक वस्तू	२२.६	२१.९	३५.५
पुनर्निर्माण वस्तू	२०.१	१९.१	१९.३
भांडवली वस्तू	१२.०	११.८	६.४
इतर	४५.३	४७.२	३८.८

आधार : कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटना, केंद्र शासन

१०.५९ **राज्य शासनाच्या सेवेतील कर्मचारी:** राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांची (सार्वजनिक उपक्रम व स्थानिक स्वराज्य संस्था वगळून) दरवर्षी एक जुलै या संदर्भ दिनांकानुसार गणना घेतली जाते. दि. १ जुलै, २०२४ रोजी राज्य शासनाच्या सेवेमध्ये गट अ ते ड गटातील एकूण ७.३२ लाख मंजूर पदे होती व त्यापैकी ३३.१ टक्के पदे रिक्त होती. राज्य शासनाच्या सेवेतील गटनिहाय कर्मचाऱ्यांची संख्या तक्ता १०.४९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४९ राज्य शासनाच्या सेवेतील कर्मचाऱ्यांची संख्या

(लाख)

गट	पदे* (दि. १ जुलै, २०२४ रोजी)		
	मंजूर	भरलेली	रिक्त
अ	०.४४	०.२८	०.१७
ब	०.७६	०.४७	०.२९
क	४.९३	३.५६	१.३७
ड	१.१८	०.५९	०.५९
एकूण अ ते ड	**७.३२**	**४.९०**	**२.४२**
इ#	ला.ना.	२.३९	ला.ना.

रोजंदारीवरील, मानधनावर काम करणारे, अंशकालीन व वेतन श्रेणी लागू नसलेले कर्मचारी ला.ना. – लागू नाही * अस्थायी

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता

१०.६० कामाच्या शोधात असणाऱ्या व्यक्तींना रोजगार व स्वयंरोजगारासाठी समुपदेशन, मार्गदर्शन व मदत करण्यासाठी राज्यात कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत. राज्यात अशी ४४ केंद्रे कार्यरत असून, त्यापैकी ३६ जिल्हा स्तरावर आणि आठ आदिवासी उमेदवारांकरिता आहेत. जिल्हा स्तरावरावरील प्रत्येक केंद्रात दिव्यांगांसाठी विशेष कक्ष स्थापन करण्यात आला आहे.

१०.६०.१ या केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत जानेवारी, २०२५ अखेर नोंदणीकृत व्यक्तींची संख्या ७१.०७ लाख होती. सन २०२४ मध्ये या केंद्रात नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या १०.११ लाख होती. अधिसूचित रिक्त पदे, भरण्यात आलेली पदे आणि चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींचा शैक्षणिक पात्रतेनुसार तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट १०.१३ व परिशिष्ट १०.१४ मध्ये दिला आहे.

१०.६१ **रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम:** राज्य शासनामार्फत रोजगार प्रोत्साहनाकरिता खालील कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत.

- रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम: सुशिक्षित बेरोजगार व्यक्तींना प्रत्यक्ष कामाचे अथवा इतर प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण देणे
- शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम: शिकाऊ उमेदवारांना प्रशिक्षण देऊन उद्योगांना प्रशिक्षित मनुष्यबळ पुरविणे
- उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम: सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रेरीत व प्रशिक्षित करणे

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता १०.५० मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.५० रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमाचा तपशील

कार्यक्रम	लाभार्थी (संख्या)			खर्च (₹ लाख)		
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
रोजगार प्रोत्साहन	२३,२५८	२७,४५१	२,३३८	१९७.३०	२८०.०१	११०.००
शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण	३१,१३५	४०,०१२	३२,०४६	१,७२३.५०	१,८७०.३४	१,३८५.३०
उद्योजकता विकास प्रशिक्षण	५४,८११	१९,७४७	१६,८१३	१,९०६.००	६८९.००	५३८.२९

आधार: १) कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

२) व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

३) उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.६२ कुशल कामगारांना रोजगाराच्या संधी व त्याचबरोबर उद्योगांना कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध व्हावे या उद्देशाने राज्य शासनामार्फत सन २००९-१० पासून सर्व जिल्ह्यांमध्ये रोजगार मेळावे आयोजित करण्यात येतात. रोजगार मेळाव्यांचा तपशील तक्ता १०.५१ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.५१ रोजगार मेळाव्यांचा तपशील

(संख्या)

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
रोजगार मेळावे (संख्या)	५५७	५८१	६४६
सहभागी उद्योजक	४,६७८	५,३७७	५,७६९
रोजगार मेळाव्यासाठी उपस्थित उमेदवार	१,९१,९१९	२,५६,६६६	८७,५२३
प्राथमिक निवड झालेले उमेदवार	५५,९३०	९५,४७८	२३,७७६

आधार: कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + जानेवारी पर्यंत

१०.६३ राज्य शासनाच्या कौशल्य विकास योजनांचे नियोजन, समन्वय, अंमलबजावणी तसेच सनियंत्रण यासाठी महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी प्रमुख संस्था आहे. विविध विभागांच्या सर्व कौशल्य विकास योजनांची एकात्मिक अंमलबजावणी या संस्थेमार्फत केली जाते. कौशल्य विकास (अल्पकालिन प्रशिक्षण) योजनांची माहिती तक्ता १०.५२ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.५२ कौशल्य विकास (अल्पकालिन प्रशिक्षण) योजनांची माहिती

योजना	२०२३		२०२४	
	नोंदणीकृत उमेदवार	प्रशिक्षित उमेदवार	नोंदणीकृत उमेदवार	प्रशिक्षित उमेदवार
उपजीविका संवर्धनासाठी कौशल्य संपादन व ज्ञान जागृती (संकल्प)	१,३२७	८८६	३,६११	१,९८२
प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान	१,०२,८७१	९०,९५४	१,१५,९६२	२,७४८@
प्रमोद महाजन ग्रामीण कौशल्य विकास केंद्र	११,८००	६,८४६	२०,७५०	३,५३९
किमान कौशल्य विकास कार्यक्रम	२६,९६९	२४,७९२	३१,५८१	१८,९५६@

आधार: महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी, महाराष्ट्र शासन @- प्रशिक्षण प्रगतीपथावर

१०.६४ **पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महिला स्टार्टअप योजना:** ही योजना महिला नेतृत्वाखालील स्टार्टअप्सना आर्थिक पाठबळ प्रदान करण्यासाठी सुरू करण्यात आली असून या योजनेचे उद्दीष्टे

- ➢ महिला उद्योजकतेला प्रोत्साहन: महिलांना उद्योजकतेसाठी व यशस्वी स्टार्टअप्ससाठी प्रोत्साहित करणे
- ➢ नवोपक्रमाला चालना: आव्हानांचा सामना करण्याऱ्या नाविन्यपूर्ण संकल्पना व उपाययोजनांना पाठबळ देणे
- ➢ आर्थिक सक्षमीकरण: महिलांचा आर्थिक स्तर उंचावणे

या योजनेतील एकूण तरतूदीच्या २५ टक्के रक्कम शासनाद्वारे विनिर्दिष्ट करण्यात आलेल्या मागासवर्गातील महिला, आर्थिकदृष्ट्या मागास वर्गातील महिलांकरीता राखीव ठेवण्यात येईल. राज्यातील महिला नेतृत्वातील प्रारंभिक टप्यातील स्टार्टअप्सना त्यांच्या उलाढालीनुसार किमान ₹ १ लाख ते कमाल ₹ २५ लाखांपर्यंत आर्थिक सहाय्य प्रदान करण्यात येईल.

रोजगार निर्मिती योजना

१०.६५ **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना-महाराष्ट्र:** 'महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम-२००५' अंतर्गत उपजीविका सुरक्षेत सुधार करण्यासाठी प्रत्येक आर्थिक वर्षात ग्रामीण भागातील अकुशल काम करण्यास इच्छुक प्रौढ असणाऱ्या कुटुंबास किमान १०० दिवसांच्या मजुरीच्या रोजगाराची हमी देण्यात येते. प्रति लाभार्थी कुटुंबाच्या १०० दिवसांपर्यंतच्या रोजगाराचा खर्च केंद्र शासनामार्फत करण्यात येतो तर १०० दिवसांवरील अतिरिक्त रोजगाराचा खर्च राज्य शासनामार्फत केला जातो. राज्यातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा तपशील तक्ता १०.५३ मध्ये दिला आहे. कामाच्या वर्गीकरणानुसार पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या व त्यावर झालेला खर्च परिशिष्ट १०.१५ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.५३ महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा तपशील

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)	२१.२१	२४.४६	२५.७२
त्यापैकी			
१०० किंवा कमी दिवस (रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)	१९.८६	२१.७२	२३.१४
१०० पेक्षा जास्त दिवस (रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)	१.३५	२.७५	२.५९
१०० पेक्षा जास्त दिवस रोजगार पुरविण्यासाठी आलेला खर्च (₹ कोटी)	२४१.५७	४९७.०३	२८९.१६
रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्य दिवस)	७.८८	११.६०	१२.०२
प्रति कुटुंब सरासरी रोजगार (दिवस)	३७	४७	४७
रोजगारातील हिश्शाची टक्केवारी			
अनुसूचित जाती	८.०	६.९	६.३
अनुसूचित जमाती	२०.१	१७.४	१४.९
महिला	४४.७	४३.९	४४.३
पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या	३,५४,५०८	३,३७,७७९	३,६७,४५७
एकूण खर्च (₹ कोटी)	३,०२४.४०	४,४६२.३३	४,६१३.३७
एक दिवसाच्या रोजगार निर्मितीचा खर्च (₹)	३८४	३८५	३८४

आधार: नियोजन विभाग (रोजगार हमी योजना), महाराष्ट्र शासन   + जानेवारी पर्यंत

१०.६६ **महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान:** दीनदयाळ अंत्योदय योजना- राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाअंतर्गत महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (उमेद) राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येते आहे. या अभियानाअंतर्गत शाश्वत शेती व पशुपालन, गौण वनोत्पादन आणि मत्स्य व्यवसाय या संलग्न कार्यांवर भर दिला आहे. महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची (उमेद) प्रगती तक्ता १०.५४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५४ महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची (उमेद) प्रगती

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
स्थापन झालेले स्वयंसहायता गट (संख्या)	६३,०३५	५६,८३२	३६,८३६
स्वयंसहायता गटांतील सदस्य (संख्या)	५,६१,२७८	७,७८,०५५	४,९७,२१६
प्राप्त अनुदान (₹ कोटी)	१,०२०.०९	१,४७३.३८	६१४.८५
खर्च (₹ कोटी)	७६३.२४	१,३०४,.८७	८८५.८८
कर्ज देण्यात आलेले स्वयंसहायता गट (संख्या)	२,४३,७८६	२,८४,८९३	१,३६,३३७
पत पुरवठा (₹ कोटी)	५,९४२.००	८,९५०.००	४,७६८.००

आधार: ग्राम विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन.   + ऑक्टोबर पर्यंत

१०.६७ **दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियान:** दीनदयाळ अंत्योदय योजना-राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाचा उद्देश नागरी भागातील गरीब कुटुंबांना स्वयंरोजगाराच्या व कुशल मजुरी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांचे दारिद्र्य व असुरक्षितता कमी करणे आहे. हे अभियान मे, २०१७ पासून राज्यातील २५९ नागरी स्थानिक संस्थांच्या कार्यक्षेत्रात राबविण्यात येत आहे. राज्यातील दीनदयाळ अंत्योदय योजना अभियानाची प्रगती तक्ता १०.५५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५५ राज्यातील दीनदयाळ अंत्योदय योजना अभियानाची प्रगती

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
वितरीत निधी			
केंद्र शासन (₹ कोटी)	६२.३३	९०.०९	०.०
राज्य शासन (₹ कोटी)	४१.५६	६०.०६	०.०
स्थापन झालेले स्वयंसहाय्यता गट (संख्या)	१०,८६३	१४,४७४	११,२५६
फिरता निधी प्राप्त स्वयंसहाय्यता गट (संख्या)	११,१३५	८,८७०	३,५४२
कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे रोजगार			
प्रशिक्षण घेतलेले लाभार्थी (संख्या)	२,४३०	१५,०४८	उ.ना.
रोजगार/स्वयंरोजगार प्राप्त झालेले लाभार्थी (संख्या)	१,७६५	९,७५१	उ.ना.
स्वयंरोजगार कार्यक्रम			
वैयक्तिक उद्योग लाभार्थी (संख्या)	५,८२९	५,९४२	३,०७६
बँक जोड कार्यक्रम लाभार्थी (संख्या)	१,५०,९९६	१,४०,२३७	७३,३४०

आधार: नगर परिषद प्रशासन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन उ.ना. - नेमून देण्यात आले नाही + जानेवारी पर्यंत

१०.६८ **पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम:** राज्यामध्ये हा कार्यक्रम सन २००८-०९ पासून राबविण्यात येत आहे. नागरी भागात होणारे स्थलांतर कमी करण्यासाठी पारंपरिक कारागीर व बेरोजगार युवकांसाठी स्वयंरोजगार उद्योगांची उभारणी करुन रोजगाराच्या संधीत वाढ करणे हे या कार्यक्रमाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. हा कार्यक्रम राज्यात खादी आणि ग्रामोद्योग, महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ व जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविण्यात येत आहे. पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता १०.५६ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.५६ पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाचा तपशील

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
प्रकल्प (संख्या)	३,६०७	२,७२७	८९७
वितरीत मार्जिन निधी (₹ कोटी)	१३०.६३	११९.०६	५७.४५
रोजगार निर्मिती (संख्या)	२८,८५६	२१,८१६	७,१७६

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.६९ **मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम:** सन २०१९ पासून सूक्ष्म व लघु उद्योगांद्वारे रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी राज्यात या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत प्रकल्प किंमतीच्या १५ ते ३५ टक्के अर्थसहाय्य कर्ज संलग्न अनुदान म्हणून दिले जाते. या कार्यक्रमाअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ४३८.३३ कोटी मार्जिन मनीसह १९,८०० प्रकल्पांना कर्ज संलग्न अनुदान देण्यात आले तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ २३८.३५ कोटी मार्जिन मनीसह ८,१८८ प्रकल्पांना कर्ज संलग्न अनुदान देण्यात आले.

१०.७० **मुख्यमंत्री युवा कार्य प्रशिक्षण योजना:** ही योजना जुलै, २०२४ मध्ये सुरू करण्यात आली असून या योजनेचा उद्देश रोजगार इच्छुक उमेदवारांना कार्य प्रशिक्षण देऊन त्यांची क्षमता वाढवणे आणि उद्योजकांना त्यांच्या उद्योगासाठी आवश्यक असलेले मनुष्यबळ उपलब्ध करून देणे हा आहे. वयोगट १८ ते ३५ वर्षे वयातील पात्र रोजगार इच्छुक उमेदवार पोर्टलवर नाव नोंदणी करू शकतात आणि माठे उद्योग, स्टार्टअप, शासकीय तसेच निमशासकीय आस्थापना पोर्टलवर रिक्त पदे नोंदवू शकतात. यासाठी कार्य प्रशिक्षण कालावधी सहा महिन्यांचा असून उमेदवारांना त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे खालीलप्रमाणे विद्यावेतन मिळते.

- १२ वी उत्तीर्ण: ₹ ६,०००/-
- आयटीआय / पदवीका: ₹ ८,०००/-
- पदवी / पदव्युत्तर पदवी: ₹ १०,०००/-

या योजनेअंतर्गत प्रत्येक आर्थिक वर्षात सुमारे १० लाख रोजगार प्रशिक्षण संधी उपलब्ध करून दिल्या जातील. मुख्यमंत्री युवा कार्य प्रशिक्षण योजनेचा तपशील तक्ता १०.५७ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.५७ मुख्यमंत्री युवा कार्य प्रशिक्षण योजनेचा तपशील

तपशील	२०२४-२५+		
	शासकीय	खाजगी	एकूण
प्रशिक्षणार्थी नोंदणी संख्या	-	-	१,९६,८८९
नोंदणीकृत आस्थापना	१८,५२६	११,१०८	२९,६३४
कार्य प्रशिक्षण पदांसाठी केलेले अर्ज	७,३५४	९,७७३	१७,१२७
कार्य प्रशिक्षण संधी उपलब्ध केलेल्या आस्थापना	४,८२६	१५,७३०	२०,५५६
कार्य प्रशिक्षणासाठी रुजू झालेले उमेदवार	८०,९६१	४६,८५३	१,२७,८१४

आधार: कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + फेब्रुवारी पर्यंत

१०.७१ **बीज भांडवल योजना:** बेरोजगार व्यक्तींना उद्योग, सेवा व व्यवसाय यासारखे स्वयंरोजगार सुरू करण्याकरिता वित्तिय संस्थांद्वारे पुरविण्यात येणाऱ्या कर्जासाठी बीज भांडवल पुरवुन प्रोत्साहित करण्याकरीता राज्य शासनाकडून ही योजना राबविण्यात येत आहे. सातवी उत्तीर्ण असलेल्या १८ ते ५० वर्षे वयोगटातील बेरोजगार व्यक्ती किंवा व्यक्तींचा गट या योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये ५०२ प्रकल्पांना ₹ ६.६६ कोटी बीज भांडवल वितरीत करण्यात आले.

कामगार कल्याण

१०.७२ **कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी योजनेअंतर्गत नोंदणीकृत कर्मचारी:** कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी २० पेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांना लागू होतो. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी अंतर्गत नोंदणीकृत कर्मचाऱ्यांची संख्या तक्ता १०.५८ मध्ये दिली आहे.

१०.७३ कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांसाठी कल्याणकारी योजना राबवून त्यांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी तसेच त्यांची सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि मानसिक स्थिती उंचावण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळाची स्थापना सन १९५३ मध्ये करण्यात आली. सन २०२२-२३ आणि २०२३-२४ मध्ये कामगार कल्याण मंडळाकडे एकूण १.६४ लाख आणि १.७१ लाख आस्थापनांची नोंदणी झाली असुन त्यामध्ये अनुक्रमे ५६.१८ लाख आणि ६०.३३ लाख कामगार कार्यरत होते.

१०.७४ **ई-श्रम पोर्टल:** हे पोर्टल श्रम व रोजगार मंत्रालय, केंद्र शासन यांनी असंघटीत कामगारांना सामाजिक सुरक्षा सेवा देण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय माहितीकोष तयार करण्यासाठी विकसित केले आहे. माहे जानेवारी, २०२५ पर्यंत राज्यातील १.७४ कोटी असंघटीत कामगारांची नोंदणी ई-श्रम पोर्टलवर झाली असून त्यापैकी ५५.२ टक्के स्त्रिया आहेत. एकूण नोंदणीकृत असंघटीत कामगारांपैकी ५३.४ टक्के कामगार १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील आहेत तर २६.७ टक्के कामगार ४० ते ५० वर्षे वयोगटातील आहेत. ई-श्रम पोर्टलवर राज्यातील नोंदणीकृत कामगारांचा तपशील तक्ता १०.५९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.५८ कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी अंतर्गत नोंदणीकृत कर्मचाऱ्यांची संख्या

(लाख)

वर्ष	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०२२-२३	३०.२९	१३८.५२
२०२३-२४	२८.४६	१३१.४८
२०२४-२५+	२०.६८	९५.६३

आधार : कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटना, केंद्र शासन +नोव्हेंबर पर्यंत

तक्ता १०.५९ ई-श्रम पोर्टलवर राज्यातील नोंदणीकृत कामगारांचा तपशील

(लाख)

व्यवसाय क्षेत्र	संख्या+
कृषि	९४.७०
बांधकाम	१३.५२
घरेलू कामगार	८.१२
चर्मोद्योग	८.०४
वस्त्रोद्योग	१०.७२
वाहने व वाहतूक	५.९९
भांडवली वस्तू व उत्पादन	३.०२
प्रशासन	३.५७
पर्यटन व आदरातिथ्य	२.७९
इलेक्ट्रॉनिक्स	२.०८
आरोग्यसेवा	२.३७
सौंदर्य व निरोगीपणा	१.६०
शिक्षण	१.४१
किरकोळ व्यापार	१.१२
इतर	१५.४८

+ जानेवारी २०२५ पर्यंत

आधार: श्रम व रोजगार मंत्रालय, केंद्र शासन

१०.७५ इमारत व इतर बांधकाम कामगारांच्या रोजगार व सेवाशर्तींचे नियमन करणे तसेच सुरक्षा, आरोग्य व कल्याणासाठीच्या उपाययोजना करण्याच्या दृष्टीने, महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. या मंडळाकडून बांधकाम कामगारांकरीता विविध योजना राबविल्या जातात. राज्यात डिसेंबर, २०२४ पर्यंत या मंडळाकडे एकूण नोंदणीकृत ५०.२ लाख बांधकाम कामगार आहेत. एकूण ५३.१३ लाख लोकांना विविध योजनांचा लाभ मिळाला आहे.

१०.७६ **प्रधानमंत्री श्रमयोगी मान-धन योजना:** असंघटीत कामगारांना वृद्धापकालीन संरक्षण व सामाजिक सुरक्षा देण्यासाठी सन २०१९ पासून ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील दरमहा ₹ १५,००० किंवा त्यापेक्षा कमी मासिक उत्पन्न असलेले आणि अन्य कुठल्याही निवृत्ती वेतन योजनेत सहभागी नसलेले असंघटीत कामगार पात्र आहेत. या पात्र कामगारांना त्यांच्या वयानुसार दरमहा ₹ ५५ ते ₹ २०० वर्गणी भरावी लागेल व वयाची ६० वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर दरमहा ₹ ३,००० निवृत्ती वेतन मिळेल. या योजनेंतर्गत राज्यात दि. ३१ जानेवारी, २०२५ पर्यंत ६,२०,९०५ असंघटीत कामगारांची नोंदणी झाली आहे.

बाल कामगार प्रतिबंध

१०.७७ 'बाल कामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) अधिनियम १९८६' चा उद्देश १४ वर्षापेक्षा कमी वयाच्या बालकांना रोजगारास प्रतिबंध करणे आहे. बालकांच्या आरोग्यासाठी धोकादायक आणि मनावर विपरित परिणाम करणाऱ्या १६ व्यवसाय व ६५ प्रक्रियांमध्ये बालकांना कामावर ठेवण्यास ह्या अधिनियमान्वये प्रतिबंध करण्यात आला आहे. अधिनियमातील सन २०१६ च्या सुधारणेनुसार वयाची १४ वर्षे पूर्ण झालेल्या परंतु १८ वर्षे पूर्ण केलेली नसलेल्यांना किशोरवयीन संबोधले असून धोकादायक व्यवसायांमध्ये त्यांना रोजगारास प्रतिबंध केला आहे. सन २०२३ मध्ये १९५ ठिकाणी धाडी घालून ६९ बाल कामगार व ६६ किशोरवयीन कामगारांची सुटका करण्यात आली आणि ७३ आस्थापनांवर कायदेशीर कारवाई करण्यात आली. सन २०२४ मध्ये २६० ठिकाणी धाडी टाकण्यात येऊन ५४ बाल कामगार व ६३ किशोरवयीन कामगारांची सुटका करण्यात आली आणि ५५ आस्थापनांवर कायदेशीर कारवाई करण्यात आली.

औद्योगिक संबंध

१०.७८ सन २०२४ मध्ये राज्यात कामबंद (संप आणि टाळेबंद) झालेली प्रकरणांची संख्या आठ होती त्यामुळे १,८४२ कामगार बाधित झाले आणि ४.५८ लाख मनुष्य दिवस वाया गेले. सन २०२३ मध्ये राज्यात कामबंद (संप आणि टाळेबंद) झालेली प्रकरणांची संख्या २० होती त्यामुळे ९,३५७ कामगार बाधित झाले आणि २.२५ लाख मनुष्य दिवस वाया गेले. राज्यातील औद्योगिक विवादांचे तपशील परिशिष्ट १०.१६ मध्ये दिला आहे.

दारिद्र्य

१०.७९ सर्व स्वरुपातील सार्वत्रिक दारिद्र्य नाहिसे करणे हे शाश्वत विकास ध्येयांमधील एक ध्येय आहे. गरिबी निर्मूलन हे नेहमीच मोठे आव्हान राहिले आहे. याकरिता शासन अन्नधान्य वितरण, आर्थिक मदत, कौशल्य विकास, आरोग्य सुविधा, शिक्षणाची संधी, इत्यादी विविध कल्याणकारी योजना राबवित आहे.

बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक

१०.८० नीति आयोगामार्फत परिगणित बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकांमध्ये आर्थिक दारिद्र्याच्या मापदंडात समावेश नसलेल्या व गरीबांना भेडसावणाऱ्या बहुविध आणि परस्पर व्याप्त वंचिततेचा अंतर्भाव आहे. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकांमध्ये आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमानाचा दर्जा हे तीन समभारीत आयाम असलेले १२ निर्देशक आहेत.

१०.८०.१ 'राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक-२०२३' अहवालानुसार राज्यासाठी २०१९-२१ मध्ये बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक ०.०३३ होता तर २०१५-१६ मध्ये बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक ०.०६५ होता. राज्यातील २०१५-१६ मधील बहुआयामी गरीब लोकसंख्या १४.८ टक्क्यांवरून २०१९-२१ मध्ये ७.८ टक्क्यांवर आली आहे. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकाच्या प्रत्येक निर्देशकानुसार बहुआयामी गरीब व वंचित लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता १०.६० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६० बहुआयामी गरीब व वंचित लोकसंख्येची टक्केवारी

(टक्के)

परिमाण	निर्देशक	ग्रामीण		शहरी	
		२०१५-१६	२०१९-२१	२०१५-१६	२०१९-२१
आरोग्य	पोषण	१८.७	९.३	५.०	२.६
	बालक आणि पौगंडावस्थेतील मृत्यू	०.९	०.७	०.७	०.३
	माता आरोग्य	१०.५	६.१	३.१	१.७
शिक्षण	शालेय शिक्षणाचे वर्षे	६.३	३.९	१.९	१.३
	शाळेतील उपस्थिती	४.२	१.७	१.५	०.८
राहणीमानाचा दर्जा	स्वयंपाकाचे इंधन	२१.४	८.६	१.९	०.९
	स्वच्छता	१९.४	७.७	४.३	२.२
	पिण्याचे पाणी	८.९	४.०	०.५	०.२
	वीज	५.२	१.५	०.८	०.२
	गृहनिर्माण	१७.२	८.७	१.८	१.१
	मालमत्ता	१०.८	५.०	१.८	०.९
	बँक खाते	५.१	१.५	२.२	०.९

आधार: राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक-२०२३, नीति आयोग, केंद्र शासन

१०.८०.२ ‘राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक-२०२३’ अहवाल सर्वेक्षण कालावधी २०१५-१६ ते २०१९-२१ या कालावधीतील बहुआयामी दारिद्र्य भारताची स्थिती सादर करण्यात येते. निवडक राज्यांसाठी बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक तक्ता १०.६१ मध्ये दिलेला आहे.

तक्ता १०.६१ निवडक राज्यांकरीता बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक

राज्य	२०१५-१६			२०१९-२१		
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण
आंध्र प्रदेश	०.०६४	०.०२०	०.०५१	०.०३२	०.००९	०.०२५
बिहार	०.२८६	०.११७	०.२६५	०.१७६	०.०७७	०.१६०
छत्तीसगड	०.१६०	०.०४३	०.१३३	०.०८४	०.०१९	०.०७०
गुजरात	०.१२३	०.०२९	०.०८३	०.०७५	०.०१६	०.०५०
कर्नाटक	०.०७९	०.०२१	०.०५५	०.०४३	०.०१३	०.०३१
मध्य प्रदेश	०.२१८	०.०६१	०.१७३	०.१११	०.०३०	०.०९०
महाराष्ट्र	**०.१००**	**०.०२४**	**०.०६५**	**०.०४८**	**०.०१३**	**०.०३३**
राजस्थान	०.१६४	०.०५०	०.१३७	०.०८०	०.०१९	०.०६५
तामीळनाडू	०.०२९	०.००९	०.०१९	०.०११	०.००५	०.००९
तेलंगणा	०.०८५	०.०२१	०.०५७	०.०३१	०.०११	०.०२४
उत्तर प्रदेश	०.२११	०.०८४	०.१७९	०.११८	०.०५१	०.१०३
पश्चिम बंगाल	०.११६	०.०५३	०.०९७	०.०६४	०.०२२	०.०५०
अखिल-भारत	**०.१५४**	**०.०३९**	**०.११७**	**०.०८६**	**०.०२३**	**०.०६६**

आधार: राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक-२०२३, नीति आयोग, केंद्र शासन

गृहनिर्माण

१०.८१ निवारा ही मानवाची मूलभूत गरज असून लोकांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचे निर्देशक आहे. बहुआयामी दारिद्र्य कमी करण्याच्या उद्देशाने शासन परवडणारी घरे उपलब्ध करून देणे या सारख्या विविध उपाययोजना राबवित आहे. 'सर्वांसाठी घरे' हे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी शासनाने विविध धोरणे आणि योजना आखल्या आहेत.

नागरी गृहनिर्माण

१०.८२ महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा), महाराष्ट्र गृहनिर्माण विकास महामंडळ मर्यादित (महाहौसिंग) आणि शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको) या नागरी भागात परवडणाऱ्या दरात घरे बांधणाऱ्या राज्यातील संस्था आहेत. तर झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण ही शहरी भागातील झोपडपट्ट्यांचा पुनर्विकास करण्यासाठीची यंत्रणा आहे. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, अल्प उत्पन्न गट व मध्यम उत्पन्न गटातील कुटुंबांसाठी परवडणारी घरे उपलब्ध करून देण्यासाठी शासनाने अनेक धोरणात्मक उपक्रम हाती घेतले आहेत.

प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी)

१०.८३ नागरी भागातील पात्र लाभार्थ्यांना सन २०२२ पर्यंत 'सर्वांसाठी घरे' योजनेअंतर्गत पक्की घरे उपलब्ध करून देणे ही केंद्र शासनाची महत्वांकाक्षी योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. लाभार्थ्यांने स्वत: बांधकाम केलेली घरे, परवडणाऱ्या घरांसाठी भागीदारीतील प्रकल्प, अस्तित्वातील झोपडपट्ट्यांचा तेथेच पुनर्विकास आणि कर्ज संलग्न व्याज अनुदान योजना या चार प्रमुख घटकांद्वारे ही योजना जुन, २०१५ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. नागरी भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, अल्प उत्पन्न गट, मध्यम उत्पन्न गट व झोपडपट्टीधारकांसाठी घरांची कमतरता दूर करणे यासाठी ही योजना आहे. महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी या योजनेत महिला सदस्याच्या नावावर किंवा संयुक्त नावाने घरांची मालकी देण्यावर भर देण्यात येतो. केंद्र शासनाने दि. ३१ मार्च, २०२२ पर्यंत मंजूर केलेली घरे पुर्ण करण्यासाठी दि. ३१ डिसेंबर, २०२५ पर्यंत मुदतवाढ दिली आहे.

१०.८४ केंद्र शासनाने राज्यातील ४०९ शहरांत १९.४० लाख घरे बांधण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. या योजनेअंतर्गत राज्य यंत्रणा, स्वत: लाभार्थी आणि सार्वजनिक व खाजगी संस्थांची भागीदारी यांच्या मार्फत घरे बांधण्यात येत आहेत. माहे जानेवारी, २०२५ पर्यंत एकूण १,५९० प्रकल्पांतर्गत १२.१० लाख घरांना मंजुरी देण्यात आली असून त्यापैकी आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील ३.७८ लाख घरांचे प्रत्यक्ष बांधकाम सुरू झाले आहे व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील २.०४ लाख घरे पुर्ण झाली आहेत.

१०.८४.२ केंद्र शासनामार्फत प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) २.० सुरू करण्यात आली असून या योजनेअंतर्गत सन २०२४-२५ पासून पुढील पाच वर्षात नागरी भागातील एक कोटी गरीब व मध्यमवर्गीय कुटुंबाना परवडाऱ्या दरात घरे बांधण्यासाठी, विकत घेण्यासाठी किंवा भाडेतत्वावर घर घेण्याकरिता राज्य/केंद्र शासीत प्रदेश/प्राथमिक कर्ज देणाराऱ्या संस्थां यांच्यामार्फत अर्थसहाय्य देण्यात येणार आहे. लाभार्थ्यांने स्वत: बांधकाम केलेली घरे, परवडणाऱ्या घरांसाठी भागीदारीतील प्रकल्प, परवडणाऱ्या भाडे तत्वारील घरे व व्याज अनुदान योजना या चार प्रमुख घटकांद्वारे ही योजना राबविण्यात येत आहे. लाभार्थ्यांने स्वत: बांधकाम केलेली घरे आणि परवडणाऱ्या घरांसाठी भागीदारीतील प्रकल्प या घटकाअंतर्गत प्रती घर ₹ २.५० लाख शासन अनुदान देण्यात येईल त्यात केंद्र व राज्य शासनाचा ६०:४० असा हिस्सा राहील, तर व्याज अनुदान योजनेअंतर्गत पात्र लाभार्थीला गृह कर्जावरील व्याजावर जास्तीत जास्त ₹ १.८० लाख अनुदान पाच वर्षाच्या हप्त्यामध्ये देण्यात येईल.

१०.८४.३ प्रधानमंत्री आवास योजनेअंतर्गत परवडणाऱ्या घरांसाठी भागीदारीतील प्रकल्प या घटकाअंतर्गत राज्यात मोठ्या प्रमाणात परवडणाऱ्या गृहनिर्माण प्रकल्प बांधण्याची जबाबदारी महाहौसिंगला सोपविण्यात आली आहे. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील लाभार्थ्यांसाठी २७,३८८ घरे व अल्प उत्पन्न गटातील लाभार्थ्यांसाठी ४,५२१ घरे असलेले एकूण १० भागीदारी प्रकल्प मंजूर करण्यात आले आहेत. मंजूर प्रकल्पांपैकी आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील लाभार्थ्यांसाठी १७,०७६ घरे व अल्प उत्पन्न गटातील लाभार्थ्यांसाठी ३,९०२ घरे असलेले आठ प्रकल्प सुरू झाले आहेत. त्यापैकी आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील लाभार्थ्यांसाठीची १०० घरे पुर्ण झाली असून लाभार्थ्यांना हस्तांतरीत करण्यात आले आहेत.

१०.८५ **महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण:** राज्यात परवडणारी घरे उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी म्हाडा या राज्य नोडल यंत्रणेवर आहे. स्थापनेपासून नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत म्हाडाने एकूण ५,१३,२४२ निवासी सदनिका/घरकुले (पूर्नविकासासह) बांधल्या आहेत. म्हाडाकडून बांधण्यात आलेल्या सदनिका/घरकुलांचा तपशील तक्ता १०.६२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६२ म्हाडाकडून बांधण्यात आलेल्या सदनिका/घरकुलांचा तपशील

(संख्या)

वर्ष	आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक	अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	सदनिका	एकूण	संक्रमण शिबिरे	खर्च (₹ कोटी)
२०२१-२२	१,८३१	६२	२५६	०	२,१२२	४,२७१	०	७५२.६६
२०२२-२३	६,९३५	९८४	६५९	१४	२९२	८,८८४	५३	१,८७३.८४
२०२३-२४	१०,४७१	४०८	७९३	५३	०	११,७२५	३३४	२,२६५.४७
२०२४-२५+	६,२१४	३९८	३७३	१६३	२९२	७,४४०	०	१,१६८.४४

आधार: महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण + नोव्हेंबर पर्यंत

१०.८६ **शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित:** सिडको हे राज्यात नियोजनबद्ध गृहनिर्माण विकास कार्यक्रम राबवित आहे. स्थापनेपासून डिसेंबर, २०२४ पर्यंत सिडकोने एकूण २,१३,११६ सदनिका/घरकुले बांधली आहेत. स्थापनेपासून डिसेंबर, २०२४ पर्यंत सिडकोने बांधलेल्या सदनिका/घरकुले यांचा तपशील तक्ता १०.६३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६३ स्थापनेपासून मार्च, २०२४ पर्यंत सिडकोने बांधलेल्या सदनिका/ घरकुले यांचा तपशील

(डिसेंबर, २०२४ पर्यंत) (संख्या)

शहर	आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक	अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	एकूण
नवी मुंबई	८१,६७६	१४,९७४	३३,२८५	२८,६९३	१,५८,६२८
नाशिक	२१,३४३	०	२,६१९	५८२	२४,५४४
छत्रपती संभाजीनगर	१९,५०१	०	२,१२७	४३२	२२,०६०
नांदेड	७,७५८	०	१२६	०	७,८८४
एकूण	**१,३०,२७८**	**१४,९७४**	**३८,१५७**	**२९,७०७**	**२,१३,११६**

आधार : शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको)

१०.८६.१ प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) अंतर्गत सिडकोने आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक आणि अल्प उत्पन्न गट लाभार्थ्यांकरिता मार्च, २०२४ पर्यंत २३,१५७ सदनिका बांधल्या आहेत. तसेच प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) टप्पा १ - ४ अंतर्गत सप्टेंबर,२०१९ मध्ये ८६,९६१ सदनिका बांधकामाच्या निर्धारित उद्दिष्टास अनुसरून सिडकोने डिसेंबर, २०२४ अखेर ५,७३६ सदनिका बांधून पुर्ण केल्या आहेत.

१०.८७ **झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना:** झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण यांचेकडून या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येते. या योजनेअंतर्गत झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कुटुंबांना सदनिका पुरविण्यात येत आहेत. योजनेच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर,२०२४ पर्यंत एकूण २,४२४ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत आणि झोपडपट्टीत राहणाऱ्या २,६८,१८८ कुटुंबांचे सदनिकांमध्ये पुनर्वसन करण्यात आले आहे.

ग्रामीण गृहनिर्माण

१०.८८ ग्रामीण भागातील आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या घराची गरज पूर्ण करणे हे ग्रामीण गृहनिर्माणाचे उद्दिष्ट आहे. शासनामार्फत ग्रामीण गृहनिर्माणासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत.

१०.८९ **प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण):** या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील बेघर व भूमिहीन लाभार्थ्यांना २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी सर्वसाधारण क्षेत्रात ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्यांना ₹ १.३० लाख अनुदान देण्यात येते. योजनेच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर, २०२४ पर्यंत एकूण १९,५१,७०४ घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली असून त्यापैकी १२,६३,२५७ घरकुलांचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे. घरकुले पुर्ण करण्यासाठी सन २०२३-२४, मध्ये ₹ १,७२४.६९ कोटी व सन २०२४-२५, मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ १,२०२.९९ कोटी खर्च झाला.

आलेख १०.१० : प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) अंतर्गत राज्यातील पुर्ण झालेली घरे

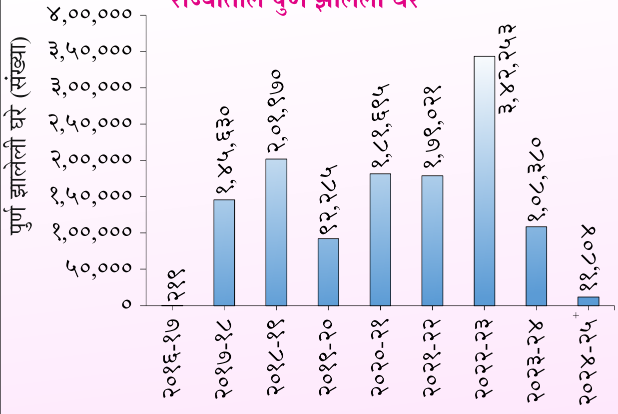

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.९० **राजीव गांधी ग्रामीण निवारा सुधारित योजना-२:** दारिद्र्य रेषेवरील परंतु अल्प उत्पन्न गटातील लाभार्थ्यांकरिता घर बांधण्यासाठी ही योजना राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत प्रति घरकुल ₹ एक लाख किंमत निर्धारित करण्यात आली असून त्यापैकी जिल्ह्यातील अग्रणी बँकेकडून ₹ ९०,००० कर्ज पुरविले जाते व उर्वरित ₹ १०,००० लाभार्थ्याने खर्च करावयाचे आहेत. कर्जावरील व्याज राज्य शासनाकडून अनुदानाच्या स्वरुपात दिले जाते. योजनेच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर, २०२४ पर्यंत ₹ ८९.०२ कोटी व्याजाची रक्कम म्हाडामार्फत अग्रणी बँकांना वितरित करण्यात आली आहे.

१०.९१ **रमाई आवास योजना:** राज्यातील अनुसूचित जाती व नवबौध्द घटकांतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता रमाई आवास योजना राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ग्रामीण भागातील सर्वसाधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्याला ₹ १.२० लाख, नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्याला ₹ १.३० लाख आणि नागरी भागातील लाभार्थ्याला ३२३ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ २.५० लाख अनुदान देण्यात येते. रमाई आवास योजनेची प्रगती तक्ता १०.६४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६४ रमाई आवास योजनेची प्रगती

वर्ष	घरकुले (संख्या)				खर्च (₹ कोटी)	
	लक्ष्य		मंजूर			
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
२०२१-२२	१,२१,१०७	२२,६७६	१,११,४९३	५,५५३	५६२.५०	७५.००
२०२२-२३	०	०	०	१,४००	७५०.००	५००.००
२०२३-२४	१,३४,१७४	१८,२६१	१,११,७३१	३,४१२	१,३५७.१९	४४२.८१
२०२४-२५+	१,००,३२९	१९,२७७	१,६२९	५६०	०	०

आधार : सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

१०.९२ **शबरी आदिवासी घरकुल योजना:** राज्यातील अनुसूचित जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता शबरी आदिवासी घरकुल योजना राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ग्रामीण भागातील सर्वसाधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्याला ₹ १.२० लाख, नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्याला ₹ १.३० लाख आणि नागरी भागातील लाभार्थ्याला २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ २.५० लाख अनुदान देण्यात येते. नागरी भागाकरिता, सन २०२३-२४ मध्ये ६,२५० घरकुल बांधकाम करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले असून १,११६ घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली व त्याकरिता ₹ ४.०६ कोटी खर्च झाला. सन २०२४-२५ मध्ये १,७७० घरकुल बांधण्याचे लक्ष निर्धारित करण्यात आले असून डिसेंबर पर्यंत ६४० घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली. शबरी अदिवासी घरकुल योजना (ग्रामीण) ची प्रगती तक्ता १०.६५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६५ शबरी आदिवासी घरकुल योजना (ग्रामीण) ची प्रगती

वर्ष	घरकुले (संख्या)		खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	मंजूर	
२०२१-२२	१८,५४४	१८,२५८	१५०.३९
२०२२-२३	९३,२८८	८२,५४५	२००.०४
२०२३-२४	१,२१,१२५	७७,९६८	५८१.९२
२०२४-२५+	८,७१३	१,७१३	६३०.५१

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

१०.९३ **यशवंतराव चव्हाण मुक्त वसाहत/वैयक्तिक घरकुल योजना:** ही योजना विमुक्त जाती आणि भटक्या जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ १.२० लाखापेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या ग्रामीण भागातील सर्व साधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्याला ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्याला ₹ १.३० लाख अनुदान देण्यात येते. सन २०२३-२४ मध्ये ३१,६३४ घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली असून ₹ २२५.७२ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला. सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी पर्यंत १,१२,९७० घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली असून ₹ ५९.७४ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला.

१०.९४ **पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना:** प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) व राज्याच्या अन्य ग्रामीण घरकुल योजनेअंतर्गत पात्र परंतु जागेअभावी घरकुलाच्या लाभापासून वंचित असलेल्या दारिद्रय रेषेखालील लाभार्थ्यांसाठी 'पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना' राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत राज्य शासनाकडून शासकीय जमीन विनामुल्य उपलब्ध करुन देणे अथवा ५०० चौ. फूट जागा खरेदीसाठी ₹ एक लाख मर्यादेपर्यंत अर्थसहाय्य देण्यात येते. योजनेच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर, २०२४ पर्यंत २३,५७० लाभार्थ्यांना घरकुलासाठी मोफत जागा उपलब्ध करून दिली व ३,८७९ लाभार्थ्यांना जागा खरेदीसाठी ₹ १५.९६ कोटी अर्थसहाय्य देण्यात आले.

१०.९५ **पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर घरकुल योजना:** धनगर समाजातील भटक्या जमाती 'क' प्रवर्गातील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता 'पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर घरकुल योजना' राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ १.२० लाखापेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या ग्रामीण भागातील सर्वसाधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्याला ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्याला ₹ १.३० लाख अनुदान देण्यात येते. सन २०२३-२४ मध्ये ५,४१३ घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली असून ₹ ४० कोटी निधी वितरीत करण्यात आला. सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी पर्यंत २३,८८० घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली असून ₹ २४ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला.

१०.९६ **मोदी आवास घरकुल योजना:** प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) व राज्याच्या अन्य ग्रामीण घरकुल योजनेच्या लाभापासून वंचित असलेल्या इतर मागास वर्गातील व विशेष मागास प्रवर्गातील लाभार्थ्यांसाठी राज्य शासनामार्फत सन २०२३-२४ पासून 'मोदी आवास घरकुल योजना' सुरू केली असून आगामी तीन वर्षात १० लाख घरकुल बांधकामासाठी ₹ १२,००० कोटी अर्थसहाय्य निर्धारित केलेली ही योजना प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) च्या धर्तीवर राबविण्यात येत आहे. सन २०२३-२४ मध्ये २,९९,४०७ घरकुल बांधकामास मंजुरी देण्यात आली असून ₹ २,५५० कोटी निधी वितरीत करण्यात आला. सन २०२४-२५ मध्ये तीन लाख घरकुले बांधण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण

१०.९७ 'स्थावर संपदा (विनियम आणि विकास) अधिनियम, २०१६' कायद्याअंतर्गत राज्य शासनाने स्थावर संपदा क्षेत्राचे नियमन करण्यासाठी महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण (महारेरा) ची स्थापना केली असून त्यामध्ये पारदर्शकता, वित्तीय शिस्त, नागरिक केंद्रितता, उत्तरदायित्व आणि सलोखा व अर्ध-न्यायिक यंत्रणेद्वारे तक्रारींचे जलदगतीने निराकरण या बाबी अंतर्भूत आहेत. माहे जानेवारी, २०२५ पर्यंत महारेराकडे एकूण ४८,८५५ प्रकल्पांची नोंदणी करण्यात आली. महारेराच्या स्थापनेपासून २८,११३ तक्रारी प्राप्त झाल्या असून त्यापैकी २०,२७८ तक्रारींचा निपटारा करण्यात आला.

पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता

१०.९८ चांगले आरोग्य राखण्यासाठी पुरेसे सुरक्षित पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता आवश्यक आहे. पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता व्यवस्थेला पुरेसे पाणी आणि स्वच्छता सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी सतत प्रयत्न करणे आवश्यक आहे पाण्याची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी सरकार विविध योजना आणि कार्यक्रम राबवत आहे.

पाणीपुरवठा

१०.९९ राज्यातील सर्व कुटुंबांच्या किमान गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात शुद्ध पाण्याचा पुरवठा करण्यासाठी शासन विविध योजना राबवत आहे.

जल जीवन अभियान

१०.१०० 'हर घर नल से जल' या उद्देशाने राज्याच्या ग्रामीण भागात सप्टेंबर २०२० पासून जल जीवन अभियान राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंबास वैयक्तिक नळ जोडणी द्वारे दरडोई किमान ५५ लिटर प्रतिदिन गुणवत्तापूर्ण पाण्याचा पुरवठा करणे हे जल जीवन अभियानाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या अभियाना अंतर्गत सन २०२४ पर्यंत ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंब, शाळा, ग्रामपंचायत इमारत, आरोग्य केंद्र, अंगणवाडी, इत्यादींना वैयक्तिक नळ जोडणी पुरविण्यात येणार आहे. सन २०२३-२४ मध्ये जल जीवन अभियानावर ₹ १६,५७९.८७ कोटी खर्च झाला. जल जीवन अभियानाची नळ जोडणी बाबत भौतिक प्रगती तक्ता १०.६६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६६ जल जीवन अभियाना अंतर्गत नळ जोडणी बाबत भौतिक प्रगती

(जानेवारी, २०२५ पर्यंत)

प्रकार	उद्दिष्ट	साध्य	टक्के
कुटुंब	१,४६,८०,६२४	१,२९,१६,४७६	(८८.०)
शाळा	७७,७२५	७६,८०९	(९८.८)
ग्रामपंचायत इमारत	१७,६२७	१४,३३३	(८१.३)
आरोग्य केंद्र	६,१९०	५,१६७	(८३.५)
अंगणवाडी	९०,६६१	८९,१४६	(९८.३)

आधार : जल जीवन अभियान, भारत सरकार

पेयजल टंचाई निवारण कार्यक्रम

१०.१०१ पेयजल टंचाईग्रस्त गावे व वाड्यांमध्ये दरवर्षी ऑक्टोबर ते जून या कालावधीत पेयजल टंचाई निवारण कार्यक्रम राबविला जातो. पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमाअंतर्गत विभागनिहाय वितरीत निधी तक्ता १०.६७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६७ पेयजल टंचाई निवारण कार्यक्रमाअंतर्गत विभागनिहाय वितरीत निधी

(₹ कोटी)

विभाग	२०२३-२४	२०२४-२५+
कोकण	१८.२६	१०.५१
नाशिक	१५.९७	४३.७६
पुणे	३१.७३	७५.८३
छत्रपती संभाजीनगर	१२.१६	२५८.५५
अमरावती	७.८८	१०.८९
नागपूर	१४.००	५.१९
एकूण	**१००.००**	**४०४.७३**

+ नोव्हेंबर पर्यंत

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन

१०.१०१.१ टंचाईग्रस्त गावे व वाड्यांमध्ये टंचाईची परिस्थिती हाताळण्याकरिता राज्याने तात्पुरत्या नळ पाणी पुरवठा योजना, कुपनलिका व इतर पाण्याचे स्त्रोत पुनरुज्जीवित करणे, टँकरने पाणी पुरवठा करणे, इत्यादी सारख्या विविध उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत. पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमांतर्गत समाविष्ट असलेली गावे व वाड्यांची संख्या तक्ता १०.६८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६८ पेयजल टंचाई निवारण कार्यक्रमा अंतर्गत समाविष्ट असलेली गावे व वाड्या

(संख्या)

कामाचे स्वरूप	गावे		वाड्या	
	२०२२-२३@	२०२३-२४$	२०२२-२३@	२०२३-२४$
नवीन विंधण विहिरी	७७२	१,८४८	१,११९	१,१८९
तात्पुरत्या नळ पाणी पुरवठा - विशेष दुरुस्ती	२८	८३६	८	४६२
विंधण विहिरींची विशेष दुरुस्ती	७०२	१,५४९	१३४	२,२४१
तात्पुरती पूरक नळ पाणी पुरवठा योजना घेणे	२८	८४	८	१३
टँकर/बैलगाडीने पाण्याचा पुरवठा	५८२	३,३२९	१,५३७	८,३७१
खाजगी विहिरींचे अधिग्रहण	१,४७२	५,०९४	५४४	२,८७३
विहिरी खोलीकरण/गाळ काढणे	७२	४४३	२८	३५८

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन @ ऑक्टोबर, २०२२ ते जून ,२०२३ $ ऑक्टोबर, २०२३ ते जून, २०२४

अटल भूजल योजना

१०.१०२ शाश्वत भूजल व्यवस्थापन सुलभ करण्याच्या उद्देशाने जागतिक बँक अर्थसहाय्यित अटल भूजल योजना राज्यामध्ये सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ या कालावधीत राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत राज्यातील अतिशोषित, शोषित आणि अंशतः शोषित पाणलोट क्षेत्र/तालुके असलेल्या १३ जिल्ह्यांमधील ४३ तालुक्यातील १,१३३ ग्रामपंचायतींमधील निकषावर आधारीत १,४४२ गावांची निवड करण्यात आली आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत विविध प्रकारच्या उपाययोजना उदा. सिमेंट नाला बांध, पाझर तलाव, कोल्हापूर पद्धतीचा बंधारा, माती नाला बांध, वनतळे, रिजार्च ट्रेन्च व शाफ्ट, रिजार्च शाफ्ट, गॅबीयन बंधारा, सलग समतल चर, नाला खोलीकरण, बंदिस्त पाईपलाईन, इ. करून भूजल पातळी सुधारण्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. या योजनेच्या सुरवातीपासून माहे नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत या योजनेवर ₹ ४१९.७४ कोटी खर्च झाला आहे.

अटल पुनरुज्जीवन व नागरी परिवर्तन अभियान

१०.१०३ राज्यात अटल पुनरुज्जीवन व नागरी परिवर्तन अभियानाची (अमृत) अंमलबजावणी सन २०१५-१६ पासून करण्यात येत आहे. शहरांतील पाणी पुरवठा व मलनि:सारणाच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी निधी उपलब्ध करुन देणे हा या अभियानाचा उद्देश आहे. प्रत्येक कुटंबास खात्रीशीर पाणीपुरवठ्यासाठी नळ जोडणी आणि सांडपाणी व्यवस्था यांची सुनिश्चिती करणे हे अभियानाचे एक उद्दिष्ट आहे. या अभियाना अंतर्गत राज्यातील ४४ शहरे समाविष्ट असून त्यात नागरी भागातील ७६ टक्के जनतेचा समावेश आहे. या अभियाना अंतर्गत केंद्र शासनाने राज्याला सन २०१५-१६ पासून सन २०२३-२४ पर्यंत ₹ ७,७५९ कोटी अनुदान मंजूर केले आहे.

१०.१०३.१ या अभियाना अंतर्गत राज्यामध्ये ₹ ४,३४३ कोटी किंमतीचे ३७ पाणीपुरवठा प्रकल्प मंजूर असून त्यापैकी डिसेंबर, २०२४ पर्यंत एकूण ₹ २,६७५ कोटी किंमतीचे २५ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत.

१०.१०३.२ शासनाने एकूण ₹ ३,२३३ कोटी किंमतीचे ३० मलनि:सारण प्रकल्प मंजूर केले आहेत. त्यापैकी डिसेंबर, २०२४ पर्यंत एकूण ₹ १,४७६ कोटी किंमतीचे १५ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत.

१०.१०३.३ शासनाने एकूण ₹ १७९ कोटी किंमतीचे १२८ हरितक्षेत्र (अमृतवन) प्रकल्प मंजूर केले आहेत. त्यापैकी डिसेंबर, २०२४ पर्यंत ₹ १७९ कोटी किंमतीचे १२८ प्रकल्प कार्यान्वित झाले आहेत.

१०.१०४ अमृत २.० अभियान सन २०२१-२२ ते २०२५-२६ या कालावधीमध्ये राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये राबविण्यात येत आहे. या अभियाना अंतर्गत ₹ २८,३५७ कोटी किंमतीच्या २८८ प्रकल्पांना केंद्र शासनाने मान्यता दिली आहे. या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

- शहरातील सर्व कुटुंबांना नळजोडणी देऊन पाणी पुरवठ्याच्या बाबतीत १०० टक्के स्वयंपूर्णता साध्य करणे
- जलस्त्रोत्रांचे पुनरुज्जीवन करणे
- शहरातील मोकळ्या जागेमध्ये उद्याने व हरितक्षेत्र विकसित करणे
- एकूण ४४ अमृत शहरांमध्ये १०० टक्के मल प्रक्रिया व मलनि:सारण जोडणी देणे

नगरोत्थान महाअभियान

१०.१०५ राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्याच्या अनुषंगाने नगरोत्थान महाअभियान सन २०१० पासून राबविण्यात येत आहे. या महाअभियानाच्या अंतर्गत ₹ ३२,८९३ कोटी किंमतीच्या ४८७ प्रकल्पांना शासनाने मान्यता दिली असून राबविण्यात येणाऱ्या प्रकल्पाची माहे नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंतची भौतिक व आर्थिक प्रगती पूढीलप्रमाणे आहे :

- पाणीपुरवठा योजना: एकूण ₹ १२,०१६ कोटी किंमतीचे २४२ प्रकल्प मंजूर असून, त्यापैकी ₹ २,११० कोटी किंमतीचे ५३ प्रकल्प पूर्ण करण्यात आले आहेत
- मलनि:सारण/पर्जन्य जलवाहिनी/घनकचरा व्यवस्थापन प्रकल्प योजना: एकूण ₹ ९,९१६ कोटी किंमतीचे ९९ प्रकल्प मंजूर असून, त्यापैकी ₹ १,१३० कोटी किंमतीचे १८ प्रकल्प पूर्ण करण्यात आले आहेत
- रस्ते, पर्जन्य जलवाहिनी, उड्डाणपूल, घनकचरा व्यवस्थापन, जमीन अधिग्रहण, इत्यादी : एकूण ₹ १०,९६१ कोटी किंमतीचे १४६ प्रकल्प मंजूर असून, त्यापैकी ₹ ३,५५७ कोटी किंमतीचे ४९ प्रकल्प पूर्ण करण्यात आले आहेत

स्वच्छता

१०.१०६ घन व द्रव कचऱ्याचे व्यवस्थापन, मानवी मलमुत्राची सुरक्षित विल्हेवाट, शौचालयाचा योग्य वापर आणि उघड्यावर शौच टाळणे हे मानवी आरोग्य आणि पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी काही उपाय आहेत. स्वच्छतेच्या सुविधा पुरविण्यासाठी राज्यात विविध योजना राबविल्या जात आहेत.

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)

१०.१०७ राज्यात दि. २ ऑक्टोबर, २०१४ पासून स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागात स्वच्छता राखणे, उघड्यावर मलविसर्जन करण्याच्या सवयीस प्रतिबंध करणे, कुटुंबांसाठी वैयक्तिक शौचालये बांधणे व त्याच्या वापरात सातत्य राखणे ही या अभियानाची उद्दिष्टे आहेत. या अभियानाद्वारे खालील बाबींवर लक्ष केंद्रित करण्यात येत आहे.

- प्रत्येक कुटुंबांसाठी शौचालय सुविधा उपलब्ध करुन देणे
- देश खुली हागणदारी मुक्त (ओडिएफ) करणे
- देश कचरामुक्त करणे
- कार्यक्षम घनकचरा व्यवस्थापन पद्धतीचा अवलंब करणे

१०.१०७.१ स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण-२ हे २०२०-२१ ते २०२४-२५ या कालावधीत खुली हागणदारी मुक्त वर्तन टिकून राहावे आणि घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात या उद्देशाने राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०२३-२४ मध्ये या अभियानांतर्गत ₹ ६३० कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत. ऑक्टोबर, २०२४ पर्यंतची भौतिक प्रगती खालीलप्रमाणे आहे :

- प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन - ३१९ प्रकल्पांच्या तुलनेत ४१ प्रकल्प पूर्ण झाले
- गोबरधन प्रकल्प-२२ प्रकल्पांच्या उद्दिष्टाच्या तुलनेत पाच प्रकल्प पूर्ण झाले
- खुली हागणदारी मुक्त प्लस मॉडेल - (गावांची संख्या) २७,७५८ गावांच्या लक्ष्यापैकी १०,५२३ गावे साध्य झाली

स्वच्छ भारत अभियान (नागरी)

१०.१०८ राज्यात दि. २ ऑक्टोबर, २०१४ पासून स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) राबविण्यात येत आहे. राज्यातील सर्व शहरे ओडीएफ करणे, आरोग्यदायी स्वच्छतेच्या सवयीतील बदल सुनिश्चित करुन घन कचऱ्याचे व मलनि:सारणाचे शास्त्रोक्त पद्धतीने व्यवस्थापन करणे ही या अभियानाची उद्दिष्टे आहेत. स्वच्छ भारत अभियानाच्या धर्तीवर राज्य शासन स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) ची अंमलबजावणी करीत आहे. माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत राज्यातील ४११ शहरांपैकी २९ शहरे ओडीएफ, ८९ शहरे ओडीएफ+, २६४ शहरे ओडीएफ++ आणि २१ शहरे वॉटर+ झाली आहेत. शासनाने एकूण ३११ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मैला प्रक्रिया केंद्रे उभारण्यास मान्यता दिली आहे. त्यापैकी २३४ शहरात प्रकल्प पूर्ण झाले असून प्रत्यक्ष वापरास सुरुवात झाली आहे. राज्यामध्ये ७,२२,५८१ वैयक्तिक शौचालये आणि सार्वजनिक शौचालयातील ५५,३६३ कुप्या, सामुदायिक शौचालयातील १,०४,९५४ कुप्या बांधण्यात आल्या आहेत.

१०.१०८.१ स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) २.० च्या धर्तीवर राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) २.० राबविले जात आहे. या अभियानाचा कालावधी दि. २ ऑक्टोबर, २०२१ ते दि. १ ऑक्टोबर, २०२६ आहे. कचरा मुक्त शहरे बनविणे हे या अभियानाचे ध्येय आहे. या अभियानअंतर्गत ऑक्टोबर, २०२६ पर्यंत ३५८ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये प्रति दिन १,६५६ दशलक्ष लिटर्स क्षमतेचे मल: निसारण प्रक्रिया केंद्र उभारणे, १,८२३ किमी नाले जोडणे व वळविणे, २११ मैला उपसा वाहने खरेदी करणे तसेच १०,०५६ किमी मलजल वाहिन्या उभारण्याचे उद्दिष्ट आहे.

स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-२०२३

१०.१०९ राष्ट्रीय स्तरावर आयोजित स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-२०२३ मध्ये देशातील ६२ कटक मंडळांसह एकूण ४,२९२ शहरांनी भाग घेतला, त्यापैकी ४०३ शहरे राज्यातील होती.

- राज्याला स्वच्छ सर्वेक्षणात सर्वोत्कृष्ट कामगिरी करणारे प्रथम क्रमांकाचे राज्य म्हणून पहिल्यांदाच गौरविण्यात आले आहे. राज्यातील (नवी मुंबई, पुणे, पिंपरी चिंचवड, सासवड, लोणावळा, कराड, पाचगणी, गडहिंग्लज) या एकूण आठ शहरांना राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त झाला आहे
- देशातील पहिल्या १०० अमृत शहरांमध्ये राज्यातील १९ शहरांचा समावेश आहे. पहिल्या १०० बिगर अमृत शहरांमध्ये राज्यातील २२ शहरांचा समावेश आहे
- राज्यातील एकूण १११ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थाना स्टार रेटिंग प्रमाणपत्र प्राप्त झाले असून, त्यापैकी नवी मुंबई महानगरपालिका शहराला सात स्टार रेटिंग, पुणे व पिंपरी - चिंचवड या दोन नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पाच स्टार रेटिंग, २७ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना तीन स्टार रेटिंग व ८१ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना एक स्टार रेटिंग प्रमाणपत्र प्राप्त झाली आहेत

घनकचरा व्यवस्थापन (नागरी)

१०.११० राज्यात दररोज सरासरी २४,१११ मे. टन कचरा निर्माण होत आहे. त्यापैकी ९९.३ टक्के कचरा दारोदारी जाऊन गोळा केला जात आहे. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी ९९.५ टक्के कचरा हा ओला व सुका विलगीकृत केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी ८८ टक्के कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पद्धतीने प्रकिया केली जाते.

१०.११०.१ विलगीकरण केलेल्या ओल्या कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पद्धतीने प्रक्रिया करुन कंपोस्ट खताची निर्मिती केली जात असून त्याच्या विक्री व विपणनासाठी राज्याने 'हरित महासिटी' कंपोस्ट ब्रँडची नोंदणी केली आहे. राज्यातील एकूण २३० शहरांना कंपोस्ट खताच्या विक्रीसाठी 'हरित महासिटी' कंपोस्ट ब्रँड वापरण्यास परवानगी देण्यात आली आहे.

पर्यावरण संवर्धन

१०.१११ भावी पिढ्यांसाठी अधिवास योग्य ग्रहाची सुनिश्चिती करण्यासाठी पर्यावरण संवर्धन आणि शाश्वत विकास हे महत्त्वपूर्ण आहेत. जलद औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, जंगलतोड आणि जागतिक तापमानवाढीमुळे पर्यावरणाची मोठ्या प्रमाणावर हानी होत आहे. पर्यावरण संरक्षण आणि जैवविविधतेची जपणूक यांचे महत्त्व जाणून, संयुक्त राष्ट्रांनी पर्यावरणास शाश्वत विकास ध्येयांमधील मुख्य घटक म्हणून प्राधान्य दिले आहे. सर्वसमावेशक पर्यावरण पुरक धोरणांसह नाविन्यपूर्ण व समावेशक हरित पद्धतींचा स्वीकार करुन विविध पर्यावरणीय नियमांची अंमलबजावणी राज्य करित आहे.

प्रदुषण नियंत्रण

१०.११२ **हवा प्रदूषण:** हवेचे प्रदूषण ही मानवी आरोग्य आणि पर्यावरण विषयक गंभीर समस्या आहे. वाहनांमधून तसेच उद्योगांमधून होणारे वायू उत्सर्जन, बांधकामे, रस्त्यावरील धूळ आणि उघड्यावर जाळला जाणारा कचरा हे हवेच्या प्रदूषणास मुख्यत्वे कारणीभूत आहेत. हवेचे प्रदूषण प्रतिबंधित, नियंत्रित व कमी करण्यासाठी राज्यात ‘हवा (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९८१’ ची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता संनियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत सल्फर डायऑक्साइड ($SO_२$), नायट्रोजन ऑक्साईड्स (NO_x) आणि रेस्पीरेबल सस्पेंडेड पर्टिक्युलेट मॅटर (RSPM/PM१०) या तीन प्रमुख वायू प्रदूषकांचे नियमित परीक्षणाद्वारे संनियंत्रण केले जाते. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातर्फे राज्यातील ६९ ठिकाणी निरंतर वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरिक्षण पद्धतीद्वारे हवा प्रदूषण स्थितीचे मूल्यांकन केले जाते. सन २०२४-२५ मध्ये निवडक संनियंत्रण केंद्रात नोंदविलेली परिसर हवेची सरासरी गुणवत्ता तक्ता १०.६९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६९ सन २०२४-२५ मध्ये निवडक संनियंत्रण केंद्रात नोंदविलेली परिसर हवेची सरासरी गुणवत्ता

(डिसेंबर पर्यंत)

संनियंत्रण केंद्र	हवा प्रदूषकांची घनता					
	सल्फर डायऑक्साईड ($SO_२$)		नायट्रोजन ऑक्साईड्स (NO_x)		श्वसन प्रवण दूषित कण (RSPM/PM१०)	
	मर्यादा ५० $\mu g/m^३$		मर्यादा ४० $\mu g/m^३$		मर्यादा ६० $\mu g/m^३$	
	किमान	कमाल	किमान	कमाल	किमान	कमाल
मुंबई — सायन पूर्व	१२	३८	९	१३८	१७	२६३
मुंबई - कुर्ला पूर्व	७	२९	९	१८	१९	२४७
मुंबई - विलेपार्ले	६	३८	९	५४	१७	२५०
मुंबई - वरळी	७	२५	९	४०	९	२४२
नवी मुंबई - महापे	४	२३	१४	७०	२१	२७८
पुणे - विद्यापीठ	४	१५	९	५९	१४	३१८
पुणे - पिंपरी रोझ गार्डन	४	१५	९	८३	१४	२४३
नाशिक - पंचवटी	४	७३	९	३८	१४	२७६
नाशिक - एम्स अंबड	४	२७	९	४६	१६	२४३
छत्रपती संभाजीनगर - देवगीरी कॉलेज	४	५९	९	५९	२४	२९०
छत्रपती संभाजीनगर - एमपीसीबी भवन	४	३२	९	८७	०	१९२
अमरावती - एमपीसीबी परिसर	४	१८	९	३२	१४	१६३
अमरावती - शिवाजी विद्यापीठ	४	३५	९	४६	१६	२०४
नागपूर - टाउन हॉल	४	८५	९	६४	१४	२८४
नागपूर - वीआयएस	४	७३	९	४७	३१	३०३
नागपूर - एलआयटी	४	६०	९	३१	१३	२७१

$\mu g/m^३$ मायक्रोग्रॅम प्रति घन मीटर

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

आलेख १०.११ : सन २०२४-२५ मधील सरासरी वायू गुणवत्ता निर्देशांक

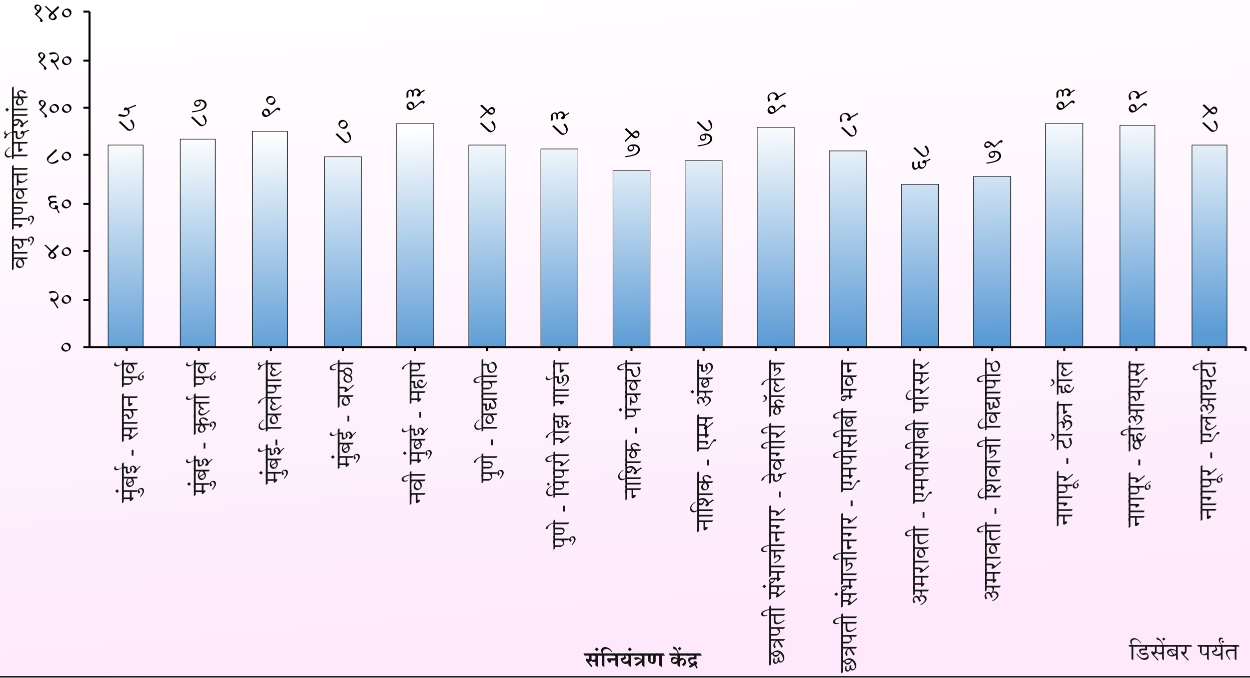

१०.११३ कार्बन डायऑक्साईड वायू प्रामुख्याने डिझेल, पेट्रोल व नैसर्गिक वायू यांसारख्या जीवाश्म इंधनांच्या ज्वलनाने उत्सर्जित होतो. हवा प्रदूषण नियंत्रणात ठेवण्यासाठी शासनाद्वारे अल्प प्रमाणात गंधक असलेले डिझेल, शिसेरहित पेट्रोल, एलपीजी/सीएनजी यांचा पर्यायी इंधन म्हणून वापर यासह अनेक उपाययोजना लागू केल्या आहेत. याव्यतिरिक्त प्रदूषण नियंत्रण प्रमाणपत्राची (पीयूसी) अनिवार्यता, १५ वर्षे जुन्या वाहनांवर बंदी, आठ वर्षे जुनी वाहने एलपीजी/सीएनजी मध्ये रुपांतरित करणे आणि विजेवर चालणाऱ्या वाहनांना प्रोत्साहन देणे अशा काही महत्वाच्या उपाययोजना करण्यात येत आहेत. सन २०२४-२५ डिसेंबर पर्यंत, ८.९ टक्के एलपीजी/सीएनजी आणि ८.४ टक्के वीजेवर चालणारी वाहने होती. राज्यातील नोंदणीकृत वाहनांची संख्या तक्ता १०.७० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७० राज्यातील नोंदणीकृत वाहनांची संख्या

(संख्या)

वर्ष	एकूण	त्यापैकी	
		एलपीजी / सीएनजीवर चालणारी	विजेवर चालणारी
२०१९-२०	२३,८३,४७७	१,०१,२११	५,०५०
२०२०-२१	१७,२८,६८८	६४,८७१	९,४०६
२०२१-२२	१८,७९,७३१	८८,७८७	५१,४४९
२०२२-२३*	२४,१७,२६०	१,६३,१७८	१,५८,६९५
२०२३-२४*	२५,८०,२२४	१,९१,५२५	२,२७,२८५
२०२४-२५*+	२१,९७,३२४	१,९४,७३४	१,८३,६३७

* अस्थायी + डिसेंबर पर्यंत

आधार: परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

१०.११४ **ध्वनी प्रदूषण:** ध्वनी प्रदूषणामुळे तात्पुरते बहिरेपणा, कमी ऐकू येणे, मानसिक विकार आणि भयगंड इत्यादी आरोग्याच्या विविध समस्या उद्भवतात. रस्ते वाहतूक, औद्योगिक उपक्रम, बांधकाम उपक्रम आणि उत्सव, सण, विवाह किंवा धार्मिक कार्यक्रम ध्वनी प्रदूषणाचे मुख्य स्त्रोत आहेत. सणासुदीच्या काळात फटाक्यांमुळे होणारे ध्वनी प्रदूषण ही एक गंभीर समस्या आहे. ध्वनी प्रदूषणाचा प्रभाव जाणून घेण्यासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळामार्फत प्रमुख शहरांमध्ये प्रतिवर्षी 'परिसर ध्वनी स्तर नियंत्रण कार्यक्रम' आयोजित केला जातो. निवासी, व्यावसायिक आणि शांतता क्षेत्राचा समावेश असलेल्या विविध ठिकाणी ध्वनीस्तर मोजला जातो. 'ध्वनी प्रदूषण (नियमन व नियंत्रण) नियम, २०००' नुसार निवासी भागाकरिता ध्वनी स्तर मर्यादा प्रमाणक दिवसा ५५ डेसिबल व रात्री ४५ डेसिबल आहे. निवडक शहरांमधील सन २०२३ व सन २०२४ मधील दिवाळी दरम्यान दिवसा व रात्रीचे ध्वनी स्तराचे प्रमाण तक्ता १०.७१ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.७१ निवडक शहरांमधील सन २०२३ व २०२४ मधील दिवाळी दरम्यान दिवस व रात्रीचे ध्वनी स्तराचे प्रमाण

(डेसिबल)

ठिकाण	६ नोव्हें, २०२३		२४ ऑक्टो, २०२४		१२ नोव्हें, २०२३		१ नोव्हें, २०२४	
	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री
मुंबई (शिवाजी पार्क-दादर)	८१.०	७६.७	७३.४	६६.९	६९.२	६४.६	७९.८	६३.९
मुंबई (चेंबूर)	५७.९	५३.६	६६.८	६३.७	५७.४	५९.४	७७.०	६०.७
ठाणे (गोखले रोड)	७०.०	६९.२	६९.९	६९.२	७०.२	६९.२	५८.०	६२.०
ठाणे (वागळे इस्टेट)	८२.१	६५.२	८२.५	६७.१	८२.१	६५.८	६५.९	६०.९
पुणे (स्वारगेट)	७७.३	६६.८	७५.८	६६.४	८७.८	७२.७	७४.९	७२.२
पुणे (लक्ष्मी रोड)	८७.२	६५.७	७७.४	६५.५	८८.६	७९.४	८३.२	७५.५
नाशिक (मुख्य बस स्थानक)	७१.९	६७.८	६९.८	६५.४	६८.९	५९.०	७०.९	६२.९
नाशिक (बीटको पॉईंट)	७१.७	६५.५	७२.०	६५.६	६९.५	५८.२	७२.२	६५.३
छत्रपती संभाजीनगर (सिटी चौक)	६८.८	४८.२	६४.३	४८.८	७३.५	६२.९	७७.०	६०.७
छत्रपती संभाजीनगर (क्रांती चौक)	७४.४	४८.४	७१.३	५८.४	७७.५	६१.७	७९.२	६८.६
नागपूर (सदर)	७४.०	६०.१	६७.९	५४.२	७०.८	६७.९	६८.३	६५.०
नागपूर (सिव्हील लाईन)	७२.४	६३.४	७०.२	५७.८	६६.५	७३.९	६७.९	६७.०
अमरावती (राजकमल चौक)	७३.०	६७.०	७३.१	६०.८	७७.६	७६.६	७३.९	७२.५
अकोला (जिल्हाधिकारी कार्यालय)	७५.७	६१.६	७३.७	६४.१	८१.५	७९.२	८०.८	७२.३

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

१०.११५ **जल प्रदूषण:** जलप्रदूषण ही नद्या, तलाव, जलस्रोत, भूजल आणि किनारी भाग प्रभावित करणारी गंभीर समस्या आहे. जलप्रदूषणाच्या प्रमुख स्रोतांमध्ये औद्योगिक सांडपाणी, शेतीतून वाहून जाणारे खते व किटकनाशक मिश्रित पाणी, सांडपाणी, इत्यादींचा समावेश होतो. यामुळे विविध जलजन्य रोग उद्भवतात आणि मातीची गुणवत्ता देखील खराब होते. राज्यात जल प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी तसेच जल गुणवत्ता राखणे किंवा पूर्ववत करण्यासाठी 'जल (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९७४' ची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण कार्यक्रमा अंतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ नियमितपणे २५० संनियंत्रण केंद्रांवर पाण्याच्या गुणवत्तेचे परीक्षण करते. या केंद्रांमध्ये भूपृष्ठावरील जलस्रोत (नद्यांवरील १५५, समुद्र/खाड्यांवरील ३४, नाल्यांवरील १०, धरणावरील एक) आणि भूपृष्ठाखालील जलस्त्रोत (२४ कूप नलिका, २४ विहिरी, एक हातपंप, एक नलिका विहीर) समाविष्ट आहेत. नऊ मुख्य बाबी व १९ सामान्य बाबींसाठी भूपृष्ठावरील पाण्याच्या नमुन्याचे दरमहा विश्लेषण केले जाते, तर धातू व किटकनाशकांचे अंश शोधण्यासाठी भूजल नमुन्यांची सहामाही चाचणी केली जाते. सन २०२४-२५ या कालावधीतील राज्यातील ५६ नद्यांच्या १५६ केंद्रांवरील जल गुणवत्ता तक्ता १०.७२ मध्ये दिली आहे. एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीची राज्यातील भूपृष्ठावरील निवडक नद्यांवरील संनियंत्रण केंद्रांतील जल गुणवत्ता तक्ता १०.७३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७२ सन २०२४-२५ या कालावधीतील राज्यातील ५६ नद्यांच्या १५६ केंद्रांवरील जल गुणवत्ता

(डिसेंबर पर्यंत)

बाब									
सामु (pH मूल्य)		जैव-रासायनिक प्राणवायूची मागणी		विरघळलेला प्राणवायू		फिकल कॉलिफॉर्म		नायट्रेट	
६.० ते ९.०#		३ मि ग्रॅ/लि# पेक्षा कमी		४ मि ग्रॅ/लि# पेक्षा जास्त		एमपीएन/१०० मि लि#		४५ मि ग्रॅ/लि-पेक्षा कमी	
विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने
अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	१६	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	०
अनुज्ञेय मर्यादेत	१५५	अनुज्ञेय मर्यादेत	३४	अनुज्ञेय मर्यादेत	१३९	अनुज्ञेय मर्यादेत	१५४	अनुज्ञेय मर्यादेत	१५५
अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	१२१	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	१	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	०
कोरडी नदी	१	-	-	-	-	-	-	-	-

मिग्रॅ/लि मिलिग्रॅम / लिटर # केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे जल गुणवत्तेचे निकष, वर्ग क एमपीएन प्रोबेबल नंबर

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

तक्ता १०.७३ एप्रिल ते डिसेंबर, २०२४ या कालावधीची राज्यातील भूपृष्ठावरील निवडक नद्यांवरील संनियंत्रण केंद्रांतील जल गुणवत्ता

संनियंत्रण केंद्र	सामु (pH मूल्य)	विरघळलेला प्राणवायू (मि ग्रॅ/लि)	बी.ओ.डी. (मि ग्रॅ/लि)	सी.ओ.डी. (मि ग्रॅ/लि)	नायट्रेट (मि ग्रॅ/लि)	फिकल कॉलीफार्म (मि ग्रॅ/लि)
कृष्णा नदी वरील राजापूर बंधारा	८.१	६.९	३.०	१३.०	०.८	६.५
गोदावरी नदी वरील जायकवाडी धरण - पैठण	८.४	६.५	३.५	१२.०	१.४	१.८
मुळा-मुठा नदी वरील मुंढवा पूल	७.७	२.६	१६.६	५३.०	४.१	२२०.६
कन्हान नदी वरील मेसर्स विदर्भ पेपर मिल्सच्या उतारावर	८.१	६.०	३.५	१२.७	१.६	४३.९
पुर्णा नदी वरील धुपेश्वर येथे मलकापूर वॉटर वर्क्स च्या वरील बाजूस	८.२	६.१	९.३	३०.२	१.७	२७.३
दारणा नदी वरील दारणा धरण-अस्वली	८.१	५.८	३.२	१६.५	०.९	७.४
सावित्री नदी वरील मुठावली गाव	७.९	७.१	५.४	६१.८	०.६	६.४
मिठी नदी वरील बांद्रा, मुंबई नजीकच्या पुलाजवळ	७.३	१.८	२९.६	९०.६	२.८	३,४५८.८

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ   बी.ओ.डी. जैव-रासायनिक प्राणवायूची मागणी   सी.ओ.डी. रासायनिक प्राणवायूची मागणी

१०.११६ **कारखान्यांमुळे होणारे प्रदूषण:** सन २०२४-२५ डिसेंबर पर्यंत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यकक्षेत एकूण १,३४,४६७ कारखाने होते. प्रदूषण निर्देशकांवर आधारित सन २०२४-२५ मधील कारखान्यांचे वर्गीकरण तक्ता १०.७४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.७४ प्रदूषण निर्देशांकावर आधारित सन २०२४-२५ मधील कारखान्यांचे वर्गीकरण

(संख्या) (डिसेंबर पर्यंत)

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे विभाग	कारखाने									धवल	एकूण
	लाल			नारंगी			हिरवा				
	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान		
मुंबई	६६८	५१	१,११६	७५९	३२९	१,८९०	७०	७०	३,२२३	३२०	८,४९६
ठाणे	२८९	५९	१,०७८	२८७	७४	१,५३०	४९	४२	२,३४४	४९६	६,२४८
कल्याण	२०९	८६	२,२६२	१५५	८९	१,९४०	४४	३९	२,३४१	१,३६९	८,५३४
नवी मुंबई	१४७	२९	७३६	१४३	९७	१,१२०	४९	६८	१,८८३	८९६	५,१६८
रायगड	२९२	६२	५८५	१५५	५९	१,०२९	५६	४३	९३६	२०६	३,४२३
पुणे	१,७९०	१९८	२,८५३	१,७८९	५६२	६,९१४	६९९	४९८	९,६२१	४,२२२	२९,१४६
कोल्हापूर	३२७	८२	१,४३३	११५	१४२	५,८३०	४६	३८	८,४५२	६,७५३	२३,२१८
नाशिक	५७५	९६	१,४९३	२४९	१९०	४,११५	१५१	११३	६,०४३	५,१९४	१८,२१९
छत्रपती संभाजीनगर	३६१	४२	५८२	१६३	१२७	३,४६९	८७	९९	६,२११	७८४	११,९२५
अमरावती	३३	६	१३४	३३	२२	२,४०७	७	१९	५,०४९	१,१८४	८,८९४
नागपूर	३११	४४	१,०१४	१६०	१२९	३,३७१	३१	३५	३,२६५	६३६	८,९९६
चंद्रपूर	१५९	३७	११०	२३	४४	५८१	११	१०	८६५	३६०	२,२००
एकूण	**५,१६१**	**७९२**	**१३,३९६**	**४,०३१**	**१,८६४**	**३४,१९६**	**१,३००**	**१,०७४**	**५०,२३३**	**२२,४२०**	**१,३४,४६७**

लाल : प्रदूषण निर्देशांक ६० किंवा जास्त   नारंगी : प्रदूषण निर्देशांक ४१ ते ५९ च्या दरम्यान   हिरवा : प्रदूषण निर्देशांक २१ ते ४० च्या दरम्यान
धवल : प्रदूषण निर्देशांक २० किंवा कमी

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

१०.११६.१ लघु उद्योगांमध्ये निर्माण होणाऱ्या घातक व अघातक घनकचऱ्यावर प्रक्रिया आणि विल्हेवाट यासाठी प्रदूषण नियंत्रण उपकरणे बसविण्याकरिता सामाईक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र योजने अंतर्गत आर्थिक सहाय्य दिले जाते सन २०२३-२४ मध्ये २६ औद्योगिक वसाहतींमध्ये ७,८८५ कारखान्यांसाठी सामाईक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रे कार्यान्वित केली आहेत. सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर पर्यंत प्रति दिन सरासरी १,७३१ लाख लिटर सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली.

आलेख १०.१२ : प्रदूषण निर्देशांकावर आधारित कारखान्यांचे वर्गीकरण २०२४-२५

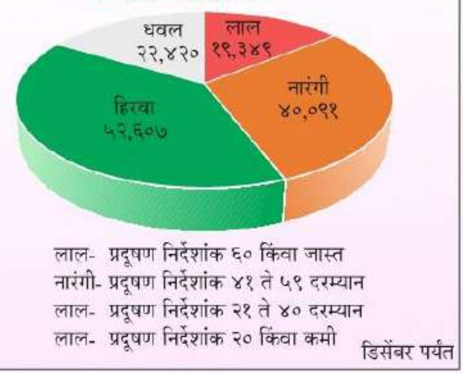

कचरा व्यवस्थापन

१०.११७ **घन कचरा**: घन कचऱ्यामध्ये घरगुती कचरा, बांधकाम व पाडलेल्या बांधकामाचा मलबा, औद्योगिक कचरा, ड्रेनेज मलबा आणि निवासी व वाणिज्यिक संकुलातील कचरा यांचा समावेश होतो. राज्यात निर्माण होणाऱ्या घनकचऱ्यावर महानगरपालिका, नगरपालिका व कटकमंडळांद्वारे कार्यान्वीत असलेल्या ५६ सामाईक सुविधा प्रक्रिया केंद्रांवर प्रक्रिया करण्यात येते. सन २०२३-२४ मध्ये एकूण निर्मित घन कचऱ्यापैकी प्रतिदिन सरासरी ८१.२ टक्के घन कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. घन कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी ४०० स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ४५६ कंपोस्टिंग प्रकल्प, ११२ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये १४५ गांडूळखत प्रकल्प, ४५ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ५७ बायोगॅस प्रकल्प, १५ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये २३ रिफ्यूज डिराइव्ड फ्यूएल प्रकल्प आणि कचऱ्यापासून वीज निर्मितीचे २९ मेगा वॅट क्षमतेचे चार प्रकल्प कार्यरत आहेत. राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रातील सन २०२३-२४ मधील घनकचरा निर्मिती व प्रक्रिया तक्ता १०.७५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७५ राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रातील सन २०२३-२४ मधील घनकचरा निर्मिती व प्रक्रिया

स्थानिक संस्था	नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था (संख्या)	घनकचरा		प्रक्रिया केलेल्या घनकचऱ्याची टक्केवारी (%)
		निर्मिती (मे. टन प्रतिदिन)	प्रक्रिया (मे. टन प्रतिदिन)	
महानगर पालिका	२८	१७,७१९	१६,१९०	९१.४
नगर पालिका				
अ वर्ग	१७	८८२	६९९	७९.३
ब वर्ग	७४	१,३६२	१,१९३	८७.६
क वर्ग	१५०	४,५९८	१,९०१	४१.३
नगर पंचायत	१४२	५६९	४१८	७३.५
कटक मंडळे	७	१४८	१३१	८८.५
एकूण	**४१८**	**२५,२७८**	**२०,५३२**	**८१.२**

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

१०.११८ **घातक कचरा:** मानवी आरोग्यास किंवा पर्यावरणास हानीकारक असणारा कचरा म्हणजे घातक कचरा होय. घातक व इतर कचरा व्यवस्थापनाकरिता 'घातक व इतर कचरा (व्यवस्थापन व सीमापार वाहतूक) नियम, २०१६' राज्यात लागू आहे. सन २०२३-२४ मध्ये एकूण ४.५१ लाख मेट्रिक टन औद्योगिक कचरा सामाईक घातक कचरा केंद्रात पाठविण्यात आला. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने २८२ घातक कचरा वाहतुकदारांना प्राधिकृत केले असून घातक कचरा वाहून नेणाऱ्या वाहनांचा मागोवा घेण्यासाठी वाहनांवर ग्लोबल पोझिशनिंग सिस्टीम (जीपीएस) स्थापित करणे अनिवार्य केले आहे. राज्यात तळोजा (ठाणे), महापे (ठाणे), रांजणगाव (पुणे) आणि बुटीबोरी (नागपूर) येथे घातक कचरा व्यवस्थापनासाठी सामाईक सुविधा केंद्रांची उभारणी करण्यात आली आहे. राज्यातील सामाईक सुविधा केंद्रांची भूभरणाकरिता क्षमता एकूण ४.९२ लाख मेट्रिक टन असून भस्मीकरणाकरीता ५५,००० मेट्रिक टन प्रतिवर्षे आहे. सामाईक सुविधा केंद्रांमधील घातक कचरा संकलन बाबत माहिती तक्ता १०.७६ मध्ये दिली आहे.

आलेख १०.१३ : घनकचरा निर्मिती व शास्त्रीयरीत्या प्रक्रिया

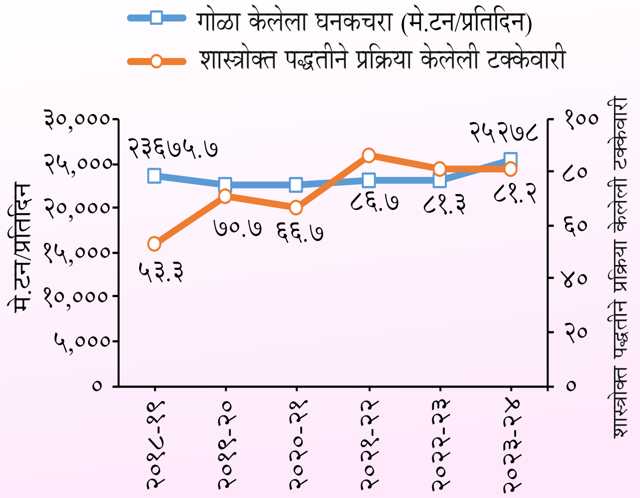

तक्ता १०.७६ सामाईक सुविधा केंद्रांमधील घातक कचरा संकलन

(लाख मे. टन)

वर्ष	घातक कचरा संकलन					प्रक्रिया	
	मुंबई वेस्ट मॅनेजमेंट लिमिटेड, तळोजा (ठाणे)	ट्रान्स ठाणे वेस्ट मॅनेजमेंट असोसिएशन, महापे (ठाणे)	महाराष्ट्र एन्व्हायरो पॉवर लिमिटेड, रांजणगाव (पुणे)	विदर्भ एन्व्हायरो प्रोटेक्शन लिमिटेड, बुटीबोरी (नागपूर)	एकूण	भूभरणा	भस्मीकरण
२०२१-२२	२.६०	०.१८	१.१०	०.२१	४.०९	३.५१	०.५८
२०२२-२३	२.५६	०.१८	१.०७	०.२२	४.०३	३.३३	०.७०
२०२३-२४	२.८३	०.२३	१.२१	०.२४	४.५१	३.८८	०.६३

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

१०.११९ **इलेक्ट्रॉनिक कचरा:** मोडीत काढलेले विद्युत तसेच इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे व त्यांचे सुटे भाग इलेक्ट्रॉनिक कचरा (ई - कचरा) म्हणून ओळखले जाते. सन २०२३-२४ मध्ये 'ई-कचरा व्यवस्थापन नियम,२०१६' अंतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने पर्यावरणास अनुकुल तंत्रज्ञान असलेल्या २२६ उद्योगांना ई-कचऱ्याचे भाग सुटे करणे/पुनश्चक्रण करणे यासाठी मान्यता दिली असून त्यांची एकूण क्षमता प्रतिवर्ष ३,७७,३६९ मे. टन आहे.

१०.१२० **जैव-वैद्यकीय कचरा:** 'जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६' नुसार आरोग्य सेवा आस्थापनांना जैव-वैद्यकीय कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ प्राधिकृत करित असते. सन २०२३-२४ मध्ये डिसेंबर पर्यंत राज्यात एकूण ७६,४१३ आरोग्य सेवा आस्थापना महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यक्षेत्रात होत्या. सन २०२३-२४ मध्ये राज्यातील २५९ आरोग्य सुविधा केंद्रांवर प्रतिदिन सुमारे ७७.८६ मेट्रिक टन जैव-वैद्यकीय कचरा निर्माण झाला व ३० सामाईक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाट सुविधा केंद्रांमध्ये (२९ केंद्रे भस्मीकरण व एक केंद्र भूभरणा या पद्धतीवर कार्यरत) त्यावर प्रक्रिया केली गेली.

१०.१२१ **प्लास्टिक कचरा:** प्लास्टिक व थर्माकोल कचऱ्याचे संकलन, विलगीकरण व विल्हेवाट लावण्याच्या अयोग्य पद्धतींमुळे पर्यावरण विषयक अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. जैव-विघटनशील नसणाऱ्या प्लास्टिक कचऱ्यामध्ये होत असलेली वाढ पर्यावरण व आरोग्याच्या हानीस कारणीभूत ठरत आहेत. काही प्रकारच्या प्लास्टिक आणि थर्माकोल उत्पादनांच्या उत्पादन व वापरावर बंदी घालण्याकरीता राज्य शासनाने 'महाराष्ट्र प्लास्टिक आणि थर्माकोल उत्पादने (उत्पादन, वापर, विक्री, वाहतूक, हाताळणी आणि साठवण) अधिसूचना, २०१८' जारी केली आणि वेळोवेळी सुधारित केली आहे. सन २०२३-२४ मध्ये एकूण २.३८ लाख आस्थापनांची तपासणी करण्यात आली, ८९० मेट्रिक टन प्रतिबंधित प्लास्टिक जप्त करण्यात आले आणि प्रतिबंधित प्लास्टिक/थर्मोकोल उत्पादनांच्या वापरासाठी १३,३०५ आस्थापनांकडून ₹ ५.९ कोटी दंड वसूल करण्यात आला.

१०.१२१.१ राज्यात ४१८ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ५१३ मटेरियल रिकव्हरी फॅसिलिटी केंद्रे असून तेथे सुक्या कचऱ्यातून प्लास्टिक, कागद, लोखंड, इलेक्ट्रॉनिक साहित्य वेगळे करून पुनर्प्रक्रियेकरीता पाठविले जाते. डिसेंबर, २०२४ अखेर राज्यात एकूण प्रति वर्ष १६.१० लाख मे. टन क्षमतेचे ३०९ प्लास्टिक पुनर्प्रक्रिया उद्योग आहेत. राज्यातील नागरी भागात निर्मित, संकलित आणि विल्हेवाट लावलेल्या प्लास्टिक कचऱ्याची माहिती तक्ता १०.७७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७७ राज्यातील नागरी भागात निर्मित, संकलित आणि विल्हेवाट लावलेल्या प्लास्टिक कचऱ्याची माहिती

(लाख मे. टन)

वर्ष	निर्मित	संकलित	विल्हेवाट					
			आरडीएफसाठी	सहप्रक्रियेसाठी	ग्रॅन्युल तयार करण्यासाठी	पायरोलिसीस साठी	रस्ते बांधणीसाठी	भूभरण सुविधेसाठी
२०२१-२२	३.०६	३.०५	१.६७	०.४७	०.४६	०.०५	०.१२	०.१९
२०२२-२३	३.९५	२.८७	१.७१	०.०२	०.५७	०.०५	०.१३	०.१४
२०२३-२४	४.२७	३.६१	२.१५	०.१०	०.७२	०.०९	०.०९	०.१८

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

आर. डी. एफ.- रिफ्यूज डिराइव्ड फ्यूएल

१०.१२२ **सांडपाणी प्रक्रिया:** सांडपाणी प्रक्रियेद्वारे सांडपाणी दूषित पदार्थ काढून टाकून पुनर्वापरासाठी योग्य अशा पाण्याची निर्मिती करुन जल प्रदूषण प्रतिबंधित केले जाते. राज्यात डिसेंबर पर्यंत एकूण निर्माण झालेल्या सांडपाण्यापैकी ४०.५ टक्के पाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रातील सन २०२४-२५ मधील सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया याबाबतची माहिती तक्ता १०.७८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७८ राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रातील सन २०२४-२५ मधील सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया

(डिसेंबर पर्यंत)

स्थानिक संस्था	माहिती देणाऱ्या नागरी स्वराज्य स्थानिक संस्था (संख्या)	प्रक्रिया केंद्रे (संख्या)	सांडपाणी	
			निर्मिती (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	प्रक्रिया (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)
महानगर पालिका	२८	१२३	८,४७५	३,९५६
नगर पालिका				
अ वर्ग	१७	७	४५६	१३२
ब वर्ग	७४	९	५५३	७८
क वर्ग	१५०	७	५३१	५५
नगर पंचायत	१४२	१	४०५	३२
कटक मंडळे	७	३	१२८	२२
एकूण	**४१८**	**१५०**	**१०,५४८**	**४,२७५**

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

संवर्धन

१०.१२३ **सरोवर संवर्धन योजना:** राज्याच्या शहरी व निमशहरी भागातील सरोवर व मोठे जलाशय यांचे पर्यावरणीय संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी राज्यात राष्ट्रीय जल परिसंस्था संवर्धन आराखडा राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत कोराडी तलाव, नागपूर व धर्मवीर संभाजी तलाव, सोलापूर या तलावांचा समावेश केला आहे. केंद्र शासनाने ₹ ५५.९० कोटीच्या कामास मान्यता दिली असून ऑक्टोबर, २०२४ पर्यंत ₹ २८.६६ कोटी निधी वितरित करण्यात आला आहे.

१०.१२३.१ राज्य सरोवर संवर्धन योजने अंतर्गत राज्य शासनामार्फत अवनत तलावांच्या पर्यावरण संवर्धनाकरीता दि.३१ डिसेंबर, २०२४ पर्यंत १७६ तलाव संवर्धनाचे प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत. सन २०२३-२४ या आर्थिक वर्षात एकूण ₹ ५९.९५ कोटी इतका निधी वितरीत केला आहे

१०.१२४ **नदी संवर्धन योजना:** राज्यातील प्रमुख नद्यांच्या प्रदूषित पट्ट्यांचे शुद्धीकरण करण्याकरीता शहरातून निघणारे सांडपाणी नदीत ज्या ठिकाणी सोडले जाते तेथून संकलित करणे, अडविणे, वळविणे व सांडपाणी प्रक्रिया यंत्रणा तयार करणे, इत्यादी कामे राष्ट्रीय नदी कृती योजनेअंतर्गत केली जात आहेत. प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचा शेती, उद्योग, बाग-बगीचे इत्यादींमध्ये पुनर्वापर व पुनर्चक्रण शक्य होण्यासाठी आवश्यक ती यंत्रणा उभारण्यात येते. पुणे शहरातील मुळा-मुठा नदी संवर्धनासाठी केंद्र शासनाने ₹ ९९०.२६ कोटी मंजूर केला असून डिसेंबर, २०२४ पर्यंत ₹ ३५०.४५ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला आहे. केंद्र शासनाने नागपूर शहरातील नाग नदी प्रदूषण नियंत्रणासाठी ₹ १,९२६.९९ कोटी किमतीच्या प्रकल्पास मान्यता दिली आहे.

१०.१२४.१ राज्य शासनाने राज्यातील नद्यांच्या प्रदूषित पट्ट्यांचे शुद्धीकरण करण्यासाठी राज्य नदी संवर्धन योजना सुरू केली आहे. सन २०१९ मध्ये अमरावती नदी, गोदावरी नदी व मोसम नदी या नद्यांच्या संवर्धनाकरीता एकूण ₹ ४१.५१ कोटींचे अनुदान मंजूर करण्यात आले आहे, त्यापैकी डिसेंबर २०२४ पर्यंत ₹ १८.०५ कोटीं वितरीत करण्यात आले आहेत. नमामी चंद्रभागा मिशन अंतर्गत चंद्रभागा नदीच्या संवर्धनासाठी आतापर्यंत ₹ ३४.६५ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला.

१०.१२५ **माझी वसुंधरा अभियान:** राज्य शासनाकडून हवामान बदल आणि पर्यावरणीय समस्यांच्या परिणामाबद्दल नागरिकांना जागरूक करण्यासाठी आणि पर्यावरणाच्या सुधारणेच्या दिशेने जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यास प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने माझी वसुंधरा अभियान राबविण्यात येत आहे. महाराष्ट्राचा शाश्वत विकास सुनिश्चित करणे आणि राज्य पातळीवर हवामानासंबंधी ठोस कारवाई करणे हे देखील उद्दीष्ट आहे. माझी वसुंधरा अभियान सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ या कालावधीत पाच टप्प्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०२४-२५ मध्ये माझी वसुंधरा ५.० अंतर्गत सर्व ४१८ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि २७,८९९ ग्रामपंचायती सहभागी होत आहेत.

आलेख १०.१४ : माझी वसुंधरा अभियानातील सहभागी नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था व ग्रामपंचायत

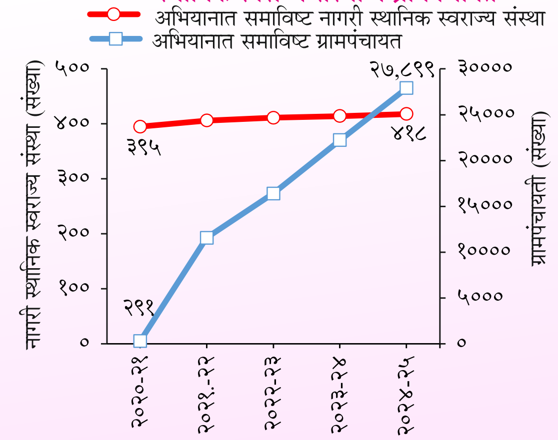

माझी वसुंधरा अभियानाची चार वर्षातील प्रगती खालीलप्रमाणे आहे:

- २९३.२७ लाख वृक्ष लागवड
- ५२,४९७ हरित क्षेत्राची निर्मिती आणि जतन
- २०० मेगा वॅट अपारंपरिक ऊर्जा निर्मिती क्षमता निर्माण केली
- राज्यभरात २८,०३५ हून अधिक पाझर खड्डे निर्माण केले
- पाझर खड्डे बांधल्यामुळे सुमारे २२७.६० कोटी घन मीटर जलसंधारण क्षमता निर्माण झाली
- २५०० पेक्षा अधिक जलस्त्रोत पुनर्जीवित केले आहेत
- ३.८४ लाख टन कार्बन उत्सर्जन टाळले
- सुमारे १५,६०,४८९ जनजागृती कार्यक्रम आयोजित केले

१०.१२६ **सागरतटीय विनियमन:** केंद्र शासनाने 'पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६' अंतर्गत सागरी किनारा क्षेत्रातील पर्यावरणाचे संरक्षण, संवर्धन आणि विकास कामांचे नियमन करण्यासाठी सागरतटीय विनियमन क्षेत्र अधिसूचना जारी केली आहे. केंद्र शासनाने सागरतटीय विनियमन क्षेत्रच्या अधिसूचनांची योग्य तऱ्हेने अंमलबजावणी करण्यासाठी महाराष्ट्र तटीय क्षेत्र व्यवस्थापन प्राधिकरण नियुक्त केले आहे. उच्चतम भरती रेषा व राज्यातील सात तटीय जिल्ह्यांचे सागर तटीय व्यवस्थापन नकाशांस केंद्र शासनाने मान्यता दिली आहे. राज्य शासनाने सागरतटीय विनियमन अधिसूचने अंतर्गत दिलेल्या मान्यतांचा तपशील तक्ता १०.७९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.७९ राज्य शासनाने सागरतटीय विनियमन अधिसूचनेअंतर्गत देण्यात आलेल्या मान्यतांचा तपशील

(संख्या)

वर्ष	नविन इमारत बांधकाम प्रकल्प	इमारत पुनर्बांधकाम प्रकल्प	पायाभूत सुविधा जसे जेट्टी, धूपप्रतिबंधक बंधारे, पाईपलाईन, पूल, रस्ते, पाणी पुरवठा, इलेक्ट्रीक उपकेंद्र इत्यादि	सीआरझेड	एकूण
२०२२	२७	२१	५९	५	११२
२०२३	९७	६७	१७९	६	३४९
२०२४	८६	७६	५९	९	२३०

आधार: पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग, महाराष्ट्र शासन

१०.१२७ **पर्यावरणविषयक मान्यता:** केंद्र शासनाने 'पर्यावरण आघात मुल्यांकन अधिसूचना, २००६' जारी केलेली असून त्याअंतर्गत नवीन बांधकाम प्रकल्प, विद्यमान प्रकल्पांचे/क्रियाकलापांचे विस्तार किंवा आधुनिकीकरण करण्यासाठी पूर्व पर्यावरणीय अनुमती घेणे बंधनकारक करण्यात आली आहे. पर्यावरणविषयक अनुमती देण्यासाठी राज्य पर्यावरण आघात मूल्यांकन प्राधिकरण गठीत करण्यात आले आहे. राज्याने डिसेंबर, २०२४ पर्यंत १,४८५ इमारत बांधकाम प्रकल्प, ११३ उद्योग उभारणी प्रकल्प व १,२६४ खाणकाम प्रकल्पांना ऑनलाईन प्रक्रियेद्वारे पर्यावरणविषयक मान्यता मंजूर केली आहे. राज्य शासनाने मंजूर केलेल्या पर्यावरण विषयक मान्यतांचा तपशील तक्ता १०.८० मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८० राज्य शासनाने मंजूर केलेल्या पर्यावरणविषयक मान्यतांचा तपशील

वर्ष	इमारत बांधकाम प्रकल्प	उद्योग उभारणी प्रकल्प	खाणकाम प्रकल्प	एकूण
२०२२-२३	१,३०३	९८	९४६	२,३४७
२०२३-२४	१,११७	८७	९४७	२,१५१
२०२४-२५+	१,४८५	११३	१,२६४	२,८६२

\+ डिसेंबर पर्यंत

आधार: पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग, महाराष्ट्र शासन

सामाजिक न्याय

१०.१२८ संसाधने आणि संधींच्या समान उपलब्धते द्वारे दुर्बल घटकांना सक्षम करून समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वावर आधारित समाज निर्माण करणे हे सामाजिक न्यायाचे उद्दीष्ट आहे. समाजातील सर्व दुर्बल घटक विशेषत:अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती आणि भटक्या जमाती, इतर मागासवर्गीय, अल्पसंख्याक, दिव्यांग व ज्येष्ठ नागरिक, इत्यादींच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी राज्यात विविध योजना आणि कार्यक्रम शासनामार्फत राबविण्यात येत आहे.

अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम

१०.१२९ सन २०२४-२५ मध्ये अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमाअंतर्गत राज्यात एकूण २१५ योजना (१५२ राज्यस्तरीय आणि ६३ जिल्हास्तरीय) राबविण्यात येत आहेत. अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमाअंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च तक्ता १०.८१ मध्ये दिलेला आहे.

तक्ता १०.८१ अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमा अंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+	
	खर्च	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च
अ) राज्यस्तरीय योजना	**३,८९९.३३**	**८,११९.८०**	**१२,८९३.००**	**४,१६०.४९**
कृषि व संलग्न कार्ये	४६.१८	१२१.७०	३६५.०३	६६.३५
ग्रामविकास	३०३.५६	४२९.११	५६९.६६	१७३.४९
ऊर्जा	८०.००	८०.००	९०.००	२९.७०
उद्योग व खनिजे	४२.८५	८९.०३	१२०.००	४.४०
वाहतूक व दळणवळण	०.००	०.००	०.००	०.००
सामान्य आर्थिक सेवा	०.००	०.००	०.००	०.००
सामाजिक व सामूहिक सेवा	३,३२५.२५	७,२३९.३७	११,००३.२७	३,७५४.८१
सामान्य सेवा	३.०६	५.१८	२७३.००	४२.३७
इतर कार्यक्रम	९८.४३	१५५.४१	४७२.०४	८९.३७
ब) जिल्हास्तरीय योजना	**६८१.६८**	**२,८७८.२९**	**३,०००.०१**	**१,०४९.९२**
कृषि व संलग्न कार्ये	१४०.०५	२५६.२०	२७९.६८	१०१.२९
ग्रामविकास	०.००	०.००	०.००	०.००
ऊर्जा	६९.१७	१७०.१२	१८७.८७	५९.२७
उद्योग व खनिजे	१.०७	५.२९	५.६२	१.१३
वाहतूक व दळणवळण	११.९०	५३.६४	५८.१९	८.१३
सामाजिक व सामूहिक सेवा	४३१.२४	२,३०८.६८	२,३६३.७४	८४७.०३
नाविन्यपूर्णयोजना (इतर कार्यक्रम)	२८.२५	८४.३६	८९.९१	३१.२८
सामान्य सेवा	०.००	०.००	१५.००	१.७९
एकूण (अ + ब)	**४,५८१.०१**	**१०,९९८.०९**	**१५,८९३.०१**	**५,२१०.४१**

टीप :आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही

\+ जानेवारी अखेर

आधार: सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन

१०.१२९.१ **अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना:** राज्य शासन अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना राबवित असून प्रति वर्षी १०० विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ६१ विद्यार्थ्यांना ₹ १.४४ कोटी आणि सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर ५५ विद्यार्थ्यांना ₹ १.६२ कोटी वितरीत करण्यात आले.

१०.१२९.२ **अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना:** अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासनाने राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना सुरु केली आहे. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये २१८ विद्यार्थ्यांना ₹ ६४.६४ कोटी आणि सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर १४५ विद्यार्थ्यांना ₹ ३२.४९ कोटी वितरीत करण्यात आले.

१०.१२९.३ **अनुसूचित जातीतील विद्यार्थ्यांकरीता शासकीय वसतिगृहे:** अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांची माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाची सोय व्हावी याकरिता राज्य शासन तालुका, जिल्हा व विभाग स्तरावर शासकीय वसतिगृहांची सुविधा उपलब्ध करुन देते. या वसतिगृहांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य आणि इतर सुविधा मोफत पुरविण्यात येतात. शालेय गणवेश, शारीरिक शिक्षण गणवेश, रेनकोट, पादत्राणे, इत्यादींची रक्कम विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा करण्यात येते. अनुसूचित जातीतील विद्यार्थ्यांकरीता शासकीय वसतिगृहांची माहिती तक्ता १०.८२ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.८२ अनुसूचित जातीतील विद्यार्थ्यांकरीताच्या शासकीय वसतिगृहांची माहिती

तपशील	२०२३-२४	२०२४-२५+
शासकीय वसतिगृहे		
शासकीय वसतिगृहे (संख्या)	४४३	४४१
प्रवेश क्षमता (संख्या)	४३,०२३	४२,८७३
खर्च (₹ कोटी)	२७९.१४	२५९.०३

आधार: समाजकल्याण आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + जानेवारी अखेर

१०.१२९.४ **अनुदानित वसतिगृहे:** या योजनेअंतर्गत मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना त्यांचा शिक्षणक्रम पुर्ण करता यावा व ग्रामीण भागामध्ये मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांमधील शाळा गळतीचे प्रमाण कमी व्हावे याकरीता अनुसुचित जाती, अनुसूचित जमाती व विमुक्त जाती आणि भटक्या जमातीच्या विद्यार्थ्यांची या योजनाअंतर्गत निवास व भोजनाची मोफत सोय केली जाते. अनुसूचित जातीतील विद्यार्थ्यांकरीताच्या अनुदानित वसतिगृहांची माहिती तक्ता १०.८३ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.८३ मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांकरीताच्या अनुदानित वसतिगृहांची माहिती

तपशील	२०२३-२४	२०२४-२५+
अनुदानित वसतिगृहे		
अनुदानित वसतिगृहे (संख्या)	२,३८८	२,३८८
प्रवेश क्षमता (संख्या)	९९,२५२	९९,२५२
खर्च (₹ कोटी)	३४७.०५	७१.१०

आधार: समाजकल्याण आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + जानेवारी अखेर

१०.१२९.५ **भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना:** इयत्ता ११ वी पासून पुढील विविध अभ्यासक्रमांना प्रवेश घेतलेल्या परंतु शासकीय वसतीगृहात प्रवेश न मिळालेल्या किंवा प्रवेश न घेतलेल्या अनुसूचित जाती व नवबौद्ध विद्यार्थ्यांसाठी ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत विद्यार्थ्यांना त्यांची शैक्षणिक शाखा व निवासाचे ठिकाण विचारात घेऊन अन्न, निवास, शैक्षणिक साहित्य, निर्वाह भत्ता व इतर आवश्यक सुविधांसाठी अर्थ सहाय्य थेट हस्तांतरणाद्वारे त्यांच्या बँक खात्यामध्ये जमा केले जाते. भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजनेचा तपशील तक्ता १०.८४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८४ भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजनेचा तपशील

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
लाभधारक विद्यार्थी (संख्या)	२०,४६२	७१,९२६	१४,४२१
खर्च (₹ कोटी)	१२५.९९	३६६.८२	७९.७८

आधार: समाजकल्याण आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर अखेर

१०.१२९.६ **ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौध्द घटकांच्या वस्त्यांचा विकास:** ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या सूचीबद्ध वस्त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी ही योजना राबविण्यात येत असून या योजनेअंतर्गत पिण्याचे पाणी, वीज, अंतर्गत रस्ते, वाड्या/वस्त्यांना जोडणारे रस्ते, मलनिस्सारण सुविधा, समाज मंदिर, इत्यादींचे बांधकाम या पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. राज्याच्या ग्रामीण भागात अनुसूचित व नवबौद्ध घटकांच्या एकूण ३७,६०४ सूचिबद्ध वस्त्या आहेत. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ८३०.७१ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी अखेर ₹ २०२.०५ कोटी खर्च झाला.

१०.१२९.७ **साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे नागरी वस्ती सुधार योजना:** या योजनेअंतर्गत महानगरपालिका क्षेत्रातील २४९ प्रभाग व नगरपालिका क्षेत्रातील १,३२९ निवडक प्रभागातील अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या वस्त्यांमध्ये पिण्याचे पाणी, पथ दिवे, डांबरी/सिमेंट कॉंक्रीटचे रस्ते, वाचनालय, व्यायामशाळा, बालवाडी, गटार, सार्वजनिक शौचालय यांचे बांधकाम व विहीर दुरुस्ती, इत्यादी कामे केली जातात. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १,२६३.३४ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी अखेर ₹ ३५७.३० कोटी खर्च झाला.

१०.१२९.८ **स्टँड अप इंडिया या योजनेत अनुसूचित जाती व नवबौध्द घटकांतील नवउद्योजकांकरीता मार्जिन मनी:** अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती आणि महिला नवउद्योजकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी केंद्र शासनाने सन २०१५ मध्ये स्टँडअप इंडिया योजना सुरू केली आहे. नवउद्योजकांना एकूण प्रकल्प किंमतीच्या २५ टक्के रक्कम स्वहिस्सा म्हणून भरणा करावयाची असून उर्वरित ७५ टक्के कर्जाच्या रक्कमेस भारतीय लघु उद्योग विकास बँक हमी देते. सन २०१९ पासून राज्य शासनाने अनुसूचित जाती व नवबौध्द समाजाच्या नवउद्योजकांना मार्जिन मनी देण्याची योजना सुरू केली आहे. प्रकल्प किंमतीच्या २५ टक्के रक्कमेपैकी १० टक्के स्वहिस्सा दिल्यानंतर उर्वरीत १५ टक्के मार्जिन मनी राज्य शासनाकडून उपलब्ध करुन दिला जातो. सन २०२३-२४ मध्ये १८ नवउद्योजकांना ₹ २.३२ कोटी अनुदान वितरीत केले.

१०.१२९.९ **विकास महामंडळे:** अनुसूचित जाती आणि नवबौद्ध समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी राज्य शासनाने खालील विकास महामंडळे स्थापित केली आहेत .ही महामंडळे राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व वित्त विकास महामंडळाच्या विविध आर्थिक सहाय्य योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून काम करतात. ही महामंडळे खालीलप्रमाणे आहेत.

- अनुसूचित जाती आणि नवबौद्ध समाजासाठी महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ मर्यादित
- मातंग समाजाच्या आर्थिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक विकासासाठी साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादित
- चर्मकार समाजासाठी संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित. हे महामंडळ चर्मकार समाजासाठी आर्थिक सहाय्य पुरविण्यासोबतच कच्च्या मालाची खरेदी आणि पुरवठा करण्यासाठी आवश्यक व्यवस्था करते, उत्पादन आणि विपणन संबंधी प्रशिक्षण सुविधा प्रदान करते आणि देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत तयार उत्पादनांची विक्री सुलभ होण्यासाठी सहाय्य करते

विकास महामंडळांचा तपशील तक्ता १०.८५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८५ विकास महामंडळांचा तपशील

(₹ कोटी)

विकास महामंडळ	भाग भांडवल			२०२३-२४		२०२४-२५+	
	(₹ कोटी)	हिस्सा (%)		लाभार्थी	आर्थिक सहाय्य	लाभार्थी	आर्थिक सहाय्य
		राज्य शासन	केंद्र शासन				
महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ मर्यादित	१,०००	५१	४९	१,७२३	५५.८२	१२,९९४	२९.५७
साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादित	१,०००	५१	४९	१,३९९	१३.३२	९०१	९.०७
संत रोहिदास चर्मोद्योग आणि चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित	१,०००	१००	०	३९६	४४.४०	२९७	६६.३८

आधार: १) महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ मर्यादित + डिसेंबर अखेर
२) साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकासमहामंडळ मर्यादित
३) संत रोहिदास चर्मोद्योग आणि चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित

१०.१२९.१० **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (बार्टी):** बार्टी ही अनुसूचित जाती आणि नव-बौद्ध समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी राज्य शासनाची स्वायत्त संस्था आहे. बार्टी संस्थेमार्फत राबविण्यात येणारे काही कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे.

- अनुसूचित जातीच्या बेरोजगार तरुणांसाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम आयोजित करणे.
- केंद्रिय लोकसेवा आयोग, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, जेईई-एनईईटी, आयबी पी एस-बँक रेल्वे, एल. आय. सी. ऑफ इंडिया, एन. आय. टी. सी. ओ. एन. दिल्ली कॅपसिटी बिल्डिंग ट्रेनिंग इत्यादी स्पर्धात्मक परीक्षांसाठी पूर्व-प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.
- पोलिस आणि लष्करी सेवेसाठी भरतीपूर्व प्रशिक्षण आयोजित करणे.
- सन २०२३-२४ मध्ये १,४९३ विद्यार्थ्यांनी कौशल्य विकास कार्यक्रमाचा व १६,१२४ विद्यार्थ्यांनी विविध प्रशिक्षणाचा लाभ घेतला. सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर एकूण १,७२५ विद्यार्थ्यांनी कौशल्य विकास कार्यक्रमाचा व १६,३४४ विद्यार्थ्यांनी विविध प्रशिक्षणाचा लाभ घेतला.

आदिवासी घटक कार्यक्रम

१०.१३० सन २०२४-२५ मध्ये आदिवासी घटक योजनेअंतर्गत राज्यात एकूण ३५५ योजना (१५१ राज्यस्तरीय व २०४ जिल्हास्तरीय) राबविण्यात येत आहेत. आदिवासी घटक कार्यक्रमा अंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च तक्ता १०.८६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८६ आदिवासी घटक कार्यक्रमाअंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+	
	खर्च	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च
अ) राज्यस्तरीय योजना	**८,८७२.४३**	**११,७१५.८१**	**१२,९९६.७३**	**५,२१५.०१**
कृषि व संलग्न कार्ये	५०.६०	६४.३३	१२५.१७	३७.८४
ग्रामविकास	५८८.३२	१३०.८१	३५२.००	३३१.८०
पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	१.०६	०.००	०.००	०.००
ऊर्जा	३३४.४२	२५५.१७	२२१.००	१६१.००
उद्योग व खनिजे	५.२०	८.१४	५.००	३.००
वाहतूक व दळणवळण	५४७.९३	१,८४८.७१	२,३१०.००	३६७.६८
सामाजिक व सामूहिक सेवा	७,३४४.९०	९,४०८.६५	९,९८३.५६	४,३१३.६८
ब) जिल्हास्तरीय योजना	**२,१०२.२०**	**२,१४९.३८**	**२,३६३.२७**	**५०५.८१**
कृषि व संलग्न कार्ये	३५८.२६	३५९.३५	४००.०५	६९.३१
ग्रामविकास	२७८.०६	२८१.६६	२७८.६४	१००.५५
पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	०.००	०.००	०.००	०.००
ऊर्जा	१३९.२३	१३५.९९	१४७.४६	२१.०७
उद्योग व खनिजे	०.८३	१.०९	१.१७	०.०१
वाहतूक व दळणवळण	२२७.७८	२०६.२९	२३३.८४	३३.५३
सामाजिक व सामूहिक सेवा	१,०९८.०४	१,१६४.९९	१,३०२.१२	२८१.३०
एकूण (अ + ब)	**१०,९७४.६३**	**१३,८६५.१९**	**१५,३६०.००**	**५,२१५.०१**

टीप: आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळेकाही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असेनाही + डिसेंबर अखेर

आधार: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

१०.१३०.१ **अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थ्यांकरीता आश्रमशाळा:** अनुसूचित जमातींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या उद्देशाने राज्यातील आदिवासी भागात आश्रमशाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत. आश्रमशाळांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना भोजन, निवास, शालेय गणवेश, शैक्षणिक साहित्य व उपकरणे आणि इतर सुविधा मोफत पुरविल्या जातात. रेनकोट/छत्री, स्वेटर, अंतर्वस्त्रे, आंघोळीचा साबण, कपडे धुण्याचा साबण, खोबरेल तेल, टूथपेस्ट, टूथब्रश, टॉवेल, इत्यादी वस्तूंसाठी लागणारी रक्कम विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा केली जाते. अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थ्यांकरीता आश्रमशाळांचा तपशील तक्ता १०.८७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८७ अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थ्यांकरीता आश्रमशाळांचा तपशील

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
शासकीय आश्रमशाळा			
आश्रमशाळा (संख्या)	४९७	४९७	४९७
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	१,९७,८७२	१,९९,४१६	१,९९,९५५
खर्च (₹ कोटी)	१,२८४.५१	१,५७३.७७	१,०८२.६०
अनुदानित आश्रमशाळा			
आश्रमशाळा (संख्या)	५५६	५५६	५५६
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	२,४२,७१६	२,४१,५४८	२,५३,११८
खर्च (₹ कोटी)	१,५३८.८६	१,६१७.४५	१,२५२.८२

आधार: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर अखेर

१०.१३०.२ **नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण:** आदिवासी विद्यार्थ्यांना नामांकित निवासी इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाने ही योजना सन २०१०-११ पासून सुरु केली आहे. विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक व निवासी सुविधा पुरविण्यासाठी या शाळांना शासनाकडून दरवर्षी प्रति विद्यार्थी कमाल ₹ ७०,००० रक्कम देण्यात येते. नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण या योजनेची माहिती तक्ता १०.८८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८८ नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण या योजनेचा तपशील

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	५१,२०३	४६,८५२	४३,७७६
खर्च (₹ कोटी)	३२४.५८	२९९.९८	८९.९७

आधार: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन +डिसेंबर अखेर

१०.१३०.३ **अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती:** अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी विविध योजनांच्या माध्यमातून शिष्यवृत्त्या देण्यात येतात. अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती योजनांची महिती तक्ता १०.८९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८९ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती योजनांचा तपशील

योजना	२०२३-२४		२०२४-२५+	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
भारत सरकार पोस्ट मॅट्रिक शिष्यवृत्ती	१,१८,८४४	६७८.३७	४५,५५९	८५.७१
शैक्षणिक शुल्क व परिक्षा शुल्क प्रदाने	५,७३२	७५.०४	९२३	१९.९१
वैद्यकीय अभ्यासक्रम व तत्सम अभ्यासक्रमासाठी फी प्रतिपूर्ती	२,११२	६१.१६	६२९	९.६५

आधार: आदिवासी विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन. + डिसेंबर अखेर

१०.१३०.४ **अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्चशिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती:** अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासनाने ही शिष्यवृत्ती योजना सुरू केली आहे आणि दरवर्षी ४० अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मंजूर केली जाते. सन २०२३-२४ मध्ये चार विद्यार्थ्यांसाठी ₹ २.७५कोटी खर्च झाला व सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर या योजनेअंतर्गत १० विद्यार्थ्यांकरिता ₹ ३.७९ कोटी खर्च झाला.

१०.१३०.५ **आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहे:** राज्य शासनाकडून आदिवासी विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी तालुका, जिल्हा व विभागस्तरावर शासकीय वसतिगृहांची सुविधा पुरविण्यात येते. या वसतिगृहांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य व इतर सुविधा मोफत पुरविण्यात येतात. सन २०१७-१८ पासून अंथरूण/पांघरूण, गणवेश, पुस्तके, शैक्षणिक साहित्य, इत्यादींच्या खर्चाची रक्कम विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा करण्यात येते. आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहांची माहिती तक्ता १०.९० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९० आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहांची माहिती

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
वसतिगृहे (संख्या)	४८७	४९०	४९०
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	५२,३७८	५४,७०८	५४,४०५
खर्च (₹ कोटी)	१६४.११	२३०.४४	११३.३९

आधार: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर अखेर

१०.१३०.६ **पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय स्वयम योजना:** या योजनेअंतर्गत इयत्ता बारावी नंतरच्या उच्च शिक्षणाकरिता प्रवेश घेतलेल्या परंतु शासकीय वसतिगृहात प्रवेश न मिळालेल्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत दिली जाते. या योजनेअंतर्गत भोजन, निवास, शैक्षणिक साहित्य, निर्वाह भत्ता, इत्यादीसाठी ₹ ६०,००० पर्यंत अर्थ सहाय्य पुरविण्यात येते. पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय स्वयम योजनेची माहिती तक्ता १०.९१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९१ पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय स्वयम योजनेची माहिती

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	२०,०००	२४,८६७	२२,५३०
खर्च (₹ कोटी)	१०५.००	१४५.५३	३८.४५

आधार: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर अखेर

१०.१३०.७ **पेसा अंतर्गत ग्रामपंचायतींना थेट निधी:** 'पेसा कायदा, १९९६' अंतर्गत अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना विकासाची कामे करण्यासाठी आदिवासी घटक कार्यक्रमाअंतर्गत एकूण अर्थसंकल्पित निधीच्या पाच टक्के निधी वितरीत करण्यात येतो. या निधीतून मूलभूत पायाभूत सुविधा, पेसा कायदा व वनहक्क कायदा यांची अंमलबजावणी, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, वन्यजीव संवर्धन, जलसंधारण, वनीकरण, वन्यजीव पर्यटन व गौण वनोपज या संबंधित कामे घेण्याचे अधिकार ग्रामसभेस आहेत. पेसा कायद्याअंतर्गत अनुसूचित क्षेत्रातील ३,००५ ग्रामपंचायतींना थेट अर्थसहाय्य दिले जाते. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २७१.३९ कोटी खर्च झाला असून सन २०२४-२५ डिसेंबर अखेर ₹ १०८ कोटी खर्च झाला.

१०.१३०.८ **भारतरत्न डॉ. ए .पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना:** राज्यातील १६ आदिवासी जिल्ह्यांमधील अनुसूचित क्षेत्रांमधील ८५ एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पाअंतर्गत भारतरत्न डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, अनुसूचित जमातीतील गरोदर स्त्रियांना गरोदरपणाच्या शेवटच्या तिमाहीत व स्तनदा मातांना प्रसूतीनंतरच्या पहिल्या तिमाहीत 'एक वेळचा चौरस आहार' पुरविण्यात येतो. अनुसुचित जमातीमधील सात महिने ते सहा वर्षे वयोगटातील बालकांना आठवड्यातून चार वेळा अंडी किंवा केळी पुरविण्यात येतात. भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजनेची माहिती तक्ता १०.९२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९२ भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजनेचा तपशील

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
लाभार्थी (संख्या)	६,९७,७९५	८,०७,८३१	८,२३,६३६
खर्च (₹ कोटी)	२३१.८७	२०७.९३	१२३.८९

आधार: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर अखेर

१०.१३०.९ **ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधारणा एकात्मिक कार्यक्रम:** या योजनेअंतर्गत आदिवासी वस्त्यांमध्ये छोटी मात्र कायमस्वरुपी सामूहिक विकासाची कामे घेतली जातात. पिण्याच्या शुध्द पाण्याची सोय करणे, फिल्टर संयंत्र उभारणे, नळ पाणीपुरवठा योजना, कूपनलिका, हातपंप बसवणे, आदिवासी वस्तीचे विद्युतीकरण, अपारंपरिक उर्जाद्वारे पथदिवे बसविणे तसेच मुख्य वस्तीपर्यंत जोडरस्ते, सिमेंट कॉंक्रिट/डांबरीकरणाचे अंतर्गत रस्ते, विहीर, बहुउद्देशीय सभागृह, वाचनालय, व्यायामशाळा, सार्वजनिक शौचालय, समाज मंदिर, नदीकाठी संरक्षक भिंत, स्मशानभुमी यांचे बांधकाम, इत्यादी कामे केली जातात. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ४१८.५० कोटी इतका खर्च झाला आहे. तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ ३१.७५ कोटी खर्च झाला आहे.

१०.१३०.१० **आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था:** अनुसूचित जमातीच्या शैक्षणिक, सांस्कृतिक व संशोधनात्मक विकासासाठी संवर्धनासाठी कार्य करणारी राज्य शासनाची ही स्वायत्त संस्था आहे. या संस्थेद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या काही कार्यक्रमाची माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

- दिल्ली येथील खाजगी नामांकित व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्थामार्फत केंद्रिय लोकसेवा आयोग नागरी सेवा (UPSC) स्पर्धा परीक्षेचे पूर्व प्रशिक्षण दिले जाते. या योजनेसाठी प्रत्येक वर्षी एकूण १०० अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांना प्रशिक्षण दिले जात आहे. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये १०० उमेदवारांनी लाभ घेतला असून, त्यांच्यावर ₹ ३.६६ कोटी खर्च झाला.
- अनुसूचित जमाती उमेदवारांना केंद्रीय लोकसेवा आयोगाच्या नागरी सेवा मुख्य परीक्षा तयारीसाठी प्रोत्साहनपर आर्थिक सहाय्य देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये १५ उमेदवारांसाठी ₹ ७.५० लाख खर्च करण्यात आला.

१०.१३०.११ **महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातींच्या उमेदवारांना पीएच. डी. अभ्यासक्रमासाठी संशोधन अधिछात्रवृत्ती:**

- राज्यात ही योजना आदिवासी विभाग, शासन निर्णय दि. ०३ फेब्रुवारी, २०२३ अन्वये राबविण्यात येत आहे. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातींच्या उमेदवारांना राज्यातील मान्यताप्राप्त विद्यापीठे/महाविद्यालये/संस्थांमध्ये कोणत्याही विषयात पूर्णवेळ, नियमित पीएच. डी. अभ्यासक्रमासाठी जास्तीत जास्त पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी १०० विद्यार्थ्यांना संशोधन अधिछात्रवृत्ती आर्थिक सहाय्य दिले जाते.
- उमेदवारांना मूल्यांकन अहवाल प्राप्ती नंतर पहिल्या दोन वर्षांसाठी दरमहा ₹ ३७,००० व उर्वरित कालावधीसाठी ₹ ४२,००० संशोधन अधिछात्रवृत्ती दिले जाते. दिव्यांग विद्यार्थ्यांना दरमहा अतिरिक्त ₹ २,००० सहाय्य अनुदान दिले जाते.
- आदिवासी विद्यार्थी घरभाडे भत्त्यासाठी नियमानुसार पात्र आहेत. या योजनेअंतर्गत एकूण ५४० विद्यार्थ्यांची अधिछात्रवृत्तीसाठी निवड करण्यात आली आहे.

इतर मागास बहुजन यांचे कल्याण

१०.१३१ इतर मागास बहुजन (इतर मागास वर्ग (इमाव), विशेष आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रवर्ग (विआमाप्र), विमुक्त जाती व भटक्या जमाती (विजाभज) आणि विशेष मागास प्रवर्ग (विमाप्र)) या समाजातील दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी राज्य शासनाकडून विविध कल्याणकारी योजना राबविण्यात येत आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ६,६५७.१४ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी अखेर ₹ ५,३८५.८५ कोटी खर्च झाला.

१०.१३१.१ **इतर मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती:** राज्य शासनाकडून देशांतर्गत शालेय व उच्च शिक्षणासाठी इतर मागास वर्गीय विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती दिली जाते. इतर मागास वर्गीय विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत शिक्षणासाठी देण्यात येणाऱ्या शिष्यवृत्ती योजनांचा तपशील माहिती तक्ता १०.९३ मध्ये देण्यात आला.

तक्ता १०.९३ इतर मागास वर्गीय विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत शिक्षणासाठी देण्यात येणाऱ्या शिष्यवृत्ती योजनांचा तपशील

योजना	२०२३-२४		२०२४-२५+	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
इमाव विद्यार्थ्यांना मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती	५,२४,९५१	१,०९५.८९	२,९३,५३६	२५३.९३
शिक्षण व परीक्षा शुल्काचे प्रदाने	६३,५०५	२८८.२८	२२,४३३	४४.२४
इयत्ता ५ वी ते १० वी मध्ये शिकणाऱ्या इतर मागास प्रवर्गातील मुलींना सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजना	८१,७७३	२९.२३	१,६३,७३०	२७.००

आधार : इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग, महाराष्ट्र शासन + जानेवारी अखेर

१०.१३१.२ **विजाभज, इमाव आणि विमाप्र विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती:** विमुक्त जाती व भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग आणि विशेष मागास प्रवर्गाच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासनाने ही योजना सुरू केली आहे. जास्तीत जास्त प्रतिवर्ष ७५ लाभार्थ्यांना या योजनेचा लाभ देण्यात येतो. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ८० विद्यार्थ्यांवर ₹ २६.१० कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ जानेवारी अखेर ६९ विद्यार्थ्यांवर ₹ २०.३५ कोटी खर्च झाला.

१०.१३१.३ **वसंतराव नाईक तांडा/वस्ती सुधार योजना:** या योजनेचा मुख्य उद्देश विमुक्त जाती व भटक्या जमाती आणि विशेष मागास प्रवर्ग यांच्या तांडे/वस्त्यांना मुलभूत सुविधा उपलब्ध करुन देणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत तांडा वस्तीस पिण्याचे पाणी पुरवठा, विद्युतीकरण तसेच अंतर्गत रस्ते, गटारे, शौचालये, समाजमंदीर, वाचनालये यांचे बांधकाम, मुख्य रस्त्याला जोडणाऱ्या रस्त्यांची कामे, इत्यादी मूलभूत सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या जातात. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ३०३.६७ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ १०१.५० कोटी खर्च झाला.

१०.१३१.४ **महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित:** राज्यातील इतर मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली. हे महामंडळ राष्ट्रीय मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळाची राज्यासाठी वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. हे महामंडळ बीजभांडवल, थेट कर्ज योजना, प्राप्त सहाय्यक अनुदानातून वैयक्तिक व गट कर्ज व्याज परतावा योजना राबवितात. महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती तक्ता १०.९४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९४ महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
लाभार्थी (संख्या)	४८४	१,९३३	४,२४४
खर्च (₹ लाख)	३२०.७६	५३६.७९	१,२१९.५८

आधार: महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित + जानेवारी अखेर

१०.१३१.५ **महात्मा ज्योतिबा फुले संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (महाज्योती):** मागासवर्ग, विमुक्त जाती - भटक्या जमाती, विशेष मागास प्रवर्गातील लक्षित घटकांच्या सामाजिक-आर्थिक व शैक्षणिक विकासासाठी राज्य शासनाची स्वायत्त संस्था आहे. या संस्थेकडून महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग परीक्षेसाठी पूर्वप्रशिक्षण वर्ग, केंद्रिय लोकसेवा आयोग (पूर्व आणि मुख्य) परीक्षेसाठी पूर्व प्रशिक्षण वर्ग, बँका/रेल्वे भरती/ पोलीस भरती/भारतीय आयुर्विमा महामंडळ इत्यादींच्या स्पर्धात्मक परीक्षेचे पूर्व प्रशिक्षण, व्यावसायिक वैमानिक प्रशिक्षण व कौशल्य विकास प्रशिक्षण इत्यादी कार्यक्रम आयोजित केले जातात. सन २०२३-२४ मध्ये प्रशिक्षण व अर्थसहाय्य योजनेअंतर्गत ६२,५३० विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला असून ₹ २७८.३० कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये ३७,९६३ विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला असून ₹ ३८१.३९ कोटी खर्च झाला.

१०.१३२ **छत्रपती शाहू महाराज संशोधन, प्रशिक्षण व मानव विकास संस्था:** राज्यातील मराठा, कुणबी, मराठा - कुणबी व कुणबी - मराठा या गटातील समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाकरिता छत्रपती शाहू महाराज संशोधन, प्रशिक्षण व मानव विकास संस्थेची (सारथी) राज्य शासनामार्फत स्थापना करण्यात आली आहे. या संस्थेकडून उपरोक्त गटातील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती/ अधिछात्रवृत्ती तसेच केंद्रीय लोकसेवा आयोग, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, सेट परीक्षा, नेट परीक्षा, आयबीपीएस परीक्षा, स्टाफ सिलेक्शन कमिशन इत्यादी स्पर्धा परीक्षेच्या तयारीसाठी प्रशिक्षण देण्यात येते. शिष्यवृत्ती/अधिछात्रवृत्ती/विविध प्रशिक्षणाकरीता सन २०२३-२४ मध्ये १,११,८७७ विद्यार्थ्यांवर ₹ २२१.७२ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी अखेर ४६,४९८ विद्यार्थ्यांवर ₹ १७१.४९ कोटी खर्च झाला.

१०.१३२.१ **डॉ. पंजाबराव देशमुख-सारथी देशाअंतर्गत उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती:** राज्य शासन मराठा, कुणबी, मराठा-कुणबी आणि कुणबी-मराठा विद्यार्थ्यांसाठी देशांतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी या योजनेची अंमलबजावणी करीत आहे आणि दरवर्षी ३०० विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मंजूर केली जाते. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये १५५ विद्यार्थ्यांना ₹ १.६९ कोटी वितरीत करण्यात आले आणि सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी अखेर २८७ विद्यार्थ्यांना ₹ ३.८१ कोटी वितरीत करण्यात आले.

१०.१३२.२ **महाराजा सयाजीराव गायकवाड-सारथी गुणवंत मुलामुलींना परदेशात उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती:** राज्य शासन मराठा, कुणबी, मराठा-कुणबी आणि कुणबी-मराठा गुणवंत विद्यार्थ्यांना विदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी या योजनेची अंमलबजावणी करीत आहे. दरवर्षी ७५ विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मंजूर केली जाते. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये १४ विद्यार्थ्यांना ₹ २.३९ कोटी वितरीत करण्यात आले आणि सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी अखेर ३३ विद्यार्थ्यांना ₹ ६.२८ कोटी वितरीत करण्यात आले.

अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित

१०.१३३ राज्यातील आर्थिकदृष्टया मागास सुशिक्षित बेरोजगार तरूणांना रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य शासनाने अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना केली आहे. अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती तक्ता १०.९५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९५ अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती

(₹ लाख)

तपशील	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५+	
	लाभार्थी / गट (संख्या)	वितरीत रक्कम	लाभार्थी / गट (संख्या)	वितरीत रक्कम	लाभार्थी / गट (संख्या)	वितरीत रक्कम
वैयक्तिक कर्ज व्याज परतावा	१५,६०१	१७,४८९.६२	२१,३७०	३०,०३५.३३	२२,४५२	२५,०८१.६४
गट कर्ज व्याज परतावा	१४४	३९७.५९	२१८	७३९.४७	२७९	८९८.५८

आधार: अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित   + डिसेंबर अखेर

अल्पसंख्याक विकास

१०.१३४ अल्पसंख्याक समाजाच्या विकासासाठी अल्पसंख्याक क्षेत्र विकास कार्यक्रम, अल्पसंख्याक बहुल क्षेत्रासाठी बहुक्षेत्रीय विकास योजना, अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांसाठी सहाय्यक अनुदाने, इत्यादी विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ९५०.९२ कोटी खर्च झाला आणि सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ १५७.५० कोटी खर्च झाला.

१०.१३४.१ **अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यासाठी उच्च शिक्षण शिष्यवृत्ती:** ही योजना राज्यात अल्पसंख्याक समाजातील विद्यार्थ्यांकरीता राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत वैद्यकीय, तांत्रिक व व्यावसायिक अभ्यासक्रमात शिक्षण घेणाऱ्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व गुणवत्ताधारक विद्यार्थ्यांना ₹ ५०,००० किंवा प्रत्यक्ष वार्षिक शिक्षण शुल्क यापैकी जी रक्कम कमी असेल आणि इयत्ता बारावीनंतर सर्व अभ्यासक्रमामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ₹ ५,००० किंवा प्रत्यक्ष वार्षिक शिक्षण शुल्क यापैकी जी रक्कम कमी असेल तेवढी रक्कम शिष्यवृत्ती म्हणून देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये एकूण २६,२०० विद्यार्थ्यांना ₹ १२४.६० कोटी खर्च झाला आणि सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर एकूण १३,६४८ विद्यार्थ्यांना ₹ ५५.८४ कोटी खर्च झाला.

१०.१३४.२ **अल्पसंख्याक समाजातील मुलींसाठी वसतिगृहे:** या योजनेअंतर्गत राज्य शासनाने २५ जिल्हयांतील ४३ शहरांमध्ये अल्पसंख्याक समाजातील उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मुलींसाठी वसतिगृहे सुरु केली आहेत. अल्पसंख्याक समाजातील कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्न ₹ ८.०० लाख पेक्षा कमी असल्यास त्या विद्यार्थिनींना वसतीगृह शुल्क पूर्णपणे माफ असते तसेच आहार भत्ता देण्यात येतो. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २.९२ कोटी खर्च झाला असून सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ ३.१८ कोटी खर्च झाला.

१०.१३४.३ **प्रधान मंत्री जन विकास कार्यक्रम:** राज्यांतील अल्पसंख्यांक बहुल क्षेत्रात पायाभूत सुविधा विकसित करण्याच्या उद्देशाने प्रधानमंत्री जन विकास कार्यक्रम राबविला जात आहे. या कार्यक्रमामध्ये पिण्याचे पाणी, सौर ऊर्जा, शिक्षण, आरोग्य, कौशल्य विकास, महिला केंद्रित प्रकल्प, क्रीडा, स्वच्छता, इत्यादी पायाभूत सुविधांची कामे घेतली जातात. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ११.२६ कोटी खर्च झाला असून सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ ५२.६२ कोटी खर्च झाला.

१०.१३४.४ **अल्पसंख्याक समाजासाठी वस्ती/क्षेत्र विकास योजना:** या योजनेअंतर्गत राज्यात अल्पसंख्याक बहुल क्षेत्रामध्ये पिण्याच्या पाण्याची सुविधा, विद्युत पुरवठा, पथदिवे, रस्ते, अंगणवाडी, समाज मंदिर, इदगाह, सांडपाणी व्यवस्थापन, सार्वजनिक स्वच्छता गृहे, इत्यादींचे बांधकाम, स्मशानभूमि व दफनभूमि दुरुस्ती, इत्यादी कामे करण्यात येतात. अल्पसंख्याक समाजासाठी वस्ती/क्षेत्र विकास योजनांची माहिती तक्ता १०.९६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९६ अल्पसंख्याक समाजासाठी वस्ती/क्षेत्र विकास योजनांची माहिती

योजना	खर्च (₹ कोटी)		
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
ग्रामीण भागातील क्षेत्र / वस्ती विकास	६६.४८	३४७.२६	९९.७५
नागरी भागातील क्षेत्र / वस्ती विकास	३३.५०	३१५.५०	९९.७५

आधार : अल्पसंख्याक विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर अखेर

१०.१३४.५ **मौलाना आझाद अल्पसंख्याक आर्थिक विकास महामंडळ मर्यादित:** राज्यातील अल्पसंख्याक समाजाच्या कल्याणासाठी या महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. हे महामंडळ राष्ट्रीय अल्पसंख्याक वित्त व विकास महामंडळाची राज्य वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. स्थापनेपासून ३७,८०२ विद्यार्थ्यांना ₹ २९८.८५ कोटी रक्कमेचे शैक्षणिक कर्ज देण्यात आले. सन २०२३-२४ मध्ये २,९४२ विद्यार्थ्यांना ₹ ३०.६४ कोटी रक्कमेचे शैक्षणिक कर्ज देण्यात आले असून सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर २,०८८ विद्यार्थ्यांना ₹ २५.०८ कोटी रक्कमेचे शैक्षणिक कर्ज देण्यात आले.

१०.१३४.६ **डॉ. झाकीर हुसेन मदरसा आधुनिकीकरण योजना:** ही योजना पारंपारिक धार्मिक शिक्षणाबरोबरच विज्ञान, गणित, समाजशास्त्र, हिंदी, मराठी, इंग्रजी व उर्दू या विषयांचे शिक्षण देण्याच्या उद्देश्याने राज्यात राबविण्यात येत आहे. ही योजना मुख्य प्रवाहातील शाळांमध्ये प्रवेश घेणाऱ्या इ. ९ वी, इ. १० वी, ११ वी व १२ वी तील तसेच औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यासाठी शिष्यवृत्ती प्रदान करते. या योजनेअंतर्गत पायाभूत सुविधा, ग्रंथालय व शिक्षकांच्या मानधनासाठी अनुदान देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १०.४७ कोटी खर्च झाला तर सन २०२४-२५ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ २.८२ कोटी इतका निधी वितरीत केला.

१०.१३४.७ **राज्यातील अल्पसंख्याक समुदायातील विद्यार्थ्यांकरिता परदेशात पदव्युत्तर पदवी व पी. एच. डी. अभ्यासक्रमासाठी शिष्यवृत्ती योजना:** अल्पसंख्याक समुदायातील मुलांना परदेशात उच्च शिक्षणाची संधी मिळावी व त्यांच्या गुणवत्तेला वाव मिळावा म्हणून शासनाकडून प्रतिवर्षी अल्पसंख्याक समुदायातील ७५ विद्यार्थ्यांसाठी परदेश शिष्यवृत्ती योजना राबविण्यात येत आहे.

१०.१३४.८ **बौद्ध समाजातील सांस्कृतीक, शैक्षणिक व सामाजिक कार्य राबविणाऱ्या बौध्द समुदायाच्या संस्थाना पायाभूत सुविधा पुरविण्यासाठी अनुदान योजना:** राज्यातील धर्मादाय आयुक्तांकडे नोंदणीकृत असलेल्या व संस्थेच्या विश्वस्त/ सदस्यांमध्ये ५१ टक्के पेक्षा जास्त बौद्ध विश्वस्त/सदस्य असलेल्या बौद्ध समाजातील सांस्कृतीक, शैक्षणिक व सामाजिक कार्य राबविणाऱ्या संस्थाचे बळकीटकरण करण्यासाठी सदर संस्थाना पायाभूत सुविधा पुरविण्याकरिता ₹ १० लाखापर्यंत अनुदान देण्याची योजना राबविण्यास मंजूरी देण्यात आली आहे.

दिव्यांगांचे कल्याण

१०.१३५ दिव्यांगांच्या क्षमता ओळखून कौशल्य विकास करणे, त्यांना समान संधी देणे व त्यांच्या अधिकारांचे रक्षण याद्वारे सक्षमीकरण करून त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी राज्य शासन विविध योजना राबिवत आहे. सद्य स्थितीत महामंडळाचे अधिकृत भागभाडंवल ₹ ५०० कोटी असुन दत्त भांडवल ₹ १०५.९२ कोटी आहे..

१०.१३५.१ **महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित:** राज्यात दिव्यांगांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी राज्यात महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आलेली आहे. सदर महामंडळ राष्ट्रीय विकलांग वित्त व विकास महामंडळाची राज्य प्राधिकृत वाहिनी म्हणून कार्यरत आहे. सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी अखेर ४८ लाभार्थ्यांना ₹ २०.०० लाख रक्कमेचे थेट कर्ज, ३६६ लाभार्थ्यांना ₹ ६.८८ कोटीचे मुदत कर्ज आणि हरित उर्जेवर चालणाऱ्या पर्यावरण स्नेही फिरत्या वाहनावरील दुकान योजनासाठी ६७० लाभार्थ्यांना ₹ २४.९९ कोटी कर्ज देण्यात आले.

राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रम

१०.१३६ राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमा अंतर्गत राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमा अंतर्गत निवडक योजनांची माहिती तक्ता १०.९७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९७ राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमा अंतर्गत निवडक योजनांची माहिती

योजना	२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५+	
	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
संजय गांधी निराधार अनुदान	१४.१९	१,६७९.८३	१५.९७	२,६१३.८९	१७.२०	२,२८७.८६
श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन	२६.८०	२,९८५.५७	२९.६२	४,५३१.५३	३०.२८	३,७६२.८६
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृध्दापकाळ निवृत्तीवेतन	११.३७	९२.४२	११.१४	३३४.६१	११.३७	१२१.०
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्तीवेतन	०.८९	११.५८	०.९४	३१.८७	०.९९	१३.६७
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय दिव्यांग निवृत्तीवेतन	०.०१	१.५३	०.१	३.९८	०.०१	१.६८
राष्ट्रीय कुटुंब लाभ	०.०५	९.७०	०.१०	२९.७८	०.०५	९.८४

आधार: सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन +जानेवारी अखेर

मानव विकास आणि शाश्वत विकास ध्येये

१०.१३७ व्यक्तींच्या पुर्ण क्षमतेचा विकास होऊ शकेल तसेच आरोग्यदायी व समाधानी जीवन जगू शकतील आणि समाजासाठी योगदान देऊ शकतील अशा वातावरण निर्मितीची प्रक्रिया म्हणजे मानव विकास होय. शाश्वत विकास ध्येय आणि मानव विकास परस्परांशी निगडीत आहे. मानव विकासाच्या संकल्पनेवर शाश्वत विकास ध्येयांची आखणी करण्यात आली आहे जी सर्वांच्या सुस्थिती व प्रतिष्ठेवर भर देतात.

मानव विकास

१०.१३८ **मानव विकास निर्देशांक:** मानव विकास निर्देशांक (माविनि) हा आरोग्यसंपन्न दिर्घायुष्य, ज्ञानार्जनाची संधी व दर्जेदार राहणीमान या मानव विकासाच्या तीन मूलभूत आयामांच्या मापदंडाच्या दिर्घकालीन प्रगतीचे मूल्यांकन करणारा संयुक्त निर्देशांक आहे. संयुक्त राष्ट्र विकास परिषदेने प्रकाशित केलेल्या मानव विकास अहवाल २०२३-२४ नुसार, सन १९९० मध्ये भारताचा माविनि ०.४३४ होता तर सन २०२२ मधील ०.६४४ माविनि सह भारत १३४ व्या क्रमांकावर आहे.

१०.१३८.१ संयुक्त राष्ट्र विकास परिषदेच्या उप राष्ट्रीय मानव विकास निर्देशांक अहवाल-२०२२ नुसार (V८.१) महाराष्ट्राचा माविनि ०.६९५ होता. (गोवा राज्याचा माविनि सर्वाधिक ०.७६० व बिहार राज्याचा माविनि सर्वात कमी ०.५७७).

१०.१३८.२ महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल, २०१२ नुसार जिल्हानिहाय माविनि परिशिष्ट १०.१७ मध्ये दिला आहे.

आलेख १०.१५ : महाराष्ट्र मानव विकास निर्देशांक

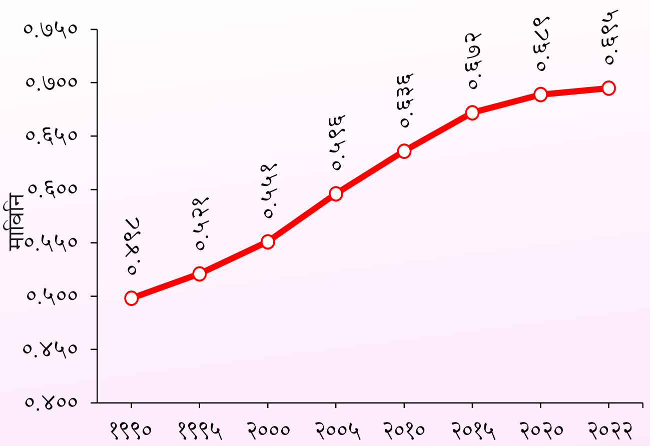

स्त्रोत:- संयुक्त राष्ट्र विकास परिषद उपराष्ट्रीय मानव विकास निर्देशांक अहवाल (V८.१)

१०.१३९ **मानव विकास कार्यक्रम:** महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम राज्यातील १२५ अतिमागास तालुक्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत शिक्षण, आरोग्य आणि उपजीविकेतील सुधारणांवर भर देणाऱ्या विविध योजना राबविल्या जात आहेत. तालुक्यांची सामाजिक-आर्थिक व भौगोलिक परिस्थिती आणि स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन तालुका स्पेसिफिक योजना आखल्या जातात आणि अंमलबजावणी केली जाते.

१०.१३९.१ या कार्यक्रमांतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ५६२.५० कोटी खर्च झाला तर, सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी पर्यंत ₹ ७५.१६ कोटी खर्च झाला. महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रमांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची भौतिक प्रगती तक्ता १०.९८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९८ महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रमाअंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची भौतिक प्रगती

योजना	लाभार्थी प्रकार	लाभार्थी संख्या		
		२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५+
शिक्षण				
अ) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील अभ्यासिका (२,८८९ अभ्यासिका)	विद्यार्थी	३,५६३	१,१५७	२,८०७
ब) ग्रामीण भागातील विद्यार्थिनींना मोफत बस सेवा (८७१ बसेस)	विद्यार्थीनी	८०,०३०	८६,४४३	७८,६५८
क) बालभवन विज्ञान केंद्रे (१२४ केंद्रे)	भेट दिलेले विद्यार्थी	६,११३	८९१	१,०७३
ड) कस्तुरबा गांधी बालिका योजनेची व्याप्ती इयत्ता १० वी पर्यंत विस्तारणे (३९ शाळा)	विद्यार्थीनी	१,९००	१,९००	१,९००
इ) इयत्ता आठवी ते बारावी मध्ये शिक्षण घेत असलेल्या व शाळेपासून पाच किमी अंतरापर्यंत राहाणाऱ्या गरजू मुलींना सायकलींचे वाटप	विद्यार्थीनी	१,०८,४३०	७८,३६६	५४,०७८
फ) अंगणवाडयांचे बांधकाम$ (संख्या)		७२७	७३२	७३२
आरोग्य				
अ) गर्भवती महिला, स्तनदा माता व ० ते ६ महिने वयोगटातील बालकांकरिता आरोग्य शिबिरे	गर्भवती महिला, स्तनदा माता व बालके	८,०५,१३४	८,०३,०३५	६,५८,७०१
ब) अजा, अज, दारिद्रय रेषेखालील गर्भवती महिलांना बुडीत मजुरी	गर्भवती महिला	१,२५,२७९	१,१९,७७१	६४,००५
क) आरोग्य उपकेंद्रांचे बांधकाम$		४४	४४	४४
उत्पन्न निर्मिती				
अ) माती परिक्षण फिरती प्रयोगशाळा	मातीचे तपासलेले नमुने	९,४६१	३,५६९	४,१२२
ब) जिल्हा/ तालुका स्पेसिफिक योजना				
१) रोजगार निर्मितीकरिता 'विशेष योजना'	लाभार्थी समूह	७,३५२	३,३४४	-
२) गौण वनोत्पादने गोळा करणे/ मत्स्य व्यवसायासाठी ग्रामसभेला बीज भांडवल	गोदाम संख्या	६७	-	-
३) माविमच्या माध्यमातून मायक्रो फायनान्स - तेजश्री फायनान्शियल सर्व्हिसेस योजना	i) अति गरीब महिला	१३,६३३	१८,३९९	१६,०३७
	ii) कर्जबाजारी स्वयंसहाय्यता गट	४५	१२६	९८
	iii) कर्जबाजारी महिला	६०	१,०२८	२०

$ योजनेच्या सुरुवाती पासून + जानेवारी पर्यंत

आधार : मानव विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

शाश्वत विकास ध्येये

१०.१४० संयुक्त राष्ट्र सर्वसाधारण सभेने सप्टेंबर २०१५ मध्ये १७ शाश्वत विकास ध्येये (शाविध्ये) आणि त्या संबंधित १६९ उद्दिष्टांचा समावेश असलेला 'शाश्वत विकासासाठी अजेंडा २०३०' स्वीकारला आहे. वसुंधरा, व्यक्ती, समृद्धी, शांतता, भागीदारी या पाच तत्त्वांवर आधारित सर्वांसाठी चांगले आणि शाश्वत भविष्य साध्य करण्यासाठी शाश्वत विकास ध्येये ही रुपरेषा आहे. शाविध्ये ही विकासाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय पैलूंचे एकत्रीकरण करणारी जागतिक ध्येयांची सर्वसमावेशक यादी आहे.

१०.१४०.१ शाविध्ये साध्यतेच्या प्रगतीचा मागोवा घेण्यासाठी विविध स्तरांवर संनियंत्रण आराखडे तयार करण्यात आले आहेत. शाविध्येच्या प्रगतीच्या संनियंत्रणाकरीता जागतिक स्तरावर, जागतिक निर्देशक आराखडा तयार करण्यात आला आहे तर राष्ट्रीय पातळीवरील प्रगतीचा मागोवा घेण्यासाठी राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा विकसित करण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे राज्यस्तरावर राज्य निर्देशक आराखडा तयार केला असून स्थानिक पातळीवरील संनियंत्रणाकरिता जिल्हास्तरावर जिल्हा निर्देशक आराखडयाची आखणी करण्यात आली आहे.

१०.१४१ **जागतिक निर्देशक आराखडा:** संयुक्त राष्ट्रांनी सन २०१७ मध्ये शाविध्येच्या संनियंत्रण व अंमलबजावणीसाठी २३१ निर्देशकांचा समावेश असलेला जागतिक निर्देशक आराखडा स्वीकारला आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या जागतिक निर्देशक आराखडा प्रगती अहवाल २०२४ नुसार शाविध्ये एकत्रित गुण ६४.० सह एकूण १६७ देशांपैकी भारताचा १०९ वा क्रमांक होता.

१०.१४२ **राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा:** सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार ने राष्ट्रीयस्तरावर शाविध्येच्या प्रगतीवर संनियंत्रण करण्यासाठी राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा तयार केला आहे. सद्यस्थितीतील राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा-२०२४ मध्ये २९० निर्देशकांचा समावेश आहे.

१०.१४३ **शाविध्ये भारत निर्देशांक:** नीति आयोग ही देशातील शाश्वत विकास ध्येय साध्य करण्यासाठी 'नोडल संस्था' आहे. राष्ट्रीय निर्देशक आराखडयातील निर्देशकांच्या आधारे शाविध्येच्या अनुषंगाने सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या प्रगतीचे संनियंत्रण करण्यासाठी नीति आयोगामार्फत शाविध्ये भारत निर्देशांक प्रकाशित करण्यात येतो.

१०.१४३.१ शाविध्ये भारत निर्देशांक ची पहिली आवृत्ती २०१८ मध्ये प्रकाशित झाली होती आणि अद्ययावत आवृत्ती २०२३-२४ (V४.०) प्रकाशित झाली आहे. शाविध्ये भारत निर्देशांक २०२३-२४ (V४.०) १६ ध्येये, ७० उद्दिष्टे आणि ११३ निर्देशकांवर आधारित आहे. या अहवालानुसार महाराष्ट्राचा गुणांक ७३ आहे, तर अखिल भारताचा गुणांक ७१ आहे. शाविध्ये भारत निर्देशांक २०२३-२४ नुसार निवडक निर्देशकांमध्ये महाराष्ट्राची कामगिरी तक्ता १०.९९ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता १०.९९ शाविध्ये भारत निर्देशांक २०२३-२४ नुसार निवडक शाश्वत विकास ध्येय निर्देशकांची कामगिरी निर्देशक

	शाविध्ये क्रमांक	महाराष्ट्र	भारत
२) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा व राज्य योजनांतर्गत रोजगाराची मागणी करणाऱ्या लोकांशी रोजगार पुरविलेल्यांचे प्रमाण	१	९९.५	९९.७
३) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) २०१३ अंतर्गत समाविष्ट लाभार्थ्यांची टक्केवारी	२	१००	९९.०
४) नोंदविलेल्या एकूण प्रसूतीपैकी संस्थात्मक प्रसूतीची टक्केवारी	३	९९.६	९७.१
५) रस्ते वाहतूक अपघातांमुळे मृत्यूचे प्रमाण (प्रति लाख लोकसंख्येमागे)	३	१२.५	१२.४
६) मातामृत्यू प्रमाण (प्रति लाख जीवित जन्मामागे)	३	३३	९७
७) ५ वर्षाच्या आतील बालकांचा मृत्यू दर (प्रति हजार जीवित जन्मामागे)	३	१८	३२
८) मूलभूत पायाभूत सुविधा (वीज व पिण्याचे पाणी) उपलब्ध असलेल्या शाळांची टक्केवारी	४	९४.६	८८.६
९) नियमित रोजंदारावरील/पगारावरील कर्मचाऱ्यांमध्ये महिला कर्मचाऱ्यांना मिळत असलेल्या सरासरी मजुरी/वेतनाचे पुरुष कर्मचाऱ्यांना मिळत असलेल्या सरासरी मजुरी/ वेतनाचे प्रमाण	५	०.७६	०.७६
१५) स्वच्छ भारत अभियानात खुली हागणदारी मुक्त जिल्ह्यांची टक्केवारी (ग्रा.)	६	१००	१००
१६) पिण्याच्या पाण्याचे सुधारित स्त्रोत असलेल्या ग्रामीण लोकसंख्येची टक्केवारी	६	९९.८	९९.२
१७) विद्युतीकरण झालेल्या कुटुंबांची टक्केवारी	७	१००	१००
१८) प्रधान मंत्री जनधन योजनेअंतर्गत खातेधारक महिलांची टक्केवारी	८	५५.७	५५.६
१९) प्रती लाख लोकसंख्येमागे व्यावसायिक बँकांच्या कार्यरत शाखांची संख्या	८	११.४	११.७
२०) प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत लक्ष्यित वस्त्यांपैकी बारमाही रस्त्यांनी जोडलेल्या वस्त्यांची टक्केवारी	९	९९.५	९९.७
२१) ३G/४G मोबाईल इंटरनेट सुविधा असलेल्या गावांची टक्केवारी	९	९२.२	९५.०
व्यावसायिक व तांत्रिक कामगार म्हणून काम करणाऱ्या पुरुष कामगारांच्या तुलनेत महिला कामगारांचे प्रमाण	१०	४२.८	५०.४
२२) स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) अंतर्गत निर्धारीत लक्ष्यापैकी बांधण्यात आलेल्या वैयक्तिक घरगुती शौचालयांची टक्केवारी	११	११४.६	९५.२
२३) स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) अंतर्गत १०० टक्के स्त्रोत विलगीकरण असलेल्या प्रभागांची टक्केवारी	११	९९.४	९०.०
२४) स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) अंतर्गत घनकचरा निर्माण होण्याच्या जागी १०० टक्के विलगीकरण सुविधा असलेल्या प्रभागांची टक्केवारी	११	९९.९	९७.०
२५) स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) अंतर्गत महापालिका क्षेत्रात निर्माण झालेल्या एकूण घनकचऱ्यापैकी प्रक्रिया केलेल्या घनकचऱ्याची टक्केवारी	११	९४.९	७८.४
२६) नायट्रोजनयुक्त खतांच्या वापराची टक्केवारी (नायट्रोजन,फॉस्फरस,पोटॅशियम)	१२	५०.८	६५.२
२७) पर्यावरण मानकांचे पालन करणाऱ्या उद्योगांची टक्केवारी	१३	९६.५	९४.८
२८) आधार नोंदणीअंतर्गत नोंद झालेल्या लोकसंख्येची टक्केवारी	१६	९५.१	९५.४

आधार: शाविध्ये-भारत निर्देशांक २०२३-२४ (V४.०), नीति आयोग.

१०.१४४ **राज्य निर्देशक आराखडा:** राष्ट्रीय निर्देशक आराखड्याच्या धर्तीवर राज्याने राज्यस्तरावर शाविध्ये च्या प्रगतीवर सनियंत्रण करण्यासाठी २३७ निर्देशकांचा समावेश असलेला राज्य निर्देशक आराखडा तयार केला आहे. महाराष्ट्र शाविध्ये प्रगतीमापन अहवाल २०२२-२३ नुसार निवडक निर्देशकांची कामगिरी तक्ता १०.१०० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१०० महाराष्ट्र शाविध्ये प्रगतीमापन अहवाल २०२२-२३ नुसार निवडक निर्देशकांमधील राज्याची कामगिरी

निर्देशक	शाविध्ये क्रमांक	वर्ष	
		२०१५-१६	२०२२-२३
नळाद्वारे पाणी पुरवठा होणाऱ्या कुटूंबांची टक्केवारी (ग्रामीण)	१	३५.९	७०.९
शौचालय सुविधा असलेल्या कुटूंबांची टक्केवारी (ग्रामीण)	१	६०.०	१००
वीज पुरवठा उपलब्ध असलेल्या कुटूंबांची टक्केवारी	१	९३.५	१००
पाच वर्षाखालील कमी वजनाच्या बालकांची टक्केवारी	२	१०.३	१.२
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ व वन नेशन वन रेशन कार्ड या अंतर्गत लाभ मिळणाऱ्या लोकांची टक्केवारी	२	८३.८	१००
ई-मार्केट अंतर्गत नोंदणी झालेल्या कृषी बाजारांची टक्केवारी	२	९.८	४३.६
माता मृत्यु प्रमाण (प्रती लाख जीवित जन्मांमागे)	३	५५	३३
निव्वळ पटसंख्या प्रमाण - प्राथमिक शाळा	४	८८.९	९६.१
निव्वळ पटसंख्या प्रमाण - उच्च प्राथमिक शाळा	४	७८.४	७९.१
निव्वळ पटसंख्या प्रमाण - माध्यमिक शाळा	४	५८.८	६१.०
बँकेशी जोडणी झालेल्या स्वयंसहायता गटांपैकी केवळ महिलांसाठी असलेल्या स्वयं सहायता गटांची टक्केवारी	५	८८.४	८६.७ (२०२०-२१)
खुली हागणदारी मुक्तीचे लक्ष्य साध्य करणाऱ्या जिल्ह्यांची टक्केवारी	६	११.७	१००
एकूण स्थापित वीज निर्मिती क्षमतेत नवीकरणीय ऊर्जेचा वाटा	७	२२.७	२७.८
कृषी क्षेत्राचा वार्षिक वृध्दीदर	८	(-) ३.७	४.५
एकूण निर्माण झालेला कचऱ्यापैकी पुनर्वापर केलेला कचऱ्याची टक्केवारी	८	३०.६	६६.५
बारमाही रस्त्यांनी जोडल्या गेलेल्या ग्रामीण वस्त्यांची टक्केवारी	९	९४.८	९९.४
निर्माण होणाऱ्या घातक कचऱ्यापैकी प्रक्रिया होणाऱ्या घातक कचऱ्याची टक्केवारी	१२	२७.४	५०.२
एकूण वार्षिक जीवाश्म इंधनाचा वापर (केरोसीन, १००० मेट्रिक टन)	१२	४४२.०	१६.०
महापूर, अतिदुष्काळ इत्यादी सारख्या नैसर्गिक आपत्तींमध्ये मृत्यूमुखी पडलेल्यांची संख्या	१३	४५०	५०२
भूजलातील नायट्रोजनची टक्केवारी (भूजलातील नायट्रेटचे सरासरी प्रमाण) (मिलीग्राम/एल)	१४	२४.८	२३.८
वृक्षाच्छादित क्षेत्राची एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी	१५	३.१	३.९ (२०२१)

आधार: महाराष्ट्र शाविध्ये प्रगतीमापन अहवाल २०२२-२३.

१०.१४५ **जिल्हा निर्देशक आराखडा:** जिल्हास्तरावर शाविध्येच्या प्रगतीचे संनियंत्रण करण्यासाठी राज्याने १२० निर्देशकांचा समावेश असलेला जिल्हा निर्देशक आराखडा तयार केला आहे.

१०.१४६ **शाविध्ये नागरी निर्देशांक:** शहरांच्या स्तरावर शाविध्येचे स्थानिकीकरण आणि संनियंत्रण बळकट करण्याच्या उद्देशाने नीती आयोगाने शाविध्ये नागरी निर्देशांक २०२१-२२ मध्ये प्रकाशित केला आहे.

१०.१४६.१ शाविध्ये नागरी निर्देशांकात ४६ उद्दिष्टे, १५ ध्येये आणि ७७ निर्देशकांच्या आधारे ५६ शहरांना श्रेणी देण्यात आली आहे. पुणे (संयुक्त गुणांक ७१.२१ सह श्रेणी-७), नागपूर (संयुक्त गुणांक ६९.७९ सह श्रेणी-९), नाशिक (संयुक्त गुणांक ६७.५० सह श्रेणी-१९), छत्रपती संभाजी नगर (संयुक्त गुणांक ६५.३६ सह श्रेणी-२८) व मुंबई (संयुक्त गुणांक ६४.५० सह श्रेणी-३३) या पाच शहरांचा समावेश आहे.

* * * * *

परिशिष्ट १०.१

माध्यम व शैक्षणिक स्तरनिहाय शाळांची संख्या, शिक्षकांची संख्या व विद्यार्थी संख्या

माध्यम	शासकीय		शासकीय अनुदानित		विना अनुदानित		इतर		एकूण	
वर्ष	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
शाळांची संख्या										
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)	४२,८६७	४२,५९२	३,१३४	३,१५३	४,३०५	४,०३२	१६८	१२९	५०,४७४	४९,९०६
उच्च प्राथमिक (१ ली ते ८ वी व ६ वी ते ८ वी)	२०,५९२	२०,५७६	४,२१२	४,२३०	४,५२१	४,३४७	१२०	९९	२९,४४५	२९,२५२
माध्यमिक (१ ली ते १० वी, ६ वी ते १० वी व ९ वी ते १० वी)	१,५१८	१,५२७	१०,५१५	१०,६१३	५,५५८	५,६४७	४०	३३	१७,६३१	१७,८२०
उच्च माध्यमिक (१ ली ते १२ वी, ६ वी ते १२ वी, ९ वी ते १२ वी व ११ वी ते १२ वी)	४५४	३६९	६,०८७	६,१५६	४,३५५	४,६३७	५	४	१०,९०१	११,१६६
शिक्षकांची संख्या (हजारात)										
प्राथमिक (१ ली ते ५ वी)	१८२.९	१७७.४	७९.१	७८.५	११०.८	११७.१	१.६	१.२	३७४.४	३७४.२
उच्च प्राथमिक (१ ली ते ५ वी व ६ वी ते ८ वी)	३९.२	३६.७	४३.४	४१.५	२७.५	२६.६	०.२	०.२	११०.३	१०४.९
माध्यमिक (१ ली ते १० वी, ६ वी ते १० वी व ९ वी ते १० वी)	९.९	८.७	१०९.७	१०६.८	५४.०	५५.८	०.१	०.१	१७३.७	१७१.४
उच्च माध्यमिक (१ ली ते १२ वी, ६ वी ते १२ वी, ९ वी ते १२ वी व ११ वी ते १२ वी)	२.७	१.८	४८.३	४८.१	२५.५	२४.८	०.००४	०.००४	७६.५	७४.७
एकूण पटसंख्या (हजारात)										
पूर्व प्राथमिक	५१.८	६४.६	३३.३	३८.६	१६७.३	२१४.९	१.२	२.०	२५३.६	३२०.१
प्राथमिक (१ ली ते ५ वी)	३,९३५.८	३,७८३.३	२,२३७.०	२,२४१.०	२,८५६.०	३,०३७.४	२८.४	२९.९	९,०५७.२	९,०९१.६
उच्च प्राथमिक (६ वी ते ८ वी)	१,१८६.२	१,०९७.९	२,९९४.८	२,९८०.४	१,३५७.६	१,४१५.०	६.६	६.९	५,५४५.२	५,५००.२
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)	५,१२२.०	४,८८१.३	५,२३१.८	५,२२१.४	४,२१३.६	४,४५२.५	३५.१	३६.८	१४,६०२.५	१४,५९१.९
माध्यमिक (९ वी ते १० वी)	२३२.६	२२२.७	२,४३१.४	२,४६६.५	८५२.६	९०२.६	२.०	२.१	३,५१८.६	३,५९३.९
उच्च माध्यमिक (११ वी ते १२वी)	७४.६	६२.९	२,०५६.२	२०४५.२	६४३.८	६६७.१	०.०६	०.१	२,७७४.६	२,७७५.३

आधार: UDISE+ अहवाल २०२२-२३ व २०२३-२४

परिशिष्ट १०.२

विभागनिहाय व शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या

बाब	वर्ष	विभाग						एकूण
		कोकण	पुणे	नाशिक	औरंगाबाद	अमरावती	नागपूर	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)								
शाळांची संख्या	२०२०-२१	२०,४२५	२२,१२२	१८,०३६	२१,४४१	११,५७४	१२,७४०	१,०६,३३८
	२०२१-२२	२०,६३६	२२,२१८	१८,०६९	२१,६३२	११,५९०	१२,७०३	१,०६,८४८
	२०२२-२३	१९,८३५	२१,९११	१७,९०५	२१,१५९	११,४७४	१२,४९७	१,०४,७८१
	२०२३-२४	१९,६६२	२१,८७१	१७,८८३	२१,१५७	११,४७३	१२,४५३	१,०४,४९९
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०२०-२१	३,६७१.५	३,१६०.५	३,७४९.९	२,९५३.५	१,४५४.६	१,४०१.१	१६,३९१.०
	२०२१-२२	३,६१९.८	३,१७८.४	२,७६२.०	२,९८०.१	१,४६८.२	१,४१२.८	१५,४२१.३
	२०२२-२३	३,३९९.०	३,०८९.५	२,६७२.२	२,७०२.२	१,३९८.९	१,३४०.८	१४,६०२.६
	२०२३-२४	३,४५२.९	३,११७.५	२,६४८.२	२,६५७.३	१,३८८.३	१,३२८.२	१४,५९२.४
मुलींची पटसंख्या (हजारात)	२०२०-२१	१,७४५.८	१,४७७.०	१,२८४.७	१,३७९.२	६९२.१	६७४.८	७,७५३.६
	२०२१-२२	१,७२५.९	१,४९०.३	१,२९६.२	१,३९५.३	७००.७	६८१.२	८,२८९.६
	२०२२-२३	१,६२३.१	१,४५०.९	१,२५६.३	१,२७२.६	६६९.१	६५०.०	७,४२२.०
	२०२३-२४	१,६५१.६	१,४७१.६	१,२५३.१	१,२६७.६	६६८.०	६४५.७	७,९५७.६
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०२०-२१	१०८.१	१०६.२	८३.३	१०५.६	५२.६	५६.३	५१६.१
	२०२१-२२	१०२.८	१०३.०	८१.१	१०३.४	५०.७	५३.३	४९४.३
	२०२२-२३	१०१.०	१०१.८	७९.३	१००.९	४९.९	५१.९	४८४.८
	२०२३-२४	९८.३	१०२.९	७८.९	९९.६	४९.४	५०.४	४७९.५
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	२०२०-२१	३४.०	२९.८	३३.०	२८.०	२७.६	२४.९	३०.१
	२०२१-२२	३५.२	३०.९	३४.१	२८.८	२९.०	२६.५	३१.२
	२०२२-२३	३३.६	३०.३	३३.७	२६.८	२८.०	२५.८	३०.१
	२०२३-२४	३४.६	३०.०	३३.९	२७.१	२८.३	२६.६	३०.५
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)								
शाळांची संख्या	२०२०-२१	५,८१५	५,८६९	४,४३५	५,७८२	३,१८१	३,४२३	२८,५०५
	२०२१-२२	५,८३०	५,९०३	४,४५४	५,७९४	३,१९६	३,४३५	२८,६१२
	२०२२-२३	५,७४६	५,९०३	४,४६६	५,७६७	३,२०७	३,४४३	२८,५३२
	२०२३-२४	५,८१७	६,००१	४,५२९	५,८९३	३,२६०	३,४८६	२८,९८६
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०२०-२१	१,५५७.७	१,३५३.६	१,०९८.६	१,१९२.६	६४८.३	६७३.२	७,५२४.०
	२०२१-२२	१,५८८.०	१,३७१.९	१,११२.४	१,२२३.५	६५६.१	६८८.०	७,६३९.९
	२०२२-२३	१,४९९.३	१,३११.८	१,०६४.८	१,१३८.२	६२१.९	६५७.४	७,२९३.६
	२०२३-२४	१,५१२.८	१,३३५.७	१,०८०.२	१,१५४.६	६३३.४	६५२.८	७,३६९.६
मुलींची पटसंख्या (हजारात)	२०२०-२१	७४२.०	६२७.३	४९७.९	५४१.८	३०५.७	३२९.४	३,०४४.१
	२०२१-२२	७५५.०	६३५.०	५०५.०	५५४.७	३०८.५	३३५.६	३,०९३.८
	२०२२-२३	७२०.५	६१२.१	४८४.१	५१३.५	२९३.२	३२१.०	२,९४४.४
	२०२३-२४	७३१.६	६२६.२	४९६.१	५२५.१	२९९.०	३१८.५	२,९९६.५
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०२०-२१	५९.९	५४.२	४१.२	४२.६	२२.६	२७.८	२४८.३
	२०२१-२२	६१.०	५४.०	४१.०	४३.०	२२.०	२७.०	२३८.०
	२०२२-२३	६१.५	५४.९	४१.७	४२.८	२२.३	२७.०	२५०.२
	२०२३-२४	६१.०	५४.७	४१.०	४१.८	२१.८	२५.९	२४६.२
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	२०२०-२१	२६.०	२५.०	२६.७	२८.०	२८.७	२४.२	२६.३
	२०२१-२२	२६.३	२५.४	२६.९	२८.५	२९.२	२५.१	२६.७
	२०२२-२३	२४.४	२३.९	२५.५	२६.५	२७.८	२४.३	२५.१
	२०२३-२४	२४.८	२४.४	२६.४	२७.६	२९.०	२५.२	२५.९

आधार: महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

परिशिष्ट १०.३

सन २०२४-२५ मधील जानेवारी पर्यंत आरोग्य विज्ञान संस्थांची संख्या, प्रवेश क्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
अॅलोपॅथी												
पदवी	४२	६,०००	६,०००	१	१००	१००	२२	३,१२०	३,१२०	६५	९,२२०	९,२२०
पदव्युत्तर@	२९	३,१०२	०	१	८२	०	२१	१,००७	०	५१	४,१९१	०
आयुर्वेदीक												
पदवी	६	६५४	६५३	१६	१,१७३	१,१७२	१०४	८,१८१	८,१३२	१२६	१०,००८	९,९५७
पदव्युत्तर	४	१५८	१५४	५	१६८	१२७	३०	९०६	७३४	३९	१,२३२	१,०१५
होमिओपॅथी												
पदवी	१	६३	६२	०	०	०	५८	४,४१०	४,३४६	५९	४,४७३	४,४०८
पदव्युत्तर	--	--	--	--	--	--	१५	३६५	३६३	१५	३६५	३६३
युनानी												
पदवी	--	--	--	३	१८०	१८०	४	२३०	२३०	७	४१०	४१०
पदव्युत्तर	--	--	--	०	०	०	१	१७	०६	१	१७	०६
दंतचिकित्सा												
पदवी	४	३२६	३२१	--	--	--	२५	२,४००	२,४००	२९	२,७२६	२,७२१
पदव्युत्तर	५	१०४	९७	--	--	--	२४	५३५	५०४	२९	६३९	६०१
फिजीओथेरपी												
पदवी	४	९०	८८	०	०	०	९४	५,०१५	४,६११	९८	५,१०५	४,६९९
पदव्युत्तर	५	५४	५०	०	०	०	२६	५७९	५३३	३१	६३३	५८३
ऑक्युपेशनल थेरपी												
पदवी	४	९०	८९	--	--	--	--	--	--	४	९०	८९
पदव्युत्तर	५	४०	२९	--	--	--	--	--	--	५	४०	२९
ऑडीओलॉजी व स्पीच लँग्वेज पॅथोलॉजी												
पदवी	२	५३	५०	--	--	--	--	--	--	२	५३	५०
पदव्युत्तर	१	१५	१२	--	--	--	--	--	--	१	१५	१२
एमएससी-एसएलपी	१	१२	११	--	--	--	--	--	--	१	१२	११
प्रोस्थेटीक्स व ऑरथोटीक्स												
पदवी	१	१६	१४	--	--	--	--	--	--	१	१६	१४
पदव्युत्तर	१	४	४	--	--	--	--	--	--	१	४	४
नर्सिंग												
पदवी	८	३८०	३५२	--	--	--	२२१	११,८३०	९,७१५	२२९	१२,२१०	१०,०६७
पदव्युत्तर	५	८२	७६	--	--	--	४१	८४९	६७१	४६	९३१	७४७
बी.पी.एम.टी.												
पदवी	१८	१,२९९	८२८	--	--	--	३	२०३	९८	२१	१,५०२	९२६

@ प्रवेश प्रक्रिया अद्याप चालू आहे.

आधार: १) महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ २) राज्य सामायिक प्रवेश परिक्षा कक्ष, महाराष्ट्र राज्य

परिशिष्ट १०.४

सन २०२४-२५ मधील जानेवारी पर्यंत तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
अभियांत्रिकी												
पदविका	४३	१७,३२२	१६,७८८	१६	४,४१४	४,१०६	३२१	९१,२५१	६८,७९९	३८०	१,१२,९८७	८९,६९३
पदवी	१०	३,३००	३,०५१	१३	४,६३२	४,४९२	३३०	१,४९,५३२	१,२७,१७३	३५३	१,५७,४६४	१,३४,७१६
पदव्युत्तर	६	५४५	१८६	११	१,७५७	१,०८२	१७०	८,६४९	४,७६९	१८७	१०,९५१	६,०३७
वास्तुशास्त्र												
पदविका	०	०	०	०	०	०	२०	१,०४०	३४८	२०	१,०४०	३४८
पदवी	०	०	०	३	१७७	१७७	५९	३,८३०	२,४४३	६२	४,००७	२,६२०
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	२३	६४०	२१२	२३	६४०	२१२
व्यवस्थापन शास्त्र												
बीबीए/बीएमएस	०	०	०	०	०	०	३७३	५०,५२८	१८,३८१	३७३	५०,५२८	१८,३८१
एमएमएस /एमबीए	१	३०	२७	१९	१,७१०	१,३७५	३३७	४३,०७३	३७,७४४	३५७	४४,८१३	३९,१४६
हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान												
पदविका	२	१२०	१०८	०	०	०	३	२१०	८८	५	३३०	१९६
पदवी	०	०	०	२	६६	१	९	७२०	१८९	११	७८६	१९०
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	१	२४	८	१	२४	८
औषध निर्माणशास्त्र												
पदविका	४	२१०	१९७	२०	१,२४०	१,०५२	६५२	३९,१२०	२६,९१७	६७६	४०,५७०	२८,१६६
पदवी	४	२२०	२१९	९	५७०	५०४	५०२	४०,४९२	२७,८४५	५१५	४१,२८२	२८,५६८
पदव्युत्तर	४	९५	८२	८	३२५	२९०	१९९	७,२८९	६,७६४	२११	७,७०९	७,१३६
फार्मा. डी.	२	६०	५८	०	०	०	२६	७८०	५८२	२८	८४०	६४०
कॉम्पुटर ॲप्लिकेशन												
बीसीए	०	०	०	०	०	०	४००	४२,१७२	१७,४८१	४००	४२,१७२	१७,४८१
एमसीए	२	९०	९०	१३	७००	६०८	१४३	१३,८५५	११,९५८	१५८	१४,६४५	१२,६५६
नियोजन												
पदवी	०	०	०	१	६०	५९	०	०	०	१	६०	५९
पदव्युत्तर	०	०	०	१	३६	३६	०	०	०	१	३६	३६
पृष्ठभाग विलेपन तंत्रज्ञान												
पदविका	१	४०	४०	०	०	०	०	०	०	१	४०	४०
औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था	४१९	९३,५३६	८८,०३९	--	--	--	५८८	५९,५२४	३८,३३७	१,००६	२,४३,३७६	१,२६,३७६
शासकीय तांत्रिक शाळा	१६३	२५,३००	१६,७५२	२२२	२०,०४०	१४,८०३	२२४	१५,७५०	७,३०४	६०९	६१,०९०	३८,८५९
बॅचलर ऑफ फाईन आर्टस												
एमएचएएसी	४	३३४	३२२	०	०	०	७	४३३	३२६	११	७६७	६४८
मास्टर ऑफ फिजिकल एज्यु.												
बी पी.एड.	०	०	०	१०	१,१००	८२७	४४	४,८००	३,५२५	५४	५,९००	४,३५२
एम पी.एड.	-	-	-	-	-	-	२५	८०६	७३२	२५	८०६	७३२
डिजाईन												
बी डिजाईन	०	०	०	०	०	०	५	३३०	८८	५	३३०	८८

आधार: १) तंत्र शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन २) व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
३) राज्य सामायिक प्रवेश परिक्षा कक्ष, महाराष्ट्र राज्य

परिशिष्ट १०.५

सन २०२४-२५ मधील डिसेंबर पर्यंत कला, विज्ञान, वाणिज्य, इतर बिगर- कृषि अभ्यासक्रम, विधी, शिक्षणशास्त्र व ललित कला अभ्यासक्रमांकरीता एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कला*												
पदवी		१,७२४	१,३३५		२,६२,२९१	१,८८,४००		१,४६,२०९	७६,१३३		४,१०,२२४	२,६५,८६८
पदव्युत्तर		१,७८४	७६६		९७,६५३	३४,४७१		१५,३०२	५,७५७		१,१४,७३९	४०,९९४
विज्ञान*												
पदवी		२,१८०	१,६७९		१,८४,४२६	१,३२,२९८		१,१४,४८७	६२,८५६		३,०१,०८४	१,९६,८३३
पदव्युत्तर		१,४५७	९११		४६,८७७	३३,२१३		९,७०६	६,५८९		५८,०४०	४०,७१३
वाणिज्य*	१५			१,०८८			१,७१४			२,८१७		
पदवी		१,६८०	१,२९६		२,५१,४४४	१,८७,५८९		१,६८,७७३	९१,०१२		४,२१,८९७	२,७९,८९७
पदव्युत्तर		६९२	४८२		४६,६६८	३२,६४४		१०,५८५	५,२८७		५७,९४५	३८,४१३
नॉन-एआयसीटीई अभ्यासक्रम*												
पदवी		२४०	१८७		२३,९८९	२१,०५२		३१,८३५	२२,२५०		५६,०६४	४३,४८९
पदव्युत्तर		--	--		८८७	६३३		९५४	५३४		१,८४१	१,१६७
विधी*												
पदवी	१	३३०	२७६	४१	७,९४८	७,७९०	१०९	९,४५७	८,८२०	१५१	१७,७३५	१६,८८६
पदव्युत्तर	--	--	--		२,२३२	१,७७४		२,५९८	१,८३०		४,८३०	३,६०४
शिक्षणशास्त्र												
डी.एड	१६	७००	५३८	९७	४,५७७	३,६४६	४५८	२५,७३०	१८,१२४	५७१	३१,००७	२२,३०८
बी.एड	१२	६६०	५७९	४१	२,२७८	२,००४	४६६	३३,०६७	३०,१६१	५१९	३६,००५	३२,७४४
एम.एड		०	०		११०	३५		२,१६०	९४७		२,६७६	१,१४५
दृश्यकला												
पदविका	३	१२०	९४	३१	१,९३०	१,३१२	१७८	११,६००	१,०७७	२१२	१३,६५०	२,४८३
पदवी	४	३१५	३२३	--	--	--	७	४२०	३२५	११	७३५	६४८
पदव्युत्तर	३	१४७	१३३	--	--	--	--	--	--	३	१४७	१३३

टीप: * सदरची माहिती सन २०२३-२४ मधील डिसेंबर पर्यंतची आहे.

आधार: १) उच्च शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

२) कला संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.६

सन २०२४-२५ मध्ये जानेवारी पर्यंत कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरीता संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कृषि												
पदवी	२३	२,१८८	२,३३१	२	३००	३००	९४	९,९९०	७,८५१	११९	१२,४७८	१०,४८२
पदव्युत्तर	१०	८५३	९६०	१	१८	१८	१	२७	२७	१२	८९८	१,००५
आचार्य पदवी	४	१५७	११८	--	--	--	--	--	--	४	१५७	११८
उद्यानविद्या												
पदवी	६	३३२	३१९	--	--	--	१०	८४०	४८३	१६	१,१७२	८०२
पदव्युत्तर	१०	१३४	१४४	--	--	--	१	६	६	११	१४०	१५०
आचार्य पदवी	४	३५	२५	--	--	--	--	--	--	४	३५	२५
वनशास्त्र												
पदवी	२	८२	७८	--	--	--	०	०	०	२	८२	७८
पदव्युत्तर	२	२२	२०	--	--	--	०	०	०	२	२२	२०
आचार्य पदवी	१	२	१	--	--	--	--	--	--	१	२	१
मत्स्यशास्त्र												
पदवी	१	४०	४४	--	--	--	०	०	०	१	४०	४४
पदव्युत्तर	१	२८	२७	--	--	--	०	०	०	१	२८	२७
आचार्य पदवी	१	११	६	--	--	--	--	--	--	१	११	६
अन्न तंत्रज्ञान												
पदवी	३	१६०	१६४	--	--	--	२०	१,२४०	८०६	२३	१,४००	९७०
पदव्युत्तर	१	१५	१६	--	--	--	०	०	०	१	१५	१६
आचार्य पदवी	१	१०	०	--	--	--	०	०	--	१	१०	०
जैव तंत्रज्ञान												
पदवी	२	१००	९३	--	--	--	१३	९९०	४८९	१५	१,०९०	५८२
पदव्युत्तर	१	८	८	--	--	--	३	२४	२२	४	३२	३०
आचार्य पदवी	१	३	१	--	--	--	--	--	--	१	३	१
कृषि अभियांत्रिकी												
पदवी	५	३०४	२०५	--	--	--	१२	७२०	१६०	१७	१,०२४	३६५
पदव्युत्तर	४	८६	४५	--	--	--	०	०	०	४	८६	४५
आचार्य पदवी	४	४१	२	--	--	--	--	--	--	४	४१	२
गृहविज्ञान												
पदवी	१	६०	३९	--	--	--	०	०	०	१	६०	३९
पदव्युत्तर	१	१२	८	--	--	--	०	०	०	१	१२	८
कृषि व्यवसाय व्यवस्थापन												
पदवी	२	१२०	२९	--	--	--	११	८६०	६०३	१३	९८०	६३२
पदव्युत्तर	१	३५	३५	--	--	--	३	९०	८६	४	१२५	१२१
काढणी पश्चात तंत्रज्ञान												
पदव्युत्तर	१	३०	२१	--	--	--	०	०	०	१	३०	२१
आचार्य पदवी	१	५	४	--	--	--	--	--	--	१	५	४
पशुविज्ञान												
पदवी	५	४२०	४२०	--	--	--	--	--	--	५	४२०	४२०
पदव्युत्तर	६	२६२	०	--	--	--	--	--	--	६	२६२	०
आचार्य पदवी	६	९५	०	--	--	--	--	--	--	६	९५	०
दुग्ध तंत्रज्ञान												
पदवी	२	६४	५१	--	--	--	--	--	--	२	६४	५१
पदव्युत्तर	१	८	०	--	--	--	--	--	--	१	८	०

आधार - १) महाराष्ट्र कृषी व संशोधन परिषद, महाराष्ट्र शासन २) महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापीठ, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.७

राज्यातील उपलब्ध सार्वजनिक वैद्यकीय सुविधा

अ. क्र.	वर्ष	रुग्णालये (संख्या)	दवाखाने (संख्या)	उपकेंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या)	संस्थांतील@@ खाटा (संख्या)	दर लाख @ लोकसंख्येमागे खाटा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	१९७१	२९९	१,३७२	उ.ना.	३८८	१	७२	४३,८२३	८८
२	१९८१	५३०	१,७७६	उ.ना.	४५४	४००	९०	७१,३८५	११४
३	१९९१	७६८	१,८९६	उ.ना.	१,६७२	८१	१,९७७	१,०९,२६७	१४४
४	२००१	९८१	१,६२९	उ.ना.	१,७६८	१६९	२,५२०	१,०१,६७०	१०५
५	२०११	१,३६८	३,०१२	१०,५८०	१,८१६	१९१	२,५२०	१,१८,११६	१०३
६	२०१२	१,३९३	३,०८७	१०,५८०	१,८१६	१९३	२,५२०	१,१९,३५५	१०६
७	२०१३	१,३९५	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६२ ##	१,२०,५७६	१०७
८	२०१४	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६२ ##	१,२१,०६६	१०८
९	२०१५	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६६ ##	१,२१,१०८	१०८
१०	२०१६	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०९१ ##	१,२१,१०८	१०८
११	२०१७	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८१४	१९३	५,३३७	१,२३,७४२	१०१
१२	२०१८	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९३	५,३३७	१,२७,९४३	१०३
१३	२०१९	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९९	५,३३७	१,२७,९४३	१०२
१४	२०२०	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९९	५,३३७	१,२७,९४३	१०२
१५	२०२१	५८६	१,०२४	१०,६७३	१,८३९	१८७	६,५१५	७५,८९३	५९.०५
१६	२०२२	५९४	१,०९४	१०,७४०	१,९३८	१२१	१२,७९१	७८,१३८	६०.८०
१७	२०२३	५०९	८५१	१०,७४८	१,९१३	१२१	१३,४९४	७८,२०८	६२.३०
१८	२०२४	५२८	८५१	१०,७६५	१,९३६	१२१	१३,४९४	९३,४०७	७३.३४

टीप: १९७१-२०२० च्या माहितीमध्ये स्थानिक संस्था व विश्वस्त संस्थांच्या रुग्णालयांचा समावेश आहे.

@@ फक्त सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्थ संस्था रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे. खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश केलेला नाही.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे.

क्षयरोग रुग्णालये, केंद्रे, उपचार पथके, इत्यादी सार्वजनिक आरोग्य संस्थांचा यात समावेश आहे.

आधार - (१) राज्य कुटुंब कल्याण कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

(२) आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

(३) राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.८

राज्यातील जिल्हानिहाय वैद्यकीय सुविधा (डिसेंबर, २०२४ अखेर)

जिल्हे	उप केंद्रे	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	दवाखाने@	उप जिल्हा रुग्णालये#	जिल्हा रुग्णालये	सर्वोपचार रुग्णालये	महिला रुग्णालये	ग्रामीण रुग्णालये
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
बृहन्मुंबई	-	-	-	०	०	१	०	०
ठाणे	१९१	३३	१०	३	१	२	१	६
पालघर	३१४	४६	३४	३	०	०	०	९
रायगड	२८८	५४	११	६	१	०	०	८
रत्नागिरी	३७८	६८	६	३	०	०	१	८
सिंधुदुर्ग	२४८	३८	१४	४	०	०	१	६
कोकण विभाग	**१,४१९**	**२३९**	**७५**	**१९**	**२**	**३**	**३**	**३७**
नाशिक	५९२	११२	२७	६	१	१	१	२३
धुळे	२३२	४१	१५	२	१	०	१	६
नंदुरबार	२९३	६१	१७	२	०	०	०	१२
जळगाव	४४३	७८	१९	३	०	०	१	१९
अहिल्यानगर	५६५	९८	७	३	१	०	०	२२
नाशिक विभाग	**२,१२५**	**३९०**	**८५**	**१६**	**३**	**१**	**३**	**८२**
पुणे	५४३	१०८	३१	५	१	०	१	१९
सातारा	४१४	८४	२६	३	१	०	०	१५
सांगली	३४८	६५	१७	३	०	०	०	१२
सोलापूर	४३४	७७	६	३	१	०	१	१६
कोल्हापूर	४१३	७८	२९	५	०	१	०	१५
पुणे विभाग	**२,१५२**	**४१२**	**१०९**	**१९**	**३**	**१**	**२**	**७७**
छसंभाजी नगर .	२७९	५३	१२	३	१	०	०	१०
जालना	२२३	४४	९	१	१	०	१	९
परभणी	२१५	३७	११	२	०	०	०	७
हिंगोली	१३४	२४	८	२	१	०	१	३
बीड	२९६	५३	२१	३	१	०	२	१०
नांदेड	३८३	७०	३२	४	१	०	१	१४
धाराशिव	२१५	४४	१०	५	०	०	०	६
लातूर	२५२	५१	८	१	०	१	१	११
छ.संभाजी नगर विभाग	**१,९९७**	**३७६**	**१११**	**२१**	**५**	**१**	**६**	**७०**
बुलढाणा	२८०	५२	७५	१	१	२	१	१४
अकोला	१७९	३१	२८	१	०	०	१	५
वाशिम	१५५	२७	१३	१	१	०	१	६
अमरावती	३३९	५९	१०३	६	१	०	२	८
यवतमाळ	४५०	६७	२५	३	०	०	१	१४
अमरावती विभाग	**१,४०३**	**२३६**	**२४४**	**१२**	**३**	**२**	**६**	**४७**
वर्धा	१८३	३२	२२	२	१	०	०	८
नागपूर	३१७	५६	६३	२	०	०	१	१०
भंडारा	१९३	३३	३४	२	१	०	०	७
गोंदिया	२५८	४५	३३	१	०	०	०	१०
चंद्रपूर	३४२	६५	२७	४	०	०	०	१०
गडचिरोली	३७६	५२	४८	३	१	०	१	९
नागपूर विभाग	**१,६६९**	**२८३**	**२२७**	**१४**	**३**	**०**	**२**	**५४**
महाराष्ट्र राज्य	**१०,७६५**	**१,९३६**	**८५१**	**१०१**	**१९**	**८**	**२२**	**३६७**

@ पुनर्वसन, आयुर्वेदिक, ॲलोपॅथिक, मुफ्फसल, नागरी आणि जिल्हा परिषद दवाखान्यांचा समावेश आहे.

५० व १०० खाटा असलेल्या रुग्णालयांचा समावेश आहे.

आधार: आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.९
राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, अर्भकमृत्युदर व एकूण जननदर

	जन्मदर			मृत्युदर			अर्भकमृत्युदर			एकूण जननदर		
वर्ष	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९७१	३३.७	२९.०	३२.२	१३.५	९.७	१२.३	१११	८८	१०५	४.९	३.९	४.६
	(३८.९)	(३०.१)	(३६.९)	(१६.४)	(९.७)	(१४.९)	(१३८)	(८२)	(१२९)	(५.४)	(४.१)	(५.२)
१९८१	३०.४	२४.५	२८.५	१०.६	७.४	९.६	९०	४९	७९	४.०	३.०	३.७
	(३५.६)	(२७.०)	(३३.९)	(१३.७)	(७.८)	(१२.५)	(११९)	(६२)	(११०)	(४.८)	(३.३)	(४.५)
१९९१*	२८.०	२२.९	२६.२	९.३	६.२	८.२	६९	३८	६०	३.४	२.५	३.०
	(३०.९)	(२४.३)	(२९.५)	(१०.६)	(७.१)	(९.८)	(८७)	(५३)	(८०)	(३.९)	(२.७)	(३.६)
२००१	२१.१	२०.२	२०.७	८.५	५.९	७.५	५५	२८	४५	२.६	२.२	२.४
	(२७.१)	(२०.३)	(२५.४)	(९.१)	(६.३)	(८.४)	(७२)	(४२)	(६६)	(३.४)	(२.३)	(३.१)
२००९	१८.१	१६.९	१७.६	७.६	५.५	६.७	३७	२२	३१	२.१	१.७	१.९
	(२४.१)	(१८.३)	(२२.५)	(७.८)	(५.८)	(७.३)	(५५)	(३४)	(५०)	(२.९)	(२.०)	(२.६)
२०१०	१७.६	१६.४	१७.१	७.५	५.३	६.५	३४	२०	२८	२.०	१.७	१.९
	(२३.७)	(१८.०)	(२२.१)	(७.७)	(५.८)	(७.२)	(५१)	(३१)	(४७)	(२.८)	(१.९)	(२.५)
२०११	१७.३	१५.८	१६.७	७.३	५.१	६.३	३०	१७	२५	१.९	१.६	१.८
	(२३.३)	(१७.६)	(२१.८)	(७.६)	(५.७)	(७.१)	(४८)	(२९)	(४४)	(२.७)	(१.९)	(२.४)
२०१२	१७.४	१५.५	१६.६	७.३	५.०	६.३	३०	१७	२५	२.०	१.६	१.८
	(२३.१)	(१७.४)	(२१.६)	(७.६)	(५.६)	(७.०)	(४६)	(२८)	(४२)	(२.६)	(१.८)	(२.४)
२०१३	१७.२	१५.४	१६.५	७.१	५.०	६.२	२९	१६	२४	१.९	१.६	१.८
	(२२.९)	(१७.३)	(२१.४)	(७.५)	(५.६)	(७.०)	(४४)	(२७)	(४०)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१४	१६.८	१६.०	१६.५	६.८	४.८	६.०	२७	१४	२२	१.९	१.७	१.८
	(२२.७)	(१७.४)	(२१.०)	(७.३)	(५.५)	(६.७)	(४३)	(२६)	(३९)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१५	१६.६	१५.९	१६.३	६.६	४.७	५.८	२६	१४	२१	२.०	१.६	१.८
	(२२.४)	(१७.३)	(२०.८)	(७.१)	(५.४)	(६.५)	(४१)	(२५)	(३७)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१६	१६.३	१५.५	१५.९	६.९	४.६	५.९	२४	१३	१९	१.९	१.६	१.८
	(२२.१)	(१७.०)	(२०.४)	(६.९)	(५.४)	(६.४)	(३८)	(२३)	(३४)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१७	१६.०	१५.४	१५.७	६.६	४.६	५.७	२३	१४	१९	१.८	१.५	१.७
	(२१.८)	(१६.८)	(२०.२)	(६.९)	(५.३)	(६.३)	(३७)	(२३)	(३३)	(२.४)	(१.७)	(२.२)
२०१८	१५.९	१५.२	१५.६	६.३	४.५	५.५	२४	१४	१९	१.८	१.५	१.७
	(२१.६)	(१६.७)	(२०.०)	(६.७)	(५.१)	(६.२)	(३६)	(२३)	(३२)	(२.४)	(१.७)	(२.२)
२०१९	१५.६	१५.०	१५.३	६.२	४.४	५.४	२२	१२	१७	उ ना	उ ना	उ ना
	(२१.४)	(१६.४)	(१९.७)	(६.५)	(५.०)	(६.०)	(३४)	(२०)	(३०)	उ ना	उ ना	उ ना
२०२०	१५.३	१४.६	१५	६.२	४.६	५.५	२०	११	१६	१.६	१.४	१.५

टीप - (१) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत
(२) * जम्मू व काश्मिर वगळून
(३) जन्मदर व मृत्युदर दर हजार लोकसंख्येमागे
(४) अर्भकमृत्युदर दर हजार जीवित जन्मामागे आहेत

आधार - नमुना नोंदणी पाहणी पत्रिका, भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट १०.१०

जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे आर्थिक कार्यानुसार वर्गीकरण

(हजार)

काम करणाऱ्यांची वर्गवारी	मुख्यतः / सीमांतिक / एकूण	महाराष्ट्र			भारत #		
		पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ) काम करणारे							
१. शेतकरी	मुख्यतः	७,१८१	४,२९७	११,४७८	७३,०१८	२२,८२३	९५,८४१
	सीमांतिक	४११	६८०	१,०९१	९,६८९	१३,१६३	२२,८५१
	एकूण	७,५९२	४,९७७	१२,५६९	८२,७०७	३५,९८६	१,१८,६९२
२. शेतमजूर	मुख्यतः	५,८४७	५,२२२	११,०६९	५५,२५५	३०,९१२	८६,१६७
	सीमांतिक	९२८	१,४८९	२,४१७	२७,४८५	३०,६७८	५८,१६३
	एकूण	६,७७५	६,७११	१३,४८६	८२,७४०	६१,५९०	१,४४,३३०
३. घरगुती उद्योगातील	मुख्यतः	६०७	३८५	९९१	७,५४०	४,७९१	१२,३३१
	सीमांतिक	८४	१५०	२३४	२,२३६	३,७६९	६,००५
	एकूण	६९१	५३५	१,२२५	९,७७६	८,५६०	१८,३३६
४. इतर	मुख्यतः	१६,३५५	३,८७०	२०,२२५	१,३७,३३६	३०,७७१	१,६८,१०७
	सीमांतिक	१,२०४	७१८	१,९२२	१९,३०७	१२,९७१	३२,२७८
	एकूण	१७,५५९	४,५८८	२२,१४७	१,५६,६४३	४३,७४२	२,००,३८५
एकूण (अ)	मुख्यतः	२९,९८९	१३,७७४	४३,७६३	२,७३,१४९	८९,२९७	३,६२,४४६
	सीमांतिक	२,६२८	३,०३७	५,६६५	५८,७१७	६०,५८०	१,१९,२९७
	एकूण	३२,६१७	१६,८११	४९,४२८	३,३१,८६६	१,४९,८७७	४,८१,७४३
(ब) काम न करणारे	एकूण	२५,६२६	३७,३२०	६२,९४६	२,९१,२५६	४,३७,५७०	७,२८,८२६
एकूण (अ + ब)		**५८,२४३**	**५४,१३१**	**१,१२,३७४**	**६,२३,१२२**	**५,८७,४४७**	**१२,१०,५६९**

मणिपूर राज्याच्या सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरुल हे उपविभाग वगळून

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार - भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट १०.११

राज्यातील विविध उद्योगांतील सरासरी दैनिक रोजगार

(शंभर)

अ.क्र.	उद्योग गट	सरासरी दैनिक रोजगार								
		१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०२१	२०२२	२०२३	२०२४+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
(अ)	**ग्राहक वस्तू उद्योग**	**५,०२०**	**५,१६८**	**४,५३५**	**४,५३३**	**५,१६४**	**१३,५६५**	**६,७९३**	**६,८५१**	**१३,३८३**
१.	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	९२१	९६५	१,३३०	१,६६२	१,९९१	३,०७४	३,०९५	३,३१९	३,२५७
२.	वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरुन)	३,५१६	३,५५४	२,५२७	२,१६७	२,१८२	६,३८२	२,७६७	२,६८९	६,५१९
३.	लाकूड व लाकडाची उत्पादने	७५	७५	१५२	१५४	२१७	३,२०२	२८९	२८२	२,६७९
४.	कागद, कागदाची उत्पादने, मुद्रण व प्रकाशन, इत्यादि	४९४	५४९	४९१	५२५	७३६	७३६	५२३	४४७	७५४
५.	कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	१४	२५	३५	२५	३८	१७१	११८	११५	१७४
(ब)	**मध्यम तयार माल उद्योग**	**२,४३५**	**३,१९३**	**३,४२१**	**३,४६२**	**६,६४८**	**६,८५०**	**६,०३३**	**५,९७५**	**७,२८०**
६.	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७६०	१,०५९	१,२१५	१,२९९	१,८०२	२,६६७	२,२२४	२,०४७	२,९६७
७.	पेट्रोलियम, रबर, प्लास्टिक यांची उत्पादने	३४९	४२१	४८२	५३५	१,०८७	१,६८७	१,४३४	१,५२९	१,८७४
८.	अधातू खनिज उत्पादने	४०२	४०३	४२३	३१७	४६५	९५८	५७९	६३७	९५८
९.	मूलभूत धातू, धातूची उत्पादने	९२४	१,३१०	१,३०१	१,३११	३,२९४	१,५३८	१,७९६	१,७६२	१,४८१
(क)	**भांडवली वस्तू उद्योग**	**२,११०**	**२,८९८**	**२,७१२**	**३,१४०**	**५,०३३**	**२,८५८**	**३,६२३**	**३,६९९**	**२,४०७**
१०.	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन यंत्रसामग्री वगळून)	१,३२२	१,७८६	१,६१४	१,७२०	२,४०७	१,३६७	१,९२४	२,०८८	१,४००
११.	परिवहन यंत्रसामग्री	६०८	९०३	८६७	१,०२५	१,७८५	२३९	४३९	६७९	२७६
१२.	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	१८०	२०९	२३१	३९५	८४१	१,२५२	१,२६०	९३१	७३१
(ड)	**इतर**	४१२	६६३	१,०१६	८७०	१,३०१	१३,५७५	१३,६४४	१४,७५३	१४,६००
	एकूण	**९,९७७**	**११,९२२**	**११,६८४**	**१२,००५**	**१८,१४६**	**३६,८४८**	**३०,०९३**	**३१,२७८**	**३७,६७०**

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत

(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात समाविष्ट करण्यात आली

\+ नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१२

राज्यातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार

रोजगार ('०००)

वर्ष	बाब **	कलम २ एम (i)			कलम २ एम (ii) व कलम ८५			सर्व कारखाने		
		५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण कारखाने	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण कारखाने	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण सर्व कारखाने
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९७१	कारखाने	६,३४१	२,७०१	९,०४२	८५६	३४३	१,१९९	७,१९७	३,०४४	१०,२४१
	रोजगार	१२३	८२४	९४७	१५	३६	५१	१३८	८६०	९९८
१९८१	कारखाने	१०,२३८	३,१३२	१३,३७०	३,१५४	७०	३,२२४	१३,३९२	३,२०२	१६,५९४
	रोजगार	१८३	९८३	१,१६६	२०	६	२६	२०३	९८९	१,१९२
१९९१	कारखाने	१३,१३९	३,१९९	१६,३३८	७,७४३	३८	७,७८१	२०,८८२	३,२३७	२४,११९
	रोजगार	२१५	९१०	१,१२४	४०	४	४४	२५४	९१४	१,१६९
२००१	कारखाने	१५,९७७	३,९२९	१९,९०६	८,३९३	२५	८,४१८	२४,३७०	३,९५४	२८,३२४
	रोजगार	२६६	८९१	१,१५७	४२	२	४४	३०८	८९३	१,२०१
२००९	कारखाने	१८,६६८	६,११२	२४,७८०	९,२६३	१७	९,२८०	२७,९३१	६,१२९	३४,०६०
	रोजगार	३४५	१,१०३	१,४४८	५०	२	५२	३९५	१,१०५	१,५००
२०१०	कारखाने	१९,१७३	६,५१७	२५,६९०	९,१८३	१५	९,१९८	२८,३५६	६,५३२	३४,८८८
	रोजगार	३६३	१,२३१	१,५९४	५२	१	५३	४१५	१,२३३	१,६४७
२०११	कारखाने	१९,४१०	७,३७३	२६,७८३	९,०६७	२६	९,०९३	२८,४७७	७,३९९	३५,८७६
	रोजगार	३६७	१,३९४	१,७६१	५१	३	५४	४१८	१,३९७	१,८१५
२०१८	कारखाने	१८,६५५	९,४३१	२८,०८६	७,८२४	४५	७,८६९	२६,४७९	९,४७६	३५,९५५
	रोजगार	४६६	२,१५३	२,६१८	६२	५	६७	५२८	२,१५७	२,६८५
२०१९	कारखाने	१८,४५१	९,२५२	२७,७०३	७,८२६	५१	७,८७७	२६,२७७	९,३०३	३५,५८०
	रोजगार	५३७	२,२७५	२,८१३	७०	५	७५	६०७	२,२८०	२,८८७
२०२०	कारखाने	२०,४७९	१०,४७९	३०,९५८	४,२९९	७३६	५,०३५	२४,७७८	११,२१५	३५,९९३
	रोजगार	५२६	२,२३८	२,७६४	६९	६१	१३०	५९५	२,२९९	२,८९४
२०२१	कारखाने	२१,५११	१०,९८६	३२,४९७	४,०५२	२९९	४,३५१	२५,५६३	११,२८५	३६,८४८
	रोजगार	४८४	२,३९७	२,८८१	४२	१०	५२	५२६	२,४०७	२,९३३
२०२२	कारखाने	२१,०६३	१०,४४९	३१,५१२	४,८८६	८४	४,९७०	२५,९४९	१०,५३३	३६,४८२
	रोजगार	४८१	२,४७७	२,९५८	४२	१०	५२	५२३	२,४८६	३,००९
२०२३	कारखाने	२०,५९६	११,०५६	३१,६५२	४,७५८	१५०	४,९०८	२५,३५४	११,२०६	३६,५६०
	रोजगार	४८८	२,५९१	३,०७९	३९	१०	४९	५२७	२,६०१	३,१२८
२०२४+	कारखाने	२१,३३९	११,२६६	३२,६०५	४,९७६	८९	५,०६५	२६,३१५	११,३५५	३७,६७०
	रोजगार	५११	२,७२३	३,२३४	४३	११	५४	५५४	२,७३४	३,२८८

टीप - (१) अंदाजित रोजगारात प्रपत्र न पाठविणाऱ्या कारखान्यांतील दैनिक सरासरी रोजगारांचा समावेश आहे + नोव्हेंबर, २०२४ पर्यंत

(२) आकडेवारी १९४८ च्या कारखाना अधिनियमांखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधी आहे

(३) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत

** कारखाने - कार्यरत कारखान्यांची संख्या रोजगार - रोजगाराची दैनिक सरासरी

१९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१३

राज्यातील कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे

(हजार)

वर्ष	संदर्भ वर्षात नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या	अधिसूचित केलेल्या रिक्त पदांची संख्या	संदर्भ वर्षात भरलेल्या पदांची संख्या	वर्ष अखेरीस चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१९९१	५९१.८	६४.८	३०.३	३,१५९.८
१९९५	७२०.१	४९.७	१८.७	३,६३४.३
१९९६	६८८.७	५३.७	२२.६	३,७८७.२
१९९७	६९२.८	४७.४	२२.९	३,९३३.१
१९९८	७२९.३	३७.९	१६.८	४,१०९.६
१९९९	८६१.१	५०.९	१६.२	४,१८३.८
२०००	७५०.८	४३.९	१८.१	४,३४८.८
२००१	६२३.२	३२.३	१२.५	४,४१९.७
२००२	६२२.७	३०.९	९.५	४,२०३.३
२००३	८१९.१	५९.६	१६.४	४,०४४.१
२००४	८८०.३	४३.४	१५.१	४,१०५.७
२००५	६४५.२	४४.२	१३.९	४,०००.३
२००६	६०८.१	६८.३	१४.८	३,६०८.५
२००७	६१६.७	९७.५	९.२	३,२१३.८
२००८	७२१.५	९९.२	११.८	३,००७.२
२००९	६९८.३	१७६.६	१७.२	२,८७५.९
२०१०	८९२.९	३७८.८	३५३.९	२,६८२.४
२०११	७४७.५	३४६.२	१९१.०	२,५९६.२
२०१२	६१२.३	२५९.२	१३४.२	२,४०४.०
२०१३	६३०.३	११८.९	११४.६	३,०३४.८
२०१४	५३६.४	८४१.१	८४.७	३,५७१.५
२०१५	४६१.९	५७१.४	७०.४	३,४०१.५
२०१६	४६०.०	५७६.८	१४४.०	३,३५६.७
२०१७	५३९.३	४१३.१	२२२.६	३,८१९.६
२०१८	७२६.९	७८५.३	१९७.९	४,४०३.४
२०१९	७८६.६	४६७.६	२००.०	४,९९०.०
२०२०	५७५.१	८०१.८	१९९.४	५,३६५.६
२०२१	४९३.५	६१७.८	२१९.१	५,६५४.०
२०२२	४८७.३	८५१.०	२४८.९	५,८७८.४
२०२३	६६४.२	८८१.७	२६३.९	६,२७८.७
२०२४	१,०११.५	१,०९३.२	२२७.१	७,०६३.१

आधार - कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१४

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत ऑक्टोबर, २०२४ अखेर असलेल्या व्यक्तींची शैक्षणिक पात्रतेनुसार संख्या

अ. क्र.	शैक्षणिक पात्रता	एकूण व्यक्ती	पैकी, स्त्रिया	स्त्रियांची टक्केवारी	एकूण बेरजेशी व्यक्तींची टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी (निरक्षर धरुन)	१८,००,९७१	४,३८,६३४	२४.३६	२७.५०
२.	माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१४,४७,८१३	४,०६,९३९	२८.११	२२.११
३.	उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१५,५७,३००	४,३४,४३९	२७.९०	२३.७८
४.	औ.प्र.सं. प्रशिक्षित व शिकाऊ उमेदवार	२,६१,९५१	२९,६८८	११.३३	४.००
५.	पदविकाधारक				
	५.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	१,३१,७६७	३०,७८०	२३.३६	२.०१
	५.२ वैद्यकीय, डी.एम.एल.टी. व औषधनिर्माण	२३,१३८	८,७९७	३८.०२	०.३५
	५.३ इतर	१,४९,८२९	१,२२,४६७	८१.७४	२.२९
	एकूण (५.१ ते ५.३)	**३,०४,७३४**	**१,६२,०४४**	**५३.१८**	**४.६५**
६.	पदवीधर				
	६.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	१,८२,२८८	५०,९०६	२७.९३	२.७८
	६.२ वैद्यकीय	३,८३२	३,४८१	९०.८४	०.०६
	६.३ इतर	८,००,३६३	२,८९,५२८	३६.१७	१२.२२
	एकूण (६.१ ते ६.३)	**९,८६,४८३**	**३,४३,९१५**	**३४.८६**	**१५.०७**
७.	पदव्युत्तर पदवीधर				
	७.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	१८,४१६	३,५४४	१९.२४	०.२८
	७.२ वैद्यकीय	४०९	३७०	९०.४६	०.०१
	७.३ इतर	१,६९,७७६	६६,१८१	३८.९८	२.५९
	एकूण (७.१ ते ७.३)	**१,८८,६०१**	**७०,०९५**	**३७.१७**	**२.८८**
	एकूण बेरीज	**६५,४८,१५३**	**१८,८५,७५४**	**२८.८०**	**१००.००**

औ. प्र. सं. - औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था

डी. एम. एल. टी.- डिप्लोमा इन मेडिकल लॅबोरटरी टेक्नॉलॉजी

टीप - वरील तपशिलात एकापेक्षा जास्त शैक्षणिक पात्रता नोंदविलेल्या उमेदवारांची त्यांच्या प्रत्येक नोंदीनुसार स्वतंत्र गणना करण्यात आली आहे

आधार - कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१५

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली घेण्यात आलेल्या राज्यातील विविध कामांच्या वर्गीकरणानुसार पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या व त्यावरील खर्च

(₹ लाख)

अ. क्र.	कामाचा प्रकार	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५+	
		कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	ग्रामीण जोड रस्ते	३,७८९	१४,७७९.९५	४,१७३	२५,१३०.१६	४,७८१	४३,५२५.९३	४,५६५	४८,०५०.६३	६,७१४	३०,८११.३५
२	पूरनियंत्रण व पूर संरक्षण	५५७	३,४२७.३३	५५१	४,५१६.७८	१,०९०	३,९९१.४७	७२०	३,०८२.८८	९८७	२,८५९.७९
३	जलसंधारण व जलसंवर्धन	५,७७६	२२,१९०.४१	७,२३६	२२,७५९.८८	६,५९३	२१,१०३.३७	३,८६४	१८,९३८.९२	४,२०१	८,२१५.३५
४	दुष्काळ प्रतिबंधक कामे	२२,३३९	३५,१२९.९७	१३,७२३	२६,५३०.८५	१३,३८२	१४,३८४.६७	१४,६६५	६,१८६.३०	१७,५१८	८४०.३९
५	सूक्ष्म व लघू जलसिंचन	१२४	५९७.६४	११६	६४२.१८	२१३	५८४.९७	१७१	५३२.४४	२४०	७६७.२६
६	अनुसूचित जाती / जमाती / इंआयो लाभधारक/ अल्प भूधारकांना सिंचन सुविधा	२,१०,३८८	७७,१४५.९२	१,९४,७०१	९०,५२२.२१	३,१४,९४६	९५,१२७.२८	३,०७,७५५	१,०१,९१४.८८	३,३१,५३८	५८,०३२.५६
७	पारंपारिक जलस्त्रोतांचे नुतनीकरण	१,०२२	५,३८५.१०	९००	४,७०३.५२	१,६६५	६,६५१.३२	९५५	५,५८०.९०	१,१८६	३,२५०.९८
८	भूविकास / शेती विकास	३,५३९	४,९९०.८९	२,६८२	१,९६६.४८	२,७६०	१,६३१.१२	१,०८४	१,९०७.५०	१,२८७	१,३२०.५५
९	राजीव गांधी सेवा केंद्र / भारत निर्माण सेवा केंद्र	२४	१२.७९	२१	८.८२	३	०.४९	७	४.३५	७	०.०
१०	इतर कामे	१४,९०३	२,८७१.७२	८,५६४	२,८००.३३	९,०७५	५,९९७.०४	३,९९३	३,२०६.०९	३,७७९	१,५९०.८४
	एकूण	**२,६२,४६१**	**१,६६,५३१.७२**	**२,३२,६६७**	**१,७९,५८१.२१**	**३,५४,५०८**	**१,९२,९९७.६६**	**३,३७,७७९**	**१,८९,४०४.८९**	**३,६७,४५७**	**१,०७,६८९.०७**

आधार - नियोजन विभाग (रोहयो), महाराष्ट्र शासन

+ जानेवारी पर्यंत

परिशिष्ट १०.१६

राज्यातील औद्योगिक विवाद**

(भाग घेतलेले कामगार शंभरात व वाया गेलेले श्रमदिन लाखात)

बाब	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०२०	२०२१	२०२२	२०२३	२०२४+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१. कापड गिरण्या --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	६६	१०	१२	७	३	३	२	३	१
(ब) भाग घेतलेले कामगार	५६४	६१	८६	२६	३५	३६	३५	५०	०
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	४७.३६	२.३७	४.५३	१.७३	१०.८५	१०.५४	७.८९	१.२	०.०
२. अभियांत्रिकी कारखाने --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	११९	५९	२८	८	११	१४	९	१०	४
(ब) भाग घेतलेले कामगार	४१२	११०	६५	७१	१२	१४	१७	२९	१२
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	१६.२१	१४.४६	२५.७९	१२.९०	३.६	२.९७	५.५४	०.७	२.८
३. संकीर्ण --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	४५१	१४८	१९	१८	९	१२	६	७	३
(ब) भाग घेतलेले कामगार	१,०३१	४२३	८५	३८	१७	१८	१२	१५	६
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	३१.४९	२९.६६	१५.९०	७.८०	४.९	४.७६	५.०८	०.३	१.८
४. एकूण --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	६३६	२१७	५९	३३	२३	२९	१७	२०	८
(ब) भाग घेतलेले कामगार	२,००७	५९४	२३७	१३५	६४	६८	६४	९४	१८
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	९५.०५	४६.४९	५२.३१	२२.४३	१९.३२	१८.२८	१८.५१	२.२	४.६

टीप - (१) बाब क्रमांक ४ (ब) व ४ (क) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेशी जुळतीलच असे नाही   + डिसेंबर पर्यंत

(२) ** राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील

(३) माहिती जानेवारी ते डिसेंबर पर्यंत

आधार - कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१७

जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक २०११

जिल्हा	एकूण साक्षरता दर (२०११)	एकूण पटसंख्या प्रमाण (२०११-१२)	अर्भक मृत्यु दर (२००७-०८)	दरडोई जिल्हा स्थूल उत्पन्न स्थिर किंमतीनुसार (१९९९-२०००) (₹)	मानव विकास निर्देशांक (माविनि) २०११	माविनि स्थिती
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
नंदूरबार	६३.०	६७.७	७५	१९,१५६	०.६०४	अल्प
गडचिरोली	७०.६	८०.७	६३	१४,९१३	०.६०८	
वाशिम	८१.७	८८.०	४६	१४,८८५	०.६४६	
हिंगोली	७६.०	७८.७	५०	१८,२८६	०.६४८	
धाराशिव	७६.३	८१.९	५०	१७,८४७	०.६४९	
नांदेड	७६.९	८०.३	३०	१८,१५५	०.६५७	
जालना	७३.६	८३.७	४८	२०,५६५	०.६६३	
लातूर	७९.०	९१.१	५३	१७,६७४	०.६६३	
धुळे	७४.६	८३.७	४४	२१,४४२	०.६७१	
बीड	७३.५	९०.४	३३	२१,०१३	०.६७८	मध्यम
परभणी	७५.२	८६.३	५१	२३,१४६	०.६८३	
बुलढाणा	८२.१	८७.६	३४	१९,४८७	०.६८४	
यवतमाळ	८०.७	८४.९	४७	२४,११८	०.७००	
गोंदिया	८५.४	८७.२	६७	२३,०९१	०.७०१	
अमरावती	८८.२	८६.०	५९	२१,८०४	०.७०१	
भंडारा	८५.१	८९.३	६०	२५,७३५	०.७१८	
चंद्रपूर	८१.४	८८.९	७४	२८,७३०	०.७१८	
अहिल्यानगर	८०.२	८७.९	४१	२७,३९२	०.७२०	उच्च
अकोला	८७.६	८५.६	२८	२४,०५५	०.७२२	
वर्धा	८७.२	८७.९	६२	२६,१३०	०.७२३	
जळगाव	७९.७	८८.२	४८	२८,९३९	०.७२३	
छत्रपती संभाजीनगर	८०.४	८२.२	४४	३०,६९०	०.७२७	
सोलापूर	७७.७	८९.५	२३	२८,८२८	०.७२८	
रत्नागिरी	८२.४	८९.०	२५	२७,६८५	०.७३२	
सातारा	८४.२	८५.७	२७	२९,११६	०.७४२	
सांगली	८२.६	८७.९	३३	३३,७१३	०.७४२	अति उच्च
नाशिक	८१.०	८२.२	४६	३५,५४५	०.७४६	
सिंधुदुर्ग	८६.५	८७.५	३५	३१,५६३	०.७५३	
रायगड	८३.९	८८.९	३५	३४,३७७	०.७५९	
कोल्हापूर	८२.९	८८.४	१३	३६,१७८	०.७७०	
नागपूर	८९.५	९२.६	४०	३७,९९५	०.७८६	
ठाणे $	८६.२	७८.५	३४	५०,४०८	०.८००	
पुणे	८७.२	८८.२	२८	५०,१५८	०.८१४	
मुंबई @	९०.३	८५.५	१८	५८,८१८	०.८४१	
महाराष्ट्र राज्य	**८२.९**	**८५.४**	**४४**	**३५,०३३**	**०.७५२**	

टीप - @ मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे एकत्रित $ पालघरसह

आधार - महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२

व्याख्या सूची

मध्यक वय: लोकसंख्येला समान आकाराच्या दोन भागांमध्ये विभागणारे वय म्हणजेच मध्यक वय. मध्यकापेक्षा जास्त वयाच्या व्यक्तीची संख्या आणि मध्यकापेक्षा कमी वयाच्या व्यक्तीची संख्या समान असते.

अवलंबित्वाचे प्रमाण: अवलंबित्वाचे प्रमाण या लोकसंख्याशास्त्रीय निर्देशकाद्वारे अवलंबून असलेल्या लोकसंख्येचे (वय ०-१४ वर्षे आणि वय ६० वर्षे आणि त्यावरील) काम करण्याच्या वयोगटातील लोकसंख्येशी (वय १५-५९ वर्षे) प्रमाण मोजता येते.

$$\textbf{अवलंबित्वाचे प्रमाण} = \frac{\text{अवलंबून असलेली लोकसंख्या (वय ०-१४ वर्षे आणि वय ६० वर्षे आणि त्यावरील)}}{\text{काम करण्याच्या वयोगटातील लोकसंख्या (वय १५-५९ वर्षे)}} \times १,०००$$

लोकसंख्या वाढीचा दर: विशिष्ट कालावधीत व्यक्तींच्या संख्येत होणारा बदल म्हणजे लोकसंख्या वाढीचा दर.

जन्म दर: दर हजार व्यक्तींमागे त्या वर्षातील दिलेल्या लोकसंख्येमधील जीवित जन्मांची संख्या.

$$\textbf{जन्म दर} = \frac{\text{एका वर्षातील जन्मांची संख्या}}{\text{मध्यवर्ती एकूण लोकसंख्या}} \times १,०००$$

मृत्यू दर: दर हजार व्यक्तींमागे त्या वर्षातील दिलेल्या लोकसंख्येमधील मृत्यूची संख्या.

$$\textbf{मृत्यू दर} = \frac{\text{एका वर्षातील मृत्यूंची संख्या}}{\text{मध्यवर्ती एकूण लोकसंख्या}} \times १,०००$$

अर्भक मृत्यू दर: दिलेल्या लोकसंख्या व कालावधीमध्ये दर हजार जीवित जन्मांमागे अर्भकांच्या (एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा लहान) मृत्यूंची संख्या.

$$\textbf{अर्भक मृत्यू दर} = \frac{\text{एका वर्षातील एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा लहान अर्भकांच्या मृत्यूंची संख्या}}{\text{त्याच वर्षातील जीवित जन्मांची संख्या}} \times १,०००$$

पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर : दिलेल्या लोकसंख्या व कालावधीमध्ये दर हजार जीवित जन्मांमागे ५ वर्षाखालील मुलांच्या मृत्यूंची संख्या.

$$\textbf{पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर} = \frac{\text{एका वर्षातील पाच वर्षाखालील मुलांच्या मृत्यूंची संख्या}}{\text{त्याच वर्षातील जीवित जन्मांची संख्या}} \times १,०००$$

एकूण जनन दर: स्त्रीच्या संपुर्ण प्रजनन कालावधीमध्ये स्त्रीला होणारी सरासरी मुले

जन्माच्या वेळी आयुर्मान: दिलेल्या भौगोलिक क्षेत्रामध्ये व्यक्तीच्या जन्माच्या वेळी अस्तित्वात असलेल्या लिंग आणि वयोमानानुसार असलेल्या मृत्यू दरास अनुसरुन, नवजात बालकाची अपेक्षित जीवनाची सरासरी वर्षे म्हणजे जन्माच्या वेळी आयुर्मान होय.

मुख्य कामगार: संदर्भ कालावधीत सहा महिन्यांपेक्षा जास्त दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या व्यक्तींना मुख्य कामगार असे संबोधतात.

सीमांतिक कामगार: संदर्भ कालावधीत सहा महिन्यांपेक्षा कमी दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या व्यक्तींना सीमांतिक कामगार असे संबोधतात.

स्त्री पुरुष प्रमाण: लोकसंख्येतील स्त्रियांची दर १,००० पुरुषांच्या प्रमाणात असलेली संख्या अशी स्त्री पुरुष प्रमाणाची व्याख्या करण्यात आली आहे.

$$\textbf{स्त्री पुरुष प्रमाण} = \frac{\text{स्त्रियांची संख्या}}{\text{पुरुषांची संख्या}} \times १,०००$$

बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे): लोकसंख्येतील '० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलींची त्याच वयोगटातील दर १००० मुलांच्या प्रमाणात असलेली संख्या' अशी बालकांमधील मुलामुलींच्या प्रमाणाची व्याख्या करण्यात आली आहे.

$$\textbf{बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे)} = \frac{\text{० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलींची संख्या}}{\text{० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलांची संख्या}} \times १,०००$$

साक्षरता दर: वाचू व लिहू शकतील असे ७ वर्षे आणि त्यापेक्षा जास्त वय असलेल्या लोकसंख्येचे त्याच वयोगटातील एकुण लोकसंख्येशी असलेली टक्केवारी म्हणजे साक्षरता दर होय.

$$\textbf{साक्षरता दर} = \frac{\text{एकूण साक्षर (७ वर्षे आणि त्यावरील)}}{\text{एकूण लोकसंख्या (७ वर्षे आणि त्यावरील)}} \times १००$$

कार्य सहभाग दर: एकूण काम करणाऱ्यांची (मुख्य + सीमांतिक) (जनगणना २०११ नुसार) एकूण लोकसंख्येशी असलेली टक्केवारी म्हणजे कार्य सहभाग दर होय.

$$\textbf{कार्य सहभाग दर} = \frac{\text{एकूण काम करणारे (मुख्य + सीमांतिक)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न: कोणत्याही भौगोलिक सीमांकित क्षेत्रातील विशिष्ट कालावधीमध्ये (साधारणपणे एक वर्ष निर्माण) झालेल्या सर्व वस्तू व सेवांचे (द्विरुक्ती टाळून) मूल्याच्या स्वरुपात केलेले मोजमाप. जर भौगोलिक क्षेत्र देश असेल तर त्यास स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न, जर भौगोलिक क्षेत्र राज्य असेल तर त्यास स्थूल राज्य उत्पन्न आणि जर भौगोलिक क्षेत्र जिल्हा असेल तर त्यास स्थूल जिल्हा उत्पन्न असे संबोधले जाते.

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (बाजार किमतींनुसार): प्रत्येक उद्योगापासून तयार करण्यात आलेल्या मूळ किमतींनुसार स्थूल मूल्यवृद्धी + आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर वजा उत्पादनावरील अनुदान

निव्वळ उत्पन्नाची जसे **निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न, निव्वळ राज्य उत्पन्न व निव्वळ जिल्हा उत्पन्न** परिगणना करतांना संबंधित स्थूल उत्पन्नातून स्थिर भांडवलाचा घसारा वजा करण्यात येतो.

स्थूल मूल्यवृद्धी (मूळ किमतींनुसार) (उत्पन्न पध्दत): कर्मचाऱ्यांची भरपाई + व्यवस्थापन अधिक्य / मिश्र उत्पन्न + स्थिर भांडवलाचा घसारा + उत्पादन करवजा उत्पादन अर्थसहाय्य.

स्थूल मूल्यवृद्धी (मूळ किमतींनुसार) (उत्पादन पध्दती): उत्पादनाचे स्थूल मूल्य वजा निविष्ठा

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न: स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात विदेश व्यवहारातील देवाण - घेवाणातील फरकाचा समावेश करुन स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते.

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न : स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नामधून स्थिर भांडवलाचा घसारा वजा करुन निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते. यास राष्ट्रीय उत्पन्न असेही संबोधले जाते.

दरडोई उत्पन्न: दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न दरडोई, राज्य उत्पन्न आणि दरडोई जिल्हा उत्पन्न हे संबंधित भौगोलिक क्षेत्राच्या निव्वळ उत्पन्नाला मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते .

पूर्वानुमान: उपलब्ध अनुरुप/प्रतिनिधिक निर्देशक वापरुन केलेले अंदाज.

ग्राहक किंमती निर्देशांक: ग्राहक किंमती निर्देशांक हे प्रतिनिधिक स्वरूपातील निवडक वस्तू आणि सेवांच्या ग्राहक किंमतीमधील काळानुरुप झालेले एकूण बदल दर्शवितात.

घाऊक किंमती निर्देशांक: घाऊक किंमती निर्देशांक ठराविक कालावधीमधील निवडक घाऊक वस्तूंच्या किंमतीतील सरासरी बदल दर्शवितात.

प्राथमिक तूट: प्राथमिक तूट म्हणजे राजकोषीय तूटीमधून व्याज प्रदाने वगळल्यावर येणारी रक्कम होय.

राजकोषीय तूट: राजकोषीय तूट म्हणजे शासनाची भांडवली जमेतील कर्जे व इतर दायित्वे आणि अर्थसंकल्पीय आधिक्य/तूट यांतील फरक होय.

अर्थसंकल्पीय तूट: अर्थसंकल्पीय तूट म्हणजे अर्थसंकल्पातील एकूण जमा व एकूण खर्च यांतील फरक होय.

महसूली तूट: महसूली तूट म्हणजे अर्थसंकल्पातील एकूण महसूली जमा व एकूण महसूली खर्च यांतील फरक होय.

पिकांची सघनता: एकूण पिकांखालील क्षेत्राचे निव्वळ पेरणी क्षेत्राशी प्रमाण

सूक्ष्म उपक्रम: संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ एक कोटींपर्यंत व उलाढाल ₹ पाच कोटींपर्यंत

लघु उपक्रम: संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ १० कोटींपर्यंत व उलाढाल ₹ ५० कोटींपर्यंत

मध्यम उपक्रम: संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ ५० कोटींपर्यंत व उलाढाल ₹ २५० कोटींपर्यंत

दरडोई विजेचा अंतिम वापर: विजेच्या अंतिम वापरास मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते
विजेचा अंतिम वापर म्हणजे ग्राहकांनी प्रत्यक्षात वापरलेली वीज (किंवा ग्राहकांना विकलेली वीज) होय.

उर्जा - एकके:

१ मेगावॅट = १,००० किलोवॅट

१ युनिट = १ किलो - वॅट - तास

१ दशलक्ष युनिट्स = १०,००,००० कि.वॅ.तास

१ एमव्हीए = १ दशलक्ष व्होल्ट ॲम्पिअर

$$\textbf{वाहन उत्पादकता} = \frac{\text{प्रतिदिन सरासरी सार्थ किमी (लाख)}}{\text{एकूण सरासरी वाहने}} \times १,००,०००$$

$$\textbf{चालक - वाहक उत्पादकता} = \frac{\text{एकूण सार्थ किमी (लाख)}}{\text{एकूण कामगिरीवरील चालक दिवस}} \times १,००,०००$$

$$\textbf{भारमान टक्के} = \frac{\text{प्रत्यक्ष प्रवासी उत्पन्न}}{\text{अपेक्षित प्रवासी उत्पन्न}} \times १००$$

दूरध्वनीची घनता: संदर्भ क्षेत्रामधील दर शंभर लोकसंख्येमागे दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या

$$\textbf{एकूण पटसंख्येचे प्रमाण} = \frac{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तरामधील विद्यार्थ्यांची पटसंख्या}}{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तराकरिता अधिकृत वयोगटातील लोकसंख्या}} \times १००$$

$$\textbf{स्त्री-पुरूष समानता निर्देशांक} = \frac{\text{मुलींच्या एकूण पटसंख्येचे प्रमाण}}{\text{मुलांच्या एकूण पटसंख्येचे प्रमाण}}$$

विशेष गरजा असलेली मुले: दृष्टीदोष, श्रवणदोष, हालचाल दोष, आकलनदोष, सेरेब्रल पाल्सी किंवा मतिमंदत्व असलेली मुले म्हणजे विशेष गरजा असलेली मुले होत.

गळतीचे प्रमाण: संदर्भित शैक्षणिक वर्षात एखाद्या शाळेच्या पटावर नोंद झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या व त्यापुढील शैक्षणिक वर्षामध्ये त्या शाळेच्या पटावर अद्याप नोंदणी न झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या यांचे प्रमाण म्हणजे गळतीचे प्रमाण होय.

नवजात शिशू मृत्यू दर : एका वर्षातील जीवित जन्मांमागे २८ दिवसांपेक्षा कमी वय असलेल्या नवजात शिशूंच्या मृत्यूंची संख्या.

$$\textbf{नवजात शिशू मृत्यू दर} = \frac{\text{एका वर्षातील २८ दिवसांपेक्षा कमी वय असलेल्या नवजात शिशुंच्या मृत्यूंची संख्या}}{\text{त्याच वर्षातील जीवित जन्मांची संख्या}} \times \text{१,०००}$$

माता मृत्यू: कोणत्याही स्त्रीचा मृत्यू गरोदरपणात किंवा गरोदरपणाची समाप्ती झाल्यानंतर ४२ दिवसांच्या आत, गरोदरपणाच्या कालावधीचा व गर्भधारणेची जागा याचा विचार न करता गरोदरपणाशी संबंधित कारणाने किंवा ज्याची गरोदरपणामुळे किंवा त्याच्या व्यवस्थापनामुळे तीव्रता वाढेल अशा कारणाने अपघाती किंवा प्रासंगिक कारणे वगळून झालेला मृत्यू म्हणजे माता मृत्यू होय.

माता मृत्यू प्रमाण: संबंधित वर्षामध्ये गरोदरपणाची गुंतागुंत किंवा प्रसुती दरम्यान गुंतागुंत निर्माण झाल्यामुळे प्रति लाख जीवित जन्मांमागे त्या वर्षातील स्त्रियांच्या मृत्यूंची संख्या म्हणजे माता मृत्यू प्रमाण होय.

$$\textbf{माता मृत्यू प्रमाण} = \frac{\text{एका ठराविक कालावधीमध्ये झालेले एकूण माता मृत्यू}}{\text{त्याच कालावधीतील जीवित जन्म}} \times \text{१,००,०००}$$

$$\textbf{डॉक्टर लोकसंख्या प्रमाण} = \frac{\text{एकूण नोंदणीकृत ॲलोपॅथिक डॉक्टरांपैकी ८० टक्के डॉक्टर + एकूण आयुष डॉक्टर}}{\text{एकूण लोकसंख्या}}$$

कमी वजन: जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) बालकांच्या वाढीच्या मानकांनुसार कमी वजनाच्या बालकाचा वयानुसार वजनाचा Z-स्कोअर सरासरीच्या खाली प्रमाणित विचलन किमान दोन असते.

मध्यम कमी वजन: जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) बालकांच्या वाढीच्या मानकानुसार वयानुसार वजन हे -२ ते -३ प्रमाणित विचलनाच्या मध्ये असते.

अतितीव्र कमी वजन: जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) बालकांच्या वाढीच्या मानकानुसार वयानुसार वजन हे अतिशय कमी असते. (Z स्कोअर < -३ प्रमाणित विचलन)

मध्यम तीव्र कुपोषण: जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) बालकांच्या वाढीच्या मानकानुसार वयानुसार उंची ही -२ ते -३ प्रमाणित विचलनाच्या मध्ये असते.

अतितीव्र कुपोषण: जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) बालकांच्या वाढीच्या मानकानुसार वयानुसार वजन हे अतिशय कमी असते. (Z स्कोअर < -३ प्रमाणित विचलन)

Z स्कोअर - सरासरीच्या मागे किंवा पुढे असलेले प्रमाणित विचलन.

संस्थात्मक कुटुंब: 'संस्थात्मक कुटुंब' म्हणजे संस्थेत वास्तव्य करणारे आणि सामायिक स्वयंपाकगृहात भोजन घेणा-या परस्पर असंबंधित व्यक्तींचा समूह होय. या प्रकारच्या कुटुंब संस्थेत बोर्डींग गृह, खानावळी, वसतिगृहे, हॉटेल्स, बचाव गृहे, निरीक्षण गृहे, भिक्षेकरी गृह, कारागृह, आश्रम, वृद्धाश्रम, बालगृहे, अनाथालये, इत्यादींचा समावेश होतो.

कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती (बेरोजगार): कामाची कमतरता असल्याने काम केलेले नाही तथापि, रोजगार विनिमय केंद्र, मध्यस्थ, मित्र अथवा नातेवाईक यांच्यामार्फत किंवा संभाव्य नियोक्त्यांकडे अर्ज करुन सद्य:स्थितीतील उपलब्ध काम व त्याचा मेहनताना विचारात घेऊन कामाची मागणी करीत आहे किंवा काम करण्याची इच्छा किंवा कामासाठी उपलब्धता दर्शविली आहे, अशा व्यक्तींना कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती म्हणून संबोधले जाते.

श्रमबल: काम करणाऱ्या (रोजगारीत असलेल्या) व कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध असणाऱ्या (बेरोजगार) व्यक्ती मिळून श्रमबल तयार होते.

कार्यशक्ती (रोजगार असलेले): कोणत्याही आर्थिक कार्यात गुंतलेल्या (रोजगारीत असलेल्या) व्यक्ती मिळून कार्यशक्ती तयार होते.

स्त्रियांचा कार्य सहभाग दर: एकूण काम करणाऱ्या स्त्रिया (मुख्य + सीमांतिक) (जनगणना २०११ नुसार) एकूण स्त्री लोकसंख्येशी असलेली टक्केवारी म्हणजे स्त्रियांचा कार्य सहभाग दर होय.

$$\textbf{स्त्रियांचा कार्य सहभाग दर} = \frac{\text{एकूण काम करणाऱ्या स्त्रिया (मुख्य + सीमांतिक)}}{\text{एकूण स्त्री लोकसंख्या}} \times १००$$

श्रमशक्ती सहभाग दर$: श्रमबलामध्ये असलेल्या व्यक्तींची (रोजगार असलेले किंवा रोजगाराच्या शोधात असलेले किंवा रोजगारासाठी उपलब्ध असलेले) एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी म्हणजे श्रमशक्ती सहभाग दर.

$$\textbf{श्रमशक्ती सहभाग दर} = \frac{\text{(काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या + बेरोजगार व्यक्तींची संख्या)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

कामगार लोकसंख्या प्रमाण$: रोजगारावर असलेल्या व्यक्तींची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी म्हणजे कामगार लोकसंख्या प्रमाण होय.

$$\textbf{कामगार लोकसंख्या प्रमाण} = \frac{\text{रोजगारावर असलेल्या व्यक्तींची संख्या}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

बेरोजगार दर$: बेरोजगार व्यक्तींची श्रमबलातील एकूण व्यक्तीशी टक्केवारी म्हणजे बेरोजगार दर होय.

$$\textbf{बेरोजगार दर} = \frac{\text{बेरोजगार व्यक्तींची संख्या}}{\text{(काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या + बेरोजगार व्यक्तींची संख्या)}} \times १००$$

($ नियतकालिक श्रम बल पाहणीच्या वार्षिक अहवालामध्ये वापरलेल्या संज्ञेनुसार)

कार्य स्थिती: विशिष्ट संदर्भ कालावधीमध्ये व्यक्ती ज्या कार्यामध्ये जास्त वेळ कार्यरत असेल त्यानुसार व्यक्तीची कार्यस्थिती ठरविली जाते.

सामान्य कार्य स्थिती: सर्वेक्षणाच्या दिनांकाच्या आधीच्या ३६५ दिवसांमध्ये व्यक्ती ज्या कार्य स्थितीमध्ये व्यस्त असेल ती व्यक्तीची सामान्य कार्य स्थिती समजली जाते.

मुख्य कार्य स्थिती: सर्वेक्षणाच्या दिनांकाच्या आधीच्या ३६५ दिवसांमध्ये व्यक्तीने ज्या आर्थिक कार्यात तुलनेने जास्त वेळ व्यतित केला ती व्यक्तीची नेहमीची मुख्य कार्य स्थिती समजली जाते.

दुय्यम कार्य स्थिती: सर्वेक्षणाच्या दिनांकाच्या आधीच्या ३६५ दिवसांच्या संदर्भ कालावधीमध्ये व्यक्तीने ३० दिवस किंवा त्याहून अधिक काळ मुख्य कार्य स्थितीसह इतर ज्या आर्थिक कार्यात व्यस्त असेल तर अशा आर्थिक कार्यांना व्यक्तीची दुय्यम कार्य स्थिती समजण्यात येते.

चालू आठवड्याची स्थिती: सर्वेक्षणाच्या दिनांकाच्या मागील सात दिवसांच्या संदर्भ कालावधीमध्ये व्यक्तीची असलेली कार्य स्थिती त्या व्यक्तीची चालू आठवड्याची स्थिती समजण्यात येते.

असंघटित कामगार: घरगुती उद्योगांमधील, स्वयंरोजगारीत किंवा असंघटित क्षेत्रातील मजुरीवरील कामगार तसेच संघटित क्षेत्रातील कामगार ज्यांना सामाजिक सुरक्षा लाभ मिळत नसतील तर अशा कामगारांना असंघटित कामगार समजण्यात येते.

बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक: आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमानाचा दर्जा या तीन समान भारित आयामाच्या बारा निर्देशकांद्वारे परिगणित केले जातात.

ग्राहक वस्तू: स्वत:च्या व कुटुंबाच्या वापरासाठी ग्राहकांनी खरेदी केलेल्या वस्तू.

प्रक्रियेअंतर्गत माल: वस्तू निर्मितीकरिता निविष्ठी म्हणून वापरण्यात येणाऱ्या वस्तू.

भांडवली वस्तू: वस्तू निर्मितीकरिता वापरण्यात येणा-या यंत्र सामग्री सारख्या वस्तू.

स्थूल उत्पादन: लेखा वर्षात उत्पादित झालेली उत्पादने व उप उत्पादने यांचे प्रत्यक्ष करविरहित मूल्य (म्हणजे विक्रीवरील कर व शूल्क वगळून आणि असल्यास अनुदान समाविष्ट करुन) आणि अर्ध निर्मित कार्यप्रगतीपर वस्तुंचे निव्वळ मूल्य, स्वत:साठी केलेल्या बांधकामाचे मूल्य, पुरविण्यात आलेल्या औद्योगिक व बिगर-औद्योगिक सेवांपोटी प्राप्त जमा, यंत्र व यंत्रसामग्री आणि इतर स्थावर मालमत्ता यांचे भाडे, खरेदी केलेल्या वस्तुंची आहे त्या मूळ स्थितीत केलेल्या विक्रीद्वारे मिळणारी निव्वळ शिल्लक आणि निर्मिती करुन विक्री केलेल्या विजेचे मूल्य यांचा स्थूल उत्पादनामध्ये समावेश होतो.

निव्वळ मूल्यवृद्धी: स्थूल उत्पादनातून एकूण निविष्ठीचे मूल्य व घसारा वजा केल्यावर निव्वळ मूल्यवृद्धी प्राप्त होते.

आयाम	निर्देशक	वंचितता असेल जर
आरोग्य	पोषण	कुटुंबातील ० ते ५९ महिने वयोगटातील कोणतेही मूल किंवा १५ ते ४९ वर्षे वयोगटातील महिला किंवा १५ ते ५४ वर्षे वयोगटातील पुरुष कुपोषित असल्याचे आढळले
	बाल किशोर मृत्युदर	कुटूंबामध्ये एखादी १८ वर्षाखालील बालक/ किशोरवयीन व्यक्ती पाहणीपूर्वीच्या पाच वर्षाच्या कालावधीत मृत्यु पावली असल्यास
	माता आरोग्य	सर्वेक्षणापूर्वीच्या ५ वर्षामध्ये कुटुंबातील कोणत्याही महिलेने बाळाला जन्म दिला हे, आणि अगदी अलीकडील बाळंतपणासाठी किमान ४ प्रसूतीपूर्व सुविधा घेतल्या नाहीत, किंवा सर्वात अलीकडील बाळंतपणादरम्यान प्रशिक्षित कुशल वैद्यकीय कर्मचाऱ्यांकडून मदत मिळाली नसेल
शिक्षण	शालेय शिक्षणाची वर्षे	कुटुंबातील १० वर्ष व त्यावरील एकाही व्यक्तीने शालेय शिक्षणाची सहा वर्षे पूर्ण केलेली नसतील
	शालेय उपस्थिती	कुटुंबातील शालेय वयाचा विद्यार्थी इयत्ताआठवीचे शिक्षण पूर्ण करण्याच्या वयापर्यंत शाळेत गेला नसेल
राहणीमानाचा दर्जा	स्वयंपाकाचे इंधन	शेण, कृषी पिके, झुडपे, लाकूडकिंवाकोळसा वापरून कुटुंबात स्वयंपाक केला जात असेल
	स्वच्छता	कुटुंबाकडे सुधारीत स्वच्छतेच्या सुविधा नाहीत किंवा सुविधाच नाही किंवा सुधारलेल्या आहेत परंतु इतर कुटुंबांसोबत सामायिकपणे वापरल्या जात असतील
	पिण्याचे पाणी	कुटुंबाकडे पिण्याच्या पाण्याची सुधारीत सोय उपलब्ध नाही किंवा स्वच्छ पिण्याच्या पाण्यासाठी घरापासून किमान ३० मिनिटांच्या अंतरावर पायी जावे लागत (एक फेरी) असेल
	वीज	कुटूंबाकडे वीज नसेल
	गृहनिर्माण	कुटूंबाकरिता अपुरी निवास व्यवस्था, घराची जमीन नैसर्गिक सामग्रीने बनविलेली असेल किंवा छत, भिंत अविकसित साहित्यापासून बनलेल्याअसतील
	मालमत्ता	कुटुंबाकडे यापैकी एकापेक्षा जास्त वस्तू नसेल : रेडिओ, टीव्ही, टेलिफोन, संगणक, जनावरांचा वापर करुन बनविलेली गाडी, सायकल, मोटारसायकल किंवा रेफ्रिजरेटर; तसेचत्यांच्या मालकीची कार किंवा ट्रक नसेल
	बँक खाते	कुटूंबातील कोणत्याही व्यक्तीकडे बँक खाते किंवा पोस्ट ऑफिस खाते नसेल

खुली हगणदारी मुक्त गाव: ज्या परिसर/गावात दृश्य स्वरूपात विष्ठा आढळत नाही आणि प्रत्येक कुटुंब, सार्वजनिक आणि सामुदायिक संस्था विष्ठेची विल्हेवाट लावण्यासाठी सुरक्षित तंत्रज्ञानाचा पर्याय वापरत आहेत अशा गावास अधिसूचित/ घोषित खुली हगणदारी मुक्त गाव म्हणून संबोधण्यात येते.

खुली हगणदारी मुक्त शहर: दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच करीत असलेली आढळली नाही अशा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त शहर असे अधिसूचित / घोषित केले जाऊ शकते.

खुली हगणदारी मुक्त + शहर: दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच / लघवी करीत असलेली आढळली नाही व जेथे सामुदायिक व सार्वजनिक शौचालय कार्यरत व सुस्थितीत आहेत अशा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त + शहर असे अनुसुचित/ घोषित केले जाऊ शकते.

खुली हगणदारी मुक्त ++ शहर: दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच/ लघवी करीत असलेली आढळली नाही व जेथे सामुदायिक व सार्वजनिक शौचालय कार्यरत व सुस्थितीत आहेत आणि ज्यामध्ये मलमुत्र, सांडपाणी हे नाले-गटारे यामध्ये न सोडता त्यांचेवर प्रक्रिया करून त्यांचे व्यवस्थापन करण्यात येते अशा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त + + शहर असे अनुसुचित / घोषित केले जाऊ शकते.

वॉटर + शहर: जेव्हा घरे, व्यावसायिक आस्थापनांमधील सांडपाणी, गटार, इत्यादींमधून सोडले जाणारे सर्व सांडपाणी पर्यावरणात सोडण्यापूर्वी समाधानकारक पातळीवर (सीपीसीबी मानकानुसार) प्रक्रिया करुन सोडण्यात येईल तेव्हा शहर / वॉर्ड / सर्कल/ झोन हे वॉटर + म्हणून घोषित केले जाऊ शकेल.

वायु गुणवत्ता निर्देशांक : वायु गुणवत्ता निर्देशांक (AQI हे एक व्यापक निर्देशांक मूल्य आहे ज्याची गणना वैयक्तिक वायु प्रदूषकांच्या प्रभावांच्या भारित मूल्यांचे) (उदा. SO_2, CO, NO_x,) एकाच संख्येत किंवा संख्यांच्या संचामध्ये रूपांतरित करून केली जाते.

राज्य व जिल्हा मानव विकास निर्देशांक मापनासाठी पद्धती (राज्य मानव विकास अहवाल-२०१२) :

आरोग्य, शिक्षण व उत्पन्न या आयामांचे निर्देशांक खालील सुत्राने परिगणित करण्यात आले आहेत.

$$I_x = \text{'X' आयामाचा निर्देशांक} = \frac{\text{प्रत्यक्ष मूल्य - लघुत्तम मूल्य}}{\text{महत्तम मूल्य - लघुत्तम मूल्य}}$$

शिक्षणाच्या निर्देशांकाची परिगणना साक्षरतेला दोन-तृतीयांश व पटनोंदणी दराला एक-तृतीयांश भारांक (weight) देऊन करण्यात आली आहे.

घटक निर्देशांक काढल्यानंतर जिल्ह्यांच्या मानव विकास निर्देशांकासाठी घटक निर्देशांकाची साधी सरासरी घेण्यात आली आहे. घटक निर्देशांक अनुमानित करण्यासाठी खाली दिल्याप्रमाणे महत्तम व लघुत्तम मूल्ये ठरविण्यात आली.

घटक	महत्तम	लघुत्तम
अर्भक जीविततत्व दर	१,०००	०
साक्षरता दर	१००	०
स्थूल पटसंख्या प्रमाण	१००	०
दरडोई निव्वळ अंतर्गत उत्पन्न (चालू किंमतीनुसार) (₹)	१,५०,०००	१०,०००

मानव विकास निर्देशांक म्हणजे आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमान या निर्देशांकांचे भौमितिक मध्य होय. या निर्देशांकांसाठी वापरण्यात येणारी गोलपोस्ट खालीलप्रमाणे आहे —

आयाम	निर्देशक	किमान	कमाल
आरोग्य	आयुर्मान (वर्षे)	२०	८५
शिक्षण	शालेय शिक्षणाची अपेक्षित वर्षे (वर्षे)	०	१८
	शालेय शिक्षणाची सरासरी वर्षे (वर्षे)	०	१५
राहणीमानाचा दर्जा	दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (२०१७ पीपीपी$)	१००	७५,०००

* * * * *

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

क. भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ. किमी)	लोकसंख्या (लाख)	लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ. किमी)	नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	राज्याच्या लोकसंख्येची देशाच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी	लोकसंख्येतील दशवर्षीय वाढ (टक्के)	स्त्री -पुरुष प्रमाण	बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (०-६ वर्षे वयोगट)	एकूण कुटुंबे (लाख)
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	२०११)	(२००१-११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
आंध्र प्रदेश	१.६३	४९५.७७	३०४	२९.४७	४.०९	९.२१	९९७	९४४	१२७.१९
अरुणाचल प्रदेश	०.८४	१३.८४	१७	२२.९४	०.११	२६.०३	९३८	९७२	२.७१
आसाम	०.७८	३१२.०६	३९८	१४.१०	२.५८	१७.०७	९५८	९६२	६४.०६
बिहार	०.९४	१,०४०.९९	१,१०६	११.२९	८.६०	२५.४२	९१८	९३५	१८९.१४
छत्तीसगड	१.३५	२५५.४५	१८९	२३.२४	२.११	२२.६१	९९१	९६९	५६.५१
दिल्ली	०.०१	१६७.८८	११,३२०	९७.५०	१.३९	२१.२१	८६८	८७१	३४.३६
गोवा	०.०४	१४.५९	३९४	६२.१७	०.१२	८.२३	९७३	९४२	३.४४
गुजरात	१.९६	६०४.४०	३०८	४२.६०	४.९९	१९.२८	९१९	८९०	१२२.४८
हरियाणा	०.४४	२५३.५१	५७३	३४.८८	२.०९	१९.९०	८७९	८३४	४८.५८
हिमाचल प्रदेश	०.५६	६८.६५	१२३	१०.०३	०.५७	१२.९४	९७२	९०९	१४.८३
झारखंड	०.८०	३२९.८८	४१४	२४.०५	२.७२	२२.४२	९४९	९४८	६२.५५
कर्नाटक	१.९२	६१०.९५	३१९	३८.६७	५.०५	१५.६०	९७३	९४८	१३३.५७
केरळ	०.३९	३३४.०६	८६०	४७.७०	२.७६	४.९१	१,०८४	९६४	७८.५४
मध्य प्रदेश	३.०८	७२६.२७	२३६	२७.६३	६.००	२०.३५	९३१	९१८	१५०.९३
महाराष्ट्र	**३.०८**	**१,१२३.७४**	**३६५**	**४५.२२**	**९.२८**	**१६.००**	**९२९**	**८९४**	**२४४.२२**
मणिपूर	०.२२	२८.५६	१२८	२९.२१	०.२४	२४.५०	९८५	९३०	५.५८
मेघालय	०.२२	२९.६७	१३२	२०.०७	०.२५	२७.९५	९८९	९७०	५.४८
मिझोराम	०.२१	१०.९७	५२	५२.११	०.०९	२३.४८	९७६	९७०	२.२३
नागालँड	०.१७	१९.७९	११९	२८.८६	०.१६	(-)०.५८	९३१	९४३	३.९६
ओडिशा	१.५६	४१९.७४	२७०	१६.६९	३.४७	१४.०५	९७९	९४१	९६.३८
पंजाब	०.५०	२७७.४३	५५१	३७.४८	२.२९	१३.८९	८९५	८४६	५५.१३
राजस्थान	३.४२	६८५.४८	२००	२४.८७	५.६६	२१.३१	९२८	८८८	१२७.११
सिक्कीम	०.०७	६.११	८६	२५.१५	०.०५	१२.८९	८९०	९५७	१.२९
तामीळनाडू	१.३०	७२१.४७	५५५	४८.४०	५.९६	१५.६१	९९६	९४३	१८५.२५
तेलंगणा	१.१२	३५०.०४	३१२	३८.८८	२.८९	१३.५८	९८८	९३२	८३.०४
त्रिपूरा	०.१०	३६.७४	३५०	२६.१७	०.३०	१४.८४	९६०	९५७	८.५६
उत्तर प्रदेश	२.४१	१,९९८.१२	८२९	२२.२७	१६.५०	२०.२३	९१२	९०२	३३४.४८
उत्तराखंड	०.५३	१००.८६	१८९	३०.२३	०.८३	१८.८१	९६३	८९०	२०.५७
पश्चिम बंगाल	०.८९	९१२.७६	१,०२८	३१.८७	७.५४	१३.८४	९५०	९५६	२०३.८०
भारत$	**३२.८७**	**१२,१०८.५५**	**३८२**	**३१.१४**	**१००.००**	**१७.७०**	**९४३**	**९१८**	**२,४९५.०२**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

स्त्री प्रमुख कुटुंबे (लाख)	शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	पिण्यायोग्य / स्वच्छ पाण्याची सुविधा उपलब्ध असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी	अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	दिव्यांग लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	झोपडपट्टीतील लोकसंख्येची (सर्व शहरे) नागरी लोकसंख्येशी टक्केवारी	एकूण लोकसंख्येशी मुख्य कामगारांची टक्केवारी	कृषि विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी	स्त्री कार्य सहभाग दर
(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)
१९.०९	३३.४०	९०.५^	१७.०८	५.५३	२.४६	३८.३२	३८.९६	६२.३६	३४.६५
०.३५	३.०३	७८.६	-	६८.७९	१.९३	४.९०	३४.६०	५७.६७	३५.४४
८.५३	४०.६२	६९.९	७.१५	१२.४५	१.५४	४.४८	२७.८४	४९.३५	२२.४६
१९.७५	७१.९६	९४.०	१५.९१	१.२८	२.२४	१०.५३	२०.५२	७३.५५	१९.०७
७.३५	४०.०५	८६.३	१२.८२	३०.६२	२.४५	३१.९८	३२.२६	७४.६८	३९.७०
३.९५	०.३३	९५.०	१६.७५	-	१.४०	१०.९१	३१.६१	१.३०	१०.५८
०.८०	०.३१	८५.७	१.७४	१०.२३	२.२६	२.८९	३२.६४	१०.०७	२१.९२
१२.३५	५४.४८	९०.३	६.७४	१४.७५	१.८१	६.५३	३३.७०	४९.६१	२३.३८
५.६६	२४.८१	९३.८	२०.१७	-	२.१६	१८.८०	२७.६७	४४.९६	१७.७९
३.०५	२०.६२	९३.७	२५.१९	५.७१	२.२६	८.९०	३०.०५	६२.८५	४४.८२
६.८२	३८.१५	६०.१	१२.०८	२६.२१	२.३३	४.७०	२०.६७	६२.९९	२९.१०
२२.६९	६५.८१	८७.५	१७.१५	६.९५	२.१७	१३.९३	३८.३०	४९.२८	३१.८७
१९.८३	६.७०	३३.५	९.१०	१.४५	२.२८	१.२७	२७.९३	१७.१५	१८.२३
१५.०४	९८.४४	७८.०	१५.६२	२१.०९	२.१४	२८.३५	३१.२६	६९.७९	३२.६४
३१.३६	**१२५.६९**	**८३.४**	**११.८१**	**९.३५**	**२.६४**	**२३.३२**	**३८.९४**	**५२.७१**	**३१.०६**
०.८३	५.७४	४५.४	३.४१	४०.८८	१.८९	उ ना	३३.२६	५२.८१	३९.८८
१.२७	४.९५	४४.७	०.५८	८६.१५	१.४९	९.६४	३१.०६	५८.४५	३२.६७
०.३७	२.३०	६०.४	०.११	९४.४३	१.३८	१३.७४	३७.८३	५५.७६	३६.१६
०.५३	५.३८	५३.८	-	८६.४८	१.५०	१४.४२	३७.४६	६१.६६	४४.७४
१२.०२	४१.०४	७५.३	१७.१३	२२.८५	२.९६	२२.२८	२५.५१	६१.८२	२७.१६
७.९६	१९.३५	९७.६	३१.९४	-	२.३६	१४.०४	३०.४६	३५.५९	१३.९१
११.७७	१३६.१९	७८.१	१७.८३	१३.४८	२.२८	१२.१३	३०.७२	६२.१०	३५.१२
०.१७	१.१७	८५.३	४.६३	३३.८०	२.९८	२०.४३	३७.७३	४६.५३	३९.५७
२९.६५	४२.४८	९२.५	२०.०१	१.१०	१.६४	१६.६१	३८.७३	४२.१३	३१.८०
१२.१८	३१.५१	-	१५.४५	९.०८	२.९९	३३.७२	३९.२०	३६.२०	उ.ना.
१.२१	२.९६	६७.५	१७.८३	३१.७६	१.७५	१४.५४	२९.३२	४४.२०	२३.५७
४०.०७	१९०.५८	९५.१	२०.७०	०.५७	२.०८	१४.०२	२२.३४	५९.२५	१६.७५
३.९३	१५.८०	९२.२	१८.७६	२.८९	१.८४	१६.००	२८.४६	५१.२३	२६.६८
२६.१५	५१.१७	९२.२	२३.५१	५.८०	२.२१	२२.०६	२८.१४	४४.०४	१८.०८
३२७.८३	**१,१८८.०९**	**८५.५**	**१६.६३**	**८.६३**	**२.२१**	**१७.३७**	**२९.९४**	**५४.६१**	**२५.५१**

उ.ना. उपलब्ध नाही ^ तेलंगणा समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	वित्तविषयक निर्देशक							
	राज्याची दरडोई महसूली जमा (₹)	एकूण महसूली जमेत राज्याच्या स्वत:च्या कर महसूलाचा हिस्सा (टक्के)	केंद्रीय करांतील दरडोई हिस्सा (₹)	केंद्राकडून प्राप्त दरडोई अनुदान (₹)	एकूण खर्चातील विकास खर्चाचा हिस्सा (टक्के)	महसूली तूट (+)/ आधिक्य (-) ची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी	वित्तीय तूट (+)/आधिक्य (-) ची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी	राज्य शासनाच्या थकित दायित्वांची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२३-२४)							
(१)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)
आंध्र प्रदेश	३२,६२४	४९.४	८,५८२	६,५१५	६८.०	२.७	४.४	३४.३
अरुणाचल प्रदेश	१,८६,८२४	८.८	३,६४३	४०,९६९	७२.७	(-) १४.७	९.६	५६.१
आसाम	३२,५९४	२५.७	९,६२१	१२,६०३	६३.७	०.२	५.२	२७.०
बिहार	१६,७८०	२३.५	८,०३७	४,२८५	७१.२	४.२	८.९	३८.९
छत्तीसगड	३६,६५२	३६.५	१३,०८४	४,१४७	७८.२	३.१	७.३	२८.२
दिल्ली	२८,४४५	८९.९	लागू नाही	२,२४५	७६.०	(-) ०.४	०.७	१.८
गोवा	१,३२,०६२	४२.८	२६,८२६	१०,२४४	६६.८	(-) ०.९	३.९	३३.८
गुजरात	२९,९६८	६२.१	५,७८४	२,८८९	६४.७	(-) ०.८	१.७	१८.२
हरियाणा	३४,७७४	६९.६	३,९६८	३,७९५	६०.२	१.२	२.८	३०.६
हिमाचल प्रदेश	५४,०००	३१.६	१२,२३९	२०,२७४	६०.३	२.८	६.१	४५.२
झारखंड	२३,९५३	३०.१	९,१८८	३,४९०	६८.९	(-) १.५	२.५	२६.७
कर्नाटक	३३,३८०	७०.७	५,९२९	२,०९०	६५.४	०.६	२.७	२५.४
केरळ	३५,३७०	६०.७	५,९३६	३,२५२	३७.७	२.१	३.५	३७.२
मध्य प्रदेश	२६,५८१	३७.८	९,९४५	४,६०९	६६.७	०.०	४.०	३०.२
महाराष्ट्र	**३८,२९१**	**६७.१**	**५,४९६**	**५,१५५**	**६३.५**	**०.५**	**२.८**	**१८.३**
मणिपूर	७२,९७१	५.७	२४,३८२	४४,०००	५५.०	(-) १०.२	४.५	३७.३
मेघालय	६५,९५७	१४.७	२५,१८३	२८,८२३	६८.७	(-) ७.३	३.५	३९.८
मिझोराम	१,०२,३३१	९.३	४४,१०५	४१,४६७	६४.१	(-) ०.६	५.२	३४.९
नागालँड	७३,९५५	१०.१	२८,०१९	३५,४४९	५३.०	(-) ०.९	५.८	३९.६
ओडिशा	३९,९३९	२९.१	१०,७६८	६,२४१	७१.५	(-) २.६	२.९	१६.०
पंजाब	३२,०७६	५२.१	६,४२९	५,६८३	५०.१	३.२	४.१	४६.७
राजस्थान	२९,१५०	४६.५	८,१६३	४,८९०	७०.४	२.०	४.३	३७.१
सिक्कीम	१,३८,०४७	१८.२	६१,९२८	३६,६१३	६०.३	(-) १.९	५.२	३३.०
तामीळनाडू	३५,४०३	६२.४	५,८५२	३,५०६	५६.२	१.७	३.५	३१.१
तेलंगणा	४४,२८६	६६.१	६,२१८	२,५४८	६७.४	(-) ०.१	३.३	२६.२
त्रिपूरा	५३,६७१	१३.८	१९,६८८	२५,५१७	६०.६	(-) १.३	४.१	२८.५
उत्तर प्रदेश	२२,१५३	४०.६	८,३४३	४,३२७	५७.२	(-) २.८	३.२	३०.९
उत्तराखंड	४६,६६५	३५.९	१०,५४९	१५,७९०	५७.६	(-) ०.९	२.२	२४.७
पश्चिम बंगाल	२१,०००	४४.४	८,३७३	२,९७७	६३.९	१.७	३.५	३८.३
भारत$	**३०,१७२**	**४८.२**	**७,९०४**	**५,३०९**	**६३.२**	**०.५**	**३.५**	**२८.५**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न* (₹)	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका					प्रधानमंत्री जन धन योजना	
	दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या@	दरडोई ठेवी @ (₹)	दरडोई कर्ज@ (₹)	कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	प्राधान्य क्षेत्राच्या पत-पुरवठ्याचा एकूण पतपुरवठ्या-मधील हिस्सा (टक्के)	एकूण खातेधारक (हजारात)	एकूण रुपे कार्ड धारकांची संख्या (हजारात)
(२०२३-२४)	(दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी)					(दि. १४ फेब्रुवारी, २०२५ रोजी)	
(२९)	(३०)	(३१)	(३२)	(३३)	(३४)	(३५)	(३६)
२,४२,४७९	१४.५	९०,०९७	१,३८,२९८	१५३.५	५०.९	१५,५५६	९,९२३
उ.ना.	१२.८	१,८५,३०९	५५,४२७	२९.९	२२.३	४६१	३०९
१,३५,७८७	८.५	६१,१६३	३५,४३९	५७.९	३९.४	२४,७४३	१४,०४६
६०,३३७	६.१	४०,७६९	२०,५८६	५०.५	४७.२	६२,४४०	४४,९७३
१,४७,३६१	१०.०	७९,९२२	६०,६७१	७५.९	४०.६	१८,२२६	१०,९८०
४,६१,९१०	१७.१	८,५३,०७५	७,७०,०१८	९०.३	१६.७	६,६६३	५,०८९
उ.ना.	४१.६	७,०७,६५२	१,८८,३१५	२६.६	३६.४	२१५	१५०
उ.ना.	१२.४	१,६५,१८१	१,२२,८२७	७४.४	५३.७	१९,१६८	१४,४२६
३,२५,७५९	१७.५	२,५८,००५	१,७१,५२४	६६.५	३९.३	१०,४८४	७,०९३
२,३५,१९९	२३.०	२,००,३१२	७१,३८३	३५.६	५२.६	१,९७८	१,२९५
१,०५,२७४	८.३	८४,२५९	३१,२८१	३७.१	४५.७	१९,४७५	१३,२२९
३,३२,९२६	१६.१	२,४६,९९६	१,७०,२६८	६८.९	२६.४	२०,२२९	१२,३३०
२,८१,००१	१९.३	२,२३,६६७	१,५७,२७६	७०.३	४३.८	६,७५९	३,६४६
१,४२,५६५	८.६	७०,५१९	५३,४३९	७५.८	५४.१	४४,८६८	३३,३७८
२,७८,६८१	**१०.९**	**३,६६,५०८**	**३,६१,०८१**	**९८.५**	**३४.०**	**३६,३८४**	**२५,५१८**
उ.ना.	७.३	४८,१६८	३५,६५९	७४.०	२४.५	१,११६	६८४
१,३६,९४८	११.३	१,०१,७२३	४१,८२८	४१.१	१९.५	८३०	५०२
उ.ना.	१८.६	१,२५,७०७	६३,८४२	५०.८	१७.८	४०८	१७७
उ.ना.	९.१	७६,०५४	३९,१५१	५१.५	२०.६	४०७	३०३
१,६३,१०१	१२.०	१,१२,२१६	५३,८८१	४८.०	४२.५	२२,७५५	१६,१४९
१,९६,५०५	२१.४	१,९९,६६७	१,१६,४०६	५८.३	५४.६	९,४६७	६,६६०
१,६७,९६४	१०.३	८१,९२९	७१,००२	८६.७	५५.४	३६,६४५	२७,२००
५,८७,७४३	२५.२	२,१२,२०३	९३,७३५	४४.२	६६.३	९५	६७
३,१५,२२०	१६.२	१,७४,४१६	१,९६,७९१	११२.८	४५.२	१६,८८६	१२,२११
३,५६,५६४	१५.४	२,०५,९१८	२,२६,२९९	१०९.९	२९.७	१२,४०१	८,९२५
१,७७,७२३	१४.६	८८,६९३	३९,३१५	४४.३	३७.१	१,१०७	५५१
९३,५१४	७.७	७३,३२९	३६,५७९	४९.९	४५.२	९७,५७१	६५,८२५
२,६०,२०१	१८.९	१,८९,५६६	७६,५६१	४०.४	५१.८	३,८१८	२,५५७
१,५४,११९	९.७	१,१४,८४८	५६,५६४	४९.३	४५.८	५३,५९०	३४,०७७
१,८४,२०५	**११.४**	**१,५१,७२९**	**१,१९,९३१**	**७९.०**	**३८.३**	**५,४७,९९२**	**३,७४,७३१**

@ १ मार्च, २०२४ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्येनुसार   * अस्थायी   उ.ना. उपलब्ध नाही

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	वार्षिक कर्ज योजना# (₹ कोटी)	वार्षिक पर्जन्य (मिमी)	वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)	प्रति हेक्टर उत्पादकता (किलोग्रॅम)					
				एकूण तृणधान्ये	एकूण कडधान्ये	एकूण अन्नधान्ये	एकूण तेलबिया	कापूस (रुई)	ऊस (टन)
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२४-२५)	(२०२३)	(२०१५-१६)	त्रैवार्षिक सरासरी (२०२०-२१ ते २०२२-२३)					
(१)	(३७)	(३८)	(३९)	(४०)	(४१)	(४२)	(४३)	(४४)	(४५)
आंध्र प्रदेश	२,६४,०००	८७४.४	०.९४	३,७९६	९२७	२,९४५	७९८	४४८	७६
अरुणाचल प्रदेश	३८२	२,२४९.३	३.३५	१,६८५	१,०८८	१,६५०	१,०५६	-	२२
आसाम	१६,९९०	१,७१६.७	१.०९	२,१८९	७६८	२,१०९	६८९	८७	३९
बिहार	१,११,२६६	९३८.१	०.३९	२,७९५	८९५	२,६६४	१,०८६	-	५७
छत्तीसगड	४१,८०१	१,२३२.५	१.२४	२,१७८	६८०	१,९७५	६६४	३२५	५६
दिल्ली	११,५२३	७२३.८	१.३९	३,७९२	२,०००	३,७९२	१,३१२	-	-
गोवा	१,६७०	३,६४२.३	१.१०	२,७५७	८८७	२,५६२	१,९४६	-	६५
गुजरात	१,३७,७५४	९०७.३	१.८८	२,६२५	१,३९९	२,२१२	२,०६०	५६७	७७
हरियाणा	१,०१,८३१	५५७.९	२.२२	३,९७५	८०३	३,८९८	१,८६१	३५६	८३
हिमाचल प्रदेश	१६,८५८	१,३३१.१	०.९५	२,१९०	१,७७७	२,१७०	७२१	-	१५
झारखंड	१६,८००	१,०२२.१	१.१०	१,९७४	१,०५४	१,६८२	८०४	-	-
कर्नाटक	१,९२,२०१	९१४.३	१.३६	२,४७९	६३४	१,७७५	१,०३६	४७८	९४
केरळ	१,४४,१६२	२,२०३.५	०.१८	२,८९३	१,००६	२,८७६	५५१	७९५	७९
मध्य प्रदेश	१,३५,४६०	१,०७७.४	१.५७	२,९०४	१,०८९	२,३१७	९६७	४०९	६२
महाराष्ट्र	**१,७७,३४२**	**१,०८९.१**	**१.३४**	**१,७९५**	**९५६**	**१,४३६**	**१,३०८**	**३४५**	**९२**
मणिपूर	९१२	७९८.६	१.१४	२,४४४	९५६	२,२६२	७६६	-	५७
मेघालय	१,०५१	३,०२२.६	१.२९	२,५९४	१,४५३	२,५२४	१,०६६	१७३	३
मिझोराम	९०६	१,७१४.४	१.२५	१,५९७	१,३४१	१,५७५	१,०८७	७८	२९
नागालँड	५४०	१,२९९.२	४.८७	१,५९८	१,१६८	१,५४८	१,०५३	६००	३९
ओडिशा	६९,४३७	१,४१३.६	०.९५	२,१७०	५६०	१,९०२	९११	५५१	५५
पंजाब	८७,७०९	५९९.२	३.६२	४,४५९	१,०६५	४,४३८	१,५४५	४७७	८३
राजस्थान	१,६३,६८८	६३१.४	२.७३	२,१२४	६५९	१,५३८	१,५०४	६०४	८१
सिक्कीम	४७७	२,८११.१	१.२७	१,७२९	९६७	१,६५५	९२८	-	-
तामीळनाडू	४,९४,०५३	१,०३५.२	०.७५	३,५६३	६१५	२,९५८	२,३४६	३४३	१०८
तेलंगणा	१,३४,१३८	१,०५८.७	१.००	३,५२५	१,०३०	३,२३८	१,७७९	४५१	९६
त्रिपूरा	३,५००	१,७५०.३	०.४९	३,०७५	७९२	२,८९५	८४८	२०९	५६
उत्तर प्रदेश	२,२५,७८३	७३९.८	०.७३	२,५४८	१,०५०	२,८६९	१,०८३	३७४	८१
उत्तराखंड	१५,४४१	१,४९२.९	०.८५	३,१३१	१,०१४	२,४२८	९७१	-	८०
पश्चिम बंगाल	१,१५,८५२	१,६२९.९	०.७६	३,२२४	९३५	३,०६१	१,२३८	६९९	७९
भारत$	**२७,१३,५२७**	**१,१०२.८**	**१.०८**	**२,८८७**	**८९२**	**२,४३८**	**१,३०९**	**४४१**	**८४**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट

प्राधान्य क्षेत्र अंतर्गत कृषी व संलग्न कार्ये याकरिता लक्ष्य

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

दरडोई अन्नधान्यांचे उत्पादन (कि.ग्रॅ)	दर हेक्टर पिकांखालील क्षेत्रामागे खतांचा वापर (कि.ग्रॅ)	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकाखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी	प्रति शेतकरी निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर)$$	निव्वळ पेरणी क्षेत्राची एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी	पिकांची सघनता	प्रति शंभर व्यक्तींमागे पशुधनाची संख्या	वनाच्छादित क्षेत्राची + एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी	झाडांनी आच्छादलेल्या क्षेत्राची ++ एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(२०२२-२३)	(२०२१-२२)	(२०२२-२३)	(२०२२-२३)	(२०२२-२३)	(२०२२-२३)	(२०१९)	(२०२३)	(२०२३)
(४६)	(४७)	(४८)	(४९)	(५०)	(५१)	(५२)	(५३)	(५४)
२२८.९	२३१.९	५४.२	१.७	३५.१	११७.८	६५.०३	१८.५	३.३
२५२.७	०.०	१८.७	०.८	३.०	१३५.६	७६.८६	७८.७	१.४
१६७.१	६७.६	१५.१	०.७	३५.०	१४७.०	५२.४२	३६.१	२.७
१४५.६	२२०.१	७८.४	०.७	५४.३	१४२.१	३०.३१	८.०	२.५
३६२.७	१३२.९	३६.१	१.१	३४.०	१२१.९	५४.८३	४१.३	४.८
५.०	२५३.३	८०.८	०.७	१४.८	२३६.४	१.८०	१३.२	११.९
५८.६	२१.९	२९.२	४.०	३४.०	११४.३	८.५७	६१.२	७.०
१३८.८	११५.२	७४.०	१.८	४९.७	१४३.५	३९.२७	७.७	३.४
५७८.६	२०९.३	९५.०	१.४	८१.१	१८५.५	२४.३७	३.७	३.८
१९८.४	६२.९	२३.०	०.३	९.६	१६६.७	६०.२३	२८.०	१.५
८०.६	१०९.४	१७.१	०.३	१२.९	११९.९	६२.६१	२९.८	४.६
२१०.०	१४८.७	४२.३	१.७	५८.२	१३२.७	४३.८९	२०.५	४.१
१६.७	६५.८	२०.४	३.०	५१.२	१२६.४	८.२६	५६.८	७.५
४८६.७	८८.२	५६.३	१.६	५१.४	१९०.०	४९.०२	२५.०	२.८
१३२.८	**१२१.९**	**उ.ना.**	**१.३**	**५३.६**	**१५३.९**	**२६.९३**	**१६.५**	**४.७**
१३८.०	३१.५	१४.९	०.७	१७.१	१००.०	१७.६६	७४.३	०.९
१०१.७	०.०	३५.२	०.६	१२.२	१२०.४	६२.९४	७५.६	३.२
५१.१	६.१	१४.१	०.६	६.९	१४२.१	३०.०३	८५.३	२.७
२३१.२	०.८	२५.९	०.७	२१.८	१३०.५	२५.६३	७३.७	२.४
१९६.६	११७.५	३२.२	१.०	२७.४	११७.५	४०.२०	३३.७	४.०
९८६.५	२५१.४	९३.५	२.१	८१.६	२०२.२	२३.५०	३.७	२.९
२९५.२	५८.७	४४.७	१.४	५३.८	१५२.९	७२.९६	४.८	३.२
१२१.०	०.०	९.४	०.७	११.७	१६७.५	४१.१३	४७.३	०.७
१५२.२	१७७.९	६०.२	१.१	३७.२	१३२.७	३२.२८	२०.३	४.१
५०९.९	२०३.९	६९.८	१.९	५२.६	१५७.३	८७.४०	१८.९	३.१
२०४.०	३९.८	२४.१	०.९	२४.३	१९०.२	३२.८५	७२.३	२.४
२४५.०	१८३.३	८१.३	०.८	६६.९	१७५.२	३०.००	६.२	३.७
१५२.८	१४०.३	५८.५	०.४	१०.६	१६४.१	३९.४७	४५.४	२.३
१८९.९	१५०.४	६६.५	१.०	५८.८	१९१.२	३८.५४	१९.०	३.३
२३८.४	**१३६.०**	**५५.८**	**१.२**	**४२.८**	**१५५.९**	**३९.९८**	**२१.८**	**३.४**

$$ शेतकऱ्यांची संख्या जनगणना २०११ वर आधारीत आहे   उ.ना. उपलब्ध नाही

+ मालकी व न्यायिक दर्जा लक्षात न घेता १० टक्क्यांपेक्षा जास्त झाडांच्या छताच्या घनतेसहीत एक हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन (फळबाग, बांबू व पाम समाविष्ट)

++ किमान नकाशाच्या क्षेत्रापेक्षा (एक हेक्टर) कमी व वन क्षेत्राव्यतिरिक्त अभिलिखीत वनक्षेत्राबाहेरील झाडांचे पट्टे

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	वार्षिक उद्योग पाहणी				श्रमशक्ती सहभाग दर# (१५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील व्यक्तींसाठी)		कामगार लोकसंख्या प्रमाण# (१५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील व्यक्तींसाठी)	
	कार्यरत कारखान्यांची संख्या	कामगार ('०००)	प्रति कामगार एकूण उत्पादन (₹ '०००)	प्रति कामगार निव्वळ मूल्यवृद्धी (₹ '०००)	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२२-२३)				(२०२३-२४)			
(१)	(५५)	(५६)	(५७)	(५८)	(५९)	(६०)	(६१)	(६२)
आंध्र प्रदेश	१२,२४७	५७१	१०,७४४	१,२९८	६४.२	५१.३	६२.०	४८.२
अरुणाचल प्रदेश	१८६	३	४,३७४	७८८	७५.५	६०.५	७१.७	५२.८
आसाम	५,०१०	२०४	७,०५४	१,२२९	६८.५	५५.८	६६.१	५१.६
बिहार	२,७८२	११५	१२,४००	१,२५२	५४.३	४३.४	५२.८	४०.३
छत्तीसगड	४,४०३	२४२	१२,९०९	१,३३९	७५.२	५७.०	७४.१	५२.६
दिल्ली	२,८८१	७१	७,५१४	८४४	५२.५	४६.३	४९.४	४५.४
गोवा	६६७	६३	१०,९४६	२,४०३	५२.०	५१.६	४७.४	४७.४
गुजरात	२४,८११	१,८०२	१४,२५०	१,५१८	७१.५	५५.४	७१.३	५४.१
हरियाणा	७,९३५	८७६	१०,०४४	१,१७८	५०.०	४८.६	४८.५	४६.७
हिमाचल प्रदेश	१,९८०	१७४	१०,२८४	२,१००	७६.०	६३.२	७२.२	५७.५
झारखंड	२,२२४	१७४	१५,२२८	२,४७६	६८.७	४४.५	६८.४	४१.९
कर्नाटक	११,३९१	९५३	९,३७८	१,४०७	५९.८	५१.७	५८.७	४९.६
केरळ	६,८५२	२४१	१०,३४६	१,२६५	५८.६	५३.७	५४.१	५०.१
मध्य प्रदेश	४,५२९	३३९	१२,६७२	१,६५५	७४.५	५३.४	७४.२	५१.९
महाराष्ट्र	**२०,७३९**	**१,७२७**	**१२,२९०**	**१,८१४**	**६३.०**	**५३.६**	**६१.६**	**५०.९**
मणिपूर	२३५	५	१,२३४	१९९	६०.५	५७.५	५७.२	५३.१
मेघालय	१७८	११	१०,२१३	१,७१८	८०.८	५७.९	७६.७	४९.८
मिझोराम	२०४	१	७४६	१६६	५५.७	५२.५	५४.९	५०.७
नागालँड	१९१	५	१,१४५	२०३	७७.१	६४.०	७२.७	५६.८
ओडिशा	२,८३५	२७९	१८,२१५	१,८२७	६७.१	५३.२	६५.४	४९.६
पंजाब	११,३७५	६८४	६,७५८	७६३	५७.४	५२.९	५४.३	४९.९
राजस्थान	९,५६७	५५२	१०,२६९	१,३८५	६९.१	५२.४	६७.०	४८.३
सिक्कीम	८२	२१	१३,४७६	५,६८२	८१.९	५७.०	८०.१	५५.३
तामीळनाडू	३१,५१७	२,२८३	६,३२६	८४५	६५.२	५१.३	६३.१	४९.२
तेलंगणा	१०,७००	७६६	४,८०५	८४१	६७.१	५४.४	६४.८	५०.४
त्रिपूरा	६८८	२१	९९६	१८६	६६.०	४९.९	६५.१	४८.३
उत्तर प्रदेश	१६,२६३	१,१८४	८,६०४	९७६	५९.५	४७.७	५८.१	४४.५
उत्तराखंड	२,३७३	३३७	७,६१८	१,५८४	६४.५	४९.५	६१.९	४६.६
पश्चिम बंगाल	८,८८१	५९०	१०,२८१	१,०३३	६३.७	५५.४	६२.२	५३.५
भारत$	**२,०६,५२३**	**१४,६१७**	**९,९११**	**१,२८६**	**६३.७**	**५२.०**	**६२.१**	**४९.४**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट

\# सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य +दुय्यम कार्यस्थिती) व नियतकालिक श्रमबल पाहणी वार्षिक अहवाल (जुलै २०२३-जून २०२४) च्या आकडेवारीवर आधारित

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

बेरोजगारीचा दर# (१५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील व्यक्तींसाठी)		आर्थिक गणना				दर लाख लोकसंख्येमागे विजेची स्थापित क्षमता* (मेगावॅट)	दरडोई विद्युत निर्मिती* (किलो वॅट तास)
ग्रामीण	नागरी	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांची संख्या	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांमधील रोजगारांची संख्या	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांची संख्या	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांमधील रोजगारांची संख्या		
(२०२३-२४)		सहावी आर्थिक गणना (२०१३)		पाचवी आर्थिक गणना (२००५)		(३१-०३-२०२४)	(२०२३-२४)
(६३)	(६४)	(६५)	(६६)	(६७)	(६८)	(६९)	(७०)
३.४	५.९	८,५५८	१७,३२९	५,४१३	१२,५९२	४६.४६	१,४७०.३९
५.१	१२.८	२,६३२	७,८७३	२,३९५	९,१९९	९.२३	१.६२
३.५	७.४	६,५०५	१२,६६९	३,४१६	७,६६७	१.६०	६४.६६
२.६	७.३	१,६४०	३,११६	१,३५८	२,५१६	०.३५	२.६८
१.५	७.६	३,०२९	७,२८६	२,८०८	६,६७५	५८.२३	३,५११.६७
६.०	२.०	५,२१४	१७,९८८	४,७६६	२२,३६७	१२.४९	३५३.२४
८.९	८.२	६,६२२	१९,७९२	४,९०१	१५,२०९	५.९२	४२.८२
०.४	२.३	६,५७३	१५,८९७	४,४४३	११,१७१	६४.२०	१,५५५.९६
३.१	४.०	४,५९५	१२,७६७	३,६४१	९,८०३	२२.५२	९२२.९२
५.०	९.०	६,००५	१४,२३५	४,१८४	१०,३०४	५३.२७	१,६७७.६३
०.५	५.८	१,९३६	४,४०६	१,६९४	३,९७४	६.४५	४०५.५२
१.९	४.२	४,७१५	११,६९६	४,५४२	११,३५२	४१.९३	१,०५६.७६
७.७	६.७	१०,०४३	२०,७११	८,३९५	१७,१६४	९.८०	१९६.५६
०.५	२.८	२,९६४	६,२६२	२,६१७	६,००१	२२.६५	९५५.९०
२.१	**५.२**	**५,४६२**	**१२,९१४**	**४,०५५**	**१०,८५३**	**३०.४१**@	**१,१३२.२७**$
५.५	७.५	८,९४२	१५,९३६	४,१८९	९,४४३	१.६८	२.७७
५.०	१४.०	३,५५८	९,७५५	३,३२८	९,६९४	११.७४	२६०.१५
१.३	३.४	५,२३९	११,१४०	५,३०३	११,८५६	६.०९	७९.६७
५.७	११.३	३,०८०	८,१७९	१,६९४	८,३४१	१.६०	३६.१८
२.६	६.८	४,९७७	१०,२८७	४,७०५	९,५२६	१६.५२	८२१.३३
५.४	५.६	५,४५४	१३,१४५	४,१५४	१०,४७३	३३.१८	१,५७२.१२
३.१	७.७	४,२२३	९,१३६	३,१६४	६,९३८	४७.४८	१,३३८.१६
२.२	३.०	६,०९६	१४,९५०	३,२२७	११,४१५	१३४.९९	४,८४७.२३
३.१	४.१	६,९७१	१६,२१०	६,८२१	१५,४८१	४०.८२	१,०१३.०१
३.५	७.३	५,९६४	१५,८१८	३,७८६	१३,१४५	३९.६३	१,२०६.१३
१.४	३.२	६,४४५	१०,९९७	५,५७१	११,३४४	३.२३	११४.९३
२.२	६.७	३,३४५	७,०६६	२,२०४	४,४६६	८.५७	३७२.२६
३.९	५.८	३,९०८	१०,४१६	३,५३४	८,०२०	३३.३२	८८८.६९
२.२	३.३	६,४७०	१३,०४१	४,९२९	११,७६१	८.६१	४९९.४४
२.५	**५.१**	**४,८३२**	**१०,८४६**	**३,७७६**	**९,१०९**	**३१.६७**	**१,२४२.८६**

सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य +दुय्यम कार्यस्थिती) व नियतकालिक श्रमबल पाहणी वार्षिक अहवाल (जुलै २०२३-जून २०२४) च्या आकडेवारीवर आधारित * अस्थायी

@ महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी लि. (महानिर्मिती), महाउर्जा, टाटा पॉवर कं मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या., केंद्रीय विद्युत प्रधिकरण

$ महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी लि. (महानिर्मिती), टाटा पॉवर कं मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या., महावितरण, केंद्रीय विद्युत प्रधिकरण

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	एकूण तांत्रिक व वाणिज्यिक हानी (टक्के)	वार्षिक दरडोई विजेचा अंतिम वापर* (किलो वॅट तास)				दर लाख लोकसंख्येमागे मोटर वाहनांची संख्या*
		एकूण	घरगुती	औद्योगिक	कृषि	
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२२-२३)	(२०२३-२४)				(३१-३-२०२०)
(१)	(७१)	(७२)	(७३)	(७४)	(७५)	(७६)
आंध्र प्रदेश	७.९८	१,२९८.१४	३४४.८१	४२०.३४	२५९.८३	२४,८८८
अरुणाचल प्रदेश	५१.७०	४२९.४४	१५४.९४	१८०.७३	०.०५	१५,०८२
आसाम	१६.२२	२७८.५९	१३५.०४	४७.१२	२.०१	१२,४९३
बिहार	२५.०१	३०८.५६	१३०.३९	३५.५७	४४.३८	८,०९५
छत्तीसगड	१६.१४	१,०८६.०३	२२२.५९	४७१.२४	२४८.२१	२३,८१७
दिल्ली	७.२६	१,६०३.३४	८३२.८७	१३४.८७	१.८१	५८,२५८
गोवा	११.८५	३,०८४.४५	९४६.९६	१,५२६.७०	२६.३७	९३,७४६
गुजरात	९.९९	१,७५८.९०	२४९.५०	१,०५८.४३	२९३.५३	३८,६६९
हरियाणा	१२.०१	१,८४९.१५	५२३.५६	७४३.५४	३४६.७५	२९,३३६
हिमाचल प्रदेश	१०.५७	१,५१७.३९	३६३.७५	८८५.८६	१०.६०	२३,२१६
झारखंड	३०.२८	६५७.०७	१५१.५४	४२१.३०	२.५४	१३,२४२
कर्नाटक	१३.९१	१,१४४.१४	२४४.८०	२१०.०८	४४०.७१	३९,२००
केरळ	७.०५	७८६.४०	३८७.२०	१५०.५४	१२.८६	४०,०५४
मध्य प्रदेश	२०.५५	८१७.६४	२११.५४	१६१.८३	३१६.५२	२१,३२८
महाराष्ट्र	**१७.८६**	**१,२७६.५०**	**२७५.२०**	**४९३.८०**	**३२२.४०**	**३०,४८२**
मणिपूर	१३.८२	२५५.२९	१६२.६९	११.८३	०.२६	११,४९५
मेघालय	२३.९७	५१७.४७	१७८.५७	१६२.०५	०.०६	११,१८०
मिझोराम	२६.२७	४१२.५६	२४९.९८	१०.३४	०.२२	२२,०९५
नागालँड	४५.८१	३०८.०१	१८५.०५	३२.७२	०.०१	२३,८४५
ओडिशा	२१.८५	७२८.७८	१८५.८५	३६८.८८	१५.६५	२०,०१२
पंजाब	११.२६	१,९२८.११	५७७.९४	७२३.४८	४१६.२७	३७,४८९
राजस्थान	१५.९०	१,०३७.७६	२१९.०४	२६९.१३	४१२.९७	२४,३९२
सिक्कीम	३६.६९	६९६.६६	१७७.९५	३९४.००	०.००	८,०४०
तामीळनाडू	१०.३१	१,४४९.८८	४२३.७१	५४५.५२	२०७.२८	४२,०८९
तेलंगणा	१८.६५	१,९६८.००	३९३.७२	४७१.९६	७०२.२२	३४,३२७
त्रिपूरा	२८.१५	२९७.५७	१२७.३७	११.३६	९.९२	१३,६००
उत्तर प्रदेश	२२.००	५०२.७४	२२७.३५	२१.५१	८९.९९	१५,२०६
उत्तराखंड	१५.३२	१,१८५.१५	३१८.६७	५९४.०४	३६.४५	२५,५५१
पश्चिम बंगाल	१५.३७	६४५.४३	२१८.९६	२४४.८३	१५.५८	११,१५३
भारत$	**१५.३७**	**९६६.३८**	**२६८.०४**	**३१४.४२**	**१९४.९५**	**२४,०४६**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट   * अस्थायी

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

प्रति शंभर चौ. किमी. क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी (किमी)	प्रति शंभर चौ.कि.मी. क्षेत्रामागे लोहमार्गाची लांबी (किमी)	दूरध्वनीची घनता		प्रति शंभर लोकसंख्येमागे इंटरनेट ग्राहकांची संख्या	साक्षरतेची टक्केवारी ††		
		तारी	बिनतारी		पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(३१-३-२०१९)	(३१-३-२०२४)	दि. ३० सप्टेंबर, २०२४ रोजी			(२०११)	(२०११)	(२०११)
(७७)	(७८)	(७९)	(८०)	(८१)	(८२)	(८३)	(८४)
१०८	२.४६	४.६०	७८.९३	६८.२८	७४.७७	५९.९६	६७.३५
६६	०.०१	१.१४	७८.९५	५८.६९	७२.५५	५७.७०	६५.३८
५०९	३.२८	१.०२	७१.७०	५६.१७	७७.८५	६६.२७	७२.१९
३१७	४.२०	०.६०	५४.१८	४२.१९	७१.२०	५१.५०	६१.८०
७८	०.९०	१.४०	६७.४२	५७.५९	८०.२७	६०.२४	७०.२८
१,०९०	१२.६७	१९.०७	१६४.५८	१६१.२९	९०.९४	८०.७६	८६.२१
५०५	१.८७	३.८८	१५२.६४	१५६.३४	९२.६५	८४.६६	८८.७०
१२७	२.५७	२.४६	८८.०५	७५.०२	८५.७५	६९.६८	७८.०३
११४	४.०३	२.८६	११४.०८	९७.८८	८४.०६	६५.९४	७५.५५
१३२	०.५६	२.५२	११७.३८	८९.८७	८९.५३	७५.९३	८२.८०
१०२	३.३३	१.०२	६०.६०	४८.६१	७६.८४	५५.४२	६६.४१
१८७	१.९०	५.३०	९७.९९	८७.५२	८२.४७	६८.०८	७५.३६
६६९	२.७०	४.४३	११५.०५	९८.८०	९६.११	९२.०७	९४.००
११८	१.७१	१.७१	६७.३६	५७.१०	७८.७३	५९.२४	६९.३२
२०७	**१.९३**	**४.१७**	**९६.३४**	**८६.४२**	**८८.३८**	**७५.८७**	**८२.३४**
१४५	०.२५	२.१६	७२.६८	७०.१३	८३.५८	७०.२६	७६.९४
१७९	०.०४	२.०३	७५.६९	६१.६८	७५.९५	७२.८९	७४.४३
७७	०.०१	३.२५	१०८.८५	९९.५५	९३.३५	८९.२७	९१.३३
२२८	०.१५	१.७३	७३.१३	७३.३०	८२.७५	७६.११	७९.५५
१९६	१.९२	१.२९	७६.५९	५७.७२	८१.५९	६४.०१	७२.८७
२९४	४.५०	४.९७	१०४.०८	८७.८४	८०.४४	७०.७३	७५.८४
९२	१.७९	१.४३	७८.५९	६३.६१	७९.१९	५२.१२	६६.११
१७२	०.००	१.०८	११३.४९	९४.४२	८६.५५	७५.६१	८१.४२
२०८	३.१०	३.८९	९९.२८	८१.८५	८६.७७	७३.४४	८०.०९
१२५	१.८०	३.९५	१०५.३२	९४.९२	७५.०४	५७.९९	६६.३४
४३०	२.५३	१.२२	७५.८१	५२.३१	९१.५३	८२.७३	८७.२२
१८४	३.६६	०.९४	६८.२६	५४.९४	७७.२८	५७.१८	६७.६८
१२९	०.६५	३.५०	१०३.०६	८३.७०	८७.४०	७०.०१	७८.८२
३२०	४.६९	१.६८	७८.६७	६४.०७	८१.६९	७०.५४	७६.२६
१६५	**२.१०**	**२.६३**	**८२.०७**	**६९.१०**	**८०.८८**	**६४.६३**	**७२.९८**

†† साक्षरतेची टक्केवारी सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	दर हजार लोकसंख्येमागे शाळांमधील पटांवरील विद्यार्थ्यांची संख्या (इयत्ता १ ली - १२ वी)	दर हजार लोकसंख्येमागे शाळांमधील पटांवरील विद्यार्थ्यांची संख्या (इयत्ता १ ली - १२ वी)	शिक्षकांची प्रति शाळा सरासरी संख्या	शिक्षकांची प्रति शाळा सरासरी संख्या	स्त्री शिक्षकांची टक्केवारी	स्त्री शिक्षकांची टक्केवारी
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२२-२३)	(२०२३-२४)	(२०२२-२३)	(२०२३-२४)	(२०२२-२३)	(२०२३-२४)
(१)	(८५)	(८६)	(८७)	(८८)	(८९)	(९०)
आंध्र प्रदेश	१६२	१६४	५.२	५.५	५२.००	५२.९९
अरुणाचल प्रदेश	२०९	२०६	६.७	७.१	४९.६६	५१.०३
आसाम	२००	१९३	६.०	६.०	४२.२७	४३.४८
बिहार	१९५	१६७	६.४	६.९	४०.९०	४२.४३
छत्तीसगड	१९२	१९०	४.७	४.९	४९.१९	५०.३९
दिल्ली	२१८	२०९	२८.४	२९.२	७३.०६	७२.९४
गोवा	१९७	१९३	९.६	९.८	८१.०८	८१.३३
गुजरात	१६२	१६०	७.२	७.३	५५.०८	५६.०९
हरियाणा	१९१	१८४	१०.२	१०.७	६३.५४	६४.७३
हिमाचल प्रदेश	१९०	१९०	५.६	५.७	५२.६६	५३.६०
झारखंड	१८४	१८०	४.७	४.६	४०.०५	४०.५६
कर्नाटक	१८४	१७६	५.८	५.७	५९.८१	६०.९९
केरळ	१७३	१७५	१७.३	१८.३	८०.११	८०.९४
मध्य प्रदेश	१७७	१७६	४.९	५.२	४९.२७	५१.००
महाराष्ट्र	**१६८**	**१६८**	**६.८**	**६.८**	**४९.६५**	**५०.८७**
मणिपूर	२०४	२००	८.७	८.८	५४.९४	५६.००
मेघालय	३२३	३१३	३.८	३.८	५८.८७	५९.४७
मिझोराम	२३८	२३६	५.८	५.८	४८.४४	४९.२२
नागालँड	१८७	१८४	११.८	१२.०	५६.९१	५८.०२
ओडिशा	१६६	१६७	५.४	५.४	४७.१७	४७.९१
पंजाब	१९३	१९४	९.६	१०.०	७५.४७	७६.०७
राजस्थान	२२०	२०६	६.७	७.२	४०.४७	४१.३२
सिक्कीम	१८७	१७५	१२.२	१२.४	६१.९८	६३.०६
तामीळनाडू	१६८	१६९	९.७	९.४	७४.९२	७५.४०
तेलंगणा	१८५	१९१	७.२	८.०	६०.८५	६३.०६
त्रिपूरा	१६८	१६६	७.७	७.७	३५.६५	३६.७१
उत्तर प्रदेश	१७८	१७६	५.९	६.०	४७.१९	४८.५५
उत्तराखंड	२०३	२०३	५.६	५.८	५५.८३	५७.४३
पश्चिम बंगाल	१८०	१८१	६.१	६.१	४३.८६	४४.२६
भारत$	**१८२**	**१७८**	**६.५**	**६.७**	**५२.३४**	**५३.३३**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

स्थूल पटसंख्येचे प्रमाण								
पायाभूत# (पुर्व प्राथमिक - इयत्ता २ री)	पूर्वाध्ययन (इयत्ता ३ री - ५ वी)	पूर्वमाध्यमिक (इयत्ता ६ वी - ८ वी)	माध्यमिक (इयत्ता ९ वी - १२ वी)	पायाभूत# (पुर्व प्राथमिक - इयत्ता २ री)	पूर्वाध्ययन (इयत्ता ३ री - ५ वी)	पूर्वमाध्यमिक (इयत्ता ६ वी - ८ वी)	माध्यमिक (इयत्ता ९ वी - १२ वी)	उच्च शिक्षण (वय १८-२३ वर्षे)
(२०२२-२३)				(२०२३-२४)				(२०२१-२२)
(९१)	(९२)	(९३)	(९४)	(९५)	(९६)	(९७)	(९८)	(९९)
४३.६०	१०६.७०	१००.७०	७४.००	४७.६०	१००.३०	१०१.५०	७९.२०	३६.५०
६५.३०	१०१.६०	८५.५०	६०.६०	७१.१०	१०१.४०	८९.३०	५७.००	३६.५०
५३.१०	१०९.४०	९२.१०	५५.९०	५१.३०	१०८.५०	९१.२०	५६.३०	१६.९०
३१.५०	९८.८०	७५.४०	४६.००	२४.७०	९५.९०	६८.४०	३७.८०	१७.१०
४२.००	९१.९०	९१.२०	६८.१०	४६.१०	९०.७०	९०.२०	६४.१०	१९.६०
५१.१०	११२.९०	११६.५०	९७.३०	५१.००	१०६.८०	११५.००	९१.००	४९.००
७२.९०	१२१.४०	११३.१०	१०२.१०	७२.००	११८.९०	११५.३०	१००.३०	३५.८०
३६.१०	९६.७०	९५.००	६१.९०	३५.९०	९३.३०	९२.२०	५८.७०	२४.००
३८.२०	१०३.२०	१०१.२०	८१.७०	३९.५०	९८.८०	१००.९०	७७.००	३३.३०
६१.६०	१०७.४०	१०१.८०	९३.२०	६७.७०	१०८.३०	१०३.८०	९०.७०	४३.१०
४०.५०	९२.८०	८२.७०	४९.५०	३८.९०	९२.४०	८२.५०	५१.१०	१८.६०
४८.००	१०७.४०	१०५.७०	८०.८०	४२.२०	१०९.३०	१०४.२०	७९.००	३६.२०
५२.७०	९९.००	९८.६०	९१.८०	५६.१०	९८.००	९९.९०	९३.००	४१.३०
३६.७०	७९.७०	८५.२०	५७.९०	४०.१०	८१.३०	८२.४०	५५.५०	२८.९०
४१.४०	**९८.४०**	**९६.८०**	**७८.९०**	**४१.४०**	**१०२.२०**	**९८.२०**	**८०.७०**	**३५.३०**
८३.००	१२०.५०	८६.२०	७०.८०	८४.६०	१२४.३०	९१.२०	६६.१०	३५.४०
१२४.९०	१५४.७०	११४.२०	६२.७०	१२२.७०	१५८.१०	११५.३०	६१.७०	२५.४०
९८.८०	१२७.३०	१०७.८०	७३.७०	९९.९०	१३०.३०	११३.७०	७४.५०	३२.३०
७७.४०	८८.००	६९.५०	४७.८०	७७.००	८७.४०	७२.००	५०.००	१८.८०
३४.८०	९८.५०	९३.४०	६६.८०	३५.४०	९७.१०	९६.७०	७०.२०	२२.१०
७३.९०	१०७.७०	१०४.२०	८५.६०	७९.६०	१०८.२०	१०२.५०	८५.५०	२७.४०
४८.७०	१०१.२०	९४.१०	७२.९०	४५.००	९६.८०	९१.१०	७१.१०	२८.६०
८८.००	९६.४०	७७.६०	७१.७०	८६.६०	९५.३०	७८.००	६५.२०	३८.६०
५३.६०	९६.६०	९९.५०	८७.२०	५५.२०	९६.९०	१०१.६०	८९.५०	४७.००
५०.६०	१०८.९०	१०६.००	८३.७०	५६.८०	११०.३०	१०९.५०	८३.१०	४०.००
५२.६०	१२०.१०	९०.८०	६७.८०	५२.६०	१२१.४०	९७.६०	६७.२०	२०.७०
३२.००	८६.४०	७७.४०	५८.९०	३१.९०	८६.७०	७८.८०	५८.५०	२४.१०
५१.६०	१०९.००	१००.४०	८५.५०	५५.००	१११.७०	१०३.००	८३.२०	४१.८०
५३.६०	१०६.००	९८.५०	८१.२०	५५.६०	१०९.१०	१०२.२०	८३.४०	२६.३०
४१.९०	**९६.९०**	**९०.००**	**६७.६०**	**४१.५०**	**९६.५०**	**८९.५०**	**६६.५०**	**२८.४०**

राज्य/ केंद्रशासित प्रदेशांनी नोंदविल्यानुसार मान्यताप्राप्त शाळांमधील पूर्व-प्राथमिक नाव नोंदणी वापरुन ‘स्थूल पटसंख्येचे प्रमाण’ परिगणित केले आहे व अंगणवाडी आणि स्वतंत्र खाजगी पूर्व-प्राथमिक शाळांमधील नाव नोंदणी वगळून

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण				विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण			
	पायाभूत (पुर्व प्राथमिक - इयत्ता २ री)	पूर्वाध्ययन (इयत्ता ३ री - ५ वी)	पूर्वमाध्यमिक (इयत्ता ६ वी - ८ वी)	माध्यमिक (इयत्ता ९ वी - १२ वी)	पायाभूत# (पुर्व प्राथमिक - इयत्ता २ री)	पूर्वाध्ययन (इयत्ता ३ री - ५ वी)	पूर्वमाध्यमिक (इयत्ता ६ वी - ८ वी)	माध्यमिक (इयत्ता ९ वी - १२ वी)
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२२-२३)				(२०२३-२४)			
(१)	(१००)	(१०१)	(१०२)	(१०३)	(१०४)	(१०५)	(१०६)	(१०७)
आंध्र प्रदेश	११	१६	१६	१५	१२	१४	१६	१५
अरुणाचल प्रदेश	६	६	८	१५	६	५	७	१३
आसाम	१०	१२	१४	१४	१०	१२	१३	१४
बिहार	१७	२८	२१	६२	११	२२	१९	३७
छत्तीसगड	१०	१२	१७	२१	१०	११	१५	१९
दिल्ली	१६	२१	३१	२४	१५	१९	२८	२०
गोवा	१५	१५	१४	११	१४	१५	१४	११
गुजरात	१२	१७	२४	३०	१२	१७	२४	२९
हरियाणा	१०	१५	१९	१७	१०	१४	१८	१५
हिमाचल प्रदेश	९	९	८	८	१०	९	८	८
झारखंड	१३	१६	२४	३९	१२	१६	२४	३७
कर्नाटक	११	१३	१७	२२	९	१४	१८	२१
केरळ	१३	१५	२०	१७	१३	१४	१९	१६
मध्य प्रदेश	१०	११	१८	२७	१०	११	१६	२५
महाराष्ट्र	**१०**	**१४**	**२५**	**२५**	**१०**	**१५**	**२५**	**२६**
मणिपूर	८	७	१०	१३	८	७	९	१२
मेघालय	१५	१०	१३	१३	१५	१०	१२	१२
मिझोराम	११	८	७	११	११	८	७	१०
नागालँड	८	६	७	११	८	५	७	११
ओडिशा	७	११	१५	२२	७	११	१५	२२
पंजाब	१५	१३	१७	१४	१५	१३	१५	१३
राजस्थान	१२	१४	१३	१८	१०	१२	१२	१६
सिक्कीम	४	४	७	८	४	३	६	७
तामीळनाडू	११	१२	१४	१८	१२	१३	१८	१७
तेलंगणा	१०	१३	१४	१५	१०	११	१२	१३
त्रिपूरा	८	११	१७	१४	९	११	१५	१४
उत्तर प्रदेश	१०	१४	२२	३५	९	१३	२२	३३
उत्तराखंड	८	१०	१४	१५	९	१०	१४	१४
पश्चिम बंगाल	१२	१३	२७	२८	१२	१४	२८	२८
भारत$	**११**	**१४**	**१८**	**२३**	**१०**	**१३**	**१८**	**२१**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

मुली-मुले समानता निर्देशांक								
पायाभूत (पुर्व प्राथमिक - इयत्ता २ री)	पूर्वाध्ययन (इयत्ता ३ री - ५ वी)	पूर्वमाध्यमिक (इयत्ता ६ वी - ८ वी)	माध्यमिक (इयत्ता ९ वी -१२ वी)	पायाभूत (पुर्व प्राथमिक - इयत्ता २ री)	पूर्वाध्ययन (इयत्ता ३ री - ५ वी)	पूर्वमाध्यमिक (इयत्ता ६ वी - ८ वी)	माध्यमिक (इयत्ता ९ वी - १२ वी)	उच्च शिक्षण (वय १८-२३ वर्षे)
(२०२२-२३)				(२०२३-२४)				(२०२१-२२)
(१०८)	(१०९)	(११०)	(१११)	(११२)	(११३)	(११४)	(११५)	(११६)
०.९८	१.००	०.९६	१.०३	०.९९	१.००	०.९८	१.०२	०.९३
१.०१	१.०३	१.०८	१.०८	१.००	१.०२	१.०८	१.१०	०.९०
१.०४	१.०५	१.११	१.१९	१.०३	१.०६	१.१४	१.२०	१.०९
१.०६	१.०९	१.११	१.१७	०.९६	१.०३	१.०३	१.११	०.९२
०.९९	१.०१	१.०१	१.१५	०.९९	१.०१	१.०२	१.१७	१.२३
१.०९	१.०५	१.०४	१.०६	१.१०	१.०७	१.०५	१.०७	१.०३
०.९५	१.००	१.०४	१.०८	०.९६	०.९९	१.०५	१.११	०.९९
१.०५	१.०४	१.००	०.९७	१.०३	१.०५	१.०२	१.०१	०.९०
१.००	०.९९	०.९८	१.००	१.०१	१.००	१.००	१.०२	१.२२
१.००	१.०१	१.०२	१.०४	१.००	१.०१	१.०२	१.०५	१.३३
०.९७	१.०१	१.०१	१.०७	०.९७	१.००	१.०१	१.०८	१.०१
१.००	१.०१	०.९८	१.०६	१.००	१.०१	०.९९	१.०८	१.०१
०.९९	१.००	१.००	१.०३	१.००	१.००	१.००	१.०३	१.४४
१.०५	१.०६	१.०५	१.०४	०.९६	१.००	०.९९	१.०१	०.९४
१.०६	**१.०५**	**०.९९**	**०.९९**	**१.०६**	**१.०६**	**१.०१**	**१.००**	**०.९०**
१.०३	१.०३	१.०४	१.०१	१.०१	१.०४	१.०५	१.०२	१.०१
१.००	१.०५	१.१८	१.३६	०.९९	१.०४	१.१८	१.३७	१.२४
१.०१	१.०१	१.०३	१.१५	१.०२	१.००	१.०४	१.१३	१.०६
१.०३	१.०५	१.११	१.१८	१.०२	१.०४	१.११	१.१८	१.२८
०.९८	०.९९	०.९९	१.०४	०.९९	०.९९	०.९९	१.०४	०.८८
०.९९	०.९९	१.०२	१.०३	०.९९	१.००	१.०१	१.०५	१.१९
०.९९	१.०३	०.९७	०.९३	०.९८	१.०४	१.००	०.९६	०.९७
०.९७	०.९५	१.००	१.१४	०.९८	०.९५	१.०१	१.१२	१.२१
१.०१	१.०१	१.००	१.०७	१.०१	१.०२	१.००	१.०७	१.०१
१.००	१.०१	१.००	१.०२	०.९९	१.०२	१.०१	१.०५	१.०८
१.०१	१.०३	१.०५	१.१२	१.०१	१.०४	१.०६	१.११	०.८९
१.०४	१.०६	१.०६	०.९६	०.९९	१.०३	१.०३	०.९६	१.०२
१.०३	१.०४	१.०३	१.०४	१.०२	१.०५	१.०४	१.०७	१.०९
१.०२	१.०१	१.०१	१.१८	१.०२	१.०१	१.०२	१.१६	१.०३
१.०३	**१.०४**	**१.०३**	**१.०४**	**१.००**	**१.०३**	**१.०२**	**१.०४**	**१.०१**

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	गळतीचे प्रमाण						जन्माच्या वेळेची आयुर्मर्यादा (वर्षे)		जन्म दर	मृत्यू दर
	पूर्वाध्ययन (इयत्ता ३ री - ५ वी)		पूर्वमाध्यमिक (इयत्ता ६ वी - ८ वी)		माध्यमिक (इयत्ता ९ वी - १२ वी)					
	मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली	पुरुष	स्त्रिया		
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२३-२४)						(२०१६-२०)		(२०२०)	
(१)	(११७)	(११८)	(११९)	(१२०)	(१२१)	(१२२)	(१२३)	(१२४)	(१२५)	(१२६)
आंध्र प्रदेश	१.३०	१.००	१.३०	०.८०	११.७०	८.६०	६९ .१	७२ .२	१५.७	६.३
अरुणाचल प्रदेश	४.६०	३.४०	७.२०	६.५०	१८.००	१५.५०	उ.ना.	उ.ना.	१७.३	५.७
आसाम	८.१०	५.५०	१०.३०	६.१०	१९.४०	१९.५०	६७.३	६८.६	२०.८	६.२
बिहार	१३.८०	१३.६०	२६.००	२५.९०	२१.२०	२०.५०	६९.७	६९.२	२५.५	५.४
छत्तीसगड	२.६०	१.९०	६.२०	४.३०	१८.३०	११.००	६३.५	६६.८	२२.०	७.९
दिल्ली	०.५०	०.००	०.६०	०.६०	१२.३०	८.३०	७४.१	७७.७	१४.२	३.६
गोवा	०.७०	१.३०	१.२०	१.००	१०.००	५.४०	उ.ना.	उ.ना.	१२.१	५.९
गुजरात	१.००	१.००	३.५०	४.९०	१८.८०	१४.२०	६८.१	७३.२	१९.३	५.६
हरियाणा	३.३०	२.३०	५.४०	३.७०	१३.३०	९.१०	६७.३	७३.०	१९.९	६.१
हिमाचल प्रदेश	०.००	०.००	०.७०	०.४०	५.५०	३.६०	७०.३	७७.५	१५.३	६.८
झारखंड	५.३०	४.६०	९.४०	८.६०	१०.३०	१०.३०	७०.५	६८.९	२२.०	५.२
कर्नाटक	२.२०	१.७०	२.९०	२.४०	२१.४०	१६.००	६७.९	७१.९	१६.५	६.२
केरळ	०.००	०.००	०.००	०.००	२.९०	१.४०	७१.९	७८.०	१३.२	७.०
मध्य प्रदेश	२.८०	२.३०	७.००	६.५०	१७.२०	१३.००	६५.५	६९.५	२४.१	६.५
महाराष्ट्र	**०.००**	**०.००**	**०.७०**	**०.५०**	**८.५०**	**६.७०**	**७१.६**	**७४.३**	**१५.०**	**५.५**
मणिपूर	४.२०	३.९०	३.९०	३.००	१२.९०	१२.००	उ.ना.	उ.ना.	१३.३	४.३
मेघालय	१०.५०	८.८०	१३.९०	११.१०	१८.८०	१६.५०	उ.ना.	उ.ना.	२२.९	५.३
मिझोराम	३.१०	२.७०	६.७०	४.९०	१२.४०	११.००	उ.ना.	उ.ना.	१४.४	४.२
नागालँड	४.७०	३.९०	६.४०	५.२०	११.२०	९.४०	उ.ना.	उ.ना.	१२.५	३.७
ओडिशा	०.६०	०.३०	२.२०	१.७०	१०.२०	८.००	६९.१	७१.४	१७.७	७.३
पंजाब	१.१०	१.००	३.००	२.२०	६.३०	४.००	७०.८	७४.५	१४.३	७.२
राजस्थान	७.५०	६.६०	७.१०	६.४०	१०.६०	८.००	६७.१	७१.७	२३.५	५.६
सिक्कीम	४.२०	२.२०	५.९०	४.००	१६.००	१२.८०	उ.ना.	उ.ना.	१५.६	४.१
तामीळनाडू	०.००	०.००	०.००	०.००	८.००	२.९०	७१.०	७५.५	१३.८	६.१
तेलंगणा	०.००	०.००	०.१०	०.००	९.६०	६.३०	६८.७	७१.४	१६.४	६.०
त्रिपूरा	२.२०	१.५०	४.५०	३.६०	९.१०	८.६०	उ.ना.	उ.ना.	१२.६	५.७
उत्तर प्रदेश	५.४०	५.४०	३.१०	४.८०	६.९०	४.८०	६५.३	६६.७	२५.१	६.५
उत्तराखंड	१.१०	०.६०	२.६०	१.९०	७.१०	४.१०	६७.५	७३.९	१६.६	६.३
पश्चिम बंगाल	०.००	०.००	०.००	०.००	१५.९०	८.४०	७१.१	७३.६	१४.६	५.५
भारत$	**३.९०**	**३.५०**	**५.२०**	**५.३०**	**१२.३०**	**९.४०**	**६८.६**	**७१.४**	**१९.५**	**६.०**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट   उ.ना.   उपलब्ध नाही

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

अर्भक मृत्यू दर @	पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यदर	नवजात शिशू मृत्यू दर	एकूण जनन दर	माता मृत्यु प्रमाण	स्त्रियांचे लग्नाच्या वेळेचे सरासरी वय	दर लाख लोकसंख्येमागे रास्त भाव धान्य / शिधावाटप दुकानांची संख्या#	मानव विकास निर्देशांक	बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक
(२०२०)	(२०२०)	(२०२०)	(२०२०)	(२०१८-२०)	(२०२०)	(२०२४-२५)	(२०२२)	(२०१९-२०२१)
(१२७)	(१२८)	(१२९)	(१३०)	(१३१)	(१३२)	(१३३)	(१३४)	(१३५)
२४	२७	१७	१.५	४५	२२.५	५६	०.६४२	०.०२५
२१	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	१२६	०.६८३	०.०५९
३६	४०	१९	२.१	१९५	२२.९	९१	०.६१५	०.०८६
२७	३०	२१	३.०	११८	२२.२	३९	०.५७७	०.१६०
३८	४१	२६	२.२	१३७	२१.६	४५	०.६२५	०.०७०
१२	१४	९	१.४	उ.ना.	२४.४	९	०.७३४	०.०१४
५	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	३१	०.७६	०.००३
२३	२४	१६	२.०	५७	२३.६	२१	०.६४६	०.०५०
२८	३३	१९	२.०	११०	२३.३	३१	०.६९६	०.०३१
१७	२४	१३	१.५	उ.ना.	२४.१	७०	०.७१५	०.०२०
२५	२७	१७	२.४	५६	२१.०	५९	०.६	०.१३१
१९	२१	१४	१.६	६९	२२.८	३०	०.६७३	०.०३१
६	८	४	१.५	१९	२३.४	३९	०.७५८	०.००२
४३	५१	३१	२.६	१७३	२१.८	२८	०.६११	०.०९०
१६	**१८**	**११**	**१.५**	**३३**	**२३.७**	**४३**	**०.६९५**	**०.०३३**
६	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	८२	०.६८३	०.०३४
२९	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	१३९	०.६५	०.१३३
३	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	१०१	०.७०९	०.०२४
४	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	८२	०.६७९	०.०६६
३६	३९	२८	१.८	११९	२२.०	२६	०.६१	०.०७०
१८	२२	१२	१.५	१०५	२४.४	५४	०.६९८	०.०२०
३२	४०	२३	२.४	११३	२२.९	३३	०.६५२	०.०६५
५	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	१८५	०.७१२	०.०११
१३	१३	९	१.४	५४	२३.५	४५	०.६९२	०.००९
२१	२३	१५	१.५	४३	२३.०	४५	०.६६	०.०२४
१८	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	४९	०.६२४	०.०५६
३८	४३	२८	२.७	१६७	२२.५	३३	०.६०९	०.१०३
२४	२६	१७	१.८	१०३	२३.४	७६	०.६८१	०.०४१
१९	२२	१४	१.४	१०३	२१.०	२०	०.६३५	०.०५०
२८	**३२**	**२०**	**२.०**	**९७**	**२२.७**	**३८**	**०.६४४**	**०.०६६**

उ.ना. उपलब्ध नाही # १४ फेब्रुवारी, २०२५ रोजी

@ छोट्या राज्यांचे व केंद्रशासित प्रदेशांचे अर्भक मृत्यू दर हे २०१८-२० या तीन वर्षाच्या कालावधीवर आधारित

महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

ड. महाराष्ट्रातील जिल्हांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

जिल्हा	भौगोलिक क्षेत्र (हजार चौ. किमी)	लोकसंख्या (लाख)	लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ. किमी)	स्त्री - पुरुष प्रमाण	बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (०-६ वर्षे वयोगट)	लोकसंख्येतील दशवर्षीय वाढ (टक्के)	नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२००१-११)	(२०११)	(२०११)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
मुंबई शहर	०.२	३०.९	१९,६५२	८३२	९१४	(-) ७.६	१००.०	७.१
मुंबई उपनगर	०.४	९३.६	२०,९८०	८६०	९१३	८.३	१००.०	६.२
ठाणे	४.२	८०.७	१,८८१	८६८	९२४#	३४.७	८६.२	७.९
पालघर	५.३	२९.९	५५९	९३४	-	३९.८	५२.२	२.९
रायगड	७.२	२६.३	३६८	९५९	९३५	१९.३	३६.८	५.१
रत्नागिरी	८.२	१६.२	१९७	१,१२२	९३६	(-) ४.८	१६.३	४.१
सिंधुदुर्ग	५.२	८.५	१६३	१,०३६	९२२	(-) २.२	१२.६	६.५
नाशिक	१५.५	६१.१	३९३	९३४	८९०	२२.३	४२.५	९.१
धुळे	७.२	२०.५	२८५	९४६	८९८	२०.१	२७.८	६.२
नंदुरबार	६.०	१६.५	२७७	९७८	९४४	२५.७	१६.७	२.९
जळगाव	११.८	४२.३	३६०	९२५	८४२	१४.९	३१.७	९.२
अहिल्यानगर	१७.०	४५.४	२६६	९३९	८५२	१२.४	२०.१	१२.६
पुणे	१५.६	९४.३	६०३	९१५	८८३	३०.४	६१.०	१२.५
सातारा	१०.५	३०.०	२८७	९८८	८९५	६.९	१९.०	१०.८
सांगली	८.६	२८.२	३२९	९६६	८६७	९.२	२५.५	१२.५
सोलापूर	१४.९	४३.२	२९०	९३८	८८३	१२.२	३२.४	१५.०
कोल्हापूर	७.७	३८.८	५०४	९५७	८६३	१०.०	३१.७	१३.०
छत्रपती संभाजीनगर	१०.१	३७.०	३६५	९२३	८५८	२७.५	४३.८	१४.६
जालना	७.७	१९.६	२५५	९३७	८७०	२१.९	१९.३	१३.९
परभणी	६.२	१८.४	२९५	९४७	८८४	२०.२	३१.०	१३.५
हिंगोली	४.८	११.८	२४४	९४२	८८२	१९.३	१५.२	१५.५
बीड	१०.७	२५.९	२४२	९१६	८०७	१९.६	१९.९	१३.६
नांदेड	१०.५	३३.६	३१९	९४३	९१०	१६.९	२७.२	१९.१
धाराशिव	७.६	१६.६	२१९	९२४	८६७	११.५	१७.०	१६.०
लातूर	७.२	२४.५	३४३	९२८	८८९	१८.०	२५.५	१९.६
बुलढाणा	९.७	२५.९	२६८	९३४	८५५	१५.९	२१.२	१८.२
अकोला	५.७	१८.१	३२०	९४६	९१२	११.३	३९.७	२०.१
वाशिम	४.९	१२.०	२४४	९३०	८६३	१७.३	१७.७	१९.२
अमरावती	१२.२	२८.९	२३७	९५१	९३५	१०.८	३५.९	१७.५
यवतमाळ	१३.६	२७.७	२०४	९५२	९२२	१२.८	२१.६	११.८
वर्धा	६.३	१३.०	२०६	९४६	९१९	५.२	३२.५	१४.५
नागपूर	९.९	४६.५	४७०	९५१	९३१	१४.४	६८.३	१८.६
भंडारा	४.१	१२.०	२९४	९८२	९५०	५.७	१९.५	१६.७
गोंदिया	५.२	१३.२	२५३	९९९	९५६	१०.१	१७.१	१३.३
चंद्रपूर	११.४	२२.०	१९३	९६१	९५३	६.४	३५.२	१५.८

पालघरसह

महाराष्ट्रातील जिल्हांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	एकूण कुटुंबांची संख्या (लाख)	साक्षरतेची टक्केवारी			प्रक्षेपित लोकसंख्या (लाख)	वार्षिक पर्जन्य (मिमी)	प्रती लाख लोकसंख्येमागे शाळांची संख्या
		ग्रामीण	नागरी	एकूण			
(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	दि. १ मार्च २०२५ रोजी	(२०२३)	(२०२३-२४)
(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)
०.८	६.४	-	८९.२	८९.२	२६.३	२,०६८.१	४६
१.१	२०.३	-	८९.९	८९.९	९९.३	३,०३२.७	२१
५.३	२४.३#	७८.५	८८.६	८७.२	१४४.९#	३,१५९.६	५०
३७.४	-	६४.३	८८.३	७७.०	-	२,८०३.५	९७
११.६	६.०	७८.८	९०.६	८३.१	३०.९	३,६५१.०	१२२
१.३	३.९	८०.१	९२.७	८२.२	१४.४	३,३०३.८	१७३
०.८	२.१	८४.६	९२.१	८५.६	७.९	३,२९६.३	१८२
२५.६	११.८	७७.२	८९.१	८२.३	७३.३	९८७.९	८१
३१.६	४.१	६७.३	८६.७	७२.८	२४.२	५८८.४	८९
६९.३	३.२	५९.७	८६.६	६४.४	२०.३	८९९.५	११६
१४.३	८.९	७४.८	८५.५	७८.२	४७.८	७६३.५	७२
८.३	९.०	७६.९	८७.६	७९.१	५०.२	४७४.०	१०७
३.७	२०.८	८१.०	८९.४	८६.२	११९.६	९९१.८	६८
१.०	६.४	८१.४	८९.०	८२.९	३१.४	६३९.६	११७
०.६	५.९	७९.८	८६.२	८१.५	३०.२	३६३.२	९६
१.८	८.६	७४.१	८३.१	७७.०	४७.६	४१२.९	९८
०.८	८.२	७८.४	८८.३	८१.५	४१.९	१,५१९.४	८६
३.९	७.४	७२.९	८६.८	७९.०	४६.२	६६३.३	१०७
२.२	३.९	६९.२	८१.२	७१.५	२३.४	४४७.४	११४
२.२	३.६	७०.३	८०.१	७३.३	२१.७	७३५.८	१०३
९.५	२.३	७६.८	८५.७	७८.२	१३.८	६२१.८	१०४
१.३	५.५	७४.७	८६.०	७७.०	३०.४	४९७.०	१३१
८.४	६.६	७२.६	८३.०	७५.५	३८.७	१,०२०.१	१००
२.२	३.५	७६.९	८६.३	७८.४	१८.२	५१७.४	१०१
२.३	४.७	७५.१	८३.६	७७.३	२८.५	८३२.१	९९
४.८	५.५	८१.९	८९.१	८३.४	२९.५	७६९.०	८७
५.५	३.९	८५.९	९१.२	८८.०	१९.८	६६६.६	९०
६.७	२.६	८२.२	८८.३	८३.२	१३.८	९४४.३	१०५
१४.०	६.४	८५.१	९१.५	८७.४	३१.४	७६९.०	८९
१८.५	६.४	८०.५	९१.२	८२.८	३०.८	१,१७६.९	११०
११.५	३.०	८४.३	९२.६	८७.०	१३.३	९८३.५	१०१
९.४	१०.०	८१.९	९१.४	८८.४	५२.४	१,१७४.८	७३
७.४	२.८	८२.१	९०.७	८३.८	१२.४	१,३२२.८	९९
१६.२	२.९	८३.६	९१.५	८५.०	१४.३	१,३१५.३	११४
१७.७	५.३	७५.५	८८.२	८०.०	२२.९	१,२७१.६	१००
३८.७	२.५	७२.५	८९.०	७४.४	११.७	१,४९३.१	१७३

पालघरसह

महाराष्ट्रातील जिल्हांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

जिल्हा	प्रती १० चौ. किमी. मागे शाळांची घनता	गळतीचे प्रमाण		विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण			वनाच्छादित क्षेत्राची एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
		माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी - १० वी)	उच्च माध्यमिक स्तर (इयत्ता ११ वी - १२ वी)	प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली - ८ वी)	माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी - १० वी)	उच्च माध्यमिक स्तर (इयत्ता ११ वी - १२ वी)	
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)
(१)	(१८)	(१९)	(२०)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)
मुंबई शहर	११०	९.७	५.४	७१^	१४^	१७^	१.९
मुंबई उपनगर	५३	९.७	५.४	-	-	-	४९.६
ठाणे	११	७.५	४.३	५०	२३	१३	३७.९
पालघर	६	११.७	६.५	५१	२१	१५	४०.६
रायगड	५	३.२	४.०	४२	१८	१०	२५.८
रत्नागिरी	४	७.६	४.२	२३	१९	१२	१.२
सिंधुदुर्ग	३	७.७	०.४	२१	१५	१५	१०.७
नाशिक	४	६.६	१.५	४८	२२	१४	२२.१
धुळे	३	११.८	४.०	५०	२२	१२	२८.७
नंदुरबार	३	६.१	०.०	४५	१८	१३	३९.४
जळगाव	३	७.६	६.०	५०	२०	१४	१७.१
अहमदनगर	३	५.२	२.४	४१	२४	१२	१०.८
पुणे	५	५.२	४.५	५४	१६	१०	१४.६
सातारा	४	३.७	६.५	३४	१७	१५	१५.१
सांगली	३	३.३	६.४	४१	२१	१५	६.४
सोलापूर	३	६.८	३.४	३९	२२	१३	२.६
कोल्हापूर	५	२.१	१.३	३९	१८	१७	२२.७
छत्रपती संभाजीनगर	४	५.६	६.५	३६	२३	१४	९.३
जालना	३	३.३	१.०	३८	२२	१६	१.३
परभणी	३	४.५	०.०	३४	२४	१७	१.६
हिंगोली	३	५.५	१.४	३२	२३	१५	६.१
बीड	३	३.९	०.०	३१	१९	१४	२.६
नांदेड	४	५.०	०.०	३७	२०	१५	१२.४
धाराशिव	२	४.८	७.७	३३	१९	१४	१.३
लातूर	४	५.६	०.४	३५	१९	१३	०.७
बुलढाणा	३	३.३	०.२	४३	२६	१२	१२.२
अकोला	३	०.०	२.३	३७	२४	१३	७.३
वाशिम	३	०.०	१.३	३६	२६	१४	८.९
अमरावती	२	१.३	२.५	४२	१९	१३	२८.६
यवतमाळ	२	०.०	०.०	३७	२४	१४	२२.५
वर्धा	२	०.०	४.४	३८	१७	१३	१७.५
नागपूर	४	३.८	२.२	४६	१६	११	२६.०
भंडारा	३	०.६	०.०	४३	२४	१४	३४.३
गोंदिया	३	०.०	०.०	३६	३०	१२	५१.२
चंद्रपूर	२	४.८	२.१	३८	१८	१२	४२.३
गडचिरोली	१	५.८	१.९	३२	२०	१२	८९.४

^ मुंबई उपनगरासह

महाराष्ट्रातील जिल्हांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

निव्वळ पेरणी क्षेत्राची एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी (अंदाजित)	एकूण अन्नधान्याखालील क्षेत्राची एकूण पिकाखालील क्षेत्राची टक्केवारी (अंदाजित)	दरडोई अन्नधान्यांचे उत्पादन (कि.ग्रॅ) (तृणधान्ये आणि डाळी) (अंदाजित)	पिकांची सघनता (टक्के) (अंदाजित)	वहिती क्षेत्राचा सरासरी आकार (हेक्टरमध्ये)	घरगुती विजेच्या दरडोई वापर (किलोवॅट तास)	औद्योगिक विजेचा दरडोई वापर (किलोवॅट तास)	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांची संख्या
(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०११)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	सहावी आर्थिक गणना (२०१३)
(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)	(३०)	(३१)	(३२)
-	-	-	-	-	६१४.०	१०३.९	८,०८३
-	-	-	-	-	६५९.९	२९९.८	४,७४८
३४.९	३०.७	१७.५	१४२.९	१.२	४८२.०	७४९.२	३,८१२#
२६.८	७७.२	७२.९	१००.०	१.५	४१७.२	१,३४९.२	-
२३.९	५७.०	९३.५	१०९.९	१.०	४९६.४	२,८०८.६	३,७५३
२७.८	२५.१	९६.२	१०३.८	१.२	२१४.२	२९७.९	४,३७९
२७.२	४३.४	२१५.६	११३.२	०.९	२१९.८	६६.७	५,९०२
५५.७	५२.६	८३.८	११९.३	१.५	१५१.५	५३१.४	३,४०७
५९.२	३४.१	१७३.०	१५१.२	१.७	११७.६	२३९.१	३,४५२
४०.४	३५.९	१२०.७	१९०.४	१.८	६३.४	४८.३	२,७७६
७०.१	३०.०	१६५.०	१६९.६	१.६	१२१.६	१७५.०	३,६५२
५८.३	५०.८	१७६.७	१५७.६	१.२	९३.७	२३८.६	५,२९९
२२.२	३९.६	४६.३	२२०.५	१.३	४४२.५	१,०४७.६	५,२६७
५०.७	५१.२	११३.६	१२४.०	०.८	१५६.९	३३०.९	१२,४८३
७०.०	३१.४	९१.७	१४०.३	१.२	१५९.५	२७५.१	९,६११
६२.४	४६.४	११२.४	१४१.३	१.६	११७.७	२३७.१	८,४१६
५६.३	१९.६	९२.१	१५६.७	०.७	१७१.१	९४९.६	१४,३४१
६८.८	३३.५	१६६.९	१९७.५	१.३	१६४.९	६२०.४	३,७५८
७३.५	३८.३	१९५.३	१६४.४	१.३	६४.९	१,६१६.७	४,८७०
७८.२	३९.०	१८९.९	१८५.६	१.४	८१.५	६४.३	३,१७३
७१.७	४१.८	२४१.७	१८२.७	१.५	६६.१	३०.२	२,९७९
७०.४	५६.५	२२८.४	१३४.९	१.२	६८.२	५६.५	५,२६७
६६.५	४७.७	१४१.७	१४०.५	१.३	१०७.७	४३.५	२,७२६
५३.१	६०.६	२१२.०	१८६.०	१.६	८६.५	६४.०	७,३३७
६९.७	५८.८	१३८.९	१४६.५	१.४	१२३.०	१०५.०	४,०९१
६१.८	४९.७	२२०.३	१६२.६	१.४	११८.०	५५.३	३,५८७
७५.१	२६.०	१२३.७	१९२.७	१.६	१७४.९	१०९.५	६,६३०
६३.९	३८.५	१७१.७	१५३.१	१.६	१०२.६	३९.३	२,६५३
६२.४	३२.१	१४६.१	१३०.६	१.६	१९०.३	११८.७	४,६१०
६०.४	३०.७	१२३.७	१३०.३	२.०	१२७.०	११२.४	२,४०२
५४.६	३७.१	१६७.९	१४१.१	२.१	२३५.९	६०५.७	५,०५६
५६.४	४८.७	९१.६	१२४.७	१.८	३५०.४	५५३.१	५,३५६
४१.१	९५.८	४८७.२	१९१.३	०.९	१८२.८	३०५.२	७,०४५
३५.७	८३.३	५३०.८	१८६.६	०.८	१५७.४	९९.२	५,१९०
४४.१	५९.५	१९०.८	११५.३	१.७	१९४.१	३३०.३	४,५४५
१४.१	८३.३	४२४.८	१३९.८	१.६	२०४.८	६६.६	४,३८९

पालघरसह

महाराष्ट्रातील जिल्हांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

जिल्हा	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांमधील रोजगारांची संख्या	दरडोई उत्पन्न (चालू किंमती नुसार)	प्रति लाख लोकसंख्येमागे बँकिंग कार्यालयांची संख्या	कर्ज - ठेवी प्रमाण	प्रति लाख लोकसंख्ये मागे एटीएमची संख्या	वार्षिक उद्योग पाहणी *			
						कार्यरत कारखाने (संख्या)	कामगार (संख्या)	प्रति कामगार स्थूल उत्पादन (₹ '०००)	प्रति कामगार निव्वळ मूल्यवृद्धी (₹ '०००)
संदर्भ वर्ष /दिनांक	सहावी आर्थिक गणना (२०१३)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२१-२२)			
(१)	(३३)	(३४)	(३५)	(३६)	(३७)	(३८)	(३९)	(४०)	(४१)
मुंबई शहर	३२,०३८	४,५५,७६७^	२७.३	९५.८	७६.८	५७५	१५,२५७	५१,८७३	१,७८८
मुंबई उपनगर	१७,०४८	-	१२.७	१४१.७	२३.९	२,०५४	१,१२,३७९	१९,१९८	१,९७०
ठाणे	१२,५५२#	३,९०,७२६#	१२.१	५९.१	३२.८	३,८८१	२,१६,६७४	७,७६८	१,४७६
पालघर	-	-	९.६	५३.६	२२.६	१,७०७	१,१०,४८४	९,५१०	१,५८६
रायगड	९,७४६	३,१५,६८१	१६.९	६३.८	३१.५	१,०७३	८८,२०६	२३,२२६	४,५१२
रत्नागिरी	९,४५६	२,४५,४२१	१४.६	५४.२	१८.९	१३९	१५,००६	१४,२३६	२,९९७
सिंधुदुर्ग	११,१८४	२,७९,०८०	१७.४	३९.०	१७.९	४५	२,०६०	३,५३९	५५३
नाशिक	९,३१८	२,४९,०००	१०.०	७५.९	२०.२	१,१४८	८८,१३६	७,६६६	१,४०७
धुळे	७,३१३	१,८९,३८४	६.८	७३.७	११.७	९५	६,३४०	११,४२६	९०३
नंदुरबार	५,४२७	१,२९,१४६	५.०	६५.१	८.२	२०	१,७८४	८,२१०	७९६
जळगाव	७,०१४	१,८२,६९६	८.४	६९.५	१०.६	४१४	२३,६७७	८,७३८	१,३४४
अहिल्यानगर	११,६९२	२,३०,८१९	९.२	७५.३	१८.१	४१३	३८,४२४	९,२१४	९९२
पुणे	१६,३३४	३,७४,२५७	१६.६	७४.७	४५.४	३,९३६	४,६९,७४१	१०,३८२	२,१०२
सातारा	२२,७७६	२,४१,३६९	९.६	७५.३	१६.५	४०४	४९,०८४	९,९४०	१,५९९
सांगली	१९,५५९	२,५८,५५७	१०.९	६९.२	१८.०	३८८	२४,६६५	८,०१४	९६१
सोलापूर	१४,३६२	२,५३,०८८	८.८	८६.०	१५.६	३१०	३४,७८८	७,२९४	१,०४८
कोल्हापूर	२७,६२०	२,८२,२९७	११.१	१५९.७	२१.२	१,१६७	७७,३३२	७,११९	९०२
छत्रपती संभाजीनगर	७,९८८	२,३५,६७७	८.९	८४.५	२०.९	९१२	८९,५३९	८,८२४	१,६३०
जालना	७,८६६	१,७८,३२९	६.१	१२०.४	८.८	१३९	८,६६५	१७,७०६	१,४५९
परभणी	५,६४२	१,७५,७५८	५.८	९६.८	९.०	४८	३,२२४	११,३३६	९१६
हिंगोली	५,०९९	१,४७,३३३	६.०	९२.७	६.७	१८	१,०८५	१६,४०६	१,५५४
बीड	९,००५	१,७७,२४०	६.१	७०.५	६.४	४२	२,१३०	२०,२१९	१,७१२
नांदेड	५,३९८	१,८१,०१३	६.२	८७.६	११.०	५७	२,४९४	१८,९०३	९७९
धाराशिव	१३,१४५	१,९०,३८३	७.५	६८.७	१४.८	३६	३,३२१	८,३५४	१,०३७
लातूर	८,१७१	१,९३,१५२	७.४	९२.६	१४.४	८५	६,४५१	२७,०२४	२,६३२
बुलढाणा	६,३९३	१,३७,२३५	७.७	७८.८	९.९	१९८	३,९९२	१४,२०५	८८६
अकोला	११,७३९	१,९७,३३३	८.७	६७.६	१३.६	२४५	२,७४७	२३,४३६	-१,५७०
वाशिम	४,८५१	१,३४,७५४	७.२	९८.५	१२.१	३५	७२१	२२,४९८	५९१
अमरावती	७,९५३	१,९१,४०१	९.०	७०.२	१६.४	१२४	४,३४३	५,२६०	७९८
यवतमाळ	४,९२६	१,६०,०८८	७.१	६४.१	१०.६	१९४	१०,३९८	६,२५१	९०३
वर्धा	९,८४४	२,२५,६९१	११.६	८१.९	१६.३	९७	१०,९५२	१४,६१७	१,८७१
नागपूर	११,८१२	३,२२,९२७	१४.१	५५.७	२९.५	१,०१४	७४,१३०	९,६५७	१,३९८
भंडारा	१२,५६१	१,९३,४१८	९.६	३८.५	२७.५	५४	४,६९७	९,६२९	१,५७२
गोंदिया	९,४६५	१,८३,४१४	८.२	४३.८	११.९	३५	६१६	४,७२५	१६४
चंद्रपूर	८,४८१	२,२१,८४६	९.०	४२.६	१४.५	११२	९,१६०	१२,९२०	३,३६०
गडचिरोली	७,५६५	१,४०,८६०	६.६	३३.४	९.४	२१	५५३	५,८८८	१,०१६

^ मुंबई उपनगरासह   # पालघरसह   *अस्थायी

महाराष्ट्रातील जिल्हांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

दर लाख लोकसंख्येमागे मोटर वाहनांची संख्या	विहित वेळेत वस्तू व सेवाकर रिटर्न भरणा-या आस्थापनांची टक्केवारी (GSTR-3B)	मनरेगा अंतर्गत प्रति कुटुंब सरासरी रोजगार दिवस (दिवस)	तीव्र कमी वजनाची बालकांची टक्केवारी (०-५ वर्ष वयोगट)	मध्यम कमी वजनाची बालकांची टक्केवारी (०-५ वर्ष वयोगट)	प्राधान्य क्षेत्रासाठी कर्जाचे एकूण वार्षिक कर्जाशी टक्केवारी	प्रति शंभर चौरस किमी क्षेत्रामागे एकूण रस्त्याची लांबी*@ (किमी)
(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२३-२४)	(२०२४-२५)	(२०२३-२४)
(४२)	(४३)	(४४)	(४५)	(४६)	(४७)	(४८)
३६,७८०	८३.५	-	०.६	७.२	८.६	४^
३०,०५१	७९.९	-	०.५	७.५	२४.१	-
४७,७१६	७६.४	२९	१.०	९.५	३२.१	९१
२५,८५५	७३.९	६२	२.८	१७.३	४६.२	१२५
४१,७५६	७२.८	२५	०.५	२.२	१८.७	११०
२६,५०६	७१.३	२७	१.२	७.६	६४.२	११८
३१,८४१	७१.०	२७	२.५	१२.०	४९.०	१५५
४०,०५६	७३.६	३३	१.६	७.२	५९.०	११८
२७,१८१	६३.८	३६	१.७	७.६	६६.९	१३९
१६,२१०	५८.८	३०	६.७	२३.४	६६.९	१६६
२६,१२८	६६.५	४१	१.३	८.८	७०.८	९५
३९,५९९	६७.१	३८	०.७	४.८	५१.९	१०५
७२,७५८	७३.७	३१	०.४	३.८	२५.१	१३८
३८,६३४	७३.४	३४	०.५	३.१	५०.०	१७९
३७,७८४	७५.७	३३	०.३	३.०	६३.२	१०६
३४,७३९	७२.०	३२	०.४	३.५	७०.३	७९
४१,५३८	७९.३	२६	०.४	२.९	५१.०	१६२
४१,९५५	६९.७	६३	१.२	५.६	४९.६	१०५
२५,७४५	६६.२	५३	०.६	३.९	६६.०	९२
२२,६११	६४.७	५८	०.९	४.१	७८.५	९८
१९,८४३	६४.८	५०	०.७	६.५	७९.३	९६
२३,०२९	५६.०	५२	०.६	४.३	७७.६	६०
२१,६५६	६२.४	४७	०.४	२.७	६६.९	९५
२१,९७३	६२.६	५१	०.९	६.४	७४.५	१२२
२६,५०९	६४.४	६०	०.५	२.८	६९.४	१०५
२१,५५४	६०.३	२३	०.५	५.५	५८.३	१०८
२८,३२०	७०.१	२९	०.४	३.५	६८.५	८२
२४,०१४	६२.२	३२	१.७	७.९	७८.५	१४०
३०,०६७	६७.४	९१	२.१	१०.८	६७.६	५७
२१,५६१	६३.४	३८	१.८	७.१	७०.२	९८
२६,०१७	६५.५	४५	१.५	८.०	७५.१	१८४
५२,२८०	७४.७	४०	०.६	६.२	५२.९	८२
२६,८३६	७०.८	२९	०.९	५.३	८२.६	१६७
२५,५९५	६९.४	४२	१.६	७.१	७६.१	१२३
२९,९६७	६८.४	४३	१.९	१०.५	५५.२	८४
१९,८१७	६३.५	४४	३.७	१५.०	५५.८	६१

* अस्थायी @ भारतीय राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग आणि जिल्हा परिषद द्वारे देखभाल केली जाते ^ मुंबई उपनगरासह

https://mahades.maharashtra.gov.in